

VAKIFLAR Dergisi

VAKIFLAR Dergisi

XXI.Sayı

ISBN 975-19-0164-2

Fiyatı: 25.000 TL KDV Dahil/20 \$

SAHİBİ

Vakıflar Genel Müdürlüğü

Adına

Şener MACUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ
MÜDÜRÜ

İbrahim ATEŞ

İNCELEME KURULU

İbrahim ATEŞ

Prof.Dr.Bahaeddin

YEDİYILDIZ

Prof.Dr.Refet YİNANÇ

Doç.Dr.Abdülkerim

ABDÜLKADİROĞLU

Mehmet NARİNCE

TEKNİK YÖNETMEN

Sadi BAYRAM

Mehmet NARİNCE

TASHİH

Şükran VELİOĞLU

Hüseyin BAŞKAYA

Gülgün ERİŞEN

Tülin DANACI

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri sorumludur.

Makaleler kaynak gösterilmek kaydı ile iktibas edilebilir

Ön Kapak :

Ertuğrul Gazi'nin Türbesi

(Foto:Abdülkerim ERDOĞAN)

Ön İç Kapak :

İstanbul, Eyüp. Sokullu Külliyesi

(Foto: Sadi BAYRAM)

Arka Kapak :

Edirne Selimiye Külliyesi Giriş Portalı

(Foto: Sadi BAYRAM)

Arka İç Kapak :

Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi

(Foto: Sadi BAYRAM)

Telefon (Ankara)

311 34 63 - 324 48 16/ 233-238

BASILDIĞI YER:

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
İstanbul 1990

İÇİNDEKİLER

Doç.Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ

Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve
Konuyla İlgili Kanunî'ye Takdim Edilen Bir Risale 5
Nazif ÖZTÜRK

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda
Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası 23
Dr.Mehmet Akif ERDOĞRU

Ertuğrul Gâzi'nin Bilecik'teki Vakıfları 81
Y.Mimar Esin DEMİREL

Vakıflar İdaresinin Günümüze Ulaştırdığı Bir
Ahşap Yapı Keşfi Osman Efendi Tekkesi 115
Şinasi AKBATU

İstanbul'un Kaybolan Camilerinden Sinan Ağa Camii
Tahtaminâre Camii 129
Saim SAVAŞ

Sivas'ta Büyük ve Küçük Ali Baba Zaviyeleri 133
Prof.Dr.Semra ÖGEL

Şehzade Mehmet Camii'nin Dış Yan Sofaları 151
Prof.Dr.Yıldız DEMİRİZ

Bilecik'de Orhan Gazi İmaretî'nin Bugünkü Durumu
ve Süslemesi Hakkında Notlar 165
M.Semih İRTEŞ

Kasımpaşa Piyale Paşa Camii'ndeki Ahşap Üstü
Kalem İşleri 173
Yrd.Doç.Dr. Gülçin KÜÇÜKKAYA

Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil
Yapıları Hakkında Bir Deneme 183
Yrd.Doç.Dr.Abdüsselâm ULUÇAM

Irak'taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında
Doç.Dr.Haşim KARPUZ

Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı
Camiler 281
Suzan BAYRAKTAROĞLU

Eski Şehir ve Çevresi Halı-Kilim ve Düz Dokuma
Yaygıları 299
Doç.Dr.Selçuk MÜLAYİM

Türk Sanatı Araştırmacılığında "Köprülü Metodu"nun
Yeri ve Önemi 325
Doç.Dr.Müçteba UĞUR

Sülüs Hattında Dair Mühim Bir Risâle "Sülüs Yazısı
Rehberi" 335
Yrd.Doç.Dr.Nusret ÇAM

İslamda Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk
Cami Mimârisine Tesiri 375
Dr.Ali AKTAN

Divanî Yazı 361
Prof.Dr.S.Yıldız ÖTÜKEN

Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler
Mehmet TUNÇER

Ankara Tarihi Kent Dokusu Koruma Geliştirme
Planlama Çalışmaları 411

ÖNSÖZ

Vakıf düşüncesinin Türk toplumunda ve kültür tarihinde önemli ve canlı bir yeri vardır. Sevinç ve üzüntülerin paylaşılması suretiyle sosyal hayatta mutluluğun yaygın hale gelmesinde bu düşüncenin büyük payı vardır. Birlik ve beraberlik ruhu içinde insanların birbirine sevgi, saygı ve şefkatle bakmasında, yardımlaşma ve dayanışma duygularının gelişip güçlenmesinde, sosyal sorunların giderilmesinde ve birçok zarurî ihtiyaçların karşılanmasında bu düşüncenin ürünü olan Vakıf müessesesinin katkısı büyüktür. Geçmişî görkemli, alanı geniş ve amacı yüce olan bu müessesenin ülke ve insanlık yararına ortaya koyduğu eserlerle, medeniyet alemine kazandırdığı kültür varlığı, geçmişte ve günümüzde vakıf yoluyla gerçekleştirilen faaliyet ve hizmetlerin nitelik, nicelik ve yüceliğini dile getiren yaşayan tanıklardır. Geçmişî günümüze getiren bu eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün aldığı koruyucu tedbirler ve yüce milletimizin göstereceği yakın ilgi sayesinde uzun yıllar ayakta kalarak Türk'ün tarihine tanıklık edecek ve yapılarındaki amaçlarla varoluşlarındaki güç, zevk ve dehâyi dile getirecektir.

Bu itibarla millî kültür varlığımızın önemli bir bölümünü oluşturan söz konusu vakıf âbide ve eski eserlerin bakım ve onarımlarıyla fonksiyone edilerek korunmasına itina gösteren Genel Müdürlüğümüz, gelirlerinin önemli bir kısmını bu gayeye ayırmaktadır. Böylece vakıfların temelinde yer alan ebedilik ilkesi istikametinde ecdat yadığı eserlerin yaşatılmasına gösterdiği titizlik ve hassasiyeti ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, imkânları birleştirip ülke kalkınmasında kullanmanın önemine inanan Genel Müdürlüğümüz, Vakıf varlığını günümüzün şartlarına ve modern işletmecilik anlayışına göre değerlendirerek daha çok gelir sağlamak suretiyle daha çok hizmet sunmanın azim ve kararlılığı içindedir. Bu şekilde, sunageldiği hizmetlerin miktar, çeşit ve kalitesini arttırarak, Vakıf düşüncesiyle anlayışının toplumda canlı tutulmasına gayret göstermektedir. Bunun için yürütmekte olduğu muhtelif hayrî, sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerinin yanında yayın hizmetleriyle tanıtma faaliyetlerine de büyük önem vermektedir. Zira yürütülen çalışmalarla sunulan hizmetlerin kamuoyuna duyurulmasında ve vakıf fikriyatının genç nesillere tanıtılmasında yayın faaliyetinin ne denli rol oynadığı bilinmektedir.

Bu düşünce ve anlayışla devam ettirdiği yayın faaliyetlerinin bir bölümü olan "Vakıflar Dergisi"nin 21. sayısını da siz değerli okuyucularının tetkik ve hizmetine sunmanın mutluluğuna ermektedir. Okuyucularımızdan gördüğümüz ilgi ve yazarlarımızdan gördüğümüz destekle millî kültürümüze daha bir çok eserler kazandırmak ümidiyle değerli desteklerini esirgemeyen ilim adamlarımızla derginin yayınlanmasında emeği geçen mesai arkadaşlarıma teşekkür eder, saygılar sunarım.

Sener MAÇUN
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRÜ
ve
T.VAKIFLAR BANKASI
YÖNETİM KURULU BAŞKANI

OSMANLI HUKUKUNDA TAHSİSAT KABİLİNDEN VAKIFLAR VE KONUYLA İLGİLİ KANUNÎ'YE TAKDİM EDİLEN BİR RİSÂLE

Doç.Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ

1. KONUNUN TAKDİMİ VE TARİFİ.

Mülk bir aynı, devamlı bir şekilde Allah'ın mülkâ olmak üzere temlik ve temellükten men etmek ve menfaatlerini Allah'ın kullarına tasadduk etmek" şeklindeki tarif edilen vakıf muamelesi, özellikle Osmanlı Devleti zamanında yeni bir mânâ daha kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle, İslâm hukukundaki tarife göre kurulan vakıfların konu cihetiyle bir istisnası olan değişik bir vakıf türü ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi vakıf muamelesinde konu ile alakalı en önemli şart, vakfedilecek bir malın, vakfedenin mülkü olması gerekir şeklindedir. Buna göre sultan veya yetkili bir devlet adamının, mülkiyeti devlete (mirîye) ait olan birşeyi vakfedememesi gerekir. Halbuki Osmanlı Devletinden önce Eyyubîler'den itibaren bütün İslâm aleminde ve Osmanlı tarihi boyunca, devlet reisi yahut yetkili bazı kimseler devlete ait mirî arazinin şer'î ve örfî gelirlerini yahut tasarruf hakkını belli hayır cihetlerine vakıf adıyla tahsis etmişlerdir. Acaba bu istisnaya nasıl cevaz verilmiş ve Osmanlı hukukunda bu konu nasıl izah edilmiştir? Bu araştırmamızın konusunu, bu sorunun cevabı ve bu konuyla ilgili olarak Kanunî Sultan Süleyman'a takdim edilen bir Risale (monografik eser) teşkil edecektir.

Devlete ait bir arazinin eski tabirle menâ

fiini belli bir hayır cihetine vakıf adıyla tahsis etmeye Osmanlı hukukunda tahsisat kabilinden vakıflar denmekte eski fıkıh kitaplarında ise irsadi vakıflar başlığı altında konu tetkik edilmektedir. Konunun menşesine girmeden önce bu tabirlerin kısa da olsa açıklanması gerekir. İrsad, kelime anlamı itibarıyla gözetmek ve hazırlamak demektir. Hukuk terimi olarak ise, devlet hazinesine (beytülmalâ) ait bir malın, kuru mülkiyeti (rakabesi) yine devlete kalmak şartıyla, sadece medenî ve hukukî semerelerinin (menâfiinin), devlet yetkililerince, hukuken devlet hazinesinden istihkakı bulunan bir cihete tahsisinden ibarettir. Devlet yetkililerinin yaptığı bu tahsis, hak sahiplerinin gözetleyedurdukları ihtiyaç yolunda durduğundan bu isimle anılmıştır. Osmanlı hukukunda ise mirî araziden ifraz edilerek Sultanlar veya izn-i Sultanî ile diğer devlet yetkilileri tarafından belli bir cihete tahsis edilen arazilere tahsisat kabilinden vakıf araziler denmektedir. Aslında tahsis edilen, arazinin kuru mülkiyeti değil; öşür, bedel-i öşür ve benzeri vergi ve kira bedeli gibi gelirlerdir. Böyle bir vakıf bizim anladığımız mânâda bir vakıf olmadığı için bunlara gayr-ı sahih vakıf da denmiştir. Ancak bu tabirden, hukukî açıdan geçersiz mânâsı kaşdedilmemektedir. Fasi vakıf mânâsı da sözkonusu değildir. Belki

bu tabir, tahsisat mahiyetindeki vakıfların bir ismi ve sembolü olarak kullanılmakta ve vakıf muamelesinin konusunu teşkil eden malın, tahsisi yapanın mülkü olmadığına işaret etmektedir².

2. TAHSİSAT KABİLİNDEN VAKIFLARIN MENŞEİ

Osmanlı hukukundaki tahsisat kabilinden vakıflar "*hilafetin yerine saltanatın geçişinin ve İslâm kamu hukukundan sapışın bir sonucu*" değildir. Maalesef, hem muasır Türk ilim adamlarından bazıları hem de batılı ilim adamları, tahsisat kabilinden vakıfların şer'î dayanağını açıklarken meseleleri birbirine karıştırmaktadırlar. Bu sebeple evvela tahsisat kabilinden vakıfların hukukî dayanağını oluşturan bazı şer'î meseleleri özetlemek mecburiyetinde kalacağız.

Birincisi; Hanefiler dışındaki diğer İslâm hukukçuları, bazı görüş ayrılıkları bir tarafa bırakılırsa, savaş yoluyla elde edilen arazilerin "*müslümanlara vakıf arazi*" olacağını belirtmişlerdir. Buradaki vakıf tabirinden kasıt, anladığımız mânâda vakıf mefhumu değildir. Belki buradaki vakıf, Osmanlı Devletinin uyguladığı mirî arazi rejimine ve özellikle mirî araziye ait gelirlerin belli bir hayır cihetine tahsisi demek olan tahsisat kabilinden vakfa çok benzemektedir. Arazi temlik ve temellükten alıkonulmakta ve işletilerek yahut işlettilerilek elde edilen gelirleri Müslümanlara tahsis edilmektedir. Yani devlet, savaş yoluyla fethedilen araziye "*Müslümanlara vakıf*" adıyla kamuya tahsis etmektedir. Bu anlayış her ne kadar tatbik sahası bulamamış ise de tah-

sisat kabilinden vakıfların ilk mimarı olan Nureddin Eş-şehid ve Selahaddin Eyyubî, konuyla ilgili fetvayı bu görüşü esas alan Şafii Hukukçusu İbn-i Ebi Asrun'dan almışlardır³.

İkincisi; İslâm hukukundaki bütçe prensipleri de tahsisat kabilinden vakıflar için müsa-ittir. Hatta bir yerde âmirdir. Zira Osmanlı Devletinin bütçesinde Tanzimat'a kadar, temeli İslâm hukukuna dayanan dört ayrı bütçe mevcuttur. Bunların gelirleri ve harcama fasılları ayrı ayrıdır. Bu dört ayrı beytülmalın ikincisi beytülmal-ı haraçtır. Yani haraç, cizye ve benzeri gelirlerin toplandığı beytülmaldır. Bunların harcama fasılları; köleler, borçlular, gaziler, muhtaçlar, garipler, askerler, memurlar, âlimler, hâkimler, yollar ve benzeri hayır cihetleridir. Devlet bu beytülmalda ait gelirleri zikredilen fasıllara dağıtabileceği gibi bu gelirlerin kaynağını teşkil eden haracî arazinin menfaatlerini belli bir hayır cihetine tahsis de edebilir. Devamlı olarak tahsis ederse, bu tahsisat kabilinden vakıftır. Bilindiği gibi, mirî arazi de aslında haracî arazidir. Osmanlı hukukundaki tahsisat kabilinden vakıfların asıl menşesini bu mesele oluşturmaktadır⁴. Hatta Kanunî Sultan Süleyman zamanında tahsisat kabilinden vakıfların meşrûyetini müdaafa eden Dede Halife Şehzade Mustafa'ya ithaf ettiği eserini bu meseleye tahsis etmiştir⁵.

Üçüncüsü Eyyubîler zamanında vakıf adıyla tahsis yapılıncaya kadar bu çeşit vakıfların fonksiyonlarını iktâ' müessesesi ifa etmiştir. Devletin tasarrufundaki bir arazinin rakabesini (temlikten iktâ') yahut menfaatlerini (istiğlâlen iktâ'), beytülmalın istihkakı bulunan

² Arazi Kanunnamesi, md. 4, Akgündüz, Ahmet. Mukayeseli İslam Ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır 1986, sh.684; Suyuti, En Naklül-Mestur, Vrk. 225; Ali Haydar, Tertibü's- Sunûf Fi Ahkâmî-Vakıf, md 92 ve şerhi.

³ Biraz sonra metnini takdim edeceğimiz Risale, Sül. Küt. Reşit Ef. No: 1152, Vrk. 192/B; Ebüssuud, Mecmua-i Kavanin, Sül. Küt. Carullah, No: 968, Vrk. 10.

⁴ Dede Halife, İbrahim b. Rahşî(973 H.), Risale Fi Fımalı Beytümâl ve Aksamiha ve Ahkâmiha, Sül. Küt. Esad Ef. No: 3560, Vrk.1-20; Hamevi Ahmed, El-Es'iketü'l-Hanefiye, Esad Ef. No: 1152, Vrk.30/A; Sudi, Süleyman, Defter-i Muktesad, İstanbul 1307, c.1, sh.62 vd.

⁵ Dede Halife, Vrk. 1-20.

bir cihete tahsis edilmesine ikta' denmektedir. Mahiyet itibariyle tamamen tahsisat kabilinden vakıflara benzeyen bu tasarrufların onlardan tek farkı süreli oluşudur. Rahmetli Ali Himmət Berki Hocamızın ilk irsadî vakıf dediği Emevî Halifesi Melik Abdülmelik tarafından Şam'daki Emeviye Camiine yapılan tahsisler de vakıf değil ikta'dır. Ancak cami, mescit ve benzeri yerlere yapılan ikta'ların iptali caiz görülmediğinden ve dolayısıyla süresiz hale geldiğinden tamamen irsadî vakıf haline gelmiştir. Yoksa verilen kaynakta Tarihçi Aynî meseleyi ikta' olarak açıklamaktadır.⁶

3. TAHSİSAT KABİLİNDEN VAKIFLARIN GELİŞMESİ

Biraz sonra metnini vereceğimiz Risale'den daha iyi anlaşılacağı gibi, yukarıda zikredilen gerekçelerle ilk olarak Eyyubî Devletinin meşhur devlet adamları Nureddin eş-Şehid ve Selahaddin Eyyubî tarafından İbni Ebi Asrun'un fetvasına dayanılarak XII.asrın ikinci yarısında temeli atılan tahsisat kabilinden vakıflar, zamanla bütün İslam dünyasına yayılmıştır. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra bu çeşit vakıfların da diğer vakıflar gibi çoğaldığı bir vakiadır. Ele geçiremediğimiz ve Dede Halife'ninkine benzediğini sandığımız Molla Hüsrev'in konu ile ilgili Risalesinin tesiriyle olacak ki Fatih Sultan Mehmet, şer'î sınırların dışına çıkan irsadî vakıfları iptal etmek üzere ferman bile çıkarmıştır. Fatih'in tıpkı Çerkez Sultan Berkuk'un 1382 yılında yaptığı gibi, beytülmalın istihkakı bulunmayan cihetlere yapılan ve gayr-ı sahih tahsis denenen irsadî vakıfları iptal etmek istediği fermanın anlaşılabilir. Bunu tamim etmek yanlıştır.⁷ II. Beyazıt, Yavuz ve Kanunî zamanında şeyhülis-

lamlık yapmış olan Zembilli Ali Cemali Efendi (v.1526) de irsadî vakıflara pek taraftar değildir. "Sultan vakıfları -ki müri arazi denir - gaziler arasında mahfuzdur. Ol dahi beytülmalındır; vakıf olmaz, meğer şer'an satılıp temlik olunup vakfedeler" demişse de "zamanın âlimlerinin fervası ile onlara karşılama" diye fetva vermiştir.⁸

Osmanlı hukukunda devletin kurduğu tahsisat kabilinden vakıfların, müessese olarak yerleşmesi Kanunî Sultan Süleyman devrinde olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devletinin tahsisat kabilinden vakıflar karşısındaki tutumunu iki açıdan değerlendirmek gerekir:

Birincisi; Anadolu ve Rumeli'deki tahsisat kabilinden vakıfların meşrûyetini, Osmanlı hukukunun mimarlarından olan Ebussuud ve benzeri âlimler açıklamışlardır. Ebussuud'a göre "Fatih'in kendi inşa ettirdiği medreselerine ait vakıfların çoğunluğu karyeler ve mezralar(-tahsisat kabilinden vakıflar)dur. Gelirleri cizye ve arazinin çift akçesi adına alınan harac-ı muvazzafıdır ve öşür adına alınan harac-ı mukasemesidir. Bunların hepsi beytülmal-ı haraca aittir. Vakıfların şartlarına itibar edilmez. Âlimler haracın harcama fasullarındandır. Ayasofya evkaftı ise sahihtir. Beytülmallı alâkası yoktur".⁹ Bu arada Dede Halife'nin adı geçen Risalesi'nin de aynı maksatla yazıldığını tekrar edelim.

İkincisi; Mısır ve diğer İslâm ülkelerindeki eski tahsisat kabilinden vakıflara karşı Osmanlı Devletinin takındığı tavidir. Mesela Mısır'daki irsadî vakıfların miktarı en az İstanbul'daki kadardır. Mısır'daki bu çeşit vakıfların aşırı derecede artması üzerine, bazı vezir-

6 Aynî, Mahmud b. Ahmed(855 H.), İkdü'l-Cüman Fi Tarihi Ehli'z-Zaman, Sül.Kütp. Gülnûş Sultan, No: 62, c.I, Vrk. 408/A; Himmət, İslâm'da Vakıf, İlahiyat Fak. Der. Sayı: 1-4, sh.1-2.

7 Suyuti, En Naklü'l-Mestur, Vrk. 226 vd.; İnalçık, Halil, Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmet'in Fermanları, Belleten, XI/44, sh.702-703.

8 Sül. Kütp. İsmihan Sultan, No: 223, Vrk.108/A.

9 Ebussuud, Fetâvâ, İsmihan Sultan, No: 223, Vrk.280, 108/B.

leri Kanunî Sultan Süleyman'a müracaat ederek Mısır'daki irsadi vakıfların iptal edilmesini istemişlerse de, Kanunî bu teklif üzerine Mısır'a şöyle bir teklif göndermiştir: *"İslâm hukukundaki dört mezhepten birisi irsadi vakıfların caiz olduğunu söylerse, bu görüşe uyulmalıdır ve bir tek mezhebe göre dahi sahih kabul edilen vakıf iptal edilmemelidir"*.¹⁰

Kanunî'nin bu fermanı üzerine zamanın İslâm hukukçuları, tahsisat kabilinden vakıfların meşrûyetini açıklayan Risaleler yazmak üzere kaleme sarılmışlardır. Bunlardan eserlerini Kanunî'ye takdim eden iki büyük hukukçu-yu zikredebiliriz. Birincisi, Hanefî Hukukçusu İbn-i Nüceym'dir ve esrinin ismi *"Et-Tuhfetü'l-Mardıyye Fi'l-Evkafil-Mısıriyye"* şeklindedir¹¹. Diğeri ise araştırmamızın konusunu teşkil eden Risale'dir. Şimdi de tahsisat kabilinden vakıfların meşrûyet dayanaklarını ve Kanunî'ye kadarki tarihçesini anlatan bu değerli eserin orijinalini ve Türkçesini verelim.

4. ŞAFİİ HUKUKÇUSU EL-GAYTİ'NİN KANUNİYE TAKDİM ETTİĞİ RİSALE'Sİ

Osmanlı hukukunda tahsisat kabilinden vakıfların bir hukuk müessesesi olarak yerleşmesine vesile olan bu değerli Risale'nin yazarı bir Şafîî hukukçusu olan ve Kanunî'nin yukarıda zikredilen fermanı Mısır'a gönderildiği zaman Ezher'in ileri gelen hukukçularından sayılan Muhammed b.Ahmed(v.984 H.) El-Gaytî'dir. Eserinin ismi *"Et-Te'yidatü'l-Alıyye Li'l-Evkafil-Mısıriyye = Mısır Vakıfları Lehindeki Yüce Sencet Ve Tevitler'dir*. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi bölümünde No: 1152, Vrk.190-197'de kayıtlıdır. Bu kıymetli eser Arapça yazılmıştır. Orijinalinin Türkçe tercümesi aynen şöyledir: (Medih ve vasıf kısımları kısmen kısaltılarak).

ET-TE'YİDÂTÜ'L-ALİYYE Lİ'L-EVKAFİ'L-MİSİRİYYE

Şeyh, İmam, Allame, Ebu'l-İsrâk Necmuddin Muhammed el-Gaytî eş-Şafîî diyor ki:

Şer-i şerifin hameleleri olan ilim adamlarını yücelten; onların erişilmez şan ve şeref lambalarını yükselten; ilim adamlarına ait vakıfları ve tahsisatı iptâl ve tezyiften koruyan; zamanın Süleyman'ının devletini devam ettirerek ilim adamlarının desteğini arttıran ve ilim adamları için onu bir sed yapan; ilim adamlarına zarar vermek isteyenlerin kötü planlarını DEVLET-İ ALİYYE'nin şevket ve satvetiyle engelleyen ALLAH'a hamd olsun. Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilâh yoktur, o tektir, onun ortağı yoktur. Öyle bir şehadetle ki önce kendi zatına şahit olmuş, ikinci olarak meleklerini şahit göstermiş ve üçüncü olarak da ilim adamlarını şahit olarak zikretmiştir. Böylece ilim adamlarına verdiği şeref ne kadar değerlidir. Yine şehadet ederim ki, Seyyidimiz Muhammed (S.A.V) O'nun kulu ve resulüdür. Asfiyanın efendisidir. İlim adamlarının rütbesini şununla açıklamıştır: *"Âlimler peygamberlerin mirasçılarıdır"*. Bunların başında, müslümanlara ait beytülmalдан fazilet ve ilim sahibi olup da muhtaç durumda bulunanlara maaş (ata) tahsis eden ve böylece kendinden sonra gelen devlet adamlarına, âlimlere ve diğer hayır cihetlerine vakıflar yapmaları için bir çığır açan Ömer'ül-Faruk gelmektedir. Bu usul yeryüzünün kıyameti kopup da üzerindekiilerin Allah'a döneceği zamana kadar devam edecek olan güzel bir çığırdir.

Allah'a hamd ve peygamberine salattan sonra;

Yüce Allah Hz. Muhammed'in şeriatını

¹⁰ Hamevi, El-Fs'iletü'l-Hanefiyye, Vrk.129 vd.; El-Mehdi, Muhammed el-Abbasi, Es-Safvetü'l-Mehdiye Fi İrsadi'l-Arazi'l-Mısıriyye(El-Fetâvâ içinde), c.2, sh.649.

¹¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, No: 782, Vrk.16 vd.

müslümanların hak üzerinde daim ve kaim olmalarına vesile kılmıştır. Allah'ın emri yani kıyamet gelinceye kadar müslümanlara, Allah'ın rahmetinden mahrum olan muhalifleri zarar veremeyecektir. Hz. Peygamber, insanlara bağışlanan ilim nimetinin elden alınmayacağını şu sözleriyle haber vermiştir: *"Allah kullarının elinden alarak ilmi ortadan kaldırmaz; ancak âlimleri ortadan kaldırarak ilmi de yok eder. Hiç âlim kalmayınca da insanlar cahilleri kendilerine baştaçı ederler; sorulan sorulara bilmeden fetva verirler; hem kendileri sapırlar, hem de başkalarını sapırlar"*. Bu sebeple âlimlerin rütbesi dünya ve ahirette daima yücedir. İnsanların merciidirler. Bütün devletlerde ve ilk asırlarda özellikle de Mevlânâ, En büyük imam, En Şerefli Hakan, Dinin Muzafferiyeti İçin Çalınan, İslâmın ve Müslümanların Aziz Olmaları İçin Cihad Eden, İsyancı Ve İnatçıların Yokedicisi, Müslümanların Sınırlarının Hamisi, Adaleti Hakkıyla İcra Eden, Mazlumun Hakkını Alan, *"Sultan Yeryüzünde Allah'ın Gölgesidir"* hadisinin Mâ-sadakı, Sahabelere Nasip Olmayan Fetihler Kendisine Nasip Olan; Varlığı insanların din, iman, vakıf, rızık, namaz ve benzeri şeylerinin emniyet vesilesi, Haremeyn-i Şerifeynin Hâdimi SULTAN-I MUZAFFER SÜLEYMAN HAN zamanlarında ilim adamları hep ikrama mazhar olmuşlardır. Onun ilim adamlarına, talebelere, Kur'an hafızlarına ve saireye olan hayır ve sadakaları, vakıfları, medreseleri ve tekyeleri tıpkı şerefli ecdadı gibi devam etmektedir. O daha fazlasını yapmış, Anadolu, Hicaz, Mısır ve Kahire'ye kadar müessesatı hayriyesi ulaştırmıştır. Bütün bunlar sebebiyle âlimler, talebeler, fakirler ve salihlerin hayır dualarını almıştır.

Şu anda bir haber yayıldı ki, kalpler buruklaştı, insanları üzüntüye gark etti, himmetleri köstekledi. Duyulduğuna göre âlimler, talebeler ve kurralara ait vakıflar ve tahsisatlar iptâl edilmek üzereymiş; eski devlet adamlarının ve yetkililerinin beytülmalından tahsisat

şeklinde yaptıkları vakıflar sahih değilmiş; sahih kabul edilse bile haraç vergisine tâbi tutulacaktı; konuyla ilgili olarak Padişah'ın fermanı(mersum-ı şerif) ve şeyhülislamın fetvası gelmiş. Ancak şu kalpleri tatmin edici bir haberdir ki Büyük Hünkâr ve Şerifli Hakan fermanında şöyle buyurmuş: *"Hanefilerce caiz görülme bile, diğer üç mezhebin (Şafîî, Hanbelî ve Maliki) imamlarından birisi, tahsisat kabilinden vakıfların sahih olduğunu ve bu çeşit vakıfların haraca tâbi olmadığını söylese, bu görüşe uyulacaktır. Ve sözkonusu mezhebe göre verilen mahkeme kararlarına itibar edilecektir"*. Bu fermanı gönderen Hakan ayrıca âlimlerden bu konunun izah edilmesini ve mesleyle alakalı tercih edilen görüşlerin açıklanmasını istemiş. Bu fakir de bu talep üzerine şu risalesini kaleme almıştır:

Şurası bilinmelidir ki beytülmal arazisinden medreseler, hastahaneler ve belli şahıslar gibi hayır cihetlerine yapılan tahsisat kabilinden vakıfların menşei, Adil Hükümdar Nureddin Eş-Şehid devrine dayanır. Nureddin Eş-Şehid, fakirler ve zayıfların halifelere ve hükümdarlara ulaşmaları ve haklarını almaları zor ve imkânsız olduğundan dolayı, beytülmalından istihkakı bulunanlara hakları kolaylıkla ulaşabilmesi için istihkak sahiplerine yardım olsun diye ilk defa tahsisat kabilinden vakıfları ihdas eden zattır. Ondan önce bu çeşit bir vakıf vaki değildir. O kadar fazla vakıf yapmıştır ki kendisine şöyle bir teklif götürülmüştür: *"Hâkimiyetin altındaki beldelerde hukukçular, fakirler, sufiler ve kurralara ait çok sayıda hayrât ve gelir getiren mallar var. Şu anda cihad için ve askerlerin masrafları için onlardan yararlısan iyi olur"*. Bu teklife öfkelenen Nureddin şöyle cevap vermiştir: *"Valahi ben onların yüzü suyu hürmetine zafer ümit ediyorum. Siz içinizdeki zayıflar hürmetine rızıklandırılıyorsunuz. Ben döşeğimde uyurken hedefi şaşmayan oklarla benim yerime savaşan bir gurubun tahsisatını kesip de, sadece beni gördüğün zaman bazan isabet eden bazan hedefi*

şaşan oklarla savaştan bir gruba nasıl onların haklarını vereyim? Sonra bunların beytülmal-dan payları vardır; paylarını veriyorum; istihkaklarını nasıl kesebilirim?" Tarih-i Hama'nın yazarı bunu zikretmiştir. Sonra da bu hayırlı hizmeti Adil Hükümdar Sultan Selahaddin b. Yusuf b. Eyyub devam ettirmiştir. Beytülmal arazisinden bir kısmını âlimler, sufiler, fakirler ve zayıflar ve Hz. Peygamber'in neslinden gelenlere tahsis etmiştir. Nureddin Eş-Şehid Şam'da bir çok beytülmal arazisini hayır cihetlerine vakfetmiştir. Selahaddin Eyyubî ise Kudüs ve Mısır'da fıkıhçılara medreseler; Saidüs-Sa'd'de sufilere hânkâh vakfetmiştir. Nesillerinden gelen melikler de onlara çeşitli vakıflar vücuda getirmişlerdir.

Nureddin Eş-Şehid ve Selahaddin-i Eyyubî'den önce tahsisat kabilinden vakfî kimse yapmadığı için, her ikisi de ilk bu mânâda vakfî yaparken Şafîî Âlimlerinden İmam İbni Ebi Asrun'a meseleyi sormuşlar; o da caiz olduğuna dair fetva vermiştir. Nureddin Eş-Şehid İslâm hukukuna vâkıf ve Hânefi olmasına rağmen onun fetvasını esas almıştır. Mecmaül-Ahbab'ın müellifi ve diğer zatlar bunu nakletmektedirler. Şafîîlerin fetvasıyla yetinmiş ve onu daha hayırlı görünce onların fetvalarıyla amel etmiştir. Mecmaül-Ahbab'ın müellifinin beyanları zahiren Hanefîlerin buna cevaz vermediklerini hissettiriyor. Halbuki Hanefî Hukukçusu Muhakkik İbnül-Hümmam konuyla ilgili sorulan soruya verilen cevapta - "Devlet reisinin (imamın) müslümanların ihtiyacı bulunduğu zaman böyle bir tasarrufta bulunabileceğini" söylediği gibi Fethu'l-Kadir adlı eserinde Eşref Barsbay'ın beytülmal arazisinin âmme maslahatı bulunduğu zaman beytülmalın vekili olan devlet yetkilisi tarafından satılıp satılamayacağını sorması üzerine caiz olduğuna dair fetva verildiğini nakletmektedir. Kadihan fetâvasından da nakilde bulunmaktadır.

İbn-i Ebi Asrun'un tahsisat kabilinden vakıfların caiz olduğu hususundaki fetvasına ilk

dönem (mütekaddimin) ve son dönem (müteahhirin) hukukçularından çoğu muvafakat etmişler ve benzeri fetvalar vermişlerdir. Ebu-bekr eş-Şasi (Şafîî), Gazalî'nin talebesi İbn-i Türkmen; bunlardan sonra gelen tabakadan İbni Ebi Asrun'un muâsırı Kemal İbn-i Yunus, Kitabü'l-Hadi'nin sahibi Kutb en-Nişaburi bunlar arasındadır. Bunlara İbnüs-Salah(büyük hadisci ve Şafîî mezhebinin mutemet hukukçusu) muvafakat etmiş, Sultanü'l-ulemâ Şeyh İzzüddin İbn-i Abdüsselam Şafîî mezhebinin mutemet hukukçusu İmam Muhyiddin Nevevi de müsbet mânâda fetva vermişlerdir. Nevevi'nin fetvası aynen şöyledir(Fetâvâdan naklen): "Mesele: Sultan beytülmala ait bir araziye veya başka birşeyi satın alıp, medrese, hastahane, ribat, hankâh, zâviye, salih bir kişi, kendi zürriyeti veya fakirler gibi müslümanların maslahatları için vakıf yapmak sahih olur. Bu da o gruba dahildir". İbnür-Rifa'da "Ganimetin Taksimi" bahsinde Şafîî mezhebinde bu çeşit vakıfların yani devlet reisinin beytülmal-dan yaptığı vakıfların sahih olduğunu nakletmektedir. Allame Seladinsi de mezhepte tercih edilen görüşün bu olduğunu nakletmektedir. Irakî'nin Kavaid adlı eserinde, zikredildiğine göre malikilere göre de durum böyledir. Zerkeşi El-Hadim adlı eserinde devlet reisinin beytülmala ait olan araziden bir kısmını belli bir gelirleri olmayan mücahitler, eğitim, fetva ve öğretim için kendisini adayan şeriat âlimleri gibi maslahat bulunan hayır cihetlerine vakıf yapabileceği nakledilmektedir. Bu çeşit bir vakıf görüş ayrılığı olmaksızın sahihtir. Zira beytülmal bütün müslümanların malıdır; vakıfda da onlara raci bir maslahat mevcuttur. Caiz olması gerekir. Ancak Zerkeşi belli şahıslara yapılan zürri vakıfları caiz görmez. Rafîî ve Nevevi de Irak arazisinden bahsederken şöyle demektedirler: Bugün devlet reisi istese ganimet arazisini Hz. Ömer'in yaptığı gibi vakfedebilir. Ancak ivazlı yahut ivazsız olarak gazilerin gönlünü alması gerekir. Bunların izahlarından anlaşılın bütün müslümanlara yapılan yani kamu amaçlı vakıfların caiz

olduğudur. Halbuki İbnür-Rif'a ve Kamulî'nin dediğine göre, İmam Şafîî'nin beyanları hem özel hem de kamu amaçlı olsun bu çeşit vakıfların kayıtsız caiz olduğunu göstermektedir. İbni Ebi Asrun'un tercih ettiği ve tatbikatta uyulan görüş de budur. İleri gelen hukukçularımıza göre, arazi savaş yoluyla fethedildiğinde -Mısır arazisi gibi- meşhur görüşe göre bu ganimet sayılır; gaziler ona mâlik olurlar; tassarufda bulunurlar; mirasçılarına intikal eder; bu çeşit arazide zilyetlik mülkiyetin delili sayılır; iktisab sebebinin ve intikal sebebinin açıklanmasına gerek yoktur. Zilyetlik, vakıf ve mülkiyet davalarında şer'î delildir. Gazilerin öldüğü yahut mirasçılarının öldüğü ve arazinin de beytümala intikal ettiği farz olunsa, devlet reisi de bu mahiyetteki bir araziye müslümanlara vakfetmek istese, kendisine engel olmak isteyenlere Hz. Ömer'in Irak'taki tatbikatı ile cevap verebilir. Zerkeşî de El-Hadim adlı eserinde bu görüşü te'yid etmiştir.

Türk Bahri Memlûkleri (Kılavunlular) (1250-1382) zamanında gelen melik ve emirlerin çoğunluğu beytümal arazisinden medreselere ve benzeri hayır cihetlerine vakıflar yapmışlar ve asrın âlimleri (Sübki, iki çocuğu, Zimelkâni, İbn-i Adlân, İbn-i Merhal, İbn-i Cemaâ, Bülkinî, Ezrui ve Zerkeşî gibi) de sahih olduğuna, bunların irsadi vakıflar kabilinden bulunduğuna ve ilim adamlarının bunlardan yararlanabileceğine fetva vermişlerdir. Ancak daha sonra iktidara gelen Çerkez Meliki Sultan Berkuk 730/1382 yılında bu çeşit vakıfları iptal etmek istemiş ve bunların beytümaldan hile ile alındığını, beytümal arazisinin yarısının vakıf olduğunu iddia etmiştir. Meselenin halli için ilmi bir meclis toplanmış ve mecliste dört mezhebin kadılarıyla meşhur âlimler hazır bulunmuştur. Şeyh Siracuddin Bülkinî (Şafîî), Şeyh Ekmelüddin El-Baberti (Hanefî) ve Şeyh Ziyauddin el-Kuraşî bunlar arasındadır. Bülkinî devlet reisinin medreselere, ilim adamlarına ve talebelere yaptığı vakıfların iptal edilemeyeceğini, zira bunların bey-

tümaldaki istihkakları sebebiyle yararlandıklarını açıklamıştır. Veliyy-i Irakî'nin beyanına göre, mevcut âimlerin çoğunluğu; hâkimin sai olduğuna karar verdiği vakıfların iptal edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Zira içtihadî bir konuda hâkim kararını nakzetmek mümkün değildir. İtiraz edilen vakıfların hepsi de sıhhatleri hakim kararıyla tescil edilmiş vakıflardır. Ekmelüddin vakıfların iptalini isteyenlere karşı verdiği mücadelede aşırıya gitmiş ve bu işe vesile olanları takbih etmiştir. Şeyh Ziyauddin el-Kuraşî de ona yardımcı olunca durum sakinleşmiştir. Nakledildiğine göre Şeyh Ekmelüddin devlet yetkililerine şöyle demiştir: *"Eğer ilim adamlarının rızıklarını kesmek istiyorsanız, o halde onlara Firavun'un putlara hizmet edenlere verdiği maaş kadar, hatta yarısı kadar maaş veriniz."*

Bütün bunlar tahsisat kabilinden vakıfların sahih olduğunu, özellikle de sıhhati hâkim kararlarıyla tescil edilince iptalinin asla caiz olmayacağını; zira bir meselede hâkimin verdiği hükmün ihtilafı kaldıracağını ve meselelerin ittifak edilen bir mesele haline geleceğini açıkça göstermektedir. Bu vakıflar hususunda Sübki ve benzerleri gibi sözlerinden tereddüt-lü oldukları anlaşılmanın da maksadı, bu vakıfların bâtil olduğu ve yararlanılmasının caiz olmayacağını iddia değildir. Belki bunlar, mezkur vakıfların tahsisat kabilinden olduklarını belirtmek istemişlerdir. Vakıf ifadesinin irsad ve tahsisat mânâsında kullanılması caizdir. Temel mânâda yani temlik ve temellükten men' mânâsında müşterektirler. Zaten Sübki, *"ben bu vakıfları değiştiremem; değiştirilmesi ve iptali için de fetva veremem"* demıştır.

Eğer dersen: *"Devlet reisi, şer'î açıdan müslümanların vekilidir. Beytümali gözetmesi de küçüğün velisinin küçüğün malını gözetmesi gibidir. Bilindiği gibi, velinin maslahata dayan-*

mayan, hatta daha maslahatlı olmayan tasarrufları caiz değildir. Nasıl olur da devlet reisinin sözkonusu arazideki tasarrufu geçerli olur?

Cevaben derim: Asıl olan arazinin vakfedilmemesi ve üzerinde tasarrufta bulunulmamasıdır. Ancak şer'i gerekçeler mevcutsa ve sahih olarak yapılmışsa tasarruflar da sahih olacaktır. Mutemet insanlar yapılan satımların şer'i gerekçelere dayandığını ve sahih olduğunu açıklamaktadırlar. Vakıfda da durum böyledir. Hâkim sıhhatini tescil edince, zikredilen tasarrufun geçerli olduğu anlaşılır.

Mısır arazisine haraç vergisi tarhedilmesi meselesine gelince; Şafii mezhebine göre, bu mümkün değildir. Zira mezhepte mutemet hukukçuların nakline göre, Mısır savaş yoluyla fethedilmiştir. İbnür-Rif'a ve Zerkeşi'nin nakli de bu yoldadır. Diğer bir görüşe göre ise, Mısır iki defa fethedilmiştir. Bir defasında sulh yoluyla fethedilmiş, sonra anlaşmalarında durmayınca ikinci defa savaş yoluyla fethedilmiştir. İmam Şafii'nin vasiyetinde kendisinin mülkü olan bir arazisinin Mısır'da bulunduğu ve Mısır'ın sulh yoluyla fethedildiği yazılıdır. Bazıları ise İmam Şafii'nin ölü araziye ihya etmiş olabileceğini ve bunun sulh yoluyla fethedilmiş olduğuna delalet etmediğini açıklamışlardır. Meşhur olan görüşe göre, Mısır savaş yoluyla fethedilmiş, gazilere taksim edilmiş ve ellerine verilmiş olunca, Mısır arazisi öşri arazi olur, haracı arazi olmaz. bir arazi iki şekilde haracı olabilir (Şafii Hukukçularına göre): Birincisi; Devlet reisinin savaş yoluyla fethedip gazilere taksim etmesi sonra da onlara belli bir ivaz vererek araziye müslümanlara vakfedip haraç arazisine tabi tutması halidir. İkincisi ise; sulh yoluyla fethedilmiş olup da yerli ahalinin elinde haraç vergisi karşılığı bırakılmış olması halidir. Haraç bir çeşit arazinin kira bedeli haline gelir. Yerli ahali müslüman olsalar da sâkit olmaz. Bu arazinin rakabesi müslümanlara ait olması halindedir. Eğer arazinin rakabesi de gayr-ı müslim ahaliye

verilir ve ahali sadece haraç öderlerse, bu haraç cizye mahiyetindedir. Yerli ahali müslüman olunca sâkit olur. Savaş yoluyla fethedilip gazilere taksim edildikten sonra onların ellerinde bırakılan arazi ise - ahali müslüman olan arazi ve müslümanların ihya ettiği arazi gibi - öşür arazisidir. Onlardan haraç almak zulümdür. Zerkeşi de el-Hadim'de Mısır arazisinin haracı arazi olmadığını açıklamıştır. Bu durum kesinleşince, Şafii mezhebine göre, Mısır arazisine haraç arazisinin tarhedilemeyeceğini öğrendin. Hanefi mezhebine göre haraç vergisi konabileceği düşünülse bile, bu vakıflarda haraç vergisini kabul etmeyen görüşle hükmedilince ihtilaf ortadan kalkar. Zaten Mısır'daki çoğu vakıfları tescil eden hâkimler Şafii'dir. Haraç vergisi konularak bu hükmün bozulması caiz değildir. Şafii görüşüne göre hüküm verilmemesi halinde, zaten arazi üzerine konulmuş olan örfî vergilerin miktarı haraç miktarını geçmiş bulunmaktadır. Daha fazlasını almak hem mümkün değildir, hem de beldelere ve kullara zarardır ve fesat doğmasına yol açacaktır.

Netice olarak, âlimler şer'-i şerifin hizmetkârdırlar. Hafızlar, müfessirler, fâkihler, muhaddisler, salihler, sûfiler ve diğer müslüman Mısır ve Kahire sakinleri SULTAN'ın DEVLETİNİN devamı ile daimdirler; vakıfların eski halinde kalmasını, iptal edilmemesini, haraç konulmamasını, değiştirilmemesini ve birbirine karıştırılmamasını istemektedirler. MEVLÂNÂ SULTAN şer'-i şerife uyar, âlimlerin görüşlerine itibar eder. Özellikle büyük Hünkâr'ın babası merhum SULTAN SELİM Mısır diyarına girdiğinde Mısır evkafını olduğu hal üzere bırakmış; Şu anda mevcut olan bazı hükümler yazmış ve Mısır ahalisine fazl u ihsan ile muamele etmiştir. Zira Mısır ahali zayıf haldiler, lütuf ve ihsana layıktırlar. Hz. Peygamber de buyurmuştur: "*Mısır ahali zayıf bir ordudur*". Mısır ve Kahire'de ikamet eden âlimler, hafızlar ve fâkihler özellikle de

Camiül-Ezher mensupları hep ilimle meşğuldürler. Gece gündüz Sultan'ın devletinin devamı için duacıdır; ihtiyaçlarına yetmese de evkafın gelirine kanaatkâr ve Allah'a şâkirdirler ve Hünkârdan bu evkafın devamını taliptirler. Allah korusun bu evkaf iptal edilirse ilimlerle istigâl sona erer, Kuran öğrenme ve ezberleme sekteye uğrar. Bütün bunlara rağmen bizim Hünkârımızdan umduğumuz Mısır diyarına en güzel şekilde muamele edeceğidir. Büyük veziri Ali Paşa'yı bize vali olarak tayini de bunu göstermektedir. Sultanımız Mısır diyarının velayetini üzerine almakla indallah me'curdur. Mısır Kadısı olarak Şeyhülislam HAMİD ÇELEBİ'yi tayini ise bizim için bir şereftir (957-959/1550-1552 yılları arasında). Hünkârımızdan arzumuz evkafımızı devam ettirmesi, Allah'tan korkmayanların sözüne aldirmaması, Ali Paşa ve Hamid Çelebi Efendi'nin vazifelerinde devamı etmeleridir. Hasbunallahu Ve Ni'me'l-Vekil.

5. SONUÇ

Bu ve benzeri Risaleleri alan ve tetkik ettiren Kanuni Sultan Süleyman kararını ve tah-

sisat kabilinden vakıflar hususundaki tutumunu şu fermanı ile açığa vurmuştur: "*Bunlar bizden öncekilerin yaptıkları hayırdır. Bunları asla iptal edemeyiz*"¹².

Artık tahsisat kabilinden vakıfların meşrûyeti tartışma zemininden çıkmıştır. İslâm aleminde de Osmanlı sultanlarının yaptıkları irsadi vakıfların câiz ve meşrû olduğuna dair fetvalar verilmiştir¹³. Osmanlı hukukunda artık tahsisat kabilinden vakıflar ile alakalı hukuki düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. İşte asırlarca ihmalî devletin devam ve bekasını tehlikeye sokan bazı eğitim, sağlık, emniyet ve sosyal yardımlaşma hizmetlerini başarıyla sürdüren ve Osmanlı ülkesinin manevî tapusu hükmüne gelen irsadi vakıfların meşrûiyet temeli ve müessesecleşmesi böylece mümkün olmuştur. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi isteyenler "*İslâm hukukunda Ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*" isimli eserimize başvurabilirler.

12 Hamevi, Vrk. 131; İbn-i Nüceym, El-Bahrür-Raik, c.5, sh.114-115.

13 Haskeli, Durru'l Mürteka (Damad Kenarında), c.1, sh.672-673.

بسر الله الرحمن الرحيم **وَبِهٖ تَقَرَّبُ** وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 قَالَ **الْبَيْتُ** الْأَمَامُ الْعَالِمُ الْعَلَّامَةُ الْعَقْلُ الْحَقُّ
 الْعَهَامَةُ أَبُو الْأَشْرَافِ الْحَمْدُ الْعَبْدُ الْعَبْدُ الْعَبْدُ الْعَبْدُ
 اللَّهُ تَعَالَى بِرَحْمَتِهِ وَرَوْضَتِهِ سَمَدُهُ الَّذِي جَمَعَ خَلْقَهُ
 الشَّرْحُ الشَّرِيفُ وَرَفَعَ مَنَارَ قُدْرَتِهِ الْمُنِيفُ هُ مِنْهَا لَهْفُ
 مِنَ الْأَوْقَافِ وَالْأَرْضِ الْأَكْرَمِ مِنَ الْأَشْرَافِ وَالْبَرِّيفِ
 وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 ذِي الْعِلْمِ الْوَرِيفِ هُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ كَيْدُ مَنْ قَصَدَهُ لَمْ يَمُورَا
 بِالِدَوْلَةِ الْعَلِيَّةِ الْعَلِيَّةِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ مِنْهَا دُ
 شَهْدَةُ الْفَنَنِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 ذَلِكَ مِنْ تَشْرِيفِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 أَهْلُ الْعِلْمِ يَقُولُ الْعِلْمُ الْوَرِيفُ الْإِنْبِيَاءُ سَلَّمَ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
 خُصُوصًا فَا رَوْقَةُ الدُّعِيَّةِ الْعَلْفَا فِي بَيْتِ مَالِ السُّلَيْمِ
 لِأَهْلِ الْعَقْلِ وَالْمَثَابِيحُ وَمِنْ ذَلِكَ مَا قَطَمَ مِنْ بَابِ
 بَعْدَ مِنَ الْمُلُوكِ الْأَوْقَافِ عَلَى الْعِلْمِ وَجَنَّةُ الْغُرَابِ وَعَا
 سِنَّةٌ حَسَنَةٌ إِلَى أَنْ يَرْتَأَى اللَّهُ الْأَرْضَ وَمِنْهَا وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 الْوَارِثِينَ وَبِهٖ تَقَرَّبُ فَتَعَالَى بِرَحْمَتِهِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 وَسَلَّمَ مِنْ تَقَابُهُمْ وَتَقَرَّبُ مِنْهُ عَلَى الْمَلِكِ فِي ذَلِكَ السَّلَامِ لَا يَفْرَمُ
 مِنْ قَدْرِهِمْ وَمِنْهَا فَتَقَرَّبُ بِالْمَلِكِ فِي ذَلِكَ السَّلَامِ لَا يَفْرَمُ

٤٠

٤١

وَمِنْ ذَلِكَ وَقَدْ **أَخْبَرَنَا** سَلَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَقَدْ قَدَّمَ سَلَّمَ
 مَا وَبِهٖ تَقَرَّبُ مِنْ أَعْلَمُ يَقُولُ مَا لَا يَنْبَغُ الْعِلْمُ التَّارِقَا
 يَنْزِعُهُ مِنَ الْعَادِ وَكُنْ بَعْضُ الْعِلْمِ بَعْضُ الْخَلْقِ إِذَا سَرَّ
 بِنِقْمَا لَمْ يَخْشِ الْإِنْسَانَ وَتَحَاجُّوا لِحُضْرِي أَوْ فِي الْغُرُوبِ
 فَضَلُوا وَأَسْأَلُوا الْعِلْمَ لِدَلَالَتِهِمْ تَزَلُّ مِنْ بَيْنِهِمْ فَا مَنِ فِي الذَّنْبِ
 وَالْآخِرُ بِرَحْمَتِكَ فَتَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 فِي جَمْعِهِ وَدَوِّ الْقُرُونِ الْأَوَّلِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 الْأَطْفَلِ هُ وَلَقَدْ فَازَ الْأَكْرَامُ الْأَجْمَعُ فَتَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 وَالْمَجَاهِدُ عَزَّ الْأَسْلَادُ وَالسُّلَيْمِ هُ قَامِلُ طِفْلَانِ وَالْبَرِّيفِ
 حَامِي لِقَوْلِهِ الْمَوْجِدِ هُ وَأَشْهَدُ أَنَّ فِي سُنَّتِهِ وَالْآخِرِ
 لِلْقَادِمِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 عَلَيْهِ قَوْلُهُ سَلَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشَّاطِطُ نِظَامُ اللَّهِ فِي رُضَى
 مِنْ مَنَعَ اللَّهُ كَفَالِي عَلَى يَدَيْهِ مَا لَمْ يَنْبَغِ إِلَّا عَلَى يَدِ الْعَقَابَةِ
 الْأَعْلَامِ وَطَارَ اسْمُهُ فِي ذَلِكَ فَتَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 مِنْ أَوْلَادِ النَّاسِ حُجُودُ عَلَى مَقْعَدَاتِهِمْ وَأَدْيَانِهِمْ وَأَقَاتِهِمْ
 وَأَبْرَارِهِمْ وَبِهٖ تَقَرَّبُ مِنْ رُضَى الْمَلِكِ لَا مَوْجِدُ كَلَالِهِ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 بِحُرِّ آدْيَانِهِ هُ طَادَ الْوَرِيفُ الشَّرِيفِ هُ وَالشَّامِيُّ كَلْفِيَّةِ
 فِي حِمَايَةِ الْمَلِكِ مِنَ الْمُنْفَرِّينَا سَلَّمَ الْعَدْلُ وَالْمَانُ وَبِهٖ تَقَرَّبُ
 الشَّاطِطُ الْمَلِكُ الْمُنْفَرِّينَا سَلَّمَ الْأَرْضُ مَضُورًا عَلَى الْعَدْلِ
 مَحْفُوظًا مِنَ مَوَاقِفَةِ الْوَدَاهِ هُ فَمَنْ لَمْ يَخْلَعْهُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ
 بِحُرِّ عَلَى الْعِلْمِ الْأَعْلَامِ هُ وَطَلَبَةُ الْعِلْمِ وَحِفَاظُ الْعَدْلِ

من الاماره البرات والصدقات ومجمل نعم الاوقاف
والمدارس والتجارات على الدوامه كاهل بابوا كرامه
واسلافه النظامه بل زاد عليهم في ذلك وفي سلوك
من المسالك في البلاد الروميه والاقطار المحاربه
والمعيه والفايق المزبده فزاد بذلك الدعا
من باب العلماء الطلبة والفقرا والمصلين واليه
ذلك في صحابه الزكاه ولترزل الناس من اولاد ولهم
الي الان في امن وامان والشرح صدر واطمان
وزاد بذلك طلب العلوم ونسنا لان من منطوق ومعلوم
وقد اشيع الان خبر اغتصبه العاويه وماض
الناس منه وحصل لهم كرب بل كرب وفاضت الدمع
عن الاستغاث لما سمعت العلماء الطلبة والفقرا ما
من الاوقاف والمرتبات في جزر الابطاه وان ما فعله
الملك والامر الماضون من الاوقاف من بيت المال
او مما اشترى منه غير صحيح وبان يحيل على الاراضى على تقدير
صحة وقفيتها مخرج رباة على ما عليها من الحيايات والمخام
التي ترج على الاخراج اي ترج وبانه جاء بذلك مرسوم
شريف فتوتى من مولانا المفتي ذي القدر المنيف كتر حصل
طابينه با اشيع انما من ان مولانا النكار الاعظم والفاق
المكرم مولانا المرسوم على انه اذا قال احد من الامية الثانيه
صحة الاوقاف المذكورين وعدم المخرج منيع ويقول بوجه عام

منه

مذمبه وبه ينفع فطلب من الصلبيين ذلك وما به الار
من قولهم في ملك المسالك فقمتا الفقير في ذلك
وان لم يكن في ملك الحلبة بجليه فحقى ان يكون مصلبا
فقال لي علم ان غشا اوقاف اراضى بيت
المال على حفات الهز من المدارس والمدارس والاسنان والاسمان
المصنوعين في زمن الملك العادل نور الدين الشهيد فتناول
من احدت ذلك امانه يستحق على وصول حقهم اليهم من
حال المسكين ليه له لما كان وصول الفقرا والضعفا
الى الطائفا والملوك وافذ حقهم منهم منغذرا او منغذرا
ولم ينفع ذلك قبله وقد اكثر من ذلك جدا حتى قيل له ان في
بلادك ادرايات عظيمة وحيات كثيرة وصالت عظمة
للفقها والفقرا والصوفى والقرافلو استغثت بها الان
في البلاد وعطايا الهند كان مثل فضيب رحمه الله تعالى
وقال والله انى لارجو الفقرا وملك فانما ترزقون
بضعفاكم كيف اقطع صلات قوم بقائكون منى وانا نائم
في فراشى لعمري لا عطف واصرفا الي من لا يقا تل معنى الا اذا
راى بسره وقد عطفى وقد قضيت مفران مولانا القوم لهم
ضيب في بيت المال اصرف عليهم كيف اقطع عنهم فحمد له
تعالى ووضوعه ذكر ذلك صاحب تاريخه انتم للملك
العادل على ذلك السلطان صالح الدين بن يوسف بن بوب
وراهان يفرد من اراضى بيت المال طائفة للعلماء والصوفية

والنقد والصفى وذو عيالات من العزبة والعزبة وغيرهم فوقف فؤاد الدين المنيد كثير من ارضيات مالدار
 على حق محتات من طير بالشار ووقف صلاح الدين
 كيز على القنطرة ارسه بالقدير ووقف على القنطرة
 بجانقن للفرز وبسببها السعد او ما بقا على اللدانية
 الملة من ذرية ثانيا بالشار ووقف على الملك الصالح
 فوقف على مندرسته الوقف من القنطرة ومنه المولى
 احد سيق الملك الحاد والشار على صلاح الدين يوسف
 ابن بوبل وذلك استغنيا الاما من المصروف من فساد
 الشافية فانها من اموال الملك الحاد
 نور الدين المنيد كان منقيا طارا بالقر على مندرستهم
 الاظم ابو ضمير رضو الله تعالى منه كاذن صاحب جمع للجم
 وغيره وقد استغنى الشافية في ذلك وعلقتوا احدهم
 لارة حرا ووقف هذا الكلام من استغنى عن ذلك
 بشير بان اللقنية لامية ورضيا من ذلك من انه قد مثل
 من الحنفى زانهم رحمه الله تعالى انه سئل من ذلك فاب
 بان لادام اذا كان بالسلطان حاجة والعباد فانه فعل
 ايضا في حق القدر انه سئل عن الارض بوسيا ورضي الله
 تعالى اذا استغنى من وكيل يتلوا لارضه لعلها ثمة
 فاقاب لحوار ووقف من فؤادى فاقون فان وهذا
 غير ما سمناه من مولانا لكا حفص الله تعالى ورضي

دم

ورحم سلطنة وانقى حقه وقد فؤادى وعصرون
 على ذلك واقفى على ما اتوا به جماعة من مندرستهم
 كالى كراسا ووقف من طير بالشار ووقف على القنطرة
 العينة لعدم الظاهر بوش ووقف على القنطرة
 والقطيل لنبساره رى صاحب كتابه لادى ووقفه
 اعدام والوقف على صاحبان على الشيخ من الذين
 زيد السداد والوقف ايضا من مندرستهم والوقف
 والعوار عليه ديناه لفته على الشيخ الامام محمد بن
 تون الله تعالى رحمته ووقفه وقفه بوش ووقفه
 فواجب في فؤادى ووقفه لادى الشار على صاحبان
 بنى لادى ايضا او غيرها ووقفه على مندرستهم
 كدرستهم او ما رستان ووقفه او فافقاه او او
 ووقفه او درنة او على القنطرة لادى ذلك فاقا
 بنو له لغيره ووقفه في بنى لادى لادى ووقفه
 ووقفه اليفة في بايضم النوى لادى لادى لادى
 حقه لغيره وقفه لادى لادى لادى لادى لادى
 لادى لادى لادى لادى لادى لادى لادى لادى
 السلاطى لادى لادى لادى لادى لادى لادى لادى
 كاذن القنطرة لادى لادى لادى لادى لادى لادى
 صاحب فؤادى لادى لادى لادى لادى لادى لادى
 ارض من بنى لادى لادى لادى لادى لادى لادى

علم

لاحقهم في الدين ولا حالهم يستغيثون به على الجهاد و
 طوعا الشريعة لرسد من الغنم والدرية والفروع
 فسند الوقف بلا خلاف وإنما قلنا ذلك لان مال
 بحامته المسلمة وفيه مسقط تربع اليهم فوجب ان يخرج
 منع الوقف على المقيف وقال الرافعي والنوري في
 رد المسير عند الكلام في سواد العرف اذا زاد الامام
 اليوم ان يتفرض الحسنة كاحد عمر رضي الله عنه
 جاز اذا استقطت قلب الغنم طوعا بعوض وبغير
 ومراهما فاتفقوا بما لا ما كان ضيعة وانهم فواتها كما
 عمروا عمل الجواز اذا وقف على جميع المسلمين كما في عمر
 ان الرضعة والقول في ان ضامن من اشرفي من الرضعة
 غنة يتسنى الجواز صلحا الحي في المنيق عين وهو الذي
 ذم له ان في حضور من منعه من بعده ذكره في
 من اذا كانت لا الرضعة عنق كما في روضه على القول
 الاضطرر في ضيعة من غيرها الممنوع ورضوا بها وانفصلت
 في من حذلي في عين والله على الملك ولا يبرم يار سيب
 انتقاه اليه من اليد ليل من في دعوى الملك والوقف
 ولو من الرضعة الممنوعه وان كان في رضىه وانفصلت
 المال بالبر من ضاى الاما من يفتى على المسلمين حتى تم عليه
 على فبين من لا يسيما كان ان يسند له رضىه من في التصاد
 قال الرضعة في الحاد رضىه بفعل ما لله ورضوا به

الرضعة

٧

ووقفه من سيرة الملك بانه منصف على غيره كما
 ومن مائة الشريفة ما لم يوجب عنه رضىه بل عليه
 لشيء لا يرضيه انفق حيث جاز له بد القلاء و
 ان يركبوا في امره من الرضعة من ان يرضى من غيره
 فاقى على جميع ذلك العمه كالسكوك ووليه والملك
 وان عدلان وان لوطوا وانما عدو والبلعنيق والادار
 والرضعة يفتى بها وانما من ياداد فلفل او الصلة
 المنزلة ايضا ان يركبوا منها كما كانت سنة من زمانه
 اراد يرفق وهو نضار لئلا ان يفتقر في اوقافها
 وقالها انفذ من بيت المال بالحيلة وقد اشتمت
 نضار الرضعة بيت المال وعقد ذلك مجلسا حضر به
 ادم والشايح المشهور كالشيخ سراج ابو البيهقي
 والشيخ اهل الرضعة والشيخ ضياء الدين القوي حاد
 الملقب اماما وقف على الدار والعمال وطلبة العلم
 حاد سببا لوقفه لانهم في طين الرضعة ذلك وانما بال
 ممنوع او وقفه بسبب تخلفهم في بيت المال واحاد
 ان الرضعة من قاله ولو المر في نمو النفق اذا حكم
 فان منض حكم في عمل اذها وتتم وجهه لا وقاله لان حكم
 سببها وانما الشيخ اكل اذ يركب ذلك في ارضه من اذ
 لعل الرضعة من اوقاف وفيه فصل ذلك وتعلم الشيخ ضياء
 الرضعة لان سكر الما وقاله نقل ان الشيخ اكل الرضعة قال

لانما الاكتم تزيدون قطع لوزاق الصلح - يتوالفم كاريت
 فهو اطلبه لولا لسان او وصفه انتهى فمد امدوا وانما
 على صفة الاوقاف لانه كون حضور صاحب حكمه وانما يوجد ما كما
 يروي تحتها فلا يجوز مقصده لان حكمه لا يبرح الخلاف ويشتر
 المشقة مما يبطله من ان يرفع من كلامه التوقف في الاوقاف
 لانه كون على تسكره وبين لغير مزاده انما باطله لا يجوز انما
 ولا صفة فما لمستحقها مل ادا انما يرب لا رما وانما لا يجوز
 وهو ظاهر بالانفاق ولا يغيره ان يستل لفظ الوقت ولا يفرز
 والا رسا ولا شرا او في حضور لاس انما لا يجوز انما
 انما لا يقين ولا انقضاء الا على عينين من ان قال ايضا فاذا
 زانيا بعد اصد سدا او وقف الموقوفين انتهى فان قلت
 الامام لا يحل ان يبيع ويكيل من حقه الشرع من المصلحة ونظير
 في نيت الا لا يكتفى وفي البيع في نيت البيع وتعد ان يفرز
 الوالي بغير الصلح بل هو لاسه لا يجوز فكيف طاله التفرع بل
 فلا يرضى لانه قلنا اصل في منع الاراضى و
 اوق لان من حق على الصفة واستوفى فيه المستوفيات الشرعية
 كما يذكر ذلك الواسنون عند وصف البيع بان يبيع صحيح شرعى
 مستوفى بغير الصلح الشرعية وكذا في الوصف وكما لا يرد
 فانها بوضعها انما ذكرها وانما وضعها لخرج على الاراضى المبر
 فتمت انما انتهى لانه لا يوضع عليها الا يبيع كما كان المشقة
 الفروع جم البهم في نقل الاموال من مرفق مرفقها لافاقا الى

دفع

وتنقل الاراضى من تحت من يبيع من صلح من نقلها فنقلت
 من ثمانية عبودية ومانا وصية النشأ في رضى الله تعالى
 من انه اراد ان يبيعها بغيره ويملكها وانما يبيعها
 فانما... بعضهم يحتمل انه اعيا الاراضى المذكورة بعد
 ان طالت من انما فلا دلالة فيه على ذلك وحيث فنقلت من
 كاهو لغو لا يشترط في الصلح في وقت في يد يبيع
 فهو غير شرعية لانه لا يبرح من اجتهاد كانه لا يحتمل
 وتنتقل في الشرع والروضة في صورته من اذ انما
 الامام في نية بيعها بغير الصلح فلو وطأ ووقفها بينا وشر
 خرابا والسنة اذ انما صلح على ان يكون انما
 انما يخرج من صلح هو لينا والخراج يبيعها من لا ينفق
 ما ساء لهم فان رغبة وطال انما كان انما يخرج من رغبة
 مستطابا منهم واما البلاد التي فنقت في وقت يبيع
 الغائز ونهنت في يد يبيع وكذا التي اسم الاله عليها
 ولا راضى انما بالسلطان على عبودية وانما لخراج منها
 على انفق وانما... الاراضى في نية البيع والروضة
 بعد انما في كلامه في صورته في الاراضى الاجرة الى ان من حضر
 الهمزة لانما في بيعها من المشقة مفروضة في ارض
 العراق او في ارض ما عدا انما بالسلطان عليها يخرج بغيره
 كل سنة وعلى هذا فانما من ربيعت خرابته انتهى اذ
 خرابته لانما فنقت من انما من انما السام في رضى الله تعالى

ان ارض مصر لخراج عليها وعلى تغدير ان يكون عليها
خراج كما هو مذمب الامام ابو حنيفة رضى الله تعالى عنه
فاذا حكر في الاوقاف من ربي تقدم الخراج ارفع للخراج
وقال الاوقاف للحاكم بها سابق ومن موجب عدم
الخراج فلا يجوز نفضه ولا يحل نفضه بوضع الخراج وعلى
عدم الحكم فاعلى الاراضى من الحيايات والمعارم زايد
الخراج كغير بلائسته فاخذ زايد على منع لاجور يحصل
الغنى للبلاد والعباد ويؤلد عنه غاية الفساد
فالصالحا عدم الرشيقية المشيئة والحافظون للتراث
للينة من المشرى والنقا والمدينر وحفاظ القرآن المبين
والصالحين والصوفى والذكاون من سكان الديار المصريه
والقائين المزمرة يؤمن بدوام دوله مولانا السلطان فى
ان الملك الاعظم والحاقان الكرم ساهلون من نفضة
العجم وعواطفه الرحيم بقا الاوقاف على ما كانت عليه
وقدم نفضة ووضع خراج عليها وعدم تعبيرة وقيامه
خراج ارضها وحبر ذلك من مستحقه وظلم نفسه
ببعض اوقاف مولانا السلطان ابن الله تعالى منبى المشرى
الشرى فامر على قايدين العلماء قولهم المنبى خروصا
وتولانا والدلتكار الاعظم والملك الكرم المرحوم مولانا
السلطان سليم بعد الله تعالى رحمه واسكنه منبى منبى
لما دخل الى الديار المصرب واخذها اوقافا على ابي عليه

وغير

و لست بذلك الحكا ما موجوده لى لان وغانل اهل
مصر بفضل والامتنان لاهم منه ما الحال مستحقون ليجوز
والامتنان وقد قال صلى الله عليه وسلم اهل مصر
الضعيف ما كادهم خدا لا كفاهم الله تعالى مؤؤننه
م نذرى جرمون على من معه الركبهم وخصه بنة اهل
ان قامه مصر فى ارضه عامر بالعلم والعمل والفضاه
والفهما خصوصا اهل الحمام مازمه والموظف العوز
فهم قامون برفيضة ذلك وساهل من المسالك مدوا
على الاستغفار بالليل والنهار والعدو وامنار يكون
الدقا بدوام دوله مولانا مستحاض الله تعالى
يحفظه من اهل الكيد والظمان مقتنعه ان ما يصل اليه
من الاوقاف وان كان لا يكفهم فم ساكون لله تعالى
على ذلك ومنون على مولانا الحكا ريقا به با بدنامه و
والعباد ذبا لله تعالى فطقت من الاوقاف ابطلت وحل
بها ضلوا فطقت بطل الاستغفار بالعلوم وتعلمه ان
وحفظه وحصل ضلوا فى تلك الرسوم والذلك الى خراب
ذلك لا قبله العظم وبطلان ما ج من الميزانية كمن
مولون من مولانا الحكا رعاية الجليل لما زاه بيقبل ما اهل الد
المصرب من الجزو البنجيل خصوصا بولنيه عليهم الوزم العظم
والهيب المغمذ الراى الشديدا والامر الشيد والنظر القية
مولانا على بابش الله تعالى له قابشا وانبغ عليه نعمته

والأضدي زيد فضلهما على ما كان عليه من كان قبلهما من
 الولاية في مرتبتهما النسبه ليدوم ذلك قيام تاموم
 الشرفه المظهره ويحصل في صحايق الشرفه تلك الاحرام
 لازالت الا فالمرحوم واهله موقوف بحره
 تجاه سيد المرسلين وجميع المرسلين
 صلواتهم وسلمهم على اله وصحبه اجمعين
 امير المؤمنين وحسناته
 وهم الكبار واخول واطرف
 لا اله الا الله العظيم
 والله اعلم
 تم الحجاب . لعون الملك الوهاب

وابقى دولته وادام وجود مولانا الملتحكار نعمته
 لترزلا الا لشرقا طفة بالمشا على افعاله والقلوب
 معقودة على محبته واجلاله لا يقن بيد المهوريقين
 ونصر المظلومين وبقية المنسدين قولانا السلطان
 نعم الله فضلا ما جرد على ولايته الدبار المعربة
 مرفوع له بذلك اللغات اهلبيه مع ما اقرت بذلك
 من ولاية قضاء القاتل الحمية لولانا غير المولى العظيم
 وعمن العلماء النخام بينخ لاسلامه نخبة الاعلام
 مولانا حامد جليلي بالله تعالى احكامه هو اسبق عليه
 الغامه وهو عفيف في ولايته صادع بالحق في حكومته
 عينه في زمان الاوقافه غايل بالانصاف لربيعي
 عرضة بشي من الماله في الاصول والماله وما احقده بقول من
 قال

يايها المنكار لا تنممن في حق فاضلك كلام الوساو
 والله لمرنم بان امرءا اهدى لينا ولا قدرنا
 ففسا لسه فقال بسا ان تقمير ولا تخاره مع مد
 كفا الصراعة والافتقار ان بلهم مولانا المنكار والله
 تعالى قاسم وقوفهم وسند بن النقط على اهل الديار
 المرية وان يدبر عليهم اوقافهم على ما ي عليه من صدقا
 الغلبيه وان لا يقبل منهم قول احد من لا يخاف رب البريه
 ولا يخشى سطوته القرمه وان تبقى ولايتهم من مولانا الباشا

ولا قدر

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİLEŞME VE 1827'DE KURULAN VAKIF İPLİK FABRİKASI

Nazif ÖZTÜRK

GİRİŞ

Bu çalışmamızda, tetkik konumuz olan İplik Fabrikası'nın anlatımına geçmeden önce; Osmanlı Toplumunun

Tanzimat öncesi İktisadî ve Sanayî faaliyetlerine kısaca bir göz atılacaktır. Bu tesbitten sonra, Batı'da gerçekleştirilen Sanayi devriminin Osmanlı endüstrisinde meydana getirdiği olumsuz etkileri ve devletin bu gelişmeye karşı almaya çalıştığı tedbirler üzerinde durulacaktır. Ayrıca Osmanlı devlet ve toplum hayatı üzerinde, sosyal ve iktisadî yönden derin izleri bulunan vakıf müesseselerinin ekonomik faaliyetleri kısaca tanıtılacaktır.

Bu genel çerçeve ile hazırlanmış olan tarihi ve iktisadî zemin üzerine; Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda sanayileşme konusundaki gayretlerine bir örnek olmak üzere orijinal arşiv belgelerine dayanılarak Vakıf İplik Fabrikası anlatılacaktır.

I. Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda İktisad ve Sanayi Faaliyetleri

Tanzimat öncesi Osmanlı ekonomisi daha çok tarıma dayanmakla birlikte, harp sanayii ve küçük atölyeler şeklinde teşkilatlanmış bulunan dokuma sanayiinde de zamanına göre gelişmiş düzeyde idi. Giyim, deri ve gıda sanayii... gibi, diğer sanayi kollarında da kendi kendine yeterliydi. Ham maddelerin yanında, Batılıların takdir ve hayranlığını kazanan yün ve ipekli dokuma ürünleri de ihraç ediliyordu.

Anadolu'da Türklerle birlikte gelişimini tamamlayan bu sanayi kolları¹, imparatorluğun gerileme dönemine kadar diğer dünya ülkeleri karşısında üstünlüğünü sürdürmüştür. XVII. yüzyılda bile Osmanlı Devleti'nin ihracatı, ithalatından daha fazla bulunuyordu².

Osmanlı sanayi sistemine kronolojik bir şekilde bakmak gerekirse, şunları söylemek

1. Sümerbank: "Türk Sanayi Tarihine Bir Bakış" Ankara (Tarihsiz), s.3.

2. UZUNÇARŞIİ.İ. İsmail Hakkı: "Osmanlı Tarihi". Ankara 1983, 2.basım, C.IV, S.569.

mümkündür. Kapitülasyonların verildiği 1532 yılına kadar, imparatorluk içinde "gerekeni sağlayan" bir üretim düzeni kurulmuştu. Ülke her bakımdan kendine yeter durumda idi. Esnaf ve sanayi tam bir meslekî düzen içinde ve kontrol altındaydı. Bu sayede, üretim ve tüketim belirli bir denge içerisindeydi. Bu dönemde sağlanan dokuma ürünleri Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi.

Kapitülasyonların kabulünden, 1839'da Tanzimat'ın ilânına kadar geçen dönemde; bu günlere kadar büyük bir maharetle sağlanan dengelerde yer yer sarsıntılar baş göstermiş, Anadolu'nun dokuma endüstrisinde çeşitli sıkıntılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Batıya imtiyaz sağlayan bu gelişmelerden sonra, Batı lehine yapılan diğer anlaşmalarla ülkede yaşayan yabancılar ticaret hakkını elde etmişler³ gümrük ve diğer konularda elde edilen ayrıcalıklarla Batı'nın sanayi mamülleri, ülke pazarlarına sürülmüştür.

Devletin yükselme dönemlerinde iktisadî hayatta sağlanan başarının çeşitli sebepleri arasında; hiç şüphesiz en büyük faktör, üretimde kaliteyi muhafaza yönelik oto kontrol sisteminin kurulmuş ve başarılı bir şekilde uygulanmış olmasıdır.

Bu geleneğe göre, her esnaf gurubu kendi aralarından seçtikleri bir liderin etrafında top-

lanırlar, üretim, kalite, pazarlama ve diğer meslekî meseleleri görüşerek bir karara bağlarlardı. Alınan bu kararlar bütün meslek mensupları için bağlayıcı bir özelliğe sahipti. Belirlenen ilkelere uymayanlar şiddetle cezalandırılır, yanı sıra ısrar edenler meslekten atılabilir.

Osmanlı esnaf teşkilâtı, Fütüvvet⁴ ve Ahî⁵lik geleneğine dayanmaktadır. Diğer İslâm beldelerinde Fütüvvet diye adlandırılan teşkilât, Türk toplumunun yapısına uygun küçük değişikliklerle Selçuklular döneminde Ahî teşkilâtı olarak Anadolu'ya gelmiştir. Dinî ve ticarî yapıda bir esnaf kuruluşudur.

Ticarî faaliyetin Müslüman teb'a eliyle yapıldığı dönemlerde, esnaf toplantıları, mensubu buldukları dergah ve zaviyelerde yapılır, yarı dinî merasimlerle çıraklıktan kalfalığa kalfalıktan ustalığa yükselen esnaf ilgililerine şerh bağlanırdı.

Batı'ya açılma çabaları ile birlikte, Osmanlı ticaretinin azınlıkların ve ticarî anlaşmalarla imtiyaz sağlanan ülkelerin eline geçmesi üzerine, Ahî teşkilâtının yerine Loncalar kurulmuştur⁶. Lonca, lâtince bir kelimedir ve "oda" anlamına gelmektedir. Loncalara, yalnız usta ve ihtiyarlar girebilirdi. Kethüda ve yiğit başlarının idare ve reislikleri altında meclis akdedilir; usul, nizâm ve teamülün muhafazası

3. KÜÇÜKERMEN, Önder: "Hereke Fabrikası", İstanbul 1987, S.20.

4. Fütüvvet Teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bkz. PAKALIN M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983 3. basım, C.I, S:638-639

TAESCHMER, Franz: "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", "İÜİFM", C.XV, İstanbul 1955, s.12.

Fütüvvet Teşkilâtı'nın çalışma usul ve esaslarını gösteren Fütüvvetname'ler için bkz. Ebu Abdî'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyn es-Sülemî: "Kitabu'l-Fütüvve, (Çev. ATEŞ, Süleyman: Tasavvufta Fütüvvet,), Ankara 1977.

5. XIV. Yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirlerinde dolaşan İbni Battûta: "Ahiler Bilâd-ı Rum'da sâkin Türkmen Akvâmının her vilâyet, belde ve karyesinde mevcuttur. Ecânibe ibraz-ı refet ve futuvvet, it'âmına ve irâyı havayicine musârmaat, cebabireyi tenkil ve imha ve âvan-ı zulm ve te'âddi ile bunlara iltihak eden eşirrayı katı ve ifna hususunda bunların dünyada misli yoktur. Oraca Ahî gayr-i mütehhil ve müccredgençlerdenehl-i san'at ve sairinin bil-içtima kendilerine reis intihap ettikleri adama itlak ve cemiyete dahi Fütüvvet tesmiye edilir" ("İbni Battûta Seyahatnamesi" (Terc. M. Şerif Paşa) İstanbul 1330, s.312; Ahîlik hakkında geniş bilgi için bkz. ÇAĞATAY, Neş'et: "Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik", Ankara 1972, ÇAĞATAY, Neş'et: Fütüvvetçilikle Ahîliğin Ayrın-tıları", "Belleten", C.XI., Ankara 1976, S.423-438.

6. (ERGİN), Osman Nuri: "Mecelle-i Umuru Belediye", İstanbul 1338/1922, C.I, S.717.

sağlanır ve orta sandığı hesapları müzakere edilirdi. Esnaf arasındaki ufak-tefek meseleler, kadiya aksettirilmeden halledilirdi⁷.

Loncaların faal olduğu dönemlerde, san'atkâr yetiştirilmesi, mal üretimi, bunun pazarlanması özel kayıtlara tâbi idi. Geregince yetişmeyen çırak kalfa olamıyor, gerçek manada san'atkâr olmayan kalfa ustalığa yükselemiyordu. San'at kurallarına göre mal üretmeyen iş yerleri cezalandırılıyor, aklına esen dilediği yerde dükkân açamıyordu. Devlet yetkililerinin yanında, loncalar vasıtası ile esnafın kendi kendini kontrol etmesi ve konulan kurallara uymayan veya kaliteyi bozan kimseler ülkenin hiçbir tarafında aynı işi yapmamak üzere sanattan men ediliyordu. Bu uygulama, benzer durumlara tevessül edecek kimseler üzerinde⁸ caydırıcı ve ibret verici müsbet rol oynuyordu⁸.

Meslek kuruluşlarınca alınan bu tedbirlere ilaveten zaman zaman devlet de koruyucu kararlar alıyordu. III. Ahmed (1703-1730), 1715 yılında çıkardığı bir fermanla değerli kumaşların kalitesinin bozulmasını önlemek üzere; özellikle ipekli ve sırmalı kumaşların dokunmasını devletin denetimine almıştır. Pağışahın izni olmadan bu kumaşların gizlice dokunup işlenmesi yasaklanmış, fermana karşı gelenlerin, suçlarının büyüklüğüne göre, sürgün kalebendlik, kürek mahkumluğu gibi cezalarla şiddetle cezalandırılacakları hükme bağlanmıştır⁹.

"Ticaret ve san'at yapabilmek salâhiyeti" diye tarif edebileceğimiz gedik de¹⁰; Osmanlı iktisadi hayatını düzenleyen, bilhassa ticaretin

yabancı unsurların eline geçmesini önleyici önemli kurallardandı.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile karşılıklı ticarî ilişkiler içerisine girdiği Tanzimatın İlanından sonra; geleneksel diğer esnaf teşekkülleri gibi gedik de 1277/1860 tarihinde kaldırılmıştır.

Bir çok siyasi ve teknolojik sebeplerin yanında; kendi kendine yeterli olacak şekilde sanayî de bir gelişme kaydetmeden; tek taraflı, koruyucu tedbirlerin kaldırılması sonucu, ülkemizde insan ve hayvan gücü ile çalışan imalâthaneler; Osmanlı piyasasına sürülen Batı malları karşısında, rekabet edemeyerek birer ikişer kapanmıştır.

II. Avrupa Sanayi Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkileri.

XVIII. Yüzyıldan başlamak üzere XIX. yüzyılda Avrupa dokuma endüstrisi ve genel sanayi hızla makineleşmiştir. Sanayî Devrimi, önce İngiltere sonra da Batı Avrupa ekonomilerini, mamul mallarda ucuz ve toplu üreticiler durumuna getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan mamul malları için pazarlar bulma, diğer yandan da bol ve ucuz hammadde kaynakları sağlama peşine düşmüşlerdir¹¹. Nitekim İngiltere, 1820'lerden 1840'lara kadar geçen dönemde, lâtın Amerika'dan Çin'e kadar pek çok Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ile de benzer anlaşmalar yapmak için fırsat kollamaya başladı. İngiliz gözlemciler Osmanlı Devleti ile imzalanacak bir Ticaret Anlaşmasının Türkiye'de zanaatlerin yıkılması an-

7. PAKALIN: "a.g.e.". C.II. S:369-370.

8. KARAL, E. Ziya: "Osmanlı Tarihi", Ankara 1976. 2.haşım C.VI. S.238-239; Ayrıca Batı ile mukayeseli bir şekilde. Osmanlı Devletinde mevcut esnaf teşekkülleri (Lonça-gedik) ve çalışma usulleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Osman Nuri; "Mecelle-i Umuru Belediye", İstanbul 1338/1922. C.I. S.479-716).

9. NUTKU, Özdemir: "XVII. Yüzyılda Saray Kumaşları", İstanbul 1985, S:265.

10. PAKALIN: "a.g.e" C.I. S.656-659.

11. PAMUK, Şevket: "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi" (1820-1913), Ankara 1984. S.7.

lamına geleceğini biliyorlardı. Bu bakımdan İngiliz diplomasisi, Osmanlı bürokrasisinin zayıf bir anını kollamaktaydı.

Beklenen fırsat, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa'nın askerî gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Diğer taraftan Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı bürokrasisi, kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta, Osmanlı ekonomisini İngiltere'ye açmakta ve karşılığında İngiltere'nin siyasi ve askerî desteğini aramakta buldu. Bu siyasi şartlar altında 1838 Serbest Ticaret Anlaşması iki devlet arasında imzalandı. Anlaşmayı İngiltere iktisadî yararlar açısından imzalarken, Osmanlı bürokrasisi, siyasi sebeplerle imzalıyordu.

1838 öncesinde ithalât ve ihracat üzerinden % 3 gümrük resmi alınmaktaydı. Ancak yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken % 8 vergi ödemek zorundaydılar. 1838 anlaşması ihracattan alınan vergileri % 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergileri % 5 olarak belirliyordu. Yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu % 8'lik vergi yükünden kurtuluyorlardı. Böylece yabancı tüccarlar, yerli tüccarlar karşısında çok önemli bir imtiyaz elde etmiş oluyorlardı.

Avrupa ülkeleri, 1838 anlaşmasını sağladıktan sonra, tamamen kendileri lehine olan gümrük vergilerini daha düşük düzeylere indirmek için, Osmanlı bürokrasisinin güç duruma düş-

ceği mali ve siyasi konjoktürün oluşmasını beklemişlerdir.

Nitekim 1860-61 mali buhranı ve Lübnan siyasi bunalımı sırasında ihracattan alınan gümrük resimlerini % 12'den % 1'e indiren anlaşma Osmanlı bürokrasisine imzalatılmıştır¹².

Bu ticarî anlaşmaların yanında II. Mahmud (1808-1839) zamanında, ordu ve memurlar için kabul edilen yeni kıyafetlerin temini amacıyla festen ayakkabıya kadar her türlü ihtiyaç maddelerinin alımı için, imparatorluk kapıları Avrupa mallarına açılmıştır¹³.

Yapılan ticarî anlaşmalarla sağlanan imtiyazlar Osmanlı yönetiminde başlatılan yenileşme hareketlerinin¹⁴ doğurduğu ihtiyaç maddelerinin, Batı'dan ithal suretiyle temini cihetine gidilmesi, Osmanlı topraklarını açık pazar haline getirmiştir. Bu ve benzeri gelişmeler bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de, küçük hacimde üretim yapan ve Batı'da sağlanan teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan geleneksel dokuma tezgahlarının yıkılmasına yol açmıştır¹⁵.

Ticarî yönden çok ağır şartları taşıyan anlaşmaların imzalanması ve ülke kapılarının Avrupa mallarına açılmasına rağmen; emperyalist devletler arasındaki rekabet, tarımın köy bazına kadar yayılmış olması, XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin, bir zamanlar üç kıtaya yayılmış güçlü bir imparatorluğun devamı oluşu, ülkenin jeopolitik durumu... gibi

12. Benzer konularda geniş açıklamalar için bkz. PAMUK: "a.g.e.". S.18-20.

13. KARAL E Ziya: "Osmanlı Tarihi", Ankara 1976, 2.basım, C.VI, S.214.

14. Osmanlı Devlet yönetiminde başlatılan yenileşme hareketleri için bkz. KURAN,ERCÜMEND, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", "Türk Dünyası El Kitabı", Ankara 1976, S.1003-1013.

15. KÜÇÜKERMEN: "a.g.e.", S.29; Batı'da XVIII. Yüzyıldan itibaren buhar gücünün sanayide kullanılmaya başlanmasına karşılık, Osmanlı Devleti'nde bu gelişmenin sağlanamaması ve ihtiyaca göre iç ticaretle meşgul olan vatandaşların daha ağır gümrük vermek mecburiyetinde olması Osmanlı sanayinin gelişmesine engel olan en önemli hususlardır (-ŞİRELİ, F.Ayku: "Türkiye'de Sanayileşme ve Belli Başlı Meseleleri" "Türk Dünyası Araştırmaları", Sayı 26 (Ekim 1983), İstanbul 1983, s.139.

sebepler yüzünden, hiçbir emperyalist devlet, Osmanlı yönetimi üzerinde kesin egemenlik kuramamıştır. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti, hiç bir zaman sömürge bir devlet olmamıştır.¹⁶

Bu gelişmeler, Osmanlı yöneticilerini, bağımsız davranma imkanlarından da yararlanarak çare aramaya sevk etmiştir. Yapılacak tek şeyin imparatorluğa gelen yabancı eşyadan yüksek gümrük almak suretiyle yerli endüstrinin ezilmesine mani olmak ve bu endüstriyi Avrupa metod ve tekniği ile modern hale getirmek¹⁷ olduğu halde çok çeşitli siyasi ve ticari sebepler yüzünden bu mümkün olamamıştır. Ancak Devlet bütün imkanları zorlayarak bir dizi tedbir almaktan da geri durmamıştır.

İslah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş ve 26 Temmuz 1290/1873 tarihli "*İslâh-ı Sanayi Komisyonu Talimât-nâmesi*"¹⁸ çıkartılmıştır. İslâh-ı Sanayi Komisyonu 1865-1873 yılları arasında 9 yıllık yoğun bir çalışma sonucu, geleneksel bir çok sanayi kollarında şirketler kurulmasını sağlamıştır. Kurulan şirketlere 12 yıl imtiyaz verilmiş ve gerektiğinde ürünlerinin devlet tarafından alınması sağlanmıştır.

Bunun yanında, ilk 6 yıl içinde, işletmeleri için yurt dışından getirtilecekleri makina tesis ve

araçlar... gümrük dışı tutulmuştur¹⁹.

Üretilen malların tanıtımı gayesi ile çeşitli Avrupa şehirlerinde açılan sanayi sergilerine katılmış ve 1863'de İstanbul'da "*Sergi-i Umumi-i Osmani*" adı ile Sultan Ahmed Meydanında bir sergi açılmıştır²⁰.

Devlet ve şirket eliyle kurulacak sanayi dallarında çalışacak kalifiye eleman yetiştirmek üzere, İstanbul'da "*İslah-ı Sanayi Mektebi*" açılmıştır²¹.

II. Mahmud döneminde idari ve sosyal konularda alınan bir dizi yeni kararlara²² paralel olarak; iktisat sahasında da islahata girişilmiştir.

Avrupa'nın makina gücüne dayalı olarak başlattığı seri üretim karşısında, geleneksel el tezgahları ile ayakta durmak mümkün değildir. Bu gerçek Osmanlı yönetimi tarafından da anlaşılmıştır. Devlet ve kamu kuruluşlarının imkânlarından yararlanılarak, 100 kişinin üzerinde işçi çalıştırabilecek ve seri üretim yapacak fabrikaların kurulması kararlaştırılmıştır.

Bu kararın ilk uygulaması araştırma konusu olarak seçtiğimiz İplik Fabrikası'nın 1827'de İstanbul'da Eyüp civarında, Evkâf-ı Hûmayun Nezâreti tarafından yeni baştan inşa ve tesis e-

16. PAMUK: "A.g.e.", s.36. 128-129.

17. KARAL: "A.g.e.", s.216.

18. Sanayi komisyonunun çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. (Osman Nuri: "A.g.e.", s.717-768.

19. SÜMERBANK: "A.g.e.", s.II; XIX. yüzyıl Osmanlı Toplumunda şirketçilik ve ticari mevzuattaki gelişmeler konusunda geniş bilgi için bkz. (TOPRAK, Zafer: "Türkiye'de Millî İktisad", (...1908-1918). Ankara 1982, s.36-68.

20. Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası, 1851 Londra I. 1855 Paris, 1862 Londra II sergileri ile İstanbul'da 1863'de açılan "*Sergi-i Umumi-i Osmani*" hakkında geniş bilgi için bkz. (ÖNSOY, Rifat: "*Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)*" "*Bellekten*", C.XLVII (S.185-188), Ankara 1984, s.195-235.).

21. KÜÇÜKERMEN: "A.g.e." s.31.

22. II. Mahmud döneminin sosyal ve iktisadi yapısı ile yenileşme hareketleri hakkında geniş bilgi için bkz. (MERT. Özcan: II. Mahmud Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839), "*Türk Dünyası Araştırmaları*", s.18 (Haziran 1982), İstanbul 1982, s.33-73.

dilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bunu, 1834'de yine Eyüp'te Defterdar iskelesinde ordunun fes ihtiyacını karşılamak maksadiyle kurulan Fes ve kumaş fabrikası takip etmiştir. Memleketin uygun görülen diğer şehirlerinde de, benzer fabrikaların kurulması cihetine gidilmiştir²³.

Bu sanayileşme çabalarına paralel olarak, Defterdar gibi bugünde üretime devam eden - "Hereke Fabrika-i Hûmayun" u 1843'de Hereke'de kurulmuştur²⁴.

Devlet eliyle kurulan bu fabrikaların yanında, şirketler ve yabancı sermaye sahipleri tarafından kurulan fabrikaların hizmete girmesi ile ülkemizde de diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, işçi ve sendikal hareketler gündeme gelmiştir²⁵.

III. Vakıfların Ülke Ekonomisi ve Sanayine Katkısı.

Vakıf rizaen paylaşmayı öngören, hayrî, sosyal, kültürel ve ekonomik bir kuruluştur. Vakıf yapmak isteyen bir kimsenin kendi servetinden bir bölümünü ayırarak, tahakkuk ettirmek istediği bir gayeye tahsis etmesi ile hayatîyet kazanır.

Vakıf yapılan bir mal, vakıf yapanın servetinden çıkar, fakat bir başka şahıs veya kuruluşun mülkiyetine girmez, kanun önünde kendi kendini temsil eder. Bu bakımdan vakıf mala tüzel kişilik kazandırmaktadır.

Tahakkukuna amaçladığı gayenin sürekliliği, tuzelkişilik ve hukukî statüye sahip olması, vakfı, sadaka ve teberru gibi benzerlerinden ayırır.

Vakıf mal varlığı kuruluşundan itibaren hizmet alanları bakımından ikiye ayrılır. Vakfın gayesini oluşturan ve toplumun doğrudan istifadesine sunulan cami, okul, hastahane, çeşme, yol, köprü gibi yapılar birinci bölümü meydana getirir. Bu yapılar manzumesine "müessesât-ı hayriye", daha açık bir ifade ile hayrî ve sosyal kuruluşlar denilmektedir.

Bu sosyal ve kültürel müesseselerin sürekli bir şekilde hizmetlerini devam ettirebilmesi için, gerekli olan gelir kaynaklarının teminine matuf, işhanları arastalar, imalâthaneler değirmenler... ziraî işletmeler gibi gelir getirici tesisler, vakfın akar bölümünü meydana getirmektedir²⁶.

Vakıf sosyal ve kültürel bir müessese olduğu kadar, ekonomik bir kuruluştur. Hangi kategoride olursa olsun Vakıfta bir yapılaşma safhası vardır. İnşaat dönemi, istihdamı ve malzeme kullanımını gerektirmektedir.

Esasen Vakıf, kuruluşundan itibaren ekonomî ile sıkı bir bağıllık içerisinde. Hayrî ve sosyal bir hizmet olan bir vakıf hastahanesinin veya bir öğrenci yurdunun işletilmesi bile iktisadî yönden bir harcamayı gerektirmektedir.

23. KARAL. "A.g.e." s.241-242.

24. Hereke Halı Fabrikası hakkında geniş bilgi için bkz (KÜÇÜKERMEN, Önder: "Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde HEREKE FABRİKASI Saraydan Hereke'ye Giden Yol", İstanbul 1987.

25. Bir yerde işçi ve sendikal faaliyetlerin varlığı, orada sanayileşme çabalarının mevcudiyetini gösterir. Bu bakımdan ülkemizdeki işçi hareketleri ve sendikal faaliyetler hakkında iki makaleye yollamada bulunmayı yararlı görüyoruz. XIX. yüzyılda Osmanlı Toplumunda işçi sınıfının doğuşu hakkında geniş bilgi için bkz. (TÜRKDOĞAN Orhan: "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", "Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi", s.11 (Nisan 1981) İstanbul 1981, s.5-22; Ülkemizde sendikaların kuruluşu ve sendikal hareketler hakkında geniş bilgi için bkz. YAZGAN, Turan: "Türkiye'de Sendikal Hareketler kısa Tarihçe" Türk Dünyası Araştırmaları D . s.20 (Ekim 1982), İstanbul 1982, s.5-87.

26. ÖZTÜRK Nazif: "Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar", Ankara 1983, s.82-83.

Vakıf kuruluşundan itibaren mikro ve makro plânda, verimlilik esasına göre çalışmak zorundadır. Vakfın süreklilik espirisinin korunması, ancak sosyal ve ekonomik bir politika izlenmesi ile mümkündür.

Vakfın tesisi ile mal mülkiyetten çıkartılıyor. fakat bugünkü sosyal devlet ilkesinde olduğu gibi doğrudan ihtiyaç sahipleri yerine, özel bir hizmet alanına aktarılıyor. Vakıf tüzel kişiliği dediğimiz bu ekonomik potansiyel, verimlilik esasına göre işletilerek, elde edilen kazanç, ihtiyaç sahiplerine aktarılmaktadır. Böylece ekonominin temel kurallarından olan ana kapitalin muhafazası ve verimlilik esasına göre işletilerek azami derecede kâr sağlanması gerçekleştiriliyor; diğer yandan da, modern uygulamalardaki, bir defaya mahsus olarak yapılan yoksulun desteklenmesi uygulamalarını aksine sadece kazancın dağıtılması ilkesiyle kuşaktan kuşağa intikâl edecek şekilde, yardımın sürekliliği sağlanıyor.

XVIII. Asır Türk Vakıfları üzerinde derinlemesine tetkiklerde bulunan Bahaeddin YEDİYILDIZ, bu dönem vakıflarının iktisadî boyutları hakkında enteresan bilgiler vermektedir.

XVIII. asıra ait 330 Vakfiye üzerinde yapılan tetkik ve tahlillerden bu dönem vakıflarının klasik gelir kaynaklarının yanında, zirai işletmelere iplik ve boyahanelere yünlü, pamuklu, ipekli dokuma tezgahlarına, sandal ve kayıkların imâl edildiği kayıkhanelere, yoğurt ve sabunhanelere; kiremit, kireç, alçı, çini, kaldırım taşı fabrikaları gibi inşaat sanayiine; kirevit, lamba, mum atölyeleri gibi ev eşyaları sanayiine, baruthane ve kılıç fabrikası gibi silah

sanayiine sahip oldukları anlaşılmıştır²⁷.

Aynı araştırmaya göre, 330 Vakfın yıllık geliri, 19.889,133 akçedir. Bu temel veriden hareketle, XVIII. asırda mevcut olan 20.000 civarında vakfın takribi yıllık geliri 1.205.402.000 akçe olarak hesaplanmaktadır.

XVIII. asrın sonuna doğru (1795'lerde), III. Selim (1789-1807)'in hükümdarlığı sırasında, İngiltere Konsolosu Williams Eton'un çok tafsilâtlı bir çalışmasında, devletin gelirleri 4.492.250.000 akçe olarak gösterilmiştir. Bunun 1.953.850.000 akçesi haraçtan gelmektedir. Hemen hemen sırf Ordunun, Sarayın ve Haremın masrafları 3.811.800.000 akçeye yükselmektedir.

Bu bilgilere göre, XVIII asırda Vakıf geliri, hemen hemen devlet gelirinin yarısına eşittir.

Bütün bu anlatılanlardan, vakıflara ait gelir kaynaklarının ve onlardan elde edilen vâridatın, XVIII. asırda, bu devir Osmanlı ekonomisinin diğer sektörleri arasında büyük bir yer işgal ettiği açıkça ortaya çıkıyor²⁸.

Buraya kadar kısaca işaret etmeye çalıştığımız Vakıfların iktisadî ve sanayi faaliyetleri; 1826'da kurulan Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti ile vakıfların yönetiminin merkezî otoriteye bağlanmasından önceki; yerinden yönetim ve serbest ekonomi kurallarına göre idare edildiği döneme aittir.

Nezâretin kurulmasından²⁹ sonra da vakıflar, merkezî hükümetin aldığı kararlar doğrultusunda, zirai, iktisadî ve sinai faaliyetine devam etmiştir.

Nezâretce, vakfa gelir sağlamak amacı ile

27. YEDİYILDIZ, Bahaeddin: "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu" "VD", s.XVIII. Ankara 1984, s.12-13.

28. YEDİYILDIZ: "A.g.m". s.26.

29. Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluş sebepleri ve işleyiş tarzı hakkında geniş bilgi için bkz. (ÖZTÜRK, Nafiz: "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", "I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985)", Ankara 1986, s.43-55).

1242/1826'da İstanbul, Galata, Üsküdar arasında yolcuları taşımak; pazarcıları ve mallarını istedikleri yerlere nakletmek üzere, iskele ve pazarcı kayıkları yaptırılmış ve bunun için 47.288.5 kuruş harcanmıştır³⁰. Elektrikli tranvay hattından başlamak üzere; Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi sahilleri Beykoz ve Anadolu yakası arasında, Şehremaneti (Belediye) ile müştereken kayak işletilmesi için 1333/1914'de yeniden irade-i seniyye sadır olmuştur³¹. Bu iki belgeye dayanarak Haliç ve Boğaziçi kayıklarının uzun süre Evkâf-ı Hûmayun Nezâreti'nce işletildiğini söylemek mümkündür.

Meclis-i A'yan ve Mebusan tarafından 1330/1911 tarihinde kabul edilen bir kanunla, Hicaz Demiryollarının idare ve işletilmesi, Evkâf-ı Hûmayun Nezâreti³²'ne bağlanmıştır. Nezâret ilk olarak, Hicaz Demiryolu yapımı için kullanılmak üzere, çeşitli vesilelerle alınması kararlaştırılan vergi ve rüsumun tesbitini yapmış ve bir liste halinde ilân etmiştir³³.

Yine 1332/1913 tarihli 11 Maddelik bir kanunla vakıf paraları nemalandırmak üzere Evkaf Bankası kurulmuştur³⁴.

Adana'da Ramazanzade Mehmed Paşa ile Halil Bey'in tahsisat kabilinden vakfı olan 2 bin arşın tarla, imarlı hale getirilerek, üzerine

buğ ve pamuk fabrikası kurulması için ruhsat verilmiş³⁵; yine Mersin'de, Yunan Devleti teb'asından Marko'nun icarında bulunan tarla, imarlı hale getirilerek, İngiltere teb'asına mensup حوبرن اوف اربوس وتيال tarafından bir bölümü üzerine yağ fabrikası kurulmasına müsaade edilmiştir³⁶.

Bunların hepsinden daha önce, yenileşme ve Avrupalı anlamda sanayileşme çabalarının ilk örnekleri arasında yer alan İplik Fabrikası, Evkâf Nezâreti'nce gerçekleştirilen sanayi kuruluşlarının başında gelir. Fabrikanın tanıtımına geçmeden önce şunu söylemek mümkündür: Vakıflar tarih boyunca gerçekleştirdiği sosyal ve kültürel hizmetlerine paralel olarak, daima iktisadî hayatın içerisinde bulunmuş, her yönden toplum ve devlete yararlı hizmetler sunmuş önemli müesseselerimizden birisidir.

IV. Vakıf İplik Fabrikası.

II. Mahmud (1808-1839)'un, batılılaşma çabalarına paralel olarak bütün kamu kurum ve kuruluşlarının imkânlarını, sanayileşme konusunda seferber ettiğini söylemek mümkündür. II. Mahmud'un askerî ve sivil konularda gerçekleştirdiği yenileşme hareketleri, kılık-kıyafet konusunda yeni harcamaları gerektirdi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından doğan boşluğu; donanmanın güçlendirilmesi ve Avrupa usulünde yetiştirilmek üzere kurduğu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye³⁷ ile doldurmak isti-

30. VGMA, "Defter-i Evkâf-ı Ahkâm-ı Nizâm No: 964", s.244.

31. VGMA, "Tafsîl-i Nizamât-ı Kavanin ve Mukarrarât Defteri", No:948, s.39. sıra 44.

32. VGMA, "Tafsîl-i Nizamât-ı Kavanin ve Mukarrarât Defteri", No: 953, s.37. Sıra 40.

33. "Muharresât-ı Umumiye Mecmuası", (Evkaf-ı Hûmayun Nezâreti (1328/1912-13) İstanbul 1332.s.84-87.

34. VGMA, "A.g.Defter No: 953", s.37. sıra 41.

35. VGMA, "A.g.Defter (948)", S.118. Sıra 6456.

36. VGMA, "a.g.d."S.119 Sıra 6458.

37. KURAN, "a.g.m.", s.1006.

yor ve bu birlikleri Batı tarzında tehziz ediyordu.

Güçlendirmeye çalıştığı Tersane-i Amire (Deniz Kuvvetleri) gemilerinin yelken ihtiyaçlarını karşılamak, Asakir-i Mensure-i Muhammediye'nin yazlık elbise, don ve gömlek ihtiyaçlarını temin etmek³⁸ maksadiyle Evkâf-ı Hümayun Nezâreti tarafından İstanbul'da bir iplik fabrikası kurulması için II. Cemaziyelehire 1242/1826 tarihinde irade-i seniyye sadır olmuştur³⁹.

a. Fabrika İle İlgili Arşiv Belgelerinin Bulunması ve Temini.

Yönetimin merkezi hükümet içerisine alınmasından evvelki dönemde, vakıfların sınaî, zirai ve ticari faaliyetlerine bakarak; Evkâf Nezâreti'nin kuruluşundan sonra da benzer faaliyetlerde bulunmasının gerektiğini, tahmin etmek zor değildir. Biz de bu düşünceden hareketle arşiv vesikaları üzerinde tetkiklere başladık. Çeşitli defterler arasında, bir bakıma ana hizmet kararlarının yer aldığı, "*Defter-i Ahkâm-ı Evkâf-ı Nizâmı*" Defterleri, kayıt ve kayıkhane yapımı ile ilgili rastladığımız bir kayıttan dolayı dikkatimizi çekti. Çalışmalarımızı bu defterler üzerinde yoğunlaştırdık. Nihayet 1242/1826-1247/1831 tarihleri arasında 5 yılı kapsayan 964 numaralı defterde, mevcudiyetini ikinci derecedeki kaynaklardan bildiğimiz iplikhane ile ilgili kayıtlara rastladık.

Bu defterin değişik sayfaları arasında, her biri, 1 sayfadan 8 sayfaya kadar yükselen, onbir yerinde, fabrikanın bir bölümünü anlatan vesikalar bulduk. Bu belgelere göre fabrikanın bina ve araç-gereç olarak kurulduğu anla-

şılıyordu. Sonucunun ne olduğunu tesbit amacıyla ile her biri 2 ile 8 yıllık süreleri kapsayan, 965,966,967,968,969,970,971,972 ve 973 numaralı dokuz defteri daha gözden geçirdik. Ancak 964 numaralı defterin haricinde, 1248/1832-1252/1836 yılları arasını gösteren, 965 numaralı defterin 60 ve 61 sayfalarında iplik çarklarının yenilenmesi ile ilgili bir kayda rastladık.

43 yıllık bir zaman dilimini kapsayan ve her sayfasını tek tek gözden geçirdiğimiz 10 defterde İplikhane ile ilgili başka bir belgenin olmadığını tesbit ettik. Ancak hemen şunu söyleyelim ki, araştırma zaman dilimi olarak belirlediğimiz yarım yüzyılın arşiv belgeleri bu 10 defterden ibaret değildir. Devlet Osmanlı Arşivi, henüz tasnifi yapılmamış tomar halinde bulunan muamelâta ait Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü bünyesinde mevcut ve daha ziyade günlük yazışma ve işlemleri gösteren dosyalar tetkik edildiğinde, bu konuda daha pek çok belgenin çıkması muhtemeldir.

Biz, Evkâf Nezâreti'nce müceddeden tesis edilen İplik Fabrikasını, mevcut arşiv belgelerini tahlil ederek anlatmaya çalışacağız.

b. Saha Araştırması ve Fabrikanın Yeri.

İplikhane-i Amire (İplik Fabrikası)'nın temeli 1826'da, Eyüp'de, Haliç kıyısında Bahariye mevkiinde, Hançerli Sultan ve Çukursaray arsaları üzerine atılmıştır⁴⁰. Elimizdeki arşiv belgelerine göre temel hafriyatı ve binanın inşaatı sırasında Mazınne-i Eslâf-ı Kiramdan Muhyiddin ve Molla Atufi Hazretlerinin mezarları zarar görmüş ve Nezâretce mezarlar yeniden restore edilmiştir. Her gece mezarların başında

38. VGMA. "Defter-i Ahkâm-ı Evkâf-ı Nizam No:964", s.281, 282, 285. Ahkâm-ı Evkâf-ı Nizâm, No: 965, s.60.

39. İbnü'l-Emin M. Kemâl-Hüseyn Hüsameddin: Evkâf-ı Humâyun Nezâreti'nin "Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzânın Terâcim-i Ahvali" İstanbul 1335. s.40: Bu kitap Nazif ÖZTÜRK tarafından bugünkü harflere çevrilerek, Vakıflar Dergisinin XV, XVI, XVII, XVIII ve XIX'da beş taskül halinde 1982-1984 yıllarında neşredilmiştir.

40. VGMA. "A.g.detter", NO: 964, s.283.

kandil yakılmak üzere ayda 3 vukiyye⁴¹ zeytin yağı tahsis edilmiştir. Kandilleri yakmak üzere günlük 24 akçe ile olgun bir kişi kandilci tayin edilmiştir⁴². İplik Fabrikası'nın arsası üzerine inşa edildiği sarayın sahibi Hancerli Fatma Sultan⁴³'in mezarı bugün Eyüp Hazreti Halid Camii'nin Bostan iskelesine açılan dış kapının solunda ve ihata duvarının içinde bulunmaktadır. Mezarının üzerinde, sütun araları demir parmaklıklarla çevrili, dört sütun üzerine oturulmuş, bir kubbe ile örtülüdür (Resim-1). Aynı türbenin içerisinde kimin olduğunu tesbit edemediğimiz bir başka mezar bulunmaktadır. Hancerli Sultanın mezartaşı Resim-2'dedir.

Fabrikanın inşa edildiği semte, fetihten hemen sonra "Bahâriye" ismi verilmiştir. Halicin bitiminde, Eyub Sultan'ın Bostan İskelesi ile Silâhdarağa arasında, önu deniz ve ardi hayır bir kordele gibi uzanır, Bahâriye'nin hemen eşiğinde bir hamam, bir imaret ve bir kervansaray yaptırarak, semtin imarı yolunda ilk adımı Fatih Sultan Mehmed(1451-1481) atmıştır.

Osmanlı Hânedanı, Haliç-Bahâriye ve Boğaziçi'nin en güzel yerlerine muhteşem saraylar yaptırarak bu sarayları, valide, hemşire ve ha-

nım sultanlara, sultan kızlarına verirlerdi. Bu güzel kıyıların alınıp-satılmasını ve miras olunmasını önlemek için bu bölgeleri sürekli miri arazi statüsünde tutmuşlardır.

Bostancıbaşı Defterlerine göre, III. Selim (1789-1807) devri sonlarında, Bostan İskelesi ile Bahâriye Kasrı arasındaki sahada, Beyhan, Hatice, Esmâ ve Hancerli Fatma Sultan yalılarının bulunduğu kayıtlıdır. Bu yalılar, III. Selimin saltanat yıllarının sonunda bakımsızlığa terk edilmiş ve çevrede yeni yalılar yapılmıştır. II. Mahmud döneminde, 1800-1825 yılları arasında, Bostan İskelesinin yanbaşında beş kahvehane yapıldığı, aynı defterlerde kayıtlıdır. Bu gelişmeler sonucu, Bahariye sayfiye hüviyetini kaybetmiştir.

Tamamen harap olmuş Bahariye Kasrı ile miri sultan saraylarından Hatice ve Hancerli Fatma sultan sarayları yıktırılarak, yerlerine İplik Fabrikası yaptırılmıştır⁴⁴.

Sedad Hakkı Eldem'in İstanbul Anıları adlı eserinde bulunan; Halicin, 1845 yılına ait imar haritasında⁴⁵ arşiv belgesi ve diğer kaynaklara dayanarak anlattığımız bilgilere tamamen uygun bir şekilde İplik Fabrikası, Bostan İskele-

41. "Vukiyye" bazı sözlüklerde "Vakkıyye" olarak geçmektedir (DEVELLİOĞLU, Ferid. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat". Ankara 1978. 3. basım s.1365; BAKALIN: "A.g.e.", C.III, s.580. Ali Nazım-Reşad: Mukemmel Osmanlı Lügati. İstanbul 1319. s.975, bu sözlükte vukiyye'nin "Ükiye"den kalad olduğu yazılıdır. Bunlara karşılık, Şemseddin Sami: "Kâmûs-i Türkî", İstanbul 1978. s.1497'de "Vukkiye", Redhouse. (Türkçe-İngilizce) İstanbul 1974, s.1230'da "Vukiyye" şeklinde yazılıdır. Halk arasında "vukiyye" şeklinde söyleniş tarzına da bakarak, "galat-ı meşhure" kabilinden biz bu çalışmamızda bu kelimeyi "Vukiyye" şeklinde kullanacağız. Yazılış tarzları değişik olmakla birlikte, yukarıda gösterdiğimiz bütün sözlüklerde, "Vukiyye"nin "okka" karşılığı olarak gösterildiği ve 400 dirhem ağırlığında bir ölçü birimi olduğu yazılıdır. Bir okka ise "Ükiye" karşılığı ve 1282-83 kg. olduğu yazılıdır. Bu sebeplerle "vukiyye"yi 1282 kg. karşılığında bir ağırlık ölçü birimi olarak kullandık.

42. İplik Fabrikasının inşa edildiği mahalde yaptığımız saha araştırmasında, Muhyiddin ve Molla Atif Hazretlerinin mezarına rastlayamadık.

Bazı kaynaklarda Hancerli Fatma Sultan II. Bâyezid'in kızı olarak gösterilmekte ise de bu doğru değildir. Mezar taşında (Resim-2)'de açıkça belirtildiği gibi, II. Bâyezid'in oğlu Şehzade Mahmud'un kızı, Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in yeğenidir. (AKAKUŞ, Recep. "Eyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler". İstanbul 1973. s.191).

KOÇU, Reşat Ekrem: "İstanbul Ansiplopedisi". İstanbul 1960. C.IV. "Bahariye Md." s.1844-1850.

ELDEM, Sedat Hakkı: "İstanbul Anıları", İstanbul 1979. s.214-215.

sinin az ilerisinde, Mihrişah Valide Sultan imareti bitişiğinde gösterilmektedir (Resim Haliç imar haritası-3).

Sedat Hakkı ELDEM, sözkonusu eserinde, fotoğraflarla görüntülediği XIX. yüzyıl Haliç ve Eyüp semti ile İplik Fabrikası hakkında şu bilgileri vermektedir.

Eyüp Bostan İskelesinden itibaren büyük Sultan ve Vükelâ sahil sarayları başlardı. Mihrişah Valide Sultan imareti bahçesinden sonra ilk büyük yalı Heybetullah Sultan Sarayı idi. Bunu Hatice Sultan, Hanım Sultanzade Hançerli (Fatma) yalıları takip ediyordu⁴⁶. Bunların yerine sonradan resim-4'de görülen ve resim-4'e dayanarak bir reksgizini (Şekil-5) çıkarttığımız İplikhane inşa edilmiştir. Buradan itibaren birbirini izleyen yalılar Bahariye Kasrına kadar uzanacaklardır. Sol sahilde Ayvan-saray, Hamam, Çamur ve Defterdar iskelelerinden sonra yeni kurulmuş olan Feshane (Defterdar) ve Valide Sultan Sarayının büyük kısmı gelmektedir. Bundan sonra Eyüp ve Bostan iskeleleri vardır. Mihrişah Valide Sultan imaretinin iskelesi buradadır. Bitişikte 350 m. kadar cephe uzunluğu olan (resim-6,7) ve resimlerin yapıldığı tarihte henüz yeni bulunan İplikhane binası vardır. Bu bina Sultan

Mahmud'un modernleşme siyasetine feda edilen sarayların yerine inşa edilmiştir⁴⁷.

Aynı yazar İplik Fabrikasının özelliklerini' de şu ifadelerle anlatmaktadır: İplikhane Kışlası⁴⁸ 350 metreye yakın bir uzunluğu olan ve semtine büyük bir zevk ile yerleştirilmiştir. Bina resmin çekildiği anda yenidir. Orta kısım geriye çekilmiş (bak, resim-4) ve Haliç'e bakan bir avlu ortaya çıkmıştır. Bu kısım, kanatlara oranla mimari bakımdan biraz daha zengindir. Aradaki fark, yalnız ince pilastırlarla elde edilmiştir.

İçeriye çekilmiş orta kısım bir avlu oluşturmaktadır. Ancak burası Haliç'e açık değildir. Pencereyi yüksek bir duvar gerektiren mimari çevreyi oluşturmaktadır. Ortadaki büyük kapı, bütün mimariye hakim bir motiftir. Duvarın sağ ve sol kanatlarla birleştiği yerlerde, saçaklar yukarıya doğru kıvrılmıştır. Direkler üzerine oturtulmuş birer cumba yan kapıları noktalamaktadır. Burada yan kanatlar orta bloka oranla daha alçalmaktadır. 350 metreye yakın cephe böylece fazla yeknesak olmaktan kurtulmuştur. Sade mimarisi ve hatlarına rağmen mimari uyumu ve asaleti sayesinde kendi başına bir sarayı andıran bu bina, uzun seneler Haliç'in bu köşesini süslemiştir⁴⁹.

46. Aynı yer s.206.

47. Aynı yer. s.216.

48. Burada olduğu gibi, İplik Fabrikası'nın bir bölümünün kışla olduğu, hatta bir ara halk arasında hapisane olarak anılmaya başlandığı bazı kaynaklarda yer almaktadır. Fakat, daha sonraki sayfalarda tahlil etmeye çalışacağımız arşiv belgelerinde böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Nitekim bu konuda bizi doğrular mahiyette, "İstanbul Ansiklopedisi"nde şu bilgiler verilmektedir: İplikhane ve kışla iki ayrı müessese değildir. Adı kışladır. Belediye nizamlarına aykırı hareket eden hilekâr esnaf ile hırsız, yankesici, uygunsuz güruhunun kapatıldıkları bir mahpushanedir. Mahkumiyetleri az veya çok burada, Tersane-i Amire ve Donanma-i Hümayûn için urgan ve halat bükkerlerdi. Kışla-mahpushanesinin içinde halat bükme yeri, geniş taşlıklar yapılmıştı. Başımam Sâkub Efendi'nin ifadesine göre, İplikhaneye düşmek bir felâketti (KOÇU, Reşat Ekrem: "a.g.e.", s.1850.) Bu anlatılanlara bakarak şunu söylemek mümkündür. Bina İplik Fabrikası olarak yapılmıştır. Zamanla iyi işletilemediği için, hile yapan esnafın tecrübeleri amacıyla binanın bir bölümü yarı açık cezaevi şeklinde bir müddet kullanılmıştır. Amaç hiçbir zaman gözardı edilmeyerek, ucuz işçilikle gemilere halat imal edilmiştir.

49. ELDEM: "a.g.e." s.212.

Bugün Mihrîşah Sultan sebili, imareti, türbesi ve bir hazire ile birlikte İplik Fabrikasının imarete dayanan kısmı ayakta ve Bahariye Mensucat Fabrikası olarak kullanılmaktadır. Kapısının üzerinde II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan orta bölüm bir ara İngiliz Santral Dikiş Sanayii (Makara) Fabrikası, diğer kanat ise levazım ve Maliye Okulu olarak kullanılmıştır⁵⁰.

Tapu Sicil Muhafızlığı'ndan aldığımız bilgilere göre, İplik Fabrikasının yeri, 39 pafta, 45 ada tahdında çeşitli parsellere ayrılmıştır. 13 parsel 2942,99 m² arsa olarak, Gızaved Kavuşuk Sanayi ve Ticaret Anonim Ortaklığı adına tashihan tescil edilmiştir. Bu yerin üzerinde vakıf şerhi varken; Vakıflar Başmüdürlüğü İlişkili İşler Müdürlüğü'nün 29.6.1973 tarih ve 693 sayılı yazılarına istinaden vakfiyeti terkin edilmiştir. Aynı ada 12 parsel, 94 ve 95 parsel olmak üzere ikiye ayrılmış, ifraz suretiyle Maliye Hazinesi adına kaydedilmiştir. 14.642,19 m² olan 94 parselin bir bölümü üzerine Eyüp Lisesi inşa edilmiştir ve öğretime açıktır. Tapunun beyanlar sütununda, "*Milli Eğitim Bakanlığına tahsislidir ibaresi*" mevcuttur. 37.81 m² olan 95 parsel ise, imar plânında yola ayırdığından, 6785 Sayılı Kanunun 31. maddesine istinaden Belediyeye terkedilmiştir. Bahariye Mensucat 8 parselde kayıtlıdır.

Haliç'i temizleme projesi uyarınca yıkılması kararlaştırılan yerlerdendir. İlgililerden aldığımız bilgilere göre İstanbul Belediyesi bu yerin yıkımı için 1987 sonuna kadar süre tanımıştır. Bu duruma göre, 1988'in ilk aylarında burası da yıkılmış olacaktır.

İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde Eski Eser Uzmanı olarak çalışan Tarihçi Necdet İŞLİ(51)ye göre, "*İplikhane önce kapanmış, sonra hapishane olarak kullanılmış, daha sonra askerî kışla, askerî depo yapılmış, sonra yanmış ve bilâhare metruk bırakılmıştır. Harap olan binanın duvarlarını Belediye yıkmıştır. 1970 yıllarında boş arsa okul olarak planlanmış ve bu arsanın bir kısmına bugünkü okul (Eyüp Lisesi) yapılmıştır. Bu şahsa göre, Maliye Hazinesi üzerinde gözükken yerlerin tapudaki maliki bölümü boştur*"⁵².

Bugün Eyüp-Haliç sahili Bahariye bölgesinde elimizde kalmış vakıf yerler maalesef çözülmüştür. Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü'nde mevcut 2 nci Hayrat Defterinin 247-100/765'den 91/778 sırasına kadar 14. sayfada kayıtlı; 4 mezarlık, 4 çeşme, 2 türbe, 1 camii, 1 dergah, 1 Mevlevihane, 1 meşruta ve 1 mektep arsası olmak üzere 15 adet hayrat vakıf bulunmaktadır⁵³.

50. KOÇU: "a.g.e." s.1845.

51. Saha araştırması ve tapuda yaptığımız tetkikler sırasında, özel arşivini açarak sağladığı bilgilerden dolayı Necdet Bey'e teşekkür ediyorum.

52. Bugünkü para ile Evkâf Hazinesi'nden 10 milyar civarında para harcanarak bundan 160 yıl önce inşa edilen İplik Fabrikası neden böyle sahipsiz kalmıştır? Bugünkü maliklerine nasıl geçmiştir? Halen yer olarakda çok kıymetli olan ve yaklaşık 15-20 dönem civarında olması gereken bu yerle Vakıflar idaresi neden yeterince ilgilenmemiştir? 13 parseldeki vakıf şerhi niçin kaldırılmıştır? Mülkiyet noktasında, bu ve benzeri sorular, ilgililerden cevap beklemektedir.

53. Bunlar Bahariye bölgesinde sahilde Mihrîşah Sultan imareti, ilerisinde Şah Sultan külliyesi, daha ilerisinde Bahariye Mevlevihanesi, Mevlevihane Mülhak vakıf olduğu için 1956'da varislerin Asliye Hukuk'da 942 kayıt numarası ile açtıkları dava sonucu şahıs mülkiyetine geçmiş ve varisler mevlevihaneyi satmışlardır. Mevlevihane yıktırılıp yerine fabrika yapılmış, fakat mescidine dokunulmamıştır. Halen Fabrikanın mescidi olarak kullanılmaktadır. Mevlevihane haziresindeki mezarlık da yerindedir. Mescid ve mezarlık mülkiyet bakımından açıkta bulunmaktadır.

Caddenin yamaç tarafında ise Tam Şah Sultan Camii, karşısında Lagari Tekkesi, mezarlık ve arazi, bunun hemen ilerisinde II. Sultan Mahmud çeşmesi bulunmaktadır. Bahariye Caddesi üzerinde bir çeşme daha varsa da, bu çeşmenin mülkiyeti Belediyeye aittir.

c. Fizibilite Raporunun Hazırlanması, Bina ve Makina Olarak Fabrikanın Tesis.

El-Hac Yusuf Efendi⁵⁴,nin Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırlığı döneminde, her türlü gideri Evkâf Hazinesi tarafından karşılanmak üzere; Donanmanın yelken ve Asakir-i Mansûre'nin elbise ihtiyacını karşılamak ve gerektiğinde ürettiği ipliğin bir miktarını da piyasaya sürmek üzere bir İplik Fabrikası kurulması için irade-i seniyye çıkmıştır. Bunun üzerine, Nezâretce Necip Efendiye bir fizibilite raporu hazırlanmıştır.

Necip Efendi'nin raporunda, Fabrika binasının yapımından ziyade, fabrikanın pamuk işleme ve iplik üretim kapasitesi, makinaların yapımı ve ihtiyaç duyulan pamuğun nerelerden tedarik edileceği hususları ile maliyet konusu üzerinde durulmaktadır.

Bu rapordan öğrendiğimize göre, Donanma-i Hümâyûn Gemilerine yelken dokunmak üzere iplik imali için ilk teşebbüs, Tersane-i Amire Emine Hüsnü Beyefendi tarafından Tersanede başlatılmıştır. Burada Arakil adında bir

zimmi'ye nümune olarak 90 iğli bir takım iplik ve hallaç çarkları yaptırılmıştır. Çarkların yapımını üstlenen Arakil'in ölümü üzerine bu teşebbüs sonuçsuz kalmış; ancak, bu başlangıç Nezâretce kurulacak Fabrikaya örnek alınmıştır.

Fizibilite raporuna göre, Fabrika'da, her biri günlük 15 vukiyye pamuk işleme kapasitesine sahip 14 takım iplik çarkı⁵⁵ yapımı öngörülmektedir.

Kütlü pamuktan iplik imalı sırasında % 10 zayıf meydana gelmektedir. Bu durumda, Fabrikanın günde 210 vukiyye iplik üretmesi için % 10 fazlası ile 231 vukiyye pamuğa ihtiyacı olmaktadır. Kamari ay hesabı ile yıl % 360 gün olarak kabul edilmekte ve takribî senenin 60 günü tatile çıkmaktadır. Yılın geri kalan 300 günü üç vardiye olarak çalışılmaktadır. Bu hesaba göre, Fabrikanın yıllık pamuk ihtiyacı $300 \times 231 = 69300$ vukiyye olmaktadır (Tablo-I).

14 takım iplik çarkının çalıştırılması için 1 usta başının yönetiminde; aldıkları günlük üç-

Sah Sultan Camii ibadete açık, türbesi kısmen bakımlıdır. Sahili açma çalışmaları sırasında, cami meşrutasını Belediye yıkmıştır. Halen Belediye dozerleri, bu bölgeyi yeşil saha (park) haline getirmek için çalışmaktadır.

Lagan tekkesinin mezar taşları yerinde duruyor, tekke ise yıkılarak arsa haline gelmiştir. Türbesinin sadece iki duvarı ayakta kalabilmiştir.

Kısacası, lagari tekkesi, müstemilâti ile birlikte metruk haldedir.

Ak Gömlek Mehmet Efendi, Hürevzade Mustafa Efendi Mezarlıkları ve 41 ada, 39 ve 40 Paftada kayıtlı Gümüşsuyu mezarlıkları ile ismini tesbit edemediğimiz diğer mezarlık, Belediyeler Kanununun 160. maddesi uyarınca Belediye'ye geçmiştir. Zira bu mezarlıkların hiç birisinin mülkiyeti vakfın üzerinde görülmemektedir.

54. Yusuf Efendi, Harput'lu Ahmet Efendi'nin oğludur. 1179/1765'de Kal'a-i sultaniye (Çanakkale)'de doğmuştur. İlk devlet görevine kaleme mektupcu olarak başlamıştır. Çeşitli devlet hizmetlerinden sonra; 1826'da kurulan Evkâf Nezâreti'nin ilk Nâzırı olmuştur. Nezâreti döneminde, İstanbul Galata ve Üsküdar arasında ulaşımı, kolaylaştırmak ve vakıf gelirlerini artırmak amacı ile, Eminönü'nde, Üsküdar'da, Beşiktaş'da, Ortaköy'de, Hasköyde ve Balat'da kayıkhaneye ve iskeleler inşa ettirmiş, bu iskeleler, arasında yolcu ve pazarcılar taşıyacak kayıklar yaptırarak tesisleri hizmete açmıştır. O günkü İstanbul'un deniz ulaşımını sağlamak üzere 27.288,5 kuruş harcamıştır.

Araştırma konumuz olan İplik Fabrikasının yapımını gerçekleştirmiş ve ilk müessese Müdürünü atayarak tamamlanan bölümlerini hizmete açmıştır.

Bu iktisadi faaliyetin yanında daha birçok hayriye sosyal hizmeti gerçekleştiren Yusuf Efendi, aniden hastalanarak, 1245/1829 senesi Şaban'ın birinci gecesi vefat etmiştir. Mezarı, Eyüp'deki Botan İskelesi kabristanındadır. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal-Hüseyin HÜSAMETDİN: "A.g.e." s.39-41).

55. Bugün "Vater" olarak adlandırılan ve üzerinde 400 iğ bulunan iplik imal eden makinanın o günkü adıdır. Hayvan gücü ile çevrilmektedir ve üzerinde 120 iğ bulunmaktadır.

retleri itibariyle üç grupta toplayabileceğimiz 106 işçi çalışmaktadır. Tablo-II'de gösterildiği gibi, üretimi artırmak amacıyla ustabaşıya üretilen ipliğin her vukiyyesi için 4 para Birim verilmektedir. Böylece toplam yıllık işçilik ücreti 100.800 kuruşu bulmaktadır.

Nakliye gümrük ve diğer masraflarla birlikte, pamuğun vukiyyesi'nin 3,5 kuruştan İstanbul'a maledileceği hesap edilmektedir. Bu takdirde, yıllık ihtiyaç duyulan pamuğun alımı için $69.300 \times 3,5 = 242.550$ kuruş gerekmektedir.

Necip Efendi raporunun daha sonraki bölümlerinde, çok iyi bir maliyet hesabı yaparak, fabrikanın üretim kapasitesinin ne olacağı, bu üretimi kaç maledebileceği ve kaç satabileceği, amortisman ve diğer girdileri düşüktükten sonra, gayri safi ve safi karların ne olabileceği hususlarını ayrıntılı bir şekilde hesap etmektedir.

Bu hesaplamalara göre fabrikanın yıllık iplik üretimi 63.000 vukiyedir. Tersane-i Amire ipliğin her vukiyesini 6,5 kuruştan almayı kabul ettiğinden, bu satıştan fabrikanın elde edeceği yıllık gelir $63.000 \times 6,5 = 409.500$ kuruştur. Bu durumda, ipliğin satıştan elde edilen 409.500 kuruş gelirden, üretim için yapılan, kütle pamuk bedeli, işçilik ve diğer masraflar düşüldükten sonra, Evkâf-ı Hümayûn Nezâretine 66.150 kuruş safikâr kalmaktadır⁵⁶.

Necip Efendi'nin raporunda, bu kârdan yıllık her takım çark için, 2000 kuruş tamir parasının düşürülmesi üzerinde durulmuşsa da; çarkların yeni olması sebebiyle işin başında buna gerek görülmemiştir. Ancak daha ileride bahsedeceğimiz gibi çarklar hayvan gücü ile çalışmaktadır ve bu amaçla fabrikanın üç vardiye

çalışacağı hususu gözönüne alınarak 40 beygir (at) satın alınmıştır⁵⁷. Bu bakımdan çarkları çevirecek hayvanların yem ve koşum takımı ve diğer malzemelerinin hesap edilerek, bu kârdan düşülmesi gerekmektedir.

Yapılacak bu ve benzeri masrafların düşürülmesinden sonra, sadece Tersane-i Amire'nin ihtiyacı düşünüldüğünde, fabrikanın pek kârlı olamayacağını söylemek mümkündür. Ancak, Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nce Dersaadete yazılan bir tezkerede; aleyhte gelişebilecek bu durumun "Asakir-i Mansure" nin yazlık elbise, gömlek ve iç çamaşır ihtiyacını karşılamak üzere lüzum göreceği ince ipliğin imâl edilmesi; ayrıca resmî makamların ihtiyaçlarının giderilmesinden sonra, artacak ipliğin doğrudan iç piyasaya sürülerek, esnafa satılması suretiyle telafi edileceği hesaplanmaktadır. Diğer bir tedbir olarak da, üreticiyi çok zor durumda bırakmamak kaydıyla pamuğu ucuza almak ve yapılacak masraflar: asgari seviyede tutmak gibi hususlar üzerinde durulmaktadır⁵⁸.

Tezkirede yer alan nokta-i nazarlar dikkâte alınarak yıllık pamuk alımının artırılması kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında yıllık iplik üretiminin artırılması isteğinin yanında, pamuk üretiminde meydana gelebilecek düşüş ve diğer olumsuz hususların meydana gelmesi halinde fabrikanın boş kalmasını önlemek arzusu da mevcuttur. Bu bakımdan hammadde ihtiyacından 10.700 vukiyeye fazla pamuk alınarak, yıllık pamuk alım miktarı 80.000 vukiyeye çıkartılmıştır. Kapasite fazlasının stoku öngörülmektedir⁵⁹.

İlk etapda, fabrikanın, yıllık işleme kapasitesi olan 69.300 vukiyeye pamuğun Kırkağaç, Soma, Balıkesir, Dırama, Siroz,⁶⁰ Rinhana⁶¹

56. VGMA. "A.g.d." s.270,273.

57. VGMA. "a.g.d." s.299.

58. VGMA. "A.g.d." s.274.

59. VGMA. "a.g.d." s.271,274.

60. Dırama ve Siroz. O dönemde Selânik'e bağlı birer sancaktır.

61. Rinhana. Halebe bağlı bir nahiyedir.

kazalarından yıllar itibariyle satın alınması planlanmaktadır⁶².

Hazırlanan bu fizibilite raporu, bütün iplik imalât makinalarının yapımında tecrübeli olan Barutcubaşı Simon, kardeşi Avannis gibi kişiler Nezârete davet edilerek görüşülmüş ve iplik fabrikası binası ve çarkların yapımına karar verilmiştir.

Bu karar doğrultusunda Evkaf Nezâretinde görevli bulunan Seyyid Ahmet Efendi vekâleten İplikhane Amirliğine (Müessese Müdürlüğü), inşaat maliyet hesaplarını tutmak üzere Osman Efendi Muhasebeciliğe, zimmi Kırkor Kalfa, inşaat kalfalığına, 108 elekli çark yapımını gerçekleştiren Barutcubaşı Simon ile abisinden daha ileri giderek 120 elekli çarkları yapan kardeşi Avannis çarkların yapımı, fabrikaya nakli ve yerlerine montesi ile görevlendirilmiştir.

Belgelerin tetkikinden bu tayinlerin Evkâf-ı Humâyûn Nâzırı El-Hac Yusuf Efendi'nin teklifi ve Padişah'ın onayı ile yapıldığı anlaşılmaktadır⁶³.

Fabrikanın ilk keşfi 7 yük⁶⁴ 50.000 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ancak, inşaat safhasında bu miktar yetmemiş ve ilk keşfine 1 yük 36.000 kuruş ilave edilmiştir. Bu durumda ilk imâlât sırasında fabrikaya, 886.000 kuruş harcanmıştır.

Binanın keşif bedelleri Evkâf-ı Humâyûn

Nezâreti'nce "îvîzât akçesi"⁶⁵, nden ödenmiş ve Haremeyn Evkâf Hazinesi muhasebe defterlerine kayıt edilmiştir⁶⁶.

Temeli 1242/1826'da atılan fabrika binası inşaatı, akıllamaz bir süratle bir yıl sonra 9 Recep 1243/1827'de bitirilmiştir⁶⁷.

Binanın tamamlanması ve yapımı bitirilen çarkların yerlerine monte edilmeye başlanması üzerine; fabrikanın iş hacmi genişlemiş, görevlendirilen bir memur marifetiyle doğrudan Nezâretçe idaresi imkansız hale gelmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak, fabrikayı verimli bir şekilde idare etmek, alınacak pamukları edna, evsat ve âli şeklinde tasnif ederek, ona göre fiatlandırmak, ihtiyaç duyulan iplikleri istenilen evsafıta ve miktarda imâl etmek, elde edilecek gelirleri zamanında Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti Hazinesi'ne aktarmak üzere; Fes Nâzırı katibi Mustafa Efendi ile Tüfekhane-i Amire Emini Ethem Efendi gibi şahıslar arasından imtihanla Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından ve halen lağamcıbaşı Kara Osmanzade Yakup Ağa 9 Recep 1243/1827'de, "İrade-i Seniyye" ile "İplikhane Eminliği (Fabrika Müessese Müdürlüğü)"ne tayin edilmiştir. Aynı kararlar yapımı tamamlanan çarkların atöhyeden fabrikaya nakli ve yerlerine monte edilmesi görevi Barutcubaşı Simon'a, çarkları çalışır hale getirip iplik imalına başlaması için ustabaşılık görevi de kardeş; Avannis'e verilmiştir⁶⁸.

62. VGMA. "A.g.d." S.271.

63. VGMA. "A.g.d." s.270.

64. 1 yük bazı sözlüklerde 500.000 kuruş olarak kayıtlı ise de, bizim yaptığımız araştırmalardan 1 yükün 100.000 kuruş olduğu anlaşılmıştır. İplikhane ile ilgili belgelerde de 1 yük 100.000 kuruş karşılığında kullanılmaktadır.

65. "Ta'viz" karşılık olarak birşey verme bedel verme manasına gelmektedir. "Ta'vizât" ise ödünç verilen para karşılık olarak verilen şey demektir. (Ş. Sami: "a.g.e.", s.418; Devvelioğlu, "A.g.e." s.1245) "Ta'vizât Akçesi" bir ihtiyaç halinde kullanılmak üzere bir fonda toplanan para olmaktadır. "Nukût-ı mevkufe" müdürlüğü kurulmadan önce vakıf paraların bu fonda toplandığını tahmin etmekteyiz.

66. VGMA. "A.g.d.", s.274.

67. VGMA. "A.g.d.", s.271-274.

68. VGM. "A.g.d.", s.271.

d. Fabrikanın Üretime Açılması Pamuk Temini ve İşletilmesi.

Binanın tamamlanıp, yapımı bitirilebilen çarkların yerlerine monte edilmesi üzerine, fabrika ustabaşı Avannis'in sorumluluğunda 1243/1827'de üretime açılmıştır.

Geçen süre içerisinde çarkların, tamamı imâl edilemediği için fabrikanın şimdilik % 50 kapasite ile çalıştırılması kararlaştırılmıştır⁶⁹.

Defter kayıtlarına göre pamuk fiyatları kalitesine, bölgelere ve mevsimlere göre değişiklik arz etmektedir. Fakat, üretici için pek yeterli olmamakla birlikte o dönemde 1 vukiyye kütle pamuğun, mahallinde 3 kuruşa alınabildiği, gümrük çuval, sicim ve eksper ücreti ile fabrikaya 3,875 kuruşa mal olduğu anlaşılmaktadır (Tablo-IV).

Yine aynı belgeye göre, 1 vukiyye ipliğin imalât maliyeti ise, işçilik hayvan yemi, % 10 zayıt ve amortisman dahil 3,125 kuruşu bulmaktadır (Tablo-V).

Tablo IV ve V'in tetkikinden de anlaşıldığı gibi, hammadde, nakliye gümrük işçilik, amortisman ve diğer girdilerle birlikte 1 vukiyye pamuk ipliğinin fabrika maliyeti 7 kuruşu bulmaktadır (Tablo-VI)⁷⁰.

Maliyet hesapları ile ilgili bir belgenin tetkikinden, Tersane-i Amire tarafından ipliğin vukiyyesinin 6,5 kuruşa alınmak istendiği, diğer bir ifade ile iki kuruluşun önceden bu fiyat üzerinden anlaşmaya vardıkları anlaşılmaktadır. Bu taktirde Evkâf-ı Humayun Hazinesi Vukiyye başına 0,5 kuruş zarar etmektedir.

Pamuk üreticisi ' *gâdrdan vikaye* ' etmek

kaydiyle bu zararın telafisi için, ya pamuğu İstanbul'da teslim şeklinde mubayaa ederek, daha ucuza maletmek veya Tersane-i Amire Emine ile görüşülerek, ipliğin fiyatını, İstanbul serbest piyasasında satıldığı gibi 7-7,5 kuruşa çıkartmak konuları üzerinde durulmaktadır⁷¹.

Bir taraftan maliyet düşürücü hesaplar yapılırken, bir taraftan da verilen numuneye uygun bir şekilde Tersane-i Amire'nin ihtiyacını karşılamak üzere üretime başlandığı anlaşılmaktadır⁷².

Henüz çarkların tamamının monte edilmiş olması, Tersane-i Amire'nin ipliği maliyetin altında fiyat vermesi gibi sebepler yüzünden, Müessese Müdürü'nün de görüşü alınarak, fabrikanın yıllık üretim kapasitesi yarıya düşürülmüş ve 80.000 yerine 40.000 vukiyye pamuk alımı kararlaştırılmıştır (Tablo-VII)⁷³.

Bedelleri Evkaf Hazinesi tarafından peşin olarak ödenmek kaydiyle miktarları ve fiyatları Tablo-VIII'de gösterilen 40.000 vukiyye pamuğun, Kırkağaç, Soma, Bergama ve Böreçik, Akhisar, Gelembe, Turgutlu ve Bigadiç kazaları ve bu kazalara bağlı Nahiye ve köylerden alınması planlanmıştır. Bu plan gereğince, sözkonusu pamuğun "*Emin-i Mumaileyh tarafından me'mur olunanlar ma'rifetiyle fiyat-ı mukadderesi ile mubayaa olunarak cem ve tahsil, iplikhane-i mezkureye irsal ve teslim edilmesi için Kaza-i mezkure Kadılarına, Voyvadalarna, Ayan ve Zabua olmuş Erlerine ferman yazılmıştır*"⁷⁴.

Alımı kararlaştırılan 40.000 vukiyye pamuğun Tablo-IX'da gösterildiği gibi gümrük, nakliye, personel ve diğer giderleri dahil fabrikaya 155.000 kuruşa makolduğu ve bedelin Evkâf-ı

69. VGMA, "A.g.d.", s.280-282.

70. VGMA, "A.g.d.", s.279-280.

71. VGMA, "A.g.d.", s.280-281.

72. VGMA, "A.g.d.", s.282.

73. VGMA, "A.g.d.", s.279-280.282.

74. VGMA, "A.g.d.", s.281. 283. 285.

Hümayun Hazinesi "*sermaye akçesi*"'nden ödendiği anlaşılmaktadır⁷⁵.

Nevar ki, pamuk üretimi istenilen seviyede gerçekleşmediği için, Gelembek Kazasında planlanan 3500 vukiyye yerine, 2000 vukiyye noksanı ile ancak 1500 vukiyye pamuk gönderilebilmiştir. Bu sebeple de 1244/1828 yılına mahsuben 1243/1827 yılında, fabrikaya 40.000 yerine 38.000 vukiyye pamuk girmiştir⁷⁶.

Tam kapasite ile olmasa da Tersane-i Amire'nin ihtiyacını karşılayacak düzeyde pamuk alımı ve iplik üretimi devam ederken, bir taraftan da işletmecilik kurallarına uygun olarak; 1244/1828 yılı maliyet + kâr esasına göre yeni plânlamalar yapılmaktadır.

Tablo-X'da, teferruatlı bir şekilde gösterildiği gibi, fabrikanın 1244/1828'de tam kapasite ile çalıştırılması öngörülmektedir. Bu yapılabildiği takdirde, fabrikanın 432.000 kuruş giderine karşılık 504.000 kuruş geliri olacaktır ki, bu yılda 72.000 kuruş safi kâr demektir. Bugünkü para ile ifade etmek gerekirse, bizim yaptığımız hesaplamalara göre, fabrikanın 1828 yılı safi kârı, 58.118.745 Türk lirasını bulmaktadır⁷⁷.

Makinaların montajı, hammadde temini, üretim-maliyet hesapları yapılırken, Müessese Müdürü Kara Osmanzade Yakup Ağa'nın bir görevle Siroz havalisine; 26 Gurre-i Cemazi-yelâhire, 1244/1828 tarihli fermanla Selânik Emtea Gümrüğü Eminî Mehmet Ağa'nın da İplik Fabrikası Müessese Müdürlüğü'ne tayin

edildiğini görüyoruz⁷⁸.

Mehmet Ağa'nın Müessese Müdürlüğü 13 ay 15 gün sürüyor. Bu zaman içerisinde Evkâf-ı Hümayun Hazinesi'nden partiler halinde 154.000 kuruş sermaye kullanıyor. Meydan çarklarına bağlı olarak, diğer çarkları çeviren atlardan 11 adetini satıyor ve yerlerine yenilerini alıyor. 38.000 vukiyye pamuğa ilaveten fabrikada mevcut 1538 vukiyye pamukla birlikte 39.538 vukiyye pumuğu işliyor, elde ettiği ipliğin vukiyyesi 7 kuruştan 2621 vukiyyesini Tersane-i Amire'ye satıyor. Tablo-XI'de ayrıntıları verildiği üzere, hammadde ve işçilik bedelinin haricinde, hayvanların gençleştirilmesi, bunların koşum takımı ve diğer malzemelerinin yenilenmesi, demirbaş alımı ve idari bölümün yeniden tefrişi gibi maliyete yansıtmadığı giderler yüzünden 3.147.81 kuruş zarar ediyor⁷⁹.

Görev değişikliği sebebiyle düzenlenen bir ara bilançonun (Tablo-XII) tetkikinden Mehmet Ağa'nın Müessese Müdürlüğü döneminde 32.868.75 vukiyye iplik ürettiği anlaşılmaktadır. Ürettiği ipliğin bir miktarını satarak geri kalan kısmını da depo etmek suretiyle fabrikaya 168.118.02 kuruş gelir sağlandığı anlaşılmaktadır (Tablo-XIII).

Muhasebe kayıtlarının tetkikinden, yapımı ve montesi biten çarklarda üretime geçilmekle birlikte, Nezâretce verilen sermayeden yararlanarak, diğer çarkların yapımına, üretim sırasında ortaya çıkan noksanlıkların giderilmesine çalışıldığı görülmektedir⁸⁰.

75. VGMA. "A.g.d.". s.280-281.285.

76. VGMA. "A.g.d.". s.316.

77. Fabrikanın kesin maliyetinin verileceği bölümde o günkü değerlerin bugünkü. Türk lirasına nasıl çevrildiği anlatılmaktadır.

78. VGMA. "A.g.d.". s.283,285-286. Evkâf-ı Hümayun Nezâretî'nin, "Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzarın Teracim-i Ahvali" adlı kitapta, Kara Osmanzade Yakup Ağa'nın yerine iplikhane Emaneti'ne Muhsin Ağa'nın tayin edildiği kayıtlı ise de ("A.g.e.". s.40), doğrusu Mehmet Ağa'dır.

79. VGMA. "A.g.d.". s.315-316.

80. VGMA. "A.g.d.". s.317.

İplik üretim makinalarının bir taraftan tamamlanmasının yanında, sebebini tam olarak anlayamadığımız; ancak, Tersane-i Amire ile önceden yapılan anlaşma uyarınca, bekletildiğini, ihtiyaç duyuldukça verileceğini tahmin ettiğimiz yaklaşık 42,136,776 kg. işlenmiş pamuk ipliğinin ambarda bekletilmesi sebebiyle Mehmet Ağa'nın Müessese Müdürlüğü dönemi, 15.730.20 kuruş zararla kapanıyor (Tablo-XIV)⁸¹.

Makinaların imalatı ve çalışmaların verilen sürede bitirilememesi ayrıca yıllık bilanço sonuçlarının zararlı kapanması üzerine, İplik Fabrikası hakkında genel bir değerlendirme yapıldığı görülmektedir.

Bu değerlendirme sonucu, binanın ilk inşası sırasında Evkâf Nezâreti adına işleri bir müddet vekâleten yürütmüş olan Seyyid Ahmed Efendi Müessese Müdürlüğüne getirilmiştir.⁸²

Merhum Hüsnü Beyefendi'nin Tersane-i Amire Emine bulunduğu sırada, gemilere yelken dokunması için ihtiyaç duyulan pamuk ipliğini imâl etmek amacıyla Arakıl Simmi'ye yaptırdığı 90 iğli iplik çarkını esas almak üzere

re⁸³, fabrika çarklarının yapımını taahhüd eden Barutçubaşı Simon ve Kardeşi Avannis; taahhüdlerini yerine getiremeyeceklerini ileri sürerek istifa etmişlerdir⁸⁴. Buna istifa ettirmişlerdir, demek daha doğru olacaktır.

Bunların istifasından sonra, Ermeni Milletinden, Cuhacılar Hanı tahtında mütemekkin ve pamuk ticareti ile meşgul olan Saatçı Esnafından Kikork Kalfa isimindeki bezirgan, iplik çarklarının yapımında tecrübeli olduğu için Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'ne davet edilmiştir. "İrade-i seniyye" mucibince, noksan çarkların usulüne uygun bir şekilde imâl edilmesi ve daha önce yaptırılan çarkların da elden geçirilerek düzeltilmesi görevi bu şahsa verilmiştir.⁸⁵

Bu arada Mehmet Ağa'nın Müessese Müdürlüğü'nden alınmasından 15 gün sonra Nezâret de değişiklik yapıyor. El-Hac Yusuf Efendi yerine, Şaban 1245/1829 da Seyyid Mehmet Tahir Efendi⁸⁶ Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı oluyor.

Nezâret katından itibaren yönetici kadrolarında yapılan değişikliklerle birlikte, yeniden imal ettirilecek çarkların istenilen vasıfta iplik üretecek şekilde yapılması ve Avannis tarafından imal edilenlerin de yenilerine uygun hale

81. VGMA. "A.g.d.", s.317-318.

82. VGMA. "A.g.d." s.316.

83. VGMA. "A.g.d.", s.323.

84. VGMA. "A.g.d.", s.316.

85. VGMA. "A.g.d.", s.323.

86. Es-Seyyid Mehmet Tahir Efendi, Derviş Efendizade el-Hac Osman Efendi'nin oğludur. Devlet memuriyetine Defterdar Mektublî Kaleminde başlamış, burada Tugrakeşliğe yükselmiştir. Ulifeci katipliği, Rumeli Defterdarlığı, Orduyu Humayun Sedaret Kethüdası Şikkî Evvel Defterdarlığı görevlerinde bulunduktan sonra Şaban 1245/1829'da Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı olmuştur. 12. Şevval 1247/1831'de Ordu Defterdarlığı'na tayin edilen Mehmet Tahir Efendi, sefer esnasında 1248/1832'de Edirne havalisinde vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek, Harem İskelesinde inşa ettirdiği Kârgir Camii şerifin haziresine defnedilmiştir. Nezârette bulunduğu dönemde iş hacminde meydana gelen genişlemeye paralel olarak: Mulhakât Başkatipliği, Mulhakât Gedikleri Kitaplığı ve Ruznâmçecilik ünvanları ile üç yeni daire kurmuştur. Sermayesi Evkâf Hazinesi Yardım Fonu'ndan karşılanmak üzere Beykoz'da bir Çuha Fabrikası kurdu muştur. Ravza-i Mudahhare'ye serilmek üzere, Uşak'ta Canıklı Aşireti'ne 4202 zerâ uzunluğunda ve 14 parmak genişliğinde halı dokutturmuştur. Bunların yanında, birçok vakıf hayrat eser inşa edilmiş ve onarılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Femin Mahmud Kemâl İNAL-H. Husameddini "A.g.e.", s.42-45.

getirilmesi için ihtiyaç duyulacak para, fabrikaya ustabaşı olarak tayin edilen Zimmî Kikork'a hesap ettirilmiştir.

Kikork bu sebeple Müessesese Müdürüne bir rapor yazmıştır. Raporunda şu hususlara değinilmektedir:

Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı, Müteveffa el-Hac Yusuf Efendi zamanında Barutçubaşı Simon'un kardeşi Avannis ustabaşı olarak tayin edilmiş ve zimmî'nin yaptırdığı ve fabrikada mevcut olan çarklar, defter üzerinden yeni Evkâf Nâzırı Seyyid Mehmet Tahir Efendi tarafından teslim alınmıştır. Ancak, çarklar istenilen evsafa yapılmadığı için fabrikanın esas kuruluş amaçlarından olan "*Tersane-i Amire*" gemilerine yelken dokunması ve "*Asakir-i Mansure*" ye yazlık elbise dokunmasına yarıyacak kalitede iplik imâl edilememektedir.

Raporun sonunda, istenilen kalitede iplik üretimini sağlamak için, Avannis tarafından yaptırılan çarkların elcık tellerinin değiştirilerek, sonradan yaptırılan çarklar gibi yenilenmesinin gerektiği ifade edilmektedir⁸⁷.

Bu rapor çerçevesinde, önceden yaptırılan çarklar, yeniden elden geçirilerek yenilenmiştir.

Arşiv belgelerinin tetkikinden Barutçubaşı Simon ve Kardeşi Avannis'in taahhüdü içerisinde, 14 takım iplik, 120 hallaç, 20 bağırsak, 20 şerbetçi 9 atıyye ve bu çarkların çevrilmesine yarayan ve hayvan gücü ile döndürülen 11 meydan çarkı bulunuyordu. Bu çarkların tamamının hizmete girmesi halinde her vardiyede 114 işçi ve 11 atın çalışması öngörülmüyordu⁸⁸.

Bu çarklardan bağırsak ve şerbetçi çarklarının tamamının, herbiri 50 iğli 8 iplik, 54 hallaç, 8 atıyye, 4 meydan çarkının imâl edildiği ve bu çarkların 65 işçi, 12 atla çalıştırıldığı, bu kapa-

site ile hayvanların yem ve diğer giderleri dahil fabrikanın günlük işletme giderinin 469,5 kuruş olduğu anlaşılıyor (Tablo-XV).

Avannis tarafından ahşapdan yapılan çark davullarının (Kasnak), rutubetli havalarda ve özellikle su ile temasa geldiği zamanlarda gelişmesi, kuru havalarda da daralması sebebiyle bu kasnakların bakırdan yapılması ve ihtiyaç duyulan bakır levhaların "*Darphane-i Amire*"⁸⁹ den alınması kararlaştırılmıştır.

Bu karar uyarınca, Zimmî Kikork, çark kasnaklarını bakırdan yapmış, elek tellerini yenilemiştir. Avannis tarafından yapılan 8 iplik çarkından 4 tanesinin yelkenlerin dokunmasında kullanılacak 1 ve 2 numaraya, diğer 4 tanesinin de elbise dokunmasında kullanılacak ip üretmek üzere 3 ve 4 numaraya ayarlanmıştır.

1246/1830 yılında fabrika tam randımana kavuşturulamamakla birlikte, 15000 Vukiyyel, 11250 Vukiyye 2, 9375 vukiyye 3, 7500 vukiyye 4 numaralı olmak üzere 43125 vukiyye iplik üretmeyi başarıyor (Tablo-XVI). Bu rakamın kilogram olarak belirtilmesi gerekirse, 55,286,250 kg. olmaktadır.

Daha önceki yılların aksine artık fabrikanın kâra geçtiği görülmektedir. Ürettiği 43,125 Vukiyye ipliği, 281,718,75 kuruşa malederken, vukiyye başına 50 para kârla vukiyyesini 7 kuruştan toplam 410.625 kuruşa satmakta ve bunun sonucu olarak, 1830 yılında 1289,906,25 kuruş, yani bugünkü Türk parası ile 1.040.374.000 TL. kâr etmektedir (Tablo-XVII)⁹⁰.

Fabrikada tesis ve ekonomik açıdan sağlanan başarı üzerine; 1830 yılında Liman Reisi, Tersane-i Amire Emîni, Evkâf-ı Hümâyûn

87. VGMA, "A.g.d.". No: 965. s.60.

88. VGMA, "A.g.d.". s.323.

89. VGMA, "A.g.d.". s.324.327.

90. VGMA, "A.g.d.". s.326.

Nâzırı, Ser Asker Paşa ve maiyeti ile birlikte Sadrazam İplik fabrikasını ziyaret ediyor. Ziyaretçiler fabrikayı geziyorlar ve ilgililerden bilgi alıyorlar⁹¹. Bu ziyaretler sırasında göze çarpan iplik kırılmalarının sebebi üzerinde duruluyor ve bu durumun makinelerin yeni oluşlarından kaynaklandığı, çalıştıca açılacağı anlaşılıyor⁹².

Bu gelişmelere bakarak, iplik fabrikasının 1246/1830 yılında rayına oturduğunu söylemek mümkündür.

V. Makina Aksamının İmalı ve Fabrikanın Genel Maliyeti.

Bugün iplik fabrikalarında, en önemli unsur ipliği üreten makinadır. O gün de öyle olsa gerek ki, bu iş için defterde özel bir bölüm açılmıştır.

Bu bölümün başında aynen şunlar yazılıdır: *"1242 senesi Mah-i Zilhiccesinden işbu 1245 senesi Mah-ı Rebiyulevveliyesi gayetini gelince, bu hatt-ı Hümayûn şevket makrûn Hazret-i Cihandârî Evkâf-ı Hümayûn Nazırı Saadetlu, Atufetli Efendi Hazretlerinin uhdesine maktuan ihâle ve tefviz buyurulmuş olan İplikhane çarhlarının ma'rifetiyle i'mal ve inşaasına saf olunan mebalî"-i mübeyyin defterdir ki, bervech-i âti zikr ve beyân olunur*⁹³.

Çarkların maliyet hesaplarına geçmeden önce, bir iki hususa açıklık getirmekte fayda mulhaza etmekteyim.

Çarklar ülke imkânlarıyla yerli olarak yapılmaktadır. Hammadde olarak, makinelerin imalinde kullanılan 100 küsür kalemden meydana

gelen mal arasında, sadece 3 kalem yabancı menşe'li mala rastlanmaktadır. Bunlar İngiliz iyeğsi⁹⁴ bir miktar Firenk kösesi⁹⁵ ve 120 olarak plânlanan hallaç çarklarından 54 adedinin hartuçlarıdır⁹⁶. Hartuçlar ilk imal edilen hallaç çarkları için alınmıştır. Ancak randuman alınmadığı, sık sık arızalandığı ve bakımının çok zor olduğu gerekçesiyle yabancı menşe'li hartuç alımından vazgeçilerek, diğer bütün çarkların hartuçları İstanbul'da imal edilmiştir⁹⁷.

Geri kalan iki kalem maldan Frenk kösesine bir bağımlılık söz konusu değildir. Zaten fabrikanın dört yıla yaklaşan kuruluş safhasında, bir defa ve tek parti olarak alınmıştır. Bu durumda, İngiliz iyeğsi hariç, makinelerin imali konusunda, %100 yerli malzeme kullanılmış ve yerli insan gücü ile çarkların yapımı gerçekleştirilmiştir. Dikkat edilmesi gereken bir başka husus da şudur; Hallaç çarkları hartuçların ilk partisi Avrupa'dan getirildiğine göre, o dönemde Batı'da da aynı tip makineler, kullanılmaktadır. Hatta randıman alınmayan Batı menşe'li hartuçların yerine daha kullanışsını yerli imkânlarla yapabildiğimiz hususu dikkate alındığında; bugüne kadar yapılan iddiaların aksine XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devletinin teknoloji bakımından sanıldığı kadar geri olmadığını söylemek mümkündür.

Bir başka önemli husus da, makinelerin imalını yapan, yerlerine monte eden ve üreten geçiren şahısların Osmanlı teb'asına men-

91. VGMA, "A.g.d.", s.326.

92. VGMA, "A.g.d.", s.327.

93. VGMA, "A.g.d.", s.341.

94. VGMA, "A.g.d.", s.345.

95. VGMA, "A.g.d.", s.342.

96. VGMA, "A.g.d.", s.324.

97. VGMA, "A.g.d.", s.341-348.

sup azınlıklardan olmasıdır. Müessese Müdürlüğü ve Saymanlık gibi idarî görevler Türk ve Müslümanlara verildiği halde, teknik görevler, gayr-i müslimlere verilmiştir. Fabrika binasının yapımında, inşaatın sorumluluğu Zimmi Kirkor Kalfaya⁹⁸, makinelerin imali, önce Barutcubaşı Zimmi Simon ve kardeşi Avannis⁹⁹'e, daha sonra ise Ermeni cemaatinden Saatçı Zimmi Kikork'a¹⁰⁰ verilmiştir. Hatta, Tersane-i Amire'de ilk nümüne çarkları yapan da Arakil isminde bir başka zimmidir¹⁰¹.

Çarkların yapımında, marangoz, silmeci, demirci, cilingirci, çarkçı, çıkırcı, dikici, tenekeci, dökmeçi...gibi ustalar çalıştırılmıştır¹⁰². Tablolarda teferruatlı bir şekilde gösterildiği gibi, bu ustaların yevmiyeleri 2 ile 6 kuruş arasında değişmektedir.

Çarkların yapımında, demir, bakır, çinko, teneke, kurşun, kalay, pirinç, gümüş gibi maddeler; normal kerestenin yanında çivi ve önemli aksamın yapımında kullanılan şimsir, kızılçık, ihlamur, çekecek, payende ve hame seren ağaçları; meşin, kösele, çuha, iplik, çiriş, kayış tokası, astar, sim, mismar ve zımpara, halat, tel vs. gibi maddeler kullanılmıştır¹⁰³.

İmalatı gerçekleştirilen çarklar fonksiyonları itibariyle gözden geçirildiğinde sistemin bugünkü iplik fabrikalarının aynısı olduğu görülmektedir. Bugün makineler elektrikle çalışmaktadır, o gün ise hayvan gücü ile döndürülmektedir. Bugün "Vateri" olarak isimlendirilen iplik üretim makinelerinin üzerinde 400 iğ sayısına karşılık, iplik çarklarında

120 iğ bulunuyordu. Her iki sistemde de iğ üzerine 250 gr. ağırlığında ip sarılmaktadır. Yeniler teknolojik gelişmelere uygun olarak daha kaliteli ve daha fazla üretim yapmaktadır. Hepsi bu, şimdi de derseniz maliyet hesaplarını tetkik edelim.

İplik fabrikalarının en önemli makinası olan 14 takım iplik çarkı, 18 çeşit harcama kalemi ile 127.764 kuruşa mal edilmiştir (Tablo-XVIII). Pamuğun dağıtılmasını sağlayan 114 takım hallaç dest-gahı (çarkı) 346.920 kuruşa (Tablo-XIX); pamuğun içerisinde bulunması muhtemel yabancı maddelerden temizleyerek, rule hale dönüştürülecek kıvama getiren 19 takım şerbetçi dest-gahı 22.990 kuruşa (Tablo-XX); pamuğu rule hale getirerek, bidonvari kovalar içerisine sıralayan ve ip imalına hazırlayan 19 takım bağırsak dest-gahı 28.633 kuruşa (Tablo-XXI); iğ üzerinde bulunan ipleri çile veya daha büyük makaralara saran 8 adet çile dest-gahı 2804 kuruşa (Tablo-XXII); hallaç çarklarını çevirmek için kullanılan 8 adet meydan çarkını 32.40 kuruşa (Tablo-XXIII), iplik çarklarını çevirmek için kullanılan 3 meydan çarkını, boya bedeli ve nakkaş yevmiyeleri dahil 11.860 kuruşa (Tablo-XXIV) mal edilmiştir¹⁰⁴.

Fabrikanın istenilen seviyede üretime geçirebilmesi için, çarkların yapımı ile ilgili tablolarda gösterilen harcama kalemlerinden başka da sarfiyatta bulunduğu görülmektedir. İmalat sırasında ihtiyaç duyulan malzemelerin alımı için 73.575,26 kuruş (Tablo-XXV); çarkların fabrikaya getirilmesinden sonra da 53.500

98. VGMA, "A.g.d.". s.270.

99. VGMA, "A.g.d.". s.270,272.

100. VGMA, "A.g.d.". s.317,323.

101. VGMA, "A.g.d.". s.323.

102. VGMA, "A.g.d.". s.341-346.

103. VGMA, "A.g.d.". s.314-346.

104. VGMA, "A.g.d.". s.341-346.

kuruş (Tablo-XXVI) olmak üzere, toplam 127.075.26 kuruş ilave harcama yapılmıştır.

Fabrikanın makina aksamı yapımı ile ilgili hazırladığımız ve 9 tabloda verdiğimiz rakamları, tek cedvelde göstermek gerekirse (Tablo-XXVII), çarkların toplam imalat maliyetlerinin 700.446.26 kuruş olduğu görülmektedir. Bu durumda, ilk keşifte öngörülen ve sonradan ilave edilenle birlikte 886.000 kuruş maliyetin 248.394.76 kuruş üzerine çıktığı ve bu miktarın da öncekilerde olduğu gibi Evkâf-ı Hümayün Hazinesince karşılandığı anlaşılmaktadır¹⁰⁵.

Bu durumda, işin başlangıcından itibaren binanın inşaaı, makinaların imalı ve yerlerine montajı dahil Evkâf-ı Hümayün Nezâreti'ne maliyeti, o günkü para ile 1.134.394.76 kuruş olmaktadır.

Makina aksamının yapımı sırasında kullanılan kalay, bakır, çinko, kurşun ve demirin o günkü ve 20.12.1987 tarihi itibarıyla bugünkü fiyatlarını esas alarak yaptığımız hesaplamalara göre (Tablo-XXVIII); değer kaybı da dikkate alındığında o günkü 1 kurşun Türk lirası karşılığı olarak, bu günkü değeri 8.072,048 TL. olmaktadır¹⁰⁶.

Bu takdirde, iplik fabrikasının günümüz Türk lirası olarak maliyeti, yaklaşık 9 milyar 157 milyon TL'dir. Binanın vüs'atı ve günümüzde kurulan iplik fabrikalarının tesis masrafları dikkâte alındığında iplik fabrikası için

tesbit edilen bu maliyet, normal kabul edilebilir.

VI. Fabrikanın Üretim - Maliyet ve Çalışanlara Sağlanan Sosyal Haklar Yönünden, Günümüz İplik Fabrikaları İle Mukayesesi.

Günümüzde işletmeler, genelde kullanacağı hammaddeye en yakın noktalara kurulmaktadır. Maliyet açısından bu çok önemli bir faktördür. Bu sayede büyük çapta nakliye girdisinden kurtulunmaktadır. Hatta bugün pamuk alımları, fabrika veya alıcının belirlediği istasyonlarda yapılmaktadır. Osmanlı döneminde olduğu gibi ülke içerisinde, bölgeler ve şehirler arasında gümrük... navlun..vs. gibi vergilerin alınmaması ve eskiye göre üretim alanları ve imkanlarının çok genişlemiş olması gibi sebepler yüzünden bugün pamuk alımları çok ucuza yapılmaktadır.

Pamuk üreticileri ve tekstil sanayi yetkilileri ile yaptığımız görüşmelerden, bugün cinsine, kalitesine hatta üretilecek ipliğin cinsine göre pamuğun fiyatı değişmekle birlikte, 1 kg. kütlü pamuğu ortalama 1500- ile 2000 TL'dan satın almak mümkündür.

Bizim üzerinde çalıştığımız fabrikada, tablolarda geniş bir şekilde belirttiğimiz gibi, yerinde kütle pamuk "pek de fukaraya bas olmamak" yani üreticiyi zor durumda bırakmamak ilkesinden de hareketle ancak 3 kuruşa alınabilmekte; vergi nakliye ve diğer girdilerle birlikte fabrikaya 3.875 kuruşa mal edilebil-

105. VGMA, "A.g.d.", s.246-246; VGMA, "A.g.d." No: 965, s.60-61.

106. 1 kurşun bugünkü Türk lirası olarak değerinin hesaplanmasında şu yol takip edilmiştir.

1 Vukiyenin değeri önce paraya çevrilmiştir. 1 vukiye 1282 kg. olduğundan para/1.282 = 1 gr. in para olarak değeri bulunmuştur. 1 gramın fiyatı x 1000 /40 1 kg.'ın kuruş cinsinden karşılığı hesaplanmıştır. Esas alınan madenlerin 1828 yılı itibarıyla 1 kg.'ın kuruş olarak değeri, bugünkü fiyatının kuruş cinsinden fiyatına bölünerek, o günkü 1 kurşun TL. cinsinden günümüzdeki karşılığı bulunmuştur. Hesaplanan 1 kurşun değeri, değer kaybı katsayısı ile çarpılarak, 1 kurşun yaklaşık değeri hesaplanmıştır.

Gerçeğe daha yakın bir değer elde etmek amacı ile fabrikanın kuruluşu sırasında kullanılan beş cins madenin o günkü ve bugünkü fiyatları esas alınarak, aynı esaslar çerçevesinde, 1 kurşun günümüzdeki değeri hesaplanmıştır. Bulunan değerler toplanarak, maden sayısına bölünmüş ve böylece 1828 yılındaki 1 kurşun 20.12.1987 tarihi itibarıyla ortalama değeri, 8072,048 TL. olarak hesaplanmıştır.

mektedir. Bu rakam bugünkü Türk lirası ile 31.279 TL. etmektedir. Bugün için çok pahalı görülen bu rakam o gün vasıfsız bir işçinin günlük ücretidir.

Günümüz iplik fabrikalarında, fabrikaya getirilen kütle pamuğun, iplik haline getirilmesi için şu işlemler yapılmaktadır.

Pamuk, Harman Hallaç makinalarında dağıtılıp kabartılmakta, Taraklama'da yabancı unsurlardan arıtılmakta, Cer'de rule haline getirilmekte, Fitil'de rulceler daha ince hale getirilmektedir. İplik imalına hazır hale gelen inceltmiş ruleler, Vater(iplik makinası)'lerde ip haline getirilmektedir. Bobin'lerle kullanım alanına göre yeniden yumak veya çile şeklinde sarılmaktadır.

Bu duruma göre tetkik konumuz olan fabrikadaki, hallaç çarkları, harman hallaçın, bağır sak çarkı, taraklamanın, serbest çarkı, cer ve fitilin, iplik Çarkı, vaterin, çile veya atıyye dediğimiz ve üretilen ipliği saran makinelerde bobin makinasının karşılığı olmaktadır. Yeni sistem elektrikle çalıştığı için, diğer çarkların çevrilmesine yarayan ve hayvan gücü ile döndürülen meydan çarkları, günümüz iplik fabrikalarında bulunmamaktadır.

Sistem aynıdır. Değişen sürat, kalite ve maliyette sağlanan ucuzluktur.

Bugün 20 numaralı 1 kg. ipliğin maliyet girdileri şu kalemlerden meydana gelmektedir. Hammadde (pamuğun kg. 1651+% 17,63 fire dahil) 1942 TL., işçilik 346 TL., malzeme 18 TL., amortisman 158 TL., elektrik 200TL., buhar 85 TL. bakımlar 65 TL., diğerleri 86 TL. olmak üzere 2900 TL. kg.dır¹⁰⁷. Araştırma konumuz olan fabrikada ise, 1 kg. ipliğin yalnız imalat maliyeti tablo-V'de gösterildiği gibi, işçilik 64, hayvan yemi 6, % 10

zayıyat 15, bakım 20, tamir ve termim 20 olmak üzere 125 para yani 3.125 kuruştur.

Görülüyor ki, eski sistemde, üretim sırasında zayıyat % 10 iken, yeni sistemde % 17'lerin üzerine çıkmaktadır. Gerçi her iki sistemde de hurdaya çıkan pamuk, çeşitli şekillerde değerlendirilmektedir. Buna rağmen, eski sistemde üretim maliyeti, kütle pamuk bedelinin % 80,65'i olurken, yeni sistemde % 5 daha ucuzu ile % 75,65 olmaktadır.

Eski ve yeni her iki sistemde de çalışanlara mesai ortasında yemek verilmektedir. Araştırma konumuz olan fabrikanın sağladığı sosyal haklar konusunda, defterde şunlar yazılıdır. Fabrikada çalışan 114 işçiye, yarımşar vukıyyeden 164 gr 57 vukıyye "nan-ı aziz" 40 baş beygir ve katıra, rubu' (1/4) şar (arpa) den, günlük 10, yıllık 3540 kile arpa; hayvan başına 5'er vukıyye samandan günlük 200 kiy-yeden yıllık 1609 kantar saman¹⁰⁸ sarfı öngörülmektedir.

Ekmeğin yanında işçiye ne verilmektedir? Bunu tesbit etmemiz mümkün olmadı.

Bugün de, çalıştırılan işçiye aynı şekilde yemek verilmektedir. Yetkililerden aldığımız bilgilere göre, verilen yemeğin işçi başına fabrikaya maliyeti 800 ile 1000 TL. arasında değişmektedir.

Yeni giren bir işçi asgarî ücretten çalışmaktadır. Yetişmiş bir işçi ise ayda net 100.000 TL. usta net 150.000 TL. aylık almaktadır. Ekim 1987 ayında, ortalama bir işçinin fabrikaya maliyeti 295.615 TL. dir.

Eski sistemde ise yevmiye 4 kuruş olan bir işçi ayda bugünkü Türk lirası ile 968.645,76 TL. maaş almaktadır.

Bu gerçekler karşısında, o dönem Osmanlı

107. Bana iki gün zaman ayırıp, bizzat sistemi gezdirerek, günümüz iplik fabrikaları hakkında çok kıymetli bilgiler veren, K.Maraş Sümerbank Fabrikası Müessese Müdürü Sn. Kayhan BENİCE'ye, sonsuz teşekkürler ediyorum. Günümüzle ilgili verilen rakamlar buradan alınmıştır.

108. VGMA, "a.g.d.", s.279.

Devlet'in maliyet ve ücret sisteminin bugünkü gelişmiş ülkelerdeki ücret sistemine yaklaştığını, değişik bir ifade ile hayat seviyesinin oldukça yüksek olduğunu söylemek, zannedirim fazla abartılmış olmayacaktır.

Bugün sadece bedenen çalışanlara, belirli bir kapasitenin üzerinde üretim yapabildiği takdirde prim verilmektedir. Eski sistem ise, ustabaşının ücreti, prim esasına göre ödenmektedir. Fabrikanın kuruluşunda vukiyye başına 4 para olarak düşünülen prim, 1246/1830'da (Tablo-XV) 6 paraya yükseltilmiştir. 6 paranın yaklaşık bugünkü değeri 1211. TL. dir. Bu üretimin artırılması konusunda küçümsenmeyecek bir rakamdır.

Personel ücretleri ile ilgili defterde geçen bir kayıttan öğrendiğimize göre, Müessese Müdürlerine makam arabası karşılığında bir ödemede bulunmaktadır.

Fabrika Müessese Müdürlüğü'ne tayin edilen Seyyid Ahmet Efendi'ye 29 Safer 1246/1830 tarihli bir "irade-i seniyye" ile tayin ettiği 5 kapıcının ücretini ödemek, fabrikaya gelip-gidişinde bindiği kaykıcı parasını vermek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere, 1000 kuruş aylık bağlanmıştır¹⁰⁹. Bugünkü değerlerle ifade etmek gerekirse, bekci ücretlerini düştükten sonra, Müessese Müdürünün aylığı 4 milyon 440 bin Türk lirası olmaktadır.

Personel ücreti bakımından, izlenen politikanın bugüne göre çok tatminkâr olmasına karşılık, istihdam konusunda bir dengesizliğin varlığı göze çarmaktadır.

Fabrikanın inşasına başlanıldığı 1242/1826 tarihinden, konu ile bulabildiğimiz en son belgenin tarihi olan 29 Safer 1249/1833 tarihe kadar geçen 7 yıllık süre içerisinde, birisi vakâleten olmak üzere, beş müessese Müdürü'nün de-

ğiştiği görülmektedir¹¹⁰.

Sonuç:

İplik Fabrikası, Avrupa'da gerçekleştirilen sanayi devrimi karşısında, ancak Batı tarzında sanayi müesseseleri kurularak durulabileceği inancı ile XIX. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı Devleti'nin başlattığı sanayileşme çabaları çevrevesinde kurulmuştur.

İngiliz iyesi hariç hiç bir Batı malına bağımlı kalmaksızın, bina ve içerisindeki makinalar tamamen yerli imkanlarla yapılmış ve üretime açılmıştır.

Bugün bile bir gemi dolusu mamul tekstil ürünü ihraç ederek, buna karşılık bir makina ithal etmekte olduğumuz gözönüne alınırsa, bundan tam 160 yıl önce gerçekleştirilen bu müessesenin önemi daha da iyi anlaşılacaktır.

Fabrikanın 9 milyar 157 milyonu bulan inşaa ve tesis maliyetinin tamamı Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'nden ödenmiştir. Tersane-i Amire gemilerine yelken ve II. Mahmud tarafından yeni kurulan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye"ye elbise dokunması için ip üretmek üzere kurulan fabrika; yerli ekonomiye katkı, vakfına ve Evkâf Nezâreti'ne gelir sağlamak amacı ile vakıf bir fabrika olarak kurulmuş ve işletilmiştir.

Eyüp imareti bitişiğinde Bahariye mevkiinde, Haliç sahiline 350 m. cephele olarak inşa edilen fabrikadan son kalan bölüm de; bugünlerde Haliç projesi uyarınca İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yıkılmaktadır.

Fabrika hakkında bizim çalışmamız, 1242/1826'dan 1286/1869 yılları arasında 43 yıllık süreyi kapsayan 10 adet "Defter-i Ahkâm-ı Evkâf-ı Nizâm" defterlerinin tetkiki ile sınırlı kalmıştır. Bu bakımdan fabrikanın daha sonraki yıllardaki faaliyeti hakkında kesin birşey söy-

109. VGMA. "a.g.d.", s.328.

110. Bunlar sıra ile Seyyid Ahmet Efendi vekâleten, Kara Osmanzade Yakup Ağa, Mehmet Ağa, tekrar asaleten Ahmet Efendi ve son belgede ismine rastladığımız Ömer Lutfi Efendi'dir. Sonuncusunun adı, VGMA. "a.g.d." No: 965. s.60'da geçmektedir.

lemek mümkün değildir.

Ancak, şu tahminlerde bulunmak mümkündür:

Devlet, ordunun fcs ihtiyacını karşılamak üzere, 1834'de yine Eyüp'te Defterdar İskelesinde kurduğu Feshane'nin idaresini 1841'de Belçikadan getirdiği uzmanlara vermiş ve bu uzmanların tavsiyesine göre, aynı ülkeden getirilen makinalarla fabrikayı yenilemiştir¹¹¹. Kezâ Devlet, 1843'de Herke'de kurulan "Herke Fabrika-i Humayûn" üzerinde de büyük hassasiyet göstererek, sürekli yenilemiştir¹¹². İplik Fabrikası hakkında, yeni teknolojik gelişmelere ayak uyduracak şekilde bir yenileştirme yapılmadığı düşünülmektedir. Abdülaziz (1861-1876) döneminde, İngiltereden satın alınan gemilerle donanmada kısmen buhar gücüne geçilmiştir¹¹³. Bu durum, fabrikanın ana kuruluş gayelerinden birini, tedricen ortadan kaldırmıştır.

Bu teknolojik sebeplerin yanında, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya önlerine kadar gelmesi ve daha bir takım iç ve dış siyasi sebepler yüzünden İngiltere ile imzalanan 1838 Ticaret Anlaşması, fabrikanın faaliyetine olumsuz etki etmiş olabilir.

Bu ve benzer siyasi ve iktisadî sebeplere, hatalı işletmecilik¹¹⁴ te eklenince, fabrikanın esas fonksiyonunu uzun süre yürütemediğini veya binanın bir bölümünde üretim sürdürülürken, diğer bölümlerinin başka amaçlarla kullanıldığını düşünmek mümkündür.

Nitekim, 1913-1915 yılları arasında yapılan

Osmanlı Sanayii İstatistikî¹¹⁵ inde, bu fabrikanın yer almaması, bu düşüncemizi doğrular mahiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

I. BELGELER

1. Defter-i Evkâf-ı Ahkâm-ı Nizâm (1242/1826-1247/1831 yılları): Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 964.
2. Defter-i Evkâf-ı Ahkâm-ı Nizâm (1248/1832-1252/1836 yılları): Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 965.
3. Tafsil-i Nizâmât-ı Kavanin ve Mukarrarât Defteri: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 948.
4. Tafsil-i Nizâmât-ı Kavanin ve Mukarrarât Defteri: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 953.

II. GENEL ESERLER

1. Ali Nazımâ-Reşad: Mukemmel Osmanlı Lügati, İstanbul 1319.
2. ÇAĞATAY, Neş'et: Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara 1972.
3. DEVELİOĞLU, Ferid: Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügât, 3 basım Ankara 1978.
4. Ebu Abdî'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyin es-Sülemi: Kitabu'l-Fütuvve (Çev. ATEŞ, Süleyman: Tasavvuf'ta Fütuvvet), Ankara 1977.
5. (ERGİN), Osman Nuri: Mecelle-i Umuru Belediye C.1, İstanbul 1338-1922.
6. ELDEM, Sedad Hakkı: İstanbul Anıları, İstanbul 1979.
7. İbni Battu'ta Seyahatnamesi: (Terç. M. Şerif Paşa), İstanbul 1330.

111. KARAL: "a.g.e.", s.241-242.

112. KÜÇÜKERMEN: "A.g.e.", s.47-79.

113. KARAL: "A.g.e.", 2 baskı, C.VII, s.190-191.

114. TURAN: "a.g.m.", s.1007.

115. Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından, İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerinde bulunan Sanayi müesseselerinin 1329/1913-1331/1915 senelerine ait istatistik A. Gündüz ÖKÇÜN tarafından meschedilmiştir (ÖKÇÜN, A. Gündüz: "Osmanlı Sanayii 1913,1915 Yılları Sanayii İstatistikî", Ankara 1970).

8. İbnü'l-Emin M.KEMAL-Hüseyin HUSAMEDDİN: Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvali, İstanbul, 1335.
9. KARAL, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi, 2.basım C.VI, VII, Ankara 1976.
10. KOÇU, Reşat Ekrem: İstanbul Ansiklopedisi, C.İstanbul.
11. KÜÇÜKERMEN, Önder: Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı içinde HERKE FABRİKASI, S araydan Hereke'ye Giden Yol, İstanbul 1987.
12. Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası: (Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti)(1328/1912-13). İstanbul 1332.
13. NUTKU, Özdemir: XVII.Yüzyılda Saray Kumaşları, İstanbul 1985.
14. ÖKÇÜN, A. Gündüz: Osmanlı Sanayi-i 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistikî, Ankara 1970.
15. ÖZTÜRK Nazif: Menş'eî ve Tarihi Gelişimi açısından Vakıflar, Ankara 1983.
16. PAKALIN, Mehmet Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3. basım, C.I-II,III, İstanbul 1983.
17. PAMUK, Şevket: Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, (1820-1913), Ankara 1984.
18. Redhause: Türkçe-İngilizce Sözlük, İstanbul 1974.
19. SÜMERBANK: Türk Sanayii Tarihine Bir Bakış, Ankara (Tarihsiz).
20. Şemseddin Sami: Kâmûs-i Türkî, İstanbul 1978.
21. TOPRAK, Zafer: Türkiye'de "Millî İktisad" (1908-1918), Ankara 1982.
22. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Tarihi 2. basım, C.IV, Ankara 1983.

III. MAKALELER

1. ÇAĞATAY, Neş'et: "Fütüvvecilikle Ahiliğin Ayrınulan" Belleten, C.XI, Ankara 1976, s.423-438.
2. KURAN, Ercümen: "Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası Elkitabı, Ankara 1976 s.1003-1013.

3. ÖNSOY, Rıfat: Osmanlı imparatorluğu'nun katıldığı ilk, Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî(1863 İstanbul Sergisi)", Belleten, C.XIVII (S.185-188), Ankara 1984, s.195-235.
  4. ÖZTÜRK, Nazif: Vakıfların İdaresi ve Teşkilât Yapısı Üzerine Düşünceler, I.Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985), Ankara 1986, s.43-55.
  5. ŞİRELİ, F.Aykut: "Türkiye'de Sanayileşme ve Belli Başlı Meseleleri" Türk Dünyası Araştırmaları(D.) S:26 (Ekim 1983), İstanbul 1983, s.139.
  6. TAESCHMER, Franz: "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)" İÜİ F M., C.XV, İstanbul 1955, s.12.
  7. TÜRKDOĞAN, Orhan: "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu" Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s.11 (Nisan 1981), İstanbul 1981, s.5-22.
  8. YAZGAN, Turan: "Türkiye'de sendikal Hareketler Kısa Tarihçe-" Türk Dünyası Araştırmaları(D), S.20(Ekim 1982) İstanbul 1982 s.5-87.
  9. YEDİYILDIZ, Bahacddin: "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", VD. S.XVIII, Ankara 1984, s.5-41.
- KISALTMALAR**
- a g d: Adı geçen defter
a g e: Adı geçen eser.
a g m: Adı geçen makale
b k z: Bakınız.
Çev: Çeviren.
İÜİF M: İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası.
No: Numarası.
Terç: Tercüme eden.
VD: Vakıflar Dergisi.
VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

TABLO-I
İPLİK FABRİKASININ PAMUK İŞLEME KAPASİTESİ

	ÇARK ADEDİ (İplik Dest-gahı)	İŞ GÜNÜ	HER ÇAR- KIN PA- MUK İŞLE- ME KAPA- SİTESİ (Vu- kiyye).	ZAYİAT		PAMUK İHTİYACI	
				MİKTARI (Vukiyye)	YÜZDESİ (%)	Vukiyye	Kilogram.
GÜNLÜK	14	1	15	21 *	10	231	296,142
YILLIK	14	300 *	15	6300	10	69.300	88842,600

Not: * yıl 360 gün olarak alınmakta ve takribi yılın 60 günü tatil kabul edilmektedir.

TABLO - II
İPLİK FABRİKASINDA YILLIK İŞÇİLİK GİDERLERİ

ÇALIŞTIRILAN İŞÇİ SAYISI	BİR İŞÇİNİN GÜNLÜK YEVMİYESİ (kuruş)	İŞÇİLİK GİDERİ	
		GÜNLÜK (krş)	YILLIK (krş)
25	4	100	30.000
25	3	75	22.000
56	2,5	140	42.000
1	—	21x	6.300
TOPLAM 107		336	100.800.

Not:* elde edilen ipliğin her vukiyyesi için ustabaşına 4 para pirim verilmektedir. Ustabaşına verilen yıllık pirim miktarı 6.300 kuruştur.

TABLO - III.

**İPLİK FABRİKASININ KURULUŞU ANINDA TASARLANAN BİR YILLIK
PAMUK İŞLEME KAPASİTESİ VE KÂR DURUMU**

İŞLENEN YILLIK PAMUK MİKTARI	1 VUKİYYE PAMUĞUN FİATI (kuruş)	YILLIK PAMUK BEDELİ (kuruş)
69.300	3,5	242.550
İPLİK İMALATI İÇİN ÖDENEN YILLIK İŞÇİLİK ÜCRETİ	—	100.800
YILLIK İPLİK İMALATI	1 VUKİYYE İPLİĞİN SATIŞ FİATI (kuruş)	SATIŞTAN ELDE EDİLEN YILLIK BEDEL (kuruş)
63.000	6,5	409.500
YILLIK KÂR		66.150.

TABLO - IV
1 VUKİYYE PAMUĞUN FABRİKAYA TESLİM MALİYET HESABI

MALİYETİ ETKİLEYEN HUSUSLAR	VUKİYYE	KİLOGRAM	PARA	KURUŞ
MAHALİNDE PAMUĞUN FİATI	1	1.282	120	3
MASARIF-I NAKLİYE, NAVLU SEFİNE GÜMRÜK, BAHA-İ ÇUVAL, SİCİM VESAİRE BERVECİİ TAHMİN	-	-	23	0.575
İPLİKHANE-İ AMİRE EMİNİ BULUNANLARIN MASARIF-I ZARURİYESİNE TARAFINDAN MEMUR EDECEĞİ İDEMLERİN MASRAFLARININ TAYİNİ İCABEDEN MAAŞ MIKTARI	-	-	12	0.3
TOPLAM	1	1.282	155	3.875.

TABLO - V
1 VUKİYYE İPLİĞİN İMALAT MALİYETİ

MALİYETE ETKİ EDEN HUSUSLAR	PARA	KURUŞ
ÜCÜRAT-I AMELE HA-İ İPLİK	64	1.6
ME'KULÂTI HAYVANÂT-I ÇARHA	6	0.15.
ZUHUR EDECEK HURDA PAMUK ZAYİATI	15	0.375.
İPLİK ÇARKLARININ TAMİRÂTI MASRAFI	20	0.5
İPLİKHANEDE VUKU BULACAK TA'MİR VE TERMİMİ İÇÜN EVKAF-I HUMAYUNA LAZIM GELEN İLAVE MASRAF	20	0,5
TOPLAM	125	3.125.

TABLO - VI
HAM MADDE VE İŞÇİLİK AMORTİSMAN DAHİL 1 KİYYE İPLİĞİN FABRİKA MALİYETİ

	PARA	KURUŞ
1 KİYYE PAMUĞUN MALİYETİ	155	3.875
1 KİYYE İPLİĞİN İMALAT HESABI	125	3.125
1 KİYYE İPLİĞİN FABRİKA MALİYETİ	280	7

TABLO - VII
İPLİKHANE-İ AMİREYE MAAZAM SENEVİ MÜBAYAASI
MURETTEB OLAN PAMUĞUN MİKTARI

	VUKIYYE	KG.	FİATİ		
			1 KIYYESİ		TOPLAM
			PARA	KURUŞ	
İŞLENMESİ TASARLANAN YILLIK PAMUK MİKTARI	80.000	102.640.560	155	3.875	310.000
EL-HALETİ HAZİHİ İPLİK ÇARKLARINA TAMAM OLDUĞUNA BİNAEN TEVKİFİ İKTİZA EDEN	40.000				155.000
ŞİMDİLİK TERTİBİ LAZIM GELEN	40.000	51.280			155.000

TABLO - VIII
PAMUK ALINMASI KARARLAŞTIRILAN KAZALARIN
ADLARI VE ALINACAK PAMUK MİKTARI

PAMUK ALINMASI KARARLAŞTIRILAN KAZALARIN ADI.	PAMUĞUN MİKTARI		FİATİ (KURUŞ)
	VUKIYYE	KİLOGRAM	
KIRKAĞAÇ	8.000	10.256	31.000
SOMA	8.000	10.256	31.000
BÖRECİK	7.000	8.974	27.125
AKHİSAR	5.000	6.410	19.375
GELEMBE	3.500	4.487	13.562.5
TURGUTLU	4.500	5.769	17.437.5
BİGADIÇ	4.000	5.128	15.500
GENEL TOPLAM	40.000	51.280	155.000

TABLO-IX
PAMUĞUN FABRİKA TESLİMİ MALİYETİ

MALİYETE ETKİ EDEN FAKTÖRLER	VUKIYYE	TOPLAM
PENBE-İ HAM (KÜTLE PAMUK)	40.000	120.000
MASARIF-I NAKLİYE	40.000	23.000
MAAŞ VE MASARIF-İ İLHANE-İ AMİRE	40.000	12.000
	40.000	155.000

TABLO - XI
GURRE-İ CEMAZİYELAHİRE 1244/1828 - 15 RECEB
1245/1829 TARİHLERİ ARASINDA GEÇEN 13 AY 15
GÜN ZARFINDA KULLANILAN SERMAYE, YAPILAN
İMALAT VE KAR ZARAR DURUMU

GELİR		GİDER	
	KURUŞ		KURUŞ
EVKAF-I HÜMAYUN HAZİNESİ'NDEN CESTE CESTE VERİLMİŞ OLAN MEBLAĞIN MİKTARI	154.000	ÖDENEN PAMUK BEDELİ: 40.000 VUKİYYEDİR. ANCAK GELEMBE KAZASINDAN 2000 VUKİYYE EKSİK GELDİĞİNDEN, 38.000 VUKİYYE PAMUK ALINMIŞTIR. 38.000 X 155/40. ANCAK FABRİKANIN STOKUNDA 1538 VUKİYYE PAMUK (OLMAKTADIR.) BULUNDUĞUNDAN, BU YILLARDA İŞLENEN PAMUĞUN MİKTARI 39.538 VUKİYYE OLMAKTADIR.	147.250
ÜRETİLEN İPLİĞİN SATIŞINDAN ELDE EDİLEN 2621 vukiyye x280 para /40	18.347	ÖDENEN İŞÇİLİK ÜCRETİ (UCURAT-I ÂMELEHÂ)	19.107
HURDA PAMUĞUN SATIŞINDAN ELDE EDİLEN A. 409 X 85 = 869.125 B. 132 X 90 = 297. + C. 436 X 103 = 1122.825		ALINAN 11 BAŞ HAYVANA ÖDENEN BEDEL	3769
977 - 2288.825.	2288.39	HAYVANLAR İÇİN ALINAN 592 KİLE ARPA, 11839 KIYYE SAMAN (YEM) BEDELİ	9023
11 BAŞ HAYVANIN (AT) SATIŞINDAN ELDE EDİLEN	2955	HAYVANLAR İÇİN ALINAN ÇUL, GİDE KAŞAĞI, YULAR, KOŞUM TAKIMI VE DİĞER MASRAFLAR İÇİN ÖDENEN	789.20
		DÖŞEME VE DEMİRBAŞ BEDELİ ODA DÖŞEMESİ İÇİN ALINAN HASIR VE PERDE, KANTAR VE SIRIK BAHA-İ DÖŞEME 540 BAHA-İ KANTAR 048 BAHA-İ SIRIK + 012 600	600
		FABRİKADA MEVCUT PAMUK VE İPLİĞİN DEVİR-TESLİMİNDE ÖDENEN KANTARİYE MASRAFI	200
TOPLAM GELİR	177590.39	TOPLAM GİDER	180738.20
ZARAR	—	ZARAR	3147.81

TABLO-XII

MEHMET AĞA'NIN FABRİKA MÜESSESE MÜDÜRLÜĞÜ'NDEN ALINARAK
1245'DE YERİNE AHMET EFENDİ'NİN ATANMASI ÜZERİNE
ÇIKARTILAN ARA BİLANÇO

AÇIKLAMALAR	VUKİYYE		FİYATI	ÖDENEN BEDEL
	GİREN	ÇIKAN	Para	Kuruş
SATIN ALINMIŞ OLAN PAMUK MİKTARI	38.000			
FABRİKA MEVCUT PAMUK MİKTARI	1.538.			
İMALAT SIRASINDA PAMUĞUN TEMİZLENMESİ ANINDA MEYDANA GELEN EKŞİLMİŞ		920.75.		
SELEFİ TARAFINDAN DEVİR	218			
İMAL ETTİRİLMİŞ OLAN İPLİĞİN HURDA PAMUKLA BİRLİKTE BEDELİ:				
İplik: 4654				
Hurda: +1312,50				
<u>5966,50</u>		5966.50		
	39.756	6.887,25		
	32.868.75	—	155	127.366.45
ELDE KALAN PAMUK İPLİĞİ			155	124.092.03
HALEFİ TARAFINDAN DEVROLUNAN		32023,75	155	3274.375
TAMAMEN TESLİM ETTİRİLMEK ÜZERE EMİN-İ MUMAİLEYİN ZİMMETİ		845.	155	
TOPLAM	32.868.75.	32.868.75.	155	127.366,45.

TABLO - XIII
MEHMET AĞA'NIN 13 AY 15 GÜNLÜK MÜESSESE
MÜDÜRLÜĞÜ DÖNEMİNDE İMAL ETTİRMİŞ OLDUĞU
İPLİK VE SATIŞINDAN
SAĞLANAN GELİR

AÇIKLAMALAR	VUKİYYE		FIATI	SAĞLANAN GELİR.
	GİREN	ÇIKAN	Kuruş	Kuruş
İMAL OLUNMUŞ OLAN İPLİĞİN MİKTARI	4654	—		
SELEFİ TARAFINDAN DEVİR OLUNAN İPLİK MİKTARI	151,5	—		
TOPLAM	4805,5	—	7	33638,5
HALEFİ TARAFINDAN DEVİR ALINAN TERSANE-İ AMİREYE VERİLEN	2184,5	— 2621	7 7	15291,5 18.347
İMALAT SIRASINDA MEYDANA GELEN ZAYİAT (Hurda Pamuk)	1312		2,5	3109,44
SELEFİ TARAFINDAN DEVİR OLUNAN SERKATİP EFENDİ TARAFINA VERİLMİŞ OLAN	536	124	2,545339 2,545339	1364,3017 - 315 62203
BAKİYE (1848 - 124)	1724			4158,12
HALEFİ TARAFINDAN DEVROLUNAN MUHTELİF FIATLARLA SATILAN 11 BAŞ HAYVANIN (AT) SATIŞINDAN ELDE EDİLEN	747,5	977	2,5 —	-1868,75 -2288,39 2955.
SATIŞTAN ELDE EDİLEN GELİR	—	—	—	40751,62
ELDE MEVCUT İPLİK BEDELİ	32868,75		155	127.366,45
SATIŞ VE ÜRETİMDEN SAĞLANAN TOPLAM GELİR.				168118,02

TABLO-XIV
GURRE-İ CEMAZİYELAHİRE 1244/1288-15 RECEP 1245/1828
TARİHLERİ ARASINDA GEÇEN 13 AY 15 GÜN ZARFINDA
KULLANILAN SERMAYE YAPILAN İMALAT VE TOPLAM
KÂR ZARAR DURUMU

AÇIKLAMALAR	HURDA VE HAM PAMUK İLE İPLİK VE HAYVAN BEDELİ	HALEFINE DEVRO-LUNANEŞYA BEDELİ	SATIŞ VE ÜRETİMDEN SAĞLANAN GELİR	KÂR-ZARAR DURUMU (kuruş)
SERMAYE HURDA PAMUK, İPLİK VE AT SATIŞINDAN ELDE EDİLEN TOPLAM GELİR.	—	—	—	177590,39.
HALEFİNDEN DEVROLUNAN KÜTLE VE HURDA PAMUK, PAMUK İPLİĞİ	- 3109,5	—	168117,5	165008
TERSANE-İ AMİREYE VERİLEN İPLİK BEDELİ	18347			
SATILAN HURDA PAMUK BEDELİ	2288,39.			
SATILAN 11 AT BEDELİ	2955			
TOPLAM	23590,39	144527,11	168117,5	
FABRİKANIN KURULMASI VE ÇARKLARIN YERLEŞTİRİLMESİ SIRASINDA MEYDANA GELEN ZARAR (İLK TESİS)	—	—	—	12582,39
HAMMADDE ALIMI VE İLK ÜRETİM SIRASINDA VUKU BULAN ZARAR	—	—	—	3147,81
FABRİKANIN KURULUŞUNDA YAPTIRILAN İMALAT FIAT ARTIŞLARINDAN DOĞAN TOPLAM ZARAR	—	—	—	15730,20.

1246/1830 YILINDA İPLİK FABRİKASININ GÜNLÜK ÜRETİM MALİYETİ

ÇARKIN CİNSİ	ÇARKIN SAYISI	HER ÇARKTA ÇALIŞAN İŞÇİ SAYISI	TOPLAM İŞÇİ SAYISI	İŞÇİ YEVMIYESİ (KURUŞ)	TOPLAM GÜNLÜK İŞÇİLİK ÜCRETİ (KURUŞ).	
İplik çarkı	8	3	24	5	120	
Hallaç çarkları	54	-	8	5	40	
Atiyye Çarkı	8	-	8	4	32	
Meydan Çarkı	4	-	4	3	12	
Hallaç sayısı		-	20	4	80	
ÇARKLARIN TAMİR MASRAFI					66.5	
VUKİYYE BAŞINA 6 PARADAN USTABAŞILIK ÜCRETİ					30	
HAYVANLARIN GÜNLÜK MALİYETİ						
HAYVAN SAYISI	GÜNLÜK ARPA TÜKETİMİ	1 KİLE ARPANIN FİYATI	TOPLAM ARPA FİYATI	SAMA N BEDELİ	DİĞER MASRAF	HAYVANLARIN TOPLAM MASRAFI
12	3	10	30	15	5	50
HURDAYA ÇIKAN PAMUK MİKTARI (VUKİYYE)			1 VUKİYYE HURDA PAMUĞ'A AİT PARA		HURDA PUMUK BEDELİ PARA	
17.5					90	39
TOPLAM					469,5	

TABLO - XVI

1246/1830 SENESİNDE İPLİK FABRİKASININ 8 ÇARK VE 400 İĞ İLE SAĞLADIĞI GÜNLÜK AYLIK VE YILLIK ÜRETİM MİKTARI

ÇARK SAYISI VE NUMARASI	HER ÇARKTA MEVCUT İĞ SAYISI	HER İĞİN AĞIRLIĞI DIRHEM	GÜNLÜK İPLİK MİKTARI VUKİYYE	1 AYDA İŞ GÜNÜ SAYISI	1 AYDA YAPILAN ÜRETİM MİKTARI	YILLIK İŞ GÜNÜ SAYISI	YILLIK ÜRETİM MİKTARI	1 VUKİYYENİN SATIŞ BEDELİ	YILLIK KAZANÇ (KURUŞ)
İMAL OLAN I. İPLİK	100	200	50	25	1250	300	15.000	7	105.000
İMAL OLAN II. İPLİK	100	150	37.5	25	937,5	300	11250	10	112.500
İMAL OLAN III. İPLİK	100	125	31.25	25	781.25	300	4375	11	103125
İMAL OLAN IV. İPLİK	100	100	25	25	625	300	7500	12	90.000
GENEL TOPLAM	400	575	143,75	25	3593.75	300	43125	-	410625

Not: 1 ve 2 numaralı çarklarda üretilen iplikler Donanma-i Hümayun Gemilerine yelken dokunmasında; 3 ve 4 numaralı çarklarda üretilen iplikler ise Asakir-i mansure'ye don, gömlek ve yazlık elbise dokunmasında kullanılmaktadır.

TABLO - XVII
1246/1830 SENESİNDE İPLİK FABRİKASININ 8 ÇARK VE 400 İÇ İLE
İŞLEDİĞİ YILLIK ÜRETİM MİKTARI VE KÂR DURUMU

ÜRETİLEN İPLİĞİN CİNSİ	PENBE-İ HAMIN MİKTARI (HURDA PAMUK)	% 10 ZAYİAT	PENDE-İ HAMIN 1 VUKİYYESİ'NİN PARA OLARAK BEDELİ	ÜCURATI AMALE (İŞÇİLİK) PARA	1 VUKİYYE İPLİĞİN MALİYET BEDELİ PARA	1 VUKİYYE İPLİĞİN SATIŞ BEDELİ PARA	1 VUKİYYE'CE SAĞLANAN KÂR	ELDE EDİLEN TOPLAM İPLİK MİKTARIVUKİYYE	PENBE-İ HAMIN TOPLAM MALİYETİ KURUŞ	TOPLAM İŞÇİLİK ÜCRETİ (KURUŞ)	TOPLAM MALİYET KURUŞ	SATIŞTAN ELDE EDİLEN GELİR KURUŞ	İPLİK FABRİKASININ YILLIK KÂRI
I. K A T A G G O R İ	16666	1666	15.0	80	230	280	50	15000	56250	30.000	86.250	105.000	18750
II. K A T A G G O R İ	12500	1250	150	107	257	400	143	11250	42187,5	30.000	72187,5	112500	40312,5
III. K A T A G G O R İ	10416,5	1041,5	150	128	278	440	162	9375	35156,25	30.000	65156,25	103125	37968,75
IV. K A T A G G O R İ	8333	833	150	160	310	480	170	7500	28125	30.000	58125	90.000	31875
V. K A T A G G O R İ	47915,5	4790,5	-	-	-	-	-	43125	161718,75	12.000	281718,75	410625	128906.

TABLO-XVIII
ZİLHİCCE 1242-REBİYÜLEVVEL 1245 SENELERİ ARASINDA İPLİK
FABRİKASINDA YAPTIRILAN İPLİK ÇARKLARININ MALİYET HESABI

Bir Adet İplik Dest-gahı (Çark) nın Tanzimi için Yapılan Masraf											
Masrafa Konu olan Hususlar	Çalışan Usta ve işçi Sayısı	Yevmiyeleri			Çalışılan gün sayısı	Alınan Malzeme Miktarı	FİATLİ		Toplam Harcama Miktarı(kg)	Yapılan Dest-gah (Çark) Sayısı	Toplam 14 adet iplik çarkının maliyet bedeli (Krs).
		Yev. Krş.	Yev. krş.	Toplam Krş.			Para	Krş.			
Marangoz ve Silmeçi Ustaları yevmiyeleri ile kereste bedeli	—	—	—	—	—			1100			
Çilingir ve Demirci Ustalarının yevmiyeleri	—	—	—	—	—			3800			
Çarkçı Ustalarının yevmiyeleri	60	—	—	15	—			900			
	4	—	—	20	—			80			
180 Adet Baskı ve Mekere vesair edevat yapımı için çarkçı ustalarına verilen yevmiye	2	5	6	11	11			121(x)1			
Baskıları imal için dikici ustalarına verilen yevmiye	2	4	3	7	25			175			
360 adet mekere ve 120 adet honi imalı için tenekçilere verilen yevmiye	2	2	5	7	18			126			
Silindir, kanadlar, yollar vesair müteferrika ve edevatı dökmeleri için verilen dökücü yevmiyesi	2	3	5	8	24			192			
Dest-gah-ı mezkurun alıştıırılması için verilen çilingir ve silici yevmiyesi.	3	—	—	14	25			350			
Demir bedeli						10 (Kantar)	—	60	600		
Nuhas (bakır) bedeli						400 (Kıyye)	60	1,5	600		
Kalay bedeli						80 (kıyye)	—	8,5	680 (x)2		
Tütiyâ (Çinko) bedeli						40 (kıyye)	—	3	120		
Mismar ve Sim bedeli						—	—	—	17		
Mubayaa olunan ağaç vidası						3 (deste)	—	35	105		
Baskılar için sarf olunan meşin bedeli						—	—	—	50		
Baskılar için Çuka, İplik ve Çiriş bedeli						—	—	—	10		
Dest-gah-ı mezkurun kantarları için sarf olunan kurşun bedeli						100 (kıyye)	40	1	100		
TOPLAM									9126	14	127764

Not: (x1) Esas metinde 120 krş olarak gösterilen çarpım hatası düzeltilerek 11 x 11 = 121 krş. şeklinde yazılmıştır.
(x2) Metinde çarpım hatası ile 685 krş gösterilen rakam, 80 x 8.5 = 680 krş olarak düzeltilmiştir.

TABLO-XIX
HALLAÇ DEST-GAHI İMALATI MALİYET HESABI

İmalât Masraf Kalemleri	Çalışan Usta ve işçi Sayısı	Günlük yevmiye miktarı	Çalışılan gün sayısı.	Odenen miktar (kuruş)	Alınan malzeme miktarı	Fiat		İlave yapılan masraf kış.	İlave alınan parça miktarı	Toplam alınan malzeme miktarı	Toplam harcama miktarı.	İmal edilmiş veya edilecek çark sayısı.	Toplam maliyet miktarı.
						Para	Kış.						
Silmeci ve Marangoz yevmiyeleri ile kullanılan kereste bedeli											970		
Çilingir ve Demirci yevmiyeleri											1170		
Çarkçı Ustaları yevmiyeleri	Silindir	2	20	—	40								
	Mil	7	12	—	84						124		
Haide ve mekere imali için çıkırcı ustasına verilen yevmiye	1	5	3	15							15		
Hatde ve kayış dikilmesi için dikici yevmiyesi	2	3	4	6	42						42		
Dört adet teneke koga (kova) bir adet honi imali için tenekeciye verilen yevmiye	2	2	5	2	14						14		
Silindir, kanat, pul ve yatakları dökmeleri için dökmeci yevmiyesi	2	3	5	5	40						40		
Hartuçları davulların üzerine mıhlamak ve dest-gah-ı mezkuru alıştırıp işletmek için verilen yevmiye	2	3	5	6	48						48		
Teneke koğalar ve honiler için mübayaa olunan beyaz teneke					16	21 (Adet)	30	0,75	2	—	18		
Mübayaa olunan hartuç bahası						28	—	—	—	1	29	550	
Astar, Sim, mısır ve zımpara bedeli.						—	—	—	—	—	23		
Mubayaa olunan ağaç vidası						1(deste)	—	—	—	—	35		
Demir bedeli						2(kantar)	—	60	—	—	120		
Nuhas (bakır) bedeli						50(kıyye)	60	1,5	—	—	75		
Kalay bedeli						10(kıyye)	—	8,5	—	—	85		
Tütyâ (çinko) bedeli						5(kıyye)	—	3	—	—	15		
Dest-gahları çevirecek kayışlık için alınan Frenk kâvsalesi(köselesi)							—	—	—	—	20		
Dest-gah-ı mezkurun kantarları için sarf olunan kurşun.						6(kıyye)	—	—	—	—	6		
Tamamlanmış ve işler halde bulunan dest-gahların maliyeti											3370	54	181980
Hartuçları tamamlanmadığı için henüz üretime giremeyen hallaç çarklarının maliyeti							—	—	—	—			
Hartuç bedeli.							—	—	—	—	-550		
Montaj masrafları							—	—	—	—	-48		
Sim, astar, mısır vesaire bedeli.							—	—	—	—	-23		
Gerçekleştirilen imalât bedeli ve çark sayısı itibariyle yapılan harcama.							—	—	—	—	2749	60	164940
Hallaç çarklarının sayısı ve yapılan toplam harcama miktarı.												114	346920

ŞERBETÇİ DEST-GAHI İMALATI MALİYET HESABI

İmalat Masraf Kalemleri	Çalışan Usta ve İşçi Sayısı.	İşçi ve Usta Yevmiesi (krş).		Çalışılan gün sayısı.	Ödenen miktar (krş)	Alınan malzeme miktarı	Fiattı		İlave yapılan masraf(krş)	İlave alınan parça miktarı	Toplam alınan malzeme miktarı	Toplam harcama miktarı (krş).	İmal edilen çark sayısı.	Toplam şerbetçi çark maliyet bedeli: (krş.)
							Para	krş						
Silici yevmieseleri ve kereste bedeli					1							150		
Çilingir ve demirci yevmieseleri												600		
Çarkçı ustaları yevmieseleri					72	6(adet)						104		
					32	8(adet)								
Altışar adet hatde, baskı, mekere yapımı için çarkçı yevmieseleri	1	6		3	18							18		
Altışar adet hatde, baskı üç adet kayış için verilen dikici yevmiesesi	2	3	4	10	70							70		
Silindir ve kanatların dökümü için verilen dökücü ustaları yevmieseleri	2	3	5	5	40							40		
Çarkların montası için verilen yevmiye.	1	6		2	12							12		
Demir bedeli						30(kiyye)	54	1,35	—	—	—	40		
Nuhas(bakır) bedeli						30(kiyye)	60	1,5	—	—	—	45		
Kalay bedeli						6(kiyye)	—	8,5	—	—	—	51		
Tütiyâ (çinko) bedeli						3(kiyye)	—	3	—	—	—	9		
Ağaç vidası						—	—	—	—	—	—	25		
Çarkları çevirmek için alınan kayış						—	—	4	—	—	3(adet)	12		
Kıl fırça bedeli						—	—	3	—	—	—	3		
Baskılar için alınan meşin bedeli.						—	—	10	—	—	—	10		
Baskılar için alınan çuka, iplik, çiriş ve kayış tokası						—	—	15	—	—	—	15		
Dest-gah-ı mezkur kantarları için sarf olunan kurşun bedeli.						6(kiyye)	—	1	—	—	—	6		
Bir şerbetçi çarkının maliyeti												1210		
Şerbetçi çarklarının sayısı ve yapılan toplam harcama miktarı												1210	19	22990

TABLO - XXI
BAĞIRSAK DEST-GAHI İMALATI MALİYET HESABI

İmalat Masraf Kalemleri	Çalışan usta ve işçi sayısı	İşçi ve usta Yevmiyesi	Çalışılan gün sayısı	Ödenen miktar (krş)	Alınan malzeme miktarı	Fiatı		İlave yapılan masraf (krş)	İlave alınan parça miktarı	Toplam harcama miktarı (krş)	İmal edilen çark sayısı.	Toplam Bağirsak Çarkı Maliyet Bedeli (kuruş)
						Para	krş.					
Silici yevmiyeleri ve kereste bedeli										150		
Demirci ve Çilingir Yevmiyeleri										600		
Çarkçı Ustaları yevmiyeleri	Silindir			72	6(adet)	—	12			176		
	Mil			32	8(adet)	—	4					
	Pirinç boru			72	6(adet)	—	12					
Altışar adet baskı, mekere ve oniki adet tabla inşası için çarkçı yevmiyesi	1	6	3	18						18		
Altı adet baskı ve üç adet kayış yapımı için dikiciye verilen yevmiye.	2	2 5	7	49						49		
Altı adet pirinç teneke kago (kova)sı yapımı için tenekeciye verilen yevmiye.	2	2 5	12	84						84		
Silindir ve kanatların dökümü için dökümcü ustalarına verilen yevmiye.	2	3 5	5	40						40		
Çarkların montası için verilen yevmiye	1	6	2	12						12		
Demir bedeli					30 (kiyye)	54	1.35			40		
Nuhas (Bakır) bedeli					30(kiyye)	60	1.5			45		
Kalay bedeli					6(kiyye)		8.5			51		
Tütiyâ(çinko)bedeli					3(kiyye)		3			9		
Ağaç vidası										25		
Çarkı çevirmek için alınan kayış					3(adet)		4			12		
Kıl fırça bedeli										3		
Baskılar için alınan meşin										10		
Baskılar için çuka, iplik, çiriş ve kayışlar için toka.										15		
Altı adet pirinç teneke kagolar (kova) için mubayaa olunan sarı teneke.					1 (kiyye)		13.5	13.5	148.5	162x.		
Çark kantarları için alınan kurşun bedeli					6(kiyye)		1			6		
Bir Bağirsak çarkının maliyeti										1507		
Bağirsak çarklarının sayısı ve yapılan toplam harcama miktarı										1507	19	28633

NOT: Esas defterde bir çarpım hatası olarak $11 \times 13,5 = 148,5$ yerine $11 \times 13,5 = 135$ gösterildiği için, bir adet Bağirsak Çarkında 13,5 kuruşluk fark meydana gelmektedir. Cevvelde doğrusu yazılmıştır.

TABLO - XXII
ÇİLE DEST-GAHI İMALATI MALİYET HESABI

İmalat Masraf Kalemleri	Çalışan Usta ve İşçi Sayısı	İşçi ve Usta yevmiyesi		Çalışılan gün sayısı.	Alınan malzeme miktarı	Fiatı		Toplam alınan malzeme miktarı	Toplam harcama miktarı (krş)	İmal edilen çark sayısı	Toplam Çile Çarkı maliyet bedeli
						Para	Krş				
Silici yevmiyesi ve kereste bedeli									100		
Çilingir ve demirci yevmiyesi									150		
Çarkçı ustaların yevmiyeleri	2	4	6	2					20		
Çıkırcı kârı ağaç-iplik						1		25(adet)	25		
Demir bedeli					10(kıyye)	54	1,35		13,5	x1	
Nuhas (bakır) bedeli					8(kıyye)	60	1,5		12		
Kalay bedeli					2(kıyye)		8,5		17		
Tütyâ (çinko) bedeli					1(kıyye)		3		3		
Ağaç vidası									10		
Bir çile çarkının maliyeti									350,5	x2	
Çile çarklarının sayısı ve yapılan toplam harcama miktarı									350,5	8	2804

Not: x1 Esas metindeki 13 kuruş olan demir bedeli 13,5 kuruş olarak düzeltilmiştir.

x2 Esas metinde 340 olarak gösterilen toplama hatası 350,5 olarak düzeltilmiştir.

TABLO - XXIII
HALLAÇ ÇARKLARINI ÇEVİRMEK İÇİN KULLANILAN MEYDAN ÇARKLARININ İMALAT MALİYETİ

Alınan malzeme ve işçilik durumu	Çalışan usta ve işçi sayısı.	Çalışılan gün sayısı.	Günlük yevmiye (kuruş)	Ödenen işçilik (kuruş)	Malzeme adedi	Her birinin fiatı		Ödenen malzeme bedeli (krş)	Çark adedi	Toplam maliyet bedeli (kuruş)
						Para	kuruş			
Eğri bedeli					6(adet)	-	20	120		
Kanaddışı bedeli					81(adet)	40	1	81		
Karaağaç tahtası bedeli					2(adet)	-	15	30		
Tekne lik ihlamur tahtası bedeli					14(adet)	-	20	280		
Bayânde (Payende) ağacı bedeli					-	-	-	45		
Çekek ağacı bedeli.					-	-	-	36		
Hameseren bedeli					3(adet)	-	70	210		
Yağhane bedeli								60		
Marangoz ve naccâr yevmiyesi	10	35	5	1750						
Ardeden (?) çekme demir ve mil bedeli					6x25 (adet)	-	5	750		
Demir Çember bedeli					8x7(adet)	-	3	168		
Demir civata maa somun bedeli					20x3 (adet)	-	4	240		
Tunç yatak bedeli					8x7"	-	5	280		
Bir hallaç çarkı maliyeti				4050						
Hallaç çarklarını çeviren, Meydan çarklarının sayısı ve toplam maliyeti				4050					8	32400

TABLO - XXV
ÇARKLARIN İMALATININ TAMAMLANMASI İÇİN İHTİYAÇ
DUYULAN DİĞER MALZEMELER

Malzemenin Cinsi	Malzeme miktarı	Bir birimin fiyatı		Malzeme bedeli (kuruş)
		Para	kuruş	
Rasba eđesi	2875 (deste)	-	4	11500
Font kömürü	4100(oyâr adet)	-	-	12250
Dökmeci ocağı için, meşe kömürü	67548 (kıyye)	-	12 (Beher yüz kıyyesi)	8105,76 x1
Bevdne için samu	7500 (top)	4	0,1	750
Dökmeci kumu	23(araba)	-	12	276
Rugan-ı zeyt bedeli	385	60	1,5	577,5 x2
Cemşir(şimşir), Kızıltek ve uhlâmur ağacı				1630
Çarkların çevrilmesi için halat bedeli				120
Dolap çarklarına sicim				150
Kiriş bedeli				118
Kalemler için sarf olunan çelik	140	-	3,5	490
Mucar(?) bedeli	-	-	-	195
Pirinç Tel	38(kıyye)	-	13,5	513
Hammaliye, navlun ve kantariye				1750
Merhume Bican Sultan tabetseraha Hazretlerinin Saray-ı Âlilesinden iplikhancye naklolulan çarkların masarif-ı nakliyesi				1150
Toplam malzeme bedeli				39575,26 x3
Saadetlu Ahmet Efendi marifetiyle alınıp tarafı nazır-ı müşarun ileyhe devir ve teslim olunan ve gerekse marifetiyle mubayaa olunan İngiliz yapımı eğeleri ve torba ve cdevatı saire bedelinin toplam miktarı				34.000
Genel Toplam				73.575,26.

NOT: x1 hesap hatası ile 8148 kuruş gösterilen malzeme bedeli $67548 \times 12 / 100 = 8105,76$ olarak düzeltilmiştir.

x2 577, $385 \times 60 / 40 = 577,5$ kuruş olarak düzeltilmiştir.

x3 37617 gösterilen toplama hatası, düzeltilerek 39575,26 kuruş olarak yazılmıştır.

TABLO - XXVI
ÜRETİME GEÇMEK İÇİN ÇARKLARIN HARİCİNCE İPLİK
FABRİKASINDA YAPILAN İMALAT MALİYETLERİ

Yapılan işlerin cinsi	Yapılan imalat adedi	Fiati(krş)	İşçilik ücreti (krş)	Müteferrik masraf (kuruş)	Hartuç bedeli (kuruş)	Toplam harcama bedeli (kuruş)
Müceddeden inşa olunan hartuçların telleri için kurma çarkları	2(adet)	1600				
Bazergan Nemilevan(?) marifetiyle Felemenk Kerhanesinden gelen hallaç destegahına verilen	—	2500				
Müceddeden inşa olunan hartuçların meşinlerini delmek, dest-gahı tanzim için yevmiye masarrafı		900				5000
Fabrika Müdürü Ahmet Efendi'nin Dest-gâhların tamiri için yaptığı harcama			1500	500	2500	4500
Altmış adet hallaç destegahının noksan hartuçlarının alımı için Evkâf-ı Humayun Nezaretinden ödenmesi gereken miktar						
a. Bazargân bulak tarafına tediye olunacak hartuç bedeli		40.000				
b. Hartuçun tanzim masrafı.		4.000				44.000
Genel Toplam						53.500

TABLO - XXVII

**ZİLHİCCE 1242/1826 REBİYULEVVEL 1245/1829 SENELERİ ARASINDA
İPLİK FABRİKASINDA YAPTIRILAN DEST-GAH MALİYET HESABI
İLE MÜESSESE MÜDÜRÜ TARAFINDAN YAPILAN HARCAMALAR**

İmal edilen çarklar ve bu çarkların işler hale getirilmesi için Fabrikada yapılan diğer harcamalar	Sarfedilen maliyet bedelleri (kuruş)	İşlem hatası olarak Orjinal metinde gösterilen maliyet miktarları(krş)	Aradaki fark (kuruş)	Açıklamalar
İplik Dest-gahı(çarkı)	127764	118690	9074	
Hallaç Dest-gahı (çarkı)	346920	346920	—	
Şerbet Dest-gahı (çarkı)	22990	22990	—	
Bağırsak Dest-gahı (çarkı)	28 633	28 376	257	
Çile Dest-gahı (Çarkı)	2804	2720	84	
Hallaç çarklarını çevirmek için yaptırılan meydan çarkları	32400	32 400	—	
İplik Çarklarını çevirmek için yaptırılan meydan çarkları	7860	7860	—	
Kehirceren Nakkaş ve boyaya verilen	4000	4000	—	
Çarkların imalatının tamamlanması için ihtiyaç duyulan diğer malzemelerin alımı için yapılan harcama	73575,26	71617	1958,26	
Üretime geçmek için çarkların haricinde iplik fabrikasında yapılan harcamalar	53500	53500	—	
Toplam maliyet miktarı	700.446,26	689073	11373,26	Bu toplam maliyet miktarı, daha önce olduğu gibi Evkâf-ı Humayun Hazinesi tarafından karşılanmıştır.
Daha önce makbuz karşılığında Evkâf-ı Humayun Hazinesinden verilmiş olan miktar	-407051,5	-407051,5	—	
Kalan Miktar	293.394,76	282.021,5	11373,26	
Müessese Müdürü Ahmet Efendi'nin 90 iğlik numune çarklarla birlikte 948,5 krş.dan devrettiği miktar	-45000	-45000	—	
	248.394,76	237.021,5	11373,26	Evkâf-ı Humayun Hazinesine ilaveten ödenmesi gereken 248394,76 kuruştur.

TABLO - XXVIII

İPLİK FABRİKASININ KURULUŞUNDA KULLANILAN MADEN FİATLARI ESAS ALINMAK SURETİYLE, 1 KURUŞUN TL. OLARAK BUGÜNKÜ DEĞERİNİN HESAPLANMASINI GÖSTERİR CETVEL

Madenin cinsi	Madenlerin 1 kg'nin kdv. dahil bugünkü fiatı (TL)	1 vukıyye (1282 kg) sinin fiatı (Para)	1 gr'nin fiatı (para)	1 kg'nin fiatı(kuruş)	1828 yılındaki 1 bugünkü değeri (TL.)	Değer Kaybı Katsayısı	Paradaki değer kaybı ile 1828 yılındaki 1 krş.un bugünkü değeri (TL.)	1828 yılındaki 1 kuruşun yaklaşık bugünkü ortalama değeri (TL.)
KALAY	11.760	340	0,2652106	6,630265	1773,6847	4,59	8141,2127	
BAKIR	5.600	60	0,0468018	1,170045	4786,1407	4,39	21968,385	
ÇİNKO	1845	120	0,0936037	2,3400925	788.43037	4,59	3618,8953	
KURŞUN	1120	40	0,0312012	0,78003	1435,8422	4,59	6590,5156	
DEMİR	385	1 kantar = (56 kg) /2400	0,0428571	42,8571	8,98334223	4,59	41,233541	
Bir kuruşun ortalama değeri					879308123/5 /1758.6162	4,59	40.360,24/5=	8072,048

NOT: Paranın değer kaybı ile ilgili katsayı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Bülent KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. Halil SAHİLLİOĞLU, Prof. Dr. Selim KANETİ'nin BİR AKÇE ve BİR PARA'nın bugünkü değerini tesbit amacıyla hazırladıkları 2.6.1987 tarihli raporlarından alınmıştır.

Resim 1: Hançerli Fatma Sultan'ın Türbesi.

VGMA, Defter 964,
S.284.
Fabrikanın 1244/1828
yılı maliyet ve kâr cetveli

Handwritten header text in Ottoman Turkish script, likely containing the title and date of the document.

Handwritten text block, possibly a list of items or a summary of costs, written in Ottoman Turkish script.

Handwritten text block, continuing the list or summary, with some numerical entries and descriptive text.

Handwritten text block, including a large circular stamp or seal in the center, surrounded by text.

Handwritten text block, containing a small table or list of figures and text, possibly a sub-total or specific item list.

Handwritten text block, continuing the detailed accounting entries in Ottoman Turkish script.

Handwritten text block, including a large circular stamp or seal, similar to the one in the middle section.

Handwritten text block at the bottom of the page, possibly a final summary or signature area.

VG.MA. Defter 964, 323-326 Fabrikanın 1246/1830 yılı kapasitesi üretim miktarı ve kâr durumu

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a header or introductory section of the document.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the administrative or financial details.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, providing further details or instructions.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the administrative or financial details.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a header or introductory section of the document.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the administrative or financial details.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, providing further details or instructions.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the administrative or financial details.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including a signature and date.

Handwritten notes and signatures in the top left section, including names like "Hüseyin" and "Mustafa".

Handwritten notes and signatures in the middle left section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the bottom left section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten header text at the top right, possibly a title or date.

Handwritten notes and signatures in the top right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the middle right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the lower middle right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the bottom middle right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the bottom right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Handwritten notes and signatures in the bottom right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Large handwritten notes and signatures in the bottom right section, including names like "Mustafa" and "Hüseyin".

Vertical handwritten text on the left side of the page, possibly a list or a long note.

بهای قویا ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵
بهای قوی ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵
بهای قوی ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵

VGMA, 964, s.341-346
Fabrikanın bir bütün
olarak maliyet hesabı

برای بارها و مقاصد به این اشیاء این مبلغ و سایر اینها
۱۱۸۶۹۰

بر وجه وضع دستهای بیرون اشیاء اینها

مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵
مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵
مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵

مبلغ اوله نقیسی درین
۹۱۵

مبلغ اوله نقیسی درین
۹۱۵

برای اینک دستهای بیرون
مصارف

بهای قوی ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵
بهای قوی ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵
بهای قوی ۸۰	بهای قوی ۶۵	بهای قوی ۶۵

مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵
مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵
مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵	مبلغ اوله نقیسی درین ۹۱۵

بر وجه وضع دستهای بیرون اشیاء اینها
۱۱۸۶۹۰

Resim 2: Hançerli Fatma Sultan'ın mezar taşı.

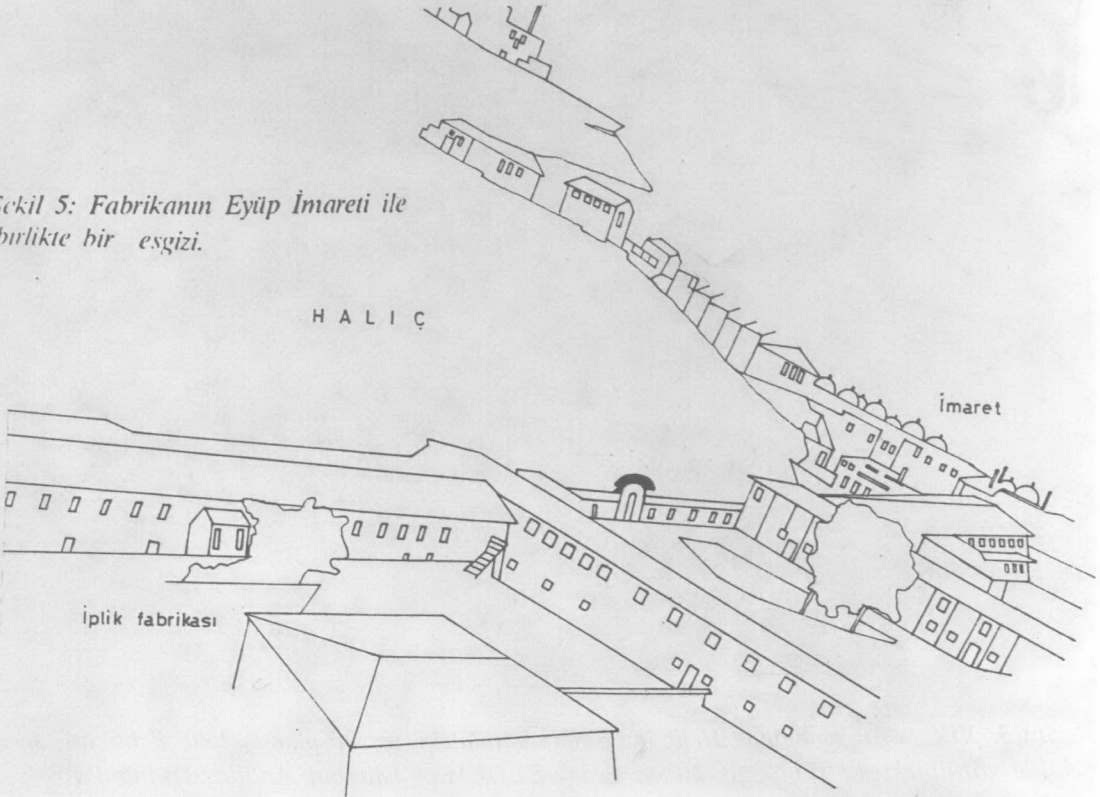

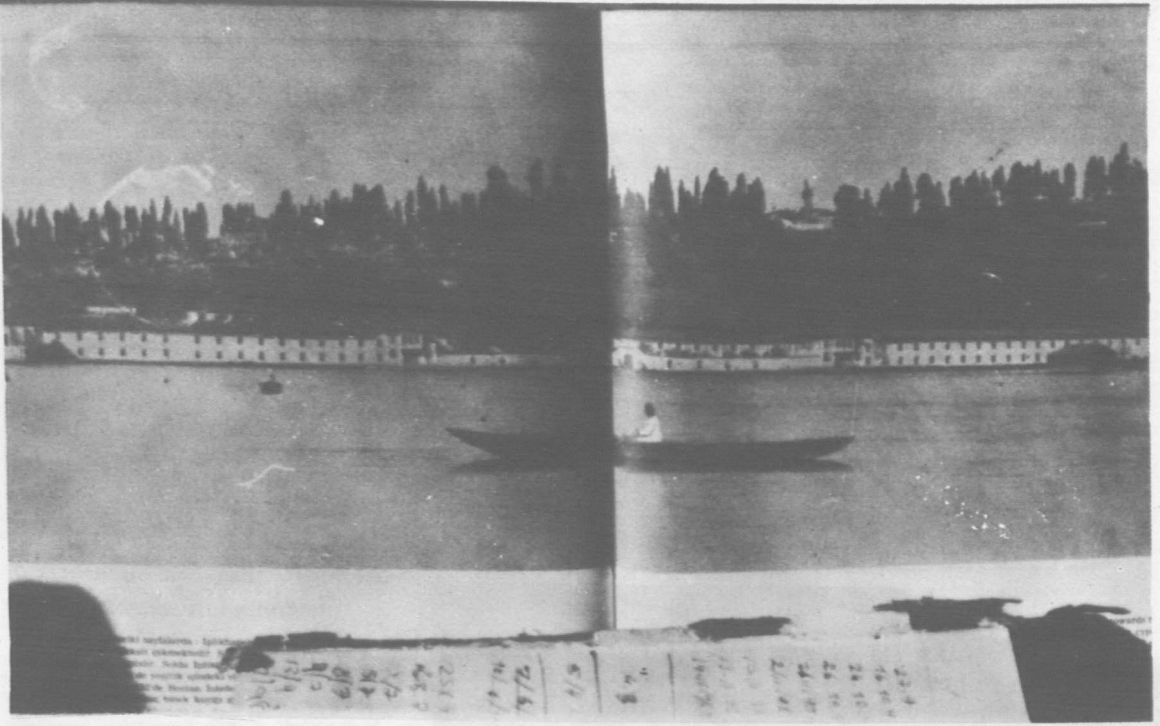
Resim 3: XIX. yüzyıl sonlarında Halic imar planı görülmektedir. Bu planda İplik Fabrikası açık bir şekilde görülmektedir (Fotoğraf, Hakkı Sedat ELDEM'in İstanbul Anıları, İstanbul 1979, adlı kitabından alınmıştır).

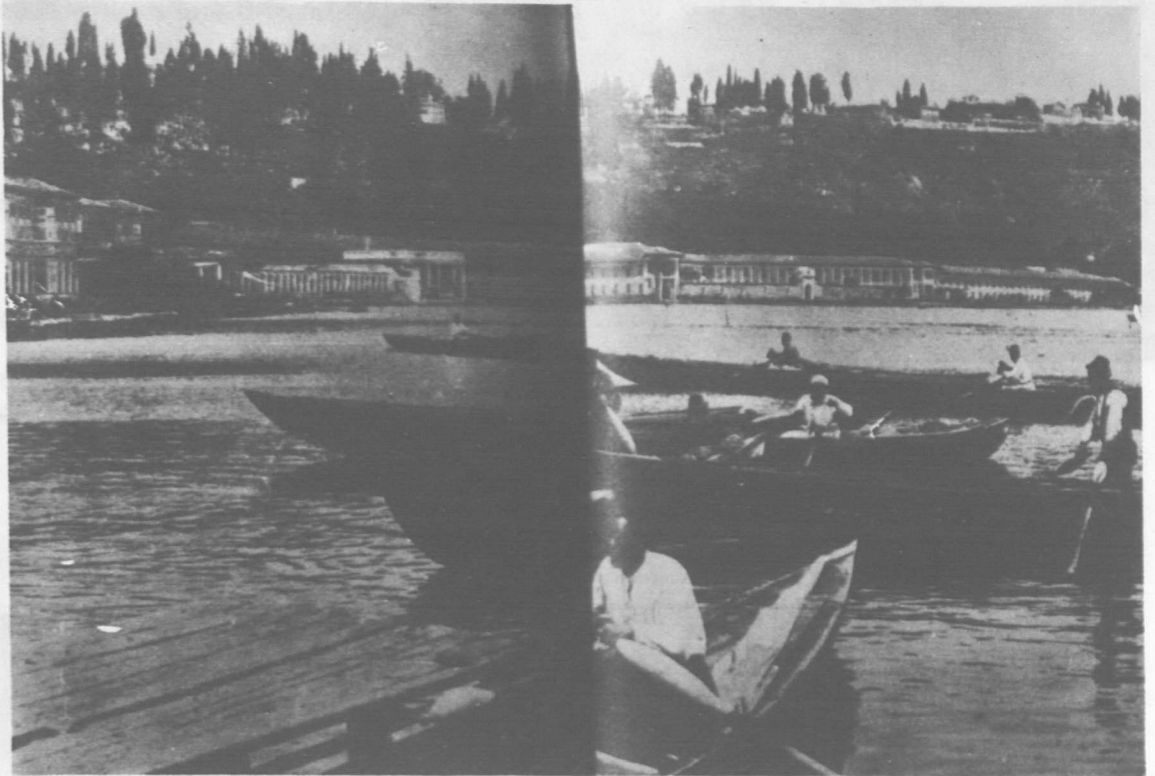
Resim 4: İplik Fabrikası'nun faal olduğu döneme ait genel görünüşü (Fotoğraf, Hakkı Sedat ELDEM'in İstanbul Anıları, İstanbul 1979, adlı kitabından alınmıştır).

Şekil 5: Fabrikanın Eyüp İmareti ile birlikte bir esgizi.

Resim 6: İplik Fabrikası'nın deniz taraından cephe görünüşü (Fotoğraf, Hakkı Sedat ELDEM'in İstanbul Anıları, İstanbul 1979, adlı kitabından alınmıştır).

Resim 7: Eyüp İskelesi'nden çekilmiş bu fotoğrafta İplik Fabrikası, Eyüp kabristanı ile birlikte görülmektedir. Haliç'te o dönemin kıyafetleriyle önde görülen kayıkçılar kompozisyonu tamamlamaktadır. (Fotoğraf, Hakkı Sedat ELDEM'in İstanbul Anıları, İstanbul 1979, adlı kitabından alınmıştır).

Resim 10: Bahariye Mensucat'ın yıkımından sonraki durum

Resim 8: 1988 baharında yıkılmış bulunan Bahariye Mensucat.

Resim 9: 1988'de, Haliç'in temizlenmesi sırasında yıkılmış olan Bahariye Mensucat

ERTUĞRUL GÂZİ'NİN BİLECİK'TEKİ VAKIFLARI

Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU

I. BELGELER HAKKINDA

Ertuğrul Gâzi, bilindiği gibi Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Bey'in babasıdır. Arap, Acem, Bizans ve Osmanlı kaynaklarında Ertuğrul Gâzi hakkında açık bilgiler yoktur. Dolayısıyla Ertuğrul Gâzi'nin nesebi, şahsiyeti, Anadolu'ya gelişi, Anadolu'daki faaliyetleri ve vefatı tartışmalıdır¹. Osmanlı kaynaklarındaki bilgilere göre 1288 yılında (hicri 687) 93 yaşında iken Söğüt'de vefat etmiş ve Söğüt'deki türbesine defnedilmiştir.

Ertuğrul Gazi, belgelerdeki bilgilere göre Söğüt, Karacahisar ve Bilecik havâlisinde gâza ile meşgul olmuştur.

Türkiye arşivlerinde Ertuğrul Gâzi ile ilgili çok az sayıda belge vardır ve bu belgeler de bu konu üzerinde çalışanlar tarafından layıkıyla incelenmemiştir². Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Ertuğrul Gâzi'nin Bilecik'teki vakıflarına dair belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden, Osmanlı pa-

1. Ertuğrul Gazi hakkında en iyi ilmi araştırma Mükrimin Halil Yinanç tarafından yapılmıştır. Bkz: "Ertuğrul Gâzi" İA. IV. (1977), s.328-337.
2. Ertuğrul Gazi hakkında bilgi veren araştırmaların bazıları şunlardır: Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye, I, Matbaa-i Amire, 1308, s.17-18; Mükrimin Halil Yinanç "Millî Tarihimize Dair Eski Bir Vesika", TTEM, 2(79), 1 Mart 1340; Frederich Giese, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", TM, I, (İstanbul 1925), s.151-171; Fuat Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meselesi" Belleten, VII/28, (1943), s.219-313; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1982, s.100-101; Hüseyin Namık Orkun, "Osmanlılar ve Kayı-han kabilesi", Dergâh, (1338); aynı yazar, "Osmanlıların Aslına Dair", Türklük.V, (Ağustos 1939), s.345-357; İsmail Hâmi Danişmend, "Osman Gazi'nin nesp ve hüviyeti", Türklük.III, (1 Haziran 1939), s.207-223; aynı yazar, "Osmanlıların aslı meselesi: 2 Osman oğullarına isnad edilen sahte milliyetler", Türklük.V, (Ağustos 1939), s.367-382; aynı yazar, "Osmanlıların aslı meselesi: 3 Osman Oğullarına İsnad Edilen Sahte Milliyetler", Türklük.VI, (1 Eylül 1939), s.425-437; aynı yazar, "Osman Gazi'nin nesp ve hüviyeti" Hakkındaki Tenkide cevap", Türklük. VI, (1 Eylül 1939), s.477-489; (aynı yazı için bkz.Yeni Türk.VII/81, (Eylül 1939), s.366-378); Adnan Erzi, "Tahlil ve Tenkit: Osman Gazi'nin Nesp ve Hüviyeti İsmail Hâmi Danişmend'e cevap-", Yeni Türk, VII/82, (Birinci teahin 1939), s.424-432; aynı yazar, "Bibliyografya: Nihat Sami Banarlı-XIV üncü asır Ana-

dişahlarının Bilecik'i³ Ertuğrul Gazi'ye vakfettikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu vakıf, aslında, tahsisât türünden olup, gayrisahihdir. Dolayısıyla **vakıf** kelimesi araştırmamızda tahsisat anlamındadır.

Konuyla ilgili bir belge ondört yapraklı küçük bir **Vakıf Defteri**'dir. Söz konusu defter TKGM **Kuyûd-ı Kadime Arşivi**'nde "*Cedîd Vakıflar Tasnifi*"nde 156 yeni numarada (eski numarası 2163) kayıtlı olup, Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıf gelirlerinin kayıtlarını içine alır ve "*Defter-i Evkâf-ı Ertuğrul Gâzi der Bilecik*" ismini taşır. Defterin ilk sayfasında III. Ahmed'in kırmızı merükkeple çekilmiş güzel bir tuğrası bulunmaktadır. Ayrıca defterde üç tane pulu eklenmiştir.

İlk sayfadaki bilgilere göre Ağustos

1706 (**Gurre-i Rebiülâhır 1118**) tarihinde **muharrir Hacı Hüseyin Hıfzî** tarafından hazırlanmış ve 22 Eylül 1706 (13 Cemaziyel ahir 1118) tarihinde de defterin bir sureti **Defterhâne-i Âmire**'ye teslim edilmiştir. Ancak 1706 yılından önce **Boz Receb**'in **Sultanönü** sancağı mutasarrıflığı zamanında Ertuğrul Gazi evkâfının tahririnin yapıldığı ve tahrirle ilgili bilgilerin İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Defterdeki **huccetde** belirtildiğine göre 1706'da Bilecik'teki **Şeyh Edebâlı** ve **Timur Bey zâviyeleri** vakfı ile Ertuğrul Gazi vakfı arasında çıkan arazi anlaşmazlıklarını halletmek ve vakfın sınırlarını yeniden tesbit etmek için Anadolu valisi **Çerkes Mehmed Paşa**,⁴ Söğüt kadısı müvellâ **es-Seyyid Mehmed Efendi** ve muharrir Hacı Hüseyin Hıfzî görevlendirilmiştir. Çerkes Me-

dolu şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı tarihi: Dâsitân-ı tevarih-i müllü k-ı âl-ı Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi. İst. 1939". Belleten, IV/14-15, (Nisan-Temmuz 1940), s.271-274; aynı yazar, "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi". TM, VII-VIII/I, (İst. 1942), s.323, 326; Nihad Sami Banarlı, "Ahmedi ve Dâsitân-ı Tevârih-i Müllük-ı Al-ı Osman I", TM, VI (İst. 1939), s. 67; V.L. Ménage, "Ertoghul", FİZ. II, s.710-711; İsmet Parmasozlu, "Ertuğrul Gazi", Türk Ansiklopedisi, XV, (Ankara 1968), s.349-351; Ertuğrul Gazi'nin türbesinin restorasyonu için bkz. Richard Hartmann, Im Neuen Anatolien, Leipzig, 1928, s.49-50; Kâzım Baykal, Bursa ve Anıtları, Bursa 1950, s.107; Karakeçili aşiretinin Ertuğrul Gazi türbesini ziyaret etmeleriyle ilgili olarak bkz. Franz Taeschner, "Das Reiterfest Der Yürüken Zu Ehren Des Gazi Ertoghul in Söğüt", Vom Bosphorus zum Ararat, Herausgegeben von Friedrich Karl Dörner, Mainz/Rhein, 1981, s.265-268; Faruk Sümer, Oğuzlar(Türkmenler), İstanbul 1980, s.220-221; Sefa Öcal, "Ertuğrul Gazi, Türbesi ve Haziresinde Yatanlar", Türk Dünyası Araştırmaları, 45, (Aralık 1986), s.97-184. Tayyip Gökbilgin, "Söğüt Ertuğrul Gazi Türbesi" İÜEFTED, 4/5, 1973-1974, s.97-90.

3. Kâtip Çelebi, Bilecik'te Bursa yastığı, döşek, abayi ve kadife gibi eşyanın işlendiği çok sayıda atölyenin (kârgâh) bulunduğunu bildirir (bkz. Cihânnümâ, İbrahim Müteferrika tab'i, İst. 1145, s.643). Yine Bilecik'le ilgili bazı araştırmalar için bkz. Ali Cevad, Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügati, İst. 1313, s.227-228; Şemseddin Sami, Bilecik'in 1899 yılında, Hüdavendigâr velayetindeki Ertuğrul sancağının merkezi olduğunu; Küplü, Bazarçık, Gölbaran, Yarhisar ve Lefke isimlerinde beş nahiyesinin bulunduğunu bildirmektedir. Ayrıca Bilecik'te 202 cami ve mescid, 8 medrese, 7 tekke, 13 kilise, 196 mektep, 1 han ve 625 dükkânın bulunduğunu yazar. Bilecik için yine bkz. Ali Asaf, Hüdavendigâr Vilâyeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umumiyesi, Bursa 1308, s.81-85; Ahmed Refik, "Bilecik", İktam, no. 8662, 24.4.1921; aynı yazar, "Fatih Zamanında Sultanönü", İktam, no. 9470, 31.7.1923; aynı yazar, "Fatih Zamanında Sultanüyüğü", TOEM, 14, 3(80), 1 Mayıs 1340; Besim Dartot, "Bilecik", İA, II, (İst.1-944),s.611-612; V.J.Parry, "Biledjik", EI², I, s.1218; Süreyya Üntut, "Bilecik'in Coğrafi Durumu", Bilecik 1967 İl Yıllığı, s.28; Reşat Genç, "1572 Tarihli Tahrir Defteri'ne Göre XVI. Yüzyılda Bilecik ve Çevresi", II.Osmanlı Sempozyumu, Eylül 1985 Söğüt, Ankara 1986, s.27-37.

4. Burada zikredilen Çerkes Mehmed Paşa, Tokat'da, 1625 (H.1034) tarihinde vefat eden vezir olmamalıdır.

hemmed Paşa mübaşir tayin edilmiştir.

III. Ahmed tarafından görevlendirilen tahkik heyeti, dava konusu olan Bilecik'e bağlı Yediler-üyüğü'ne gelmiş; Bilecik ahalisinin de yardımıyla davayı çözümlenmiştir. Bu olaylar sırasında Ertuğrul Gazi vakfına ait arazilerin sınırları ve yıllık gelirler yeniden tesbit edilmiş ve deftere kaydedilmiştir. Tanzim edilen yeni defterin bir sureti Defter-i Hâkânî Nezâretî'ne verilmiştir. Araştırmamızın sonunda metnini olduğu gibi verdiğimiz I numaralı belge sözünü ettiğimiz defterdir. Bu şekilde yeni defterin düzenlenmesiyle 1706'da Darüssaâde Ağası⁵ olan Abdullah Ağa'nın "mürûr-ı eyyâm ile muhtell ve müşevveş olan vakfın yeniden tahrir edilmesi"⁶ isteği de yerine getirilmiştir.

Araştırmamızın sonundaki II, III ve IV numaralı belgeler Kuyûd-ı Kadîme'de saklanan sırasıyla 145, 541 ve 345 numaralı Sultanönü sancağına ait Mufassal, İcmâl ve Vakıf defterlerinden çıkarılmıştır. Bu defterlerden 145 numaralı 1572(hicri 980) 541 numaralı olanı 1575 (hicri 983) ve 345 numaralı defter de 1568(hicri 976) tarihini taşır.

Araştırmanın sonundaki V numaralı belge ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde saklı 265 numaralı "Defter-i Tafsil-i Muhâsebe-i Anadolu" isimli defterdedir. Vakfın vakfiyesi ve masrafları gösteren muhâsebe kayıtları araştırmalarımıza rağmen bulunamamıştır. Bundan dolayı da vakfa ait bilgiler vakfın gelir kayıtları

rına dayanmaktadır. Bu kayıtlar Bilecik'in 1706 yılındaki durumunu göstermesi bakımından da ayrıca önem taşır. Zira, Bilecik'in bu dönemdeki durumunu gösteren belgelere arşivlerde az rastlanır.

II-VAKFIN KURULUŞU MESELESİ

Vakfa ait belgelerde vakfın ne zaman kim tarafından kurulduğu (vâkıf) açık olarak belirtilmiyor. Ancak belgelerde Bilecik şehri ile Günyüzü nahiyesindeki Dekinözü, Mihaliç nahiyesindeki Samakov (diğer adı Dilkücek) köylerinin "ma takaddemden vakfa hasıl ve kadîmden bu ana değîn vakf"⁷ olduğu kayıtlıdır. Belgelerde geçen "matakaddem ve kadîm" laflarına ne kadar eskiye uzanabileceği tartışılabilir. Osmanlı kanunnâmelerinde öncesini kimsenin bilmediği veya hatırlamadığı döneme kadîm denilmektedir. Bununla beraber vakfın en azından Bilecik'in 1299 yılında Osman Gazi tarafından fethinden sonra kurulabileceği ortadadır. Nitekim bazı kayıtlardan vakfınXIV yüzyılın başlarında, Osman Bey tarafından kurulmuş olduğu izlenimi çıkmaktadır.

Aşıkpaşazâde, Neşri, Hoca Sadeddin, Müneccimbaşı Ahmed ve Solakzâde gibi Osmanlı tarihçileri Osman Gazi'nin Bilecik'i fethettikten sonra gelirlerini ailesine ayırdığını söylerler⁸. İbn Kemal de bu bilgiyi verir ve Osman Gazi'nin Bilecik'i ailesi (ehl-i beyt) için "cihet-i

5. Darüssaâde Ağası, Osmanlı sarayının ve İbrem-i Hümayun ağalarının en büyüğü idi. Asıl vazifelerinden biri selâtin vakıflarının nezaret etmekte. Bu vazife kendilerine 1598 yılından itibaren verilmiştir. Darüssaade Ağalığı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Ankara 1984, s.172-183.

6. İleride I numaralı belgenin 2 numaralı ekine bakınız.

7. I numaralı belgenin 1 numaralı ekine ve II numaralı belgeye bakınız.

8. Aşıkpaşazâde ve Neşri, Bilecik'in Osmanoğullarına timâr olarak verildiğini (Tevârih-i Al-i Osman, Ali Bey tab'i ist.1331, s.20) Kitâb-ı Cihânnümâ, I, Ankara 1987, s.113) Hoca Sadeddin ve Solakzâde, sarf edilmek için ayırdığını (Tâcü'l-Tevârih, I, Ankara 1979, s.37; Solakzâde Tarihi, İst. 1297, s.15) ve Müneccimbaşı da Bilecik'in Osmanoğullarına tayin edildiğini (Sahâifü'l-Ahbâr, Şair Nedim Tercemesi, s.278) söylemektedir. Osmanlı vakfınâmelerinde Bilecik'in Osmanoğullarına vakf edildiğine dair açık bir kayıt bulunmamaktadır.

maaş" tayin ettiğini bildirir⁹. Söğüt'de Orhan Gazi devrinden önce Ertuğrul Gazi'nin canı için bir parça bağ ile ellici kâfirlerin vakfedilmesi¹⁰ de vakfın muhtemelen Osman Bey tarafından kurulduğu izlenimini güçlendirir. Ayrıca 1706 yılında çıkan arazi davasında Bileciklilerin "bu hudûd ile mahdûd olan arâzi ve bağât ve bağçeler ve medîne-i mezbûre merhûm-ı mumâileyhin (Ertuğrul Gazi'nin) vakfidur eben an ceddin böyle bilürüz"¹¹ şeklinde beyanda bulunmaları, vakfın Osmanlı Devletinin ilk yıllarında kurulmuş olabileceği izlenimini destekler niteliktedir. Bunun yanında Osmanlı padişahlarının hemen hepsi ataları Ertuğrul Gazi'nin anısına vakıflar kurmuşlardır. Yeniçeri, taycı gibi zümrelerin bulunması vakfa ilavelerin yapıldığını göstermektedir.

III. VAKFIN ÖZELLİĞİ VE İDARESİ

Ertuğrul Gâzi vakfının temel özelliği "selâtin vakfı"¹² olmasıdır. Osmanlı padişahları, Ertuğrul Gâzi vakfını kendi vakıflarının yapısına sokmuşlardır. Bunun sebebi muhtemelen vakfın devamlılığının sağlanması ve her türlü müdahalenin dışında tutulmak istenmesidir. Bilindiği gibi selâtin vakıflarının idaresi Darüssaâde Ağalığı'na¹³ bağlıydı. Darüssaâde Ağası, selâtin vakıflarını nezaretle vazifeliydi. Tevliyet ise padişahların vekil tayin ettikleri kişilere verilir. Bu durum Ertuğrul Gâzi vakfına âit belgelerde de açıkça görülür.

Belgelerde adı geçen ve Ertuğrul Gâzi evkâfına nezaret ettiği anlaşılan Darüssaâde Ağalarından biri III. Ahmed'in Darüssaâde Ağası olan Abdullah Ağası'dır. Abdullah Ağası, bozul-

muş ve karışmış olan Ertuğrul Gâzi vakfını 1706 yılında teftiş ettirmişti. Mütevelli olarak da belgelerde iki kişinin ismi geçer. Bunlardan ilki 1706'da mütevelli olan Mehmed bin Ahmed, diğeri ise 1787'de mütevelli olan Teberdârân-ı Hâssa'dan Kuşçu Mehmed'dir.

Vakfın ikinci özelliği "menrûzü'l-kalem ve maktuü'l kadem min külli'l- vücûh serbestiyyet" üzere kayd ve tahrir edilen vakıf¹⁴ olmasıdır. Yani serbest vakıftır. Bilindiği gibi devlete ait toprakları sadece padişahlar ve vezirler serbest olarak vakfetmişlerdir. Burada vakfedilen şey, toprağın rakabesi veya tasarruf hakkı değil sadece vakıf sahada yaşayan kişilerden alınan vergilerdir. Bu tür vakıfların gelirleri, devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere ayrılmıştır. Serbest vakıflara îtmâr ve mülk idarecileri (sancakbeyi, subaşı gibi) giremez, vakıf bölgede teftişte bulunamazlar, vergi toplayamazlardı. Bu görevler tamamen vakfın mütevellisine bırakılırdı. Selâtin vakıflarında bu şekilde bir uygulamaya gidilmesinin sebebi, daha önce de belirttiğimiz gibi, vakfı çeşitli müdahalelerden uzak tutmaktır. Ancak yine de selâtin vakıfları kendilerini müdahâlelerden kurtaramadılar.

Ertuğrul Gâzi vakfının Şeyh Edebâlı ve Timur Bey vakıflarıyla olan arazi anlaşmazlığı uzun yıllar sürmüştür. Neticede dava konusu olan Yediler-üyüğü isimli yerin Ertuğrul Gâzi vakfından olduğuna 1706'da karar verilmiştir. Karar heyetinde Bilecik imamı Ali Efendi İbn-i Hasan, Bilecik nakibi es-Seyyid Mustafa

9. "Bilecik nahiyesinin mahsûlünü Osman Han ehl-i beyt için cihet-i maaş tayin eyledi kiçi oğlu Alaeddin Paşa'yı inâsıyla anda koyub Edebâlı'yı üzerlerine emîn eyledi (Bkz. İbn Kemâl, Tevârih-i Al-i Osman, I, (yay. Şerafettin Turan), Ankara 1970, s.140).

10. Hüdâvendigâr Vilâyeti Vakıf Defteri, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, no. 585, s.282a.

11. I numaralı belgenin I numaralı ekine bakınız.

12. Selâtin vakıfları hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tathikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988, s.287.

13. 5 numaralı dipnota bakınız.

14. I ve V numaralı belgelere bakınız.

Çelebi İbn-i es-Seyyid Abdülbâki ve Bilecikli pek çok kişi vardır. Kararı Rumeli kadı askeri **Abdullah**, Anadolu kadıaskeri **Mahmud**, Bilecik nâibi **Mehmed**, Söğüt kadısı **Seyyid Mehmed**, Orta Lefke kadısı **İbrahim Hıfzî** ve Bilecik müvellâsı **Süleyman** tasdik etmişlerdir¹⁵. Vakfın maruz kaldığı meselelerden bir diğeri de, 18. yüzyılın sonlarından itibaren, "ashâb-ı agrâzdan" bazı kişilerin vakıf gelirlerini "fuzûlî zabt etmek" istemeleri olmuştur¹⁶. **Harameyn-i Şerifeyn müfettişleri** bu olayları önlemek istemişlerdir.

IV. VAKFEDİLEN GELİRLER

Bilecik şehri ile Dekinözü, Avlağüzü, Günyarı ve Samakov köylerinin vergisi; Bilecik'in bağçe, bağ, ev, dükkân, han, değirmen ve mukataaları Ertuğrul Gazi'nin hatırasına vakfedilmiştir.

A- Bilecik Şehri ve Vergiler: Bilindiği gibi Bilecik¹⁷, Sultanönü sancağının nahiyelerinden biriydi. 1572 tarihinde yazılmış Sultanönü sancağı **Mufassal Defteri**'ndeki bilgilere göre Bilecik sekiz mahalle ile bir cemâati nefsinde toplayan bir şehirdir. Aynı tarihte şehrin nüfusu yaklaşık 1842 kişidir (502 nefer). 1572 ilâ

1706 tarihleri arasında şehrin nüfusu oldukça artmıştır. Öyleki 1572'de sekiz mahalle iken 1706'da ondört mahalle olmuştur. Şehrin nüfusu da yaklaşık 3468 kişiye (977 nefer) çıkmıştır. Özellikle 1572'de Bilecik'in köyü durumunda olan **Aşağıküplü**, 1706'da Bilecik'in mahalleleri arasına katılmıştır. Yine **Osman Gazi**, **Debbâğhane**, **Karaca**, **Akmescid** mahalleleri ile **Ermeni** mahallesi 16. yüzyıldan sonra kurulmuştur. Yeni kurulan bu mahallelerin yanında eskiden beri var olan **Emirler**, **Dere**, **Bâzâr**, **Cami-i Şerif-i Cedîd** (diğer adı **Kâdî mahalleleri**), **Hisar**, **Börkçüler**¹⁸ ve **Cami-i Şerif-i Orhan Gazi mahallesi** de mevcudiyetlerini korumuşlardır. Emirler, Bâzâr, Cedîd, Câmi, Börkçüler ve Akmescid mahallelerinin nüfusu önemli ölçüde artmış; Dere, Hisar ve Orhan Gazi Camii mahallelerinin nüfusu azalmıştır. Hatta Hacı Şucâ mahallesinde kimse kalmamıştır. Orhan Gâzî câmiî hâfızları cemâ'atı de ortadan kalkmıştır.

Bilecik'teki Ermeni mahallesi XVI. yüzyıldan sonra kurulan mahallelerdendir. Araştırmamızın sonunda I numaralı belgede Ermenilerin baba ve dedelerinin Bilecik'e geldikleri "*ispenç ve rûsûm-ı riâyetlerini Ertuğrul Gazi vakfına*

15. I numaralı belgenin I numaralı ekine bakınız.

16. V numaralı belgeye bakınız.

17. *Es-Seyyid Şeref Halil Abbâsî -zâde*'ye ait *Hûlasatü'l-Ahvâli-l-Büldân fi Memâlik-i Al-i Osman* isimli eserde (eser basılmamıştır, yazma seyahatnâmenin fotoğrafları Prof. Dr. Refet Yinanç'ın kütüphanesindedir. Yinanç'a Seyahatnâmeden yararlanmama müsaade ettiği için teşekkür ederim) 1851'de Bilecik'de Rum, Ermeni mahalle ve kiliselerinin bulunduğu ve çok sayıda yastık tezgâhının olduğu bildirilir. Ayrıca 1851'de Bilecik'in heşhin hane olduğu, çarşılarında her türlü emtîa, eşya ve me'kulâtın mevcut olduğu, tezgahlarda Bilecik çatması, yasdıklar ve zi-kiymet abayiler dokunduğu, ipekli dokumaların yaygın olduğu ve bu dokumaların İstanbul'a gönderildiği dolayısıyla ahalisinin çoğunun ipek tüccarı olduğu beyan olunur (s.214-215).

18. Börkçüler mahallesinin Orhan Gazi zamanında kurulduğu anlaşılıyor. *Aşıkpaşazâde* 'de bu konuda şu kayıt vardır: "Orhan Gazi'ye Alaeddin Paşa eydür: İmdi seninle leşkerine bir nuşan koyalım gayrı leşkerde olmasın dedi. Orhan Gazi eydür: kardeş her ne kim edersin ben anı kabul ederim dedi. Ol eydi: İmdi etraftaki beglerin borkü kızıldır senin ak olsun. Orhan Gazi emr etdi Bilecik'de bork işlediler gaziler ve cem-i tevâbî ak bork giydiler (s.39-40)". Süreyya Üntüt, Bilecik'in eski mahalleleri hakkında şunları söyler: "Eski Bilecik Gazhane ve devamı olan Gugukluk-deresi ve Dabağhane dereeleri içinde çukurda kurulmuş olup Edebalı türbesinin etrafındaki Hisar, Dabağhane, Cami-i Kebir, Dere, Emirler ve Karacalar mahallelerinden ibaret idi. Yukandaki mahalle denilen yer de Al.mescit mahallesi (Fethibey, İstiklal ve ve Cumhuriyet mahalleleri şimdiki mahalleler) ki müslümanlar oturuyordu. Saltaş camii'nin güneyi ile hamam civarında Ermeni mahalleleri bulunuyordu (adı geçen yazı. s.21)".

vermek şartıyla¹⁹ vakfın reâyâsı oldukları kayıtlıdır. 1706'da yaklaşık 621 kişi (189 nefer) olan Ermeniler, Bilecik nüfusunun yaklaşık %18'ini oluşturmuşlardır. Yine belgelerden anlaşıldığına göre, kuyumculuk, kumaş boyacılığı ve pazarcılıkla uğraşmışlardır.

Yukarıda isimlerini ve nüfuslarını verdiğimiz Bilecik mahallelerinde, 1706 yılında, tahminen 3500 kişinin bulunduğu ve bunların Ertuğrul Gazi vakfına bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Bilecik'teki bu vakıf reâyânının dışında, Dekinözü, Avlağüzü, Günyarık ve Sâmakov köylerinde de Ertuğrul Gazi vakfına vergi veren 472 kişinin (128 nefer) olduğu görülmektedir. Söz konusu köylerdeki vakıf reâyâlarının bazıları İsaşeyh, Sarılar, Ağarı, Bey, Papalar, Üçbaşlı, Eyilikveran, Selbükü, Kurşunlu, İñönü, Bozüyük ve Beypazarı'nda ikamet etmişlerdir. 1706 tarihli belgede, vakıf reaya içinde, 116 yeniçeri, 11 imam, 6 müezzin, 4 mu'tak, 3 taycı²⁰, 2 sipahizâde, 2 mütেকaid sipâhi, 2 müselleme, 2 mütেকaid yeniçeri, 1 teberdâr, 1 nakib, 1 kuyum, 1 papas, 1 taycılar Ağası olduğu görülür. 1706'da 4000 kişi civarında olan vakıf reâyâdan 42,664 akça vergi alındığı anlaşılmaktadır.

Vakıf gelirlerinin en önemli kısmını (yaklaşık % 27'sini) öşür, resim, bac, damga ve ihzârîye gibi vergiler oluşturur. Öşürler hububatdan, arı kovanlarından, bağ, bağçe, çayır ve bostanlardan ve pamuktan (penbe) alınmıştır. 1706 yılında bir müdd buğdaydan 60 akça veya 1 kileden 10 akça; diğer hububatların da 1 müdünden de 40 akça öşür vakıf için toplanmıştır. Bununla beraber Bilecik, Dekinözü,

Avlağüzü ve Günyarık köylerinde taycı, piyâde, imam, müstahfız ve sipâhi gibi kişilere ayrılan arazilerden vakıf için öşür alınmamıştır.

Bilecik kasabasının keyl ve kapân resmi ile Dekinözü, Avlağüzü ve Günyarık köylerinin çift, bennâk, mücerred ve zemin resimleri vakıf geliri içinde yaklaşık % 14'ünü oluşturarak öşürden sonra ikinci sırayı alır. 1706 tarihli belgede ifade edildiğine göre Bilecik sebze pazarına (kapân) gelen yiyecek ve eşyalardan "yüz akçada iki akça resm-i kapân" alınması; kapana gelen her çeşit malın tartılmadıkça satılmaması; eğer tartılmadan alan ve satan olursa bunların azarlanması ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında "vezzâniye" adı altında ipek (harîr) alıp satanlardan her yüz akçada iki akça alınması uygun görülmüştür.

Bilecik pamuk pazarına (pâzâr-ı penbe) getirilen pamuk yüklerinden yükün miktarına ve çeşidine göre; hayvan pazarına getirilen koyunların her başı(re's) için iki akça, diğer hayvanlardan da yaklaşık bir ücret vakıf için tahsil edilmiştir. Baclar vakıf gelirinin yaklaşık % 7'sini oluşturur.

İhzârîye, bilindiği gibi, dava münasebetiyle mahkemeye getirilen şahıslardan mübaşir veya muhzurın masraflarına karşılık olarak alınan paradır. Bilecik ile Lefke²¹ kazalarının ihzârîyesi Ertuğrul Gazi vakfına ayrılmıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre bir dönemde Lefke kazasının ihzârîyesine Yörgüç Paşa²² evkâfı zabıtları dahil etmek istemişlerdir. Ancak "emr-i âli ve Defter-i Atîk gereğince" buna dokundurulmamıştır. Bilecik civarında balık tutup satanlar-

19. I numaralı belgeye bakınız.

20. Taycılar, padişahın taylarına bakarlardı. Kendilerine has kanunları vardı ve bazı vergilerden muafıydılar. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, s.500-501.

21. Lefke bugünkü Osmaneli. Lefke'ye, Osman Gazi'ye izafeten 1913 yılında Osmaneli adı verilmiştir (Özler Gün, adı geçen yazı s.77).

22. Yörgüç Paşa II. Murad'ın Jelasıdır. Ceddi, Amasya'da Atabekîyye Medresesinin sahibi olan Nasîrüddin Ahmet bin Ömer'dir. Amasya'da camii vardı (bkz. Halil Edhem, "Yörgüç Paşa ve Evladına Aid Bir Kaç Kitabe" TÖİ:M. (722),1327).Amasya ve Tokat civarında haramilik eden Kızılköca Türkmenlerini te'dip etmiş, Osmançık'taki Koca Kayası Hîsarını Haydar Bey'den almış ve Canik'i Alpaslan Oğlanlarının elinden kurtarmıştır. Amasya ve Sivas'da çok sayıda vakfı vardır.

dan alınan vergi (**damga**) da vakfa gelir kaydedilmiş ve bu verginin Bursa'da ne şekilde alındıysa Bilecik'te de aynı şekilde alınması karar altına alınmıştır. Bu vergilerin yanında Lefke'nin(şimdiki Osmaneli) **bâd-ı hevâsı**, **adet-i aġnâmının yarısı**, **mâl-ı gâibi**, **mâl-ı mefkûdu**, **resm-i arûsânesi** de vakıf gelirlerindedir. Yi ne Bilecik'in **ganem** ve **arusâne resmi**, **kul** ve **câriye bahâları**, **kenizeki**, **abd-ı abıko**, **kaçġun** ve **yâvası**, **mâl-ı gaibi**, **cürm ü cinâyeti**, **beytü'l-mâli** ve **bâd-ı hevâsı** da vakıfdır. Bu şekilde vergilerin vakfedilmesiyle, vakfa düzenli bir gelir sağlamak istenmiştir. Bilindiġi gibi bu vergilerin çoġu bazı yerlerde **timâr**, **zeâmet** veya **hass** olarak **sipâhilere**, **zâimlere**, **vezirlere** ayrılırdı.

B- Bilecik Bahçeleri: Bilecik bahçelerinin hemen hepsi Söġüt'de²³ medfun Ertuġrul Gâzi'nin vakfidir. Vakfın gelir kayıtlarında vakfa ait 271 adet bahçe kayıtlıdır. Bu bahçelerin bir kısmı şehirdeki mahallelere yayılmış, bir kısmı da **Karasu** boyunca uzanmıştır. Altı dönemden küçük olan vakıf bahçelerin özellikle **Aşaġıküplü** köyünde sıklık kazandıġı anlaşılmaktadır.

Vakıf bahçeleri kullananların pek çoġu **e-fendi** ve **beşe ünvanını** taşıyan müslüman Türkler olmuştur. Bununla beraber zimmilerin tasarrufuna da bahçeler bırakılmıştır. Vakıf bahçeleri kullanan Bilecikli, Ortaküplü ve Aşaġıküplüler büyük dönemli bahçelerin her dönümü için 50 akça; orta dönemli bahçelerin her dönümü için 40 akça; ve küçük dönemli bahçelerin her dönümü için de 30 akçayı vakfa

vermeyi taahhüt etmişlerdir.

C-Bilecik Baġları: Bilecik, Ortaküplü ve Aşaġıküplü'deki baġların çoġu Ertuġrul Gazi'ye vakfedilmiştir. Baġların tasarrufuyla ilgili kânun da konulmuştur: Baġlarda üzüm ermeye başladığında belli kişiler(ehl-i hibre) üzümün miktarını tahmin edecek, bu tahmin başka kişilerce doğrulanacak ve baġların öşrünü vakfa vermedikçe hiç kimse baġlarına giremeyecekti.

Ç-Bilecik Evleri: Sayısı ve mutasarrıfları hakkında belgelerde bilgi bulunmayan çok sayıda ev (**hâne**) Ertuġrul Gazi'nin hatırasına vakfedilmişti.

D- Mukataalar : Bilecik'te Ertuġrul Gazi vakfına ait evlerin, atölyelerin (**destġâh**), hamamların ve kahvehanelerin arsaları mukata'aya verilmiştir. Nitekim en iyi arsa sahipleri senede 36 akçayı, orta arsa sahipleri senede 24 akçayı ve küçük arsa sahipleri de senede 12 akçayı "**mukâtaa**" olarak vakfa vermeyi kabul etmişlerdir. Yine atölye sahipleri de her atölye için senede 60 akçayı vakfa vermişlerdir.

Bilecik'teki Murad Ferrâş, Abdülbaki Beşe, El-İlacc Abdullah veled-i İlacı Piri ve Cami-i Kebir hamamlarını işletenler senede toplam 336 akçayı; Halil Efendi, İlacı İbrahim, nakîb Es-Seyyid Mustafa, Ali Efendi, İlacı Mehmed ve Küçük kahvehânelerini çalıştıranlar da senede toplam 1200 akçayı vakfa vermişlerdir.

E- Su Deġirmenleri: Vakfın Bilecik'te sekiz **bâb** Dekinözü ve Samakov köylerinde de 14 bab olmak üzere toplam 21 bab su deġirmeni (**asıyâb**) vardır. Deġirmenlerin her babından

23. Kâtip Çelebi Söġüt'de Osman Gazi'nin babası Ertuġrul Bey'in mezarı bulunduġunu ve mezarın üzerine muhteşem bir kubbe yapıldığını söylemektedir. Ayrıca Söġüt'de çok sayıda han, cami, hamam bulunduġunu; Köprüll Mehmed Paşa'nın 1576 yılında Lefke ile Söġüt arasında han, cami, hamam ve çarşılar yaptırttığını bildirmektedir (bkz. Cihânnümâ, s.642). Ertuġrul Gazi'nin türbesi II.Abdülhamid zamanında tamir edilmiştir. (Ali Asaf, adı geçen eser, s.82). Millî Mücadele yıllarında türbe Yunanlılar tarafından tahrip edilmiştir (Bkz.Kadriye Hüseyin, Mukaddes Ankara'dan Mektuplar, çev. Cemile Necmeddin Sahir Silan, Ankara 1987, s.5) Söġüt pekmezi, köfteri, şıra sucuġu ve üzüm turşusu ile meşhurdur. (Abhâsi-zâde, adı geçen eser, s.214). Söġüt için yine bkz. Ahmed Refik, "Söġüt" İkdâm, no.8687, 20.5.1921; Refet Yinanç, "Söġüt Vakıfları", II.Osmanlı Sempozyumu, s.39-54.

senede 120^{akça} vakıf için alınmıştır.

F-Dükkanlar ve Hanlar: 1706 tarihli belgeye göre Bilecik'te olan 20 debbâğ, 19 bazarıcı, 14 boyahâne, 14 bakırcı, 7 kuyumcu, bir semerci, bir demirci, bir bakkal ve 95 tane de çeşitli işler için kullanılan dükkân (tolam 172 adet) Ertuğrul Gazi'ye vakfedilmiştir. Dükkânları kullananlar, dükkânın büyüklüğüne ve dükkânda yapılan işin cinsine göre senede belli bir ücreti vakfa vermişlerdir.

Dükkanın adı	Adedi	Mutasarrıfı	Yıllık vergisi (Akça)
Debbâğ	20	Bilecikli	1.200
Pazarıcı	5	Seyyid Abdullah	150
Pazarıcı	5	Seyyid Ahmed/Seyyid Mustafa	150
Pazarıcı	4	Nakîb Seyyid Mustafa	120
Pazarıcı	3	Abdi	90
Pazarıcı	1	Dabbâğ Hacı Mehmed	30
Pazarıcı	1	Hisar Mah. Halkı	30
Boyahâne	11	Bilecik Ermenileri	1.320
Boyahâne	1	Molla Ahmed	120
Boyahâne	1	Hacı İbrahim	120
Boyahâne	1	Hacı Mehmed	120
Bakırcı	12	Mercimekzâde Es-Seyyid Ahmed	60
Bakırcı	1	Topal Ahmed	60
Bakırcı	1	Söğütlü Hacı Ali Bey	30
Kuyumcu	5	Bilecik zimmi	400
Kuyumcu	2	Mercimekzâde Es-Seyyid Ahmed	60
Semerci	1	Osman	30
Demirci	1	Seyyid Reis Hacı Halil	30
Bakkal	1	Nakîb Hacı Mustafa	30

Diğerleri	95	Bilecikli	2.640
	172		6.790

Yukarıdaki çizelgeden de görüldüğü gibi, Ertuğrul vakfına ait 172 adet dükkânın 154'ünü Bilecikli müslüman Türkler, 18 adedini de zimmi Ermeniler kullanmışlardır. Vakıf dükkânların haricinde, vakfa bağlı iki tane de "han-ı Acem" vardır. 1706'da bu hanlardan birini Tellizâde Osman Ağa diğerini de Hanım Hatun tasarruf etmiştir. Söz konusu hanlar muhtemelen İran'dan Bursa'ya gönderilen ipekli ve pamuklu dokumalar için antrepo vazifesini görmüş olmalıdır.

Ertuğrul Gazi vakfı Osmanlı Devleti'nde bir belde vergilerini vakfedilmesinin en çarpıcı miltardan biri olarak karşımıza çıkar. Tamamıyla Ertuğrul Gazi'ye vakfedilen Bilecik tarihi gelişimini vakıf kuralları çerçevesinde sürdürmüştür²⁴. Bilecik Ermenileri de bu yapıdan yararlanarak varlıklarını XX. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmişlerdir. Hatta Osmanlı Devleti Ermenileri en iyi şekilde himaye etmiştir. Bunun en güzel delillerinden biri Bilecik pazarının XVI. yüzyıldan itibaren Ermenilerin isteği doğrultusunda kurulmuş olmasıdır²⁵. Bilecikli müslüman Türklerin Pazartesi günlerinde kurulan Bilecik pazarının Pazar gününe değiştirilmesi isteği, devrin hükümetince reddedilmiştir. Hükümet reddetme sebebi olarak, Pazar gününün Ermenilerin ayin günü olduğunu, dolayısıyla bu günde Ermenilerin pazar ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını göstermiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı padişahları Anadolu Türklüğünün yeniden canlandığı ve kendileri için özel öneme sahip olan Bilecik'i Ertuğrul Gazi'ye vakfetmekle, O'na olan manevî borçlarını en iyi şekilde ödemeyi bilmişlerdir.

24. Şehirlerin kuruluşunda vakıfların işlevini açıklayan güzel bir araştırma için biz. Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin teşekkül ve inkişafı tarihi bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına âid araştırmalar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII/1-2, (Ekim 1962-Şubat 1963), s.239-296.

25. 1 numaralı belgenin 3 numaralı ekine bakınız.

BELGE I

DEFTER-İ EVKÂF-I ERTUĞRUL¹ GÂZİ
NEFS-İ BİLECİK²

(v.1a) Düstürü'l-amel olmak üzere Defter-hâne-i Âmire'de hıfz olunmak buyruldu 13 C(amâzielâhîr) sene 118 Sahh

Ahmet Şâh bin Mehmed Şâh Hân muzaffer dâimâ (tuğra) (v.1b) Evkâf-ı Hazret-i Ertuğrul Gâzî -aleyhirrahme ve'l-meğâzi- vakf-ı merkûm evkâf-ı selatinden olmağla mefrûzü'l-kalem ve maktuü'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere kayd ve tahrîr olunmuştur fi gurre-i Reb-ülâhîr sene 1118.

Nefs-i Bilecik der livâ-i Sultanönü vakf-ı müşârünileyh

Devlet-i Aliyye tarafından bundan âkdem şerefyâfte-i sūdûr bulan fermân-ı âli mücebince kasaba-ı mezkûre hudûdu tahdîdine mübâşeret olundukda iptidâ garb cânibinden Leske³, ye giden tarik-i âmm ile Hamsu⁴ nâm nehrin karşusunda Kaldırayak⁵ toprağında vâki Değirmenaltı'ndan câri sudân avdet olunub mezbûr su sıra gelinüb Kemer⁶ nâm mahalle andan İstanbul'a⁷ giden tarîka çıkub andan şark tarafına avdet edüb Diklitaş⁸ nâm mahalle gelinüb andan tarik-i âmm ile yürünüb Eskikal-dırım⁹ nâm mahalle andan şehr-i mezbûra giden su maslağına¹⁰ andan dahi Okatacak¹¹ nâm mahalle andan Demürcüderesi¹² içinden Oluklupınarı¹³, na andan kible cânibinden Aşağıküplü¹⁴ nâm karyeye giden tarik-i âmm ü-

zere Kadiyokuşu¹⁵, na andan karye-i mezbûre ahâlisi ile bade'n-niza alâim vaz etdikleri Devkendi¹⁶ Yerlikayabaşı'na andan şimâl tarafına teveccüh edüb merhûm ve mağfûrûn leh Çelebi Sultan Mehmed Hân vakfı sınırı kurbünden sırt sıra gidüb Göçücekdepe¹⁷ nâm mahalle geldikte bir miktâr kible cânibine rücû edüb sağ cânibde olan mişe ağacından bağlar arasından girüb Göçücekyerlitaş'a andan sırt sıra giden yolda vâki Yerlükayalar'a andan yine şark cânibine insıraf olunub çitlenbik¹⁸ ağaçları dibinden Hamza Beg'i harkına¹⁹ hark-ı mezbûr üzere dâir olan dört göz değirmen hudûd-ı mezbûr içinde vakfın olub değirmen-i mezbûr harkından aşağı tarafı Karasu'ya mün-tehi olub andan Karasu²⁰ sıra sekiz göz değirmen²¹ harkından çıkan su sıra Kebirköprü²² 'ye andan su sıra gidüb Karaçay²³ Boğazı'nda şehir tarafında olan Sivrikaya²⁴, ya andan mezbûr kayanın ensesinden²⁵ giden ince yoldan Hıdırlık²⁶ bağları'nın ensesinde olan üyüklere²⁷ andan sâlifü'z-zikr Kaldırayak toprağı'nda dâir mezbûr değirmene mün-tehi olur bu hudûd ile mahdûd olan arâzi ve bağât ve bağçeler ve der-ün-ı hudûdda olan Yediler Üyüğü²⁸ merhûm-ı mumâileyhin vakfidir eben an ceddin böyle bilüriz ve bu hudûd içinde Seyyid Abdullah'ın ve Monla Ahmed'in alâka ve medhâli yokdur de-yü kasaba-i mezbûrdan mevcûd olan ve civâr kurâlarından dahi hazır bulunan sıkât-ı müs-limîn ala tariki'sh-şehâde haber vermegin hudûd-ı mezbûr ile mahdûd olan arâzi ve bağât ve bağçeler ve degirmenler müşârünileyhin vakfı ol-

1. ارطغرل	8. ديکلی طاش
2. بلجک	9. اسکى قالدرد
3. لشفک	10. ماصنغ
4. خام صو	11. اوق اته جق
5. قالدرايق	12. دمورجى درد سى
6. کمر	13. ونوقدو پکر
7. استانبول	14. اشاغى کوپ

15. قاضى يوقوشى	22. کبير کوپرو
16. دوکندى	23. قرد چاى
17. کو چوچک ديه	24. سيورى قيا
18. چتلتنک	25. اکسه
19. حرق	26. حضرتق
20. قرد صو	27. اويونک
21. دکرمان	28. يديلر اويوکى

mak üzere bi'l-muvâcehe hükm olunub huc-
cet-i şer'iyye verilmegin ber müceb-i huc-
cet-i şer'iyye sebt ve tahrîr olundu fi't-tarihi'l-mezbûr.
(v.2a)

1- MAHALLE-İ EMİRLER²⁹

İsmail veled-i Hacı Ali imam^{*}, Murad ve-
led-i Cafer yeniçeri, Mehmed veled-i Memi ye-
niçeri, Yusuf veled-i Ahmed yeniçeri, Yusuf
veled-i Ahmed yeniçeri mükerrer, İbrahim ve-
led-i Veli yeniçeri, Osman veled-i Ahmed ye-
niçeri, Hüseyin veled-i Mehmed Kethüdâ-i ye-
niçeri, Seyyid Mehmed veled-i Mustafa yeniçeri,
Süleyman veled-i Durmuş yeniçeri, Meh-
med veled-i Durmuş tekâüd-i yeniçeri, Meh-
med veled-i Hüsam yeniçeri, Hüseyin veled-i
Mahmud yeniçeri Hasan veled-i İvaz yeniçeri
(v.2b) Mustafa veled-i Mehmed yeniçeri, Ali
veled-i Halil yeniçeri, Halil veled-i Hüseyin
yeniçeri, Hacı Mehmed veled-i Mustafa tek-
âüd-i yeniçeri, Mustafa veled-i Veli yeniçeri,
Mehmed veled-i İmam yeniçeri, Mehmed ve-
led-i Mehmed yeniçeri, Nurullah veled-i İbra-
him yeniçeri, Seyyid Mehmed veled-i Seyyid
Osman müezzîn bâ herât, Seyyid Abdi veled-i
Seyyid Mehmed yeniçeri, İbrahim veled-i Ab-
dullah yeniçeri, İbrahim veled-i Nasuh yeniçeri,
Mustafa veled-i İbrahim yeniçeri, Mehmed
veled-i Abdullah yeniçeri, Halil veled-i Şükür
yeniçeri, Ali veled-i Ahmed yeniçeri, Hüseyin
birader-i o yeniçeri, Hasan veled-i Hüseyin ye-
niçeri

Neferen 135

2- MAHALLE-İ DERE³⁰

Abdurrahmen veled-i Hacı Hasan imâm,
(v.3a) Yusuf veled-i Abdullah yeniçeri, Meh-
med veled-i Hüseyin yeniçeri, Halil veled-i Ab-
dullah mu'tak-ı Hacı İbrahim

Neferen 32

3- MAHALLE-İ BÂZÂR³¹

Gani veled-i Hasan imam, Osman veled-i
Mustafa yeniçeri, Hacı İbrahim birader-i Os-
man yeniçeri, Fettah veled-i Gani yeniçeri, Ga-
ni veled-i Yusuf yeniçeri, Derviş veled-i
İbrahim yeniçeri, Hacı Mehmed veled-i Fethul-
lah yeniçeri, Abdülkerim veled-i Abdullah ye-
niçeri, Nebi veled-i Mahmud yeniçeri, İbrahim
veled-i Fazlı yeniçeri, Osman veled-i Gani ye-
niçeri, Mehmed veled-i İbrahim Dede yeniçeri,
Ahmed veled-i Hacı Şaban yeniçeri. (v.3b)
Mehmed veled-i Osman yeniçeri, Mehmed ve-
led-i Ömer yeniçeri, İsmail veled-i İbrahim ye-
niçeri, Hacı Mustafa veled-i Hacı Mehmed
yeniçeri, Mehmed veled-i Hacı İbrahim yeniçeri,
İsmail veled-i Mustafa yeniçeri. İshak bir-
ader-i o yeniçeri, Abdi veled-i Şaban yeniçeri,
İsmail veled-i Şaban müezzîn-i Bâzâr, Abdül-
mümin veled-i Eyyub yeniçeri, Mustafa veled-i
Gani yeniçeri, Osman veled-i Mehmed yeniçeri

Neferen 100

4-MAHALLE-İ AK MESCİD³²

Eyyub veled-i Süleyman imâm³³, Hacı Ha-
san veled-i Mehmed yeniçeri³⁴, Hacı İbrahim
veled-i Dilaver teberdâr³⁵, (v.4a) Halil veled-i
Mehmed müezzîn, Mehmed veled-i Hüseyin
yeniçeri, Hacı Ali veled-i Bayram yeniçeri, Sey-
yid Mustafa veled-i Seyyid Abdülbaki nakîb, Ö-
mer Halil yeniçeri, Mehmed veled-i Osman
yeniçeri Hasan, veled-i Abdullah yeniçeri, Hacı
Abdullah veled-i Hacı Piri yeniçeri, Mustafa
veled-i İbrahim yeniçeri, Mustafa veled-i Rüs-
tem yeniçeri, Ali veled-i Mehmed yeniçeri, Hü-
seyin veled-i Mustafa yeniçeri, Halil veled-i
Süleyman yeniçeri, Mustafa veled-i Ahmed
imâm, Ömer veled-i Hasan yeniçeri, Hüseyin
veled-i Yahya yeniçeri, Abdullah veled-i Hacı
Mehmed yeniçeri, (v. 4b) İvaz veled-i Oruç ye-

* Muafiyeti veya görevi olmayan kişilerin isimleri buraya alınmamıştır.

29 - میرزا

31 - بازار

33 - امام

35 - تبردار

30 - دره

32 - اق مسجد

34 - یکچری

niçeri, Abdullah veled-i Mehmed yeniçeri, İsmail veled-i Ali yeniçeri, Hasan veled-i Resul yeniçeri, Hüseyin veled-i Resul yeniçeri, Ramazan veled-i Mehmed yeniçeri, İbrahim veled-i Hasan yeniçeri, Hasan veled-i Derviş yeniçeri, Ahmed veled-i Kuyucu yeniçeri, Mustafa veled-i o imâm

Neferen 158 (v.5a)

5-MAHALLE-İ CÂMİ-İ KEBİR³⁶

Hacı Halil veled-i Mehmed imâm, Mehmed veled-i Mehmed müezzin ve kayyım, Mustafa veled-i Abdullah yeniçeri, Halil veled-i Abdullah mu'tak-ı Hasan Ağa, Osman veled-i Hasan yeniçeri, Hüseyin birader-i o yeniçeri, Mehmed veled-i Derviş yeniçeri. Hacı Gani veled-i Hacı Mustafa yeniçeri, Ahmed veled-i Mustafa yeniçeri, Ahmed veled-i o yeniçeri, Süleyman veled-i Hasan yeniçeri. Mehmed veled-i Ahmed yeniçeri, Mustafa veled-i Hasan yeniçeri, Halil veled-i Hacı Hüseyin yeniçeri (v.5b) Hüseyin veled-i o m yeniçeri, Mehmed veled-i o yeniçeri, Hacı Mehmed veled-i Hacı Piri yeniçeri, Mehmed veled-i Hasan yeniçeri, (v.6a) Ali veled-i İbrahim yeniçeri, Mehmed veled-i Mustafa müezzin bâ berât, Osman veled-i Mehmed yeniçeri, Mustafa birader-i Osman yeniçeri, Mehmed veled-i Hacı Mehmed an karye-i Pelidözü, Mustafa veled-i Ali yeniçeri, İbrahim veled-i Hasan yeniçeri

Neferen 211

6-MAHALLE-İ BÖRKÇİLER³⁷ (v.6b)

Mustafa veled-i Osman imâm, Mehmed veled-i Hüseyin yeniçeri, Mehmed veled-i o yeniçeri, Abdi veled-i İsmail yeniçeri, Hüseyin veled-i Ali m yeniçeri

Neferen 56

7-MAHALLE-İ CÂMİ-İ ŞERİF-İ ORHAN GAZİ³⁸

Hacı Mustafa veled-i Osman imâm, Mehmed veled-i Hacı Süleyman müezzin bâ berât, (v.7a) Mustafa veled-i Hasan yeniçeri, Maden veled-i İbrahim yeniçeri, Hasan veled-i o yeniçeri, Mehmed birader-i o yeniçeri

Neferen 57

8-MAHALLE-İ HİSÂR³⁹

Seyyid Ahmed veled-i Hacı Hasan imâm, Hacı Mustafa veled-i Abdullah müezzin, Mustafa veled-i Hacı Mehmed yeniçeri, Ali veled-i o yeniçeri, Mehmed veled-i Hacı Halil yeniçeri, Mehmed veled-i Abdullah yeniçeri. Hüseyin veled-i Abdullah yeniçeri. (v.7b) Mehmed veled-i Osman yeniçeri, Mehmed veled-i o m yeniçeri, Yusuf veled-i Abdullah mu'tak-ı Hacı Hasan, Mustafa veled-i Abdullah yeniçeri, Mehmed veled-i Yusuf yeniçeri, Hasan veled-i Hacı Mustafa yeniçeri, Yusuf veled-i Abdullah mu'tak-ı Hacı Hasan

Neferen 39

9-MAHALLE-İ ERMENİYÂN ez hâric a-med⁴⁰ der balâ-i kasaba-i mezkûre

David veled-i Boğos papas, Sinan veled-i o m amelâmde merfuû'l-cizye (v.8b)

Neferen 189

Mesfûrlar bir kimsenenin defterli reâyâsı olmayub ata ve dedeleri⁴¹ gelüb kasaba-i mezbûrede tavattun cyleyüb sâkin olmalarıyla vakf-ı şerîfe kânûn üzere ispençlerin⁴² ve rûsûm-ı riâyetlerin⁴³ vakfiün verüb vakfın reâyâsı olmak üzere bâ fermân-ı âli Dester-i Cedîd'e kayd olunmuşdur

36 - جامع کبیر

39 - حصہ

42 - سپنج

37 - بزرگ کبیر

40 - از خارج امر

43 - رسوم رعیت

38 - جامع شریف و روحان غازی

41 - ت و د و د

Bağçehâ der dáire-i şeh'r der kurb-i Karasu ki şehri tâbidir (v.9a)

1- Bağçe-i Doyraoğlu⁴⁴ haliyâ der tasarruf-ı Çaylakoğlu⁴⁵ Kurd der kurb-i hudûd-ı an karye-î Aşağıküplü 1 evlek

2- Bağçe-i Doyraoğlu haliyâ der tasarruf-ı Madencioğlu Mehmed Çelebi an mahalle-i Osman Gâzi 3 evlek

3- Bağçe-i Sasi⁴⁶ nâ malûm hâlf 0.5 d (önüm)

4- Bağçe-i Rıdvan haliyâ der tasarruf-ı Gülüm⁴⁷ an mahalle-i Debbaghane 0.5 d (önüm)

5- Bağçe-i Divaneoğlu Kostantin an karye-i Aşağıküplü 1. 5 evlek

6- Bağçe-i Tolunoğlu⁴⁸ Kostantin an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

7- Bağçe-i Tolunoğlu Kasım an karye-i Aşağıküplü 1 d (önüm)

8- Bağçe-i Hacı Hasan haliyâ der tasarruf-ı Seyyid İsmail an mahalle-i Bazar 2 d (önüm)

9- Bağçe-i Kalemoglu⁴⁹ haliyâ der tasarruf-ı Çakçak⁵⁰ Bedir an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

10- Bağçe-i Kalemoglu haliyâ der tasarruf-ı Madencioğlu Mehmed an mahalle-i Osman Gâzi 0.5 d (önüm)

11- Bağçe-i Kalemoglu Mehmed an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

12- Bağçe-i İlanlı⁵¹ zimmi haliyâ der tasarruf-ı Kurd an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

13- Bağçe-i Kalemoglu Kostantin an karye-i Aşağıküplü 0.5 evlek

14- Bağçe-i Domala⁵² haliyâ der tasarruf-ı Mustafa Beşe an karye-i Ortaküplü 3 evlek

15- Bağçe-i Sırıkçı⁵³ Sinan an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

16- Bağçe-i Domala haliyâ der tasarruf-ı (?) an karye-i Aşağıküplü 0.5 evlek

17- Bağçe-i Karahasanoğlu haliyâ der tasarruf-ı Hacı Hüseyin an mahalle-i Debbaghâne 0.5 d (önüm)

18- Bağçe-i Madenci haliyâ der tasarruf-ı Arslan an karye-i Aşağıküplü 0.5 d (önüm)

19- Bağçe-i Nalband haliyâ der tasarruf-ı Deli Kurd an karye-i Aşağıküplü 1 d (önüm)

20- Bağçe-i Abdullah veled-i Hasan Ağa an mahalle-i Osman Gâzi 0.5 d (önüm)

21- Bağçe-i Yuvanoğlu⁵⁴ Kasım an karye-i Aşağıküplü 0.5 evlek

22- Bağçe-i Yuvanoğlu haliyâ der tasarruf-ı Tayğar⁵⁵ Karısı an karye-i Aşağıküplü 0.5 evlek

23- Bağçe-i Maden haliyâ der tasarruf-ı Pehlivan an mahalle-i Akmescid 0.5 d (önüm)

24- Bağçe-i Karakoz⁵⁶ Hatunu haliyâ der tasarruf-ı Genç Arslan an karye-i Ortaküplü 0.5 d (önüm)

25- Bağçe-i Çuracı⁵⁷ Hacı Hüseyin haliyâ der tasarruf-ı Şeyhoğlu Osman 0.5 evlek

26- Bağçe-i Kapaklıoğlu⁵⁸ Ahmed an karye-i Aşağıküplü 2 evlek

44 - دويره

49 - قلم

54 - يوان

45 - چايلاق

50 - چاق چاق

55 - طايغار

46 - صاصنى

51 - ايلانلى

56 - قره قوز

47 - كسوه

52 - ضومالا

57 - چورجى

48 - ضونون

53 - سيركچى

58 - قياقلى

27- Bağçe-i Hacı Bekir haliyâ der tasarruf-ı Mehmed Beşe an mahalle-i Debbağhâne 3 evlek

28- Bağçe-i Hacı İbrahim haliyâ der tasarruf-ı Timurcuoğlu Ahmed Beşe an karye-i Aşağıküplü 2 evlek

29- Bağçe-i Timurcuoğlu Hasan haliyâ der tasarruf-ı Ali Efendi an mahalle-i Bazar 0.5 d (önüm)

30- Bağçe-i Kapaklıoğlu haliyâ der tasarruf-ı Halil Efendi an mahalle-i Câmi-i Kebîr 0.5 d (önüm)

31- Bağçe-i Ustamehmedoğlu Mumcu Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek 1.5/2 kıta

32- Bağçe-i Mayıuoğlu⁵⁹ an karye-i Aşağıküplü 0.5 evlek

33- Bağçe-i Ali Efendi haliyâ der tasarruf-ı Süleyman an mahalle-i Emîrler 1.5 d (önüm)

34- Bağçe-i Hacı Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Hacı Ahmed an mahalle-i Bazar 0.5 d (önüm)

35- Bağçe-i Osman Ağa haliyâ der tasarruf-ı Seyyid İsmail an mahalle-i Emîrler 3 evlek

36- Bağçe-i Babaoğlu Hacı Ahmed haliyâ der tasarruf-ı Murad Beşe an mahalle-i Emîrler 2 d (önüm)

37- Bağçe-i Ali Efendi haliyâ der tasarruf-ı Çuracı⁶⁰ Hacı Hüseyin an mahalle-i Debbağhâne 1 d (önüm)

38- Bağçe-i Mehmed Efendi haliyâ der tasarruf-ı Ahmed Efendi an mahalle-i Osman Gâzi 3 evlek

39- Bağçe-i Öksüz⁶¹ haliyâ der tasarruf-ı Boyacıoğlu Abdullah an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d (önüm)

40- Bağçe-i Öksüzöğlü haliyâ der tasarruf-ı Ali Efendi an mahalle-i Bazar 3 evlek

41- Bağçe-i Zebunoğlu⁶² Mustafa Çelebi an mahalle-i Emîrler 1 d (önüm)

42- Bağçe-i Seyyid Hüseyin haliyâ der tasarruf-ı Mustafa Beşe an mahalle-i Câmi-i Kebîr 4 d (önüm)

43- Bağçe-i Hasan Ağa haliyâ der tasarruf-ı Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek

44- Bağçe-i Hacı Hasan haliyâ der tasarruf-ı İsmail an mahalle-i Bazar 1 d (önüm)

45- Bağçe-i Hasanağaoğlu Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek (v.9b)

46- Bağçe-i Mehmedefendioğlu Ahmed Ağa an mahalle-i Osman Gâzi 2 evlek

47- Bağçe-i Hasan Ağa haliyâ der tasarruf-ı Ali Efendi an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek

48- Bağçe-i Hasanağaoğlu Abdullah an mahalle-i Osman Gâzi 3 evlek

49- Bağçe-i Hasan Ağa haliyâ der tasarruf-ı Ali Efendi an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d (önüm)

50- Bağçe-i Semiz⁶³ haliyâ der tasarruf-ı Süleyman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek

51- Bağçe-i Mustafa birader-i merkûm an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 evlek

52- Bağçe-i Osman Beg haliyâ der tasarruf-ı İbrahim Beşe an mahalle-i Emîrler 2 evlek

53- Bağçe-i Mehmed Efendi haliyâ der ta-

59 - میغور

62 - زبون

60 - شورابی

63 - سس

61 - وکسر

sarruf-ı Mustafa an mahalle-i Osman Gâzi 2 evlek

54- Bağçe-i Hacı Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Ali an mahalle-i Hisâr 2 evlek

55- Bağçe-i Hacı Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Halil an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)

56- Bağçe-i Hacı Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Sarı Receb sâkin-i Aşağıküplü 1 d(önüm)

57- Bağçe-i Ali Efendi haliyâ der tasarruf-ı Tavi⁶⁴ Mehmed an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

58- Bağçe-i Hacı Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Ali an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

59- Bağçe-i Mustafa haliyâ der tasarruf-ı Halil Efendi an mahalle-i Câmî-i Kebîr 0.5 d(önüm)

60- Bağçe-i Ali haliyâ der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Emirler 3.5 d(önüm)

61- Bağçe-i Karakaş⁶⁵ zimmi an karye-i Aşağıküplü 0.5 d(önüm)

62- Bağçe-i Hacı İbrahim an mahalle-i Bazar 2 evlek

63- Bağçe-i Barutcu⁶⁶ Sefer zimmi an mahalle-i Cedid 1 d(önüm)

64- Bağçe-i Yahya haliyâ der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Karaca 2 d(önüm)

65- Bağçe-i Hasan Ağa haliyâ der tasarruf-ı Osman Ağa an mahalle-i Câmî-i Kebîr 3 evlek

66- Bağçe-i Mehmed Efendi haliyâ der tasarruf-ı Hüseyin an mahalle-i Osman Gâzi 3 evlek

67- Bağçe-i Ali Efendi haliyâ der tasarruf-ı Mehmed Ağa an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

68- Bağçe-i Neslihan Hatun haliyâ der tasarruf-ı Halil Efendi 1 d(önüm)

69- Bağçe-i Hacı Aişe Hatun haliyâ der tasarruf-ı Hüseyin an mahalle-i Debbaghâne 3 evlek

70- Bağçe-i Hacı Aişe Hatun haliyâ der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Debbaghâne 3 evlek

71- Bağçe-i Hacı Halil haliyâ der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Hisâr 2 d(önüm)

72- Bağçe-i Hacı Aişe Hatun der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Debbaghâne 2 evlek

73- Bağçe-i Hacı Halil haliyâ der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Hisâr 2.5 d(önüm)

74- Bağçe-i Ahmed haliyâ der tasarruf-ı Hacı İbrahim an mahalle-i Bazar 2.5 d(önüm)

75- Bağçe-i Solak⁶⁷ Hüseyin haliyâ der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bâzâr 3 evlek, bağıdır

76- Bağçe-i Hacı Hüseyin haliyâ der tasarruf-ı (?) ve Ali 1.5 d(önüm)

77- Bağçe-i Hacı Piri haliyâ der tasarruf-ı Bakırcı zimmi sâkin-i Aşağıküplü 2 d(önüm)

78- Bağçe-i İbrahim haliyâ der tasarruf-ı Uzun zimmi an mahalle-i Cedid 1.5 d(önüm).

79- Bağçe-i Süleyman haliyâ der tasarruf-ı Halil an mahalle-i Akmescid 1 dönüm 1 evlek

80- Bağçe-i Süleyman haliyâ der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Osman Gâzi 2 d(önüm)

81- Bağçe-i Mehmed haliyâ der tasarruf-ı Seyyid Abdi Beşe an mahalle-i Emirler 4 d(önüm)

82- Bağçe-i Hacı Abdülkadir hâlâ der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Emirler 1 d(önüm)

83- Bağçe-i Hacı Hasan hâlâ der tasarruf-ı Ebubekir an mahalle-i Hisâr 1 d(önüm)

64- ضویں

66- باروضحی

65- قرد قتر

67- صولاق

- 84- Bağçe-i Hacı Hasan hâlâ der tasarruf-ı Ömer an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)
- 85- Bağçe-i Solak Hüseyin hâlâ der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 2 d(önüm)
- 86- Bağçe-i Mehmed hâlâ der tasarruf-ı Halime Hatun an mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)
- 87- Bağçe-i İbrahim hâlâ der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Emirler 3 d(önüm)
- 88- Bağçe-i Yahya Beşe hâlâ der tasarruf-ı Nakib Mustafa Çelebi an mahalle-i Akmesjid 4 d(önüm)
- 89- Bağçe-i Montâ hâlâ der tasarruf-ı Hacı İbrahim a. mahalle-i Emirler 4 d(önüm)
- 90- Bağçe-i Hacı Mehmed hâlâ der tasarruf-ı Mustafa ve birader-i Ahmed an mahalle-i Bazar 6 d(önüm)
- 91- Bağçe-i İbrahim hâlâ der tasarruf-ı Ahmed an mahalle-i Câmi-i Kebîr 4.5 d(önüm)
- 92- Bağçe-i Ahmed der tasarruf-ı Osman an mahalle-i Osman Gâzî 2 d(önüm)
- 93- Bağçe-i Seyyid Ali hâlâ der tasarruf-ı Hacı Ömer Şeytan⁶⁸ an mahalle-i Câmi-i Kebîr 4 d(önüm)
- 94- Bağçe-i Ömer hâlâ der tasarruf-ı Hacı Mustafa an mahalle-i Câmi-i Kebîr 4 d(önüm)
- 95- Bağçe-i Hacı Ömer hâlâ der tasarruf-ı Hacı Abdurrahman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)
- 96- Bağçe-i Mehmed Ağa hâlâ der tasarruf-ı Saliha Hatun an mahalle-i Akmesjid 0.5 d(önüm)
- 97- Bağçe-i Mehmed Ağa hâlâ der tasarruf-ı Hasan an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)
- 98- Bağçe-i Hacı Ahmed der tasarruf-ı Aişe Hatun an mahalle-i Osman Gâzî 1 d(önüm)
- 99- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Hacı Ahmed an mahalle-i Osman Gâzî 1 d(önüm)
- 100- Bağçe-i Hüseyin der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)
- 101- Bağçe-i Mustafa hâlâ der tasarruf-ı Emrullah an mahalle-i Osman Gâzî 1 d(önüm)
- 102- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Emirler 3 d(önüm)
- 103- Bağçe-i Ali Beşe der tasarruf-ı Ahmed Beşe an mahalle-i Akmesjid 3 d(önüm)
- 104- Bağçe-i Hacı Yahya hâlâ der tasarruf-ı Hüseyin an mahalle-i Akmesjid 0.5 d(önüm)
- 105- Bağçe-i Halil Beşe der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Osman Gâzî 0.5 d(önüm) 3 evlek
- 106- Bağçe-i Hacı Ömer der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Hisâr 4 d(önüm)
- 107- Bağçe-i Seyyid Osman der tasarruf-ı Hasan Efendi der mahalle-i Osman Gâzî 2 d(önüm)
- 108- Bağçe-i Hacı Mehmed hâlâ der tasarruf-ı Ali Çelebi an mahalle-i Bâzâr 2 d(önüm)
- 109- Bağçe-i Seyyid Mustafa der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bâzâr 1.5 d(önüm)
- 110- Bağçe-i Mehmed hâlâ der tasarruf-ı Hacı Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 0.5 d(önüm)
- 111- Bağçe-i Hüseyin Beşe der tasarruf-ı Halil an mahalle-i Bâzâr 0.5 d(önüm) 0.5/1 ref⁶⁹
- 112- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Hacı Abdurrahman an mahalle-i Karaca 1 d(önüm)
- 113- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 d(önüm)

68 - شيبان

69 - ع

- 114- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Papa⁷⁰
Dirod an mahalle-i Cedid 2 d(önüm)
- 115- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Hacı
Abdurrahman an mahalle-i Karaca 4 d(önüm)
- 116- Bağçe-i Halil hâlâ der tasarruf-ı Arsa-
laan zimmi an mahalle-i Cedid 1 d(önüm)
- 117- Bağçe-i Hacı Piri der tasarruf-ı Hacı
Mehmed an mahalle-i Câmi-i Kebir 2 d(önüm)
- 118- Bağçe-i Rahim hâlâ der tasarruf-ı
Mehmed an mahalle-i Câmi-i Kebir 2 d(önüm)
- 119- Bağçe-i Hacı Pirioglu Hacı Abdullah
an mahalle-i Akmescid 2 d(önüm)
- 120- Bağçe-i Halil der tasarruf-ı Papa Dirod
an mahalle-i Cedid 1.5 d(önüm)
- 121- Bağçe-i Arvin⁷¹ zimmi hâlâ der tasar-
ruf-ı Papa Dirod an mahalle-i Cedid 4 d(ö-
nüm)
- 122- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Der-
vîş an mahalle-i Cami-i Kebir 4 d(önüm)
- 123- Bağçe-i Hacı Kenan der tasarruf-ı
Mehmed an mahalle-i Cami-i Kebir 1 d(önüm)
- 124- Bağçe-i Seyyid Mehmed hâlâ der tasar-
ruf-ı Osman Ağa an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)
- 125- Bağçe-i Kağışbend⁷² der tasarruf-ı
Mehmed Çelebi der mahalle-i Câmi-i Kebir 1
d(önüm)
- 126- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı
Nureddin an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)
- 127- Bağçe-i Seyyid Mehmed der tasarruf-ı
Seyyid Mustafa an mahalle-i Debbâğhâne 1.5
d(önüm)
- 128- Bağçe-i Abdi hâlâ der tasarruf-ı Os-
man an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)
- 129- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı
Hacı Mustafa an mahalle-i Karaca 3 d(önüm)
- 130- Bağçe-i Mehmed hâlâ der tasarruf-ı
Hüseyn an mahalle-i Hisâr 1.5 d(önüm)
- 131- Bağçe-i Hacı Piri hâlâ der tasarruf-ı A-
işe Hatun an mahalle-i Debbâğhâne 3 d(önüm)
- 132- Bağçe-i Mehmed hâlâ der tasarruf-ı İb-
rahim an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)
- 133- Bağçe-i Abdullah der tasarruf-ı Musta-
fa an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)
- 134- Bağçe-i Abdullah der tasarruf-ı Musta-
fa an mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)
- 134- Bağçe-i Yahya Beşe hâlâ der tasarruf-ı
Piri Ali an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)
- 135- Bağçe-i Kara Mehmed hâlâ der tasar-
ruf-ı Seyyid Hüseyin an mahalle-i Akmescid 1
d(önüm) (v.10 b)
- 136- Bağçe-i Hacı Yusuf hâlâ der tasarruf-ı
Hacı Mehmed an mahalle-i Emirler 2 d(önüm)
- 137- Bağçe-i Hacı Musa der tasarruf-ı Yah-
ya Beşe an mahalle-i Emirler 1 d(önüm) 0.5/1.5
ref
- 138- Bağçe-i Abdülmümin hâlâ der tasar-
ruf-ı Ömer an mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)
- 139- Bağçe-i Altun hâlâ der tasarruf-ı Mus-
tafa an mahalle-i Osman Gâzi 1 d(önüm)
- 140- Bağçe-i Seyyid Mehmed der tasarruf-ı
Osman an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)
- 141- Bağçe-i Hacı İbrahim der tasarruf-ı
Mustafa an mahalle-i Osman Gâzi 0.5 d(önüm)
- 142- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Yakub
an mahalle-i Karaca 1 d(önüm)
- 143- Bağçe-i Seyyid Mehmed der tasarruf-ı
Halil an mahalle-i Emirler 1.5 d(önüm)
- 144- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Aişe
Hatun der mahalle-i Câmi-i Kebir 9 d(önüm)
- 145- Bağçe-i Hasan der tasarruf-ı Ali an
mahalle-i Câmi-i Kebir 0.5 d(önüm)
- 146- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hacı
Mustafa an mahalle-i Câmi-i Kebir 0.5 d(ö-
nüm)
- 147- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Salih
an mahalle-i Bazar 0.5 d(önüm)

148- Bağçe-i İbrahim der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 1 evlek

149- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Ahmed der mahalle-i Hisâr 1 evlek

150- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Mehmed Sadık an mahalle-i Bazar 1 evlek

151- Bağçe-i Hacı İsmail der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Hisâr 1 evlek

152- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Ali an mahalle-i Hisâr 1 evlek

153- Bağçe-i Seyyid Hüseyin der tasarruf-ı Abdullah der mahalle-i Bazar 0.5 d(önüm)

154- Bağçe-i Seyyid Abdülbaki der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)

155- Bağçe-i Abdullah der tasarruf-ı Yusuf an mahalle-i Hisâr 1 evlek

156- Bağçe-i Hacı Piri der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

157- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Hisâr 1 evlek

158- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Ebubekir an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

159- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Ömer der mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

160- Bağçe-i Hüseyin der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Bazar 0.5 d(önüm)

161- Bağçe-i Seyyid İsmail der tasarruf-ı Seyyid Ahmed an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

162- Bağçe-i Hacı Halil der tasarruf-ı (?) 4 d(önüm)

163- Bağçe-i Seyyid Mehmed der tasarruf-ı Seyyid Mustafa an mahalle-i Akmescid 3 d(önüm)

164- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Hasan Beşe an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

165- Bağçe Hacı Mustafa der tasarruf-ı İsmihan Hatun der mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

166- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Hacı İbrahim an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

167- Bağçe-i Şeytan Hacı Ömer der tasarruf-ı Hacı Mustafa nakib an mahalle-i Akmescid 2.5 d(önüm)

168- Bağçe-i Halil der tasarruf-ı Hacı Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

169- Bağçe-i Solak Hüseyin der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 3.5 d(önüm)

170- Bağçe-i Mehmed Ağa der tasarruf-ı Hacı Halil an mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

171- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Hacı Mustafa der mahalle-i Câmi-i Kebîr 0.5 d(önüm)

172- Bağçe-i Hacı Ali der tasarruf-ı Abdülvehhab an mahalle-i Bazar 2 d(önüm)

173- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Hacı Mustafa an mahalle-i Bazar 3 d(önüm) maa bağ

174- Bağçe-i Hacı Piri der tasarruf-ı Aişe Hatun an mahalle-i Debbağhâne 1 d(önüm)

175- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Aişe Hatun der mahalle-i Karaca 0.5 d(önüm)

176- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Halil Beşe an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 evlek

177- Bağçe-i Hasan Paşa der tasarruf-ı Ahmed an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

178- Bağçe-i Sefer Beşe der tasarruf-ı Hüseyin ve Mehmed ve Abdullah an mahalle-i Akmescid 3 d(önüm)

179- Bağçe-i Seyyid Dermend⁷³ der tasarruf-ı Seyyid Hüseyin an mahalle-i Akmescid 1 evlek⁷⁴

180- Bağçe-i Seyyid Hüseyin der tasarruf-ı Derviş an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 evlek (v.lla)

181- Bağçe-i Hacı Halil der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

182- Bağçe-i Seyyid İsmail der tasarruf-ı Seyyid Ahmed an mahalle-i Hisâr 2 d(önüm)

183- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Fatıma Hatun der mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

184- Bağçe-i Hacı Halil der tasarruf-ı Hacı Ali an mahalle-i Akmescid 2 d(önüm)

185- Bağçe-i Erhan⁷⁵ der tasarruf-ı Hacı İbrahim an mahalle-i Akmescid 2 evlek

186- Bağçe-i Seyyid İsmail der tasarruf-ı Seyyid Mustafa an mahalle-i Hisâr 4.5 d(önüm) maa bağ

187- Bağçe-i Kocadelüoğulları der tasarruf-ı İbrahim der mahalle-i Aşağıküplü 1 evlek

188- Bağçe-i Kocaduhurlu⁷⁶ der tasarruf-ı Mustafa der mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

189- Bağçe-i Sıcak⁷⁷ der tasarruf-ı Oğlu der mahalle-i Cedîd 1.5 d(önüm)

190- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Ali an mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

191- Bağçe-i Abdullah der tasarruf-ı Köse Mustafa der mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

192- Bağçe-i Kocadayı der tasarruf-ı Abdullah an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

193- Bağçe-i Seyyid Hüseyin der tasarruf-ı Seyyid Abdullah der mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)

194- Bağçe-i Hacı Durmuş⁷⁸ der tasarruf-ı Şeyh Hasan an mahalle-i Osman Gâzi 2 d(önüm)

195- Bağçe-i Abdullah der tasarruf-ı Mehmed der mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)

196- Bağçe-i Ortak⁷⁹ Hasan çizmeci an mahalle-i Cedîd 1.5 d(önüm)

197- Bağçe-i Vasiloğlu⁸⁰ der tasarruf-ı oğlu Kasım an mahalle-i Aşağıküplü 2.5 d(önüm)

198- Bağçe-i Ohan⁸¹ der tasarruf-ı Hacı İbrahim an mahalle-i Akmescid 2 d(önüm)

199- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Osman Ağa an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

200- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Osman Ağa an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

201- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Osman Ağa an mahalle-i Bazar 4 d(önüm)

202- Bağçe-i Derviş der tasarruf-ı Derviş an mahalle-i Câmi-i Kebîr 3 d(önüm)

203- Bağçe-i İsmail der tasarruf-ı Seyyid İbrahim der mahalle-i Bazar 3.5 d(önüm)

204- Bağçe-i Ahmed der tasarruf-ı oğlu an mahalle-i Karaca 1 d(önüm)

205- Bağçe-i Ali Efendi der tasarruf-ı Ahmed Çelebi an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

206- Bağçe-i Hacı Ömer der tasarruf-ı İsmail an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)

207- Bağçe-i Ömer der tasarruf-ı Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

208- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Uckırlar⁸² yedlerindedir an mahalle-i Câmi-i Kebîr an mahalle-i Hisâr 3 d(önüm)

209- Bağçe-i Ömer der tasarruf-ı Mustafa der mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 d(önüm)

210- Bağçe-i Seyyid İsmail der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

75 - رحان

79 - اورتاق

76 - قوجه شیرین

80 - واصل

77 - صحران

81 - وحان

78 - نورمش

82 - اوج قیرلر

211- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Hacı Ömer an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2 d(önüm)

212- Bağçe-i Seyyid İsmail der tasarruf-ı Ahmed an mahalle-i Hisâr 2 d(önüm)

213- Bağçe-i Derviş der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Hisâr 2 d(önüm)

214- Bağçe-i İbrahim der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 1 d(önüm)

215- Bağçe-i Hacı Abdullah der tasarruf-ı Sevinmez⁸³ zimmi an mahalle-i Akmesjid 1.5 d(önüm)

216- Bağçe-i Halil der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Akmesjid 1.5 d(önüm)

217- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Emine Hatun an mahalle- Hisâr 2.5 d(önüm)

218- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Nurullah Beşe an mahalle-i Hisâr 1.5 d(önüm)

219- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hasan an mahalle-i Câmi-i Kebîr 2.5 d(önüm)

220- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı oğulları ve kızları an mahalle-i Câmi-i Kebîr 8 d(önüm)

221- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Ömer der mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

222- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Şaban der mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

223- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Mahmud der mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

224- Bağçe-i Hacı Süleyman der tasarruf-ı Süleyman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 0.5 d(önüm)

225- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Hacı Abdullah an mahalle-i Akmesjid 4 d(önüm) (v.11b)

226- Bağçe-i Ömer der tasarruf-ı Hacı Mustafa an mahalle-i Câmi-i Kebîr 0.5 d(önüm)

227- Bağçe-i Seyyid Mehmed der tasarruf-ı Seyyid Hüseyin an mahalle-i Emirler 6 d(önüm)

228- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Osman Gâzi 0.5 d(önüm) 0.5/1 ref

229- Bağçe-i Seyyid Abdî der tasarruf-ı Seyyid Mehmed an mahalle-i Emirler 2.5 d(önüm)

230- Bağçe-i Hacı Müezzîn an mahalle-i Karaca 2 d(önüm)

231- Bağçe-i Ahmed der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 1.5 d(önüm)

232- Bağçe-i İbrahim der tasarruf-ı Sevinmez zimmi an mahalle-i Cedid 2 d(önüm)

233- Bağçe-i Mustafa der tasarruf-ı Osman an mahalle-i Câmi-i Kebîr 3.5 d(önüm)

234- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hüseyin an mahalle-i Hisâr 0.5 d(önüm)

235- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı İsmail an mahalle-i Karaca 5 d(önüm).

236- Bağçe-i Hala der tasarruf-ı Hasan Çelebi an mahalle-i Karaca 0.5 d(önüm).

237- Bağçe-i Mahmud der tasarruf-ı Hasan Çelebi der mahalle-i Karaca 1.5 d(önüm).

238- Bağçe-i Kara Hasan der mahalle-i Hacı Osman an mahalle-i Câmii Kebîr 3 d(önüm).

239- Bağçe-i Mahmud der tasarruf-ı Hasan Çelebi an mahalle-i Karaca 2 d(önüm)

240- Bağçe-i Ehubekir der tasarruf-ı Kayyım⁸⁴ Mustafa an mahalle-i Akmesjid 1 d(önüm)

241- Bağçe-i Hacı Hasan Nizameddin an mahalle-i Karaca 2 d(önüm)

242- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Hacı Abdurrahman der mahalle-i Karaca 1 d(önüm)

243- Bağçe-i Nizameddin der tasarruf-ı Ahmed an mahalle-i Emirler 2 d(önüm)

83 - سید کبیر

84 - قبی

244- Bağçe-i Hacı İbrahim der tasarruf-ı Ömer an mahalle-i Emirler 1 d(önüm)

245- Bağçe-i Mahmud Çelebi der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Bazar 2 d(önüm)

246- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Abdullah an mahalle-i Emirler 2 d(önüm)

247- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hasan an mahalle-i Emirler 1.5 d(önüm)

248- Bağçe-i Hala der tasarruf-ı Abdullah Çelebi an mahalle-i Bazar 2 d(önüm)

249- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Mehmed an mahalle-i Osman Gâzi 2.5 d(önüm)

250- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Aslan zimmî der mahalle-i Cedîd 1.5 d(önüm)

251- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Mustafa an mahalle-i Emirler 2.5 d(önüm)

252- Bağçe-i Hacı Mehmed der tasarruf-ı Hacı Ebubekir an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1.5 d(önüm)

253- Bağçe-i Süleyman der tasarruf-ı Ömer an mahalle-i Emirler 2 d(önüm)

254- Bağçe-i Ömer der tasarruf-ı Aşağıküp-lü 3 evlek

255- Bağçe-i Sefer zimmî an mahalle-i Cedîd 6 d(önüm)

256- Bağçe-i Abdi der tasarruf-ı Mehmed der mahalle-i Emirler 2 d(önüm)

257- Bağçe-i Mehmed der tasarruf-ı Hacı Ebubekir an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

258- Bağçe-i Hacı Hasan der tasarruf-ı Hüseyin der mahalle-i Osman Gâzi 0.5d(önüm)

259- Bağçe-i Hasan Çelebi an mahalle-i Karaca 0.5 d(önüm)

260- Bağçe-i Hacı İbrahim der tasarruf-ı Molla İsmail an mahalle-i Emirler 0.5 d(önüm)

261- Bağçe-i Mehmed Ağa der tasarruf-ı Hacı Mehmed der mahalle-i Emirler 0.5 d(ö-

nüm)

262- Bağçe-i Hacı Derviş der tasarruf-ı Hacı Halil der mahalle-i Akmescid 2 d(önüm)

263- Bağçe-i Hacı Nasuh der tasarruf-ı Hacı Mehmed an mahalle-i Emirler 0.5 d(önüm)

264- Bağçe-i Hacı Ali der tasarruf-ı Abdullah der mahalle-i Karaca 1.5 d(önüm)

265- Bağçe-i Derviş der tasarruf-ı Hacı Hüseyin an mahalle-i Akmescid 0.5 d(önüm)

266- Bağçe-i Sevinmez zimmî der tasarruf-ı İbrahim an mahalle-i Akmescid 1.5 d(önüm)

267- Bağçe-i Hacı Hüseyin der tasarruf-ı Sefer zimmî der mahalle-i Cedîd 3 d(önüm)

268- Bağçe-i Hacı Derviş der tasarruf-ı Üm-migüllüm⁸⁵ an mahalle-i Akmescid 1 d(önüm)

269- Bağçe-i Hacı Ömer der tasarruf-ı Hacı Abdurrahman an mahalle-i Emirler 1 d(önüm)

270- Bağçe-i Seyyid Osman der tasarruf-ı Hacı Hasan an mahalle-i Emirler 1 d(önüm) (v.12a)

271- Bağçe-i Hacı Mustafa der tasarruf-ı Hacı Ali an mahalle-i Câmi-i Kebîr 1 d(önüm)

Yekûn-ı bağçehâ 271

Hânehâ der derûn-ı kasaba-ı mezkûre hâric ez Defter-i Atık ber müceb-i fermân-ı âli kayd ve tahrîr olundu.

Mukâtaa-i zemîn-i hâne-i a'la der derûn-ı şehr fi sene-i kâmile 36

Mukâtaa-i zemîn-i hâne-i evsat der derûn-ı şehr fi sene-i kâmile 24

Mukâtaa-i zemîn-i hâne-i edna der derûn-ı şehr fi sene-i kâmile 12

Bağçehâ der dâire-i şehr der nezd-i Karasu der tasarruf-ı ahâli-i mezkûrin ve ahâli-i karye-i

Ortaküplü ve karye-i Aşağıküplü a'la dönümlerinden ellişer akça ve evsatlarından kırkar akça ve ednalarından otuzar akça vermek üzere bâ fermân-ı âli mübâşir tayin olunan Anadolu vâlisi vezir-i mükerrrem Çerkes Mehemed Paşa huzûrunda mukırr ve muterifler olmağla ber müceb-i emr-i âli vech-i meşrûh üzere kayd ve tahrîr olunmuşdur

Mukâtaa-i zemîn-i destgâh-ı balık-ı müte-
nevia beher destgâh fî sene-i kâmile altmışar
akça olmak üzeredir husûs-ı mezkûr hâric ez
defter olmağla sâdir olan fermân-ı âli mücebin-
ce müceddeden kayd ve tahrîr olunmuşdur

Bağhâ-i kasaba-i mezkûre der dâire-i şehir
der tasarruf-ı ahâli-i kasaba ve Ortaküplü ve
Aşağıküplü üzüm erişüb kemâlin bulub ehl-i
hibre⁸⁶ tahmini üzere mukavim-i takvîm⁸⁷ e-
düb üzüm sepete girdükde bedel-i öşrin eda et-
medikçe bağlarına girmemek üzere kanûnen
tahrîr olunmuşdur

Hâsıl

Öşr-i hinta	100 keyl	kıymet	1.000
Öşr-i şair	50 keyl	kıymet	780
Öşr-i mahîlüt	25 keyl	kıymet	365
Öşr-i küvvâre der kasaba-i mezkûre ber müceb-i Defter-i Atık			20
Öşr-i bostan ber müceb-i Defter-i Atık			20
Öşr der Karasu ki dâire-i şehre tâbi- dir genden ⁸⁸ açılan yerlerden ve bağ- lardan ve zemîn-i Naibyeri demekle marûfdur ber müceb-i Defter-i Atık			320
Bâc bâzâr-ı penbe ve gayrı yükden a- şağı olandan mikdarına göre bâc alı- nur ber müceb-i Defter-i Atık			800

Resm-i keyl-i nefsi Bilecik ber
müceb-i Defter-i Atık 800

Resm-i kapân ki bâzâra gelen baldan
ve yağdan ve incir ve armuddan ves-
âir bunun emsâli mekûlâtıdan ve Ak-
çabağı'ndan fi'l-cümle kapâna
müteallik eşyadan yüz akçada iki ak-
ça resm-i kapân hisâbı üzere alına ve
bundan aşağı bu üslûb üzere mikdârı-
na göre alına ber müceb-i Defter-i
Atık 1.000

Mürûr-ı eyyâm ile mahall-i kabbân⁸⁹ zâyi
olmağla müceddeden münâsib olan mahalle
kapân vaz olunub asla bir şey vezn olunmaduk-
ca fûrûht olunmaya eger hilâf-ı Defter-i Atık
ve Cedîd vezn etdirmezler ise şer ve kânûn ü-
zere alan ve satan tekdir ve tecrim olunub
muhkem hakkından geline

İhzâriye-i kazâ-i Bilecik ber müceb-i
Defter-i Atık fî sene-i kâmile 600

İhzâriye-i kazâ-i Lefke ber müceb-i
Defter-i Atık fî sene-i kâmile 1.200

Defterhâne-i Âmire'de vakf-ı şerife hâsıl
kayd olunmuşken nefsi Lefke'de vâki Yörgiç⁹⁰
Paşa evkâfı zâbitle:ri müdâhale etmeleriyle ber
müceb-i Defter-i Atık bi emri âli müceddeden
kayd ve tahrîr olunmuşdur.

Mukâtaa-i zemîn-i hammâm-ı Murad
Ferraş ber müceb-i huccet-i şeriyye fî
sene-i kâmile 36

Mukâtaa-i zemîn-i hammâm-ı
Abdülbaki Beşe fî sene 60

Bâc-ı pây⁹¹ ağnâm beher res fî 2 akça
ahınmak üzere ber vech-i tahmîn 1.000

86 - حس حبره

88 - کت

90 - یوز کیچ

87 - مقوم تقوم

89 - قبان

91 - پای

Mukátaa-i zemîn-i hammâm-i el-Hacc Abdullah veled-i Hacı Piri fi sene	120	Mukátaa-i zemîn-i kahvehâne der tasarruf-ı Halil Efendi ve Hacı İbrahim ber vech-i iştirâk fi sene-i kâmile	360
Mukátaa-i zemîn-i hammâm der mahalle-i Câmî-i Kebîr der yedd-i ahâli-i mahalle fi sene	120	Mukátaa-i zemîn-i kahvehâne-i Nakîb es-Seyyid Mustafa fi sene-i kâmile	360
Kiremithâne der mahalle-i Ermeniyân fi sene-i kâmile	120	Mukátaa-i zemîn-i kahvehâne-i Ali Efendi fi sene-i kâmile	360
Resm-i vezn-i harîr hâric ez defter ber müceb-i emr-i âli ber vech-i tahmîn	2.000	Mukátaa-i zemîn-i kahvehâne-i sagir der yed -i Hacı Mehmed fi sene-i kâmile	120
Hâric ez defter olmağla sâdir olan fermân-ı âli mücebince beher yüz akçasından iki akça vezzâniye ⁹² alınmak üzere bi emri âli kayd ve tahrîr olunmuşdur.		Mukátaa-i zemîn-i dekâkin ve han ve boyahâne der kasaba-i mezkûre	162
Tamğa-i balık-ı mütenevvîa hâric ez defter kurb-i civârlarında vâki nefis-i şehri Bursa'da ⁹³ ne minvâl üzere alınmış ise ber müceb-i fermân-ı âli vech-i meşrûh üzere kayd olundu ber vech-i tahmîn (v.12b)	3.000	Dükkân-ı boyahâne der yed -i Monla Ahmed ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	120
Asiyâb-ı Hüseyin Beg ve Halil Efendi ve Hacı Ahmed ve Mehmed ve Hacı Mehmed ve Hacı Abdurrahman ber vech-i iştirâk ber müceb-i huccet-i şerriye 5 bâb beher bâb fi 120 fi sene-i kâmile	600	Dükkân-ı boyahâne der yed -i Hacı İbrahim ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	120
Asiyâb-ı Topcu Mehmed 2 bâb ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	120	Dükkân-ı Sıddık Hüseyin Ağa ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
Asiyâb 1 bâb harâb kânûn üzere tamiri için sahibine teklif olunub tamir etmedüğü halde gûzeşte ⁹⁴ resm alınub eda etmedüğü halde taraf-ı vakfdan ahara fûrûht oluna		Dükkân-ı boyahâne der tasarruf-ı tayin-i Hacı Mehmed ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	120
Tayyârât-ı sâire ber vech-i maktu fi sene maa tapu-yı zemîn	1.800	Dükkân-ı boyahâne der mahalle-i Ermeniyân der tasarruf-ı mesfûrîn 11 adet beher bâb fi 120 ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	1.320
		Dükkân-ı Semerci der yed -i Osman ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
		Dekâkin-i Mustafa Başa 5 bâb ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	150
		Dekâkin-i Tellizade ⁹⁵ Osman Ağa 3 bâb ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
		Dekâkin-i Mercimekzâde es-Seyyid Ahmed ve biraderç Mustafa 6 bâb ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	180

92 - وزانیہ

94 - کوزشتہ

93 - بروسه

95 - تی زده

Dekâkin-i Kuyumcu der yed -i mezbûrân 2 bâb her vech-i maktu fî sene-i kâmile	60	Dekâkin-i Monla İsmail 6 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	180
Dekâkin-i bakırcı ve demirci der yed -i mezkuran 12 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	60	Dekâkin-i Hacı Mehmed Sabuncuzâde 6 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	180
Dekâkin-i kuyumcu zimmi 5 aded oda 3 aded ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	400	Dekâkin-i Uzun ⁹⁶ zimmi 2 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	60
Dekâkin-i bakırcı der yed -i Topal Ahmed ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	60	Dükkân-ı Şeyh Hasan ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	30
Dekâkin-i bâzârcı der tasarruf-ı Seyyid Abdullah 5 bâb ber vech-i maktu fî sene	150 ²	Dekâkin-i Hacı Mustafa 5 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	150
Dekâkin-i bâzârcı der tasarruf-ı Seyyid Ahmed ve Seyyid Mustafa 5 bâb ber vech-i iştirâk ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	150	Han-ı Acem der tasarruf-ı Tellizâde Osman Ağa ber vech-i maktu fî sen ⁹⁷	300
Dükkân-ı bâzârcı der tasarruf-ı nakib es-Seyyid Hacı Mustafa 4 bâb her vech-i maktu fî sene-i kâmile	120	Dekâkin-i Ali Efendi 6 bâb vech-i maktu fî sene-i kâmile	180
Dekâkin-i bâzârcı der tasarruf-ı Abdi 3 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	90	Dekâkin-i Mustafa veled-i Hacı 6 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	180
Dükkân-i bâzârcı der tasarruf-ı debbâğ Hacı Mehmed ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	30	Dekâkin-i İpçioğlu Osman 5 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	150
Dükkân-ı bâzârcı der yed-i ahâli-i mahalle-i Hisâr ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	30	Dekâkin-i der yed-i kasaba-i ahâli-i merkûm 30 aded ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	900
Dekâkin der yed-i Boyacı 5 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	150		
Dekâkin-i Hacı Mehmed 3 bâb ber vech-i maktu fî sene-i kâmile	90		

Merkûmlar bilâ sened fuzûlen binâ ve zabt etmeleriyle yedlerinde olan senedleri görûlûb tecdide muhtâcdır

Dükkân-ı timurcu der yed-i Seyyid Reis Hacı Halil ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
Dükkân-ı bakırcı der tasarruf-ı Hacı Ali Beg sâkin-i kasaba-i Sögüd ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
Dükkân-ı bakkal der tasarruf-ı nakib Seyyid Hacı Mustafa ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	30
Han-ı Acem der yed-i Hanım Hatun 1 bâb 2 dekâkin ber vech-i maktu fi sene-i kâmile	420
Dekâkin-i debbâğhâne 20 bâb ber vech-i maktu beher 60 bâb fi sene-i kâmile (v.13a)	1.200
Bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve yâve ve kaçğün ve abd-ı abık ve kenizek ve müddeti tamam olub bey olunan kul ve câriye bahâları ki sahibi zahir olmıya ve resm-i arûsâne-i nefsi-şehr ve resm-i ganem-i nefsi-şehr ber müceb-i Defter-i Atık	1,000
Bâc-ı bâzâr-ı esb ve kâv ve merkeb ve gayrihi ber vech-i tahmîn	1,000
Nısf-ı bâd-ı hevâ ve cürm ü cinâyet ve resm-i arûsâne ve nısf-ı adet-i ağnâm coz timârâ-i serbest-i kazâ-i Bilecik ve beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve yâve ve kaçğün ve mâl-ı mefkûd ve müjde-i abd-ı abık ve kenizek ve müddeti tamam olub bey olunan kul ve câriye bahâları ki sahibi zahir olmaduğu halde ber müceb-i Defter-i Atık ber vech-i tahmîn	2,000

Nısf-ı bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne ve adet-i ağnâmın nısfı ve beytü'l-mâl-ı amme ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd der kazâ-i Lefke Defter-i Atık'de mâ takaddemden vakf-ı şerife hasil kayd olunub vakf için zabt olunugelmışiken hîn-i tahrirde vilâyet muharriri sehven Defter-i Cedîd-i Hâkânî'ye kayd etmemekle hâric ez defter deyü Anadolu defterdârı Sinan Efendi dokuzyüzseksendokuz tarihinde Dergâh-ı Muallâ'ya ilâm eyledikte Defterhâne-i Âmire'ye tevkif kalemiyle kayd olunmağın ber müceb-i hatt-ı tevkif ve bâ fermân-ı âli müceddeden vech-i meşrûh üzere kayd ve tahrir olundu ber vech-i tahmîn

1.000

Yekûn 29,975

Mukaddemâ ve hâlâ Anadolu Vâlisi vezir-i mükerrerem Çerkes Mehmed Paşa'ya ve ber vech-i arpalık Sultanönü sancâğı mutasarrıfı Abdülkâdir Paşa'ya ve Sögüd kadısı müvellâ⁹⁷ es-Seyyid Mehmed Efendi'ye ve bu kullarına hitâben vârid olan müteaddid evâmir-i şerifeler mücebince bi'l-müşafehe huzûrlarında rey ve ittifakları üzere vech-i meşrûhen⁹⁸ müceddeden kayd ve tahrir olunmuşdur tahriren fi gurre-i Rebiû'l-âhire sene semane aşere ve mie ve elf El-Hakir El-Fakir Hacı Hüseyin Hıfzî el-muharrir (ve mühür) (v.13 b)

Sögüt⁹⁹de medfûn merhûm ve mağfûrûn leh Ertuğrul Gâzi aleyhirrahme ve'l-megâzi-nin evkâfı karyelerinden olub müceddeden tahriri fermân olunan kurânın defteridir ki zikr olunur

NÂHIYE-İ GÜNYÜZÜ¹⁰⁰ der livâ-i Sultanönü¹⁰¹

1- KARYE-İ DEKİNÖZÜ¹⁰² an evkâf-ı Hazret-i Ertuğrul Gâzi gayrı ez arâzi-i taycıyan¹⁰³ ve piyâde tâbi-i m

97 - مولا

99 - سكوت

101 - سلطان اوکی

103 - ضایحیان

98 - وجه مشروحاً

100 - کون یوزی

102 - دکین اوزی

Ramazan veled-i Piri yeniçeri, Mustafa veled-i Kuruca an müselleme, Mustafa veled-i İbrahim K an karye-i İsa Şeyh, Halil veled-i Mehmed K der karye-i Sarılar, Süleyman veled-i Eyyub imam-ı karye-i m, Muharrem veled-i Muharrem an karye-i Ağarı¹⁰⁴, Süleyman veled-i Muharrem taycı, Muhib veled-i Mustafa taycı, Bum¹⁰⁵ veled-i Muhib taycı, Cafer veled-i Osman kethüda-i taycıyan, İbrahim veled-i Halil an müselleme, Mehmed veled-i Zülfikar sipahizâde, Ömer veled-i Osman sipahi-i tekâüd bâ berât, İbrahim veled-i Zülfikar an karye-i Beg, Osman veled-i Osman sipahizâde, Ali veled-i Hasan taycızâde, Ali veled-i Hüseyin sipahi-i tekâüd bâ berât, Mehmed veled-i Ebubekir ağa-yı taycıyan

Hâsıl

Resm-i çift ve bennâk ve mücerred		738
Hinta	20 müdd kıymet	1.200
Şair	12 müdd kıymet	520
Mahlût	12 müdd kıymet	480
Öşr-i bağ ve bağçe		130
Öşr-i bostan		120
Öşr-i küvvâre		20
Öşr-i penbe		40
Adet-i ağnâm		91
Resm-i zemîn		50
Deşt- bâni		50
Tapu-yı zemîn		60

Bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne	60
Asiyâb 1 bâb resm	150

der yedd-i Osman ve Ömer Beg ve Hüseyin ve Mustafa sahh

Yekûn 3,689 (?)

Karye-i mezbûrenin hudûd ve sınıridur ki zikr olunur kible tarafı Devekeyası ve Yörüksuvadı¹⁰⁶ Kabaagıl sırtı ve andan Kavakpınarı¹⁰⁷ ve andan Ilğunsuvadı'na andan Doğancıkayası'na ve andan Melikpınarı'na¹⁰⁸ ve andan Kavaklıyol ve andan Bozkarkın¹⁰⁹ ve andan Uluderebaşı'ndan Tavşancıkolu'na¹¹⁰ ve andan Ortasekibaşı'na ve andan Güclüoğlu¹¹¹ ve andan Gıraymî¹¹² mezarı'na tarik ile Bozemrud bâzârına giden yol ve Genceekin¹¹³ pınarı'na ve andan Çökekpınarı'na¹¹⁴ ve andan Mahmud sipahi tarlası kenarından ve andan Degirmençayırtı kibleşi tarafından Adadepesi¹¹⁵ ne ve Kızılkıran¹¹⁶ kibleşi sırt sıra Ahıldeler arasından Karakaya'ya varınca şarki tarafı Burçaközünden Pelidpınarı¹¹⁷ ve andan Gögemlicbaşı¹¹⁸ ve andan tarik ile Çölekbaşı'ndan¹¹⁹ Kızıltuzla¹²⁰ ve Receb yatağı ve andan Yenicekbayırı'na¹²¹ ve andan Bögürme-ardı¹²² ve andan Devekeyası'na müntehi olur ber müceb-i huccet-i kadı (v.14a)

2- KARYE-İ AVLAĞUÖZÜ¹²³ an evkâf-ı Hazret-i Ertuğrul Gâzi-aleyhirrahme ve'l-bari -gayrı ez arâzi-i imamet sahh tâbi-i Mihalicçik¹²⁴

Hüseyin veled-i Osman Halife sipâhi, Kara

104 - اغاری	111 - کوچلی	118 - کوکم لچ
105 - بوم	112 - کرایمی	119 - چولک
106 - بورك صواد	113 - ککمه	120 - قزل طوزله
107 - قواق پیکاری	114 - چوکلک	121 - یککک بایر
108 - مسک	115 - اصادپه	122 - بوکورمه اردی
109 - بوز قرقین	116 - قزل قراک	123 - اولاغوزوزی
110 - طوشانجی قوی	117 - بلید	124 - میحالیچ جق

Hasan veled-i Abdullah K der karye-i Papadad¹²⁵, Mehmed veled-i Hüseyin K der karye-i Papalar, Mustafa veled-i Mehmed K der karye-i Üçbaşlı¹²⁶ Süleyman veled-i Mahmud K der karye-i Eyilikveran¹²⁷, Mehmed veled-i Mahmud der Beghazari¹²⁸

Karye-i mezkûre arâzisinde imâm olanlara bir çiftlik yer vardır

Hâsıl

Resm-i çift ve bennak ve mücerred			500
Hinta	12 müd	kymet	720
Şair	8 müdd	kymet	320
Mahlût	4 müdd	kymet	160
Öşr-i bestan			25
Öşr-i küvvâre			30
Öşr-i çayır			30
Adet-i ağnâm			300
Resm-i zemîn			30
Deşt-i bâni			35
Tapu-yı zemîn			120
Bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne ve cürm-i cinâyet			300
Resm-i otlak			210
Yekün			3.000(?)

Karye-i mezkûrenin hudûd ve sınıridır ki zikr olunur Eskikişla¹²⁹ ve Küblüderebaşı¹³⁰ Sarıkaya boğazı'na andan Ayyacı yolundan Circirbaşı'nda¹³¹ Küçük Eçe¹³² giden yoldan Sarıyatak'da nehr-i Kühye¹³³ suyuna Kumral cânibine Töm-ylğun¹³⁴ ve Bağırsakağzı Tilkülerderesiagzı'ndan ve Bundakkaya'ya ve Taşlıcaburnu'ndan ve Kara Halil nâm karyeden gelen yoldan Kuyu cânibinden ve Çatakol¹³⁶ önünden Taşlıburun'dan ve Kürekolbaşı'dan¹³⁷ ve Kızıldere'den gelen yoldan ve Hemedemasluğ¹³⁸ ve andan yine Eskikişla'ya müntehi olur ber müceb-i hucet-i kâdi sahh

3- KARYE-İ GÜNYARIK¹³⁹ an evkâf-ı Hazret-i Ertuğrul Gâzi leyhirrahmetü'l-bâri-gayrı ez arâzi-i timârhâ-i mensûhât ve otlakhâ-i timârhâ-imezkûrintâbi-i Bilecikkarye-imezbûre Defter-i Köhne'de İnönü nâhiyesine tâbi olub sâdir olan fermân mücebince Bilecik kazâsına,

olmak üzere tahrîr olunmuşdur sahh

Mehmed veled-i Osman m der İnönü, Hüseyin veled-i Kara Hasan K der İnönü, Mehmed birader-i K der İnönü, Mustafa veled-i Ahmed an Bözüyük, Mehmed veled-i Abdullah m der İnönü, Mehmed veled-i Osman m der karye-i Selbirek¹⁴⁰ Yusuf veled-i Hüsam K der karye-i Kurşunlu, Sinan birader-i K der karye-i kurşunlu Sahh.

Hâsıl

Resm-i çift ve bennak ve mücerred			526
Hinta ber vech-i tahmîn			800
Şair ber vech-i tahmîn			500
Mahlût ber vech-i tahmîn			300
Öşr-i bestan			10
Öşr-i çayır			25
Adet-i ağnâm			80
Resm-i zemîn			30
Deşt-i bâni			30
Tapu-yı zemîn			30
Bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne			30
Yekün			3000 (?)

Karye-i mezbûrenin hudûd (ve) sınıridır ki zikr olunur Sabuncuoluğu'ndan¹⁴¹ girdim andan Kuzulukbaşı'na¹⁴² andan Akçataşbaşı'na andan Ulucakbaşı'na andan Üyükdepesi'ne andan Komrilibeli'nden gelen yoldan Mantarlıkıranı'na andan Kızılkırtlı başı'na andan Çayköy andan Taşlıcabası andan Tekyedepesi Küçük Kızıldepe'ye andan Kapuzindanı andan Küçükgölçük Akçapınar'a andan Sabuncuoluğu'na müntehi olur ber müceb-i hucet-i kâdi (v.14b)

4- KARYE-İ SAMAKOV¹⁴³ nâm-ı diger DİLKÜCEK an evkâf-ı Hazret-i Ertuğrul Gâzi-aleyhirrahmetü'l-bâri-gayrı ez arâzi-i müstâhfızân hâlfani'r-reâyâ karye-i mezbûre Bazarçık kazâsına tâbi olub vârid olan fermân-ı âli mücebince kazâsına tâbi olmak üzere tahrîr olunmuşdur

Hâsıl ani'l-galle ve resm-i tapu-yı zemîn ve rûsumât-ı sâire ve asiyâb	13
bâb fi 130 fisen-e-i kâmile	360 (?)
Yekün ber vech-i tahmîn	3.000

125 - پاپاداد - 129 - اسکی قشلا - 133 - کوهیه - 137 - کورد قول - 141 - صیونجی اولوغ - 126 - بوشلو - 130 - سیردره - 134 - ترم بیغون - 138 - همدن مصلوغ - 142 - قوزونوق - 127 - بییت ویران - 131 - حیر حیر - 135 - بنداق - 139 - کون یاریق - 143 - صماقور - 128 - بکبازاری - 132 - اچه - 136 - جنال قول - 140 - سلبرک

Karye-i mezbûrenin hudûd (ve) sınırdır ki zikir olunur Ahmed pınarı'ndan Küplüyolu'ndan Akçapınar'a andan Günyarık hudûduna muttasıl olup andan Almalukolu'ndan ve Pirce-pınarı'ndan Fındıkluk¹⁴⁴ -pınarı'na andan Kartlıca¹⁴⁵ -mezarı'na andan Bozcadepe'ye andan Yediler'e ve Döndü-çayırı'na ve andan Karaağaçlar'dan Bazarcığ'a giden tarik ile Tekkealtı'ndan Tanrıyye'den¹⁴⁶ yukarı sırt sıra Hisarcıkaltı'na andan Karasu'ya ve yine Akçapınarı'na münthehi olur ber müceb-i hucet-i kadı sahh

El-Fakir El-Hac Hüseyin Hıfzî el-Muharrir (mühür)

EK 1. Sebeb-i tahrir-i kitâb budur ki

Husûs-ı atî'l-beyânın mahallinde istima ve tahriri için bu fakîre ve hâliyâ Sultanönü sancığına ber vech-i arpalık mutasarrıf olan el-Hacc Abdülkadir Paşa'ya hitâben fermân-ı cihân-mutâ vârid olup mazmûn-ı münifinde Söğüd kazâsında medfûn merhûm mağfûrûn leh Ertuğrul Gâzî-tâbe serahu-Hazretleri evkâfından olup sancâğ-ı mezbûra tâbi Bilecik nâm kasabaya varub nefis-i şehri-i Bilecik ve dâire-i şehirde olan arâzi ve bağât ve bağçe vesâir vakf-ı mezbûra âid ve râci olan yerlerden derûn-ı fermânda mastûr olan Seyyid Abdullah ile Şeyh Edebâlı zaviyedârı Ahmed'in fuzûli zabt u rabt eyledikleri arâzi ve bağât ve bağçeler merhûm-ı mumâileyhin vakfı hudûdunda olduğu bundan akdem sancâğ-ı mezbûra ber vech-i muharrer mutasarrıf olan Boz Receb mübaşeretiyle tahdid ve hucet-i şeriyye olduğu ilâm olunduktan sonra mezbûrân kanaat etmeyüb Defter emini arzı mücebince sâdir olan fermân-ı şerife muğâyir bilâ sened vakf-ı mezbûrûn hudûdunda olan yerleri zabt ve vakfa külli gadr üzere oldukların mumâileyh Receb

Beg ilâm etmegün mukaddemâ ve hâlâ sâdir olan evâmir-i şerifeler mücebince medine-i mezbûra varılıb vakf-ı mezbûr mütevellisi Mehmed bin Ahmed talebiyle akd-i meclis-i şer-i nebevî olunub medine-i mezbûrahâlisinden ve civâr ahâlisinden suâl olunub vakf-ı mezbûrun sınırı ve hudûdı müceddeden tahdid oluna deyü buyrulmağın imtisâlen li'l-emri'l-âli bu fakir-i paşa-yı mumâileyh ve Kâtib Hıfzî Hüseyin ve mütevellî-i mezbûr kulları ile medine-i mezbûra varub dâire-i şehirde mahall-i nizam üzerine nüzûl ve medine-i mezbûre ahâlisinden zeyl-i hucetde mastûrül-esâmi olan müslimîn ile akd-i meclis-i şer-i nebevî edüb zaviyedâr-ı mezbûr Ahmed'i ihzâr sâdir olan fermân-ı şerifleri yüzüne kıraat olunub badehu hâzırûn-ı bi'l-meclis olan müslimîn ile vakf-ı mezbûr hudûdundan ibtidâen medine-i mezbûrî garb cânibinden Lefke'ye giden tarik-i âmm ile Hamsu nâm nehrin karşusunda Kaldırayak toprağında vâki Değirmenaltı'nda câri sudan hudûd diküb badehu mezbûr su sıra gelüb Kemer nâm mahalle andan İstanbul'a giden tarika çıkub andan şark tarafına avdet edüb Diklitaş nâm mahalle andan yine tarik-i âmm ile yürüyüb Eski-kaldırım nâm mahalle andan şehri-i mezbûra giden su maslağına andan dahi Ok-atacak nâm mahalle ve andan dahi Meyderesi içinden Oluklupınar'a andan kible canibi Aşağıküplü nâm karyeye giden tarik-i âmm üzere Kadiyokuşu'na andan karye-i mezbûr ahâlisi ile bade'n-niza âlâim vaz etdikleri Devkendiyerli-kayabaşı'na andan şimâl tarafına teveccüh edüb merhûm mağfûrûn leh Çelbi Sultan Mehmed Han vakfı sınırudan sırt sıra gidüb Göceçekdepe nâm mahalle geldikde bir mikdâr kible canibine rücû edüb sağ cânibde olan mişe ağacından bağlar arasından girüb Göceçekyerli taş'a andan sırt sıra giden yolda vâki Yerlikeyalar'a andan yine şark cânibine inhirâf olunub Çitleyik-ağaçları dibinden Hamza Beg degirmeni harkına hark-ı mezbûr üzere dâir olan

dört göz degirmen hudûd-ı mezbûr içinde vakfın olub degirmen-i mezbûr harkından aşağı tarafı Karasu'ya müntehi olub andan Karasu sıra sekiz degirmen çarkından çıkan su sıra Kebir--köprü'ye andan su sıra gidüb Karaçayboğazı'nda şehir tarafında olan Sivrikaya'ya andan mezbûr kayanın ensesinden giden ince yoldan Hızırhıkbağları'nın ensesinde olan üyüklere andan mezkûr Kaldırayak toprağında dair mesfûr degirmene müntehi olub *bu hudûd ile mahdûd olan ârazi ve bağât ve bağçeler ve medine-i mezbûre merhûm-ı mumâileyhin vakfıdır*, eben an ceddin böyle bilüriz ve bu hudûd içinde Mezbûr es Seyyid Abdullah'ın alâka ve medhali yokdur merhûm-ı mumâileyhin vakfıdır deyü zeyl-i vesıkada olanlar ve civâr kurâlardan dâhi sikât-ı müslimîn dahi ala tarihi's-şehâde haber vermegin hudûd-ı mezbûr ile mahdûd olan ârazi ve bağât ve bağçeler ve degirmenler müşârünileyhin vakfı olmak üzere hükm olunub mâ vakaa bi't-taleb ketb olundu fi yevmi's-sâ bi min Rebiü'l-evvel li-sene semâne aşer ve mie ve elf

Şuhûdü'l-hâl

Ali Efendi ibn-i Hasan el-imâm bi-kasaba-i Bilecik, Es-Seyyid Mustafa Çelebi ibn-i Es-Seyyid Abdülbaki nakîbü'l-eşraf, Mehmed bin Derviş sâkin-i Bilecik, Mustafa Beşe ibn-i Abdullah sâkin-i kasaba-i mezbûre, Murat Beşe ibn-i Abdullah sâkin-i Bilecik, Osman bin Abdullah Mehmed bin Mustafa, Ahmed bin Ali, El-Hacc Mehmed ibn-i Fethullah sâkin-i Bilecik, Diger El-Hacc Mehmed sâkin-i Bilecik, Halil bin Hasan sâkin-i kasaba-i mezbûre, Es-Seyyid Mehmed ibn-i Mustafa sâkin-i kasaba-i mezbûre, Es-Seyyid Şerif Çelebi ibn-i Mehmed, Mehmed bin Hasan ve gayrihim mine'l-huzâr

Yamelü bima-fihi inde ademi münafihi nemakahül-fakîr ileyhi İzze şanuhu Abdullah el-kâdî bi-askeri Rumeli afa anhu el-mütevekkilen al-Allah Abdullah (mühür)

† Taallaka nazara el-fakirullahu sübhanehu ve Teâlâ Mahmud el-kâdî bi-askeri Anadolu afere lehu (mühür)

El-emru kema zukire fihi nemakahül-fakîr

ileyhi subhanehu ve Teâlâ Mehmed en-nâib bi-kazâi Bilecik afa anhu (mühür)

El-emru kema zukire fihi nemakahül-fakîr ileyhi izze şanuhu es-Seyyid Mehmed el-kâdî bi-kazâi Sögüd el-memur bi-istimai haze'l-umûr gafere lehu (mühür)

Cera ma fihi bi-marifeti nâibi'l-fakîr ala nehci's-savab bila-reybin ve'l-irtiyab nemakahül-fakîr ileyhi subhanehu izze şanuhu İbrahim Hıfzı el-kâdî bi-medinei Orta Leske gafere lehu (mühür)

Sahha indi ma-ihtiva haze'l-kitab ennehu carin ala nehci's-savab ve enel el-fakri ileyhi izze şanuhu Süleyman el-müvellâ hilafetehu bi-medinei Bilecik gafere lehu hatem-i Süleyman Saray-ı Devlet

EK 2: Devletlü Saadetlü Sultanım Hazretleri sağ olsun Nezâretimizde olub Sögüd'de medfûn merhûm Ertuğrul Gâzî evkâfının nefsi-i Bilecik ve dâire-i şehride olan arâzi ve bağât ve bağçe vesâir yerleri mürûr-ı eyyâm ile muhtell ve müşevveş olub tahrir olunmak iktizâ eyledikde bâ fermân-ı âli tahrir olunub vakf-ı mezbûrun hudûdunda olan yerler zabt ve huccet-i şeriyye olunub huccet-i şeriyye fâziletlü Rumeli ve Anadolu kâdiaskeri efendiler dahi imza etmeleriyle mücibince huccet-i şeriyye Defterhâne-i Âmire'de düstürü'l-amel olmak üzere hıfz olunub iktizâ eyledikde mahallinde derkenâr ve sûret verilme bâbında fermân-ı âlileri recâsiyla arz olundu bâki emr ü fermân saadetlü Sultanımındır

El-Hakir-El-Fakir Abdullah Ağa-yı Darüs-saade Hâlâ

EK 3: İkâme-i bâzâr der kazâ-i Bilecik yevm-i isneyn

Hüdâvendigâr sancâğında vâki Bilecik kazâsında ber mutâd haftada bir gün kurulan bâzâr kadîmden berü isneyn gününe münhasır iken

bazı kimesneler yevm-i ahad bâzâr kurulmasını murâd eylediklerinde bu keyfiyet kazâ reâyâsının ayin-i batulalarının icrâsına mâni olacağı bahisle bâzâr-ı merkûmun kemâ fi'l-kadîm yevm-i isneynde ikâmesiçün emr-i şerif isdârı niyâzında olduklarını İstanbul Ermeni Patrikihutimet avakıbuhu bi'l-hayr-Bâb-ı âlişâna arzihâl takdîmiyle istidâ etmekden nâşi kuyûd-ı lâzimesi ve emsâli keyfiyeti bade'l-ihrâc Bilecik nâhiyesine tâbi evkâf-ı Ertuğrul Gâzi-aleyhirrahme ve'l-meğâzi-vakf-ı merkûm evkâf-ı selâtinden olmağla mefrûzü'l-kalem ve maktû'ül-kadem serbestiyyet üzere kayd ve tahrir olunmuş deyü yazıldığı mahallin tahtında mahallât-ı Müselman ve mahallât-ı Ermeniyân neferât aded ve bağçehâ aded ile nefsi-i Bilecik ve hâsıl tahtında hinta ve şair ve bâç-ı bâzâr-ı penbe ve gayrı yükünden aşağı olandan mikdârına göre bâç-ı bâzâr alınur ber müceb-i Defter-i Atik yekûn maa gayrihi yirmidokuzbindokuzyüzyetmişbeş akça yazu ile Defter-i Mufasal'da muharrir kalemiyle tahrir olunmuş bu takdirce ber muktezâ-yı Defter-i Hâkânî sâlifü'z-zikr nefsi-i Bilecik el-mezbûrenin hâsılâtı ve hâsılâtıyla mahsûb bâç-ı bâzâr-ı penbe ve gayrı yükünden aşağı olandan mikdârına göre bâç alınur ber müceb-i Defter-i Atik el-mezbûrenin müteveccihâtı Ertuğrul Gâzi-aleyhirrahme ve'l-meğâzi-vakfı tarafından serbestiyyet üzere zabt olunmak iktizâ edüb ancak bâzâr-ı merkûmun Defterhâne-i Âmire'de kangı gün kurulacağıнын ismi tasrih olunmadığından bu sûretde batrik-i mersûmun istidâsı vechilesâlifü'z-zikr kazâ-i mezbûr pâzârının kemâ fi'l-kadîm isneyn günü olarak ismi tasrihiyle yevm-i mezbûrda ikâmesiçün emsâli misüllü tanzimi husûsuna müsaade-i seniyye erzân olduğu hâlde hâkpâ-yı hümâyûn-ı mülûkâneye lede'l-arz hatt-ı şerif-i şevket-redif-i mülûkâne-i levha-zîb sūdûriyla Defterhâne-i Âmire'de olan kaydı mahalli tashih olunmak için Dîvân-ı Hümâyûn'dan tashih emri şerifi itâsı husûsu iftihârü'lekâbir ve'l-ekârim câmiü'l-mefâhir ve'l-mekârim el-muhtassu bi-mezidi inâyeti meliki'd-dâim tuğ-

râkeşlik inzimâmiyla hâlâ Defter Emîni el-Hacc İbrahim Edhem-zide uluvvuhu-arzı mealinden nümâyân olmağla bu sûretde arzı mücebince tanzimi husûsunu hâlâ Baş Defterdâr iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir Mîr Ali Necîb-dâme uluvvuhu-takrîr vetakrîri hâkpâ-yı hümâyûn-ı şâhâne'ye lede'l-arz inhâ olduğu üzere sâbıkları vechile ismi tasrihiyle Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden iktizâ eden emri isdârıyla icrâsına ibtidâr olumasını hatt-ı ihsân-nakt-ı cenâb-ı mülûkâne-i levha-tıraz sūdûr olmağla mücibince icrâ ve tanzim olunmak bâbında fermân-ı âlişân sâdir olmağın mücibince hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile sâdir olan fermân-ı celilü'l-kadr ve defterdâr-ı mumâileyhin takrîri müciblerince defterlerin getürdüb ber minvâl kazâ-i mezbûrede kemâ fi'l-kadîm isneyn günü olarak ismi tasrihiyle yevm-i mezbûrda emsâli misüllü pâzâr ikâme olunmasıçün Defterhâne-i Âmire'de olan kaydı mahallini kaleminle tashih ve sebt-i defter eyleyüb İcmâl-i Hakânî'sin veresin deyü bu hakire hitâben sâdir olan fermân-ı âli mücibince tashih ve sebt-i defter olundu fi 27 Rebiü'l-evvel sene 251

El-Fakîr El-Hacc İbrahim Edhem Tevkif Emîni-i Defter-i Hâkânî Hâlâ

İkâme-i bâzâr der kazâ-i Bilecik yevm-i isneyn

Vassâlede tafsil olduğu üzere bâzâr-ı mezbûr kemâ fi'l-kadîm isneyn günü olarak ismi tasrihiyle ikâme olunmasıçün bâ hatt-ı hümâyûn sâdir olan fermân-ı âli mücibince tashih ve sebt-i defter olundu fi 27 Rebiü'l-evvel sene 251

El-Fakîr El-Hacc İbrahim Edhem Tevkif ve Emîni-i Defterhâne-i Âmire Hâlâ

BELGE II

1- KARYE-İ GÜNYARIK tâbi-i İnönü

Çift 4, nim 4, bennâk 16, mücerred 22, imâm 1, zaviyedâr 2

Hâsıl		
Resm-i çift, bennâk, mücerred		526
Hınta	12 müdd kıymet	720
Şair	8 müdd kıymet	320
Mahlût	4 müdd kıymet	160
Öşr-i bağçe		15
Öşr-i bostan		10
Öşr-i küvâre		12
Öşr-i çayır		25
Adet-i ağınam		68
Çayır-ı Karayusufoğlu der yed -i Mehmed		
çavuş 15 dönüm resm		20
Resm-i zemin		34
Deşt- bâni		24
Tapu-yı zemin		26
Bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne		30
Yekûn		2,000

Defter-i İcmâl'de şerh olunduğu üzere Ertuğrul vakfına tashih olunmuşdur tahriren fi 24 Cemazie'l-âhîr sene 1118

Harrere El-Fakir Ehubekir Et-Tevkii

2-NEFS-İ BİLECİK

MAHALLE-İ EMİR

MAHALLE-İ DERE

MAHALLE-İ BÂZÂR

MAHALLE-İ CÂMİ-İ ŞERİF-İ CEDİD
nâm-ı diger KÂDÎ MAHALLESİ

MAHALLE-İ HÂCİ ŞUCÂ

MAHALLE-İ HİSÂR

MAHALLE-İ BÖRKÇİLER

MAHALLE-İ CÂMİ-İ ŞERİF-İ ORHAN

CEMAAT-İ HAFİZÂN-İ CÂMİ-İ OR-

HAN GÂZÎ

Hâsıl		
Bâc-ı pâzâr-ı penbe ve gayn yükden aşağı o- landan mikdârına göre bâc alma		800
Resm-i keyl-i nefsi Bilecik		800
Öşr-i bağ ve bağçe der dest-i Musa Fakih ve kassâb Bahşaysş ve nukrazan ber müceb- i Defter-i Atfk		385
Öşr-i bağ ve bağçe der dâire-i şehri mezbûr		120
Öşr-i hınta 8 müdd kıymet		480
Şair 8 müdd kıymet		320
Mahlût 3 müdd 10 K kıymet		140
Öşr-i küvâre		20
Öşr-i bostan		20
Öşr der Kara-su ki şehre tâbidir gen- den yerlerden ve bağlardan zemin-i Naibyeri demekle marûfdur		320
Resm-i kapân ki bâzâra gelen baldan ve yağdan ve incirden ve üzümden vesâir bunun emsâli mekulâtından ve Akçabağı'ndan fi'l-cümle kapâna mü- teallik esbâbdan yüz akçada iki akça resm-i kapân hisâbı üzere ve bundan aşağı bu üslûb üzere mikdârına göre alına		1,000
Bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve beytül-mâl ve mâl-ı gâib ve yâve ve kaçgûn ve abd-ı abık ve kenizek ve müddeti tamam olub bey olunan kul ve câriye bahâları ki sahibi zahir olmaya ve resm-i arûsâne-i nefsi-i şehri ve resm-i ganem-i nefsi-i şehri		1,000
İhzâriye-i kazâ-i Bilecik ve nâhiye-i Lefke		500
İcâre-i dekâkin-i zemin-i bâzâr		
Dekâkin-i Celal veled-i Pir Ahmed		10
Dekâkin-i Rıdvan		13
Dekâkin-i Hüseyin		23

Dekâkin-i Mustafa veled-i Abdullah	14
Dekâkin-i Hacı Piri	25
Dekâkin-i Mustafa veled-i Mehmed	20
Dekâkin-i İbrahim veled-i Fakih	24
Dekâkin-i Hüseyin kassâb	40
Dekâkin-i Seyyid Hüseyin	10
Dekâkin-i Hüseyin	23
Dekâkin-i Sabunhâne der nefis-i şehri 2 bâb	600
Resm-i kassâbhâne	500
Dekâkin	13
Resm-i otlak kadimden alunugeldüğü üzere	120
Yekûn	5,500(?)

Mezkûr Günyüzü nâhiyesinde Dekinözü ve Avlağı nâm karyelere ve nâhiye-i İnönü'nde Günyüzü nâm karyeye bile mutasarrıflardır nisf-ı bād-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve nisf-ı arûsâne ve nisf-ı adet-i aġnâm ve timârhâ-i serbest-i kazâ-i Bilecik ve beytü'l-mâl ve mâli-gâib ve yâve ve kaçgûn ve mâl-ı mefkûd ve müjde-i abd-ı abık ve kenizek ve müddeti tamam olub bey olan kul ve câriye bahâları ki sâhibi olmaduğu coz timârhâ-i serbest ve adet-i serbest-i kazâ-i mezbûr maa karye-i Dilkücek tâbi-i Ermeni ve karye-i Günyarık tâbi-i İnönü fî sene 500 karye-i mezbûr Defter-i Cedid'e sehven kayd olunmamağın karye-i Yamak (?) Anadolu Defterdârı Sinan Efendi Hazretleri tezkiresiyle kayd olundu fî 4 Zilhicce 989

Harrere El-Fakir Feridun Et-Tevkij

Hüve

Nefs-i Söğüt'de vâki Ertuğrul evkâfına mütevellî olan Sefer kulları arz gönderüb evkâf-ı mezbûrede Dilkücek nâm karyede olan on iki kıta çiftlik ve Bilecik ve Lefke kâdîliklarında vâki olan nisf-ı bād-ı hevâ ve rûsum-ı arûsâne ve adet-i aġnâmın nisfi ve beytü'l-mâl-i âmme ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûdu Defter-i Atik'de mâ-takaddemden vakfa hâsıl kayd olunub vakf

içün zabt olunagelmışken hîn-i tahrîrde vilâyet muharrîri sehven Defter-i Cedid-i Hâkânî'ye kayd etmemekle hâric ez defterdir deyü zikr olunan çiftliklerin mahsûlüne ve mezkûrân kâdîliklarda olan nisf-ı bād-ı hevâ (ve) adet-i aġnâm ve resm-i arûsâne ve gayrı mahsûlâta mevkûfât emînleri ve sancâkbegi subaşları ve erbâb-ı timâr ve evkâf zâbitleri dahl ederler Defter-i Atik mücebince zabt olunması bâbında emri şerif recâsına ilâm eyledüğü sene 989 Şaban'ının onbirinci günü arz olundukda sehven Defter-i Cedid-i Hâkânî'ye kayd olunmaduğu mukarrer ise nişâncı beg hazretleri dest-i hattıyla deftere kayd ede deyü fermân olunmağın vech-i meşrûh üzere tahrîr olundu tahrîren fî 24 Zilkade sene 989

3- KARYE-İ DEKİNÖZÜ tâbi-i Günyüzü hass-ı hazret-i şehzâde-i civan-baht-tâle bekahu

çift 9, nîm 9, bennâk 14, mücerred 22, sipâhizâde 3

Hâsıl maa çiftlik-i Sasan hâsıl gallede bile dâhildir

Resm-i çift, bennâk ve mücerred			738
Hınta	20 müdd	kıymet	1.200
Şair	13 müdd	kıymet	520
Mahlût	12 müdd	kıymet	480
Öşr-i bağ ve bağçe			130
Öşr-i bostan			120
Öşr-i kuvvâre			20
Çiftlik-i hassa 2			90
Öşr-i penbe			40
Asiyâb 2 bâb resm			60
Adet-i aġnâm			91
Resm-i zemin			50
Deşr- bâni			50
Tapu-yı zemin			60

Bâd-ı hevâ ve resm-i arûsâne

60

Yekûn

3.689(?)

BELGE III

Sögüd'de medfûn merhûm Ertuğrul Gâzî evkâfından nefis-i Bilecik ve dâire-i şehri vakfın arazisinden olup ve Yediler Üyüğü demekle marûf mevzi dahi dâire-i şehre dâhil olduğu huccet-i şeriyye olunub müdâhale olunmak icâb eylemez iken Bilecik'de Timur Beg Zâviyesi zâviyedârı Seyyid Abdullah ile vâkif-ı müşarünileyh mütevellisi kullarının mezkûr Yediler Üyüğü nâm mevzide davaları tahrîrçün fermân-ı âli sâdir olmuş iken zâviyedâr-ı mezkûr yüzseksen senelik bir sahte huccet peydâ ve ber tarikiyle işbu binyüzonyedi senesi Zilkadesi'nde Defterhânc'ye hıfz ettirmekle mahall-i nizam üzerine varılab bundan akdem sâdir olan fermân-ı âlişân mücebince tahrîr ve kaydın verilüb zikr olunan huccet Defterhâneye mutabık olmamağla mahallinden terkin ve ref olunması bâbında Babû's-saâde Ağası'nın arzı üzerine mücebince Defterhâne'den terkin ve terkin olunmasıçün sâdir olan fermân-ı âli mücebince defterden ilkâ olunmuşdur fi 15 Zilkade sene 117

BELGE IV

Nâhiye-i İnönü der livâ-i Sultanönü

KARYE-İ GÜNYARIK tâbi-i İnönü 2,000

Bu dahi zirde şerh olunduğu üzere Ertuğrul Gâzî vakfına tashih olunmuşdur fi't-tarihi'l-mezbûr

Harrere El-Fakir Ebubekir Et-Tevkiî

Nâhiye-i Bilecik der livâ-i Sultanönü

NEFS-İ BİLECİK tâbi-i m 5,500

Babû's-saâde Ağası olan el-Hacc Abdullah Ağa arzihâl gönderüb Sultanönü sancâğında Bilecik nâhiyesinde beşbinbeşyüz akça yazusu olan nefis-i Bilecik ve İnönü nâhiyesinde ikibin akça yazusu olan Günyarik ve Bilecik kazâsın-

da olup elsine-i nâsda Samakov tabir olunur Dilkücek nâm karye ile Günyüzü kazâsında Avlağı nâm karye ve üçbinüçyüzsekseniki akça yazusu ile Defter-i İcmâl'de Hüdâvendigâr sancâğında Mihalicçik nâhiyesinde ve üçbinaltıyüzseksendokuz akça yazusu ile Defter-i Mufassal'da Sultanönü sancâğında Günyüzü nâhiyesinde olmak üzere tahrîr-i defter olunan Deginözü nâm karye taht-ı nezâretinde olan evkâfdan Sögüd kasabasında medfûn merhûm Ertuğrul Gâzî vakfından olmak üzere kadîmden bu ana degin vakfı tarafından zabt olunub lâkin Defter-i İcmâl'de ve Mufassal'da mahalleri hass-ı hümayûn olmak üzere kalub tevkîî kalemiyle tashih olunmamağla zikr olunan kurâ ve nefis-i Bilecik mahalleri vakf-ı mezbûra tashih olunmak bâbında inâyet recâ ve Başmuhâsebe Defterleri'ne nazar olundukda kaydı bulunmamağla Defter-i İcmâl ve Mufassal'ı getürdüb kadîmü'l-eyyâmdan berü taraf-ı vakfdan zabt olunduğu muayyen olmak nefis-i Bilecik ve Günyarik ve elsine-i nâsda Samakov tabir olunan Dilkücek nâm karye ile Avlağı ve Deginözü nâm karyelerin mahalleri Ertuğrul Gâzî vakfından olmak üzere kaleminle tashih ve sebt-i defter eylesin deyü vârid olan emr-i âli mücebince sebt-i defter olundu fi24 C(ema-zie'l-âhîr) sene 1118

Harrere El-Fakir Ebubekir Et-Tevkiî

BELGE V

Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi vekiline hitâben hüküm ki

Bâbû's-saâdeti's-şerife Ağası nezâretinde olan evkâfdan Bursa ve Sögüd ve Bilecik'de vâki merhûm ve mağfûrın leh Ertuğrul Gâzî evkâfının mütevellisi olan teberdârân-ı hassa'dan Kuşçu Mehmed arzihâl sunub vakf-ı mezbûrun kurâları ber müceb-i Defter-i Hâkânî taraf-ı vakfdan serbestiyet şurûtu mücebince zabt u rabt olunagelmışken ashâb-ı ağrazdan bazı kimesneler kurâ-i vakfı fuzûli zabt sevdasıyla müdâhaleden hâlf olmamalarıyla ber müceb-i kuyûdât-i Defter-i Hâkânî kurâ-i

vakf serbestiyet şürûtu mücebince taraf-ı vakfdan kemâfi's-sâbık zapt u rabt olunub aherin bivech ve bilâ sened müdâhale ve muarazaları men ve def etdirilmek için yedine müekked emr-i âli ihsân buyrulmak bâbında istadâ-yı inâyet etmeğin Hazine-i Âmire'de mahfûz Anadolu Mahâsebesi Defterleri'ne nazar olundukda vakf-ı mezbûrun tevliyeti bâ mukâbele mezkûr Kuşcu Mehmed teberdâr-ı hassadan bâhatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn üzere mastûr ve mukayyed idügi derkenâr olunmagın Bilecik nâhiyesinde evkâf-ı hazret-i Ertuğrul Gâzi vakf-ı merkûm evkâf-ı selâtinden olmağla mefrüzü'l-kalem ve maktuü'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere kayd ve tahrir olunmuşdur fi sene binyüzonsekiz deyü yazıldığı mahallin tahtında nefis-i Bilecik vakf-ı müşârünileyh mahallât ve neferât ve bağçehâ ve bağhâ ve hânehâ ve hudûd-ı mevziyasıyla muharrer ve hâsılı tahtında ôşr-i hinta ve şair ve ôşr-i küvvâre der kasaha-i mezkûre ve ôşr-i bostan ve yekûn maa gayrihi yirmidokuzbindokuzyüzyetmişbeş akça ve Günyüzü nâhiyesine tâbi neferât ile karye-i Dekinözü an evkâf-ı müşârünileyh gayrı ez arazi-i taycıyân ve piyâde ve hâsılı tahtında resm-i çift ve bennâk ve mücerred ve hinta ve ôşr ve bağ ve bağçe ve ôşr-i bostan yekûn maa gayrihi üçbinaltıyüzseksenokuz ve Mihalicçık nâhiyesine tâbi neferât ile karye-i Avlağözü an evkâf-ı müşârünileyh

gayrı ez arâzi-i imâmet ve hâsılı tahtında resm-i çift ve bennâk ve mücerred ve hinta ve ôşr-i bostan ve ôşr-i küvvâre yekûn maa gayrihi üçbin ve Bilecik nâhiyesine tâbi neferât ile karye-i Günyarık an evkâf-ı müşârünileyh gayrı ez arâzi-i timârhâ-i mensûhât ve otlakhâ-i timârhâ-i mezkûrin hâsılı tahtında resm-i çift ve bennâk ve mücerred ve hinta ve ôşr-i bostan ve ôşr-i küvvâre yekûn maa gayrihi üçbin ve bilâ reâyâ ve Bazarcık kazâsına tâbi karye-i Samakov nâm-ı diger Dilkücek an evkâf-ı müşârünileyh gayrı ez arâzi-i müstahfızân hâliani'r-reâyâ ve hasil ani'l-galle ve resm-i tapu-yı zemîn ve rüsûmât-ı sâire ve asiâyâ onuç fi sene-i kâmile üçyüzaltmış yekûn ber vech-i tahmîn üçbin akça yazular ile kurâ-i mezkûrün başka başka hudûdları tasrihiyle Defter-i Vakfa muharrere-i mahfûzada mukayyedlerdir bu takdîrce ber muktezâ-yı Defter-i Hâkânî kurâ-i merkûmenin serbestiyet üzere aşâr ve rüsûmâtları evkâf-ı müşârünileyh tarafından zabt olunmak iktizâ eder deyü Defter Emîni izzetlü Süleyman Raşid Efendi arz etmekle arzı mücibince hükm deyü fi 22 Ş(aban) sene 1201 tarihinde sâdir olan fermân-ı âli mücibince emr-i şerif-i âlişân yazılmak için işbu tezkire verildi.

Müfettiş vekiline hitâbı tayy olunub işbu fermân-ı âlişân tevdid olunmuşdur fi 11 Receb sene 1203

VAKIFLAR İDARESİNİN GÜNÜMÜZE ULAŞTIRDIĞI BİR AHŞAP YAPI KEŞFİ OSMAN EFENDİ TEKKESİ

Restoratör Y. Mimar Esin DEMİREL

İstanbul'da evvelce mevcut olan dört-yüz civarındaki tekkeden günümüze gelebilmiş tipik bir örnek de Keşfi Osman Efendi Tekkesi'dir. Ahşap olan bu tekke Vezneciler semtinde Kalenderhane Mahallesi'nde, Hallac-ı Mansur Sokağı'nda (Bu sokak günümüzde mevcut değildir.) 102 pafta, 664 ada, 24 parseldedir. Tekkenin civarı tamamen istimlak edilmiş ise de sadece tekke korunmaktadır.

Mezkûr tekkeye ait en eski kayıt Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mahfuz 1101 H. (1689 M.) tarihli Keşfi Osman Efendi vakfiyesidir.¹ Vakfiye 1093 H. (1682 M.) yılı seferül-hayr ayının 15. günü düzenlenmiş olup 1101 H. (1689 M. de) tescil edilerek yürürlüğe sokulmuştur. Aradan geçen takribi yedi sene zarfında tekkenin inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Vakfiyede tekke ve yeri ile ilgili aynen

şöyle denilmektedir. "*Mahmiye-i Kostantiniye'de Kalenderhane Mahallesi'nde vaki bir taraftan Ferhat Paşa Vakfı*".² "*ve bir taraftan Helvacı Baba Vakfı*".³ "*ve bir taraftan Hüseyin Paşa milki ve bazen Hamamcı Mehmet Çelebi milki ve bazen tarik-i 'âmmi ile mahdud milki müşterâm olan arsa üzerine malum ile bina eylediğim, YEDİ BÂB HÜCÜRÂTI ve CÂMI-i ŞERİFİ ve Medine-i Münevvere vakfından olan yüzükdört zira arsa-i ve bir'i mâi ve MİLK ve tarik-i hassı muhtevizâviyemi ve Camii mezburun cânibi şarkisinde vaki ESÇAR-I MÜSMİRE ve GAYR-I MÜSMİREYİ VE BİR SU KUYUSUNU müştemil Arsa-i Memlûkemi...*"

Vakıf Keşfi Osman Efendi'nin günümüzdeki tekkesinde vakfiye kayıtlarını teyid edici herhangi bir kitabe mevcut değildir.⁴ Ancak Keşfi Osman Efendi'nin kendisi ve hayır eserleri ile ilgili olarak Niksar'da yaptırdığı câmi-

1 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 341 nolu defterin 521. sahifesinde kayıtlı Keşfi Osman Efendi Vakfiyesi.

2 Bakınız, İ. F. Ayanoğlu, "Ferhat Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları", "Vakıflar Dergisi" S. 7 Sahife 145.

3 Bakınız, M. Baha Tanman, "İstanbul Süleymaniye'de Helvai Tekkesi", "Sanat Tarihi Yıllığı" S 8, Sahife 173.

4 1976 senesinde Toklu Dede haziresi tamiri esnasında, hazireye atılmış bir durumda bulunarak alınan Kelime-i Tevhid kitabesi muhafaza edilmek üzere o zamanlar alt katı mezarlık ekibi şantiyesi olarak kullanılan tekkeye getirilmiştir.

indeki kitabede bilgi bulabiliyoruz.⁵ Nitekim kendi bu cami avlusunda gömülmüştür. Nıksar'daki caminin kitabesinde Aziz Mahmud Hüdai Hazretlerinin bendesi ve Celvetî tarikinden olduğu anlaşılmaktadır. Tekke ve Keşfi Osman Efendi hakkında en detaylı araştırmada da tekkenin şeyhleri ve yapısı hakkında bilgi verilmez.⁶ 1307 H. (1890 M) de İstanbul'da neşredilmiş olan Mecmua-i Tekâyâ'da zikredilen 22 Celvetî tekkesi arasında yer alan tekke o tarihte bulunduğu hal olarak arsa şeklinde gösterilir ki doğrudur.

Bu tekkenin Silsile-i Meşâyih-i Şöyledir.⁷

1- Şeyh Osman Keşfi Efendi, vefatı 1127 H. (1715 M)

2- Şeyh Uzun Hafız Mehmet Efendi, vefatı 1259 H (1843 M)

3- Mahdumu Şeyh Mehmet Efendi.

4- Şeyh Ali Harputî

5- Esseyid Mehmet Raif Efendi, vefatı 28 Receb 1307 H. (1889 M)

6- Mahdumu Kâmil Efendi.

7- Kerküklü Mehmet Müştak (Keşfi) Efendi. Mahlâsı KEMTER dir.⁸

Tekkenin hânisi, Vâkıfı ve ilk şeyhi olan Keşfi Osman Efendi Erzurumlu'dur. Celvetiy-

ye'ye müntesiptir. Nıksar'daki caminin avlusunda defnedilmiştir.⁹ Keşfi Osman Efendi'nin yaptırmış olduğu ve vakfiyede tarif edilen bina 1196 H (1781 M) yılında meydana gelen Cibali yangınında yanmıştır. Tekkenin bu yangından sonra tekrar yapılmış olduğu bu tekkede vazife ifa etmiş bulunan şeyhlerin silsilesinden anlaşılmaktadır. Tekke daha sonra tekrar yanmıştır. Nitekim son şeyh olan Mehmet Müştak Efendi 16 Rebiülahir 1319 (1901 M) Cuma günü aldığı Kadiri hilafetinden çok kısa bir süre sonra arsa halinde bulunan bu tekkeyi yeniden inşa ettirmiştir. Mehmet Müştak Efendi'nin Tekkeyi inşa tarihi Vakıflar idari kayıtlarına da geçirilmiştir ki bu da 1320 H (1902 M) dir.¹⁰ Halen mevcut olan ahşap bina bu tarihte yapılmış olan binadır. Vakıflar İdaresi'ndeki yazışma dosyasından anlaşıldığı üzere tekkede elinde 1318 H (1900 M) yılında o zamanki Evkaf Nezareti'nden tasdik görmüş beratla oturmakta olduğunu iddia eden FETHULLAH isimli şahıs da 1956 yılına kadar bu tekkede oturmuştur. Daha sonra kısmi tamir yaptırılan tekkede Vakıflar İdaresi'nin emektar memurlarından merhum müellif Fazıl İsmail Ayanoğlu vefatı tarihi olan 1974 yılına kadar oturmuştur.

TEKKENİN ÇEVRESİ VE MİMARİSİ

Keşfi Osman Efendi Tekkesi Vezneciler

Bilahare iyi muhafazası için tekke dahilinde giriş methalinin sol duvarına monte ettirilmiştir. Kitabesinde "Merhum Osman Efendi ruhuna Fatiha" yazan Barok çeşme ise 1977 senesinde Aksaray Alaattin Tekkesi'nin kaldırılarak yola terk olunan mezarlık kısmında dozer kepçesinden kurtarılarak mezkur tekkeye getirilmiş ve bahçesinde muhdes ihata duvarına monte ettirilmiştir. Çeşme Haznesi Alaattin Tekkesi bahçesinde halen mevcuttur."

5 İ. H. Uzunçarşılı, "Kitabeler", sahife 73 de Nıksar Keşfi Osman Efendi Camii kitabesi verilmektedir.

6 H. Kamil Yılmaz "Aziz Mahmud Hüdai ve Celvetiyye tarikatı", sahife 282-283.

7 Meclis-i Meşâyih evraklarına göre (Zâtlî arşivindeki vesikalar).

8 Cemalettin Server Revnakoğlu. Bu kayda istinaden Tekkeyi Kemter Baba dergahı nam-ı diğeri ile adlandırmıştır.

9 H. Kamil Yılmaz, "A. M. Hüdai ve Celvetiyye tarikatı", sahife 283.

10 Defter/2-138, sıra 1690, Fihrist 238. de Osman Efendi Tekkesi'ne ait Hayrat sicil kaydında inşa tarihi 1320 olarak kayıtlı olup İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde mahfuzdur.

seminde Kalenderhane Mahallesi'nin dahilinde eski eserlerin bol olduğu ve tarihi Bozdoğan Kemerleri'nin bitimi mevkiinde bulunmaktaydı. Bugün de aynı yerdedir. Yeri değişmemiştir. Ancak ne varki, çevresi değişmiş, mevcut sokaklar tamamen ortadan kalkmış, o eski ahşap evlerin birbirini izlediği sokak dokusu bozulmuş, tanınmıyacak hale gelmiştir. Eski mahalle dokusunu ve bir zamanlar mevcut eski eserleri gösteren ve şahsi çalışmamız olan bir vaziyet planını sunmaktayız. Bugünkü haliyle karşılaştırılırsa bulunduğu sokakta Keşfi Osman Efendi Tekkesi'nden başka hiç bir şeyin kalmamış olduğu görülür. Tekkenin tam karşısında yer alan Deruni Mehmet Efendi Tekkesi ve Türbesi aynı ismi taşıyan sokağı ile birlikte yok edilmiştir. Keza aynı yerde Hallacı Mansur Sokağı'nda bulunan Sadrazam Seyyid Hasan Paşa Çeşmesi de 1970 senesinde tamamen yok edilmiştir. Tekke yakınında üzerinde sadece besmele yazılı kitabesi olan tuğla kemerli bir kapının aidiyeti meçhuldür. Tekke dahilinde bulunmuş olan bir levhada aynen şunlar yazılıdır.

*Bu derğâhın olup pervânesi Keşfi Osman Çerağında
Muhabbet kaynadup bir kahve iç kahve ocağında.*

Yadığâr-ı Halil Dede şene 1327.

Kahve ocağı levhası olduğu açıkca anlaşılan bu levhada adı geçen Halil Dede'nin dedeliği muhtemelen Mevlevilikle ilgili olabilir.

Tekkenin dahilinde günümüzde müstakil bir kahve ocağı yoktur. Tekkenin mimarisini ortaya koyan rölövesi yine tekkeyi günümüze ulaştıran Vakıflar İdaresinin Y. Mimarlarından Azize Manap'a 1982 yılında çizdirilmiştir.

Dış mimârisi bakımından mihrabı hariç herhangi bir ahşap istanbul evinden farkı olmayan 1320 H senesinde Mehmed Müştak Efendi'nin yaptırdığı tekke iki katedir. Tekkeye Hallacı Mansur Sokağı'ndan üzerinde 5 köşeli yıldız bulunan bir kapıdan girilir. Zemin kat girişten 120 cm yükseltilmiş ve köşeye gelen odanın altında depolama vs. işler için kullanılabilen bir bodrum katı elde edilmiştir. Zemin katta bir merdiven sofası ile iki oda ve sonradan 1979 yılında ilâve edildiğini bildiğimiz tuvalet ve mutfak bulunur. Birinci kata 18 basamaklı ahşap merdiven ile çıkılır. Bu katta kareye yakın bir plana sahip tevhidhane ile diğer bir oda bulunur. Tevhidhane yaklaşık dört metre yüksekliğinde olup giriş kapısının sağ tarafına gelen kısımda ahşap dikmeler üzerinde kafesli bir kadınlar mahfeli vardır. Mahfelin altı basit bir korkulukla ana mekândan ayrılıp maksure haline getirilmiştir. Kadınlar mahfelinin merdiveni bahçe yönünde devam ederken, binanın bu kısmının kesilmesi dolayısıyla yok edilmesi sonucu kör bir merdiven haline sokulmuştur. Böylece mahfele çıkmak imkânsızlaşmıştır. İçte ve dışta süsleme elemanı bulunmayan tekkenin, tevhidhanesinin düz badanalı mihrabına sonradan (1976 yılında) bir kandil motifi yaptırılmıştır. Mihrab dışı yarım daire şeklinde bir çıkıntı yapar. Üzeri düşey yönde ahşapla kaplanmıştır. İçte tavanlar basit ahşap çatalı olup, sadece tevhidhanenin tavanı ortasında ahşaptan beş köşeli Kadiriyye tarikine ait yıldız motifi yapılmıştır.

Pencereler giyotin pencere olup alt kat takilerinin önlerinde demir parmaklıklar bulunur.

Bahçe dahilinde eski ve halen suyu mevcut olan bir kuyu vardır. Bahçe duvarının vakfiyeye göre değil kadastro tespitine göre çekilmesi nedeniyle tekkenin vakfiyesinde

belirtilen meyva ağaçlarıyla dolu arazi de tekke sahası dışında bırakılmıştır.

Keşfi Osman Efendi Tekkesi günümüze gelen tekke mimarisi örneklerinden tipik ve küçük ölçüdeki ilginç yapılardan biridir. Üniversite İnkişaf sahası dahilinde kalan tek orjinal yapıdır. İsabetli bir fonksiyone ile

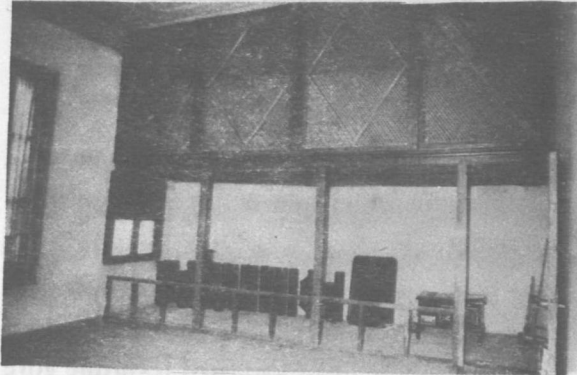
işerlik kazandırılabilir. İstimlak edilmesi düşünülmemelidir. Zira artık bu örneklerden başkaları kalmamıştır. Eski eserlerle bir zamanlar dolu olan bu bölgeden günümüze ulaştırabildiğimiz bu tarihi yapının korunması ve işerlik kazandırılması gerekmektedir. İnsanlık ve kültür tarihi o zaman parlayacaktır.

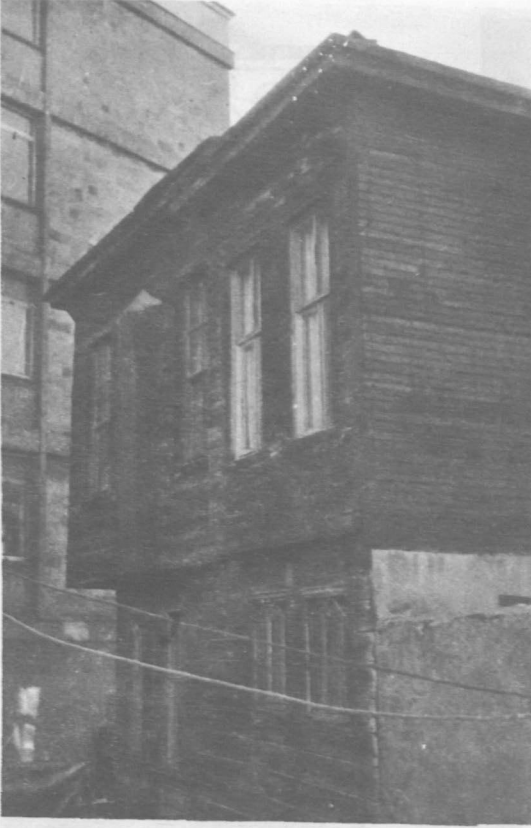

Resim 1: Tekkenin mihrap cephesinin görünüşü (1977).

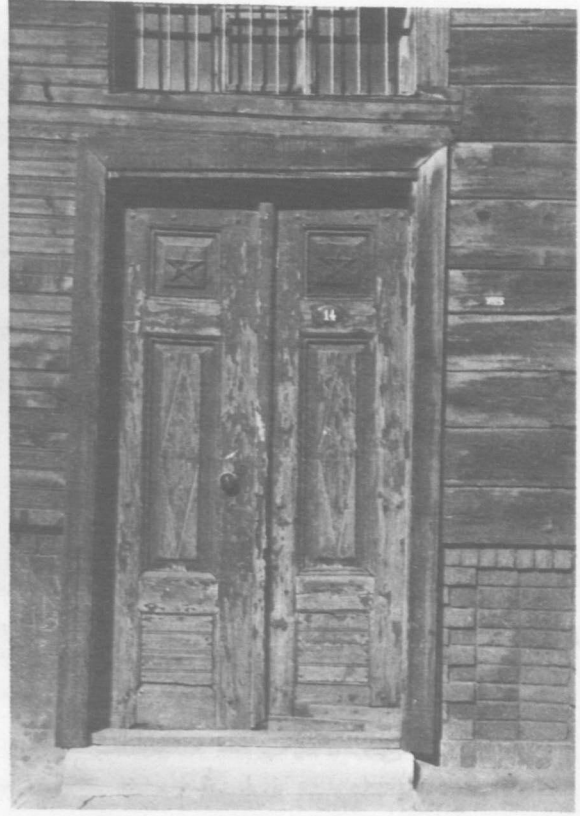
Resim 6: Tekkenin tevhidhanesi. Ahşap dikmeler üzerindeki kafesli kadınlar mahfeli görülüyor.

Resim 7: Tekkenin tevhidhanesindeki mihrap.

Resim 2: Keşfi Osman Efendi Tekkesi'nin mihrap cephesi (1987).

Resim 3: Tekkenin yıldız motifli kapısı.

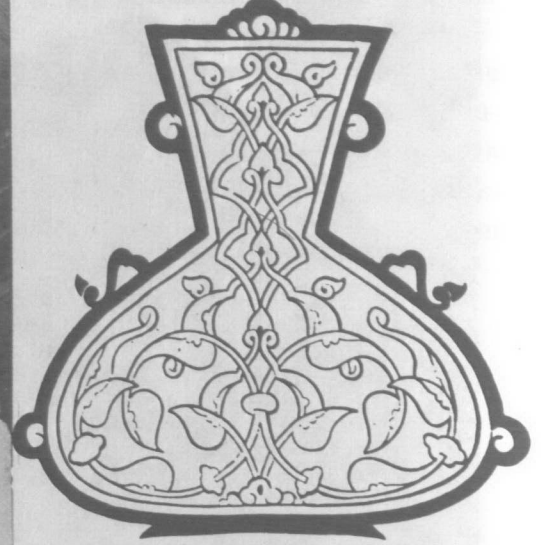
Resim 4: Tekkenin yan tarafındaki üzerinde besmele yazılı kitabe bulunan kapının görünüşü.

Resim 5: Tekkenin kahve ocağına ait orjinal levha.

Resim 9: Tevhidhane tavanında beş köşeli yıldız motifi.

Resim 8: Tevhidhane mihrabına sonradan yapılan kandil motifi.

Resim 11: Tekkenin ilk şeyhi Keşfi Osman Efendi'nin Niksar'da yaptırdığı camiinin haziresindeki mezar taşı.
(Cemalettin Server Revnakoğlu arşivinden).

Resim 10: Tekkenin bahçesine 1977 senesinde Alaeddin Tekkesi'nden getirilerek monte edilen çeşme.

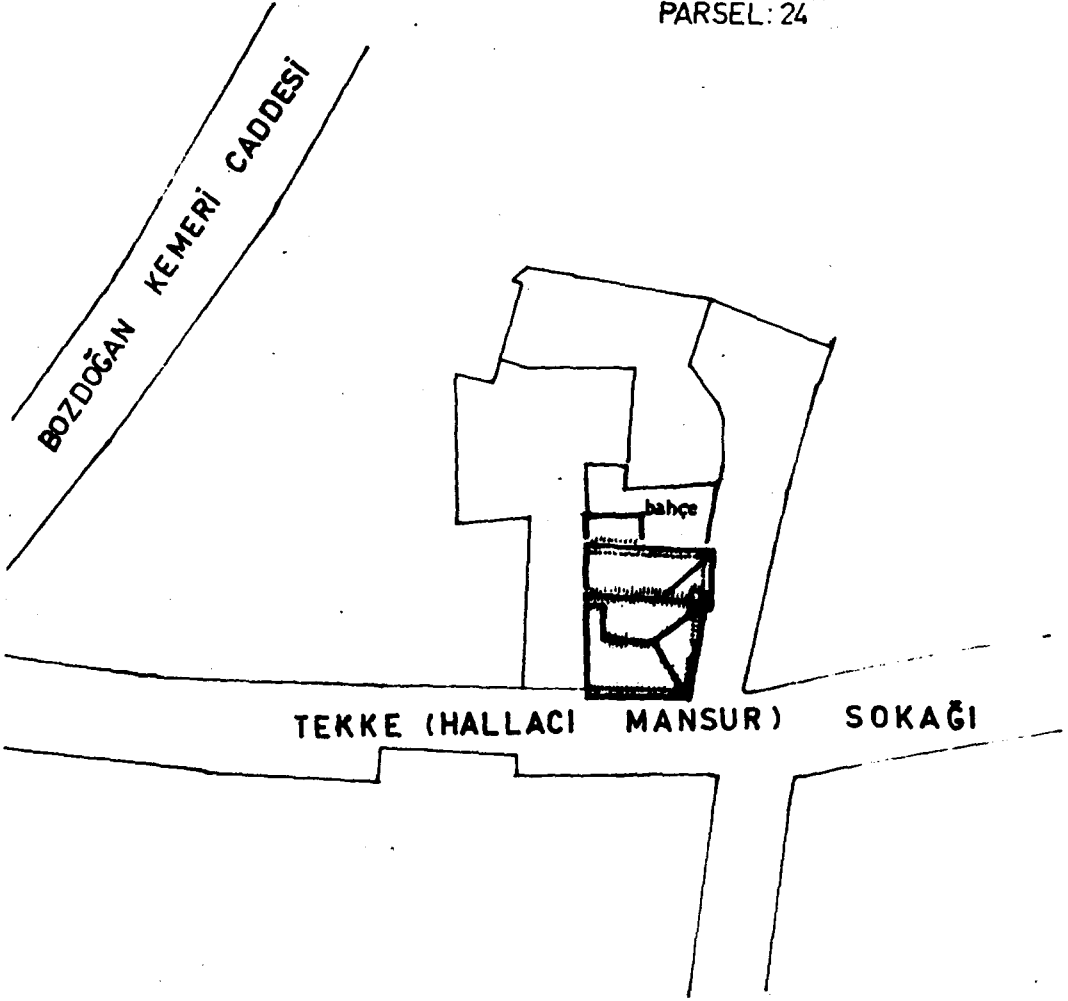

eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

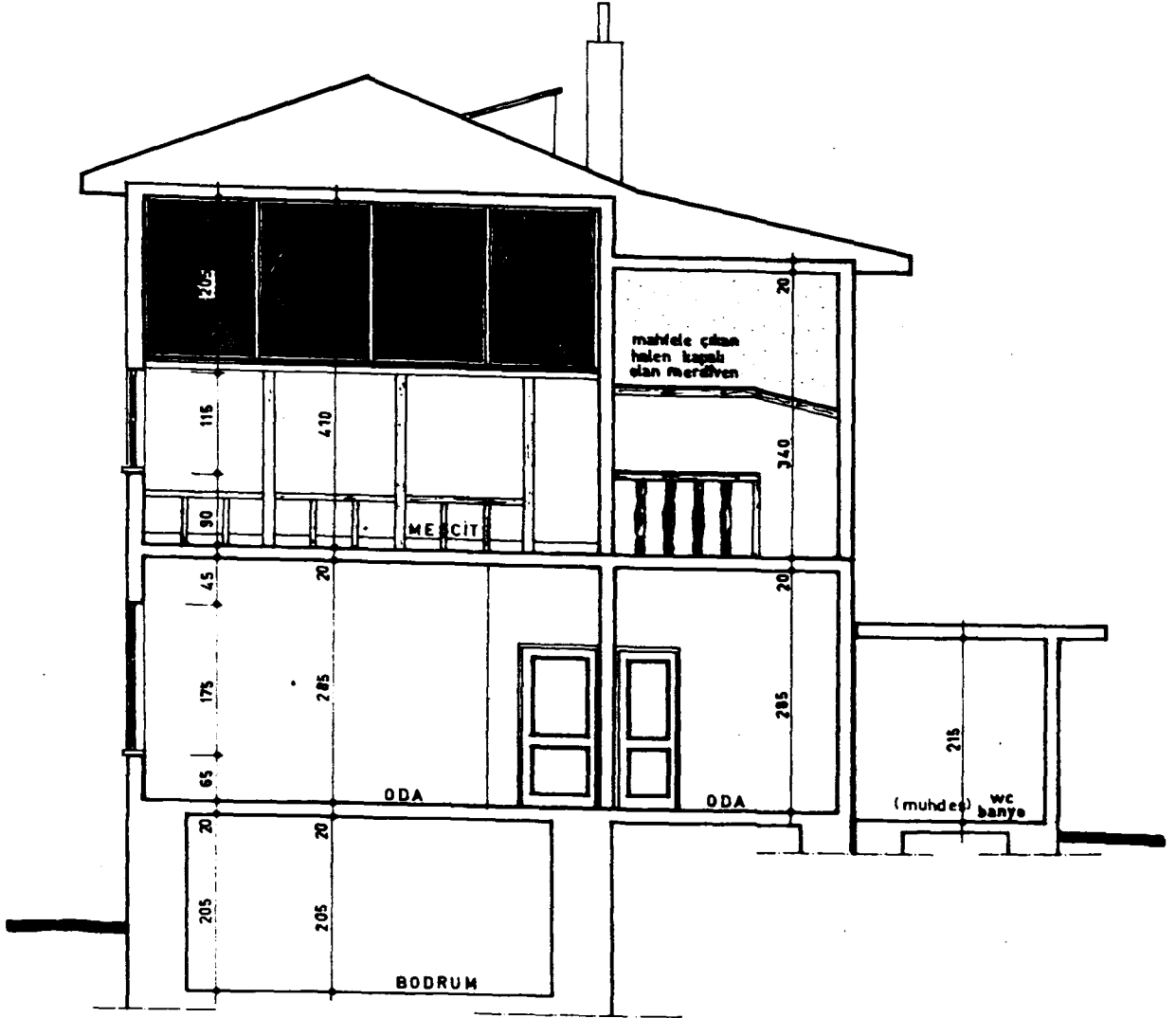
İL : İSTANBUL
 İLÇE : EMINÖNÜ
 MAH : KALENDERHANE
 SOK : HALLACIMANSUR
 ADA : 664
 PARSEL : 24

VAZİYET PLANI 1/500

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
hazırlayan	M. ALI ATAIZI	parça no	tarih
çizen	AZİZE MERCAN	1/1	6.10.1982

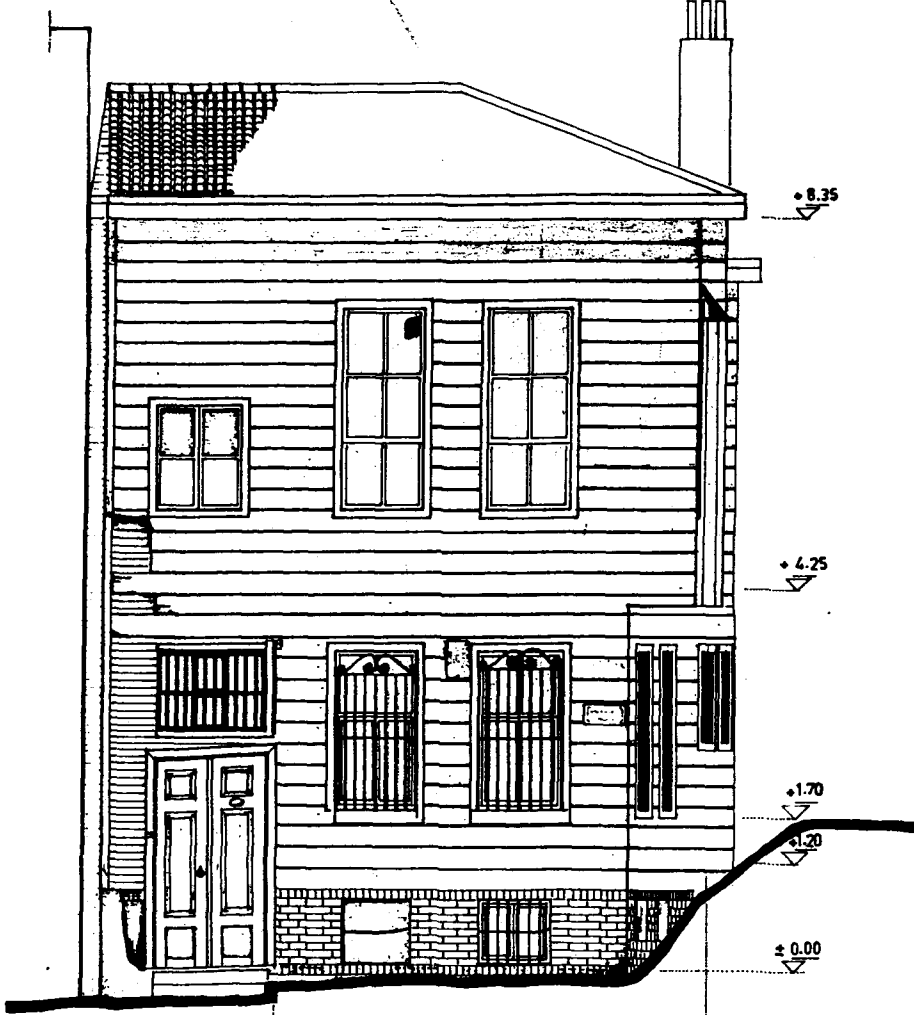
eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

A-A KESİTİ 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
HAZIRLAYAN	M. ALİ ATAIZI	HEMİŞİYE	YARIN
ÇİZEN	AZİZE MERCAN	1/1	8-10 000

eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

GİRİŞ CEPHESİ 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
hazırlayan	M. ALİ ATAİZİ	bağla no	tarih
çizen	AZİZE MERCAN	1/1	4.10.1982

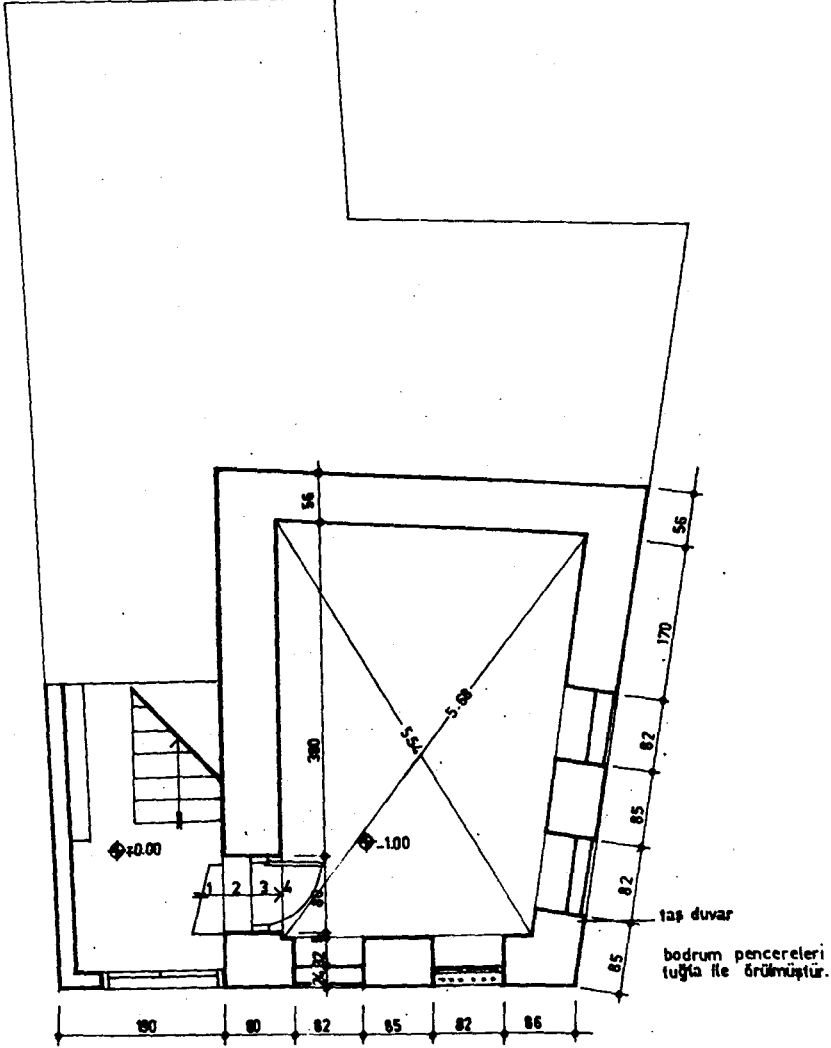
eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

MIHRAP CEPHESİ 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
hazırlayan	M. ALİ ATAİZİ	notiz no	tarih
çizen	AZİZE MERCAN	1/1	13.10.1947

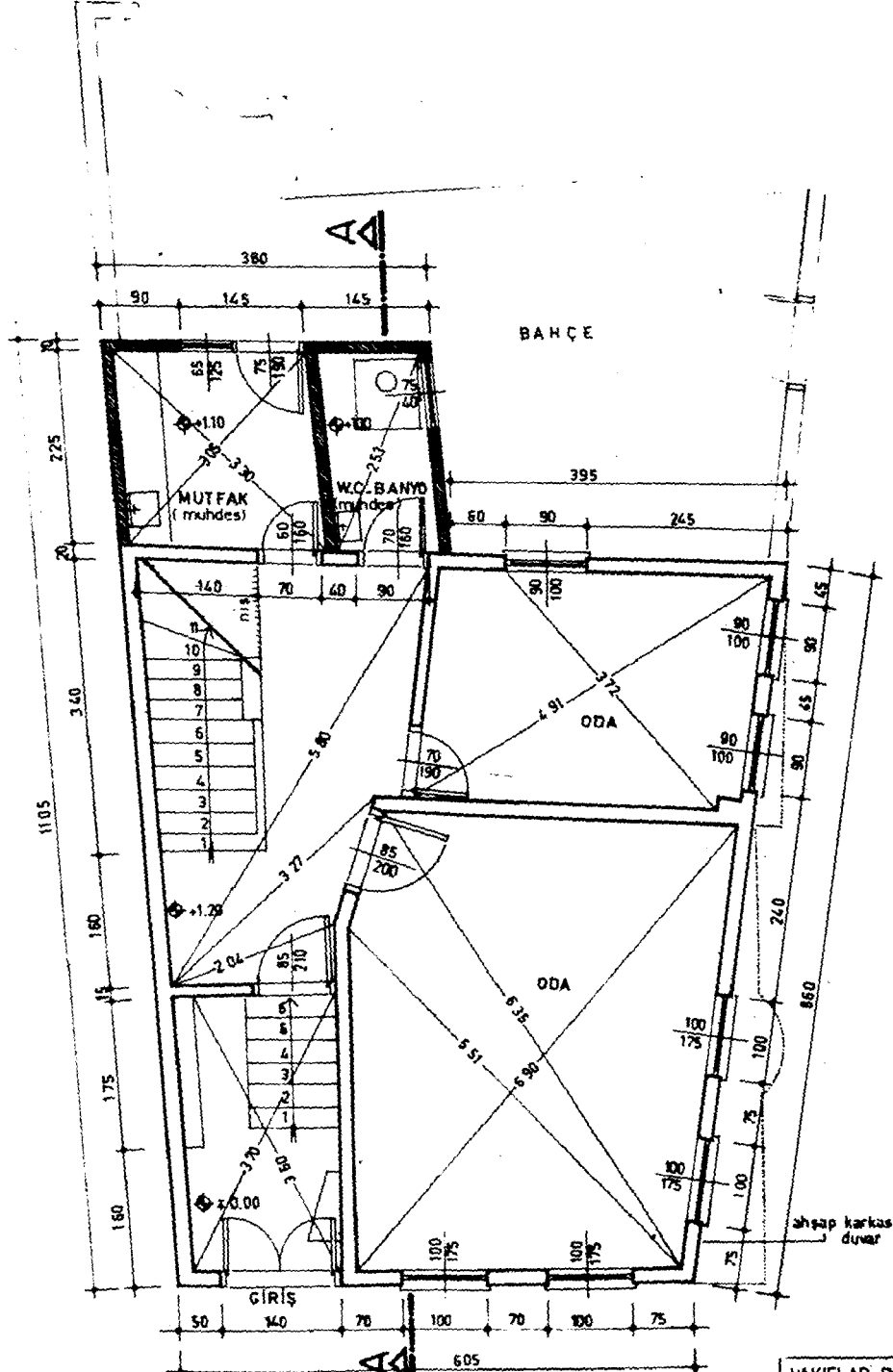
eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

BODRUM KATI PLANI 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
hazırlayan	M. ALİ ATAİZİ	pafta no	tarih
çizen	AZİZE MERCAN	1/1	4-10-1982

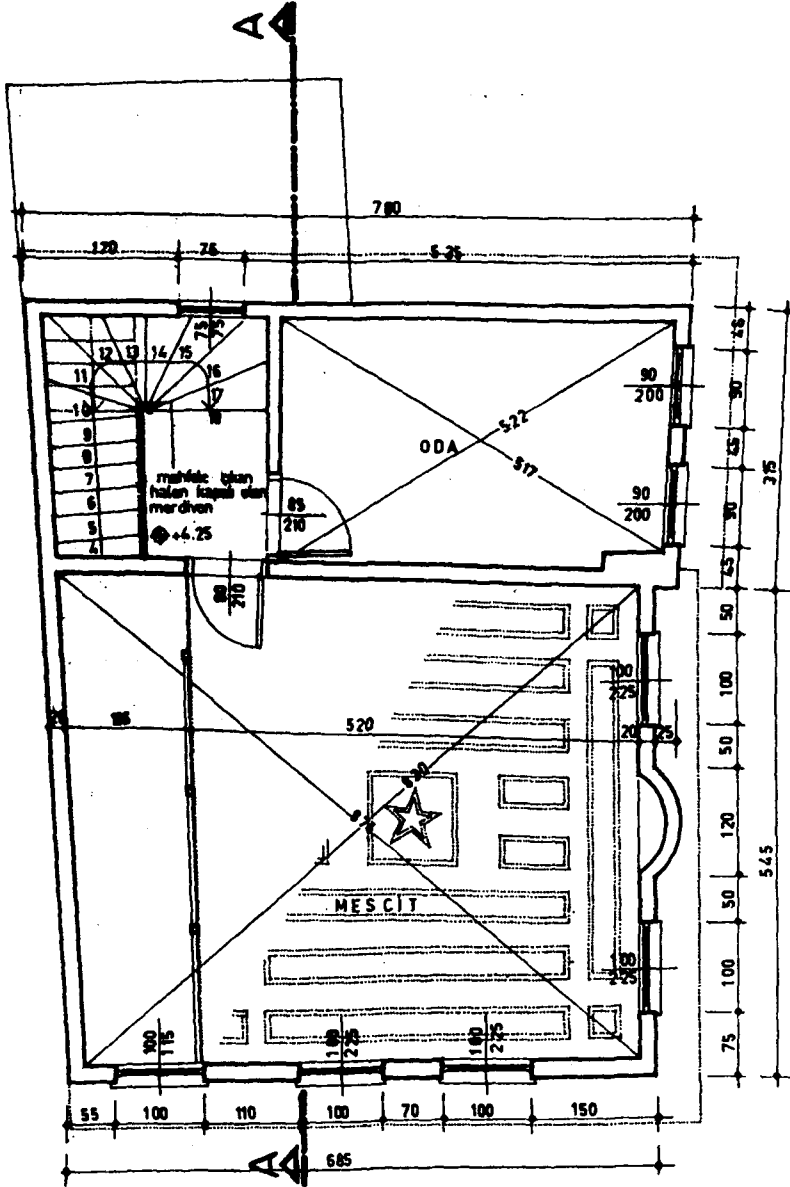
eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

GİRİŞ KATI PLANI 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
Haritacı	M. ALİ ATAİZİ	Resim No	Tarih
Çizen	AZİZE MERCAN	111	

eminönü OSMAN EFENDİ TEKKESİ RÖLÖVESİ

BİRİNCİ KAT PLANI 1/50

VAKIFLAR RÖLÖVE BÜROSU			
EMİNGÖNÜ OSMAN EFENDİ TEKKESİ			
hazırlayan	M. ALİ ATAİZİ	pafta no	tarikh
çizen	AZİZE MERCAN	1/1	4-10-1982

İSTANBUL'UN KAYBOLAN CÂMİLERİNDEN: SİNAN AĞA CAMİİ - TAHTAMİNÂRE CAMİİ

Şinasi AKBATU

Sultanahmet - Divanyolu Mıntıkası'nın unutulmuş semt-i meşhurlarından biri de Fazlı Paşa'dır. Meşrûtiyet yıllarında Şehremini olan Cemil Paşa, Fazlı Paşa Caddesi'nin adını bir cemile olsun diye Türk Dostu nâmiyle mâruf Piyer Loti'ye çevirdi. Sultan Mahmud Türbesi karşısından Kadırğa'ya inen eski Fazlı Paşa Caddesi'nin devâmı ve aşağı kısmı ise Eşrefiye Caddesi ismini taşıyordu. Şimdi ise hey'et-i umûmiyesi yukarıda da bahsettiğimiz gibi Piyer Loti adını almıştır.

Fazlı Paşa kimdir? Sicil -i Osmâni'ye göre, Bosnalı olup Enderun'dan yetişmiştir. 1647 senesinde 5-6 ay kadar Kaptân-ı Deryâlığı vardır. Kendi adını taşıyan sarayı Binbirdirek'te idi. Zâten Binbirdirek semt-i meşhûrunun diğer adı da Fazlıpaşa'dır. Saray, bilâhere şal ve ihram boyahanesi olmuştur.

Neşrettiğimiz Tahtaminâre ve Sinan Ağa Câmileri bu semtin vaktiyle mâruf iki câmiidir. Maalesef bugün ne namları ve ne de binâları kalmıştır... 1930 lu yıllarda semt bir aralık şehrin en meşhur doktorlarının merkezi hâline gelmişti. Besim Ömer Paşa ve Akil Muhtar'ın muayenchâneleri hep bu semtde idi. Bugün ne câmiler kaldı ve ne de o Birinci Sınıf Mütchassis

Doktorlar...

Semtde ve civarda bu iki câmiden başka diğer câmiler ve tarihi eserler de vardır, icab ederse onlardan da ilerde bahsedilebilir. Semt, aynı zamanda yukarıda da belirttiğimiz gibi şehrin meşhur doktorlarının âdetâ bir merkezi ve arastası hüviyyetini (vakti ile) yaşadığından bu husûsiyeti dolayısıyla Tıb Târihçilerini de meşgul ve alâkadar edebilir.

I. Sinanağa Camii

İstanbul'da "*Sinan Ağa*" adını taşıyan müteaddit câmiler vardır. Bu Sinan Ağa Câmiî, Divanyolu'nda Sultan Mahmud Türbesi'nin karşı tarafında olanıdır. Bulunduğu yer semt-i meşhur olarak Binbirdirek'dir. Hadikatü'l-Cevâmi ise mevkiini "*Der kurb-i Fazlı Paşa Sarayı*" şeklinde gösterir. Ve şu kısa bilgiyi verir: "*Bânisi Bâbüssaade Ağalarındandır. Mihrab önünde medfundur. Bosnavî Mehmed Paşa'nın dahi ser-i maktuu (Kesilen başı) orada defnolunmuştur. Mahallesi vardır*". Hadîka, bu mâlûmatı verdikten sonra "*Mezbur Sinan Ağa mesciid-i Şerifi muknabilinde vâki' Dârülhadis'in bânisi....*" diye tafsilâta devam eder ki bu kısım yâni Dârülhadis bahsi ve devâmı yanlışlık ile buraya girmiştir. Fazlıpaşa'daki Sinan Ağa Câmiî ile alâkası yoktur. Bu bölüm Hadîka'nın

122 nci sahifesindeki Sinan Ağa Câmii der kurb-i Yarhisar câmiine âittir.

Eski kayıtlar bu câmiin yerini Fazlıpaşa'da, Binbirdirek'de gösterdikleri gibi daha başka şekillerde de gösterirler ki hepsi aynı yola çıkar. Misâllerden sıra ile bazı nümüneler veriyorum:

1) İstanbul'da İbrâhim Paşa Kulesinde Sinan Ağa Câmii (Başvekalet Arşivi. Cevdet-Evkaf Tasnifi. Sene: 1211(1796). No:2698).

2) "Mahmiye-i İstanbul'da Peykhâne kurbunde İbrâhim Paşa Sarayı Kulesi mahallesinde vâki' Merhum Tavâşi Sinan Ağa Mescid-i Şerifi"...(Mahkeme-i Şer'iyye Sicilleri. Evkaf Müfettişliği Defterleri. 101, Sahife: 154. Sene: 16 Receb 1126(1714).

3) "İstanbul'da Kule Mahallesinde Sinan Ağa Mescid-i şerif-i..." Şer'iyye Sicilleri. Evkaf Müfettişliği Defterleri. 78, Sahife: 100. Sene: 1105(1693).

4) Sinan Ağa Mahallesinde Binbirdirek nezdinde(yanında) Sinan Ağa'yı Tavâşi Câmii.(953/1546 târihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. Vakfiye No: 143.).

Sinan Ağa Câmii'nin yanında evvelce aynı ismi taşıyan bir mektebi de varmış. Bu mekteb son devir kayıtlarında çıkmıyor. Mektebine ait vesikanın baş tarafı şöyledir: "Mahalle-i Peykhâne'de Sinan Ağa Câmii'nin ve Mektebi'nin tâmirine dâir.... Sene: 11 Şâban 1123(1711). (Mahkeme-i Şer'iyye Sicilleri. Evkaf Müfettişliği Defterleri. 98. Sahife: 172). Bu vesika gerek câmiin ve gerekse mektebin tâmirine dâir inşaat tekniği bakımından gayet mufassal bir hüccet-i şer'iyyedir.

Ben çocuk iken yâni 1931 ve 1932 lerde mescidin yeri büyük bir boş arsâ hâlinde olup, semtin çocukları burasını top sâhası olarak kullanırlardı. Tramvay ile önünden geçerken top oynadıklarını göürdüm. Sonra Vakıflar İdâresi burasını ihâleye koydu ve sattı. Satış ilânının sûretini veriyorum: "İstanbul Vakıflar İdâresi Başmüdürlüğünden: İstanbul Belediye Binâsı karşısında Şerefiyye Caddesinde eski 11 ve yeni

5-7 No: lu Sinan Ağa Câmii arsasının tamâmı sanlıktır. İhâle târihi 1 Teşrinisâni(Kasım) 1933. (Mehaz: Cumhuriyet Gazetesi: 12 Ekim 1933) İhâleye girenler arasında meşhur edib Halid Ziyâ Uşaklıgil de vardı. Evkaf'dan bu câmi arsasını aldı ve yerine "Sinan Ağa Dâireleri" nâmiyle blok Apartmanlar inşâ ettirdi. Yine hatırnaz ve düşünceli bir zatmış ki apartmana Câmiiin bânisi Sinan Ağa merhûmun adını koydu. Yoksa kendi ismini de verebilirdi. İstanbul Belediyesi sonradan bu Şerefiye Caddesi ismini deðiştirdi ve Piyer Loti Caddesi yaptı! Geçenlerde Sinan Ağa Dâireleri önünden geçerek Kumkapı'ya gidiyordum. Baktım ki bu isim de deðişmiş. Bu sûretle Sinan Ağa'nın nâm ü nişânı kalmamıştır. Halbuki bu caddenin en isâbetli adının "Tavâşi Sinan Ağa Caddesi" olması iktizâ ederdi....

II. Tahtaminâre Câmii

Çemberlitaş ile Kadırga arasındaki Emin Sinan mahallesindedir. Asıl adı Hamza Paşa Câmii'dir. Bulunduğu mevkie Peykhâne de derler. Diğer bir târifile şimdiki Piyer Loti Caddesi'nin dirsek teşkil ettiği kısımdadır. Bugün câmiden hiçbir eser kalmamıştır. 20 Ada ve 239 Parsel olarak bir harita tesbiti yapılabilir.

İhtifalci Ziyâ Bey, İstanbul ve Boğaziçi adlı eserinde (1/366) Tahtaminâre Câmii'nin 15 Rebiülâhir 1282(1865) Hocapaşa Yangınında yandığını ve bu sûretle temâmen ortadan kalktığını kaydediyor. Ve şu mâlûmatı veriyor: "Arsası yola karışmış bugün arsa mahallinde bir oda vardır....." ve bir de tahminden ve faraziyeden ibâret olub eseri görmeden şu hükmü veriyor: "Kilise tam kârgir(!) olduğundan, Hamza Paşa tahtadan bir minâre ile nâmını ibka etmek istemiş ise de yangın bu ayıbı(?) setreylemiştir...".

Merhum Ziya Bey'in hükümlerinde iki hatâ vardır. Zirâ elimizdeki vesikalar Tahtaminâre nâm-ı diğer Hamza Paşa Câmii'nin 1865 deki yangından sonra tekrar yapıldığını ve câmiin kârgir bir kilise olmayıp, onun yerine inşâ olunduğunu isbat ediyor. Zâten yangından önceki câmiyi ve hattâ fotoğrafını Ziyâ Bey'in

görmesine imkân yoktur. Bir defa kendisi o zaman en fazla 2 yaşında olması lâzımdır. Sâniyen Büyük Hocapaşa Yangını senelerinde çekilmiş bir resminin temini imkânsızdır.

1888 senesinde Tahtaminâre Câmii mevcut ve ihâdete açıktır. İşte isbâtı: 1 Ağustos 1888 (3 Zilhicce 1305) târihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde bu câmiye dâir bir şikâyet mektubu vardır. Câmii'nin o tarihte mevcûdiyetini ortaya koyan bu mektubu hülâseten neşrediyorum: "*Kadırga civârında Kâtib Sinan Mahallesi'nde Tahtaminâre nâmıyla mâruf Mescid-i Şerîfin müezzini efendi vazifesine devam etmemekte ve ezanları okumamaktadır. Keyfiyeti Evkaf Nazaretine duyurmanızı mahalle halkı adına istirham ederiz...*".

Şu halde, Hocapaşa Yangını'ndan sonra yeniden yapılan Hamza Paşa Câmii 1888 tarihinden sonra tekrar yanmıştır. Ve İhtifâlcî Ziyâ Bey, bu yangından sonraki hâlini tesbit etmiş ve arsasına bir oda (Herhâlde bugünkü tâbiri ile bir gecekonda) yapıldığını görmüştür. Bunları, büyük araştırmacı ve eski eserci Ziyâ Bey'i tenkid ve tekzip etmek için yazmıyoruz. Zâten bu tavzihler bize aslında ezâ veriyor. Onun "*Boğaziçi ve İstanbul*" adlı eseri ve bilhassa bazen metni gerilerde bırakan tatlı ve faydalı meşhur hâşiyeleri şâheserdir.

Tahtaminâre Câmii hakkında ikinci hatâyı da Hadikatü'l-Cevâmi müellifi Ayvansaraylı Hüseyin Efendi yapmıştır. 1/95'de "*Hamza Paşa Mescidi. Der kurb-i Peykhâne. fi'l-asl kilise olup sonradan Mısır Vâlisi olan Hamza Paşa ol mahalle Mescid-i mezbûru binâ eylemiştir.....*". Demek ki, câmi, Kilise'nin yerine inşâ olunmuştur. Yâni kilise, câmiye tahvil olunmamıştır. Doğru. Ziyâ Bey'in dediği gibi, kârgir bir kiliseye tahtadan bir minâre eklemek sûreti ile bir hayrat meydana getirmek bahis mevzuu değil. Bu meseleye biraz sonra mahkeme-i Şer'iyye hüccetlerindeki kayıtlar bahsinde de temas edeceğiz. İktibas ettiğimiz Hadika mâlûmâtındaki hâta, Hamza Paşa'nın Mısır Valisi Hamza Paşa değil, Nişancı Hamza olduğuna dâirdir. Hakiki hânî olan Hamza Paşa, 1014 (1605) senesinde vefat etmiş ve

Karacaahmet'de Karaca Ahmed Sultân'ın Türbesi'nin yakınındaki meşhur At Mezarı (!) denilen 6 direkli tuğla türbeye gömülmüştür. Mısır Vâlisi olan Hamza Paşa ise, Tahtaminâre Câmii inşâ edildikten çok sonra 1110(1698) yılında Trablusşam'da vefat etmiştir. (Sicill-i Osmânî: 2/253), Merâkîd-ı Mütebere-i Üsküdar(Bedi Şehsüvaroğlu Neşri. Sahife:59 ve İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi - İsmail Hâmi Dânişmend: Nişancılar Listesi. Cild:5).

Bu iddiaları çekinmeden yazıyoruz; çünkü elimizde bunları teyid edecek yukarıda da bahsettiğimiz Mahkeme-i Şer'iyye Evkaf Müfettişliği Sicillerindeki Hüccetler vardır. Bazı hüccetleri meâlen veriyoruz.

1) "*Tevki-i (Nişancı) Hamza Paşa Câmii: Emin Sinan Mahallesinde. Tâmirine dâir hüccet. 10 Cemâziyülevvel 1152(1739)*". (Mahkeme-i Şer'iyye Sicilleri. Evkaf Müfettişliği Defterleri. Defter: 130, Sahife: 251).

2) "*Mahmiye-i İstanbul'da Emin Sinan Mahallesinde Hamza Paşa Mescidinin 16 Zilkaade 1070 (24 Temmuz 1660) Tarik-i kebirinde yanan imam meşrûtahânesinin tâmirine dair...*" Hüccet. Sene: 1074 (1663). Aynı Mahkeme. Defter: 54, Sahife: 190).

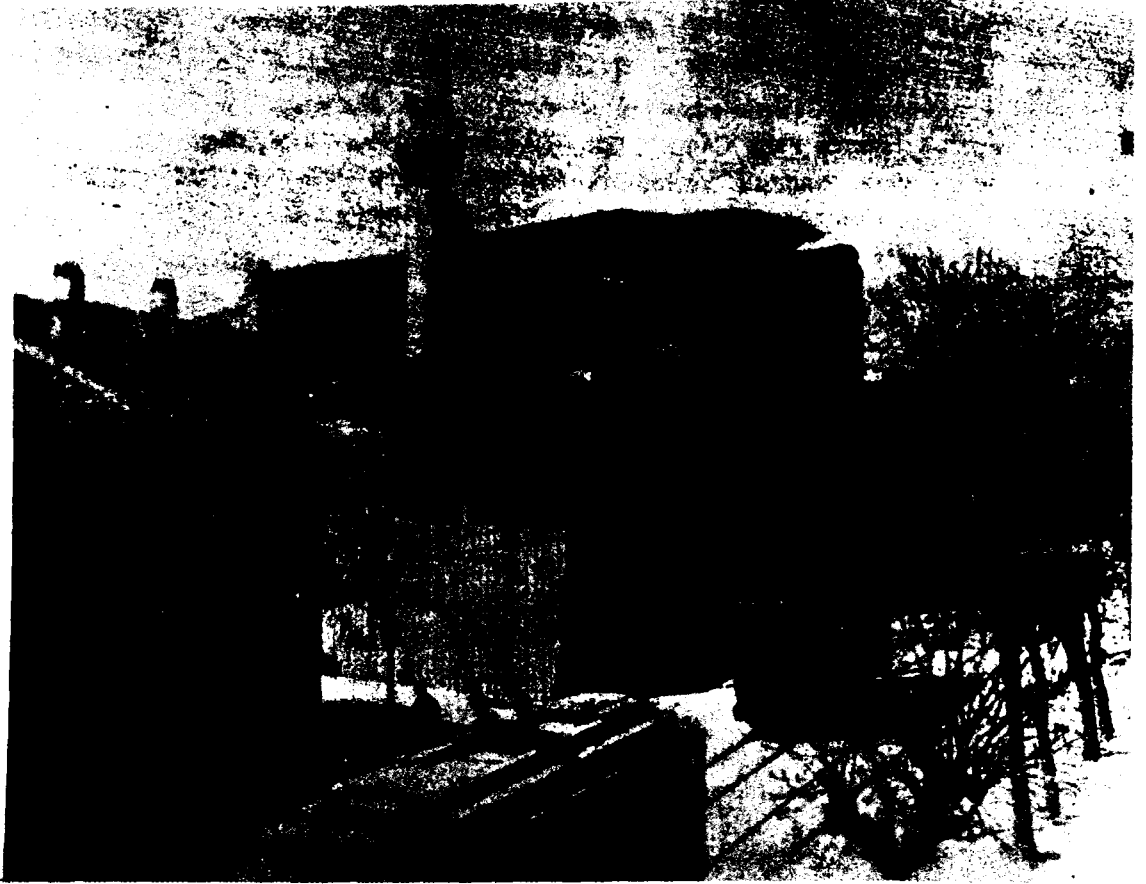
3) "*Mahmiye-i İstanbul'da Nişancı Hamza Paşa Vakfından Gedikpaşa kurbindeki mescid-i şerifinin bütûn sakfı(Damı) mürûr-i eyyam ile harâbolduğundan işbu mescid-i mezbûrun tülen ve arzen bihesâb-ı terbii 260 zira' sakfı pedavrası (Kiremid altına konulan çatı örtüsü) cedit ve köşelemeleri mahlût olmak üzere 25 er akçadan 6500 akça ve yine mescid-i mezbûrun kapısı önündeki bihesâb-ı mezbûr 30 zira' sundurma sakfı 25 er akçadan 1150 akça ki cem'an 7650 akçadır..... 24 Şevvâl 1098(1687). Mütevellî: Elhac Ömer Bin Mehmed. Kesfi ve tâmiri yapan: Hassa Mimarlarından Üstad Mustafa Halîfe İbn-i Mahmud. İmam: Ali Efendi İbn-i Ömer*". (Aynı Mahkeme: Defter: 71. Sahife: 67.)

4) "*Mahmiye-i İstanbul'da Peykhâne kurbinde Emin Sinan Mahallesinde bulunan Hamza Paşa Mescid-i Şerifi'nin tâmirine dâir.....*" (11 Rebiülâhir 1121(1709) Târihli aynı mahkemenin bu hüccetinde, Hamza Paşa nâm-ı

diğer Tahtaminâre Câmii'nin tâmiri dolayısı ile inşaaata taallûk eden mufassal ölçüler ve teferruat mevcuddur. Verilen bu ölçülere ve bilgilere göre ve yanına bir de tahta minâre yapmak sûretiyle münderis câmii bir benzerini bugün inşâ etmek kaabildir. Bâni Nişancı Hamza Paşa'nın terceme-i hâli için Sicill-i Osmânî 2/252 ye müracaat etmek lâzımdır.)

5) "İstanbul'da Emin Sinan Mahallesi'ndeki Hamza Paşa Mescidi'nin tâmirine dâir.....

Sene: 1045(1635)". (Aynı Mahkeme. Defter: 27, Sahife: 87) Fevkalâde teferruatlı bir tâmirat keşif raporudur. Aksamin bütün ölçüleri tâdat olunmuştur. Elimizdeki en eski tâmirat hücceti budur.

Sinan Ağa Camii (Şinasi Akbatu Arşivi'nden)

Cami, Eski Yeniçeriler Caddesi'nde olup yeni ismi ile Divanyolu Caddesi'dir. Solda girişi görülen sokak ise şimdiki Klodfarer Sokağı'dır.(İlk defa yayınlanan fotoğrafın çekim tarihi 1910'dur)

SİVAS'TA BÜYÜK VE KÜÇÜK ALİ BABA ZAVİYELERİ

Saim SAVAŞ

DERVİŞ ALİ BABA VE ZAVİYESİ

Sivas'ta hâlen Ali Baba adını taşıyan bir mahalle ve bir câmî bulunmakta-
dır. Ali Baba kimdir? Ne zaman ya-
şamıştır? Zâviyesi, câmii ve mahallesi ne zaman
teşekkül etmiştir? Zâviyenin dinî, içtimai ve ik-
tisadî fonksiyonu nedir ve tarihî gelişimi nasıl
olmuştur?

Bir vesile ile inceleme fırsatı bulduğumuz
zâviyeye âit evrak bizi bu konuda çalışmaya sev-
ketmiştir. Ferman, berât, hüccet, buyruldu,
mürâsele, vakfiye, i'lâm, nikâh akdi, çok sayıda
fetvâ ve başka orijinal malzemeyi ihtivâ eden
bine yakın evrak üzerinde çalışmamız devam e-
diyor¹. Nihai hedefimiz, bu evrâka ilâveten
resmî arşivlerde bulunan malzemeyi de kullanarak,
XVI. yüzyılda Orta Anadolu'da mühim bir
fonksiyon icrâ ettiğini sandığımız Ali Baba
Zâviyesi'nin monografisini çıkarabilmektedir.

XVII. asırda Sivas'tan geçen Evliya Çelebi,
şehirde kırk mahalle ve onbir tekke bulundu-

ğunu belirtmekle beraber hepsinin ismini ver-
mez. Önemli olarak ifade ettiği mahalle ve
tekkeler içinde Ali Baba'nın ismi geçmiyor².
En eskisi 1775'li yılları ihtiva eden Sivas Şer'iye
Sicilleri'nin muhtelif sayfalarında verilen ma-
halle listelerinde hem Ali Baba ve hem de
Zâviye-i Ali Baba mahallelerinin adı geçmek-
tedir³. TKGM Arşivi'nde bulunan 982 Hicri ta-
rihli Sivas Mufassal Defteri'nde zâviye
kayıtlıdır⁴. Aynı defterin 19. sayfasında Mahal-
le-i Ali Baba Mescidi'nin kaydı mevcuttur. Def-
terin 29. sayfasında zâviye kaydından başka
sonradan eklenmiş 1136 Hicri tarihli bir belge
ile 1048 Hicri tarihli Ali Baba ibn Ahi Mehmed
Beğ vakfiyesi kayıtlı bulunmaktadır. VGM Ar-
şivi'nde, Büyük Ali Baba Câmii ve zâviyesi vak-
fının eski ve yeni şahsiyet kaydı olmakla
birlikte vakfiye kaydı bulunmamaktadır⁵. An-
cak, Ali Baba ibn Ahi Mehmed Beğ vakfının
yeni şahsiyet kaydı ve vakfiyesi mevcuttur⁶. Ay-
nı vakfiyenin bir orijinal ve birkaç tane kopya

1 Ali Baba Zâviyesi arşivine âit belgeler emaneten elimizde bulunmaktadır. Bir kaç örnek için bkz. Ekler.

2 "Seyahatnâme". Dersaadet 1314. III. s.195-199.

3 S.Ş.S., 3 Numaralı Defter, s.133-134.

4 TKGM Arşivi, 982 Hicri Tarihli Sivas Mufassal Defteri, s.29-A.

5 Eski Şahsiyet Kaydı: Sivas-Aks. 1171. Yeni Şahsiyet Kaydı:2033.

6 Yeni Şahsiyet Kaydı: Esas 3/5: 221 sıra: 514. Vakfiye Tarihi: 11.1048. Vakfiye Defteri Nu: 2141. s.42.

nüşhası elimizde bulunuyor.

ALİ BABA'NIN KİMLİĞİ

Evvelfâ konumuzla ilgili iki Ali Baba'nın varlığını belirtmemiz gerekiyor; Büyük Ali Baba ve torunu Küçük Ali Baba. Aynı şekilde bu iki Ali Baba'nın tesis ettiği iki zâviyenin mevcut olduğu görülüyor.

Zâviyenin evveliyâtını anlayabilmek bakımından öncelikle Büyük Ali Baba'nın kim olduğunun tesbitine çalışılacaktır. Torunu Küçük Ali Baba'nın vakfiyesi'nde "medine-i Sivas dâhilinde medfûn olan cennet-mekân-ı firdevs-âşiyân sultânü'l-evliyâ ve'l-ârifin bürhânü'l-etkiyâ ve'l-vâsılın merhûm Ali Baba..." şeklindeki kayıt, Ali Baba'nın manevî kimliğini anlatıyor⁷. Bu kayda göre Ali Baba, evliyâ ve âriflerin sultanı mertebesinde büyük bir şahsiyettir.

Ali Baba ne zaman yaşadı? Bu konuda henüz kesin bir tarih verebilecek bilgiye sahip değiliz. Fakat, onun yaşadığı dönemi belirlememize yarayan bir takım ipuçları var.

Hicrî 982/1574 tarihinde zâviye şeyhi Ali Baba'nın oğlu Ahi Mehmed Beğ'dir. Buradan hareketle Ali Baba'nın 1574'ten önce yaşadığı neticesi çıkarılabilir.

İbrahim Aslanoğlu'nun gördüm dediği, Büyük Ali Baba tarafından tertib edilen vakfiye 1546 tarihlidir⁸. 25 Rebiülâhir 1092/1681 tarihinde düzenlenen bir hüccette, Karahisar-ı Şarkî mülhakatından Firuz Nahiyesi'ne bağlı Kuzucuk Karyesi'nin mâlikâne hissesinin "yüzelli seneden mütecâvizdir" Ali Baba Zâviyesi

Vakfı mütevellileri tarafından zaptedildiği kayıtlıdır⁹. Bu kayda göre de, Ali Baba Zâviyesi'nin yaklaşık olarak 1530'lu yıllarda faaliyette olduğu ve Ali Baba'nın da yine aynı yıllarda yaşadığı neticesine varılabilir.

Almus Değirmeni için yazılan Evâhir-i Şevval 1113/1702 tarihli bir fermanla geçen "Mütevelfâ Rüstem Paşa binâ eylediği Ali Baba Zâviyesi..." şeklindeki kayıt, Ali Baba'nın Rüstem Paşa ile olan münâsebetine işaret ediyor¹⁰. 20 Şaban 1232/1817 tarihli berât-ı şerifte "Sivas'ta vâki Rüstem Paşa hocası Büyük Ali Baba Zâviyesi..." şeklinde geçen kayıt ise, bu münâsebeti açıklık getiriyor¹¹. Öyle anlaşılıyor ki, Rüstem Paşa, hocası Ali Baba için bir zâviye yaptırmış veya yapmasına yardımcı olmuştur. Burada Rüstem Paşa'nın kimliğinin tesbiti gerekiyor. Acaba Ali Baba'nın hocalık yaptığı Rüstem Paşa kimdir?

İbrahim Aslanoğlu, Ali Baba'nın Kanunî Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Rüstem Paşa'nın hocası olduğunu yazıyor. Ancak, yazar bu bilginin kaynağını açıkça belirtmiyor. Bu konuda Ali Baba Câmii'nin 1956'daki imamının anlattıklarını ve nerede bulduklarını belirtmeden gördüm dediği Ali Baba'nın ve torunu Küçük Ali Baba'nın vakfiyelerini kaynak olarak göstermiştir¹². Eğer bilgi kaynağı câmi imamının anlattıkları ise bir rivâyetten öteye geçemez. Yok eğer vakfiyelerde böyle bir mâlumât varsa mes'ele hallolmuş demektir. Bununla beraber, ihtiyatlı olmak kaydıyla bu bilginin doğru olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü, sözkonusu Rüstem Paşa, 1544-1553 ve 1553-1561 yılları arasında sadrazamlık yapmış¹³ ve 1561 tarihinde vefat etmiştir¹⁴ ki,

7 TKGM Arşivi 14 Numaralı Sivas Mufassal Defteri, s.29'a sonradan eklenmiş vakfiye. H.1048/M.1638 tarihli olan ve VGM Arşivi, 2141 Numaralı Defter'in 42. sayfasında da kayıtlı bulunan vakfiyenin birkaç sureti de elimizde bulunmaktadır.

8 İbrahim Aslanoğlu "Pir Sultan Abdallar", İstanbul 1984, s.41.

9 Elimizde bulunan 20 Numaralı Hüccet.

10 Elimizde bulunan 3 Numaralı Ferman.

11 Elimizde bulunan 24 Numaralı Berât.

12 İbrahim Aslanoğlu, "a.e.", s.41-42.

13 İsmail Hâmi Danişmend, "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi", İstanbul 1971, V, s.17-18.

14 Hafız Hüseyin Ayvansaraylı, "Ve'evât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl", Haz. Fahri Ç. Derin İstanbul 1978, s.9.

yaklaşık olarak Ali Baba ile aynı dönemde yaşamıştır.

Bu bilgileri verdikten sonra Ali Baba'nın XV. asrın sonları ile XVI. asrın ortaları arasında yaşadığı neticesine varılabilir.

İ. Aslanoğlu, bahsi geçen câmi imamından naklen, çok zengin olan Rüstem Paşa'nın, Sivas'ta mülkü olan bostanlarının tümünü Ali Baba'ya bağışladığını, Ali Baba tekkesi ve câmiinin burada kurulduğunu anlatıyor. Buna göre Ali Baba, "halkın gözünden uzak olsun diye câmi ve tekkeyi bostanın en uzak köşesine yaptırmış"¹⁵. Bu rivayet, tarihi gelişmeyi anlamamıza yardımcı olmakla birlikte, zâviyenin kuruluş yeri hakkında verdiği bilgi masalımsı bir hava taşıyor. Çünkü, zâviyelerin Osmanlı topraklarında genel olarak XIV. asrın ortaları ile XVI. asrın ortaları arasında kurulduğu ve bu dini-içtimaî müesseselerin şehirlerin biraz dışında binâ olunduğu biliniyor¹⁶. Ayrıca, zâviyenin öyle çok tenhâ bir mahalde değil, bilhassa gayr-i müslim nüfusun meskûn olduğu bir yerde veya bu mahallin yakınında kurulduğu da bilgimiz dâhilindedir¹⁷. 1574 tarihinde Ali Baba Mescidi Mahallesi'nde 9 müslim hâneye karşılık 55 gayr-i müslim (gebrân) hâne bulunuyordu¹⁸. Gayr-i müslim olarak kaydedilen; Murad, Kazan, Çalapverdi, Körpe, İsrâil, Mısırsheh, Şehruz, Babacan, Bahadır, İhtiyar, Rikab, Ceder, Sadaka, Şemsetin, Kemahî, Tımar, Kürd, Zekeriyye, Bünyad, Sahamir, Sabit, Güçbeğ, Sefer, Melik, Makdese, Emirşe, Bâli. Küçük ve Devletyar isimleri bilhassa kültür tarihimiz bakımından enteresan bir mahiyet arz ediyor. Acaba bu tip isimleri taşıyan şahıslar,

1071 Malazgirt Zaferi'nden önce Anadolu'ya gelip hristiyanlaşan Türklere midirler? Yoksa bunlar, Türk kültürünün tesiriyle mi böyle isimler almışlardır? Biz bu aşamada bunlardan birisini veya bir başka şıkkı tercih edecek bilgiye sahip değiliz.

1274/1831 nüfus sayımına göre Zâviye-i Ali Baba Mahallesi'nde 28 müslim hânese olup, gayr-i müslim hânese bulunmamaktadır. Ali Baba Mahallesi'nde ise, 43 müslim hânese ve sadece 3 gayr-i müslim hânese kayıtlıdır¹⁹. Bu durumda şu soruların tartışılması gerektiği kanaatindeyiz; Ali Baba Zâviyesi, islâmlaştırma gayesiyle mi özellikle gayr-i müslimlerin yaşadığı bir bölgede kurulmuştur? 1574'de kayıtlı gayr-i müslim nüfusun 1831 nüfus sayımında kaydedilmemesi bunların ihtidâ ettikleri anlamına gelir mi? Yoksa gayr-i müslimlerin meskûn oldukları kesim daha sonra ayrı bir mahalle haline mi getirildi ki, bu netice ortaya çıktı?

5 Rebiülevvel 1195/1781 tarihinde düzenlenen bir hüccet, Ali Baba Mahallesi'ne müslüman nüfusun iskânı hususunda bilgi verecek mahiyette görünüyor²⁰. Zâviye yakınında bulunan Hubyar Bostanı denilen yere daha önce mütevellî izniyle bazı kimseler tarafından menzil ihdas ve binâ edilmiş. Menzil sahipleri o tarihten beri zâviyeye her yıl 107 vakıyye şem'i ruğan veriyorlarmış. Ancak, zamanla menzillerde değişiklikler, artma ve azalmalar meydana geldiğinden, 107 vakıyye şem'i ruğanın tahsilinde güçlükler ortaya çıkmış. Bir takım dâvâ ve münâzaalardan sonra menzil sahiplerinden

15 İbrahim Aslanoğlu, "a.e." s.42.

16 M. Zeki Pakalın, "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü", İstanbul 1983, III. s.648; Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimaî Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler", "İ.Ü.İ.F.M." 23 (1962-1963), Nu:1-2, s.23-29.

17 TKGM Arşivi, 14 Numaralı Defter, s.19-A.

18 TKGM Arşivi, 14 Numaralı Defter, s.19-A.

19 S.Ş.S., 16 Numaralı Defter, s.181-182.

20 Elimizde bulunan 59 Numaralı Hüccet.

toplam 1931 akçe alınmak üzere sulh yapılmış. Buna göre, menzil sahipleri, miktarı belirtilen parayı kendi aralarında toplayıp her yıl Berât Gecesi'nde zâviyeye teslim edeceklerdi. Ayrıca, hüccette menzillerin satışı durumunda mütevelliden izin alınması gerektiği de belirtiyor²¹.

Demek ki, zâviye özellikle gayr-i müslim nüfusun yaşadığı bir mahalde kurulmuş, zamanla zâviyeye âit bahçe ve bostanların iskânı ile de mahalle teşekkül etmiştir.

PIR SULTAN ABDAL- ALİ BABA İLİŞKİSİ

Ali Baba'nın müsâhibi olarak rivâyet edilen Pir Sultan ile ilgili bilgiler de konumuzu alâkadar ediyor. Pir Sultan'a âit olduğu söylenen bir şiirde Ali Baba adının iki yerde geçmesine istinâden müsâhîlik mes'clesinin ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bu rivâyetin gerçek olup olmadığı tesbiti için Pir Sultan'ın yaşadığı dönemin belirlenmesi gerekmektedir. Pir Sultan'ın yaşadığı zaman diliminin tesbitinde yazılı belgelerden çok onun şiirleri kaynak olarak kullanılmakta ve dolayısıyla kesin bir tarihe ulaşılamamaktadır. İ.Aslanoğlu, muhtelif kaynakları değerlendirerek Pir Sultan'ın 1547-1551 veya 1587-1590 yılları arasında idam edildiği neticesine varıyor²². Asım Bezirci, Pir Sultan'ın 1510-1514 yılları arasında doğduğu tahmininde bulunup, 1589 veya 1590 yılında i-

dam edildiğini kabul ediyor²³. Mehmet Bayrak ise, idam tarihini 1590 olarak kesinleştiriyor²⁴. Ahmet Köklügiller, Pir Sultan'ın XVI. asrın sonları ve XVII. asrın başında yaşamış olabileceğini belirtmiştir²⁵.

İ. Aslanoğlu, Ali Baba'nın ölüm tarihini 1546 olarak kabul ettiği için, 1979'da yayınlanan bir makalesinde müsâhîplik mes'clesini mümkün görmemiş, 1984'te basılan kitabında ise, rivâyet olarak yukarıdaki bilgiyi vermekle yetinmiştir²⁶. Cahit Öztelli ve Asım Bezirci de, İ. Aslanoğlu'nu kaynak göstererek Ali Baba'yı Pir Sultan'ın müsâhibi olarak kaydetmişlerdir²⁷. Ancak, A.Bezirci, Ali Baba'nın Pir Sultan'ın ölümüne tanık olmasının mümkün olmadığını ve bu yüzden ya Ali Baba'nın sonra öldüğünü veya müsâhibin bir başka Ali Baba olabileceğini belirtiyor²⁸.

Eğer Pir Sultan'ın idâmı XVI. asrın ortalarında gerçekleşti ise, Ali Baba-Pir Sultan münâsebeti zaman olarak mümkün olabilir. Ancak, idam tarihi aynı asrın sonları ise Pir Sultan'ın Ali Baba'ya müsâhip olması mümkün değildir. Çünkü, Ali Baba'nın 1574'ten önce vefat ettiği muhakkaktır. Hattâ 1569'dan önce vefat etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir²⁹.

Bu bakımdan, Ali Baba-Pir Sultan münâsebeti çok zayıf bir ihtimal gibi gözüküyor. Bir kere sözkonusu şiirin Pir Sultan'ın kendisi ta-

21 Elimizde bulunan 59 Numaralı Hüccet.

22 İbrahim Aslanoğlu, "a.e", s.48.

23 Asım Bezirci, "Pir Sultan", İstanbul 1986, s.52, 67.

24 Mehmet Bayrak, "Pir Sultan Abdal", İstanbul 1986, s.133.

25 Ahmet Köklügiller, "Pir Sultan Abdal", İstanbul 1984, s.19.

26 İbrahim Aslanoğlu, "Pir Sultan Abdal'ın Zindandaki Yaşamı", "Türk Folkloru", Yılı,Sayı:4 (Kasım 1979), s.28-30; Yazar, bu makalesinde, Ali Baba'nın vakıf tesis ve ölüm tarihini 1546 olarak veriyor. Torunu Küçük Ali Baba'nın vakıf tesis ve ölüm tarihini ise, 1631 olduğunu kaydetmiştir. Yazarın sözünü ettiği Küçük Ali Baba vakfiyesi elimizdeki 1638 tarihli vakfiye olmalıdır. Ancak, Küçük Ali Baba hem 1631 ve hem de 1638 tarihinde vakıf tertip etmiş olabilir. Ayrıca, yazarın Büyük ve Küçük Ali Baba'nın vakıf tesis ve ölüm tarihlerini aynı olarak göstermesi bize pek mantıklı gelmedi.

27 Cahit Öztelli, "Pir Sultan Abdal", İstanbul 1985, 6. Baskı s.27; Asım Bezirci, "a.e" s.46.

28 Asım Bezirci, "a.e." s.46.

29 1574 tarihli Sivas Mufassal Defteri'nde Ali Baba'nın oğlu Ahi Mehmed Beğ zâviyeye mutasarrıftır. bkz. s.29-A; 1569 tarihli Defter-i cedid-i hâkânî sâretinde de Ali Baba'nın kendisi değil zâviyedârı faaliyettedir.

rafından söylendiği kesin değildir. Üstelik ne Ali Baba'nın ve ne de Pir Sultan'ın ölüm tarihleri henüz kesin olarak bilinmiyor. Bunun yanında, birden fazla Pir Sultan ve Ali Baba'nın olması da, bu konuda hüküm vermemizi zorlaştırıyor.

Eğer Ali Baba-Pir Sultan münâsebeti doğru ise, bu, konumuz açısından Ali Baba'nın mezhebi mevzuunda kıymet ifade eder. Bilindiği gibi, Pir Sultan, İran Safevî hânedânına bağlı isnâ-âşeriyeden Kızılbaş bir Türkmen zümresine mensuptur³⁰. İ. Aslanoğlu, adı geçen câmi imamından rivâyette, "Aslında Ali Baba'da da biraz Alevilik varmış. Torunları sonradan dönmüşler" diyor³¹. Her ne kadar bir insanın biraz alevî biraz sünni olması pek mantıklı olmasa da, verilen bu bilgi ilginçtir. Acaba gerçekten Ali Baba, gayr-i sünni fikirler taşıyan bir derviş mi idi?

Bilindiği üzere Yavuz Sultan Selim devrinde (1512-1520) Anadolu'da Kızılbaşlar'la yapılan mücadeleler sırasında çok sayıda zâviye tahrip olunmuş veya terkedilmişti. Kanunî döneminde (1520-1566) ise, bu tip zâviyeler ihyâ edildiği gibi yenilerinin yapılmasına da hız verilmişti³². Böyle bir ortamda kurulan gayr-i sünni bir zâviyeye devlet desteğinin olabileceği biraz şüphelidir. Aynı şekilde Safevîler'le mücadelenin yoğunlaştığı bir zamanda sadrazam olan Rüstem Paşa'ya Ali Baba'nın hocalık yapması, kendisinin gayr-i sünni bir derviş olması ihtimalini azaltıyor. Bununla beraber, Ali Baba, gayr-i sünni grupların tâkibâta uğradığı bir dönemde, bu tâkibâtdan kurtulabilmek için sünni bir kimlik edinmiş de olabilir. Bu-

nun yanında, Ali Baba'nın her iki kesimce de sevilen bir derviş olabileceği de düşünülmeli gereken bir ihtimaldir.

Bu konuda şimdilik kesin bir hüküm vermemle birlikte, yukarıda sıraladığımız mesnedlere ek olarak, Ali Baba'nın ve torununun "baba", oğlu ile oğlunun torunun ise "ahi" olarak anılmalarının ilginç olduğunu belirtelim³³.

Ali Baba'dan sonra 1574 tarihinde oğlu Ahi Mehmed Beğ zâviye şeyhidir. 1638 tarihinde Ahi Mehmed Beğ'in oğlu Ali Baba vakfiye tertiplemekte ve oğlu Ahi Mehmed Beğ'i müteveli tayin etmektedir. Bu şekilde ailenin ilk dört temsilcisi ortaya çıkmış oluyor. Çalışmaların derinleşmesiyle birlikte şecerenin tamamının ortaya çıkacağı ümidindeyiz.

ZAVİYELERİN KURULUŞU BÜYÜK ALİ BABA ZAVİYESİ VE VAKFİYELERİ

İ. Aslanoğlu'nun verdiği bilgiye dayanarak şimdilik Büyük Ali Baba Zâviyesi'nin 1546 tarihinde kurulduğunu veya daha önceki bir tarihte kurulmakla beraber bu tarihte yapılan vakıfla desteklendiğini kabul etmek durumundayız.

25 Şaban 976/1569 tarihli dâstâr-ı cedîd-i hâkânî süreti, Ali Baba Zâviyesi hakkında entresan bilgileri ihtivâ ediyor. İbtidâ-i fethten o tarihe kadar bir akçe geliri olmayan ve hâsılı harcını karşılamadığı için kimsenin talip olmadığı ve bu yüzden hattal kalan üç kıt'a tuzla ve bir kıt'a mezraa Ali Baba zâviyedârı tarafından kendi parasıyla ihyâ ve âbâdân edilmiş, bunun üzerine sözkonusu mezraa elli akçe maktû' ve

30 Köprülüzâde Mehmed Fuad. "Bir Kızılbaş Şairi Pir Sultan Abdal", "Hayat". Cild: 3 (1928), S.64, s.3-4; Sadettin Nüzhet. "XVII. Asır Şairlerinden Pir Sultan Abdal". İstanbul 1929, s.10-21.

31 İbrahim Aslanoğlu, "a.e.", s.42.

32 Ahmet Yaşar Ocak. "Zâviyeler". "V.D." XII (1978), s.258.

33 M. Fuad Köprülü. "baba" lakabının daha çok Bektaşî, Haydariye, Kalanderiye tarikatlarına mensup şeyh ve dervişler tarafından kullanıldığını belirtiyor. bkz. "Baba", "İ.A.", II, s.165-166; Ahilik ise, daha çok sosyal, ekonomik ve dini muhtevâlî bir kavram. Ahilik kavramının muhtelif yönleri ile tartışıldığı. "Türk Kültürü ve Ahilik XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri. 13-15 Eylül 1985 Kırşehir". İstanbul 1986. isimli eserde bu konuda kıymetli makâleler mevcuttur.

üç kıl'a tuzla, beşte birini mirî'ye vermek şartıyla zâviyedârın uhdesine kayd olunmuştur³⁴. Bu hadise, Ali Baba Zâviyesi'nin, Ö. Lütfi Barkan'ın bahsettiği, istilâ devirlerindeki kolonizatör Türk dervişleri için yapılan zâviyelerin benzeri ve bir devamı niteliğini taşıdığı hissini veriyor³⁵.

1574 tarihli mufassal kaydına göre zâviye, Ahi Mehmed veled-i Ali Baba tasarrufundadır. Bu tarihte zâviyenin sekiz adet hizmetkârı mevcuttur ve bunlar yaptıkları hizmet karşılığında avâz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye'den muafırlar. Hizmetkârlardan ikisi Ali Baba'nın birâderinin oğlu, üçü Ali Baba tarafından azad edilmiş köle (mu'tak) dir³⁶. Aynı defterde zâviyeye kayıtlı altı zemin ve bir bağçe bulunmaktadır. Deftere sonradan eklenmiş 17 Şevval 1136/1724 tarihli belgede, Ali Baba Zâviyesi'nin Defterhâne-i Âmire'de kaydının olduğu, ancak henüz vakfiyesinin kaydı olmadığı belirtilerek, vakıf mütevellileri Ahi Mehmed, İsmail ve diğer Mehmed tarafından, vakfiye-i ma'mülünbihâsının Defterhâne-i Âmire'ye kaydı hususunda fermân-ı âli ricâ edilmektedir. Belgenin devamında, Beğdağı yakınında batı tarafında bulunan Tuzlaovası, Çamözü ve Asurönü tuzlalarının, beşte birini mirî'ye vermek şartıyla Ali Baba ve Ebulkasım elinde bulunduğu belirtiliyor³⁷. Ancak, Ali Baba'nın iştirâki sadece Tuzlaovası'ndadır, diğerleri müstakillen Ebulkasım elindedir. Aynı belgede, "mukâtaa-i tamga ve ihtisab ve boyahânemsi mahsulât-ı sâire" kaydı geçiyor. Bu kayıttan tamga, ihtisab ve boyahâne mukâtaalarının zâviyeye tahsis edildiğini anlıyoruz. Ayrıca, Mihmad Beğ Karyesi'nde bulunan Gerdeklü, Berklü, Beğlik, Kızılcaışla ve Kuyucak tuzlasının ve Kışlak-ı Ağcaeniş Tuzlası'nın beşte biri mirî'ye olmak şartıyla zâviyeye kayd olunduğu

belirtiliyor. Zilkâde 980/1573 tarihli berât-ı hümâyûnla, hâsıl olan tuzun hâriçte satılmamak kaydıyla, mirî'ye âit olan kısmının da zâviyeye kaydedildiği görülüyor³⁸.

Bu tarihlerde henüz Büyük-Küçük Ali Baba ayrımı sözkonusu değildir. Küçük Ali Baba Zâviyesi'nin 1638'de Ali Baba ibn Ahi Mehmed Beğ tarafından tesis edilen vakfiyeden daha sonraki yıllarda ortaya çıktığı kanaatini taşıyoruz. Bu bakımdan, buraya kadar anlatılanlar, daha sonra Büyük Ali Baba Zâviyesi olarak anılan zâviyeyi ilgilendirmektedir.

1837 tarihinde düzenlenen Sivas Vakıf Muhasebe Defteri'ndeki Büyük Ali Baba Zâviyesi ile ilgili kayıtlar, daha birtakım gelir kaynaklarının olduğunu gösteriyor. Buna göre o tarihte zâviyeye âit gelir kaynakları aşağıdaki şekildedir:

-Niksar Kazası'na bağlı Başdemi Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Keyran Karyesi'nin nisf mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Hisarcık Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Kızılkaya Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı ve hâlen mezraa olan Kirele Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Kagüne'nin nisf mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Karacagöl Mezraası'nın tamam mâlikâne-i öşrü.

-Zile Kazası'na bağlı, Kızılkünbed'e tâbi Ey-mir Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü.

-Sivaslı Kazası'na tâbi Kuşçu Karyesi'nin

34 Elimizde bulunan sûret.

35 Ö. Lütfi Barkan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler". "V.D.", II (1942), s.281-304.

36 TKGM Arşivi, 14 Numaralı Defter, s.29-A.

37 TKGM Arşivi, 14 Numaralı Defter, s.29'a ekli belge.

38 TKGM Arşivi, 14 Numaralı Defter, s.29'a ekli belge.

tamam mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya bağlı Gemriz Karyesi'nin nisf mâlikâne-i öşrü.

-Aynı kazaya tâbi Ötük Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrü (aynı karyeye tâbi Dere, Karataş, Korucuk ve Kehir mezraaları dâhil).

-Aynı kazaya bağlı Karkın Mezraası'nın nisf mâlikâne-i öşrü.

-Bayramlı Livası'na bağlı Karataş, Kovanı, Kürddiloz, Temürcilik ve Enderin karyelerinin on schimde bir schim öşrü.

-Tonus aklâmından berât ile zâviyeye, Harameyn cânibinden Atik Valde Sultan tarafından beher sene 35 kile hinta tahsis edilmiştir.

-Sivas civarında Çorak Mezraası'nın dörtte bir hissesi.

Bu tarihte vakfa âit bir câmi, câmi içinde çeşmeler ve türbe mevcut olup, zâviye mütevellinin hânesi durumundadır. Yine aynı tarihte evlâd-ı vâkıfın Es-Seyyid Eş-Şeyh Ebubekir, Şeyh Osman, Şeyh Ahmed ve Şeyh diğer Ebubekir altı mud hinta ile nezâret, kîtabet ve cibâyet cihetlerine mutasarrıflardır³⁹.

Büyük Ali Baba Zâviyesi hakkında şimdilik verebileceğimiz mâlumât bu kadardır. Şimdi, Büyük Ali Baba'nın torunu Küçük Ali Baba tarafından tesis edildiği anlaşılan ve belgelerde "Küçük Baba" "Veled-i Diğer Ali Baba" ve "Küçük Ali Baba" zâviyesi şekillerinde geçen zâviye tanıtılmaya çalışılacaktır.

KÜÇÜK ALİ BABA ZAVİYESİ

1638 tarihinde düzenlenen Ali Baba ibn Ahi Mehmed Beğ vakfiyesi ile yeni bir zâviye tesis edildiği anlaşılmıyor. Vakfiyede, "ceddim merhûm-ı mezbûrun medine-i merkûme dâhilinde binâ eylediği zâviyesi..." kaydı geçmekte ve bu zâviyede sâkin olanların, vâkıfın vefâtından sonra vakfedilen mallara mutasarrıf olma-

ları şart koşulmaktadır⁴⁰. Bu bakımdan vakfiyenin, Büyük Ali Baba tarafından tesis edilen zâviyeyi desteklemek amacıyla düzenlendiği neticesine varıyoruz. Bununla beraber Küçük Ali Baba'nın, "ta'lim-i sıbyan için müceddeden" bir muallimhâne binâ eylediği görülmüyor. Vakfiyede, muallimhâneye yevmi üç akçe vazife ile bir muallim ve yevmi bir akçe vazife ile bir halife tayin olunması şart koşulmuştur. Aynı şekilde, daha önce Büyük Ali Baba tarafından binâ edilen mescid-i şerif imamına yevmi üç akçe ve müzzinine yevmi bir akçe vazife verilmesi vakıf şartlarındandır. Ayrıca, "mübârek gecelerde mescid-i şerifde berât vaz' olunması" (berât mumlari yakılıp mescidin aydınlatılması), helva ve yemek hazırlanarak zâviyede bulunan "mukim ve müsâfirine" ikrâm olunması da vakfiyede belirtilmiştir.

Küçük Ali Baba'nın vakfettiği mülkü:

-Büyük Ali Baba Zâviyesi yakınında bulunan Boyraz yerleri denilen mülk mezraalar.

-Hamzabostanı denilen mülk bir kıt'a bostan yeri.

-Sivas'a tâbi Tavra Karyesi nehri üzerinde bir çatı altında işleyen üç göz mülk değirmen.

-Bu değirmenlere bitişik mülk bir kıt'a çayır.

-Sivas'ta Soğuk Çermik yakınında bulunan beş kıt'a mülk çayır.

-Sivas'a tâbi Sırasöğüd Mevzii'nde bulunan Pirkinik Suyu üzerinde işleyen bir göz değirmen.

El-Hâc Zâhid mahallesi yakınında adı geçen Pirkinik Suyu üzerinde işleyen bir göz değirmen

-Yeniil Kazası'na tâbi Ulaş Karyesi sınırı dâhilinde Tecer Suyu denilen ~~nehir~~ üzerinde bir çatı altında işleyen üç göz mülk değirmen.

39 Sivas Müzesi'nde bulunan 1251-1252 Tarihli numarasız Vakıf Muhasebe Defteri. s.140-141.

40 Bkz. Dipnot 6.

-Sivasili Kazası'na tâbi Ötük Karyesi'nde Kösedâğı Nehri üzerinde işleyen bir göz değirmen.

-Aynı kazaya tâbi Kemriz Karyesi sınırı dâhilinde yine Kösedâğı Nehri üzerinde işleyen bir göz değirmen.

-Aynı kazaya bağlı, mülk-i mahzû olan Uzun Karyesi'nin tamam mâlikâne-i muayyenesi.

-Tozanlı Kazası'na tâbi Divriğin Karyesi'nin, mülkü olan nısf mâlikâne-i muayyenesi.

-Divriğin Karyesi'nde Tozanlı Nehri üzerinde işleyen bir göz mülk değirmen.

-Tozanlı Kazası'na tâbi Tağnis Karyesi'nde Tozanlı Nehri üzerinde ve Tozanlı Suyu üzerinde bir çatı altında işleyen iki değirmen ocağı.

-Budaközü Kazası'nda bulunan Emrullah Tuzlası denilen çalışır durumdaki mülk tuzla.

-Bu tuzlaya bağlı Dikilitaş, Koyunağlı ve Elekçi tuzlaları olarak bilinen mülk tuzlalar.

-Hargün Nahiyesi'nde bulunan Sertan Tuzlası.

-Sivasili Kazası'nda Beğli Tuzlası'na bağlı Gerdekli, Celalli ve Pur adındaki tuzlalar.

-Çamözü ve Acıboğrum'de bulunan küçük tuzla.

-Cirhin Karyesi'nde bulunan küçük tuzla.

-Tokat Kazası'na tâbi Tozanlı Nahiyesi'nde Gibis, İrmenis ve Değeryer adındaki karyelerin dörtte bir (rub') mâlikâne hisseleri⁴¹.

Elimizde bulunan tarihsiz bir belgede, Küçük Ali Baba Zâviyesi'nin gelir kaynaklarının dökümü verilmiştir. Yukarıda adı geçen değirmen, tuzla ve köylerin tamamı bu listede yer alıyor. Bu bakımdan, Ali Baba ibn Ahi Mehmed Beğ'in Küçük Ali Baba ve tesis ettiği vakfiyenin de o tarihte veya daha sonra teşekkül eden Küçük Ali Baba Zâviyesi'nin gelir kaynakları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bahsi geçen

belgede, yukarıda adı geçen çayır ve değirmenlerin tamamının kullanılmaz (muattal) halde ve Elekçi, Cirhin ve Acıpınar tuzlalarının harap oldukları kaydedilmiştir.

Aynı âfeye âit iki zâviyenin teşekkül etmesiyle birlikte vakıfların evlatları arasında uzun yıllar devam eden bir mütevellilik ve zâviyedarlık mücadelesinin başladığına şahit oluyoruz. Elimizde bulunan 1142/1730 ve 1156/1743 tarihli iki belge bu hususa açıklık getirmektedir. Bu belgelerde geçen "medine-i Sivas'da vâki Rüstem Paşa hocası Büyük Ali Baba Zâviyesi vakfının zâviyedarlık ve tevliyeti vazife-i muayyene ile batnen bâ'de batn evlâda meşrû olup ve yine Veled-i Diger Ali Baba Zâviyesi vakfının zâviyedârlık ve tevliyeti batnen bâ'de batn meşrû olduğu vakfiyelerinde mestûr ve mukayyed olub..." şeklindeki kayıtlar, bizim henüz göremediğimiz Büyük Ali Baba vakfının bütün evlâda, Küçük Ali Baba vakfının ise sâdece erkek evlâda meşrû olduğunu göstermektedir. Aynı belgelerden, karışıklığın bu yüzden ve 1097/1685-86 yılından itibaren iki sene zâviyeye mutasarrıf olan Fatma Hatun'un (Küçük Ali Baba'nın kızıdır) ölümünden sonra başladığını anlıyoruz. Fatma Hatun'un vefâtından sonra evlâd-ı kebîrleri Ahi Mehmed ve İsmail müştereken mutasarrıf oluyorlar. Bu ikisinin ölümlerinden sonra İsmail'in oğlu Seyyid Ali, zâviyedar ve müteveli oluyor. Ancak, halaları Emine ve Ayşe hatunlar (Fatma Hatun'un kızları) evlâdiyet dâvâsı açarak mütevellilik ve zâviyedarlıkta pay istiyorlar. Uzun süren yazışmalardan sonra 1142/1730 yılında ayrı ayrı verilen berâtlarla Büyük Ali Baba Zâviyesi Emine ve Ayşe hatunlara, Küçük Ali Baba Zâviyesi ise Seyyid Ali'ye tevcih olunmuştur⁴².

1156/1743 tarihli vakfın borcu ile alâkalı olarak gönderilen ferman, mes'elenin bu tarihe kadar çözüme kavuşturulmadığını gösteriyor. Buna göre, Seyyid Ali her iki zâviyeye de mu-

41 1251-1252 Tarihli numarasız Vakıf Muhasebe Defteri, s.4.

42 Elimizde bulunan 3 ve 4 Numaralı İ'lâmlar.

tasarrif iken, Emine ve Ayşe hatunların evlâdiyet dâvâsı açmaları üzerine, Seyyid Ali, vakfın borcu olan 14,5 kise akçenin yarısını ödemeleri şartıyla tevliyyetin yarısını Emine ve Ayşe hatunlara devrediyor. Sonradan Emine ve Ayşe hatunlar bu parayı ödemeyi reddettikleri için mes'ele devam edip gidiyor⁴³. Elimizdeki vesikalardan çoğu bu tip problemlerle ilgilidir. Acaba bu yüzden mi yukarıda adı geçen değirmen, çayır ve tuzlalar kullanılamaz hâle geldi? Gerekli bakımları yapılmayan gelir kaynaklarının zamanla harap olmaları açıktır. Bununla beraber, meselâ eşkiyalık hâdiseleri de harâbiyyetin sebebini teşkil etmiş olabilir.

1837'de düzenlenen Sivas Vakıf Muhasebe Defteri'ndeki kayıtlar, o tarihteki Küçük Ali Baba Zâviyesi'nin gelir kaynaklarının dökümünü veriyor. Bunlar: senevi öşrü 500 kuruş olan 7 tarla, Uzun Karyesi'nin tamam mâlikâne-i öşrû olan 405 kuruş, Divriğin Karyesi'nin 400 kuruşluk nisf bedel-i iltizâmı, Dikilitaş, Koyunağlı ve Elekçi tuzlalarının iltizam bedeli olan 6000 kuruş, Sertan Tuzlası, senevi icâresi 24 kuruş olan Beğli Tuzlası, bedel-i iltizâmı 1000 kuruş olan Celallipur⁴⁴ Tuzlası, senevi icâresi 12 kuruş olan Küçük Memleha, rub' mâlikânesi 610 kuruş olan İrmenis, Değeryeri ve Gibis karyeleridir.

1638 tarihli vakfiyede kaydedilen muallim, imam ve müezzinin günlük ücretleri 1837'de de değişmeden devam etmiştir. Fakat, vakfiyede bahsi geçen "halife" bu tarihte mevcut görünmüyor. Bu tarihte muallimlik, imâmet ve müezzinlik görevi aynı şahıs tarafından ifâ edilmektedir. Bu şekilde yıllık toplam 63 kuruş olan ücrete, mütevellî tarafından verilen 200 kuruş eklenerek, bu üç vazifeyi yürüten kişiye bir yılda 263 kuruş ödenmektedir. Görüldüğü gibi, vakfiyede şart koşulmamasına rağmen mütevellî, yetkisini kullanarak, akçenin değer kaybı sebebiyle yetersiz kalan söz konusu ücrete takviyede bulunmuştur.

NETİCE

Ali Baba'nın yaşadığı dönemi, yaklaşık XV. asrın sonları ile XVI. asrın ortaları olarak belirlemek mümkündür. Yine aynı dönemde, büyük bir ihtimalle Kanuni'nin damadı ve sadrazamlarından Rüstem Paşa'nın sağladığı mâlî destekle zâviyesini kurduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, Ali Baba'yı dinî-tasavvufî ve diğer yönleriyle tanıyabilmemiz için, yaşadığı dönemde bilhassa Sivas ve çevresinin ve daha genel olarak Osmanlı Anadolu'sunun dinî-tasavvufî hayatını, toplumu etkileyen mezhep, tarikat ve diğer akımları tanımamız icap ediyor. Ayrıca, bu tip hadiselerin oluşumunda tesiri azımsanmayacak siyasî gelişmelerin de bilinmesi faydalı olacaktır. İşte o zaman, Ali Baba'nın gerçek şahsiyetini, zâviyesinin icrâ ettiği fonksiyonu, kuruluş gayesini ve tesirlerini anlayabiliriz.

Ahmet Yaşar Ocak tarafından yapılmış olan "Emirci Sultan ve Zâviyesi", (İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi, IX (1978), s.129-208) isimli çalışmanın bir benzerini yapmayı düşündüğümüz daha şümulü bir çalışmada, konu içinde belirlenen ve yukarıda ifâde edilen problemlerin çözümü için gayret sarfedilecektir. Bu şekilde, Anadolu dinî-tasavvufî tarihinin bir sayfasının daha aydınlanacağı ümidindeyiz. Bu çalışmada, genel olarak zâviyenin tanıtımı ile yetinilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları:

-Sivas Müzesi'nde bulunan,

3 Numaralı Sivas Şer'iyeye Sicili

16 Numaralı Sivas Şer'iyeye Sicili

1251-1252 Tarihli Numarasız Vakıf Muhasebe Defteri

-TKGM Arşivi'nde bulunan 14 Numaralı Sivas Mufassal Defteri

43 Elimizde bulunan 39 Numaralı Ferman.

44 Daha önceki belgelerde Celalli ve Pur adıyla aynı aynı kaydedilmiştir.

-VGM Arşivi'nde bulunan 2141 Numaralı Defter

-Elimizde bulunan belgeler: Ali Baba Zâviyesi Arşivi'ne âit belgeler emânciden nezdimizde bulunmakta ve tasnifi hâlen devam etmektedir. Bu çalışmada aşağıdaki belgeler kullanılmıştır:

25 Şaban 976/1569 Tarihli Defter-i Cedîd-i Hâkânî Süreti

1048/1638 Tarihli Ali Baba ibn Ahi Mehmed Beğ Vakfiyesi

25 Rebiülâhîr 1092/1681 Tarihli 20 Numaralı Hücçet

Evâhîr-i Şevval 1113/1702 Tarihli 5 Numaralı Ferman

1142/1730 Tarihli 3 Numaralı İ'lâm

1156/1743 Tarihli 4 Numaralı İ'lâm

1156/1743 Tarihli 39 Numaralı Ferman

5 Rebiülevvel 1195/1781 Tarihli 59 Numaralı Hücçet

20 Şaban 1232/1817 Tarihli 24 Numaralı Berât

Kitaplar:

-Aslanoğlu, İbrahim, Pir Sultan Abdallar İstanbul 1984

-Bayrak, Mehmet, Pir Sultan Abdal, İstanbul 1986

-Bezirci, Asım, Pir Sultan, İstanbul 1986

-Danışmend, İsmail Hamî, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, V. İstanbul 1971.

-Evliya Çelebi, Seyahatnâme, III, Dersaadet 1314

-Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, Vefeyât-ı Selâtin

ve Meşâhîr-i Ricâl, Haz. Fahri Ç. Derin, Ankara 1978

-Köklügiller, Ahmet, Pir Sultan Abdal, İstanbul 1984

-Öztelli, Cahit, Pir Sultan Abdal, İstanbul 1985, 6. Baskı

-Pakalın, M.Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul 1983

-Sadettin Nüzhet, XVII. Asır Şairlerinden Pir Sultan Abdal, İstanbul 1929

-Türk Kültürü ve Ahilik XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri 13-15 Eylül 1985 Kırşehir, İstanbul 1986

Makâleler:

-Aslanoğlu, İbrahim, "Pir Sultan Abdal'ın Zindandaki Yaşamı", Türk Folkloru, Yıl:1, Sayı: 4 (1979), s.28-30

-Barkan, Ö.Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", V.D., II (1942), s.281-304

-Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler", İ.Ü.İ.F.M., 23 (1962-1963), Nu:1-2, s.3-80

-Köprülü, M.Fuad. "Baba", İ.A., s.165-166

-Köprüzâde Mehmed Fuad, "Bir Kızılbaş Şairi Pir Sultan Abdal", Hayat, Cild: 3(1928), S.64, s.3-4

-Ocak, A.Yaşar, "Zâviyeler" V.D., XII (1978), s.247-269

-Ocak, A. Yaşar, "Emirci Sultan ve Zâviyesi", İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi, IX (1978), s.129-208.

I-1114/1703 Tarihli Ferman

Fermân-ı Gibis ve Değeryer

Emirü'l-ümerâi'l-kirâm kebirü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadri ve'l-ihirâm sâhibü'l-izz ve'l-ihitşâm el-muhtass bi-mezîd-i inâyetü'l-meliki'l-a'lâ Sivas Beğlerbeğisi olan -dâme ikbâluhû ve kâvetü'l-kuzât ve'l-hükâm ma'denü'l-fazl ve'l-keâm mevlânâ Sivas kadısı zîde fazluhû tevkî-i refî-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki, Fatma Hatun südde-i saâdetime arz-ı hal idüb berât-ı âli-şân ile mütevelliyesi olduğu Tokad Kazası muzâfâtından Tozanlı Nahiyesi'nde Gibis ve Değeryer nam karyelerin rub'-ı mâlikânesi ecdâdım Ali Baba Zaviyesi'ne râfî' olan misâfirler için it'âm-ı ta'âm eylemek üzere şart ve tayin olunduğu defter-i cedîd-i hâkânî'de mukayyed ve vakfiye-i ma'mûlünbihâsında tasrih olunmuş iken Bekir nam kimesne ana mülkü deyu hilâf-ı şart-ı vâkıf zabt ve gâllesin ahz u kabz idüb galle-i vakfî edâ eylemeden fevt olub mal-ı vakf zimmetinde kaldığın bildirüb yedinde olan sûret-i cedîd-i hâkânî ve vakfiye-i ma'mûlünbihâ ve fetvâ-yı şerifeye muhâlif fuzûli zabt ve ahz u kabz idüb zimmetinde kalan galle-i vakfî ba'de's-sübût muhalledâtın kabz iden vârislerinden ma'rifet-i

şer'ile alvirilmek bâbında emr-i şerifim recâ eylediği imdi şer'ile amel olunmak fermânım olmuştur buyurdum ki, hükm-i şerifim vardıkda bu hâbda sâdır olan emrim üzere amel idüb dahî bir def'a şer'ile görölüb fasl olunmayan dâvâların tamam hak ve adl üzere gereği gibi şer'ile mukayyed olub göresin i'lâm olunduğu üzere zikr olunan karyelerin rub'-ı mâlikânesi zâviye-i mezbureye şart ve ta'yin olunduğu defter-i cedîd-i hâkânî'de ve vakfiye-i ma'mûlünbihâda tasrih olunmuş olub ve mezbûrun fuzûli zabt idüb kabz eylediği galle-i vakf müteveffâ-yı mezbur Bekir'in zimmetinde kalmış ise ol takdirce ba'de's-sübût zimmetinde kalan galle-i vakfî muhalledâtın ahz u kabz iden vârislerinden ma'rifet-i şer'ile girü vakf için alvirüb ihkâk-ı hak eylesin min ba'd kanun ve defter ve vakfiye-i ma'mûlünbihâya ve fetvâ-yı şerife ve emr-i hümayûnuma muhâlif kimesne(ye) iş itdirmeyesin şöyle hilesin âlâmet-i şerife itimad kılasın.

Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve işrin min şehr-i Ramazani'l-mübârck sene erbea aşer mie ve elf: 1114/1703

Be makâm-ı Edirne el-mahrûse

ماوراء النهر والقبول واقع غمدی

والصحة والعمارة كالمسواص
على عهد

II-1122/1710 Tarihli Hüccet

Hüccet-i nâzir

Hurrire el-fakir Abdullah el-kadı bi-medicine-i Sivas

An-asl Karayaka Kazası'nda Ayan nam kar-yeden olub medine-i Sivas'da vâki Ali Baba zâviyesi'nde sâkin ve mütemekkin iken bundan akdem ğaybiyet-i münkattâ ile ğâib ve mefkûd olan Veli Beğ bin Tatar Muslu nam kimesnenin onbeş seneden mütecâviz hayat ve memâtı ma'lûm olmamağla medine-i mezbûrede ve sâir yerlerde olan emvâli ve erzâkını zabt ve tesviye emrine bir kayyum nasb olunmak lâzım ve mü-him olmağın ğâib-i mezbûrun sulbioğlu işbu sâhibü'l-vesika İsmail Beğ nam kimesne müs-takim ve dindâr ve kayyumluğa lâyıq ve uhde-sinden gelmeğe kâdir kimesne olduğunu zeyl-i vesikada muharrerü'l-esâmî bî-ğaraz müslimin ihbâr itmeleriyle hâkim-i muvakkî-i' sadr-ı kitâb tûbilehû ve hüsnümeâb hazretleri dahî ğâib-i merkûm Veli Beğ'in hayat ve memâ-tı ma'lûm oluncaya değın emlâk ve arâzisini zabt ve hıfza ve sâir tesviye emrine merkum İsmail Beğ'i kayyum nasb ve ta'yin eyledikte ol dahî vech-i muharrer üzere kayyumluk-ı mezbûru kabul ve hizmet-i lâzimesini kemâ yenbeği edâya taahhüd ve iltizâm itmeğın hâze'l-vesika ğıbbe't-taleb ketb olundu. Fî evâil-i Cemâziyelülâ li-sene isneyn ve işrin ve mie ve elf: 1122/1710

Şühüdü'l-hal: Muhtabzâde Es-Seyyid Ömer Ağa, Pazarbaşı Seyyid Mehmed Çelebi, Seyyid Halil bin Ebubekir, Hüseyin bin Murad, Molla Ömer bin Himmet ve ğayrihüm mine'l-huzzâr.

عاشق فرقه بعد صاحبان بنام و بره او کورت زینجه او واقع علی بابا یاز او کیمسه کیمه
ایکن بره نوز اتم غیبت منقطه ای غایب و مفقود اولاده ولی بکن سنا و صیقل
او به بشی سنا و معنی نوز جاده ولی به معلوم اولی غمد مدینه برنونه و وس بر لر
اولاده اموال و ارزاقه صنیط و تسویه ابریز برقم غضب اولمق لازم و مهم
غایب برنورک صنیط او غنی اسبو صاحب الویثه اسمعیل بکن نام کیمسه برستغوم
وقیمکه لایق و عهد سنده کیمه کیمه اولده فیه و شیخه کیمه طرک اسبی برینش
مسلمین اجبار تقبل بر حکم موقع صد رک تب طوبی له و حسن عاب صبر خویش
غایب مرقوم و یای بخت جبهه و ری به معلوم اولمق بر کین اسکن بر شیش
وس بر تسویه ابریز مرقوم اسمعیل بکن برقم غضب و تسویه ابریز کیمه کیمه
مرنور بر قنور و خدمت لاری کیمه کیمه کیمه کیمه کیمه کیمه کیمه
کتب اولمق بی غی او ابلی مجاوز اولاده اسنن و غیرین و برینش

محمد حسن

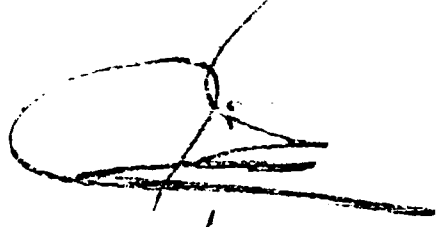
اسمعیل

اسمعیل

اسمعیل

محمد حسن

Nişân-ı hümayûn yazıla ki,
 İstihârü'l-havâs ve'l-mukarrabîn mümehti-
 di'l-mülûk ve's-selâtin muhtârü'l-izz ve't-tem-
 kin bi'l-fiil dârü's-saâdet-i şerife ağası olub
 harameyn-i şerifeyn evkâfı nâzırı olan El-Hac
 Beşir Ağa dâme ulûvvuhû divân-ı hümayûn'a
 arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Üs-
 küdar'da vâki merhume Atik Valde Sultan ev-
 kâfından Yeniil hassı mahsûlünden almak
 üzere dokuz akçe vazife ve senede yedi mud
 hinta cire ile Ali Baba Zâviyesi'nde zâviyedar
 olanlar vazife ve cire-i mezkûreye fukarâya
 1152
 1572

III-1152/1740 Tarihli Berât Tezkeresi

Nişân-ı hümayûn yazıla ki,

İstihârü'l-havâs ve'l-mukarrabîn mümehti-
 di'l-mülûk ve's-selâtin muhtârü'l-izz ve't-tem-
 kin bi'l-fiil dârü's-saâdet-i şerife ağası olub
 harameyn-i şerifeyn evkâfı nâzırı olan El-Hac
 Beşir Ağa dâme ulûvvuhû divân-ı hümayûn'a
 arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Üs-
 küdar'da vâki merhume Atik Valde Sultan ev-
 kâfından Yeniil hassı mahsûlünden almak
 üzere dokuz akçe vazife ve senede yedi mud
 hinta cire ile Ali Baba Zâviyesi'nde zâviyedar
 olanlar vazife ve cire-i mezkûreye fukarâya

it'âm-ı taâm eylemek şartıyla mutasarrıf olage-
 dikleri harameyn-i şerifeyn muhâsebesinde
 mestûr ve mukayyed olub der kenar olunmağla
 vech-i meşrûh üzere zâviye-i merkûmede her
 kim zâviyedar olur ise zikr olunan vazife ve cire
 ile âyende ve revendeye itam-ı taâm idüb ma-
 halline kayd ve şurût-ı mezkur üzere berât-ı
 âlişân virilmek recâsına il'âm eylemeğin müce-
 bince tevcih ve mahalline kayd ve berât olun-
 mak bâbında fermân-ı âli sâdir olmağın vech-i
 meşrûh üzere berât-i şerif-i âli-şân yazılmak i-
 çün işbu tezkere verildi.

Fi 27 Şevval sene 1152/1740

Mühür

مدینه کبریٰ میں واقع مہتمم رستم پاشا بنو ابی بکر علی بابا زاوہر سر و فخرت زاوہر دار و ریس منیر ستر و افندہ
 زہر صلحہ بود الختم الرافقہ انہا اولوزکرم و فخرت زاوہرک و فخرتہ منقبتہ ایچہ زاوہر وارثی و فخرتہ بیوزنہ اقوام اولوزکرم
 ار اہل خلیفہ و کورک و ستر پانہ و ثابت و نسبا و زینب خاندانیت بروہم منقرضہ اولوزکرم فخرتہ اولوزکرم
 خلیفہ توہملا نندہ انور مجسارہ شیخ رویت حضرت خلیفہ میاہ نرینگر و ہ منازعات و فخرتہ حسیدہ و فخرتہ
 خزانہ باعث اولفظہ ذکر اولنہم زاوہر لقی و فخرتہ حرم دار لفظہ منقرضہ اولوزکرم ار باب اسحق قدیم اولوزکرم
 حسیدہ بیٹ بیوز لفظہ ایچہ کسبہ نیر مار غلہ مورق نیر کورہ اولوزکرم رات ترف عیشہ بیوز لفظہ ایچہ
 مضب اولوز لفظہ نیا فخرتہ عدتہ و فخرتہ منطوق رات ترف اولوزکرم عجز و بریک اعط اولوزکرم رات ترف
 اولوزکرم ریش متول اولوزکرم و امور و فخرتہ و امور فخرتہ نیر کورہ ایچہ بیوز لفظہ ایچہ
 فخرتہ بیوز لفظہ ایچہ غیر امور نیر کورہ ایچہ بیوز لفظہ ایچہ رات ترف عیشہ بیوز لفظہ ایچہ
 اولوزکرم کسبہ اولوزکرم عجز و بریک اعط اولوزکرم و ہ مشرور اولوزکرم رویت و اخر نیر مندرجہ
 موجب اولوزکرم اولوزکرم اولوزکرم

IV-1202/1788 Tarihli Mürâsele

Medine-i Sivas'da vâki merhum Rüstem Paşa hocası Büyük Ali Baba Zaviyesi vakfının zâviyedar ve reis-i mütevellisi Seyyid Feyzullah Efendi zîde salâhu ba'de't-tahiyetü'l-vâfiye inhâ olunur ki,

Vakf-ı mezkûrun vazife-i muayyene ile zâviyedarlık ve tevliyeti bundan akdem evlâd-ı vâkıfdan İbrahim Halife ve kendin ve Şehribani ve Saniye ve Nisa ve Zeyneb hatunun ber vech-i meşrûta üzerlerinizde olub vakf-ı mezbûrun cemi'-i hâsîlâtından umûr-ı sâiresini rû'yet husûsunda meyanlarınızda münâzaat vukûu hasebiyle vakf-ı mezhûrun hârâbına bâis olmağla zikr olunan zâviyedarlık ve tevliyet hissedarlığına mutasarrıf olub erbâb-ı istihkakdan

olduğun hasebiyle binyüzdoksan iki senesi tarihiyle müverrah yedinde olan berât-ı şerif-i âlişân mücebince reis-i mütevellî nasb olduğuna binâen kîbel-i şer'den dahî ber mantûk-ı berât-ı şerif mürâsele tahrir ve yedine i'tâ olunmuşdur gerekdir ki, vakf-ı mezbura reis-i mütevellî olub ve umûr-ı vakfı yed-i vâhidden kendin rû'yet idüb ashâb-ı sihâmın ber mu'tâd-ı kadîm hisselerini ahzdan ğayri umûr-ı vakfa müdâhale itdirmemenizi muhtevî ber müceb-i berât-ı âli kadar kîbel-i şer'-i şerif-i enverden işbu mürâsele tahrir ve yedine i'tâ olunmağla vech-i meşrûh üzere rû'yet ve âharları müdâhale itdir-meyüb müceb-i mürâsele ile âmil olasız.

Fî 16 Receb sene 1202/1788

Mehmed Emin (mühür)

V-1115/1703 Tarihli Berat

Berât-ı Tecdid

Hâliyen taht-ı âli-i baht-ı Osmâni üzere cülûs-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnum vâki olub umûmen tecdid-i berevât fermânım olmağın Sivas'da vâki Küçük Ali Baba ve Büyük Ali Baba Zâviyesi'nin vazife-i muayyene ile ber vech-i meşrûta mütevelliyesi olan işbu râfia-i tevki'-i refi'i's-şân-ı hâkânî Fatma Hatun yedinde olan berâtın getürüb der-sa'âdetimden tecdidin recâ itmeğın hakkında mezid-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb atik berât mücebince binyüzon-beş Rebiyyülâhiri'nin onuncu gününden müceddeden bu berât-ı hümâyûn-ı izzet-makrûnu

viridim ve buyurdum ki mezbûre varub zâviye-i mezbûrelere meşrûtiyet üzere mütevellisi olub edâ-yı hizmet eyledikten sonra bundan evvel zâviye-i mezbûrelere vazife-i muayyenesiyle ne minvâl üzere mutasarrıfa olagelmiş ise mezbûre dahî vazife-i muayyenesin evkâf-ı mezbûre mahsûlünden ol minvâl üzere alub mutasarrıfa ola ve resm-i berât kendü yedlerinden teslim-i hazine ola şöyle bileler alâmet-i şerife i'timad kılalar.

Tahrîren fi'l-yevmi's-sâni ve'l-aşer min Şabanü'l-muazzam sene hamse ve aşer ve mic ve elf: 1115/1703

Be makam-ı Kostantınıyye el-mahrûse

ŞEHZADE MEHMET CAMİİ'NİN DIŞ YAN SOFALARI

Prof. Dr. Semra ÖGEL

Sinan'ın Şehzade Camii'nde Osmanlı dinî mimarisine kattığı dış yan sofalar, dış yan mahfiller, yan revaklar, yan galeriler gibi çeşitli adlarla tanınan mekânlardır. Şehzade Camii'nde (1543-48) yan sofalar, ikişer kemer gözlü bölmelerden meydana gelir. Her bölmenin üstü iki küçük kubbe ile örtülüdür. Doğu kenarında, hükümdar mahfili girişi olan ve mihrap duvarına bitişen son bölmede ise örtü, iki aynalı tonozdur. Bölmeler, birbirine yalnız dar bir kemerle geçit veren kalın duvar parçaları ile ayrılmıştır. Dolayısıyla her biri kendi başına bir küçük mekândır. Yan avlulara açılan kemer gözlerin alt kısmı, mermer şebekeli parmaklıklarla sınırlanmıştır. Zeminde yükseltilmiş olmakla birlikte, bu birkaç basamaklık yükselme fazla ayırıcı nitelikte değildir ve yan sofalar, devrinde bahçe olan dış avlu ile yakın bir ilişki, bir kaynaşma içindedir. (Resim. 1-3, Şek. 1, 2).

Sinan'ın bir anıtsal yapının yan kenarlarına, zeminle yakın bir bağlantı ile yerleştirmesi bir yenilik olmakla beraber, derin kemer gözler, Anadolu Türk mimarisinde eskiden beri mevcut bir motiftir. Özellikle son cemaat yerlerinde, 14.yüzyıl Osmanlı camilerinden İznik Yeşil Ca-

mi ve Bursa Yıldırım Beyazıt Camii örneği, veya 15.yüzyıl Beylikler bölgesinden bir örnek olarak Balat İlyas Bey Camii ve 15.yüzyıl Osmanlı yapılarından Amasya Beyazıt Paşa Camii gösterilebileceği gibi, daha önceki devire gidersek 13. yüzyıl Konya Selçuklu mescitlerinden Sırçalı Mescit'in üç derin kemer gözlü son cemaat yeri, örnekler arasında sayılabilir. Ancak özel bir cephe düzeninde de derin kemerli gözün önemli bir yer aldığını görüyoruz. 1365 yılından Bursa I. Murad Hüdavendigâr Camii'nde, üstteki medrese katının ön cephesinde, küçük sütunlarla iki göze ayrılmış kemerli bölmeler, Bursa ovasına doğru bir açılışı sağlamaktadır. Alt kattaki son cemaat yerinin derin revakları ile de bir uyum içindedirler. 1402/4 tarihli Sultan Çelebi Mehmet Camii, Bursa Yeşil Camii'nde de iki katlı bir cephe yaratılmış, üst kattaki tek kemerli derin gözler, bir iç ve dış mekân ilişkisi yaratmıştır. Hüdavendigâr Camii cephe düzenini iki gözlü kemer bölümlerle devir alan bir yapı ise, Niğde'nin 1409 tarihli Karaman devri eseri Ak Medrese'dir. Burada da iki katlı medresenin üst katını, cephede taç kapının iki yanındaki iki kemer gözlü bölümler dışa açmaktadır¹. (Res. 4,5).

Bu motifin İlk Osmanlı ve Beylikler devri

cephelerinde, geçmiş cephe düzenlerinden alışmadığımız bir tarzda ortaya çıkışı, kaynağı hakkında düşündürmektedir. İki kemer gözlü pencereler, Bizans Mimarisi'nin yaygın bir motifidir ve Anadolu Türk Mimarisi'nde, Kayseri Huan Hatun türbesi cephelerinde (1236-38) olduğu gibi, görülebilmektedir. Avrupa Gotik Mimarisi çevresinde de, bu tip kemer bölünmeleri, pencerelerde veya iç mekânda, üslûbun karakteristik bir unsurudur. Örneklerimizde kullanılan sivri kemerler, Gotik ile bir benzerlik kurabildiği gibi, Ak medrese'nin taç kapısı kemerini küçük ölçüde tekrar eden iki kemer gözlü bölmelerin kaş kemerleri, Geç Gotik devir çizgilerine yabancı değildir. Gotik'ten Anadolu Mimarisi'ne, birkaç biçimsel benzerliğe dayanan bir köprü kurmak veya Bizans pencere düzenlemelerini örnek kabul etmek zorlamasının dışında, bahsini ettiğimiz Anadolu cephe unsurları değişik bir kişiliğe sahiptir. Kemer biçimlenmelerinden çok daha ağırlıklı önemi olan mekânsal niteliklerdir. Yabancı dillerdeki yayınlarda bu mekânlar için kullanılan "loggia" tâbiri, "derin kemerli göz" dediğimiz bu önu açık mekânların tam karşılığıdır.

İtalyanca bir tabir olarak "loggia", bir yapının gövdesi içinde kalarak ve dışarı taşınarak yer alan önu açık, genellikle sütun ve kemerlerle açılan mekânları tanımlar. Bizim "çıkma" veya "köşk çıkma" dediğimiz tarzdaki çıkıntılara da loggia denmesi, deyim kapsamının bir ka-

rışıklık meydana getiren genişletilmesidir. Loggia'nın karakteri, yapı gövdesinde bir girinti olması ile belirir. Bu bakımdan, I.Murad Camii ve Ak Medrese'de bahsini ettiğimiz derin kemerli gözler, tipik loggialardır. Topkapı Sarayı'nın 15.yüzyıldan kalma Fatih (İç Hazine) köşkünde yer alan ve bir yüzü Marmara Denizi'ne, öteki yüzü Boğaz'a açılan köşe sofası da ve genelde geleneksel Türk evinin köşe dış sofası bir loggia'dır². Bir veya iki kemer gözden daha çok sayıda, bir dizi sütun-kemer bağlantısı olan loggialar da vardır ve 16.yüzyıl İtalyan RönesansMimarî yapılarında çok rastlanan bu tip loggialar, geleneksel Türk evinin dış sofası ile bir benzerlik gösterirler. Türk evi dış sofasının loggia karakterine karşılık, ev planında üstlendiği mekânlar arasındaki dolaşımı düzenleyici rol, farklılığı doğurmaktadır³.

Loggia, bilindiği gibi dünyada en yaygın mimarî unsurlardan olup, Asya'dan, örneğin Hindistan'dan Akdeniz ülkelerine, Avrupa'ya kadar değişik konum ve şekilleri ile yer almaktadır. Başka dillerde de çeşitli karşılıkları olmasına rağmen, İtalyanca loggia tabirini kullanma alışkanlığı, İtalya'da 14.yüzyıldan itibaren çok sık görülmesinden dolayıdır. İtalya'daki kullanımı çok daha eskiye, Roma devrine, hatta bazılarıncı Etrüsklere kadar geri gitmektedir⁴. Kanala bakan bahçesiz Venedik saraylarında, hava akımı sağlayan bir unsur olarak cephelere yerleşen loggialar'ın (1427-36 tarihli ünlü Casa

esinlenmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca G.Goodwin, A History of Ottoman Architecture. London, 1971, s.43'de Hüdavendigâr Camii ve Ak Medrese cepheleri arasındaki paralellik ve s.44'te loggialar'ın varlığının ve genelde cephe düzeninin, mimarın Balkan ülkelerinden gelmiş olmasından kaynaklanabileceğinden söz edilmektedir "... this form of loggia derived from the Venetian palaces of Dalmatia... appears in the church of Phillipopolis... converted into a mosque...".

2. S.H.Eldem, Türk Evi Plan Tipleri, İTÜ Mim.Fak. Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1968, s.76'da "... burası bütün sarayın dışarıya açılan bir locasıdır sanki..." (yazar loggia anlamında kullanmaktadır).
3. Bazen, bizim revak dediğimiz örtülü bölümlerden oluşan kemer dizilerine de loggia tabirinin kullanıldığına, buna karşılık avlu revaklarına "sofa" dendiğine rastyabiliyoruz. Evliya Çelebi,Şehzade Mehmet Camii'nden söz ederken (Seyahatname, Cilt II, s.7) "avlunun dört tarafında yan sofalar" diye tarif ettiği avlu revakları olmalıdır, çünkü etrafındaki avludan "dış avlu" olarak bahsetmektedir.
4. History of the House(ed. Ettore Camesasca) London, 1971, res. s. 407'de Roma İmparatorluk devri Boscoreale (Napoli) fresklerinden loggialar.

d'Oro en erken örneklerdendir) Toskana villarında da manzaraya açılan sayısız temsilcisi vardır. Şehir saraylarında, Palladio gibi ustaların elinden çıkan ve uzun ömürlü etki alanları yaratan loggialar da hatırlanabilir. (Vicenza, Palazzo Chiericati örneği, 1550) Loggialar daha çok ev mimarisinin bir parçası olmakla beraber, Alberti'nin Rimini'deki Tempio Malatestiano'sunda (San Francesco Kilisesi, 1446) revak tarzında ortaya çıktıkları gibi, Sansovino'nun Venedik'teki kitaplığına bağlı loggia'sı, (Loggetta, 1537) her türlü yapıda kullanılabilirliklerini gösteren örneklerden iki tanesidir. Romano ve Vignola'nın bahçe loggiaları, bahçe çevresi ile bağlanan bir diğer kullanım, belki Roma devrinden kalma asıl kullanım şeklini sergilemektedir⁵.

Şehzade Camii'nin yan sofaları, tipik üst kat loggiaları olan Hüdavendigâr Camii ve Ak Medrese kemer gözlerinden ziyade, İtalyan bahçe loggialarına yakındır. Buna rağmen, yapı kütlelerinde bir girinti teşkil etmeyip, önüne konan bir kemerli bölmeler dizisi olduklarından, loggia'dan farklıdır. Hatta Şehzade Camii'nin revaklı avlu çizgisini devam ettiren yapı sınırını, yan sofaların dışarı taşması genişletmektedir. Sinan'ın seyahatlerinde, Yugoslavya'da, özellikle Adriyatik kıyılarında da yaygın bu mimari öğeye rastlamış olduğu düşünülebilir⁶. Bu durumda bahis konusu olan bir etkilene değil, tanıdık bir motifle karşılaşmadır. Fatih (İç Hazine) köşkü, Sinan'a en göz önündeki örneği verdiği gibi Anadolu'nun

herhangi bir yerinden örnek bulabileceğimiz halde, Sinan'ın yetiştiği bölgeyi, Kayseri ve civarındaki evleri ele alırsak, Kayseri'de ve bağ evlerinde birçok loggia misali önü açık girinti mekânlar gösterebiliriz⁷. Toplum içinde kökten değişmeler olmadıkça yaşam tarzının, dolaşısıyla ev mimarisinin de değişmediğini hesaba katarak, yakın tarihlere ait bu mekânların 16. yüzyıl ve daha geriye dayanabileceğini tahmin edebiliriz.

Şehzade Camii'nden itibaren, Sinan eserlerinde ve sonrakilerde, dış yan galerilere "sofa, yan sofa" denmesinin gösterdiği gibi, bu yan mekânların geleneksel Türk evinin, "hayat" da denen dış sofası ile yakın bir bağı vardır. Şehzade Camii'nde caminin yan kapıları, sofalara açılmaktadır. Ayrıca caminin iç yan mekânlarından her kemer göze bir büyük pencere vardır. Şüphesiz anısal mimariye geçişte, ev sofasının mekân dolaşımını organize eden rolü bahis konusu değildir ama, odaların önünde iç bahçe veya bahçe-avluya açılışı sağlayan bir mekân görevi, camide de yan sofalarca yerine getirilmektedir. Doğu ve Batı'da kullanımı ile, sanki Sinan sofaları çoğalmıştır. Diğer taraftan, yükseltilmiş yan sekilerin de cami iç yan mekânlarının oda düzeni ile benzerliği de vardır. Şehzade Camii'nde, her biri ayrı bir bölme olan kemer gözler, arkalarındaki cami içi yan mekânları ile birlikte, adeta birer oda+dış sofa niteliğindedir. (Şek. 2).

Şehzade Camii'nde bir başka bağdan daha, yüzyılların vazgeçilmeyen anıt ve konut unsuru eyvan ile bir bağdan söz edebiliriz. Her kemerli

5. Giulio Romano'nun Mantua'daki Palazzo del Tè'si, 1526. Giacomo Vignola'nın Roma'daki Villa Giulia'sı, 1550 veya Michele Sanmicheli'nin 1559'dan önce yaptığı Verona'daki Palazzo Canossa'sının bahçe loggiaları birkaç Rönesans örneğidir.
6. Goodwin (yukarıda not 1) Dalmaçya'daki Venedik etkilerine loggiaları da bağlamaktadır. Ayrıca Geergina Masson, Italian Villas and Palaces, London, 1966, s.54, res. 28 Villa Cicogna'dan (Lugano gölü civarındaki tepelerde, Bisuschio'da) bahsederken, 15. yüzyıldan kalan ve 16.yüzyılda ilave ve değişikliklerle bugüne gelen bu yapıda, kanatlardaki revak tipi loggialardaki Lombardia üslubu üzerindeki Roma-Toskan etkilere işaret etmektedir.
7. Necibe Çakıroğlu, Kayseri Evleri, TTT Mim. Fak. Yayınları, İstanbul, 1952 Kayseri bağ evlerinde girinti loggialar (Çakıntı teşkil eden köşk-eyvanlardan ayırmak gerekir.) lev. XIX, Küçük Ali Küsiler evi, lev. XX Hisarek Hacı Bey evi, özellikle lev. XXI Hisarek Hükmet Hanım evi tam bir "İtalyan tipi" loggiasıdır. lev. XXII, Erkelet Abdullah evi. Yazar, bu mekânları "taşık" demektedir. Ayrıca Kayseri'nin küçük şehir evlerinden örnekler lev. XV ve XVI.

gözün kendi içine kapalı ayrı bir mekân oluşuna bakarak eyvan karakterine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu ayrı ayrı bölmelerde, sadece duvar tarafında alçak ve dar tutulmuş bir kemer, bir bölümden ötekine geçit vermektedir. Tek tek bölümler halinde bahçeye açılış böylece vurgulanmıştır. Batı sofaların mihrap duvarına bitişen son bölümünün duvarına, sivri kemerli derin bir niş açılmıştır ki, küçük bir eyvana benzemektedir. Son cemaat yeri mihrapları anlamında bir yerine getirmesi, zeminden bir basamakla yükseltilmiş olduğu için mümkün değildir. Zaten bölmelerin birbirine karşı kapalılığı böyle bir göreve aykırıdır. Bu eyvan benzeri niş, sofa tasarımıdaki eyvan çağrışımını desteklemek gibi ilginç bir özelliğe sahiptir. (Res. 1; sağ dipte). Bu nitelikleri ve birkaç basamakla yükseltilmiş olmaları, bölmeleri gerçekten eyvan ile, din yapılarıdakilerden çok ev eyvanları ile yakınlaştırmaktadır. Ev eyvanlarının en belirgin bir gelenek olmuş kullanımı Güneydoğu Anadolu bölgesine hastır⁸. Plan itibarı ile Şehzade Camii'nin en yakın öncüsünün Diyarbakır'daki Fatih Paşa Camii (1516-20) olduğunu düşünürsek, Sinan'ın ilham kaynağının sadece dört yarım kubbeli merkezî planda kaldığını ilâve edebiliriz. Güneydoğu bölgesinde eyvan, cami düzenine de yerleşmiştir. Sinan'ın eyvanı geleneksel özelliği ile kullandığını söylemek ise mümkün değildir. Eyvan, yönlendirilmiş bir mekândır. Ya dış çevreye, ya bir avluya veya iç mekânda bir başka, genellikle merkezdeki, bir mekâna açılır. Bu niteliği ile Şehzade bölmeleri uyuşmaktadır. Ancak, derinliğine yürütülen bir kemer mahiyetindeki eyvanın örtüsü, yönlendirilmesini vurgulayan tonozdur. Kubbe ile örtülü mekânların eyvan karakterinden uzaklaştığını bir başka yerde tartışmışık⁹. Kubbe, bir mekânı

merkeze bağlar ki, yönlendirilmiş eyvana aykırı düşmektedir. Sinan Şehzade Camii'nde, yan sofalarda yapı bütünlüğünü bozmamak uğruna, 'eyvan'larını kubbeciklerle örtterek gerçek eyvanlar olmaktan uzaklaştırmıştır. Hünkâr mahfili girişi olan mihrap yakınındaki Doğu bölmelerin üstünde ise, yine merkeze bağlayan bir örtü olan aynalı tonoz kullanarak, kubbeli bölmelerden farklılaştırmıştır. (Şek. 1)

Sinan, Şehzade Camii'nin yan sofalarında, gerek dış sofa, gerek loggia, gerekse eyvandan özellikler katmakla birlikte, bundan sonraki gelenekten yararlanmalarında da görüleceği gibi, kendi yapı tasarımına ve kendinden yerine getirmesi beklenen göreve uygun yeni bir yorum gitmiştir.

Dış yan sofa, Süleymaniye'de, çok değişik bir kişilikle tekrar karşımıza çıkmaktadır. Sofalar alt ve üst kemer dizileri ile iki katlıdır. Konumda artık zeminle ilişki kalmamıştır, ilk katın altına abdest muslukları yerleştirilmiştir. Eyvanımsı kapalı bölmelerin yerini, zarif, değişen boyutları ile bir ritim getiren, sürekli bir kemer dizisi almıştır. Revak gibi kesintisiz bir mekândır. İç mekândaki yan saflardan buralara açılan kapılarla bağlantı sağlanır. Gerek bu kapıların artık caminin dış yan kapıları olmaması, gerek dış görünümde, gerekse iç mekân sekileri ile kesintisiz bağında, Şehzade Camii'nde bahsini ettiğimiz ilham kaynakları arasından ev dış sofası kişiliği hâkim olmaktadır. Bölünme kalınca, örtü de artık kubbe değil, bir saçaktır. Bugünkü geniş ve taşkın gölgelik ahşap saçak, ev görünümüne daha da yaklaştırmakla beraber, orijinalinde kiremit örtülü bir saçığın varlığını, devirden kalma tasvirler göstermektedir.¹⁰ (Resim. 6-7. Şek. 3).

8. Günküt Akin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Tarihsel Ev Tiplerinde Anlam. İTÜ basılmış doktora tezi. İstanbul, 1985, s.38-53 Eyvanlı ev.

9. Der kuppelraum in der Türkischen Architektur. Leiden-Istanbul. 1972, s.42.

10. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit. 2. baskı. Recklinghausen, 1985. Frankfurt Sergisi Katalogu. Cilt I. s.233, res. no. 1/55. siyah boya ve fırça ile yapılmış çizim. 16. yüzyıl, isimsiz.

Sinan'dan sonra, Sinan ekolüne bağlı camilerde, Sultan Ahmet ve Yeni Cami'de, Süleymaniye'nin yan sofaları, gerek iki katlı konumlarına, gerekse iki büyük bir küçük kemer diziliş ritmine sadık kalarak tekrar edilmiştir. Yeni Cami'de iç mekândan yan sofalara açılan kapılar, içeriden buraya çıkışta muhteşem bir İstanbul manzarası ile karşılaşılmamasını günümüzdeki çevre bozulmasına kadar Doğu cephesinde sağlamaktaydı. Bu sofalara tam anlamı ile manzara loggiaları diyebiliriz.

Dikkati çeken bir husus, Sinan'ın ilk anıtsal yapısı olan Şehzade Camii planını, yaşamı boyunca terk etmesine karşılık, adı geçen 17.yüzyıl camilerinde bu plana dönülmesi, buna rağmen yan sofalarda Şehzade Camii'nin değil de Süleymaniye Camii'nin örnek alınmasıdır. Sinan ise planını terk ettiği Şehzade Camii'nin sofalarına, en görkemli eserinde, Selimiye'de tekrar dönmüştür. Sekiz destekli merkezi kubbeli planı Selimiye'de nasıl en olgun düzene kavuşturmuşsa, yan sofaların Şehzade Camii'nde beliren tasarımını, en gelişmiş merhaleye getirmiştir. Şehzade Camii'ndeki gibi, ayrı ayrı bölmeler yoluna gitmiş, bu sefer üçer kemer gözle biçimlediği bu bölmeleri, ilk eserindeki kadar kendi içine kapalı birimler olmaktan, konumu yine zemine yakın indirmekle beraber, çıkarmıştır. İç mekânla ilişkilerini de artık öylesine sağlamıştır ki, iç mekânın buradan dışa doğru ilerlemesi, açılması bahis konusudur¹¹. Sofaları mihrap duvarı boyunca da devam ettirerek yine bir buluş ile zenginleştirmiş, yapıya üç kenarda yeni bir hütünlük getirmiştir.

Bu yan sofaların yapı programındaki yeri nedir? Varlıkları gerekli midir? Cami dar ibadet fonksiyonu içinde düşünülürse, gerekli de-

ğildirler. Kütleyi hafifletmek, hareketlendirmek, çeşit katarak canlandırmak gibi amaçlara bağlanmıştır¹². Bunların hiçbirini, yapının kullanım amacı ve statik bünyesi ile mecbur kalıcı bir ihtiyaç bağı içinde değildir. Kütle hafifletmek için başka önlemler daha etkili olacağı gibi, Şehzade Camii sofalarının yan kenarlar içinde değil, önünde yer aldığına işaret ettiğimizi hatırlarsak, kütleyle bir ek olarak kütle hafifleticisi rolünü üstlenemeyecekleri bellidir. Ayrıca kütleyle hafifletmek ve hareketlendirmek amacı ile bu kadar mekânsal düzenlemelere gitmek lüzumu var mıydı?

Geleneksel Türk evinin dış sofasına en yakın bulduğumuz bu önü açık yan mekânlar, iç ve dış mekânlar arasında ilişki kuran, havadar ve gölgeli oturma, dinlenme yerleridir. Ev hayatı gibi, devrin bahçe olan avlusu ile yakın bir bağları vardır. Evliya Çelebi, Şehzade Camii'ni anlatırken avlunun bahçe niteliğini dile getirmektedir "...caminin üç tarafından bir at menzili büyük meydan avlusu içinde çok çeşitli ağaçlarla süslü bir avlu vardır ki... sol tarafında büyük bir çınar bulunur... caminin dış tarafında da yan maksureleri (kafesle çevrilmiş yan bölmeleri) vardır. Orada ince ve parlak cilâli, kıymetli birçok sütunlar vardır. Her kapısından basamaklı merdivenlerle camiye çıkılır... Mihrap önünde cennet bahçelerine benzer bir bağ içinde yüksek bir kubbe altında Şehzade Mehmet gömülüdür..."¹³. Yine Şehzade Camii'nden bahsettiği bir başka yerde de Evliya Çelebi "... ve daha dış avlusu, bir geniş sahranın içinde nice yüz cins meyve ağaçları ile süslüdür"¹⁴.

Sinan'ın sofaları "hayat" anlamında, ibadet öncesi ve sonrası oturulabilen, bahçe dış avlu seyredilip keyfi çıkarılabilen, insanların karşıla-

11. A.Kuran, Mimar Sinan, İstanbul, 1986, s.170. "... Selimiye'de iki katlı yan galerilerin altları dışa açılan revaklar, üstleri içeri bakan mahfiller biçiminde...".
12. Aynı eserde A.Kuran, s.58'de Şehzade Camii bahsinde, yapının Doğu ve Batı'da revaklarla insan ölçeğine indirildiğine işaret etmekle beraber, s.170'de "Şehzade Mehmet Camii'nin tek katlı yan galerileri, iç mekânla bağlantısı bulunmayan, sırf cami kütesinin ağırlığını hafifletmek amacı ile düşünülmüş, dış yapıya ilişkin öğelerdir" demektedir.
13. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren Zuhuri Danışman, 2. baskı, İstanbul, 1971, Cilt I, s.169, 170.
14. Aynı yerde, Cilt II, s.7.

şıp görüşebileceği, sohbet edebileceği caminin insanla ve çevre ile kurulan bağının bir ifadesi olup, zemin hizasında (Şehzade, Selimiye) yapıyı kapalı ve davet edici olmayan bir kütle olmaktan çıkararak insan boyutlarında ilk karşılaşmayı hazırlamaktadırlar. Şehzade Camii'ne kadar Osmanlı Mimarisi'nde son cemaat yeri ve avlu revakları bu karşılaşmayı sağlarken, şimdi Sinan, yapının üç yanını da bu anlamda kullanmakta, ayrıca çevresine açmış bulunmaktadır. Bu dış yan sofalar, iç mekân mahfilleri ile birlikte, Sinan'ın anıtsal mimariyi erişilmezlikten insancıl bir kullanım alanına nasıl dönüştürdüğü'nün bir örneğidir ve Türk Mimarisi'nde eskidenberi var olan ev ve anıt bağlantısının Sinan'ca yorumudur. Yazık ki bugün bu sofalar "ölü mekân"lardır, ancak bugünkü terkedilmiş durumları, yapılaşmalarını anlamsız kılmamalıdır.

Sinan'ın günlük yaşam çevresinin bir unsurunu, yaşama âdetlerine bağlı alışılmış bir mekânı, anıtsal dinî mimarî ile birleştirmesinde, en geniş anlamda caminin, ilk İslâm devri örneklerinden beri sadece bir ibadet yeri olarak görülmemesi geleneği kadar, Osmanlı devrinin daha yakın bir geleneğinin devamını bulmak mümkün görünüyor. Sinan'ın devir aldığı Osmanlı mimarî mirasında, ibadet dışı ikinci bir fonksiyonu olan yapılardan oluşan bir grup önemli bir yer almaktadır. Bilindiği gibi, Bursa Camileri, ters T planlı camiler, Zaviyeli camiler, çapraz mihrli camiler, yan kanatlı camiler, Fütüvvet camileri gibi çeşitli adlandırmalar ile belirlenmeye çalışılan ve ikinci fonksiyonları hakkında çeşitli yorumlar yapılan bu yapı grubu, Sinan devrine kadar, II. Beyazıt (1504/5) ve I.Selim(1522) camilerinin yan kanatlarında gö-

rüldüğü gibi, varlığını sürdürmektedir. İkamet ile ilgili açıklamaları da yapılabilmektedir¹⁵. Sinan camilerinde konut unsurlarının ibadet mekânı ile bütünleşmesi, caminin yalnız ibadet zamanlarında değil, her an kullanılabilen "özel" olmayan bir mekân olarak günlük yaşama yerleştirilmesini sağlamaktadır. Şehzade Camii'nin batı sofalarında dipte yer aldığına işaret ettiğimiz eyvanımsı niş, belki kapalı bir küçük toplantının hitap yeridir gibi tahminlerin gelişmesi için gerekli belgelerin varlığı hakkında şu ana kadar bilgimiz yoktur. Edirne'deki Selimiye Camii'nde aynı yerde benzer bir nişin bulunması da ilgi çekici bir husustur.

Cami içlerinde yeni mekânların eyvanımsı bölmeler oluşturması, Sinan'ın erken yapılarından İstanbul Silivrikapı'daki İbrahim Paşa Camii'nde(1551) örneklendiği gibi, eyvanın klâsik devirde de kullanım imkânlarının tükenmediğini göstermektedir. İbrahim Paşa Camii'nin bu düzenlemede öncüsü, Bâli Paşa Camii (1509) görünmektedir.

Cami sofalarının konutla bağlantılarının ortaya çıkardığı kronoloji sorunu, yani 16.yüzyıl başlarından kalmış bir dış sofalı evin bulunması sorununa gerek Topkapı Sarayı'nın 15.yüzyıldan kalma kısımları, başta Fatih Köşkü ile geleneksel Türk evine bir kaynak teşkil etmesi, gerek 13. yüzyıl Anadolu evi hakkında devrin kaynaklarından edinilebilen bilgiler, açıklamalar getirmektedir¹⁶. Topkapı Sarayı'nın bir diğer Fatih Köşkü olan Çinili Köşk'ün girişteki revakları, Süleymaniye dış yan sofaları tarzındaki loggia görünümündedir. Ancak kütle girintisi olmamakla daha çok dış sofa karakteri ile öncüler safına katılabilir (Res. 10). Bursa'

15. S.Eyice, İlk Osmanlı Devrinin Dini İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler, İ.U.İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 21, No.1-4, 1963.

16. Bu konuyu çeşitli vesitelerle ele almış bulunuyoruz. 8. Türk Sanat Kongresi'ne sunulan bildiri, *Observations on some features of 13th Century Anatolian Art and Architecture according to the written Sources*, The 8th International Congress of Turkish Art Papers, Summaries, Cairo 1987, p.66 ve bir başka bildiri de *Türk Evi Üzerine Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı*, VII. Sanat Tarihi Araştırmaları Haberleşme Semineri, Topkapı Sarayı, Haziran 1987 (bu bildiri, Topkapı Sarayı Dergisi, sayı 3'te basılacak olan bir makale olarak genişletilmiştir).

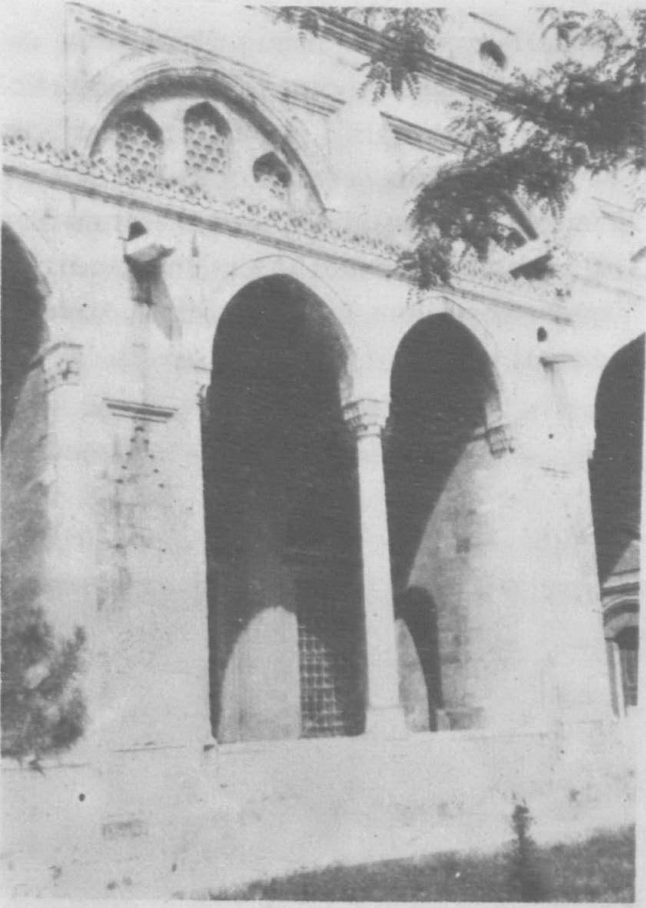
daki Hüdavendigâr Camii'nin üst katındaki, medrese katındaki, kemer gözler de, dış sofa ile ortak özelliklerinin bulunduğu, medrese ile konut arasında ötedenberi mevcut bağlar çevresinde dikkate alınrsa, bir kaynak, Sinan sofalarına bir öncü mahiyetindedirler. Eyvan, konut-anıt bağlantısındaki önemli rolünü katmakta, loggia benzerliği, bu mekânın dünya

çapındaki yaygınlığı bilincini sağlamaktadır. Anıtsal dini mimarinin, Sinan eserlerinde belirginleşen ev mimarisi ile bağları, Osmanlı Camii'ni, yapısında yeryüzü, örtüsünde gökyüzü imgelerini birleştiren bir evren tasarımı olarak yorumumuzu bütünleştirmektedir¹⁷. Yapının yeryüzünü temsil etmesini, konutla bağlantısı güçlendirmektedir.

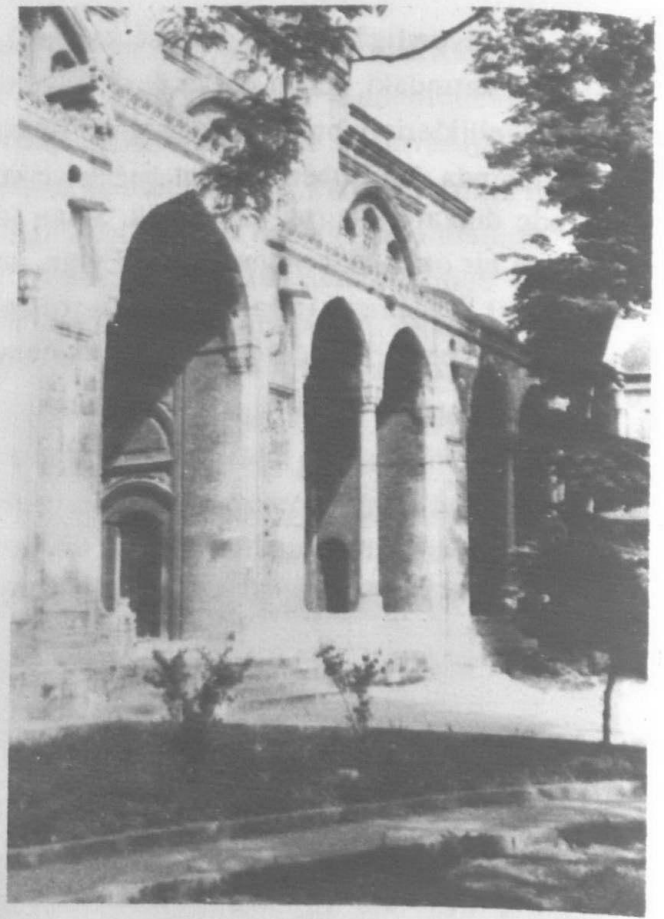

Resim 1. İstanbul, Şehzade Mehmet Camii bahçe cephesi dış yan sofaları

17 Der Kuppelraum in der türkischen Architektur (Yuk. not 9) ve Die Innenfläche der osmanischen Kuppel. *Anatolica* V, 1973-76, s.217-233 Die Beziehung zwischen innenraum und Aussenraum in der osmanischen Architektur. *Anatolica* IX, s.123-132. İlerisindeki bu yorumumuzu genişletmeye devam etmekteyiz.

Resim 2. Şehzade Camii battı dış yan sofaları

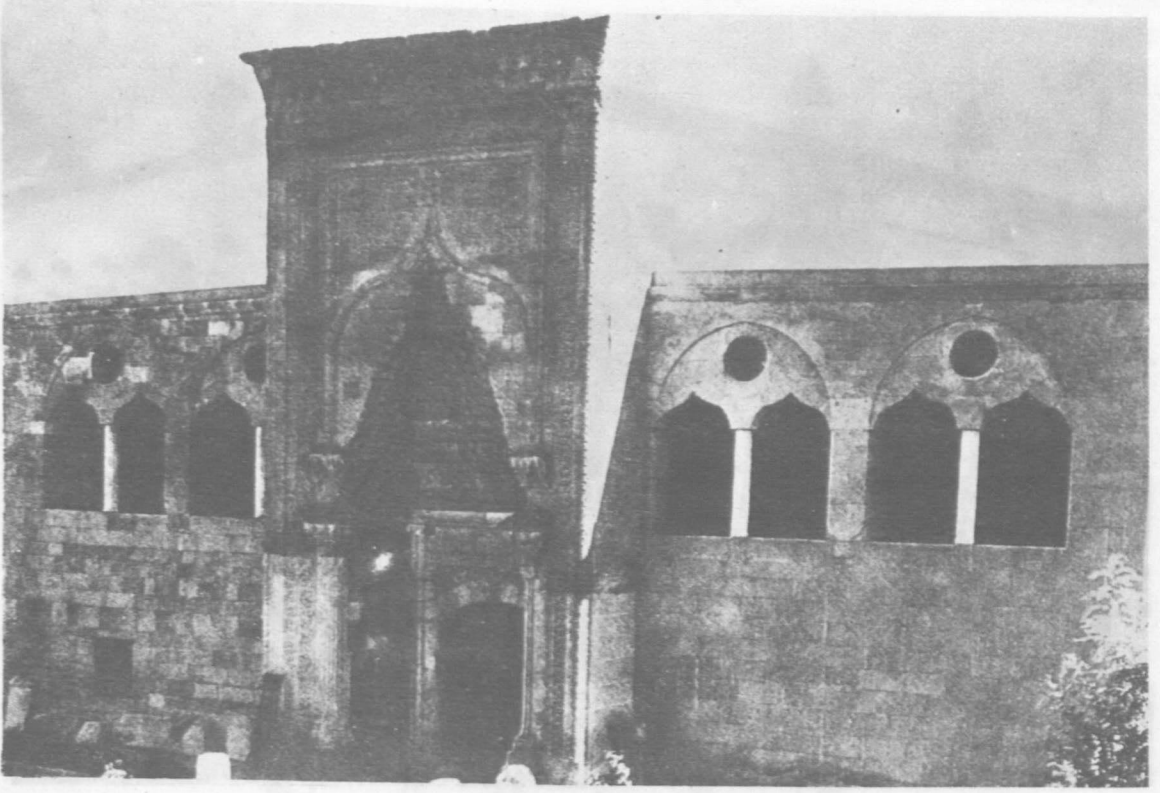

Resim 3. Şehzade Camii battı cephesinden ayrıntı

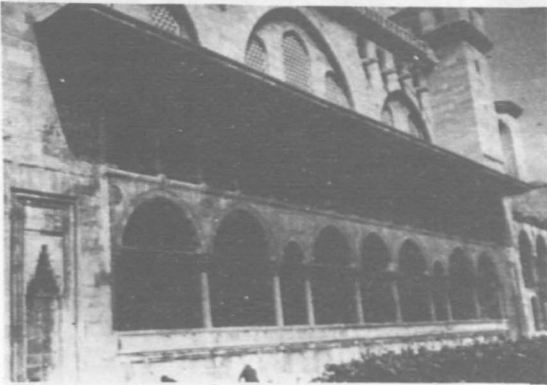
Resim 4. Bursa, Murat I. (Hüdavendigâr) Camii giriş cephesi

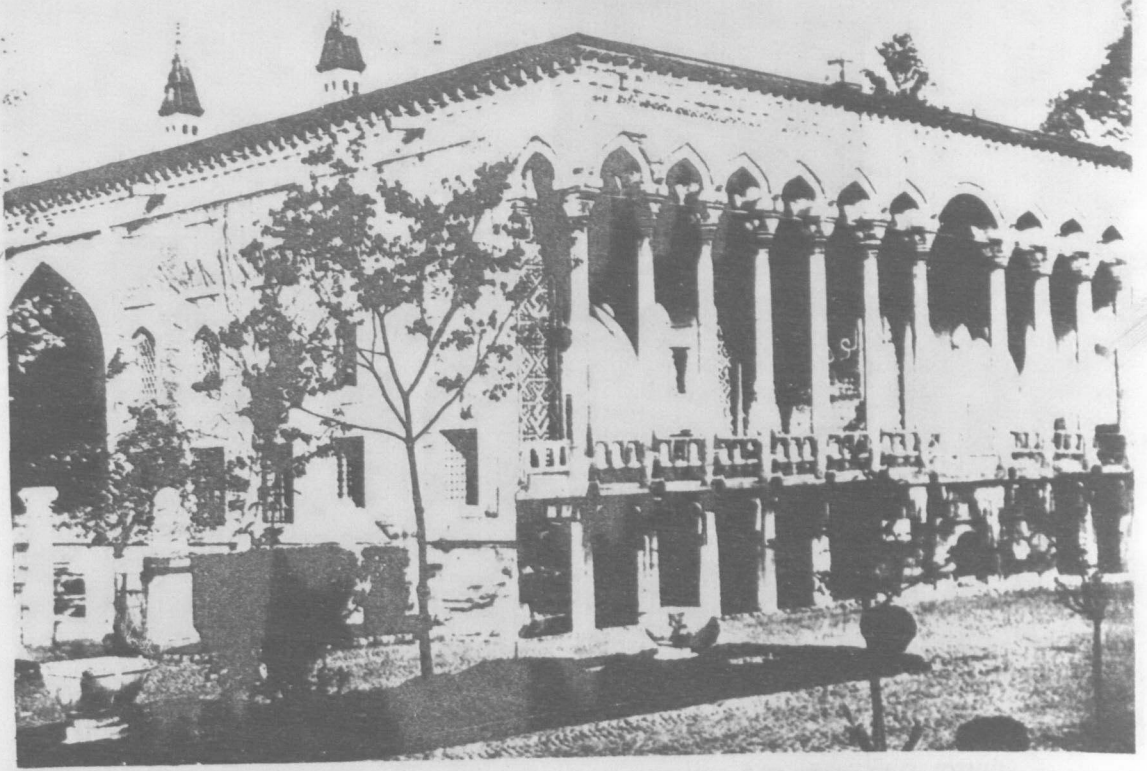

Resim 5. Niğde, Ak Medrese giriş cephesi.

Resim 6. İstanbul, Süleymaniye Camii,
batı dış yan sofaları

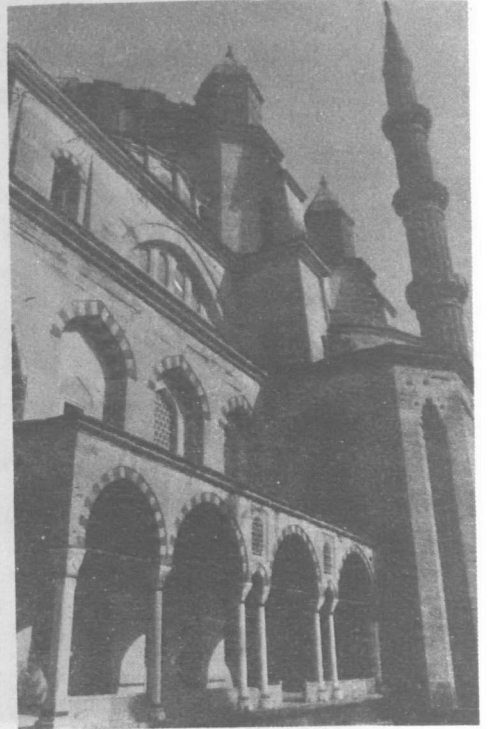
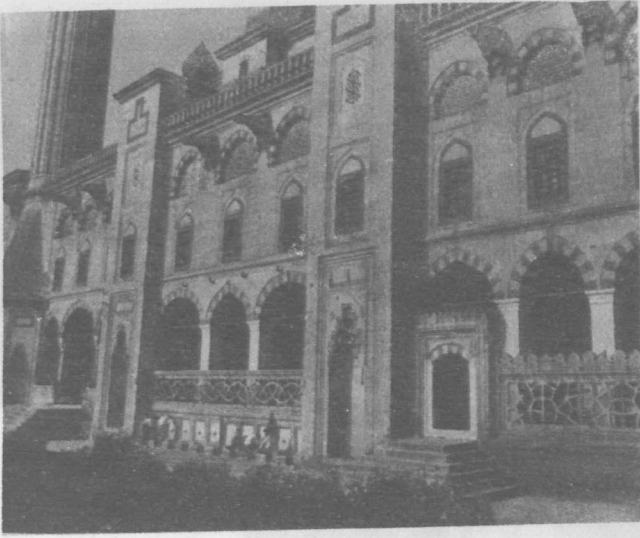

Resim 7. Süleymaniye Camii Batı
dış yan sofaları

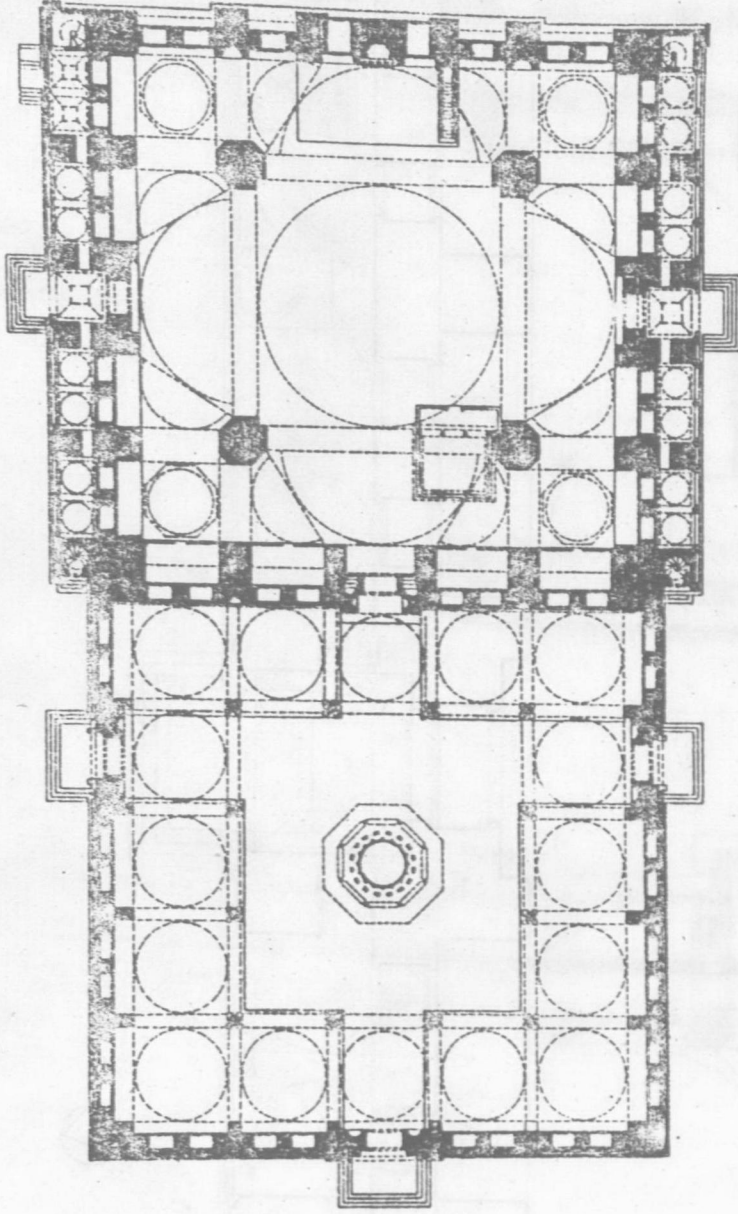

Resim 10. Topkapı Sarayı, Çinili köşk cephesi

Resim 8. Edirne, Selimiye battı cephesi dış yan sofaları

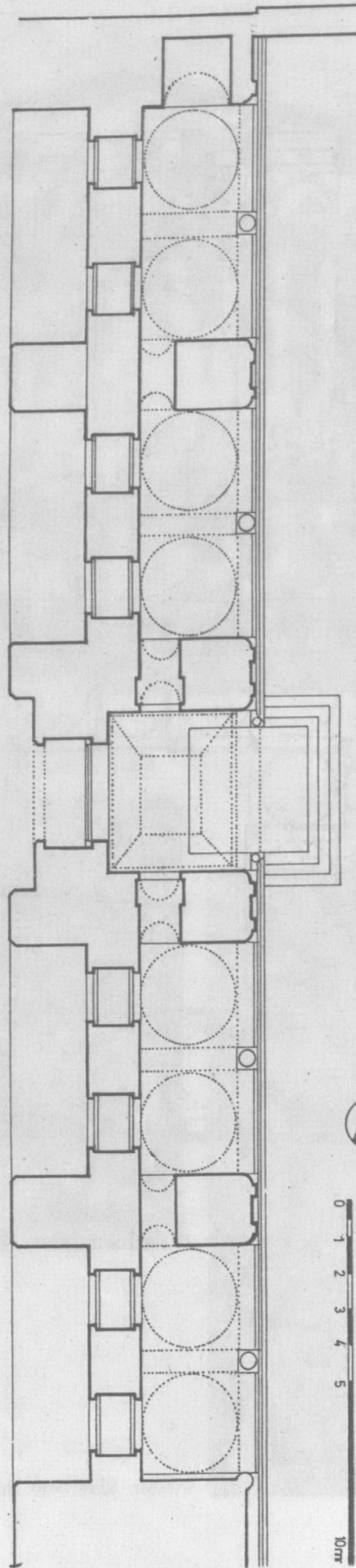

Resim 9. Selimiye, Mihrap duvarı önündeki sofa

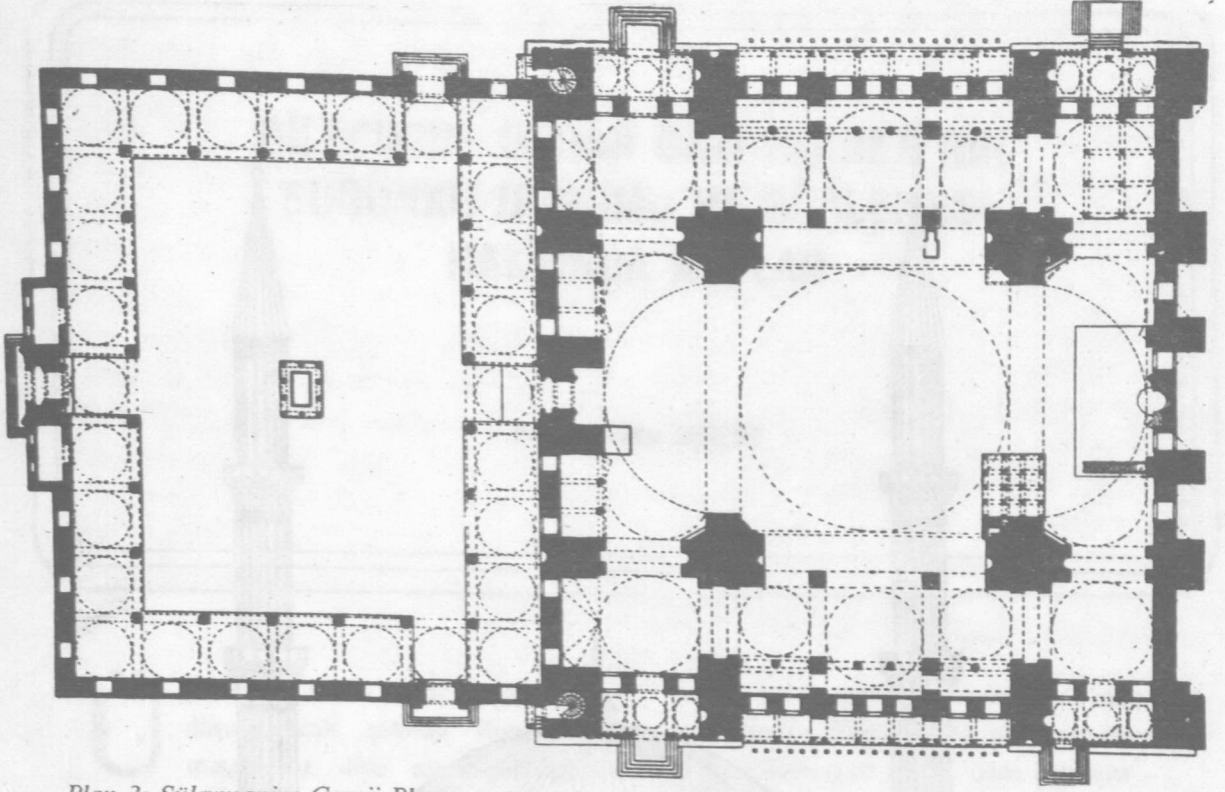

Plan 1: Şehzade Camii Planı

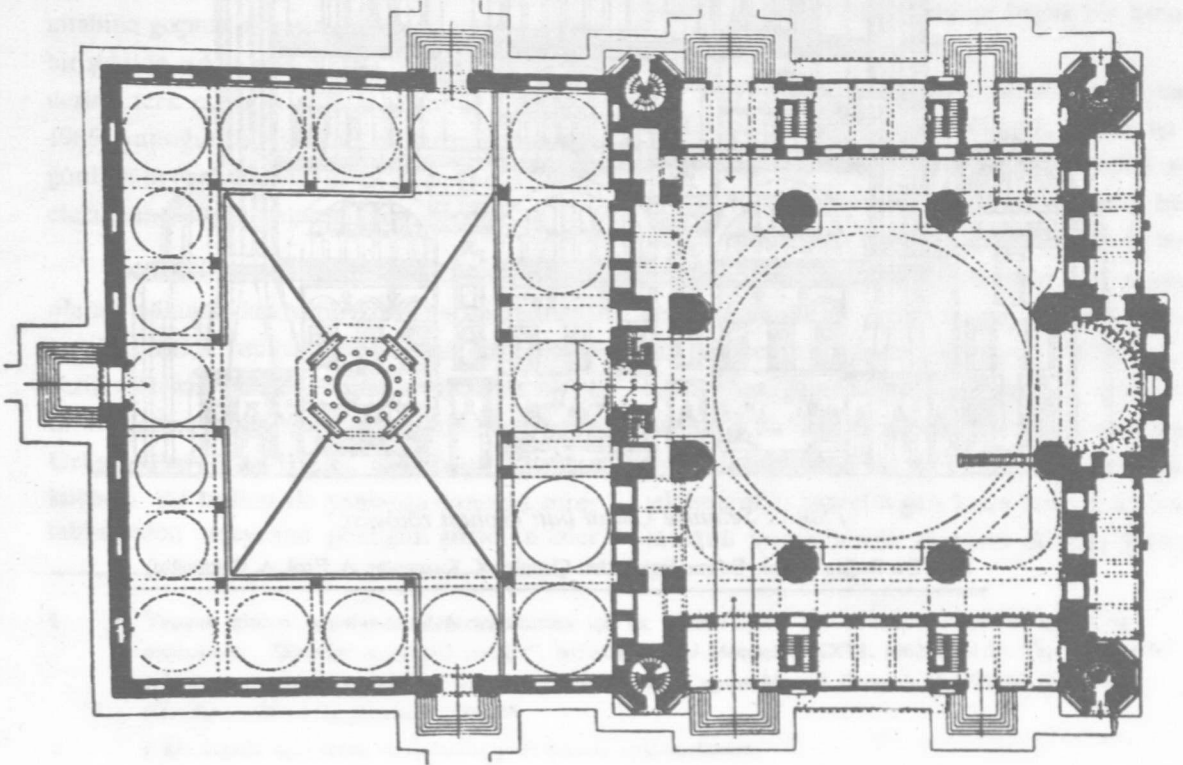

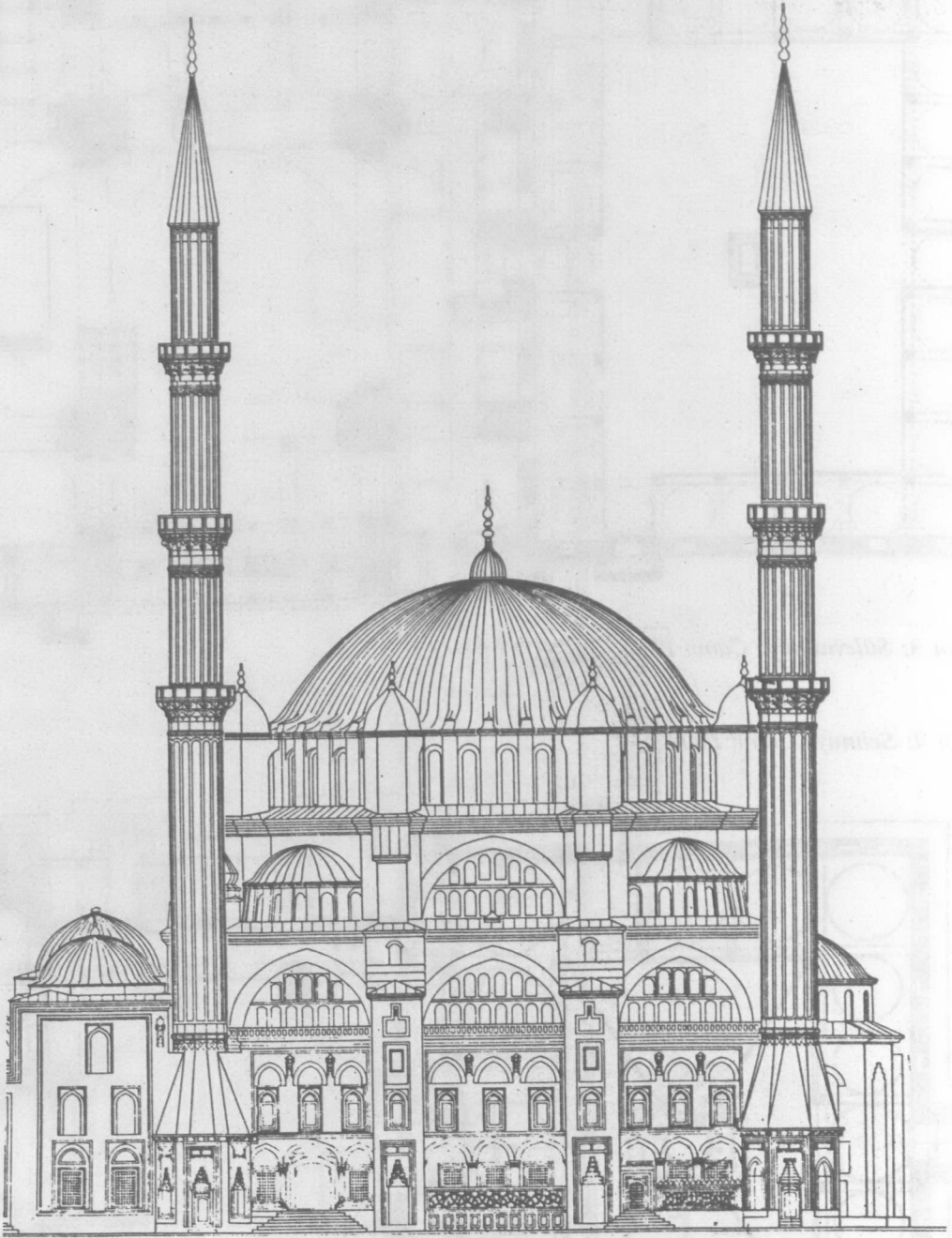
Plan 2: Şehzade Camii dış yan
sofaları ve iç yan mekanlar.
(Plan, Günkut Akın)

Plan 3: Süleymaniye Camii Planı

Plan 4: Selimiye Camii Planı

Plan 5: Selimiye Camii batı cephesi rölövesi.

Prof. Dr. Doğan Kuban, Edirne arşivi'nden Çizenler K. Kuzucular, A. Erol, A. Çakaloğlu)

BİLECİK'DE ORHAN GAZİ İMARETİ'NİN BUGÜNKÜ DURUMU VE SÜSLEMESİ HAKKINDA NOTLAR

Prof Dr. Yıldız DEMİRİZ

Ülkemizde, önem ve değerleri ile bağdaşamayacak şekilde ihmal edilmiş, şanssız diye niteliyebileceğimiz bazı yapılar ve sanat eserleri vardır. Bunlardan biri de Eski Bilecik'deki Orhan İmaretî'dir. Gerek mimarisi, gerekse süslemesi bakımından Türk sanatından bahseden hemen hemen her el kitabına geçmiş olmasına rağmen, bu yapı, garip bir şekilde, adeta yok olması beklenircesine kaderine terk edilmiştir. Son günlerde (Ağustos 1985) yaptığım bir yurt içi araştırma gezisinde gördüğüm bazı detaylar dolayısı ile yapıyı tekrar ele almanın faydalı olacağını düşündüm.

Eski Bilecik'de imaret veya Orhan İmaretî olarak adlandırılan yapı, kesin tarihi bilinmemekle birlikte, mahalli tradisyona dayanılarak verilen Orhan İmaretî ismine dayanılarak 14. yy. in ortalarına tarihlendirilir. Aslında, İznik'deki Orhan Gazi İmaretî gibi, ana eksen üzerinde kubbeli iki bölüm ile yanlarda tonozlu birer tabhaneden meydana geldiğini gösteren izler

vardır. Ancak tabhaneler uzunca bir zaman önce yıkılmıştır. Bugün ancak ana eksen üzerindeki iki bölüm, o da harap halde kalmıştır¹.

1967 yılında başlayarak birkaç kere incelemek ve fotoğraflar çekmek fırsatını bulduğumuz eserin durumunda tesbit ettiğimiz değişiklikleri gözden geçirdiğimizde, oldukça büyük bir hızla çökmekte olduğunu görürüz.

Orhan İmaretî'ni 1962 yılında inceleyen E.H.Ayverdi, güneyindeki bölümünün pek harap olduğunu ve kubbelerde tehlike arzeden oyuklar bulunduğunu kaydeder. 1964 kışında bu kubbe çökmüştür. Ayverdi, 1965 Mayıs'ında bu durumu tesbit etmiş ve yayınlamıştır². Bu sırada kuzey duvarda bir gedik açılmış, güney kubbenin de önemli bir kısmı çökmüştür. 1967 yılı yazında gördüğümüzde durum pek de iç açıcı olmamakla birlikte bir ölçüde ümit verici idi. Yan mekânları Ayverdi'nin ilk incelemesinden önce yıkılmış olan imaretin geri kalan kubbeli iki bölümünü ayıran büyük kemerin de orta kısmı

1 Yapının mimari bakımından değerlendirilmesi için bk. Semavi Eyice, "İlk Osmanlı devrinin dini içtimai bir müessesesi : Zâviyeler ve zâviyeli camiler", İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII, 1962, s. 34-35; Yapının 1960 lı yıllardaki durumu için bk. E.H. Ayverdi, İstanbul Mimâri Çağının Menşei. Osmanlı Mimârisinin İlk Devri. 630-805 (1330-1402). İstanbul 1966.s.38.

2 E.H.Ayverdi, aynı yerde bu sathaları geniş şekilde açıklamaktadır.

1967 de yıkık idi. Ana kemerin geri kalan kısmı daha fazla yıkılmasını önlemek için iskele kurularak desteklenmiş, yerdeki moloz kısmen kaldırılmıştı. Dışta da batı duvara destek verilmişti. Bu hali ile görüldüğünde, yapının tamirinin planlandığı sanılır. Ancak, 1972 yılında çektiğimiz resimlerde bu iskelenin kaldırıldığını görüyoruz. Yapının kurtarılmasından vazgeçildiğini ifade eden bu duruma bir mana vermek güçtür. Bu derece önemli bir yapının, şehrin bugün meskûn olmayan bir bölgesinde bulunması böyle bir tutum için yeterli gerekçe olamaz. Kaldı ki, yapının çevresi, halen Bilecik'in mezarlık bölgesi olarak kullanılmaya devam edilmektedir.

Sonucun ne olduğunu ise bu yıl (1985) çektiğimiz resimlerde görmek mümkündür. Kubbe daha fazla çökmüş, eşi az görülen, gerek tarihinin eskiliği, gerekse kalitesinin iyiliği ile dikkati çeken malakâri süslemenin bulunduğu büyük kemerin ise önemli bir kısmı, üzerindeki süslemelerle birlikte yok olmuştur.

Malâkari süslemeler 14.yüzyılın ilkyarısından kalma nadide örneklerdir. Üzerlerine sonradan çekilmiş bir sıvanın altından çıkan bu süslemelerin, aslında, yapının bütün örtü sistemini kapladığını gösteren izler vardır. Bunlardan, kubbeye geçiş bölümündeki bazı kalıntıları ve büyük kemerin günümüze gelen parçasındakileri incelediğimizde oval şemse içinde oldukça girift bir benzemeyi tesbit edebiliyoruz. En iyi durumdaki bölüm olan bir şemse, büyük kemerin doğu ayağında bulunuyordu. Hemen tamamı 1972'de mevcut olan bu şemsenin yarısı, üzerinde bulunduğu kemer parçası ile birlikte yok olmuştur. Duvar ve kubbe eteğindeki gittikçe büyüyen çatlaklara bakılırsa, yakın gelecekte daha büyük çökme ve yıkılmalar beklenebilir.

Aynı kemer ayağının güneye bakan yüzünde ise yine malâkari tekniğinde örgülü bir yazının ufak bir bölümü kalmıştır.

Malakâri alçı ile yapılan bir bezeme oldu-

ğundan, açık hava şartlarına dayanıksız malzemesi yüzünden kolaylıkla bozulabilir ve dökülebilir. Bu yüzden erken örnekleri günümüze pek az gelmiştir. Osmanlıların ilk dönemine ait nadir, belki de tek örnek olan 14.yüzyılın ilk yarısına ait bu eserin ihmal yüzünden yok olmaya yüz tuttuğunu görmek, son derece üzücüdür. Ancak, artık tedbir almak için çok geç olduğunu da yine üzülererek söylemek isterim.

Eski Bilecik'deki Orhan İmareti'nin bugüne kadar bilinmeyen veya dikkat çekmeyen bir süslemesini ise 1985 yazındaki incelemelerimizde tesbit ettik. Giriş eksenindeki kubbeli ilk bölümde, aslında yanlardaki tabhanelere geçiş sağlaması gereken ve bugün duvar örülerek kapatılmış bulunan iki açıklığın kemerlerindeki kalem işlerinden söz etmek istiyoruz. Her iki yandaki kemerlerin soffitlerinde ve uzantıları olan duvarlarda, sıvaların dökülmesi ile ortaya, belki de Osmanlı sanatının en eski kalem işlerinden örnekler çıkmış bulunuyor. Bunlardan bir kısmının oldukça uzun zamandır açıkta buldukları, üzerlerindeki hatıra niteliğindeki yazılardan anlaşılıyor. Bu durumu özellikle batı tarafındaki kemerin içinde izliyebiliyoruz. Burada aslında doğudaki, daha iyi durumdaki süslemelerin deseninin tekrarlandığını güçlükle tesbit edebiliyoruz. Dökülen üst siva tabakasının altından çıkan sıvalar üzerinde rumili süslemeler güçlükle seçilebiliyor. Bunun altında bir siva tabakası daha olup olmadığı ise bu tarafta kesinlikle anlayamıyoruz. Kemer içindeki dolgu duvarının tarihlendirilmesi ise oldukça güç. Altındaki sıvasız görülebilen kısım, ilk yapıya ait duvarlardan pek farklı değil. Üst kısımda ise yine en az iki siva tabakası mevcut ve alttaki tabakada kalem işi olabilecek izler var. Ancak bunlar, fotoğrafla tesbit edilemeyecek kadar silik.

Doğu taraftaki açıklık çevresindeki sıvaların ise çok yakın bir tarihte döküldüğü anlaşılıyor. Ortaya çıkan alt siva tabakası yer yer dökülmüş ve bir siva tabakası daha bulunmadığı böylece anlaşabiliyor. Bir bölümü çok iyi durumda sayı-

labilecek kalem işi bordürü burada gayet net bir şekilde tesbit edebildik. Dolgu duvarının ise en azından üst bölümünün sonradan örüldüğü yine bu fotoğraftan anlaşılabilir.

Kıvrık dal üzerinde çok dilimli rumilerden ibaret kalem işi bordürde siyaha yakın bir renkle belirtilen kontur dışında pek soluk renkler gözlenebiliyor. Ancak, rumilerin 14.yüzyılda ve 15.yüzyılın başlarında çokça görülen biçimde oluşları yanısıra, zemini tamamen dolduracak şekilde yerleştirilmeleri de erken bir üslubu işaret etmektedir. Yapıdaki yerleri bakımından ise İznik'deki Kırgızlar Türbesi'nin kalem işlerine paralellikleri dikkati çekmektedir. Bildiğimiz

kadarı ile yayınlara geçmemiş olan bu kalem işlerinin Kırgızlar Türbesi'ndeki örneklerle birlikte, günümüze gelen en eski Osmanlı kalem işleri olduğunu sanıyoruz³.

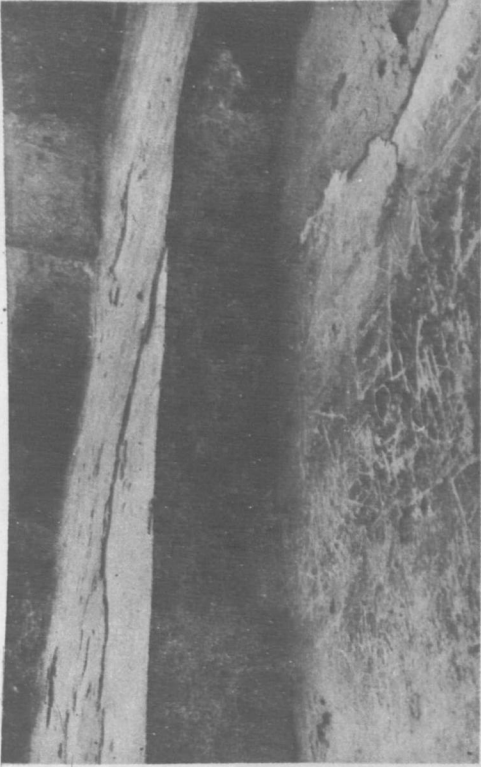
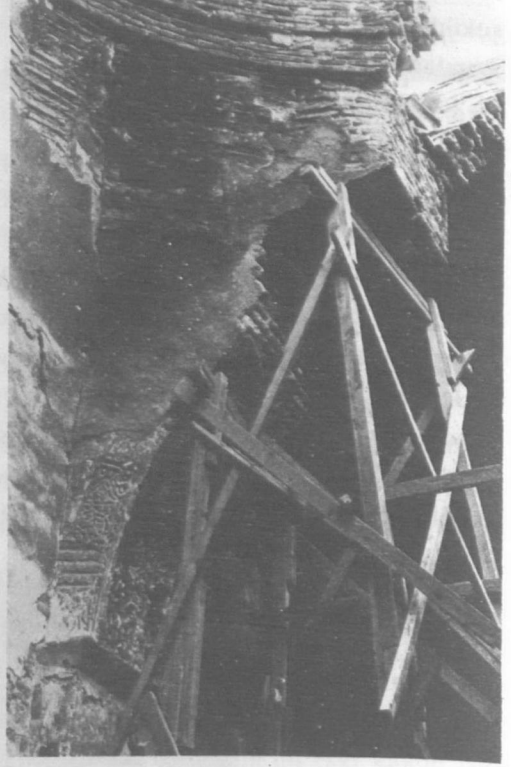
14.yüzyılın ilk yarısına ait yapı olan Bilecik Orhan İmaret'i'nin kalem işlerinin de malakâri-lerle birlikte yapının orijinal süslemesini oluşturduklarını kabul etmek akla yakın gelmektedir. Mimarisi bakımından büyük önemi hiç bir zaman tartışılmamış olan Bilecik Orhan İmaret'i'nin malakâri süslemesi de oldukça iyi tanınır. Kalem işlerinin eklenmesiyle, önemi daha da artan yapının kötü kaderiyle başbaşa bırakılması ise son derecede üzücüdür.

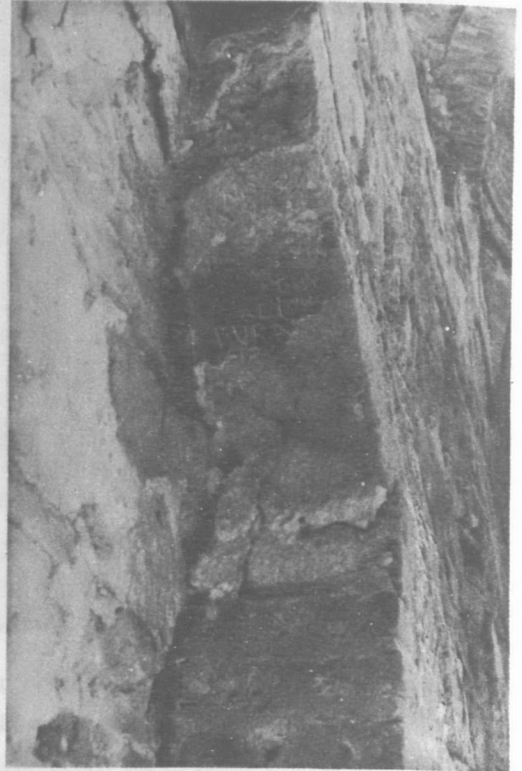
Resim 2. Malakarilerin 1972'deki durumu

3 Y.Demiriz, Osmanlı Mimarisinde Süsleme 1. Erken Devir, İstanbul 1979, s.234-235, res. 110-113. Kırgızlar Türbesi'ndeki durum için bk. aynı yerde s.573 ve res. 612-615.

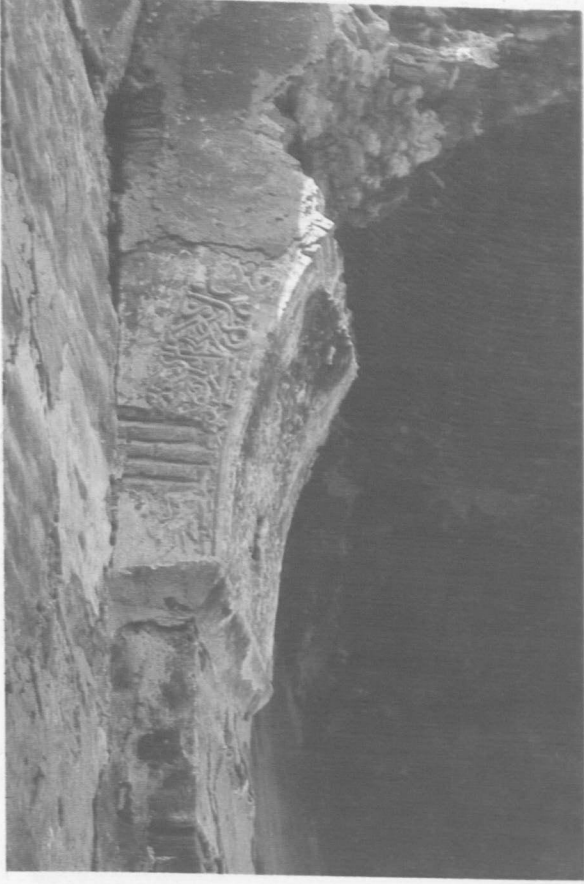
*Resim 1: Bilecik Orhan İmaretı
Büyük Kemerlerin 1967'deki durumu*

*Resim 6. Batıdaki kemerin 1985'deki durumu.
Kalem işleri , üzerlerindeki yazılar
yüzünden zor seçiliyor.*

*Resim 9. Alt sıva tabakasının dökülmesiyle
ortaya çıkan tuğla duvar örtüsü. Ust bölümde
kalem işlerinin bir kısmı görülebiliyor (1985).*

Resim 3: Büyük kemerin 1985'deki durumu.

Resim 4: Büyük kemer ve malakârilerin bir başka açıdan görünüşü (1985).

Resim 5. Batı açıklığın duvarla kapatılmış hali (1985)

Resim 7. Aynı kemerin diğer tarafı. burada kalem işlerinin durumu biraz daha iyi (1985)

Resim 8: Doğu kemerin yeni dökülmüş sıvası altından çıkan kalem işleri. (1985).

Resim 10: İznik, Kırğızlar Türbesi kalem işleri

Resim 11. İznik, Kırğızlar Türbesi
kalem işleri. (Resim)

KASIMPAŞA PİYALE PAŞA CAMİİNDEKİ AHŞAP ÜSTÜ KALEM İŞLERİ

M.Semih İRTEŞ

Kaptanıderya, Damat Mehmet Piyale Paşa (vefatı 12 zilkade 985 Hicri 1577 Miladi) tarafından Mimar Sinan'a kendisinin vefaundan önce (981 H- 1573/74 M) de yaptırılmış olan ve halen Kasımpaşa semtinde ibadete açık olarak bulunan cami hakkında bir çok eserde bilgi verilmiştir. Başta Hadikatü'l-Cevami adlı eser olmak üzere camilerden bahseden ve Mimar Sinan yapılarını inceleyen yayınlarda Piyale Paşa Camii'ni de bulmak mümkündür. Çünkü bu derece büyük ve selatin caminin literatürde unutulması olanaksızdır. Piyale Paşa Camii'nin mutlaka önemi ve hususiyetleri çoktur. Ancak biz konumuz ve akademik kariyerimiz icabı bu makalemizde sadece kalem işlerinden bahsedeceğiz. Kültür tarihimizde ve süslemeyle ilgili yayın tarihimizde en az değinilmiş ve hatta birkaç satır yazı ile geçiştirilmiş olan ahşap üzerine kalem işleri konusu günümüzde aktüel olmuş ve ilgi çekmeye başlamıştır. Ne yazık ki eşki kaynaklarımız bu konuda yetersizdir. Devrinin teknik ve ekonomik durumuyla ilgili olan ahşap üzerine kalem işi olayının örnekleri maalesef çoğu bozularak günümüze gelebilmiştir. Ancak nadiren kalan bazı örnekler ise nefis eserler olarak bizleri büyüleyecek tarzda günümüze intikal et-

miştir. İşte Piyale Paşa'daki ahşap üzeri kalem işleri örnekleri günümüze intikal etmiş nefis örneklerdendir. Kısmen tahribe uğramasına rağmen yine de büyük çapta orjinalliklerini gösterebilmektedirler. Bu makalede esas amacımız bu nadide parçaların sıhhatli bir restorasyona tabi tutulmalarını sağlamak ve koruma tedbirlerini biran evvel aldırarak mevcut bu örnekleri gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamaktır. Sırf bu gaye ile yaptığımız tespitleri ve bu camideki parçaların rölelerini alâkalıların istifadesine arz ediyoruz.

Caminin kalem işlerini siva üstü ve ahşap üstü olarak iki ayrı teknikte incelemek gerekir. Siva üstü kalem işleri caminin iç mekandaki cephelerinde görülmektedir. 1978 yıllarındaki restorasyonunda siva üstündeki orjinal kalem işleri yenilenmiştir. Yapılan kalem işi onarımında yenileme lafını kullanmak restorasyon olayı için şaşırtıcı fakat gerçektir. Zira bizdeki bazı kalemkârların orjinal tezyinatı korumayıp desen rölelerini kendi görüşüne göre yorumlayıp yeniden yapma kaprisi vardır. Bu kaprise uyarak kullandıkları malzemelerde de ve renklerde de şahsi tercihlerini uyguladıkları görülmektedir. Bu makalemizde esas olarak üzerinde duracağımız konu Piyale Paşa Camii

mihrabının sol tarafındaki mahfel kafesleri üzerindeki ahşap üstü kalem işleridir. Bu tezyinat Cami ile aynı tarihte yapılmış değildir. Bu üslûp 18. yüzyılda meydana çıkmış olan üslûptur. Aynı devir dahilinde aynı tarzdaki düzenlemeleri ve desen-renk anlayışlarını Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde, III. Ahmed'in Yemiş Odası'nda ve Valde Sultan'ın Dua Odası'nda görmek mümkündür. Burada iki tezyinatta kullanılan motifleri iki bölümde inceleyebiliriz. Birincisi klâsik üslûbün getirdiği Rumi ve hâta-î motifleri, diğeri ise tamamen bu devre özgü Türk süslemesi için yeni bir üslûp, yeni bir anlayış olan, yarı stilize çiçek motifleridir. Bu üslûp Osmanlı'nın batılılaşma dönemi içindeki Türk süsleme sanatçısının fevkâlâde yaratıcılığı ve yorumudur. Gerçek yapılarından çok şey kaybetmeyen bu çiçekler lâle, gül, karanfil, nergis, menekşe, gelincik, siklamen ve ayçiçeğidir. Bu çiçeklerin kompozisyon yapıları genelde iki farklı düzende olur. Ya bir kökten çıkıp ayrı dallar üzerinde sarmalık gibi devam ederler veya saksı ve vazo içinden çıkan bir buket görünümünde olurlar.

Çok renkli bir düzen içinde olan bu kompozisyonlarda kırmızı, turuncu, pembe, mor, sarı, yeşil ve mavi renkler bulunur. Tüm motiflerin konturları kendi renk tonlarının koyuları veya kuzguni siyah ile yapılmıştır. Ayrıca bu kompozisyonlarda kafeslerin kemer köşelerinde, bordür içi rozetlerinde ve vazolarda altın varak da kullanılmıştır.

AHŞAP ÜSTÜ KALEM İŞİ TEKNİĞİ.

Bu teknik 15. ve 16. yüzyıllarda dini mimârimizde Hünkâr mahfelleri ve mahfel tavan altlarında yakın mesafelerde kullanılmıştır. Sivil mimaride genelde 16. yüzyılda başlayan ve onun devamında 18. yüzyıl sonuna kadar devam etmiş olup, pencere pervazlarında, dolap kapaklarında ve tavan süslemelerinde tatbik edilmiştir.

Gürgen veya ceviz ağacı üzerine işlenen motiflerin zeminlerine önce sülyen astar çekilir. Daha sonra zemin rengi sürülür. Kağıt üzerin-

de hazırlanmış iğne perdahlı desenler sükeleme tabir edilen metod ile zemine geçirilir. Ve motifler düşünülen renkler ile nakş edilir. Kullanılan boya malzemesi arap zamklı toprak boyalardır. Bazen, daha sonra yapılan tezyinatın üzerine inceltilmiş Osmanlı beziri veya şapla kestirilmiş yumurta akı (aher) sürülerek eserlerin dayanıklılığı sağlanır. Bu işlere bu yüzden Lake işler adı da verilir. Piyale Paşa Camii'nde 1978 restorasyonunda bu paravana üzerinde tamirat yapılmamıştır. Ancak koruma temini gayesiyle hatalı olarak suni vernik sürülmüştür ki sararıp tezyinatın dökülmesine yol açacak olan bu yanlış müdahalenin biran önce önüne geçilmesi elzemdir. Zira mevcut durumda en fazla onbeş sene motiflerin durumu izlenebilir. Daha sonrası için motifler yoktur. Çünkü bu şâheser tezyinat dökülmüş olacaktır. Mahfel korkuluklarından kopmuş olan kısımların hassas bir çalışma ve kaliteli bir doğramacılık ile tamamlanma imkanı günümüzde mevcuttur.

Mahfel kısmını haremlik olarak ayıran bu kafesli sistemde süslemeler iç ve dış olarak iki farklı biçimdedir.

PARAVANA ÜZERİNDE DESENLERİN BULUNDUĞU YERLER

- 1- İç kısımda dolaşan bordür.
- 1 D- Dış kısımda dolaşan bordür.
- 2- İç kısımdaki bordür.
- 2 D- Dış kısımdaki bordür.
- 3-I. Buket
- 3-II. Buket
- 3-III. Buket
- 3-IV. Buket
- 3 D-Dışta dört köşeli ahşap sütun üzerindeki desen
- 4- İç köşelikler hatai rumi motifli desen
- 4 D-Dış köşelikler rumi motifli desen
- 5- İçte kanat pervazlarındaki desen

5 D-Dış 2. dışın aynı deseni

6- İç hatai motifleriyle desen (rölevesi yok)

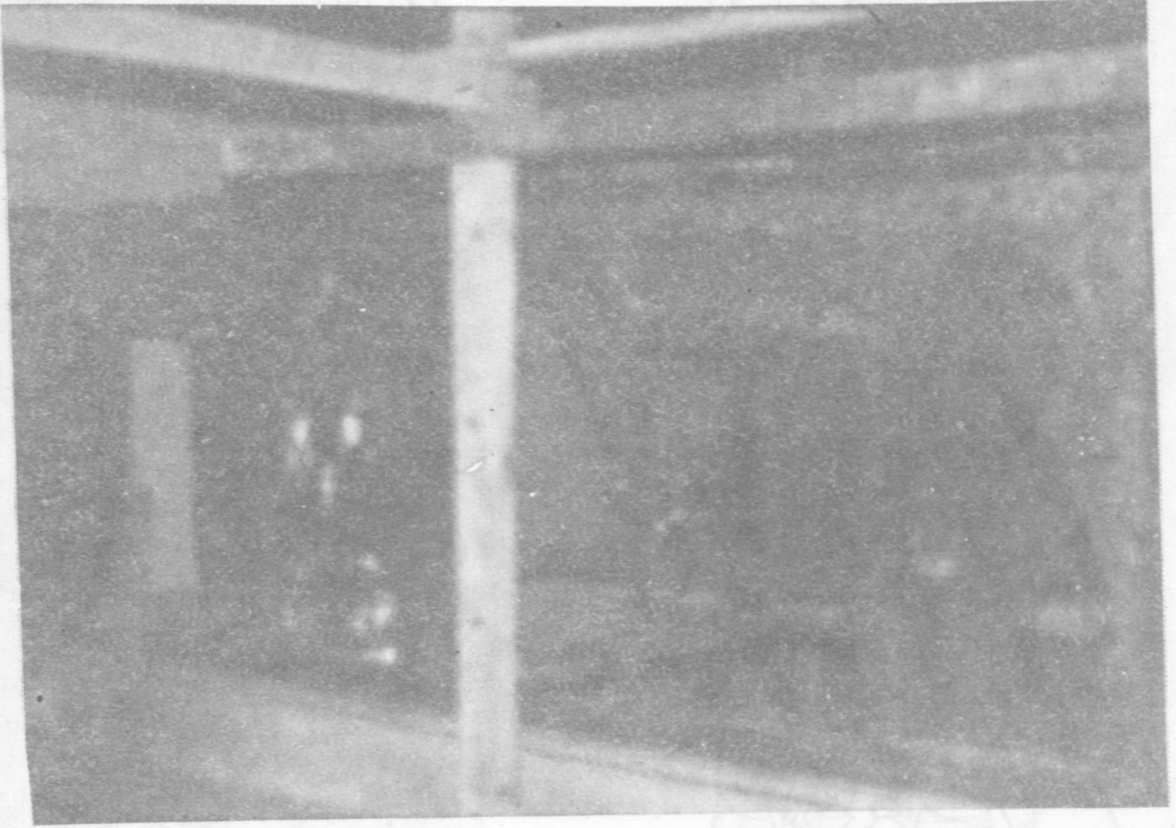
6 D- Dış rumi motifleriyle desen (rölevesi yok)

Yazımızın başında da söylediğimiz gibi ga-

yemiz bu eseri tanıtmaktır.

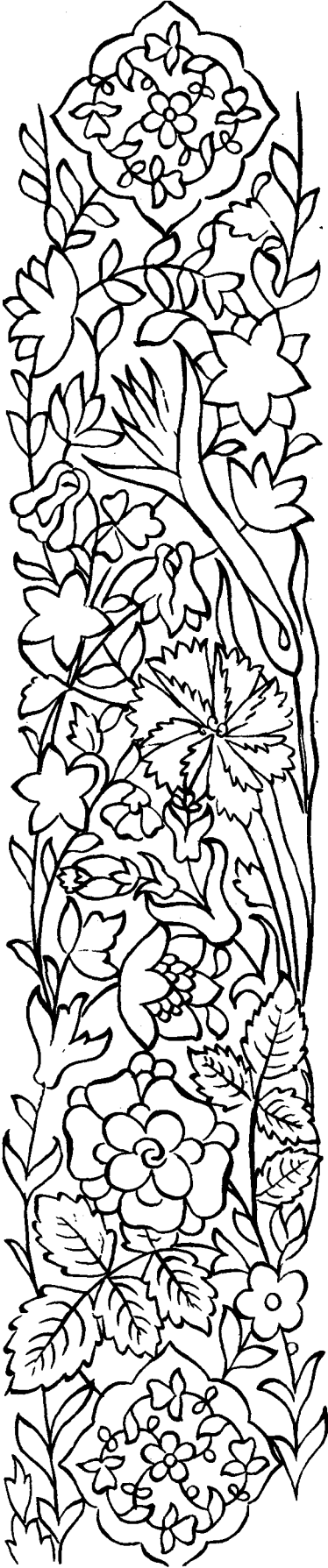
Restorasyonlarda hata yapılırsa bir daha gerçeğe dönüş olmaz.

Kültür tarihimize ve gelecek nesile ne bırakabiliriz? Bu bir eğitim sorunudur.

Piyale Paşa Camii

1. İç kısımda dolaşan bordür

1D. Dış kısımda dolaşan bordür

2. İç kısımdaki bordür

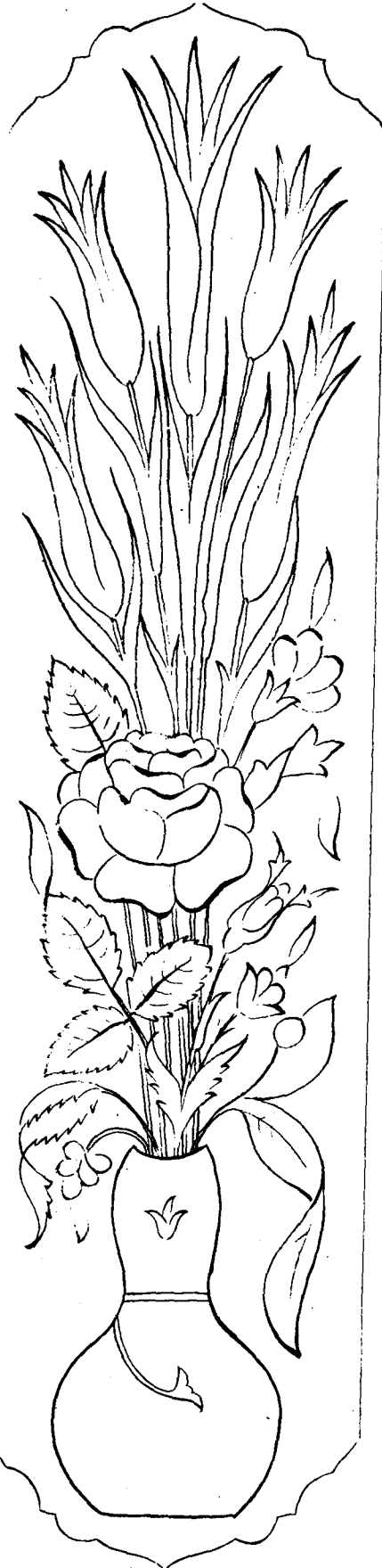

2D. Dış kısımdaki bordür

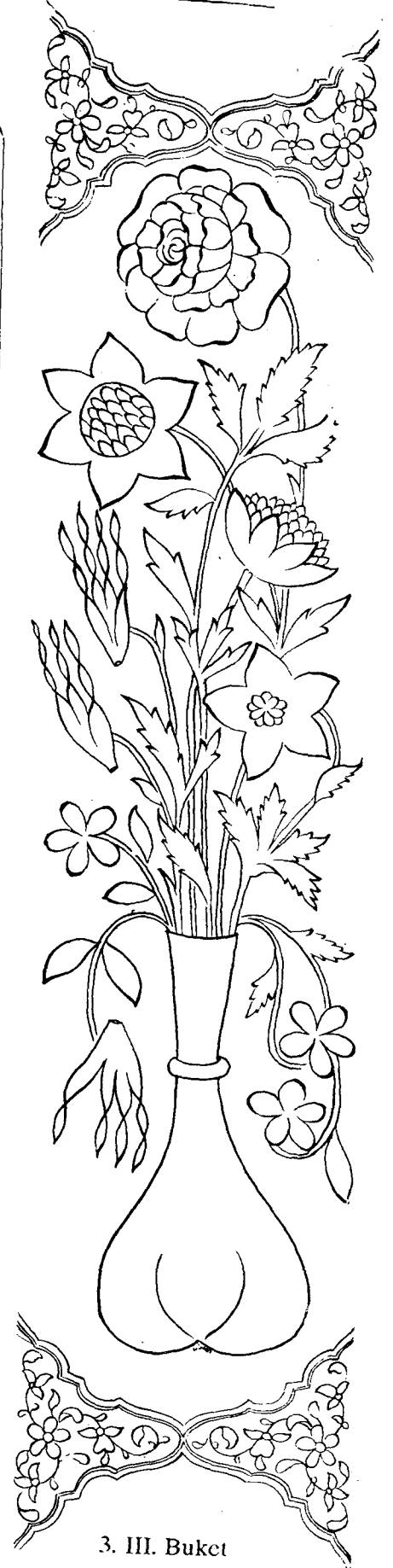

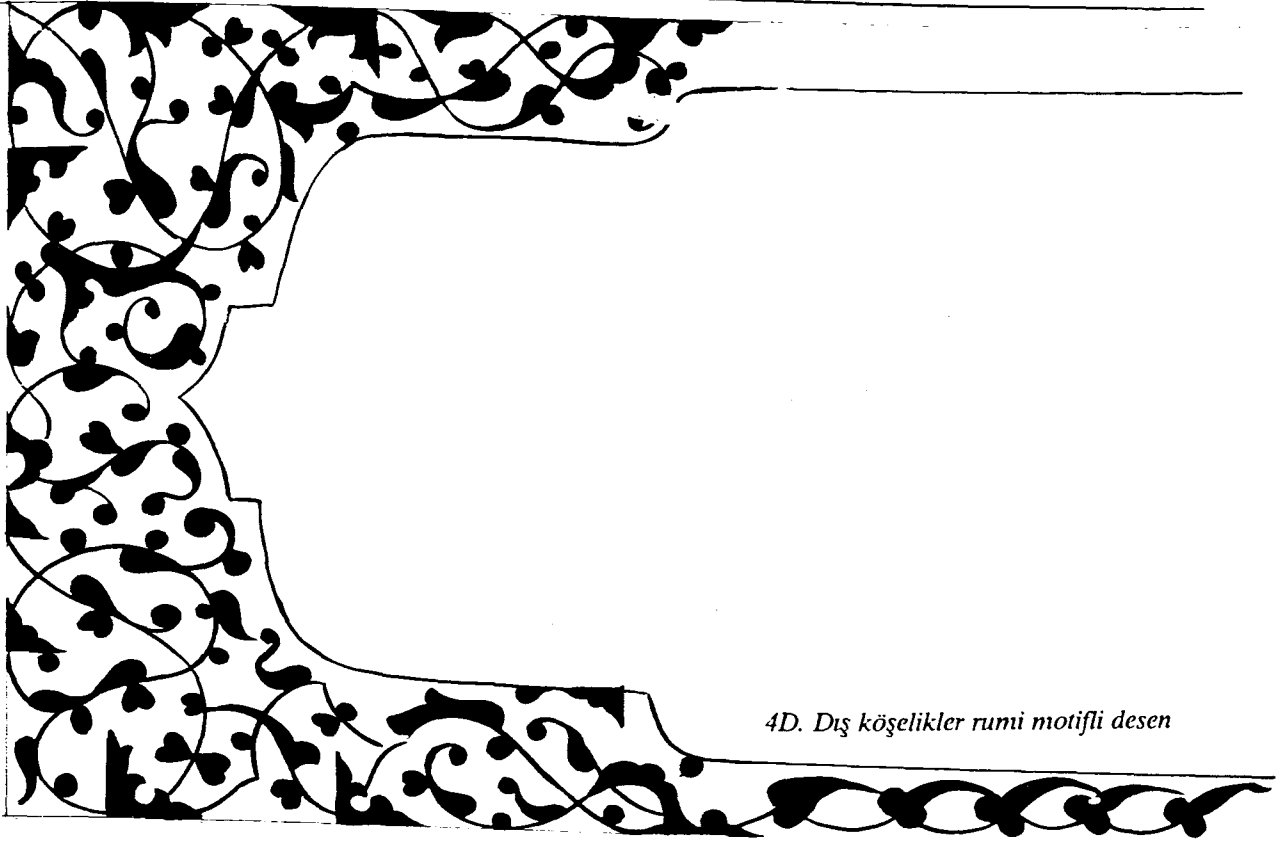
3. I. Buket

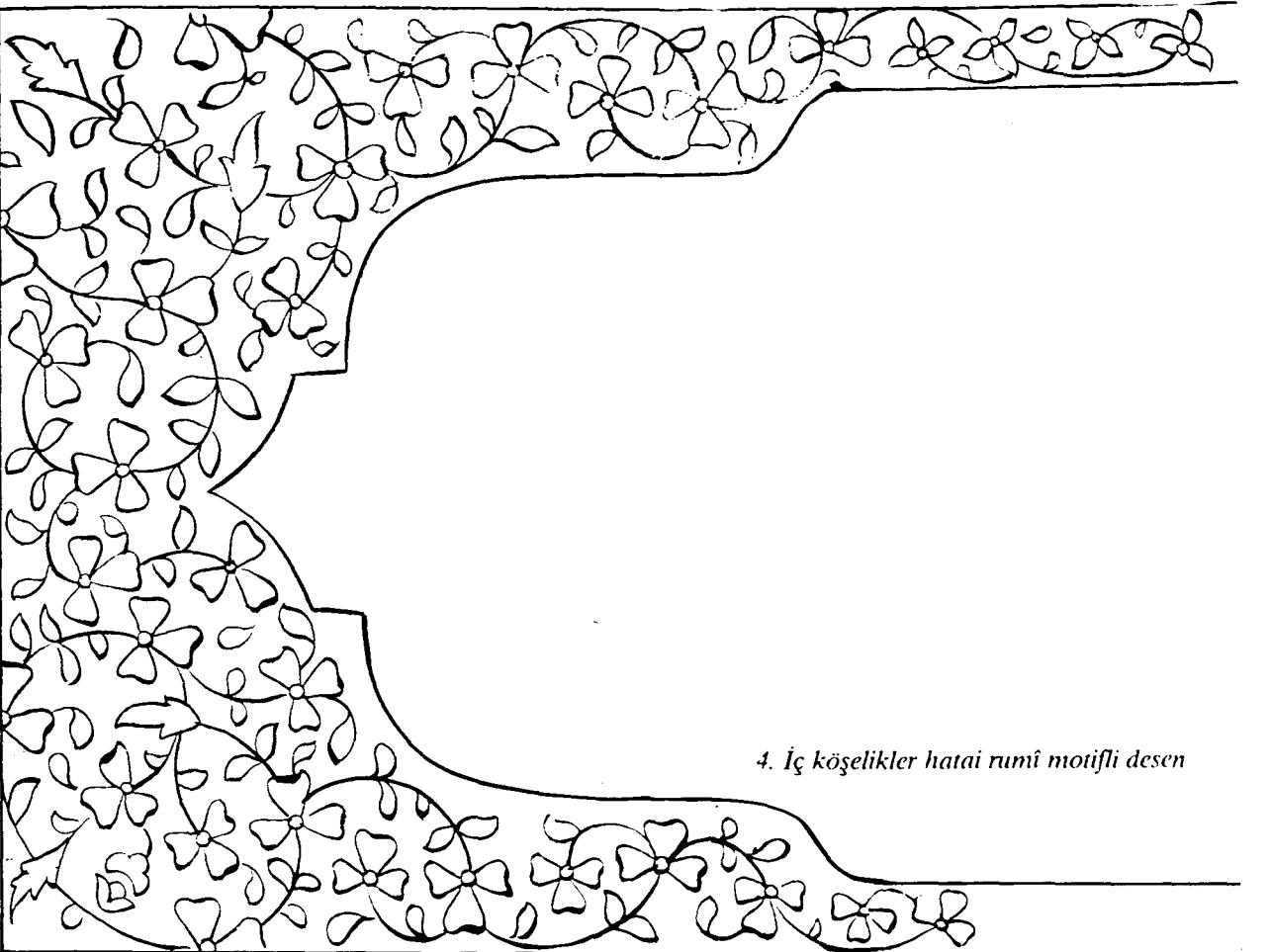
3. II. Buket

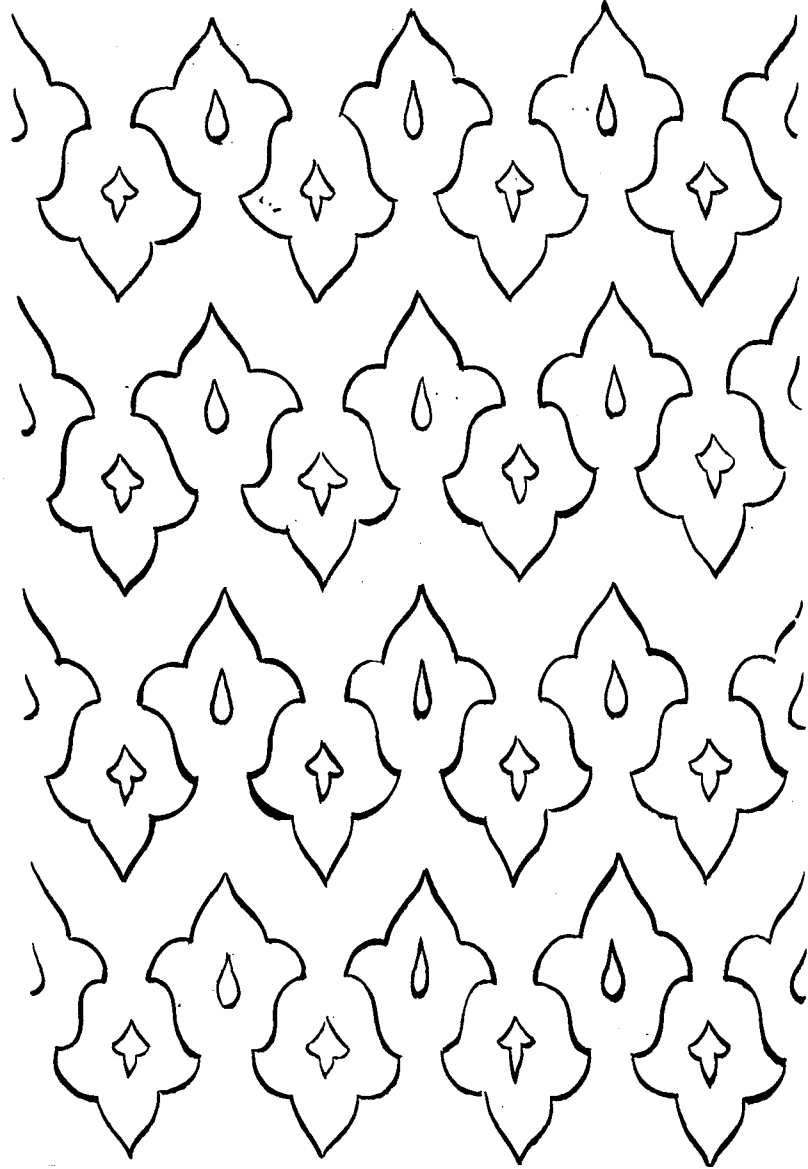
3. III. Buket

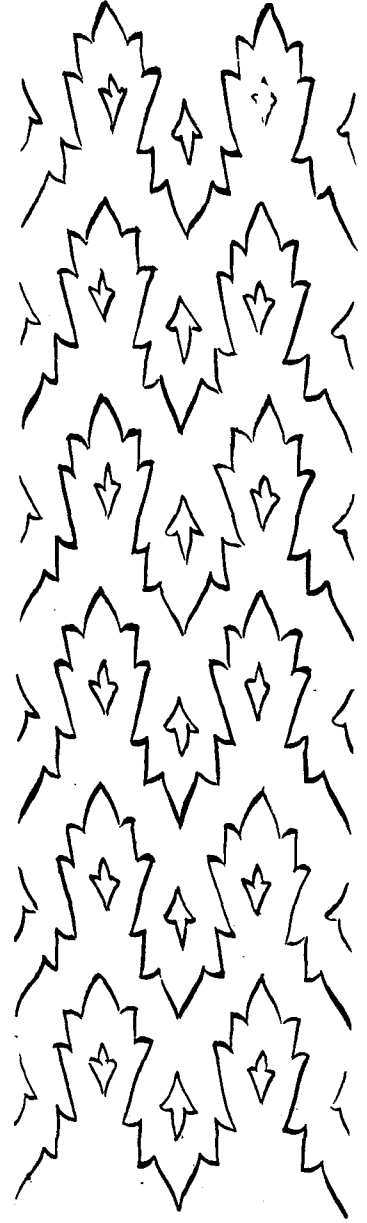
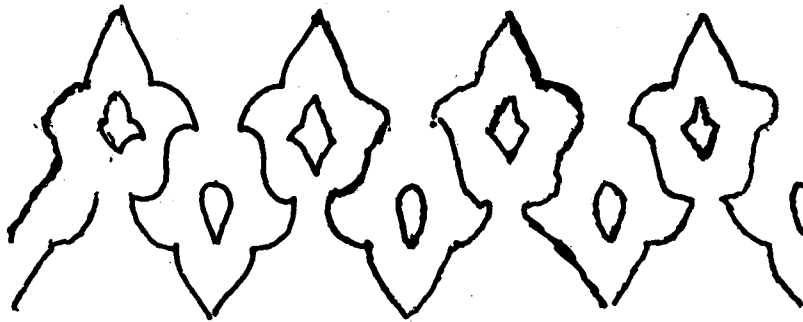
4D. Dış köşelikler rumi motifli desen

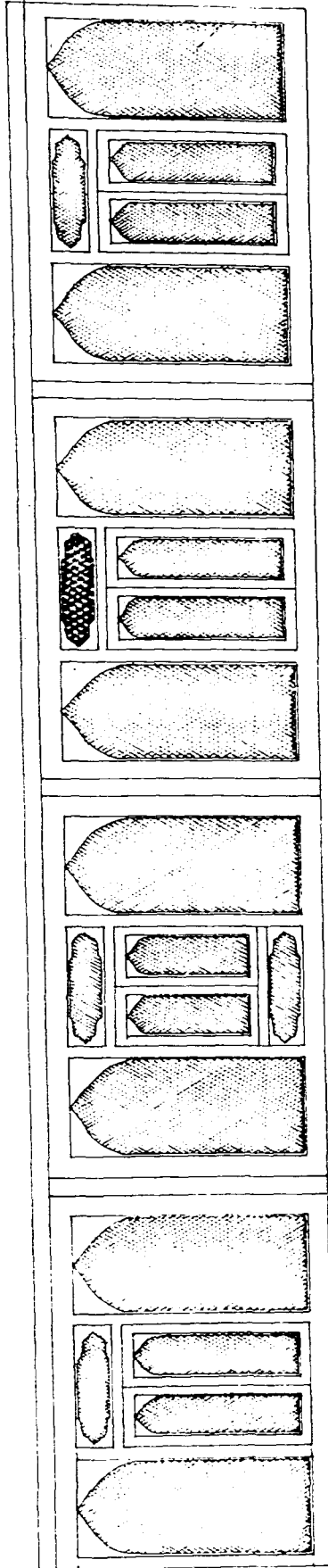
4. İç köşelikler hatai rumî motifli desen

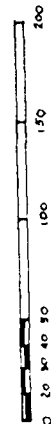
3D. Dışta dört köşeli ahşap sütun
üzerindeki desen

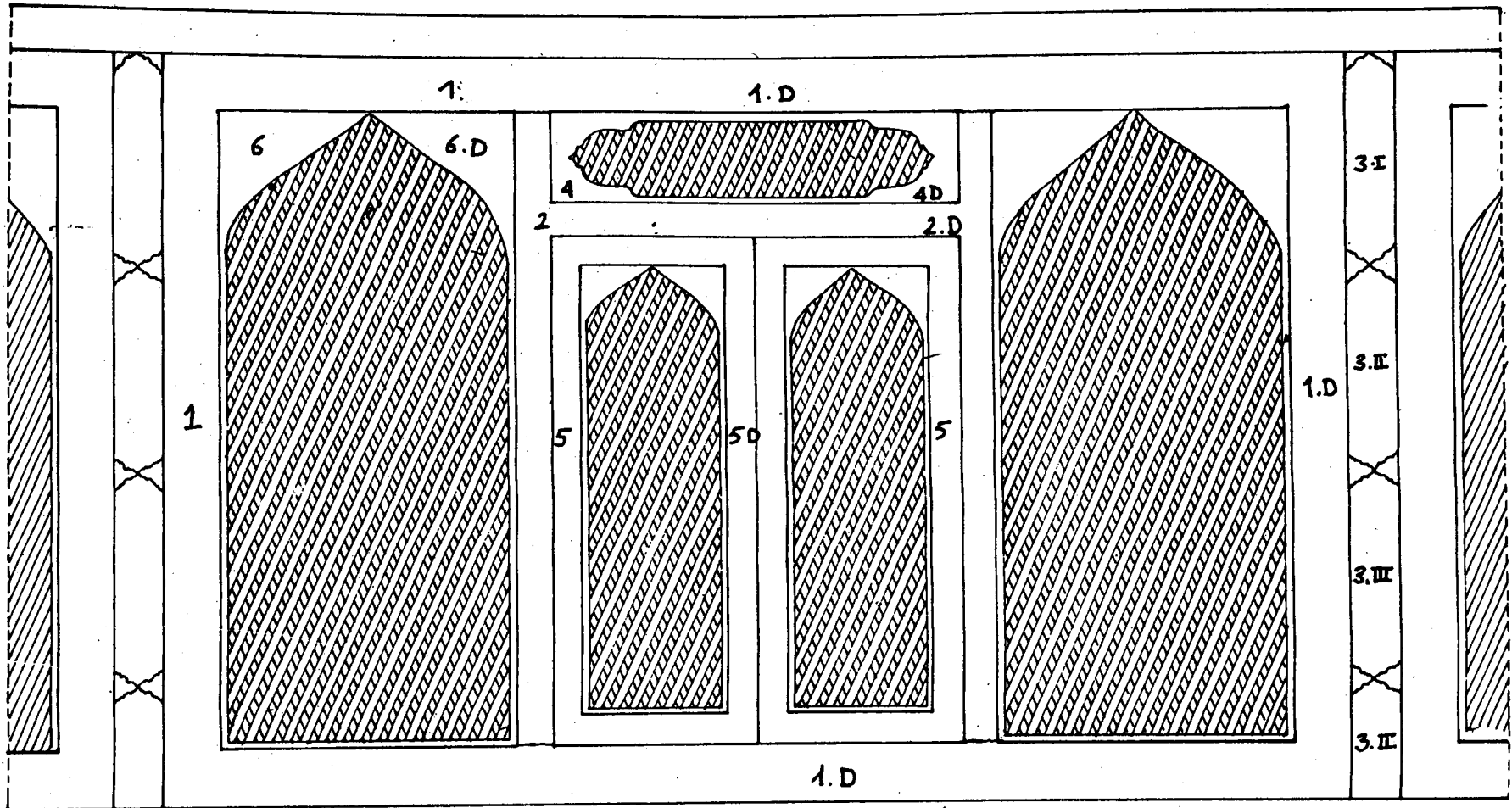
5. İçte kanat pervazlarındaki
desen

PARANDIN RÖLEVESİ

50MM İRTEŞ 1978

M.S.I

PARAVANANIN DETAYI

MİMAR SİNAN DÖNEMİ İSTANBUL-BELGRAD ARASI MENZİL YAPILARI HAKKINDA BİR DENEME

Yrd.Doç.Dr.Gülçin KÜÇÜKKAYA

Mimar Sinan deyince birçok eseri arasında akla ilk olarak Selimiye Camii gelir. Sinan en gelişmiş çalışmasını İstanbul'da değil de Edirne'de yapmıştır. İstanbul-Belgrad bağlantısı üzerinde eski menzil yerlerinde kurulmuş Osmanlı yerleşmeleri arasında Edirne tarihi eserler yönünden ayrı bir yoğunluk taşır. Bunun nedeni belli bir güzergâh üzerinde Edirne'nin başkent olarak yer almasıdır.

Mimar Sinan'ın Hassa Baş Mimarı olduğu I.Sultan Süleyman, II.Selim, III.Murat dönemlerinde "Batıda yeni topraklar fethetme" politikasının paralelinde, Trakya ve Balkanlar'da "Yeni menzil yerleri oluşturulması" fikri gelişti. Dönemin şehircilik faaliyetleri diyebileceğimiz çalışmalarla, mevcut menzil alanlarına artan ihtiyaçların gerektirdiği ya yeni ilaveler yapılmış ya da uzak menziller arasına yenileri ilave edilmiştir. Sonunda İstanbul'dan Belgrad'a uzanan ana stratejik bir hat ve buna bağlanan Trakya ve Balkanlara yayılmış küçük tali yollar Mimar Sinan yapılarıyla donanmıştır. (Bkz şekil 1 ve

Tablo)

Eskilerin "Terasya", "Teraki" (1), Yunanlıların "Thrake", Romalıların "Thracia" (19) dediği TRAKYA; isimlerin lengüistik kaidelerine göre bir kavim ismi olan "Trak" kelimesinin asıl kökünden türemiş memleket ismidir (19). "Trakya" Traklarla meskun memleket demektir (19).

Avrupa'nın Güney Doğusunda Tuna ve Karadeniz, Ege ve Marmara Denizi ve Rodop Dağları ile sınırlandırılan alandır. Asya ve Avrupa Kıtasının mühim bir birleşme noktasında yer almasından dolayı pek çok vakaya sahne olmuştur. Halkın sakin bir hayat sürmesi ancak 1361 de Edirne'yi fetheden Türklerden sonradır (1).

Mimar Sinan'ın Balkanlarla tanışması Yeniçeri olarak katıldığı Belgrad seferinden sonraya rastlar. Sinan daha sonra Prut Nehri üzerinde çok kısa sürede yapacağı muhteşem bir köprü sayesinde şöhret olacak ve Kanuni Sultan Sü-

leyman zamanında, Hassa Baş Mimarı Acem İsa'nın ölümünden sonra da Mimarbaşılığa getirilecektir (21 a). Kaynaklar Mimar Sinan'ın orduda hizmet verdiği 25 yıl içinde mimarî tabikatlar yapma, deneyim sahibi olmak için pek çok imkânla karşılaştığını göstermektedir. Mimarbaşılık yaptığı dönemde yetkisini bu deneyim ve bilgileriyle birleştirme fırsatı bulacak ve 16.yüzyılda Türk toplumunu bütün sosyal, psikolojik, ekonomik boyutlarıyla ölümsüzleştirdiği Mimarî şaheserlerini yaratacaktır.

Bu çalışmada, başında da belirttiğimiz gibi İstanbul-Belgrad arasında askeri, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin sonunda oluşmuş, ana yol ve ona bağlı tali yolları oluşturan Mimar Sinan'ın bugün çoğu yok olmuş yapıları orijinal belgelerle sergilenmiştir. Bunun için orijinal vakfiyeler taranmış, bölgeyle ilgili belgeler ayıklanmış, tasnif edilerek tablo üzerinde açıklanmıştır. Konu ile ilgili harita üzerinde (Bkz.Şekil 1) menzil numaraları ile alanlar belirtilmiş ve yapıların mevcut durumları işlenmiştir.

Çalışmada ayrıca; Sinan'ın içinde yaşadığı mimarî çevre, yollar, köprüler ve abideleri ile onun uygarlık yaratıcı gücünün doğrudan görünüşünün bir bölümünü teşkil eden Trakya abideleri olanak dahilinde, anıtsal boyutlar yanında kentsel boyutlarda vurgulanmaktadır. Amacımız değişen çevrenin tarihi boyutlarına analitik bir tutumla yaklaşarak, insan yapısı fiziksel çevrenin değişiminin tarihi aydınlatan bu anıtsal referanslarındaki etkisini irdeleyerek, koruma alanının ne denli büyük boyutlarda olması gerektiğini ispatlamaktır.

Bu araştırmanın tarih bilinci gelişmemiş şehir kurucularına da yardımcı olacağını umuyor ve menzil alanlarını kısaca açıklıyoruz.

1. Menzil (Bkz.M.1, Sıra no:1,2,3,4,5,6) Büyükçekmece Külliyesi olup Sokollu Mehmet Paşa'nın H.976 tarihli vakfesinde (14) "*Havâss-ı Konstantiniyye'de derya kenarında Büyükçekmece Nam Karye*" olarak adı geçer. Menzil-

de önce Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kervansaray, Hamam inşa ettirilmiş, daha sonra Sokollu Mehmet Paşa; Mescid, çeşme, dükkânlar ile konaklama odaları ilâve etmiştir. 4 kademeli Büyükçekmece Köprüsü ise II.Selim tarafından yaptırılmıştır.

2. Menzil yeri olarak belirlediğimiz Büyükçekmece'den sonra kıyı bandı üzerindeki bir başka yerleşme noktası da camileri ve köprüsüyle Silivri Kasabasıdır (Bkz.M.2, sıra no:1,2). Bu alanda menzil numarası vermediğimiz bir yerleşme bölgesi daha vardır ki bu da Evliya Çelebi'nin "*Yenişehir Kasabası yakınında*" (12) belirlediği Çatalca'dır. Bu kasabada Mimar Sinan tarafından yapılmış Ferhat Paşa Camii ve Hamamı (21c) vardır.

3. Menzil Kanuni Sultan Süleyman zamanında Cami, Medrese, İmarat ile ihya edilmiş Çorlu Kasabası olup yazık ki Mimar Sinan dönemi bu şaheserlerden hiçbir iz kalmamıştır (Bkz.M.3, sıra no: 1a,1b,1c,2).

4. Menzil, Evliya Çelebi'nin "*Çorlu ile Burgaz arasında çamur deryası içinde seksen sekiz evli bir kasabadır. Allah korusun kışın çamurunu fil bile geçemez. Biraz yağmur yağsa hayvanlar ve yükler batar. Eski hükümdarlar kaldırım döşemişlerse de çamura batmıştır. Burgaz toprağındadır. Kurşun örtülü güzel bir camii, on dükkân ve misafirhanesi vardır.*" diyerek açıkladığı Karıştıran Kasabasıdır (12). Ordunun büyük bir kesiminin karıştığı yer olmasından dolayı Büyük Karıştıran olarak bilinen bu mevkiye Sadrazam Rüstem Paşa hanlar, tabhaneler, cami, çeşme ve dükkânlar yaptırmış ayrıca arta kalan para ile de hamam yapılmasını emretmiştir (Bkz.M.4, sıra no: 1a,1b,1c,1d,1e,1f). Bugün Karıştıran'da temelleri orijinal bir cami ve buraya su getirdiğine delalet eden birkaç su kulesinden başka fazlaca iz yoktur (Bkz.Şekil no:4,5).

5. Menzil Ergene Havzası içinde, eski bir Trak yerleşme merkezi olan Lüleburgaz'dır. Öncelcri "*Bergüle*" olarak adlandırılan bu yer

Roma Kralı Adeadius zamanında yeniden tanzım edilerek Arkadiapolis adını almıştır (12). I.Murat zamanında Türklerin eline geçer, zamanla Burgaz, Bergos (21) olarak anılan kasaba 17. ve 18. yüzyılda Lüleci esnafının çok olduğu bir dönemden itibaren de Lüleburgaz adını almıştır. Mimar Sinan döneminde yapılmış en büyük külliyelerden biri olan Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi, Cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, hamam, köprü ve dükkânlarıyla bu kasabadır. Şehrin ilk yerleşme merkezinde kurulmuş bu Külliye'ye yine Sokollu Mehmet Paşa zamanında su getirilmiş ve II.Selim'in kalması içinde bir saray yaptırılmıştır. İmar Planında yapılan değişiklikler sırasında her geçen gün biraz daha ihmale uğrayan külliyenin bugün cami, medrese, hamam, sıbyan mektebi, köprü ve birkaç dükkânından başka yapısı kalmamıştır (Bkz.M.5, sıra no:1a,1b,1c,1d,1f,1g,1k,1l,1m), (Şekil no:6).

Lüleburgaz'dan sonra Babaeski'de de Sadrazam Semiz (Cedid, Semin) Ali Paşa Vakfından Mimar Sinan'a yaptırılmış Cami, Medrese, Kervansaray, Hamam ve dükkânlardan müteşekkil bir külliye daha vardır. Evliya Çelebi'ye göre (12); XIII. yüzyılda yaşamış Türklerin Trakya'da egemen olmalarında büyük emeği geçmiş, Alp Erenlerden Sarı Saltuk Bey'in gömüldüğü yer olduğu için, Bâdi Efendiye göre (1); Fatih Camii haziresinde gömülü Ahmet Baba'dan dolayı, Kırklareli İl Yıllığı'na göre (27b); Balahan Bey adlı bir zata bağlı olarak Baba-yı Atik olarak adlandırılan kasaba, daha sonra Türk dilindeki değişikliklere uyarak Babaeski olarak bugünkü ismini almıştır, Fatih döneminden yapılaşma örneklerine de sahiptir. Bugün Ali Paşa'nın ölümünden sonra, kiralari toplamakla görevli Kasım Bey tarafından yaptırılmış, Cedid Ali Paşa Külliyesinden, cami, medrese izleri ve hamamdan başka yapı kalıntısı yoktur (Bkz.M.6, sıra no 1a,1b,1c,1d,1e).

Evliya Çelebi'ye göre "*Kanuni Sultan Süleyman'ın müsâhibdelerinden baştan başa manalı sözlü Hafza Hatun'un oturduğu yer*" olduğu için bu adı alan Hafsa kasabasında Sokollu Mehmet Paşa: Kâsım Paşa için cami, kervansaray, imaret, hamam, medrese ve dükkânlardan oluşan büyük bir külliye yaptırmıştır. Bizim sıralamamızda 7.sırayı alan bu külliye H.1165'deki büyük zelzelede tahribata uğradıktan sonra da ihmal edilerek günümüze cami, hamam, çarşı, dua, kubbesi ve kervansaraya ait bir duvarından başka bir yapı elemanı gelememiştir.

İstanbul-Belgrad arasındaki stratejik yolun 8. ve en önemli menzili Edirne'dir. Eski adı Adrianapolis olan (16) ve Tuna ile Arda nehirlerinin birleşerek Meriç adını aldığı verimli ovanın kenarında kurulmuş ve 1362 de I.Murat zamanında Osmanlı topraklarına katılan (15) Edirne, Sinan'dan önce de itibar görmüş, önemi gün geçtikçe artmış ve imar faaliyetleri olgunlaşmıştır.

Edirne'de Sinan'dan önce Çelebi Sultan Mehmet Döneminde Eski Cami, Bedesten II.-Murat zamanında ve sonraları Muradiye Külliyesi, Darülhadis ve Üç Şerefeli Cami, Tahtakale ve Topkapı Hamamları yapılmıştır. Fatih, Edirne'de doğmuş ve yetişmiştir. İstanbul'u başkent yaptıktan sonra da Edirne Sarayı'na sık sık gitmiş ve pek çok imar çalışmasında bulunmuştur (2). II.Beyazıt, cami, imaret, darüşşifa, medrese ve köprüden oluşan külliyesini yaptırmış, Avrupa'da akıl hastalarının yakıldığı dönemlerde II.Beyazıt Külliyesinde "*su ve müzik sesiyle tedavi*", Osmanlı'nın medeniyetteki seviyesini belgeleyen kanıtlar olmuştur.

Sinan'ın Edirne ile ilk tanışması 1514'te olur. Yavuz Sultan Selim Edirne'yi çok sevmektedir. Fırsat buldukça Edirne'ye gelir ve yapmak istediği seferlerin planını hep burada yapardı. Nitekim Sinan'ın Acemi Ocağı Neferi olarak katıldığı ilk sefer olan Çaldıran Seferine ve daha sonra Mısır üzerine Edirne'den hare-

ket edilmiştir (23).

Sinan'ın Mimarbaşı olduğu Kanuni devrinde de Edirne yine gözden düşmemiştir. İstanbul'da devlet işlerinden yorulan padişah maiyetiyle birlikte Edirne'ye gelir, aylarca burada kalır, kentin etrafındaki kışık av sahasında avlanırdı (27a). Hatta yabancı elçileri bile Edirne'de kabul ederdi. Çünkü Edirne Şehri o zamanlar dost düşman herkesin gözünü kamaştıracak vaziyette pek mamur idi.

Sinan'ın en gelişmiş mimarlık ürünü olan Selimiye Camii Külliyesi Edirne'de oluşmuştur. Sinan Şair Sai'ye hikaye ettiği Tuhfetü'l-Mîmarin'de Selimiye Camii için "*Direksiz kubbenin altında el-hakk Ayasofya gibi bir kubbe asla .. olubdur kubbesi andan muazzam*" diyerek, Ayasofya'dan geniş bir kubbe uygulaması yaptığını açıklamaktadır (21c). Selimiye Camii gerçekten kubbeyi vurgulayan iç ve dış mimari düzenlemeleriyle Sinan'ın mühendislik bilgilerini, mimarlık yeteneğini sergileyen en büyük eseridir. Sinan döneminde Edirne'de yapılmış birçok eserin arasında başlıcaları Ali Paşa Külliyesi, Rüstem Paşa Kervansarayı, Sokollu Mehmet Paşa Hamamı ve Taş Han olup günümüze gelemeyen yapılar da vardır (Bkz.M.8, sıra no 1-22).

Bugün ülkemiz sınırları dışında Bulgaristan toprakları içinde kalan, buna mukabil eski kaynaklarda "*Edirne'de*" olarak bahsi geçen 9.menzil Sivilingrat'tır. "*Mustafa Paşa*" olarak anılan bu mevkiye Mimar Sinan döneminde cami, imaret ve muhteşem bir de köprü yapılmıştır (Bkz.M.9, sıra no, 1a,1b,1c).

Rumeli'nin eski merkezi Sofya'da (12) 2 cami, 1 medrese ve bir köprü vardır (Bkz.M.10).

11. menzil ve son durak, Evliya Çelebi'nin "*Rumeli'nin Mısırı*" (12) olarak tanımladığı Belgrad'dır. Burada da Mimar Sinan döneminde yapılmış, cami, imaret, kervansaray, bedesten, han ve dükkânlar vardır (Bkz.M.11).

Deniz yoluyla gelen askeri ve ticari yükün Belgrad-İstanbul ana güzergahına bağlandığı tali yolun başlangıcındaki Tekirdağ'da cami, medrese, hamam, imaret, kervansaray, bedesten oluşmuş muhteşem bir Sinan Külliyesi daha vardır. Tepede camisiyle denize doğru uzanan kademeli dik yamaç üzerinde yerleşmiş Rüstem Paşa Külliyesinden bugün cami, medrese, hamam ve bedesten başka yapı elemanını kalmamış kıyı bandının doldurulmasıyla da denizden oldukça uzaklaşmıştır (Bkz.M.12, sıra no.1a, 1b,1c,1d,1e,1f).

13. Menzil Sinan dönemi köprü ile Alpullu (Sinanlı), (m.13, sıra no 1).

14. Menzil Mescid ve mektebiyle bugün ülkemiz sınırları dışında kalan Dimetoka (Bkz.M.14, sıra no. 1a,1b).

15. Menzil Kervansarayı ile meşhur İpsala (M.15, sıra no.1).

16. Menzil, 17. Menzil, 18. Menzil, 19. Menzil, 20. Menzil olarak belirlediğimiz menziller ise, muhtelif yapılarıyla Bosna, Hersek, Selanik, Varna ve Budin'dir.

Ülkemiz sınırları içinde ya da dışında .... Balkan ve Trakya topraklarının bir bütün olarak değerlendirdiğimiz Mimar Sinan dönemi Mimarisini araştırdığımız bu çalışma bir envanter çalışması olarak kabul edilebilir.

Gerçekler şu ki, sadece Sinan'ın değil birçok ünlü mimarın tarihi ve sosyal değerler taşıyan eserlerini korumaya verilecek önceliklerin bir yapı ekonomisini harekete geçirecek olanaklar olduğu ve yapı kapitalinin sağlıklı kullanılmasının sadece bugün için değil gelecek için de gerekli olduğu düşünülmeksizin müdahale edilmektedir.

Külliye yok edilmekte, yerine başkaları yapılmakta, yeni yapılanlar da kısa bir süre sonra yıkılarak yerine yenileri yapılmaktadır. Esasen Koruma alanının sorunlarına değişik daha genel bir düzeyde yaklaşma zorunluluğu, insan yapısı fiziksel çevrenin değişmelerine özel ko-

ruma sorunlarını çözmek için değil değişmenin genelde işleyişini anlamak için yaklaşıldığı zaman ortaya çıkar ve sorun doğru boyutlarıyla ortaya konamadığı için uygulamada başansız olunur.

Biz şimdilik bu yapıları kaynaklara dayanarak ortaya koyuyoruz. Çalışma bir başlangıç olarak kabul edilerek derinlemesine araştırma yapılması gerektiği unutulmasın. Bu derleme restoratörlere, şehircilere, plancılara ışık tutsun yol göstere. Yalnız Trakya ve Balkanların değil her taşın toprağın bir arkeolojik alan özelliği taşıyabileceği de unutulmasın. Çünkü her bir manzumenin yaşatılabilmesi arkeolojik bir endişenin hissedilmesini gerektirir.

FAYDALANILACAK OSMANLICA TERİMLER SÖZLÜĞÜ (22)

A

Ab= Su

Âliye= Yüce

Asiyane= 1)Kuş yuvası, 2)Ev

B

Bâb= 1)Kapı, 2)Sığınılacak, başvurulacak yer

Birûn= 1)Dışarı, 2)Aşırı

C

Cabi= Evkaf kiralatıcı ve zekâtı toplayan tahsildar

Canib= Yan taraf, yön

Cedid= 1)Yeni, 2)Yeni çıkma

Cevami= 1)Camiler 2)Toplu şeyler 3)İçinde çok şey bulunan kitap veya nesnelere

D

Dar-ı tâlim= Eğitim yapısı

Debistan= Okul

Dehre= 1)Zaman 2)Cihan 3)Devir 4)Dünya

Dekâkin= Dükkanlar

Dilkuşâ= İç açıcı, yüreğe ferahlık veren

E

Eimme= İmamlar

Enderun= 1)İç yürek 2)Büyük bir kimsenin konağının iç tarafı 3) Sarayın harem dairesi kısmı

Ercemend= Şerefli, sayılı olma

Eyyam= Günler

Eyyim= Kuvvetli, güçlü

F

Fahire= 1)Övünülecek 2)Parlak, şanlı güzel.

Ferraş= 1)Hizmet gören 2)Yatak, kilim seren

süpüren.

Ferzend= Oğul - Çocuk.

Fevkâni= Üst katı olan, üstteki.

G

Gallat= 1)Zahireler 2)Tahıllar 3)Yiyecek şeyler.

H

Havâss= [Has, hassa]= 1)Nitelikler, keyfiyetler 2)İlerlemiş ileri kimseler 3)Okumuşlar, bilginler 4)Padişaha ayrılmış gelir kaynakları.

İ

İntima= Birine mensup olma, birinin adamı olma.

İsticâr= Kira ile tutma, kiralama.

İstiğlal= Geliri karşılığı gösterilerek yapı, tarla gibi malın rehte tutulması.

K

Karye= Köy.

Kurb= Yakınlık, yakın bulunma.

M

Mağfur= Tanrı bağışlamasına kavuşmuş olan veya nail olması için dua edilen kimse.

Mahruse= Muhafaza olunan.

Matbah= Mutfak, yemek pişirilen yer.

Menzil= 1)Konak yeri 2)Ev 3)Bir günlük yol, konak 4)Mesafe, adım.

Mesalih= Sınırlar, geçit yerler.

Merkade= Yatacak yer.

Merkum= Adı yukarda geçen.

Mezbur= Arık ve zayıf olan, Adıgeçen, yukarıda denilmiş olan

Mezbure= Yukarıda denilmiş olan

Muhavvat= Etrafında duvar veya perde çevrilmiş olan.

Muhdes= Sonradan çıkma, yeni şey, evvelce olmayan şey.

Muttasil= [Mâl'dan]= 1)Bitişik, başka bir şeye ulaşmış.

Muvazi= Biri öbürünün karşısında olarak birbirine yaklaşip uzaklaşmadan

Müntehi= 1)Son dereceyi bulan 2)Biten, son eren 3)Son, en son 4)Her şeyi tamamlayan.

Müntesib= Birine çatmış, birinin adamı olmuş, birbiriyle ilgili

Müstağni= 1)Gözü tok 2)Çekinen, nazlanan 3)Gerekli bulunmayan

Müstemil= Sanan, kavrayan.

Müstevfa= Yeter, yetişir, tam, mükemmel.

Müşarünileyh= İşaret olunan, adı geçen.

P

Peyker= Yüz, surat.

S

Sikaye= Su içilecek kab

Sükna= Oturulan yer
Sülle= İnsan topluluğu, kalabalık.
Şemihane= Balmumu, mum yapılan yer
T
Tabhane= 1)Kış evi, kış odası 2)Hastane
Tahtani= Aşağıda bulunan
Tevabi= Bir merkeze bağlı olan yerler.

BİBLİYOGRAFYA

- (1)- Ahmet Bâdi Efendi; *Riyaz-i Belde-i Edirne*, C.I-II-III, Edirne, 1932.
- (2)- Aslanapa Oktay; *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986.
- (3)- Andreyan Hrand; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1073, İstanbul, 1964.
- (4)- Kuran Aptullah; *Mimar Sinan*, İstanbul, 1985.
- (5)- Ayverdi Ekrem Hakkı; *"Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları"*, Vakıflar Dergisi, S.III, Ankara, 1956.
- (6)- Ayverdi Ekrem Hakkı; *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri; Romanya, Macaristan - ; 1.Cilt*, Ankara, 1977; *Yugoslavya; C.III*, İstanbul 1981, *Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk; IV.C* 4-5-6. kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1982.
- (7)- Çeçen Kâzım; *"Sinan'ın Yapıdığı Köprüler"*, Mimar Sinan, C.I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1987, s.429-439.
- (8)- Çulpan Cevdet; *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar - , Türk Tarih Kurumu Yayını, VI, Dizi-s.16*, Ankara, 1975.
- (9)- Demir Ataman; *"Bosna'da Sokollu Mehmet Paşa Köprüsü"*, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 1988.
- (10)- Hasandediç Hıvziya; *"Mostar'ın Türk Devri Kültürel ve Tarihi Anıları"* Çeviren İsmail Eren, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul, 1968, s.215-235.
- (11)- Erdoğan Muzaffer; *"Osmanlı devrinde Trakya Abidelerinde Yapılan İmar Çalışmaları"*, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.6-7, İstanbul, 1978.
- (12)- Evliya Çelebi; *Seyahatname*, C.I-X, İstanbul, 1938 (H.1314); Yayınlayan Mehmet Zillioğlu, C.1-12, İstanbul, 1970.
- (13)- Gökbilgin Tayyip; *Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirin"*, *Edirne'nin 600.Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, VII, Seri-S.43, Ankara, 1965, s.75-117.
- (14)- Gökbilgin Tayyip; *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar Mülkler Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Yayını, No. 508, İstanbul, 1952, s.486-519.
- (15)- İlgürel Sevim; *"Hibri'nin Enisü'l Müsâmirin'i"*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.1-2-3, Edirne Fakültesi Yayını İstanbul, 1972, S.137-158.
- (16)- İnciciyan P.L.; *"Osmanlı Rumelisi"*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.2-3, İstanbul, 1974, S.29-36.
- (17)- Jirceck C.; *Die Heerstrasse von Belgrad Nach Constantinopel*.
- (18)- Keskiöglü Osman; *"Bulgaristan'da Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri"*, *Vakıflar Dergisi*, S.VIII (1969), S.309-322.
- (19)- Mansel Arif Müfid; *Trakya'nın Kültür ve Tarihi*, Edirne Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu yayını, Sayı 5, İstanbul, 1938
- (20)- Meriç Rıfki Melül; *"Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında"*, *Türk Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, C.1, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları I, İstanbul, 1963 S.439-536.
- (21)- Mimar Sinan; *Mimar Sinan Hayatı Eserleri, (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, Hazırlayan; Rıfki Melül Meriç, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI, Seri No 1, Ankara 1965.
- (21a)- Mimar Sinan; *"Adsız Risale"*, "a.g.e.", S.5-7.
- (22b)- Mimar Sinan; *"Risaletü'd-Mi'mariyye"*, "a.g.e.", S.11-12.
- (21c)- Mimar Sinan; *"Tuhfetü'l-Mi'marin"*, "a.g.e.", S.15-55.
- (21d)- Mimar Sinan; *"Tezkiretül-Ebniye"*, "a.g.e.", S.56-129.
- (22)- Özön Mustafa Nihat; *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1965.
- (23)- Peremeci Osman Nuri; *Edirne Tarihi, Edirne Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınlarından*, Sayı 6, İstanbul, 1939.
- (24)- Tozyavizade Rıfat Osman; *Edirne Rehnuması*, Yayınlayan A.Rıza Ataktürk Edirne, 1936, (1971-1972 yıllarında Edirne'nin Sesi Gazetesi'nde yayınlanmıştır).
- (25)- Tuncel Mehmet; *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara, 1974.
- (26)- Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiyeler Arşivi;
- (26 a)- *Cedid Ali Paşa Vakfiyesi*; 585 numaralı Vakfiye Defterinden 16. Sayfa; Cemazilahi-re 973 tarihli Arapça Vakfiyesinin ayet ve hadis ve dua cümleleri hariç Yeni Defter No 1961, S.441-452 deki Türkçe tercümesinden.

(26 b)- Rüstem Paşa Vakfiyesi; 635 numarada mahfuz Mihrimah Ayşe Valide Sultan ve Rüstem Paşa'ya Ait Defterden.

(26 c)- Sokollu Mehmet Paşa Vakfiyesi; 6.6.944 tarihli örneği 1760 numaralı defterin 365 sayfa ve 261 sırasında kayıtlı U.No=371- , H.No-2 olan, Yeni Defter no. 2104 Sayfa

No.442-458 daki Türkçe tercümesinden.

(27)- Yıllıklar;

(27 a)- Edirne İl Yıllığı, 1973.

(27 b)- Kırklareli İl Yıllığı, 1967.

(27 c)- Tekirdağ İl Yıllığı 1973.

(28)- Yücel Erdem; "Büyükçekmece'de Türk Eserleri", Vakıflar Dergisi, Sayı IX, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

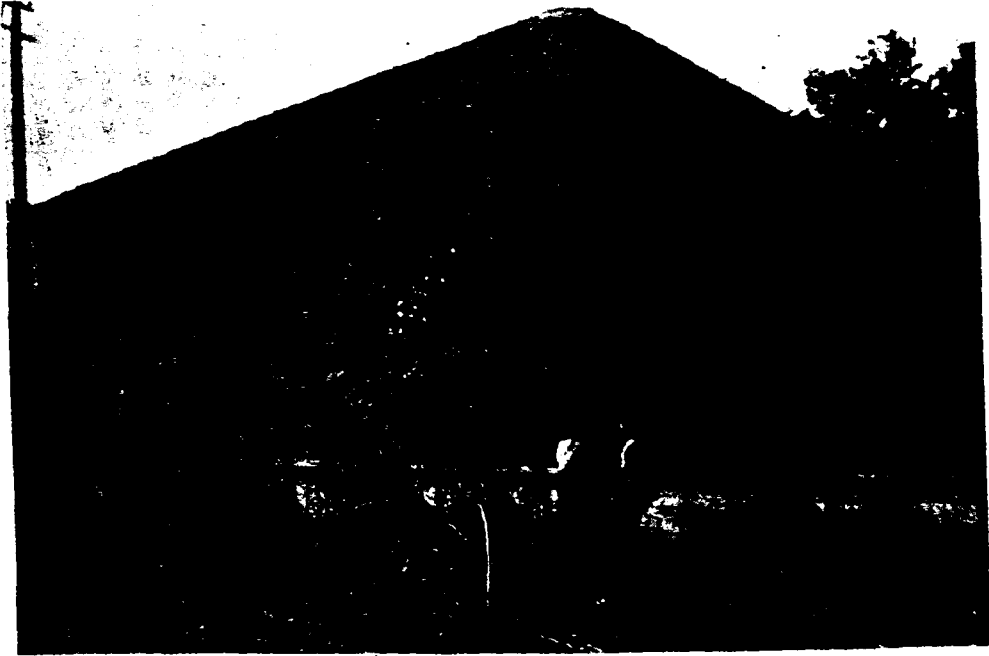

Foto No 1: Büyükçekmece Kervansarayı (Bkz Tablo, Menzil No:1)

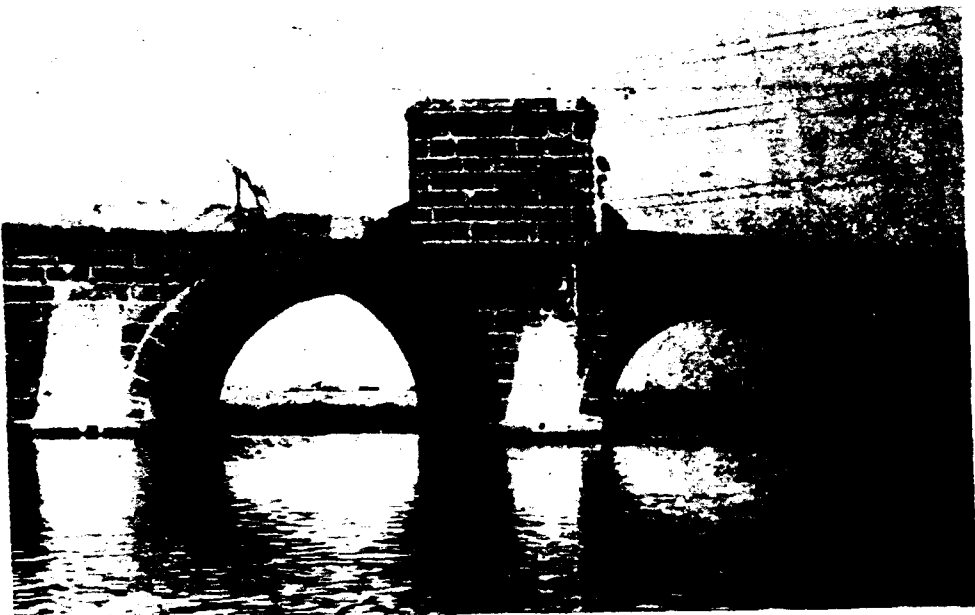

Foto No 2: Büyükçekmece Köprüsü Bir Bölümü (Bkz Tablo, Menzil No:1)

İSTANBUL-BELGRAD ARASI MİMAR SINAN DÖNEMİ MENZİL YAPILARI

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
1	1	SOKOLLU MEHMET PAŞA MESCİDİ (21b) (2bc) (21d) Köprü Başı Mescidi (28)	BÜYÜKÇEK-MECE Haslar Kazası(26c), Büyükçekmece Köprüsüne yakın(2).	1563 (2) 1531 (kitabesi) Bitiş Tarihi 1557, H. 975(7).	Minaresi mevcut, mescid yenilenmiş.	1 2	4	"Büyükçekmece'de köprü kurbündeki mescid" (12c) "Büyükçekmece'de merhum Mehmet Paşa Mescidi" (12d). Sokollu Mehmet Paşa'nın Edirne'deki vakfına dair H.976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterinde Sokollu'ya ait vakfiye kaydında "Havâss-i Kostantınye'de derya kenarında Büyükçekmece nâm kasabada bir mescid bina etiler"(14) denmektedir. Sokollu Vakfiyesinde dükkânlara yakın mescidden bahsedilmiştir(Bkz. Dükkânlar sıra no:4) (26c). Kervansaray'a karşı avlu içinde çarpık konumdaki mescid, klasik çizgilerini kaybetmiştir. Minaresi yapıdan ayrı olup açık bir minber görünümündedir. Minareye 11 basamakla çıkılmaktadır(Bkz.Foto 4)
1	2	SULTAN SÜLEYMAN KERVANSARAYI (21b) (21c) (21d) Kurşunlu Han(28).	BÜYÜKÇEK-MECE	1566(2) 1566-1567, H. 975(4).	Mevcut, yeni bir işlevle restore edilmiştir.	1 2	1 4	"Merhum Sultan Süleyman'nın Büyükçekmece kurbünde bina eylediği kervansaray" (21c) (21d). Sokollu Vakfiyesinde "Kervansaray-ı cedide muttasıl 3 hab dükkân" (26c) olarak bahsi geçer (Bkz. sıra no: 4). Daha önceleri de bazı dönemlerde restorasyona tabi tutulduğu anlaşılan yapının giriş bölümü muhdes olup ana-yapı sağlam durumdadır. Çatısı ahşap beşik çatıdır. Üçgen alınlıklı, orijinal ajurlu pencerelere sahip bir cephesi bugün imitasyon ögeleriyle olabildiğince Sinan dönemi çizgilerini sergilemektedir. Bu tipte kervansarayların gelişmiş örneklerine 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde rastlamak mümkündür (Edirne Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Kervansarayı, Harmanlı Siyavuş Paşa Kervansarayı gibi).

1	3	HAMAM	BÜYÜKÇEKİ MECE	1563(2) tarihli mescidle yapılmış olması muhtemel.	mevcut değil.		Sokollu Vakfiyesinde: "Büyükçekmece'de hamamcılar sakin olmaları için bina ettikleri menzildir ki." (26c) demektir. Buna göre dükkânlar yapılırken hamam da vardır (Bkz. sıra no:4) Eski Belediye Planlarında'nın temin edilen hamam planı, vazilet planına işlenmiş olup, bugün halen inşaatı devam eden kubbeli hamamın Sinan mimarîsi ile alâkası yoktur (Bkz. Şekil No:2)
1	4	SOKOLLU MEHMET PAŞA ÇARŞISI DUKKANLARI	BÜYÜKÇEKME- CE Kervansaray ve Mescid çevresinde(26c).	1563(2) tarihli mescidden sonra yapılmış olması muhtemel.	mevcut değil	1 2	Dükkânlar hududlarıyla vakfiyede şöyle zikredilmektedir: "...ve bir bölüğü dahi Büyükçekmece'de vaki olmuştur. Anlardan bazı dört bab birbirine muttasıl dükkânlar ki hududunun bir tarafı tarik-i amme bir tarafı mîrî çeşmeye muttasıl ve bir tarafı vâkîfî mûşarünileyhin mevzi-i mezburda vaki olan mescidi şeriflerine ve bir tarafı dahi vâkîfî mumaileyhin orada vaki olan vakıf odalarına muttasıl ve biri dahi iki bab birbirine muttasıl evli odalarıdır, başka başka havluları vardır. İkisinin hududu bir taraftan elhac Hızır Binî Kasım milkinde ve bir taraftan tarik-i amme ve bir taraftan mescidi mezbure ve bir taraftan dahi vâkîfî mûşarünnileyh hazretlerinin vakıf furununa ve dükkânına müntehidir ve biri dahi bir bab dükkânla bir ekmekçi furunudur ki, hududu bir taraftan tarik-i amme ve bir taraftan mezbur mîrî çeşmeye ve bir taraftan mezbur Hızır Bin Kasım milkinde ve bir taraftan dahi mezbur evli odalarına muttasıldır ve biri dahi mevzi-i mezburda vaki olan mîrî kârbansaray-ı cedide muttasıl üç bab dükkândır ki hududunun bir canibi deryaya ve iki tarafı tarik-i amme ve bir canibi kârbansaray-ı mezbure muttasıldır ve biri dahi iki bab dükkândır ki Hacı Bayram Kârbansaray-ı demekle maruf kârbansaray-ı muttasıldır. İki canibi kârbansaray-ı mezbure ve iki tarafı tarik-i amme müntehidir ve biri dahi dekâkin-i mezbureyi muttasıl bina olunan fevkani ve tahtani yedi bab dükkândır. Vakıf-ı mûşarünileyh hazretlerine intima ile şöhrat bulup tahdit ve tariften müstağni- dir ve biri dahi bir evdir

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
1	5	BÜYÜKÇEKMECE KÖPRÜSÜ (21c) (21d) Sultana Süleyman köprüsü	BÜYÜKÇEKMECE Büyükçekmece ile Mimar Sinan Köyünü birleştirmektedir (28).	H.975 Muharremi (1) 1567(2)(8).Kitabesi(28): "Hazret-i Sultan Süleyman kim ana, Şahrâh ola Sırat-ı müstakim . Başladı bu hayrı olmadın temâm, Kıldı azm-i sâ-yi cennat ü'n-nâim . Geldi anı zull-i Hak Sultan Selim, Etti tekmil oldu bir cisr-i azim . Dedi târihin Hıldâyî ol zaman, Yaptı âb üzere bu cisri şeh selâm". Ketebehu Derviş Muhammed	Mevcut.Halen restorasyon devam etmektedir. Kitabe 1970'lerde Karayolları tarafından onarılmıştır(28).	1 2	2	ki bir yer odasını ve bir furunu ve bir su kayusunu ve bir bahçeyi müştemildir. Hudud-u vakıf-ı müşarunileyhin vakfına ve bir canibi Hürrem Bey mülkine ve bir canibi Yorgi veledi Yuvan Mülkine ve bir canibi tarik-i amme müntehidir" (26c). Bugün bu mülk ve dükkânlardan eser yoktur. "Sultan Selim Han-ı Sani 975 Muharreminde Büyükçekmece Köprüsü hitabı mürabesesi ile İstanbul'dan Edirne tarafına hareket ve köprüden mürûr ettikte ahalisine bahşişler ihsan eyledi"(1), "Köprü tekdir filpa üzere, bazı gözleri sel alıp tekrar kılmıştır" (21 c)(21 d) 635.57 m. uzunluğunda 9.17 m. genişliğinde, inişli çıkışlı dört kısımdan oluşan köprünün yerinde bir başka köprü olduğu ve köprüye ait izlerin var olduğu bilinmektedir (28). İnşası sırasında büyük tulum-balarla gölün suyu çekilmiş iki üç insan boyundaki kazıkların arasına kurşun akıtılarak birleştirilmiştir(28). İstanbul-Edirne E5 Karayolu bu köprüye paralel olarak yapıldığından bugün köprü fazlaca kullanılmamaktadır. Halen Karayolları tarafından 1980'lerde başlatılmış olan restorasyon devam etmektedir.

1	6	SOKOLLU MEHMET PAŞA ÇEŞMESİ.	BÜYÜKÇEKMECE Mescid Yanı, Dizdariye Mahallesi Mimar Sinan Caddesi (28).	Kitabesi(28): "Kaçan bu çeşmesârı itti bina, Süleyman Han Sultân-ı muzaffer, Didi tarihin anın ehl-i tarik, Yine aktı cihâna âb-ı kevser. H. 974(1566).	Mevcut	1 2	4	Sokollu Vakfiyesinde "Miri Çeşme" (26 c) olarak adı geçer (Bkz. Dükkânlar sıra no:4). Kanunî Sultar Süleyman Zigetvar seferine çıkarken bu çeşmeyi köprüyle beraber Mimar Sinan'a yaptırmıştır(28). Üç sivri kemerden,klasik üslûbta köşe çeşmesi olarak oluşturulmuş çeşmenin orta kanadı daha büyük olup sülûs yazılı kitabeyi taşır.
2	1	SİLİVRİ CAMİİ(21c)	SİLİVRİ(21c)		Mevcut	1 3	-	"Cami-i şerif der Silivri" (12c).
2	2	SİLİVRİ CEDİD ALİ PAŞA CAMİİ(26a)	SİLİVRİ Akıvan Köyü(26a).		Tesbit edilemedi.	-	-	"Silivri kazası tevabünden Akıvan karyesinde bir cami ve mabed-i milnif" (26a).
2	3	SİLİVRİ KÖPRÜSÜ (21b) (21c) (21d)	SİLİVRİ Silivri Çayı Üzerinde (8).	H.975(1568)'de yapımına başlandı(8).	Mevcut. Mimar Dalgıç Ahmet tarafından 1605'te onarılmıştır (7). Son restorasyon yakın dönemde Kara Yolları Teşkilatı'nca gerçekleştirilmiş olup restorasyon esnasında küçük taşların kullanılmış olması yüzünden orijinal görünümü bozulmuştur.	1 3	3	"Silivri'de bina olunan köprü"(12c). "Yeniçeri ağasına hüküm ki, haliyâ Silivri'de yapılması ferman buyurulan köprünün mühimmatını taşıyıp Silivri'ye getirmek için bir kadirğa tayin olunup içine kifayet miktarı acemi oğlan konmak lazım olmağın buyurdum ki, zikr olunan kadirğa için ne nûktar acemi oğlanı lazım gelür ise tayin eyliyesin ki mezkûr kadirğaya koyup memur oldukları hizmete mübaşeret eyleyeler, Şevval 975"(8).332.88 m.boyunda, korkuluklar dahil 6.15 m. genişliğinde 32 gözlü köprünün bir özelliği kemer formlarının sivri kemer değıilde basık kemer olmasıdır.

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKLİ NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
3	1a	SULTAN SÜLEYMAN CAMİİ (21b) (2c) (21d) İmaret Camii (12)	ÇORLU	Kapısındaki kitabe-ye göre "Şah Süleyman-ı şahibü'l hayrai Hârif-i gayb güft târiheş Kıldı bu cami-i Şerifi bina Kad büniye ma'beden lihubbi Huda (Sene 928)(12)	Mevcut değil.	1	-	Evliya Çelebi'ye göre; "Yüksek kubbeli süslü avlulu, kible kapısı tarafında yan sofalı bir minareli aydınlık bir camidir. Kible kapısı üzerinde kitabesi vardır"(12).
3	1b	SULTAN SÜLEYMAN HAN MEDRESESİ (12b) ((12c)(12d)	ÇORLU	H.928(12)	Mevcut değil.	1	-	"Medrese-i Sultan Süleyman Han-ı Gazi der Çorlu" (21 c). "Çorlu'da merhum Sultan Süleyman Han Medresesi" (21 d)
3	1c	SULTAN SÜLEYMAN HAN İMARETİ(21b) (21c) (21d)	ÇORLU Süleymaniye Camii'nin Kuzeyinde idi(4).	H. 928(12)	Mevcut değil.	1	-	"Çorlu nam kasabada Sultan Süleyman Han İmaretii"(21c). "Çorlu'da Sultan Süleyman Han İmaretii"(21d). Değişen çevrenin tarihi yok etmesine bir örnek teşkil eden bu manzume yakın zamanda arsa spekülâörlerinin kurbanı olmuştur. Belediye binasının altında temel kalıntılarına rastlandığını söyleyenler vardır.
3	2	SOKOLLU MEHMET PAŞA KÖPRÜSÜ	ÇORLU/Marmaracık (4) E5'in 200m. Kuzeyinde		Dere yatağı kısmen dolmuştur.	1		Çorlu ile Marmaracık arasında E5 Karayolunda gözüken 5 kemerli köprü kısmen gömülmüş durumda(4).

4	1a	RÜSTEM PAŞA CAMİİ(12)	LÜLEBURGAZ-BÜYÜKKARİŞTİRAN(12)		Minare kaidesi ve temel duvarları orijinal, son senelerde cami yenilenmiş, (1986'da yapılan incelemede).	1 4 5	5	"Kuşun örtülü güzel bir cami"(6). H.951 tarihli Rüstem Paşa Vakfiye kaydında; "12 kere yüzbîn akçe ile Karıştıran'a hanlar tabhaneler yapıldıktan sonra kalan ile bir cami-i şerif ve hamam inşa oluna" (8). Camiye bitişik bir de çeşme vardır (6) (Bkz. sıra no 4/1 e).
4	1b	RÜSTEM PAŞA KERVANSARAYI (21c)(21d)(12)	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN(21c)(21d)	1553(2) Kitabesi şöyledir(12); "Bir hayr-i âzîm eyleyip, ehl-i sefer için Vaz eyledi, bu han-ı safâhâneyi paşa Bir mevzi-izdibâ ve lâîf olduğu için bu Nazmî dedi târihini: Zi Mevzi-i ziba"	Mevcut değil, kalıntıları var.	1 4 5		"Karıştıran'da Rüstem Paşa Kervansarayı"(21c)(21d). H.951 tarihli Rüstem Paşa'nın İstanbul'dan getirilen Vakfiye kaydına göre: "12 kere 100000 akçe ile Karıştıran'da iki han ve karşuluklu iki tabhane ve vasıflı kimseler için müstakil tabhaneler bina oluna ve bunlardan da arta kalan Akçe ile cami-i şerif ve hamam inşa oluna"(14)
4	1c	RÜSTEM PAŞA HAMAMI	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN		Mevcut değil.	1 4		H. 951 tarihli vakfiyede(Bkz. sıra no: 4/1b) belirtilmiş de yapıldığı tesbit edilememiştir.
4	1d	RÜSTEM PAŞA ÇARŞISI(12)	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN(12)		Mevcut değil.	1 4		"10 dükkânı ve misafirhanesi vardır(12).
4	1e	RÜSTEM PAŞA ÇEŞMESİ	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN (12).	Camiye bitişik olan çeşmenin üzerindeki kitabe şudur(12); "Ashı bu çeşmeden sordum dedi Selsebilin ayniyım ben pürsafâ Dedim anın için Revan târihini Çeşme-i âb-ı hayatı can feza"	Mevcut değil.	1 4		"Camiye bitişiktir"(12).

MENZİL	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GECİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
4	1f	RÜSTEM PAŞA SU YOLU	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN		Kalıntıları var. Üç adet su terazi kulesi var.	1 4	7 8 9	Kaynaklarda tesbit edilememesine rağmen, yerinde yapılan incelemelerimize göre mevcut su terazisi kalıntıları bu manzumeye o dönemde su getirilmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.
4	1g	KOCA KÖPRÜ	LÜLEBURGAZ KARIŞTIRAN		Mevcut	1 4	6	Kaynaklarda bulunamamış olmasına rağmen halk arasında Mimar Sinan'ın yaptığı köprü olarak biliniyor.
5	1a	SOKOLLU MEHMET PAŞA CAMİİ(21b)(21c)(21d)	LÜLEBURGAZ Burgoz(21c). Birgos(14).	1569(2). H.978(1570)(27b).	Mevcut. H. 1255(1839)(27b) 1934(1)'de tamirler geçirmiş, Minaresi Bulgarlar tarafından yıkılmış ve tekrar yapılmıştır. Cami avlu kapısı üzerindeki 18 mısralık kitabeye göre 1839 (H.1255) yılında esaslı bir onarım görmüştür(4). Son olarak 1952-1968 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir restorasyon daha geçirmiştir(4).	1-6	10	<i>Cami-i şerif ve imaret ve medrese der Burgoz ez an mezbûr</i> "(21c), " <i>Burgoz'da merhum Mehmed Paşa Camii</i> "(21d). Sokollu Mehmet Paşa'nın Edirne vakfına dair H.976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterinde bilgiler aynen şöyledir(14); " <i>İstanbul ile Edirne mâbeyninde...Birgos (Lüleburgaz) nâm bir şehr...vâki olmuştur... müşârünileyh vezir... şehr-i mezbûrun tâmir ve teksirine küllî iltifat buyurub evvelâ bir câmi... binâ itdiler... ve haremünde bir medrese... inşa itdiler... ve mahrûse-i İstanbul'da vâki olan medreselerinin ve bu medresenin müderrislerine ve danışmendlerine her fenden nice nefîs kitâblar vakf etmişlerdir ve câmi-i şerifin mihrâbı ardında... bir âli debistân binâ itdiler...câmi... mukabelesinde bir âli imâret...binâ itdiler... ve zikr olunan imâret... yedi bab enderânî ve latı baba birûnî âyi bâbhaneyi müştemil olduğundan mâada otuz iki ocaklı iki hanı... mâmur eylemişdir şehrî mezkûr kurbünde Büyük-Kaynarca (كوجك كينارچا) Küçük Kaynarca (كوجك كينارچا) nâm iki âri ayn... âb-ı hoşgûvarlarını bir yere cem'idüp... şehr getürüb bir mukdarın ol şehr... içre binâ itdikleri</i>

5	1b	SOKOLLU MEDRESESİ(21c)	LÜLEBURGAZ Burgoz(21c) Birgos(26c) Cami avlusunda	1569(2) H. 978(1570)(27b).	Mevcut. Mamur. 1952-1968 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ele al- ınmış, onarılmış- tır(4). Şadırvanı klasik özellikler- de olmayıp Ba- roktur. Fakat ne zaman bu şekli al- dığı kesin olarak bilinmemektedir.	1 6	<p><i>hamama ve bir miktarın câmii.. ile medrese... meyanında olan şadırvana... bahş idiler ve anda olan medreselerinin müderrisine ve mütevelliyeye ve hatibe... her birine hallü hâlince birer... ev binâ idüb anlara şart idiler ve bunlardan mâadâ Pâdişah hazretleri... İstanbul'dan Edirne ye gelüb gidiğe konmağçün bir saray-ı dil-ârâ binâ idiler...". Bir başka sayfada... şart buyurdular ki... "Edirne'deki hamam ve dekâkin ve oda ve menzil-i mezbûr han mutad olan üslûb' ve minvâl üzre isticâr ve istiğlâl olunup hasul olan gallânn meremmât - ı mühimmesinden sonra bâki kalanı kasaba-i Birgos'da bina ettikleri câmi mühimmatına ve medrese levazımına ve bina ettikleri dâr-ı tâlim mühimmatına ve câmi-i mezbur kurbünde bina ettikleri imâret ve misafirhane mesalihi ve mesarifi için vakf ve tescil edildi"(14). Muhteşem bir külliyein bu nadide camii de bir dönemde bilincere ya da bilinmeyerek tahrip edilmiş, klasik kalem işi süslemelerin üzerine bir badana geçilerek üzerine aslı ile alakası olmayan Barok, yepyeni bir tezyinat geçirilmiştir. Bugün bu süslemeler kaldırılarak altından çıkan klasik süslemelerin restorasyonu yapılmaktadır.</i></p> <p><i>"Cami-i Şerif ve İmaret ve medrese der Burgoz ez an mezbur"(21c). H. 976 tarihli Edirne Evkaf Defteri kayıtlarına göre (14); "Medresenin levazımı Edirne'deki 30 odalı Taşhan ve 37 odalı Kızılminare Mahallesi Hanından elde edilen gelirle karşılanır. Defterde ayrıca "Bergos" içre sâlifü'z-zikr camii-i şerifleri haremünde bir medrese-i şerife dahi bina edip tahsil-i ilmi-u şer'iyye ve tekmil-i funun-u asliyye ve feriyeye sadedinde olan anıme-i ehl-i ilme vakfettiler ve vâkıf-ı müşarünileyh hazretleri zikrolunan cevami-i şerifenin her birinde nice masahif-i lâtife vaz'edüp ahalisine vakfettiler ve zikr olunan medreselerin her birinde tutulup müderris ve danışmend ve mu'ed me-nafi-i ulüviyesiyle müntefid olmasıçün ala re'yi</i></p>
---	----	---------------------------	--	-------------------------------	--	--------	---

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
5	1c	SOKOLLU MEHMET PAŞA DARÜLTALİMİ(27 b)(27c) Sokollu Sıbyan Mektebi	LÜLEBURGAZ Burgoz(21c) Bergos(26c).	Muhtemelen Cami ile birlikte, H. 978(27b).	Mevcut Mamur	1 6	-	menyerahu nice kitaplar vakfettiler... Müderrislerin her birine de birer ev bina edip, ayrıca padişah için bir saray-ı dilarâ inşa ettiler" denmektedir. Altı sarnıç olup, çevresindeki çeşmeleri sökülmüştür(27b). Çocuk kitaplığı olarak kullanılmaktadır.
5	1d	SOKOLLU MEHMET PAŞA İMARETİ(21b) (21c) (21d)	"	1569(2) 1569-1570, H.977(4).	Mevcut Değil.	1 6	-	"Cami-i şerif ve imaret ve medrese der Burgoz ez an mezbur"; "Kasaba-i Burgoz'da merhum Veziri a'zam Mehmet Paşa İmaretini" (21 c) (21 d). Edirne'de 30 oda, Taşhan ve Kızılminare Mahallesiindeki 37 odalı hanın geliriyle masrafı karşılanmak üzere düşünülmüş bu imaretin "Yedi bab enderûni ve altı bâb birûni altı tâbhâneyi müstemil olduğundan mâada 32 ocaklı iki hanı vardı" (14). H.944 tarihli vakfiyesinde ise (26c); "İmaret-i amirenin iç tabhânesine ve haremine ve âbhânesine yevmi 4 akçe ile bir ferraş nasb oluna ve taşrada bulunan tâbhanelerine ve haremine dahi 4 akçe ile bir ferraş nasboluna ve zikr olunan taşra tabhanelerinin abhanelerine yevmi iki akçe ile müstakil bir ferraş daha nasboluna ve matbahın ve fırınının halavına... imarete muttasıl olan mezbur 2 kervansarayı dahi.
5	1e	SOKOLLU MEHMET PAŞA KERVANSARAYI	LÜLEBURGAZ Burgoz(21d) Bergos(26c)	1569(2) H.977(1569)(27b) Kitabesi(27b): "Bu	Tamamı mevcut değil. Arasta arkasına rastlayan	1 6	11	"Burgoz'da Mehmet Paşa Kârbansarayı"(21d). H 976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterine göre "Misafirlerine mesâlihi ve mesârifi Edirne'deki

		(21d) ve HANLARI		<i>kervansaraya gelen oldu hep revan, (sene 977).</i>	<i>kervansaraya ait ocakların bazıları tahrip olmuş bir biçimde ayakta- dır.</i>			<i>hanların gelirinden artakalan ile karşılanacaktır... 32 ocaklı handır"(14). H. 944 tarihli Vakfiyesine göre (26c): "Mütevelli süknâsı için mahruse-i mezburede imaret kurbünde bir menzil bina ettiler ki menzil-i mezbur bir kule-i azimeyi ve iki evi ve mathahı ve taşrasında iki odayı ve bir ahuru ve derunu birunu havluları ve kenifleri ve mâ-i câriye ve su kuyusunu muhtevidir. Ve medrese-i mezburede müderris olan- lar süknasıyçün cami-i mezbur kurbünde bir menzil dahi bina ettiler ki menzil-i mezbur birbirine karşı ortası sofalı iki evi ve bir çardağı ve kileri ve furunu ve bahçeyi ve taşrada bir hab odayı ve iki at ahurunu ve iki âbhâneyi ve muhavvatayı muhtevidir ve zikr olunan cami-i şeriflerinde imam olanlar sakın olmağçün yine cami-i mezbur kurbünde ortası sofalı iki evi ve birunu bir odayı ve ahuru ve furunu ve kileri ve bahçeyi ve iki hab kenifi ve muhavvatayı müştemil bir menzil bina ettiler ve cami-i mezburda hatip olanlar süknasıyçün yine cami-i mezbur kurbünde birbirine mukabil ortası sofalı iki evi ve bir selâmilği ve bir ahuru ve furunu ve sikayeyi ettiler ve cami-i merkume karib bir örtü altında 4 ev bina ettiler ve her evin müstakil havluları ve ortalarında selamlıkları ve âbhaneleri ve müşterek su kuyuları ve zikrolunan şehirde olan binalarına meremmetçi olanlar sakın olmağçün şehir-i mezbur içre eski mahallede bir havlı içre 2 ev bina ettiler ki müstakil âbhaneleri ve müşterek kuyuları vardır" devamı (Bkz. Hamam, sıra no: 5/1 f).</i>
5	II	SOKOLLU MEHMET PAŞA HAMAMI.	LÜLEBURGAZ 1569(2). Burgoz (21d) Bergos (26c).		Mevcut, bir kub- besi yıkılmış.	1 6	12 "ve biri dahi zikr olunan cami-i şerifin solunda medrese-i mezkure yanında yol aşurusunda vaki olan çifte hamamdır ve biri dahi hamam-ı mezbur kurbünde bina olunan şir-i rüganhanedir ve biri dahi mezkûr şir-i rüganhane yanında vaki serhanedir ve biri dahi hamam-ı mezbur civarında vaki olan bezirhanedir" (26c)	

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
5	1g	SOKOLLU MEHMET PAŞA ÇARŞISI VE DÜKKÂNLAR	LÜLEBURGAZ Bergos(26c).	H. 977(1569)(27b)	Mevcut olan kısmı az, dua kubbe-si ve kervansaray girişi ve bir kısım dükkânlar ayakta-dır. Eski İstanbul yolu çarşı içinden geçmekteyken bu-gün E5 Karayolu külliyesinin dışın-dan geçer.	1 6	11	H. 944 tarihli vakfiyeden: "Mahruse-i mezburede vaki olan mahmülkühut milk pazar yeridir ve biri dahi kurşun örtülü kargir binadır. Elli üç bab dükkândır. Dekâkin-i mezburenin altısı medrese-i mezburenin sağ canibinde altısı sol canibinde vaki olmuştur. 18'i mezbur kârbansaraya muttasıl 12'si âti'z-zikr imam evi ile müezzin evlerine muttasıldır ve 11'i dahi hamam etrafında vaki olmuştur ve biri dahi zikrolunan cami-i şerifin solunda medrese-i mezkûre yanında yol aşurusunda vaki olan çifte hamamdır ve biri dahi hamam-ı mezbur kurbünde bina olunan şir-i ruganhanedir ve biri dahi mezkûr şir-i ruganhanedir yanında vaki serhanedir ve biri dahi hamamu mezkur civarında vaki olan bezirhanedir ve biri dahi yine mahruse-i mezburede köprü başında bir sakf altında vaki olan şem-hane ve sabunhane ve üç bab debbağhanedir ve biri dahi hamam-ı mezbur kurbünde otluk anbarı demekle milk arz-ı haliyedir"(26 c).
5	1k	SOKOLLU MEHMET PAŞA KÖPRÜSÜ(21c) (21b).	LÜLEBURGAZ (Ergene Nehri'nin bir kolu olan Lüleburgaz Çayı üzerinde)(8).	H. 973(1565)(8). H.977(1569)(27b).	Mevcut, Bazı ke-merleri kapanmış, geçirdiği restoras-yonlarda değişik-liğe uğramış.	1 6	13	Köprü'nün kitabesi yoktur, fakat kervansaray kapısı üzerinde Hasan Çelebi'nin hattıyla yazılmış şu tarih vardır. "Bu kârbansaraya gelen oldu hep revan(sene 977)" Köprü'nün inşa tarihi olarak bu kabul edilebilir(27b).
5	1L	SARAY-I DİLÂRÂ(14)	LÜLEBURGAZ (14)	H. 975(1).	Mevcut değil.	1 6	-	II. Selim'in İstanbul'dan Edirne'ye giderken dinlenmesi için yapıldı(14). Bugün, kaymakamlık binasının bulunduğu alanda 1950 li yıllarda ahşap bir köşk olduğunu hatırlayanlar var.

5	1m	SOKOLLU SU YOLU(14)(26c)	LÜLEBURGAZ (Küçük Kaynarca ve Büyük Kaynarca Çaylarından)(14) (26c).	Külliye'nin oluşumu dahilinde hemen yapıldığı düşünülürse.. H.970'lerde.	Mevcut	1 6	Vakfiyede ayrıntılarıyla şöyle açıklanmaktadır(26c):"Bergos kurbünde Küçük Kaynarca ve Büyük Kaynarca nam pınarlar ki, her birinin âb-ı hoşgüvarı gülzar-ı dehre ziyet ve zeyn ve hubab-ı namdarı ab-ı hayata kurretü'l-ayndır. Mezkûr pınarların suyun bir yere cem edüp bir vasi' mecrâ bina edüp mecrâ-yı mezhur orada vaki olan kemeri mecre peykere gelince 520 arşındır ve kemer üstün 40 arşındır ve kemerden şehir ucunda muallimhane civarında bina olunan su terazisine gelince 5700 arşındır ki zikrolunan su mezkûr teraziye geldikten sonra bir miktarın hamam-ı âti'z-zikre ve bir miktarın dahi mezkûreami-i dil-güşâyla medrese-i pür sefa meyânında olan şadırvana ve bir miktarın dahi mihrab ardında olan havz-ı müstetaba ve bir miktarın dahi mezkûr imaret-i amire-i bedi'atü'l-bünyân içre olan şadırvan-ı safvet-aşiyane getirilip icra ettiklerinde üstünde her taraf revan olan simin-i hubab ol derinnam içre olan ülü'l-elbâba (ve yutafü aleyhim bianiyetin min fiddatin ve akvab) mana-yı şerifin işrab eyler ve bir miktarın dahi medrese-i muzkurenin tâbhanelerine bahşettiler ve zikr olunan miyâhın ayağına mecrâ olmağçün eski çarşı içinde mürrür edip köprü altına varınca bin zira bin kâriz bina edip vakf ettiler ve şehir-i mezhurda köprü başında bina ettikleri âti'z-zikr mumhane ve sabunhane ve debbağhanede iki sikaye vaz ettiler.
6	1a	CEDİD ALİ PAŞA CAMİİ SEMİZ ALİ PAŞA CAMİİ (21b)(21c)(21d).	BABAESKİ Babaeskisi (21c) Baba-yı Atik.	H. 982(1574)(14) 1561-1564(2) H.962(1555)(27b).	M e v c u t H. 1126 (11) H. 1248 (27b) H.1308(25)(1) 1934(20). 1832, H.1248(4) ve son olarak 1986-1988 tarihleri arasında; dış cephe taş temizliği kubbe kasnağı horasan	1 7 15 14	Cami-i Şerif-i Ali Paşa Veziri a'zam der Babaeskisi" (21c) "Babaeskisinde merhum Ali Paşa Camii" (21d). H.973 tarihli Cedid Ali Paşa Vakfiyesinde Babaeski'deki yapılardan bahsedilmemektedir(16a). Buna mukabil H.982 tarihli Edirne Muhasebe evrakında (bkz. sıra no : 6 / 1 c) : Ali Paşa'nın ölümünden sonra kiralari toplamakla görevli Kasım Bey tarafından Mimar Sinan'a yaptırıldığı belirtilmektedir (14). Evliya Çelebi (12) çevresinde medrese ve imaret ve dükkanlar

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
6	1b	CEDİD ALİ PAŞA MEDRESESİ (21b)(21c)(21d)	BABAESKİ Babaeskisi(21) Baba-yı Atik(11)	H 982(14).	harç değiştirilmesi avlu duvarına harpuşa yapılması içte kalem işi dekorasyonun raspa edilip klasik dekorasyonun yeniden yapılması işleri tamamlanmıştır.	1 7	14 15	<i>bunlar hem Ali Paşa'nın hayrındır'' diyerek külliyei açıklamaktadır. H. 1126 tarihli Baba-yı Atik Kadısı'na yazılan hükümden (Bkz. sıra no: 6/1d) caminin hamamla birlikte onarım geçirdiği anlaşılmaktadır(11). Minaresi 1912'de yıkılmış sonra yeniden yapılmıştır(27b). Medrese cami avlusunda iken çeşitli müdahalelerle yok edilmiş odalara ait kapılar pencereye dönüştürülerek cami avlu duvarı oluşturulmuş olması muhtemeldir(Bkz. sıra no 6/1b). 1832, H.1248 tarihli tamir kitabesinden II. Mahmut döneminde bir restorasyon geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yapıldığı düşünülen Barok iç tezyinat 1987 restorasyonunda kaldırılarak alt kısımlardan çıkarılan klasik dekorasyon restore edilmiştir. Son cemaat mahalli iç kubbe Baroklarına dokunulmamıştır.</i>
6	1c	CEDİD ALİ PAŞA	BABAESKİ Babaeskisi	H.982(14).	Mevcut değil, yeri tesbit edilemedi.	1		<i>"Medrese - i Ali Paşa der Babaeskisi". (21 c), "Babaeskisinde merhum Ali Paşa Medresesi"(21d). H. 982 tarihli muhasebe evrakında(14)(Bkz. sıra no 6/1c) adı geçer. Evliya Çelebinin beyanında da vardır(Bkz.6/1b). Yerinde yaptığımız analitik röleve alma çalışmaları sırasında cami avlusu etrafında olması gereken medrese odalarının avluya bakan kapıları ve taşıyıcı duvarlarının ayakta olduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız. Burada medrese odaları yıkıldıktan sonra kapılar pencereye çevrilerek cami avlu duvarı oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü medrese revaklarını taşıyan kemerlerin başlangıçları bahsi geçen duvar üzerinde kısmen mevcuttur.</i>
								<i>Cedid Ali Paşa'nın H.982 tarihli muhasebe evrakı aynen şöyledir(14);</i>

		KERVANSARAYI				<p>حسابه مفردات اجرامه عام جدید و کاربان سرای جدید و سایر دکاکین در نفس قضاء بابا اسکسی اوقاف مرجوم و منظور سید و شهید صاحب الخیرات وزیر اعظم علی پاشا توراہ مرقدہ بحرفہ نام یک جاہ .... عن شرفہ محرم الحرام</p> <p>(Muhasebe-i müfredat icarha-yı hamam-ı cedit ve kârbansaray-ı cedit ve sair dekâkin(dükkânlar)der nefs-i kaza-i Babaeskisi Evkaf-ı merhum ve mağfur seyyid ve şehid sahibû'l-hayrat Veziriazam Ali Paşa nevverallahu merkadehu bi marifeti Kasım bey cabi...)</p>	
6	1d	CEDİD ALI PAŞA HAMAMI	BABAESKİ Babaeskisi	H.982(11) camiden 25 gün önce bitmiştir. (Bkz. açıklama ve notlar).	Mevcut kullanılır. H.1126 tarihinde onarım gör- müştü(11). H.1126 tarihli belgede bahsi geçen kazan bugün sağlam du- rumdadır. Külha- nı halen işler du- rumda olan ha- mamın tek soru- nu iyi drene edil- memiş bir mevki- de oluşundan ö- türü aşırı yağmur- larda su baskınına uğramasıdır.	1 7	<p>H.982 tarihli muhasebe evrakından Kasım Bey marifetiyle yapıldığı anlaşılmaktadır (bkz.6/1 c) H.1126 tarihli hüküm, tarih ve onarımına açıklık getirmekte olup aynen şöyledir (11); "Baba-yı Atik Kadısına hüküm ki, Südde-i saadetime mektup gönderip Baba-yı Atik kasabasında vaki' ülema ve sülleha ve einme ve huteba ve sairleri büsrihim meclis-i şer'e varup sadrazam nezaretinde olan evkaftan Ali Paşa-yı Cedit'in Kasaba-ı mezburede bina eylediği cami-i şerif mürur-ı eyyam ile harabe müşrif olup ve 25 gün mukaddem(önce) hamamın dahi kazganı delinip ol dahi harap olup ziyadesiyle her biri ücret çekmesiyle vâki' hal-i arz ve derûn-i arzda vezâif-i baba-yı Atik ahailerinin mufassal mazharları olmakla vakf-ı mezburun mütevellî ve mürtezikaları cami-i mezkûr ve hamam-ı mezburun ta'mirine râziler olup fukara-yı hanefiye... deyu tasrih etmeleriyle kasaba-i mezburede olan cami-i şerif ve hamamın ta'miri galle-i vakıftan şer'an lâzumdur. Mütevellî-i şer'le keşif ve galle-i vakıftan ta'mir için evkaf-ı merhume müfettişi Mevlana Ahmet zide ilmehü i'lam etmekle müşarünileyhin i'lâm-ı mucibince şer'le keşif ve galle-i Vakıftan ta'mir için yazılmıştır. Evahir-i C evvel 1126". Bugün dış mimarî öğeleri silinmiş bu hamamın mevcut orijinal sıcaklık mekânı iç dekorasyonun kemer form ve işçiliği ile Sinan eseri olduğunu ispatlamaktadır. Merkezî Sıcaklık ve ona</p>

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
6	1c	CEDİD ALİ PAŞA DÜKKÂNLARI (14)	BABAESKİ	H.982(14) ayrıntılı bilgi için (Bkz. Sıra no: 6/1c).	Mevcut değil. Halk 1 arasında medrese odalarına yakın dükkanlar olduğunu hatırlayanlar var.			bitişik külhan kısmı klasik devir Osmanlı Hamamlarından seçkin bir örnektir. Bugünlerde yakınında inşa edilen yeni Belediye Sarayı inşaatı hamamı tehdit etmektedir. Ayrıntılı bilgi için: (Bkz. Sıra No 6/1b,1c,1d) Dükkanların kesin yerleri ve sayıları tesbit edilememiştir.
7	1a	SOKOLLU MEHMET PAŞA CAMİİ KASIM PAŞA CAMİİ (21 c) (21 b) (21d)	HAFSA(21)	H.984(1) 1576(2) kitabesi(14); "Göricek (Azmi) duâ idüb didi tarihi. Bu binayı eyleye Allah baki istü var (H.984).	Mevcut. H.1165 zelzelesinde yıkılmış olan minare yenilenmişse de son cemaat yeri tekrar yapılmamıştır. Medrese odalarının cami avlusu etrafında olması o dönem Osmanlı Mimarisi için uygun bir varsayımdır.	1 8	17 18	"Cami-i Şerif-i Kasım Paşa Veled-i Mehmet Paşa el-mezbur der Hafsa"(21c). "Hafsa Nam Kasabada Mehmet Paşa oğlu Kasım Paşa ruhu için cami-i şerif"(21d). "Muslukları sıcak suludur"(12). Sokollu Vakfiyesinde (26c); "Mahruse-i Edirne kurbünde Hafsa Nam kasabada kendi ferzend-i ercümend ve çiğerköşe-i dilpesendleri olan merhum ve mağfurun leh Kasım Paşa Hazretlerinin ruh-ı pürfütuhları için bina ettikleri cami-i lâmi ve imaret-i amire müstegallatının mahsul-ü masarifine vefa etmedikte evkafının mahsulunden tekmil oluna" ibaresi yazılıdır.
7	1b	KASIM PAŞA MEDRESESİ	HAFSA. HAFSA	H.984(1).	Mevcut Değil H.1165'te zelzele geçirmiştir.	1 8		Evliya Çelebi "Hafsa'da caminin tekke ve medresesi var" (12)demektedir. "1 mektep"(1) den Ahmet Badi Efendi'de bahseder.

7	1c	SOKOLLU MEHMET PAŞA İMARETİ KASIMPAŞA İMARETİ (21b) (21c) (21d)	HAFSA(21) Havsa(4)	H.984(1) 1576(2)	H.1165'teki zelzelede tahrip olmuş(1). Mevcut değildir.	1 8	-	"Hafsa'da mezburun oğlu Kasım Paşa İmaretî"(21c). Evliya Çelebi: "Bir aş evi var Bugüne kadar bütün misafirlere sabah akşamı mutbağından her ocak başına bir bakır sini ile birer sahan pilav, yahni, bir tas çorba beş ekmek ve yağ mumlu şamdan verip müslüman ya da olmayan bey ve fukaraya ay ve sene nimetleri boldur. Hayvan başına bir yem verilir. Bu hizmet için vakıf tarafından tayin edilmiş adamlar vardır"(12)demektedir. İmaret'in Hamama yakın olması muhtemeldir.
7	1d	SOKOLLU MEHMET PAŞA KERVANSARAYI (21b)(21d)	HAFSA(21) Havsa(4).	H.984(1)	Mevcut değil, kervansarayın bir duvarı cami avlusunda çarpık bir konumda ve taşınmış olduğu izlenimi uyandırır bir vaziyettir.	1 8	-	"Hafsa'da Mehmet Paşa Kervansarayı"(21d), H.976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterinde (14), "Merhum Kurt Kasım Paşa'dan ırs-i şerî ile intikal eden mâl-i haktan mahrûse-i Edirne civarında Hafsa Nam Kasaba'da merhum ruhu için birbirine karşı iki âli han mabeynlerinde bir mescid bina idüb, sular götürüb ol hanlara konup âsude olan gurebâ ve mesâkin misâfirine taamlar virilür"(14). Evliya Çelebi ise bu yapıları şöyle anlatmaktadır(12); "Caminin dışında geniş avlulu büyük ahırlı bir büyük han vardır, beş bin katır, deve ve at alır cadenin sağında ve solunda üç yüz adet dükkan çarşı içinde hamam vardır. Tekke ve medresesi mamurdur. Bir aşevi var... musluklarında kışın sıcak su vardır" (12)
7	1c	SOKOLLU MEHMET PAŞA HAMAMI. MİRİMİRAN KASIM PAŞA HAMAMI (21)	HAFSA(21) Havsa(4).	H.985(13) 1576(2) H.984(4)	M e v c u t . H.1165'te zelzele geçirmiş(1). Harap durumda.	1 8	20	"Hafsa Nam Kasaba'da Mirimiran Kasım Paşa Hamamı"(21a), "Hafsa Nam Kasaba'da Mehmet Oğlu Kasım Paşa Hamamı"(21d). Çifte hamamdır(13). Evliya Çelebi(12)"Çarşı içinde güzel bir hamam vardır ki kapısından camekânına taş merdivenlerle çıkılır. Büyük camekânlı, birçok halvetli suyu ve havası güzel beğenilir bir hamamdır" demektedir. Sedat Çetintaş'ın 1934 tarihli tetkik raporunda(20); Anbar olarak kullanılan yapı tehlikeli çatlaklar ihtiva etmektedir.

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
7	1f	SOKOLLU ÇARŞISI KASIM PAŞA ÇARŞISI	HAVSA	H.984(1)	Dua Kubbesi mevcut. Havsa ilçesinde cami duvarına bitişik birkaç dükkânından başka yerlerinde iz yoktur, fakat Camiye yakın çarpık konumdaki duvarın dükkânlara ait olması muhtemeldir. (Bkz. rölöve ve restitüsyon projesi).	1 8	18 17	Ahmed Badi Efendi, "Bir bab cami-i Şerif-i Kehir, çifte han 1 bab hamam ve imaret ve mektep ve birçok kârgir dekâkin (dükkânlar) inşa edilerek kasaba şekline sokulmuşsa da 1165 zelzelesinde cami kubbesi kısmen ve hanterle dükkânlar gereği gibi harab olmuş ve bade tamirine ihtimam edilmeyerek bırakılmıştı" (1) demektedir. Rölövelerde cami avlusunda çarpık konumda duran ocak ve nişi 8 modülü ihtiva eden duvar kalıntısı analiz edildiğinde bu duvarların buraya nakledilmiş olduğu kolayca anlaşılır. Biz bir restitüsyon çalışması yaparak bu çarpık konumdaki 8 modülü dua kubbesinin sağ tarafına yerleştirdik ve buraya tamı tamına uyduğunu gördük, fakat yazılı bir kaynakta konu ile ilgili belge bulamadık.
7	1g	SOKOLLU KÖPRÜSÜ	HAVSA		Mevcut.	1		Yapılış tarihi kesin olarak tesbit edilememekle beraber külliye ait olarak düşünülebilir. Bir kaynağa tesadüf edilmemiştir.
8	1a	SELİMİYE CAMİİ. SULTAN SELİM HAN (21c)	EDİRNE	H.982(20)(1) 1574-1575(4) 1567-1574(16) 1569-1575(23).	Mevcut, mamur Birçok dönemde minaresi yıkılmış yeniden yapılmış ve kalem işleri yenilenmiştir. En son 1987'de tamamlanan onarımda da klasik süslemeler ortaya çıkarılarak onlar restore edilmiştir.	1 9 10	21 22	"Merhum Sultan Selim Han Camii" (21 d), Sinan şair Sâi'ye hikâye ettiği risalede (21 c) Direksiz künbedin altında elhak Ayasofiyeye gibi kubbe asla olubdur, kubbesi andan muazzam" diyerek Ayasofya'dan büyük bir kubbe uyguladığını açıklamıştır. Ayrıca Tuhfetül Mi'marin'de "Cami-i Şerif-i sultan Selim Han der Edirne-Medrese, 1, Darülkurra 1, Mektep 1,"(21c) diyerek külliyei oluşturan diğer yapıları açıklamaktadır. Plan ve detayda başarılı olduğu en muhteşem eseridir.

8	1b	SELİMİYE MEDRESESİ	EDİRNE Selimiye Camii Taş odalar tarafı (20).	H.982(20) H.980, 1572-1573(4)	Mevcut, mamur. 1954'ten sonra e- saslı onarım ge- çirdi(4).	1 9 10	21 22	" <i>Altınışlı Medrese</i> " (13),(15). " <i>Medrese-i sultan Se- lim-i Sani Der Edirne</i> " (21c), " <i>Edirne'de merhum Sultan Selim-i Sani Medresesi</i> " (21 d). Halen Eski Escrler Müzesidir.
8	1c	SELİMİYE DARULKURRASİ (21c)	EDİRNE Selimiye camii, Arasta tarafı.	H.982 (20)	Mevcut, mamur.	1 9 10	21 22	" <i>Darülkurra-i Sultan Selim Han-ı Gazi der Edirne</i> " (21 c), Hibri döneminde Edirne'de 3 darulkurra vardı ve en önemlisi bu idi (13), (15).
8	1d	SULTAN SELİM MEKTEBİ (12c) Sultan Selim (Selimiye) Darulkurra (4)	Edirne Arasta içinde	H. 982 (20) 1590 (4)	Mevcut İl Halk Kütüpha- nesi tarafından kullanılmakta	1 9 10	21 22	Önceleri müstakil duran bu yapı III. Murat zamanında Arasta oluşturulurken dükkânlar arasında kalmıştır. Mimar Davut tarafından yapılmış olma ihtimali var (4).
8	1e	SELİMİYE ÇARŞISI	EDİRNE Seli- miye Arastası Cami tarafı dükkânları	H. 982 (20) camiyle beraber yapılmış olması muhtemeldir.	Mevcut III. Murat zamanında karşı sıra dükkânlar ilave edilerek arasta oluştu.	1 9 10	21 22	Sinan'ın yaptığı dükkânlar Camiye yakın olan dükkânlar olup, simetrik dükkânlar III. Murat Döneminde Mimar Davut tarafından ilave edilmiş ve Arasta oluşturulmuştur. Orijinal dükkânların saçaklarını taşıyan eli böğründelerin izleri halen duvar üzerinde mevcuttur.
8	2a	SEMİZ ALİ PAŞA MESCİDİ	EDİRNE Direk Çarşısı Ali Paşa Cami Sokak (1) Yeni Çarşı Kapuları İkinci ler kapusu önünde (26 a).	H. 976 (1)	Mevcut değil	1 9 10	-	H. 976 tarihli Edirne Evkaf defterindeki kayıtlar şöyle (14); " <i>Ali Paşa Çarşısı Ekinciler Kapısı canibinde bina olunan mescidin imamuna yevmi 2 şer akçe verile</i> ". Cedid Ali Paşa'nın H. 973 tarihli Vakfiyesine göre (26a); Edirne'de biri mezbur Vakfın yaptırmış olduğu Yeni Çarşı kapularından Ekinciler Kapusu önünde ve diğeri oradaki tuzlu pınarın üstünde vaki 2 mescid-i şerif..." olarak açıklanan yapı 1941'de metre murabbai 20 kuruştan Ahmet Oğlu Ali Ertüfekçi'ye satılmıştır (20). Ahşap çatılıdır (1), Etrafındaki dükkânların hristiyan ahaliye geçmesinden sonra cemaati kalmamış zamanla bakımsızlıktan yıkılmıştır (1).

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
8	2b	SEMİZ ALİ PAŞA KERVANSARAYI (21d) VE ODALAR	EDİRNE Çarşı yakınında (21d)	1561-1565 (2)	Mevcut değil	1 9 10		<p>"Edirne'de Ali Paşa Çarşısı ve Kervansarayı (21d). H. 976 tarihli Muhasebe evrakında bahsi geçer (14) H. 973 tarihli Vakfiye kaydı için (Bkz. sıra no: 82c)</p> <p>"Edirne'de vaki bazı mezbur şehrin kal'ası divarına yeni açılan kapı dahilinde kâin tahtanî 25 hücre ve 211 dükkânı ve dolab namıyla maruf 4 mevzii ve yeşhun namıyla maruf 2 mevzii muhtevl bulunan yeni çarşının tamam olup bunların hepsi mahallindeki şöretine bîaen tahdiden müstağnidir. Mezkûr kale dahilinde vaki biri zaim odası, 2. si bekçi ve piyadeler odası, 3. sù habishane namıyla maruf 3 odanın tamamı olup mezkûr kal'a ile ve Divane Yusuf Vakfı ile tarik-i âmîm ile mahduddur.. Kal'a haricinde ve çarşı dükkânlarının karşısında vaki büyük bir menzil ve bir ahur ve üç dükkân ve boş bir arsa tamamı olup 2 taraftan kal'a ile ve tarik-i âmîm ile mahduddur, ve mezbur çarşının bazı arsalarile mezkûr menziller ve mezkûr dükkânlar için muhtelif vakıflara her sene 11784 Osmanlı Dirhemi muttasıldır.</p> <p>H. 976 tarihli Edirne Evkaf Desterinde Çarşı ayrıntılarıyla şöyle açıklanmaktadır (14):</p> <p>« ولفه مرحوم علی پاشا واقف مزبور بر موجب و تقیه محروسه ادرنبده واقف اتدوی اولاق بودردیگ ذکر اولتور</p> <p>سوق جدیدگ مشتمل یکری پیش محتاق حجره و ایک پوز اون بر دکاکن بعضی قلہ جدارنه اجلرز باب جدید داخلنده در و دولاب دیکله مروف مواضع ازمه و پیشون دیکله مواضع خاتاه 3 باب در داخل قلہ برسی بت زعبه و برسی بت عسی و برسی بت عسی خاتاه دیکله مروف در ... منزل کبیر و اصطلیل و دکاکن تکه و ازض خالی در خارج قلہ مزبوره در مقابلہ دکاکن سوق المزبور محدود قلہ از جابین و بطریق عام سوق مزبوره در و منازل مسلوزه در و دکاکن مذکورده در اوتوی ییلده اون بر بیک بدی پوز سکسن درت ابجه مقاطعه برلرش</p>
8	2c	SEMİZ ALİ PAŞA ÇARŞISI	EDİRNE	1569(2) Kitabesi: "Asaf-ı azamı Ali Paşa-yı has Yaptı çün bir çarşı- yı bi-bedel Tiği'ye tarihin eylerse sülâl Suk-ı ra'nayı Ali Paşaya gel" H: 976-1569	Mevcut. 1958'de zelzelede yıkılan orta tonoz ve bazı dükkânlar yenilenmiştir.. Halen Edirnenin en Turistik çarşısıdır. 1940'lı yılların başına kadar harap olan bu yapı II. Dünya Savaşından sonra yenilenecek işler duruma getirilmiştir (4).	1 9 10	31 32 33	

8	3a	SOKOLLU MEHMET PAŞA HAMAMI (21a) (21d) ÜÇ ŞEREFELİ HAMAMI (13) Çifte Hamam (4)	EDİRNE Üç şerefeli Camii yakınında	H. 975 (24) 1568-1569, H. 976 (4).	Mevcut H. 1264'te yangın geçirmiş (1) Son olarak 1968'de soğukluk kısmı yola bırakılarak bu günlük şeklini almıştır. Halen Edirne'de kullanılan çok az hamamdan biridir.	1	35	<p>شرط واقف عمية اورتده اولان اولانك جاي سنه پوی دورت ایله اولا ... سوق مزبورده واق اولان دکاکین ضبط ایدوب صباح وقتده لپورلی آجرب اعظام وقتده کیدیلر .. و اکتیپیلر لپوس جانیته بنا اولان مسجدک امانت و مؤذنه پوی ایکلی شهر ایله ورله و سوق مزبورده جین ما وقتده بنا اولان مسجدک امانت پوی ایکلی ایله ورله ... واقف مزبور تبدیل و تغییر فرج کندنا بن جیدالملیبه شرط ایلدوک ایلدن ...</p>	<p><i>Sûk-ı cedid ki müştemil 25 tahtanî hücre 211 dükkânı dükkânı ki bazısı kal'a cidarına açılır. Bab-ı Cedid dahilindedir. Ve dolap demekle maruf mevazi-i erbat ve bişhûn mekle mevzûni haneha üç babdır. Dahil-i kal'a birisi beyt-i zaim ve birisi beyt-i ases ve birisi habishane demekle maruftur. Menzil-i kebir ve istabl ve dekâkin-i selase ve arz-i haliye (boş arazi), der haric-i kal'a-i mezbure, der Mukabele-i dekâkin Sûku'l-mezbur mahdud bi kal'a-i ez cânibeyn ve bi - tarik-i âmm-ı sûk-u mezbureden ve menazil-i mesfü- reden ve dekakin-i mezkureden ötürü yilda 11784 akçe mukataa yerlermiş Şarî Vâkıf mahmiye-i Edir- ne'de olan evkafın câbisine yevmî 4 akçe ola, sûk-i mezburede vaki olan dekâkin zapt idülp sabah vak- tinde kapıları açıp akşam vaktinde kilitleyeler". Si- cak sulu olduğu söylenir.(1)</i></p> <p><i>"Edirne'de merhum Mehmed Paşa'nın bir Hamamı" (21a) (21c) Sokollu Mehmet Paşa'nın Edirne'deki Emlâkine ait H. 976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterinde bahsi şöyledir (14):</i></p> <p><i>"...bir çifte hamam ve ana muttasıl otuz bir bab kârgir dekâkin... ve dört bab... mahâzin-i âliye ve bu cümlelerin üzerinde otuz bab odahâ-i muntazama ki sekiz bâbı mahâzin-i mezbûre üzerinde vâkidir ... bu cümle odalar han şekli... müstakildir ve mec- mû-i mezkûrât cevânib-i selâseden tarik-i âmm ile mahduddur ve hamâm-ı mezbûra muttasıl bir menzil. hudu dî taraf k-i âmm ve taraf k-i hâs ve merhum Firuz ağa muallimhanesi ve Hacı Halî ev- leridir ve mezkûrâtdan mâada mahmiye-i mez- bûrede Kızılminâre mahallesinde... otuz yedi bab hü- cerât... ve anların tahtında...bir han ve mezkûr hana muttasıl bir nalband dükkânı... bu cümlelerin hududı</i></p>
---	----	--	--	--	--	---	----	---	--

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
8	3b	TAŞHAN	EDİRNE Üç Şerefeli Camii karşısı, Sokollu Hamamı yanı	H. 975 (24) Hamamla birlikte yapılmıştır (20).	Mevcut H. 1165 zelzelesinde hasara uğramış ilavelerle tekrar ihya edilmiş- tir (20). H. 1267'de yangın geçirmiş ol-	1 9 10	35	<p>iki taraftan tarik-i âmî ve tarik-i hâs cenâb-ı sââdet-iktisablarına müntesib olan sarây-ı âmirelerine müntehidîr bina ve vakf idûb şöyle şart buyurmuşlar ki zikr olunan hamamı ve dekâkin ve odahâ ve menzil-i mezbûr-i han mutad olan üslûb ve minvâl üzere isticâr ve istiğlâl olunub hâsıl olan gallâtın meremmât-ı mühimmesinden sonra bâki kalanı... kasaba-i Birgos'da (Lüleburgaz) binâ iddikleri câmi... mühimmatına ve ... medrese ... levâzımına ve... bina iddikleri dâr-ı talim mühimmâtına...ve câmi-i mezbur kurbünde binâ iddikleri imâret... ve mûsâfirhâne... masâlihi ve masârifî... içün vakf ve tescil ve habs ve tesbîl iddikleri sâyir evkafın mâhsulâtına zam olunub vakfiye-i mâmulün bihâlarında mehsûl olan kuyûd ve şurûh üzere masârifine sarf oluna.."</p> <p>Enisü'l Mûsamirin'de Hibri Efendi- "Bu tarihe kadar Edirne'de başka hamam yapılmamıştır" (13) (23) demektedir, ayrıca "H. 1000 tarihine kadar keçeciler ve dehbâğlar esnafına mahsus" olarak belirttiği bu hamam için "Bir ehl-i hayra olmadı manura iltifat kaldı harabe hatur-ı erbab-ı dil gibi" diyerek (1) kötü durumda olduğunu açıklamaktadır.</p>
								H. 976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defterinde açıklaması yapılmıştır (Bkz. sıra no 8/3a-Sokollu Hamamı). 1968'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilerek bugünkü şeklini almış ve özgün niteliklerini kaybetmiştir.

8	3c	SOKOLLU HANI	EDİRNE Kızılminare Mahallesinde (14).	H. 976'larda (14)	duğu bilinmektedir (1). Mevcut değil	1 9 10	-	H. 976 tarihli Edirne Evkafı Tahrir Defteri'ne göre (14); "Kızılminare Mahallesinde...otuz yedi bab hücerât ve anların tahtında...bir han ve mezkûr hana muttasıl bir nalband dükkânın... bu cümlelerin hududun iki taraftan tarik-i âmm ve ve târik-i has cenâb-ı saâdet-iktisablarına müntesib olan saray-ı âmirelerine müntehidir."
8	4a	ŞEYH ÇELEBİ CAMİİ	EDİRNE Buçuktepe Yakınında (23), Köprüce nam Mahalde (1).	H. 982 (20) (24) (1) 1575 (23)	Mevcut. son cemaat yeri, avlu etrafındaki medrese odaları mevcut değil,	1 9 10	23	Ahmet Badi Efendi (1): "Bir kubbe-i kebire ve bir minareli ve dil-guşâ ve hoşnûlma cami-i şeriftir ki pişgâhında bir şadırvanı vardır. Bir de medresesi varidiyse de mürîr-ı zamanda harap olup eser-i bina kalmamıştır" der. Medrese ve şadırvan bugün yoktur.
8	4b	ŞEYH ÇELEBİ MEDRESESİ	EDİRNE Buçuktepe kurbünde Şeyh Çelebi Camii Sokağında (1)	H.982 (20)(24) (1)1575(23)	Mevcut değil	1 9 10	-	Hıbrî Enisü'l Müsamirin'de bu medreseden bahsetmemektedir (13).
8	5	DEFTERDAR MUSTAFA ÇELEBİ CAMİİ (21c)	EDİRNE Kevseç Balaban Kanatlı Köprüsü Sokağı (1).	XVI. yüzyılın ikinci yarısı 1576 (4)	Mevcut. H. 1165 (1752) zelzelesinde hasar gördü (23), 120 sene kadar kapalı kaldıktan sonra ahşap çatılı olarak yenilendi (4). 1953-62'de bu günkü şeklini aldı (4)	1 9 10	24 25	"Defterdar Mustafa Çelebi Camii Der Edirne"(21c). "Edirne'de Defterdar Mustafa Çelebi Camii" (21d). E5 Karayolu üzerinde Ayşe Kadın Camii'ne yakın bu cami ibadete açıktır. Cami son olarak 1953-62 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğüne restorasyona tabi tutularak kubbesi aslına uygun olarak yapıldığı gibi, son cemaat mahalli kubbeleri, kapısı ve pencereleri yenilenmiştir (4).

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
8	6	SULE ÇELEBİ CAMİİ	EDİRNE Eski İstanbul yolu üzerinde Tarlakapı mevkiinde (20) (23) (24) Sule Çelebi Camii Sokağı (1).	H. 967 (1) (20) (24) 1560 (23)	Mevcut H. 1165 zelzelesinde yıkılmış (23), H. 1249 da ahşap çatılı olarak yenilenmiştir (1) (20)	1 9 10	28 29	Hacı Sinan Oğlu Hacı Sule tarafından yaptırılmış olup (24), mezarı caminin önündedir (23).
8	7	TAŞLIK CAMİİ Mahmut Paşa Camii (4)	EDİRNE Medrese-i Ali Bey Taşlık Camii Caddesi (1)	1569-1575 Selimiye İnşaatı sırasında yapılmıştır (23).	H. 1165-1752 zelzelelerinde harap olmuş ve 1912'de yıkılmıştır (20). 1942 de yıktırılmıştır (4).	1	26	"Cami-i Şerif-i Mahmut Paşa der Taşlık der Edirne ki zevayid-i evkaftan İna olunmuştur" (21c). "Edirne'de Taşlık Camii Mahmut Paşa ruhu için zavâyidden yapıldı" (21d). Ayverdi'nin açıklamalarına göre Mimar Sinan'ın kendi yaptığı değil de onardığı camiler arasındadır (4).
8	8	ŞEYH ŞUCAADDİN-İ KARAMANİ CAMİİ	EDİRNE Tunca Kenarında Şeyh Şucaaddin Mahallesi ve Sokağında (1), Tabakhanece (24).	I. Murat zamanında yapılmış ve II. Süleyman zamanında camiye çevrilmiş (23), H. 942'de camiye çevrilmiş (1).	H. 1165 zelzelesinde yıkılmıştır (1). Halen minaresinin yarısı mevcuttur.	1 9 10	-	II. Murat zamanında yapılmış Şeyh Şuca Zaviyesi iken (1), Kanunî Camiye çevirmiştir. 1930'lardaki istila ve işgaller sırasında zaten yıkık olan cami daha da tahrib olmuş, bugün sadece çeşme ve minaresi kalmıştır (23) (13). Arsası 1931'de Keresteci Nazlı Mehmet Efendiye satılmış (20), 1958 de de D.S.İ. tarafından istimlak edilmiştir (20). Bugün kesme taş tuğla karışık minaresi gövdenin yarısına kadar yıkıktır, yapı ise ahşap evlerle sarılı durumdadır.
8	9	TARAKÇILAR CAMİİ	EDİRNE Yedi yol ağzında	H. 983 (20)	Mevcut değil	-	-	1936'de Edirne Belediyesi cadde yapımı için istimlak etmiştir (20).

		TARAKÇI ABDUL LAH. EFENDİ CAMİİ (20)	(20)				
8	10	TİMURTAŞ CAMİİ	EDİRNE Timurtaş Köyü (23) Karaağaç İstasyonu yakını	1592 (23)	Mevcut, harap bir durumda	1	27 Sefer Çelebi (20) adındaki biri tarafından yaptırılan cami 1945'te de harabe halindedir (23). Bugün minaresi kaidesine kadar yıkılmış, kubbesinin yarısı yok olmuştur. Yapı tehlikeli çatlaklar ihtiyacı olduğundan rölovesini almak dahi müşküldür.
8	11	YAHYA BEY CAMİİ	EDİRNE Eski Tophane Yokuşu (24)	H. 985 (20) (24) 1577 (23) 1936 tarihli bir belgeye göre: H. 979 (20).	Mevcut metruk	1 9 10	- Mimar Sinan'ın Selimiye Camii'nden önce inşa edilen bu yapının yaptıranı Şair Yahya Bey'dir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaptırılmıştır. 1936'da minaresi yarıya kadar yıkık, kapıları kırılmış, mihrap minber yerinden oynamış, bir cephesi 30cm. kadar şakülünden şaşmış durumda iken (20), ibadete kapatılmıştır. Halen metruk bir durumdadır.
8	12	HACI İLYAS CAMİİ (23)	EDİRNE Kafeskule karşı sında Gazimihal Köprüsüne giden yolun sağ tarafında(23).	H. 982 (1575) (23)	Mevcut değil	1	- Hacı İlyas Bey tarafından yaptırılmış, Evkaf İdaresi tarafından yıktırılmış (23).
8	13	ÇOKALCA CAMİİ (20) (23)	EDİRNE (23)	H. 983 (1576) (23)	Mevcut değil	1	- Karayazıcı Hacı Ahmet Efendi adında bir zat tarafından yaptırılmıştır (20) (23).
8	14	YAKUT PAŞA MESCİDİ (23)	EDİRNE Topkapı içinde (23)	H. 994 (1586) (23)	Mevcut değil	1	- Yanında bir de medresesi varken bugün ikisi de mevcut değildir (23).

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKLİ NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
8	15	RÜSTEM PAŞA KERVANSARAYI (21 b) (21 d)	EDİRNE Ali Paşa Mahaf lesi (23).	1561 (8)	Mevcut Avlusu ortasında bulunan şadırvan ve üstündeki mescid H. 1295'te handa sakin hristiyanlar tarafından yıkılmış (20) (24) bir daha da yapılmamıştır. 1968, 1988 de restore edilmiştir. Halen otel olarak kullanılmaktadır . Restorasyon Projesi AĞAHAN Mimarlık Ödülü'ne layık görölmüştür.	1 9 10	34	"Edirne'de merhum Rüstem Paşa Kârbansarayı" (21d), İstanbul'a ait H. 951 tarihli bir Vakfiye kaydında (14); "64 odalı kervansaray Ali Paşa Mahallesindedir", ibaresi bulunmaktadır. İki bölümden oluşan iki katlı bu kervansarayın alt katı hayvanlara ait mekânlarla çevrelenmiş olup, 1877-1878 Rus harbi sırasında yıkımlara uğramışsa da günümüzde sağlam durumdadır. Orijinal sokak dokusunu aksettiren irrasyonel plan şeması içinde en rasyonel planlamayı sergileyen bu yapı tasarım şaheserlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Vakıflar idaresi ile kiracı arasındaki bir sürtüşme yüzünden 1980-1988 yılları arasında kapalı kalan yapı 1988 de otel olarak tekrar hizmete açılmıştır.
8	16	MUSTAFA PAŞA HAMAMI SALHANE-YEŞİL- CE HAMAMI (13)	EDİRNE Salhane semtinde Yenice Camiine yakın (13)	XVI. yüz yıl	Mevcut değil	1 9 10		Banisi Kanunî devri vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa'dır (13).

8	17	ESMA SULTAN HAMAMI (13)	EDİRNE Ağaç Pazarında (13)	XVI. yüz yıl	Mevcut değil	1	-	Sokollu'nun zevcesi Esmâ Sultan tarafından yaptırılmıştır (13).
8	18	FERİDUN BEY HAMAMI (1)	EDİRNE	H. 979 (1)	H. 1030'da tamir geçirmiş (1), mevcut değil	1	-	Yeri tesbit edilemedi.
8	19	KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN KÖPRÜSÜ-SARAY KÖPRÜSÜ (8)(23)	EDİRNE Saraya giden köprü (8)	H. 961 (1554) (8)	Mevcut	1	-	Kanunî'nin Taşımüsellim dolaylarından Edirne'ye getirdiği tatlı suların Mahmut Ağa Mahallesiindeki büyük hazinesinden saraya ayrılan su yollarının getirilmesinde hizmet vermiştir. Suların basınçlı akışını sağlamak için köprünün saray içi medhaline iki kârgir kule inşa edilmiş ve bunların tepelerine birer süslü oda ilave edilerek (Terazi Kasrı) ve (Adalet Kasrı) adları verilmiştir (8). Ahmet Bâdi Efendi de bu köprünün saraya su getirmek vazifesi olduğundan bahseder (1).
8	20	YANLIZGÖZ KÖPRÜSÜ (15) (23)	EDİRNE II. Bayezit Külliyesine giden köprü	1567 (8) II. Selim Devri (13)	Mevcut	1 9 10	-	Mimar Sinan'ın II. Selim adına yaptığı köprüdür (23). II. Bayezit Köprüsü yapıldıktan 100 yıl kadar sonra Tunca'nın suları mevcut köprü yanındaki adadan ötede yeni bir mecradan akmaya başlamış ve Yanlızgöz Köprüsü buraya yapılmıştır (7).
8	21	SOKOLLU KÖPRÜSÜ (26c)	EDİRNE Edirne kurbünde Kızıl-ağaç yenicisi Kazasında Şehre karib mevkide Tunca üzerinde (26c)	XVI. yüz yıl	Tesbit edilememiştir.	1 9 10	-	H. 944 tarihli Sokollu Mehmet Paşa Vakfiyesinde (26c) "Zengin kemerleri takı şarha kain tulen 170 zira, 12 gözlü kârgir bir cisr-i bi-nazîr bina edip enbai sebile vakf ve tesbil etiler ve cisr-i mezbura muttasıl dört göz asiyab-ı felek-şitab (değirmen) bina eyleyüb, mahsülünü cisr-i mezburun tamirine şart etiler".

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. SERİ NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
8	8	KANUNİ SU YOLLARI	EDİRNE	1530 (23)	Mevcut. Bazıları yenilenerek halen kullanılmakta, H. 1158 de onarım görmüş (11)	1 9 10	30	Kanunî Sultan Süleyman tarafından Haseki Sultan adına Taşlı Müsellimden ve Prevadi köyünden-Suyolları düzenlenerek, Edirne'ye su getirildi(23). Ve bu dönemde 300 adet çeşme yapılmıştır(21c). Hibri (15)(13): "Şehrin suyunun bir menzil yerden Kanunî tarafından yeraltı boruları ile getirilip kıyık semtinden Sarıca Paşa Mahallesiindeki bir kubbede toplandı ve buradan şehre taksim edilerek camiler hanlar hamamlardan başka 160 çeşme ve 17 sebihaneye su verilmiştir" demıştır.
9	1a	HASEKİ SULTAN CAMİİ (21d)	BULGARİSTAN SİVİLİNGRAT Mustafapaşa Köprüsü başı (21d)	H. 968 (1), H. 916 (4) Kapının üzerinde Karahisa rî Hasan Çelebi yazısıyla yazılı tarih: "El mescid üssise al'et-takvâ" dır (1).	Balkan Savaşında yıkılmıştır (4)	1	-	'Edirne'de Meriç Suyu üzerinde vaki Mustafa Paşa Köprüsü başında Haseki Sultan Camii" (21d).Haseki Hürrem Sultan için Kanunî Sultan Süleyman tarafından cami imaret ve mükemmel hanlar bina edilmiştir (1). Sinan tarafından onarılmış bir cami olma ihtimali vardır (4).
9	1b	HASEKİ SULTAN İMARETİ Mustafa Paşa Köprüsü başında bir imaret (21d)	BULGARİSTAN SİVİLİNGRAT	H. 916, 1510 da yapılmış (4) 1540-1560 Sinan onarımı (4)	Mevcut değil (4) Balkan Savaşında yıkılmış (4)	1	-	"Edirne'de Meriç Suyu üzerinde Mustafa Paşa Köprüsü başında vaki olmuştur, bir imaret" (21d).
9	1c	MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ (21 b) (21 c) (21 d) Cısr-i Mustafa Paşa (12) Çoban Mustafa Paşa (4)		H. 986 (1), H. 935	Mevcut	1	-	"Mustafa Paşa Köprüsü, Meriç üzere" (21c), 12 gözlü

			BULGARİSTAN SİVİLİNGRAT (4)Meriç üstünde (21 c) Çirmen Sancağ toprağında(12)	(4), 1538 (7) Kitabesi şöyledir (12); " <i>Bildi merhum Mustafa Paşa köprüdür filhākika bu dünya Geçti merhum didiler tarih Köprüden geçti Mustafa Paşa</i> "			köprü Lala Mustafa Paşa'nın hayrıdır (12). Uzunluğu 295m. dir (8). Ortadaki dört göz daha büyük olmak üzere 20 gözliüdür (7). Yapımında kullanılan taşlar gümüşrengi olup halen Yunanistan sınırları dahilindeki Karabağ taş ocaklarından çıkarılmıştır (7).
10	1a	BOSNALI MEHMET PAŞA (21), (Sofu, Hacı) MEHMET PAŞA CAMİİ (14) İMARET CAMİİ (12)Kara Cami(18)Cuma Cami (18)	BULGARİSTAN SOFYA (14) (12)	1547-48, H. 954 (4)vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiyeler arşivinde mevcuttur (18)	Siyah granitten yapıldığı için Ka- ra Cami adı ile a- nılan tek kubbeli şadırvan avlulu, i- çi dışı süslü bir yapı idi. 1878 Os- manlı-Rus sava- şından sonra iba- dete kapatılmış bir süre cephane deposu olarak iş- lev görmüş (18) daha sonra mina- resi ve revaklı av- lusu yıktırılarak 1903 yılında kili- seye çevrilmiştir. Dış ve iç görünü- şü Bulgar kilise mimarisine uygun bir şekilde bugün ayaktadır (4). 22 m. Yüksekliğinde (18).	1	Yaptıran Rumeli Beylerbeyi Bosnalı (Derviş) Mehmet Paşa (4), " <i>Bosnalı Mehmet Paşa Camii</i> " (21c) (21d). Kanunî Sultan Süleyman devri vezirlerinden Mehmet Paşa'nın Sofya'daki camii ve imarati için Dimetoka'da bazı mezra ve çiftlikler vakfedilmiştir (14). Evliya Çelebi (12): " <i>Aydınlık bir ibadet yeridir. Selatin camii gibi yüksek bir kubbesi var. İçi ve dışı pek sanatlıdır. Gayet geniş avlusu olup hep dükkânlar üzerinde olan kubbeleri mavi kuruşunla örtülüdür. Anı uzun minaresi epeyce yüksek ve mevzundur. Bu yüksek camii Mimar Sıran'ın işidir</i> " demektedir.

MENZİL	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ	BKZ	AÇIKLAMA VE NOTLAR
						ŞEKİL NO	FOTO NO	
10	1b	BOSNALI MEHMET PAŞA MEDRESESİ (18)	BULGARİSTAN-SOFYA (18)	"	1928'de yıkıldı (18)	1	-	16 odalı medrese Bulgarlar tarafından uzun süreli hapis hane olarak kullanıldı (18).
10	2	SEYFULLAH EFENDİ CAMİİ (2) Kadı Seyfullah, Banyabaşı Camii (18).	BULGARİSTAN ŞOFYA (2)	1566, H. 974 (18)	İbadete açık (18)	1a	-	
10	3	CEDİD ALİ PAŞA KÖPRÜŞÜ (26a)	ŞOFYA (26a)	XVI. yüzyıl		1a	-	"Sofyie sahrasında metin ve muhkem bir köprü inşa eyledi" (26a).
11	1	İMARET CAMİİ (12) Sokollu Mehmet Paşa Camii (5)	BELGRAD (12) Çayniçse (5)	H. 966 (12) Kitabesi H. 978, 1570 (5)		1a	-	Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Yanyalı Gazi Mehmed Paşa yaptırmıştır (12).
11	2	SOKOLLU MEHMET PAŞA KERVANSARAYI (12)	BELGRAD (12)	H. 979, 1571-72 (5)		1a	-	"160 fevkâ nîtahtânî, kârgir bina, ocaklı develikli ahurlu haremli kale misal demir kapılı bir kervansaraydır ki her şeb bevrap ve pasbanları davul çalarak kapısını sed çeker, kapı üzerindeki tarihi H.979" (12).
11	3	SOKOLLU HANI VE DÜKKANLARI	BELGRAD Belgrad Varoşunda	H. 979, 1571-72 (5)		1a	-	H. 944 tarihli Sokollu Vakfiyesinde şöyle açıklanmaktadır: "...havlusu içinde olan cami ve müstemilat ile ve mevzi-i mezburda bina etikleri

		(26c) Sokollu Mehmet Paşa Çarşısı (5)	Ferhat Paşa Camii Mahallesiinde (26c).						bezestandır. Ve zikr olunan bezestanın canib-i garbisinde olan dört bab dükkândır ve şimalınae bina ettikleri 21 bab dükkân-ı kebir ve iki bab dükkân-ı sağırdır. Ve bezeziye-yî mezkûrenin canib-i kiblesinde bina ettikleri sağır ve kebir iki bab dükkândır ve mevzi-i mezkurda vaki olup zikr edilen hanın canib-i kiblesinde bina ettikleri 26 bab dükkân-ı kebir ve bir bab dükkân-ı sağırdır. Ve mevzi-i mezkurda vaki' olub han-ı mezkur ahırının cenubunda vaki olan on dört dükkândır. Ve yine mevzi-i mezkûr da han-ı matur ile ahur-u mesfur mukabelesinde vaki olan 32 bab dükkân ile bir bab zir-i zemindir ve yine mevzi-i mezkurda bezazistan-ı salifü 't-teyen mukabelesinde bina olunan 5 bab dükkandır ve mevzi-i mezkurede ebniyye-yî mezkûreye muttasıl menzildir ki iki evi ve iki ocaklı hücreyi ve havluyu muhtevidir ve biri dahi bina-i mezkur kurbünde vaki olan arz-ı haliyedir. Hududu bir taraftan-milkinə ve bir taraftan-milkinə müntehid ve biri dahi kale-i mezkurun iskelesi tarafından olan arz-ı haliyedir" (26c)
11	4	SOKOLLU BEZASİSTANI (26c)	BELGRAD HARİCİNDE POLADNIHAD (26c)	XVI. yüz.yıl					H. 944 tarihli Sokollu Vakfiyesinde (26c); "Han-ı âli bünyanına ve bezestan-ı dilistana manend-i âb-ı hayat müstakil mecra ile azb ve firat müstevfa su getirip mevziaynu mezkûreyne vefa edecek miktardan ziyadını çeşmeler bünyad edip bu çeşmelerden icra ettiler" (26c).
12	1a	RÜSTEM PAŞA CAMİİ (21b) (21c) (21d)	TEKİRDAĞ-RODOSCUK (21)Ertuğrul Mahallesi (25)	H.960 (25) 1553 (2) (25) 1552 (4)	Mevcut H. 1257 1841'de tamir geçirmiş (25) 1955-1971 de esaslı bir onarım geçirmiş (4).	1 36 11 37			"Cami-i Şerif ve medrese der Rodoscuk" (21c), "Rodoscuk"ta merhum Rüstem Paşa Camii" (21d).Cami, medrese, bedesten, kervansaray, hamam ve imareten müteşekkil bir külliye'dir (25). 8000'e yakın Tekirdağ Ermenilerinin bu cami yapımı dolayısıyla doğudan geldiği söylenir (24). Tek kubbeli, bir camidir. Mermer şebekeli minberi vardır.

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. SEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
12	1b	RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ	TEKİRDAĞ -RODOSCUK (12c)	1553 (2)	Mevcut değil -1880 zelzelesinde yıkılmış üzerinde bir okul yapılmış 1950 lerde bu okul da yıkılmış (25) halen dış duvarlar mevcut.	1 11	38	"Cami-i şerif ve medrese der Rodoscuk" (21c) Medrese caminin mihrab tarafında düşük kottadır. Arazi kademelenmesinin uygun bir düzenleme ile sorun olmaktan çıktığı bir bütünlük gösterirler. Medrese odaları yıkılmış dış duvar kubbe izleri ile mevcuttur. Dersane odası mekân olarak cami ile nisbetlendirilmiş ve yüksek tutulmuştur. Bugün sadece bazı kaynaklarda kütüphane olarak geçen dersane odası mevcuttur.
12	1c	RÜSTEM PAŞA İMARETİ (21b) (21c) (21d)	TEKİRDAĞ -RODOSCUK (21c) (21d)	1553 (2) 1552-1553 (H. 960) (4)	Mevcut değil	1 11		"Kasaba-i Rodoscuk'ta merhum Rüstem Paşa İmaretı" (21c), "Rodoscuk'ta merhum Rüstem Paşa İmaretı" (21d). Caminin batısında denize kadar inen kubbeli ve sütunlu taş hücreler, imaret ve fodia fırınları, 1880 yangınından sonra yıkıldı (25). Bugün iki kalın paralel duvar bu yapılar a ait kalıntılardır (25). Geçirdiği yangından sonra yıktırıldı. Bugün arşası Şehir Parkıdır (4).
12	1d	RÜSTEM PAŞA KERVANSARAYI (21b) (21c) (21d)	TEKİRDAĞ -RODOSCUK (21)	1553 (2)	Mevcut değil	1 11	39	"Rodoscuk'ta merhum Rüstem Paşa Kârbansarayı" (21c) (21d).
12	1e	RÜSTEM PAŞA HANI VE BEDESTENİ	TEKİRDAĞ -RODOSCUK	1553 (2)	Bedesten Mevcut, 1955-1971'de onarılmış.	1	-	H. n tamamen yıkılmıştır (2). Bedesten 6 kubbeli olup halen kullanılmaktadır.
12	1f	RÜSTEM PAŞA HAMAMI	TEKİRDAĞ		Mevcut	1	-	"Kasaba-i Rodoscuk'ta bimennihi taalâ bina buyurdukları cami-i şerife muttasıl çifte hamamı"

12	2	SEMİZ ALİ PAŞA CAMİİ (4)	TEKİRDAĞ-EREĞLİ(4)	1561-1565 (1)	Mevcut 1865 H. 1282 de sultan Abdülaziz zamanında onarı- m görmüş (4).	1	-	(26b):Camiye yakın olan hamam bugün metruk bir durumdadır. Zamanımıza ulaşmıştır (4).
13	1	ALPULLU KÖPRÜSÜ SINANLI KÖPRÜSÜ (12b) (12c) (12d)	ALPULLU Alpullu Hayrabolu arasında Ergene Nehri üzerindedir.	XVI. yüzyıl (3) 1564 (3)	Mevcut	1	-	"Sinanlı'da Mehmet Paşa Köprüsü" (21c). 5 gözlü köprüde kemer açıklıkları büyüktür. 123m. uzunluğundadır (4). Ortada yüksek bir kemer 2 yanlarda küçük sivri kemerlerden müteşekkil sağlam durumda bir köprüdür (4).
14	1	LÜTFİ PAŞA MESCİDİ (14)	DİMETOKA Müsellim Köyü (14)	XVI. yüzyıl		1	-	Kanunî devri sadrazamı olan Lütfi Paşa'nın H. 948 tarihli Şer'îye siciline göre bu mescid için Edirne Aşçılar Çarşısında 20 dükkân ile 100000 akçe vakfettiği bilinmektedir (14).
14	2	LÜTFİ PAŞA MEKTEBİ (14)	DİMETOKA Müsellim Köyü (14)	XVI. yüzyıl		1	-	Kanunî Sultan Süleyman devri sadrazamı Lütfi Paşa'nın herhangi bir tahrir defterinde evkafına tesadüf edilmemiştir. Ancak H. 948 tarihli bir şer'îye sicili onun Dimetoka'da Müsellim Köyünde mescidi ile bir mektebi için 100000 akçe ile Edirne de Aşçılar çarşısında yirmi dükkânı vakfettiği anlaşılmaktadır (14). Konuyu açıklayan kısım aynen şöyledir (14): «سبب تحریر کتاب شرعی بود که قدوة الاکار والاعمال مدن العطف والاکرام حضرت لطفی ایشا یراهه تالی ماہنا لاجلہ فام مقام شول اولان حیدر ابن عبدالہ مجلس شرح شرحہ سزور حضرت ایشا قیلندن تسلیم مبلغ ... وکیل شرعیسی اولان محمد بن مصطفی بدتدن مذکور ایشا حضرت تریک قضاء دیم توہدن قرۃ مسلدہ واقع اولان مسجدرتہ و مطبخخانہلرہ وقف ایلدیوکلری روز بیگ راج الوقت اجماع و عمیہ ادرندہ آشچیلر چاروشوئدہ واقع اولان یکرلی ہارہ دکان الوب قیش ایلیم شول شرط اوززہ کہ تبلیغ سزوری سادات وقضاة و حکامہ وسایر اهل وظایف ومناصبہ

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKLİ NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
								<p>المطبخ و ... وولي دو الاز والاعراف ابو كمنكره و وية بالطلب كتب لوقدى محرر في التاليف من شهر آخر الربيع سنة ثمان و اربعين و تسعين شهره ...</p> <p>"Sebeb-i tahrir-i kitab-ı şeri'l budur ki kadvetü'l- ekâbir ve'l-efâhim ma'denü'l lûtf ve'l - ekârim hazret-i Lûtfi Paşa yesserallâhu taalâ ma yeşa cânibinde(n) kâim makâm-ı mütevellî olan Haydar-İbni Abdullah meclisi şer-i Şerifde mezbûr hazret paşa kablınden teslim-i meblağ... Vekil-i şer'isi olan Mehmet bin Mustafa yedinden mezkur paşa hazretlerinin kaza-i Dimmetoka'dan karye-i müslimde vaki olan mescidlerine ve muallim hanelerine vakf eyledikleri 100000 râyicü'l-vakt akçe ve mahmiye-i Edirne'de Aşşular Çarşısında vaki olan 20 pare dükkân olup kabz eyledim. Şol şart üzerine ki: Meblağ-ı merkumu sadrat ve küzat ve hükkâme ve sair ehl-i vezaif ve manasıba ve müflisin... Verilmeye diyu ikrar ve itiraf ettikten sonra bu vesika bi't-taleb ketbolundu. Tahriren fısşalis min şehri âheri'r rebüin li sene semâne ve erbâ'in ve tis'amie şâhûd.</p>
15	1	HÜSREV KETHUDA KERVANSARAYI (21b) (21c) (21d)	İPSALA (21)	XVI. yüzyıl	Yıkılmış günü- müze ancak bazı duvarları kalmış- tır (4).	1 14		"İpsala'da Hüsrev Kethüda Kervansarayı"(21c) (21d). Evliya Çelebi (12); taş duvarlarını kurşunlu kubbelerini ve özellikle aşhanesini övdüğü bu han, imareti, misafirhanesi, develikleri ile büyük bir yapı idi.
16	1a	SOKOLLU MEHMET PAŞA MESCİDİ	BOSNA VİSEGRAD'DA SOKOL KÖYÜ(14)	Soklu Bey XVI. yüzyıl	1806 ihtilâlinde tahribe uğramış (5)			"Peder-i azizleri seysü'l-ayan Cemâlüddin Sinan Bey ruhu için" (14) yapılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre (12): Ufak bir kalesi ve içinde camii, varoşusunda 700 ev, "dilkaşa" bir hamam, 1000 at alacak bir a-

			Nam Karye (26c)			1a	hıfı, 300 dükkânı, latif bir hamamı, çeşmeleri olan bir kasabadır. Bu hayratın cümlesi Sokollu Mehmet Paşa'nındır.
16	b	SOKOLLU MEKTEBİ (14)	BOSNA VIŞEGRAD'DA SOKLOVİK KÖYÜNDE(14)	XVI. yüz yıl	1806 ihtilâlinde tahribe uğramış (5)	1	"Peder-i azizleri Sinan Bey ruhları için Liva-i Bosna'da Kaza-i Vişegrad'da Soklovik nam Karyede bir mescid ile bir mektep bina ettiler ikisinin yevmî otuz akçe misafiri vardır (14)" Ali Bejtici aynı Vişegrad Köprüsü Risalesinde Sokollu Mehmet Paşa'nın doğmuş olduğu Rudo'da kurşun örtülü bir camii, harap mektebi, misafirhanesi, imareti bir misafirhanesi, bir su kemeri, bugün gençlik kulübünün olduğu yerde ve köprünün sağında kervansarayı, temelleri kısmen görülen hamamı ve bir su haznesi ve 1806 ihtilâlinde yanan birçok dükkânı bulunduğunu bildiriyor.(5)
16	1c	SOKOLLU MEHMET PAŞA İMARETİ (21b) (21c) (21d)	BOSNA (21c) (21d) Vişegrad (26c) Sarajevo ile Vişegrad arası (4).	1577-1578, H.985 (4)	Sarajevo ile Vişegrad arasında doğduğu Rudo'da yaptırdığı kervan sarayıyla birlikte tasarlanan imaret XIX. yüz yılda yıkılmıştır. Çeşmesi de vardır (4).		Bosna'da merhum Sokollu Mehmet Paşa İmaretini (21c)(21d). "... kârgir köprü kurbünde vaki olmuştur. Birunu ve enderunu tabhaneleri ve hanları ve matbah ve kiler ve sair amayire eyyim ve ensab olan ebniyye-i malûmeleri ile zümre-i fukara ve mesâkîn ve guraba mûsafirûn ve kâffeî ebna-î sebile vakf ve tesbil ettiler(26c) ve imaret-i amireye ve darü'z-ziyafe-i fahireye dahi müstakil mecra ile latif ve dilkûşa su getirip ma' için unuad olan ebniyye-i ruh-ı efdadan icra ettiler... imaret kurbünde 14 adet dükkân vardır (...)"(26c).
16	1d	SOKOLLU MEHMET PAŞA KERVANSARAYI	BOSNA (21c) Sarajevo (4)	1577-1578 (H.985) (4)	Mevcut Değil		"Bosna'da Mehmet Paşa Kervansarayını" (21c), (Bkz sıra no 16b/c)
16	1e	SOKOLLU HAMAMI	BOSNA Vişegrad (5)		1806 ihtilâlinde yok olmuş		(Bkz sıra no 16 b)

16	4	HACI SEYYİD CAMİİ(5)	SARAY BOSNA (5) Sarajevo (5)	H. 971, 1563 (5)	1697 de yanıp tekrar yapılmış (5).	12 yüzlü ince ahşap minaresi var (5).
16	5	KASIM PAŞA CAMİİ (5)	YUGOSLAVYA Bosna Osel (Osijek) Orta Hisarda (5)	H. 966, 1558 (5)		Son Cemaat mahalli yedi kubbeli (5).
16	6	GAZİ FERHAT PAŞA CAMİİ (5)	BOSNA (Benaluka (Banjaluka) (5)	H. 987. 1575 (5)	1952'de dış cephe taşları restore edilmiş	40 41 Minaresi camiye göre yüksek tek kubbeli bir camidir, son cemaat yeri üç kubbelidir (5).
17	1a	SOFU MEHMET PAŞA CAMİİ (21b) (21c) (21d) Karagöz Mehmet Paşa Camii (4), Karagöz Mehmet Bey Camii (5).	HERSEK (21) Mostar (4)	H. 965, 1557-1558 (4) Vakfiye H. 977; 1569 tarihlidir (5).	Mevcut iç kalem dekorasyonu son zamanlarda yapılmış (5)	42 "Camii-i şerif-i Sofu Mehmed Paşa Der Hersek"(21 c) Tek kubbeli bir camidir (4). Şerefe altı üç sıra skalaktitli orijinal bir minaresi vardır (4)H. 965, 1557 de Zaim Mehmet Bey Bin Saadet adlı bir zat tarafından inşa edildi (10).
17	1b	KARAGÖZ BEY MEDRESESİ (10).	Mostar (10)	1570 (10)		Mostar'da kurulan en eski medrese 1570'den biraz önce Karagöz Bey nakit olarak 100.000 dirhem vakfetmiş müderris ve diğer müstahdemlerin ücretlerini ve medresede ikamet eden talebelerin masraflarını 1570 tarihli vakfiyesinden öğrenilmektedir (10). Medrese 6 odalıdır (10). Biri derslik, biri öğretmen odası, dördü talebeler için ayrılmış idi (10). Cami bitişğinde olan bu yapı yakın zamana kadar tedrisat yapmakta iken, II. Dünya Harbinden sonra bir süre mesken olarak kullanılmış daha sonra terk edilmiştir (10). Şu an boştur ve onarımı gerekir durumdadır (10).

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GECİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
16	1f	SOKOLLU MEHMET PAŞA SARAYI (21b) (21c) (21d)	BOSNA (21) Sarajevo (4)		Mevcut değil			İstanbul'dan oldukça uzakta yapılan tek saray (4)
16	1g	SOKULLU MEHMET PAŞA KÖPRÜSÜ (21c) (21d)	BOSNA VIŞEGRAD (21d) Derin demekle benam bir çayırı geç reftar ve bikarar üzere (26c)	H.985, 1578 (8) (4).	1945'den sonra onarılarak kullanılmak tadır (4).	16		"Bosna'da Vişegrad Nam Kasabada merhum. Veziriazam Mehmed Paşa Köprüsü" (21 d). Kargır 12 gözlü bir âli köprü bina edip bunu dahi ebna-i sebile yakf ve tesbil ettiler (26 c). Evliya Çelebi (12) Banaluka (bugünkü Banjaluka) dan Rumeliye doğru inerken uğradığı Vişegrad'ın Derin nehri kenârında Hersek Sancağına bağlı, Sokollu Mehmed Paşa mütevellisi idaresinde müselleme ve muaf olduğundan bahisle kalesi, yüz kadar dükkânı güzel hamamı çeşmeleri, imareti ve ferah bir camii olan kasabada onbin kadar at, deve, katır alan kale gibi büyük bir han bulunduğunu, bütün bu hayırların Sokollu Mehmed Paşa mütevellisi idaresinde müselleme ve muaf olduğundan bahisle kalesi, yüz kadar dükkânı güzel hamamı çeşmeleri, imareti ve ferah bir camii olan kasabada ve yazarı İvo Andriç'e 1961 Nobel Edebiyat ödülünü kazandırmıştır (9). Kanunî vezirlerinden Gazi Ali Paşa'nındır(5).
16	2	GAZİ ALİ BEY CAMİİ (5)	SARAY BOSNA (5)	H.968. 1560 (5)	Mevcut (5)			
16	3	BOZACI CAMİİ (5)		H.963 1555 (5)	1697 Avusturya işgalinde yanmış. H.1165; 1751 de Oruç-Zade Hacı Hasan Ef. yaptırdı (5)			Kubbeli ve mermer sütunlu son cemaat yeri var (5)

MENZİL NO	SIRA NO	ESERİN ADI	BULUNDUĞU YER	YAPILIŞ TARİHİ	MEVCUT DURUMU VE GEÇİRDİĞİ ONARIM	BKZ. ŞEKİL NO	BKZ. FOTO NO	AÇIKLAMA VE NOTLAR
17	1c	SOFU MEHMET PAŞA KÖPRÜSÜ (8)	YUGOSLAVYA Banja Luka (8)	Cami ile beraber				
17	2	MOSTAR KÖPRÜSÜ	HERSEK NAVATRA (8) (12)	1566-1574 (8) (12) H. 974, 1566 (5)	Mevcut mamur	-	43	Mimar Sinan'ın çıraklarından Hayrû'd-din tarafından yapıldığı söylenmektedir (5). Ayrıca H. 965 senesinde Hersek Sancak Beyi Hadım Haydar Paşa emriyle Karagöz Beyin nezaretinde yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur (5). Kanunî Sultan Süleyman binasıdır (5). "Most" Boşnakça ve Sırpçada köprü demek olduğundan ismini zincire asılı bir geçitten almaktaymış (5). Kalesi köprünün başlarındaki iki küçük kuleden ibaret olup, dirsekli burçlarla ayrıca tahkim edilmiştir (5). Kaleler üstündeki burçta şehirliler toplanıp sohbet ederlermiş (5).
18	1a	SOKOLLU KAYA PINARI CAMİİ(14)	SELANİK KURBÜNDE Sidre-Kapı Kasabası Kaya Pınarı mevkii (14) (26c)	XVI. yüzyıl		-	-	"Latif bir cami" (26c).
18	1b	SOKOLLU DARÜLTALİMİ (26c)	SELANİK Sidre-Kapı Kaya Pınarı Mevkii (26c)	XVI. yüzyıl		-	-	

18	1c	SOKOLLU KERVANSARAYI	SELANİK Sidre-Kapı Kaya Pınarı Mevkii (26c)	XVI. yüzyıl			<i>"Kervansaray ve etrafındaki civarında olan ..bab dekâkin üç bab esirci odaları ve yekta hamam ve galle anbarı ve üstünde olan çardak ve ahur ve üstünde iki karşı evle ve yanlarında sofalar ve cümleyi muhit biri taş duvardır ve zikr olunan evlerde vakıfların kendi cabileri sakin olsun deyu şart ettiler (26c)"</i>
19	1a	SOKOLLU MESCİDİ (26c)	VARNA (26c)	" "			<i>"Bezazistan ortasında" (26c)</i>
19	1b	SOKOLLU RUMELİ BEZAZİSTANI (26c)	VARNA Balçık Kasabasında (26c)	" "			<i>"Ortasında bir mescid (14) (26b), iki dükkân ve onbeş mahzeni müştemildir. Yakınlarında altı dükkânla bir han daha vardır" (26c).</i>
20	1	MUSTAFA PAŞA CAMİİ(21c) (21d) Sokollu Mustafa Paşa Camii (4)	BUDİN (21c) (21d) Buda (4)	1566-1578 (4)	Mevcut değil 1686 yılında Bu- din'in düşmesi ü- zerine Macarların yıktağı Osmanlı yapıları arasında olduğu sanılıyor (4).		<i>"Budin'de maktul Mustafa Paşa Camii, türbesi andadır" (21c) (21).</i> <i>Sokollu Mehmet Paşa ile amca çocukları olan Mustafa Paşa 1566'da Budin Beylerbeyliği'ne atanmış ve 1578'de idamına kadar bu görevde kalmıştı. Budin'de toprağa verilen Mustafa Paşa'nın türbesi, kalenin alt tarafındaki Aşağı Varoş'ta bulunuyordu (4).</i> <i>Evliya Çelbi'ye göre türbenin önünde yer alan cami kurşun kaplı kârgir kubbeli usta elinden çıkmış süslü bir eserdi (12).</i>

Foto No 3: Silivri
Köprüsü (Bkz Tablo,
Menzil No:2)

Foto No 4: Büyükçekmece
Mimar Sinan Yapılan
Mescid minaresi ve çeşme
(Bkz. Menzil No 1,
şekil 2)

Foto No 6: Lüleburgaz
/Büyükkarıştıran Köprü
(Bkz Tablo, Menzil No:4)

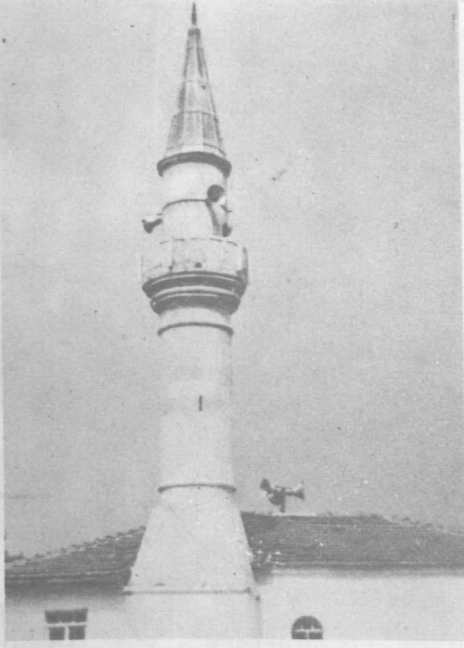

Foto No 5: Lüleburgaz/Büyükkarıştıran Camii (Bkz Tablo, Menzil No:4)

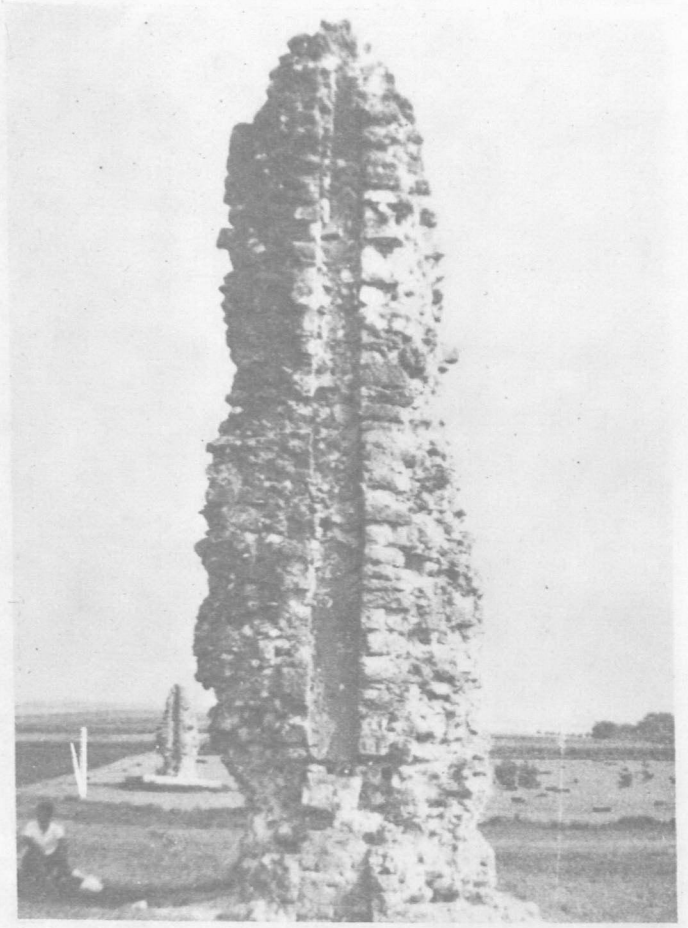

Foto No 7: Lüleburgaz/Büyükkarıştıran 1'nolu Su terazi kulesi (Bkz Tablo, Menzil No:4)

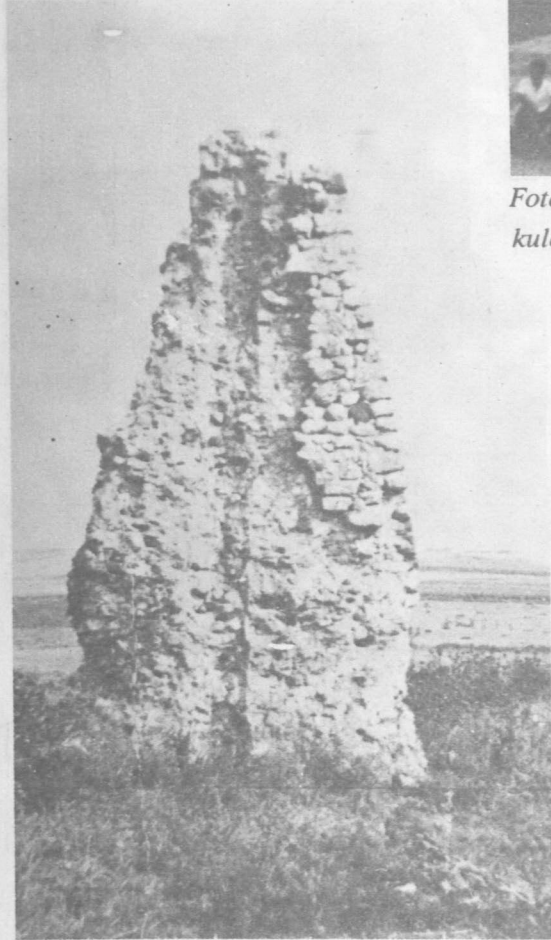

Foto No 8: Lüleburgaz/Büyükkarıştıran 2'nolu Su terazi kulesi (Bkz Tablo, Menzil No:4)

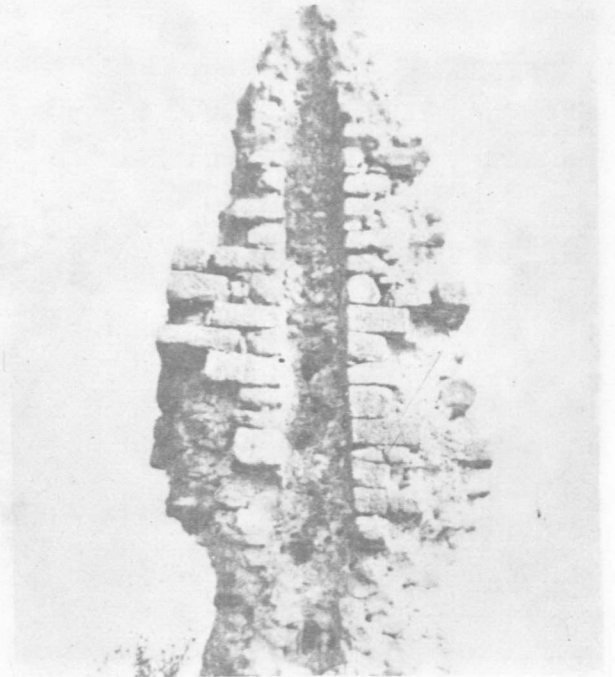

Foto No 9: Lüleburgaz/Büyükkarıştıran 3'nolu Su terazi kulesi (Bkz Tablo, Menzil No:4)

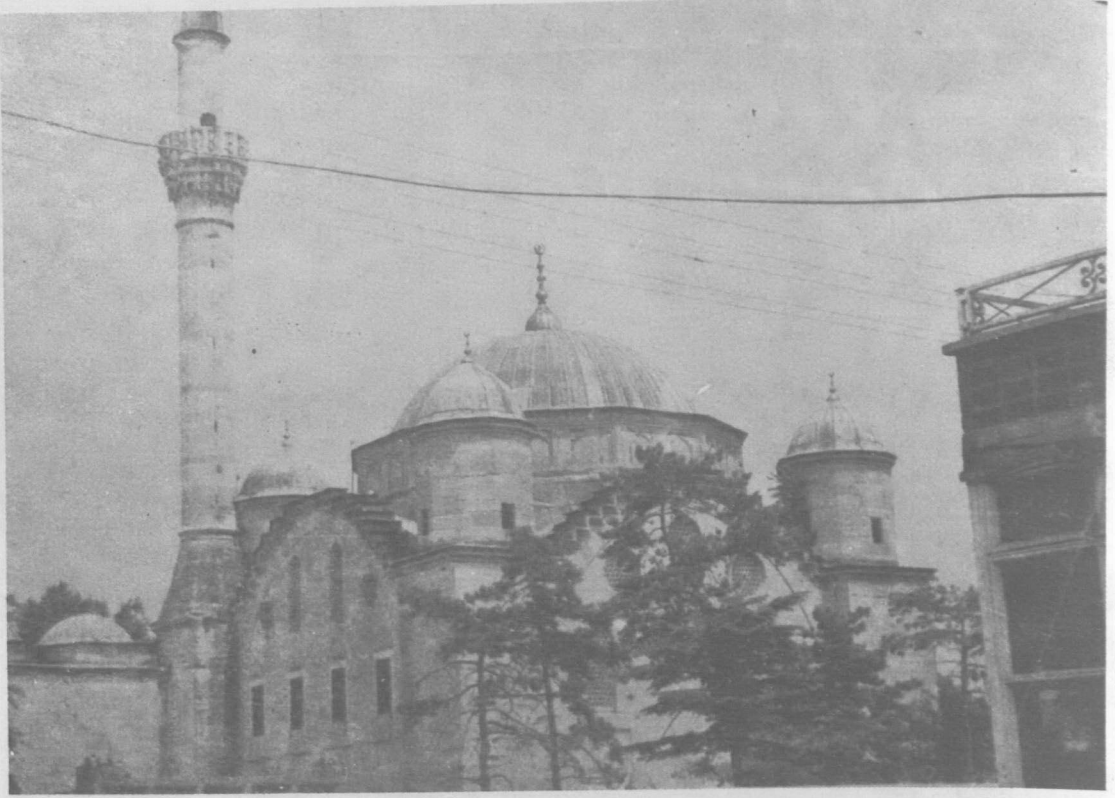

Foto No 10: Lüleburgaz Sokollu Külliyesi Cami (Bkz Tablo, Menzil No:5)

Foto No 11: Lüleburgaz Sokollu Külliyesi Dua Kubbesi (Bkz Tablo, Menzil No:5)

Foto No 12: Lüleburgaz Sokollu Külliyesi Hamam (Bkz Tablo. Menzil No:5)

Foto No 13: Lüleburgaz Sokollu Külliyesi Köprü (Bkz Tablo, Menzil No:5)

Foto No 14: Babaeski Cedid Ali Paşa Camii (1988) (Bkz Tablo 1, Menzil No:6)

Foto No.15: Babaeski
Cedid Ali Paşa Medresesi
duvar kalıntısı ve Camii
'1988) (Bkz. Tablo,
Menzil No:6

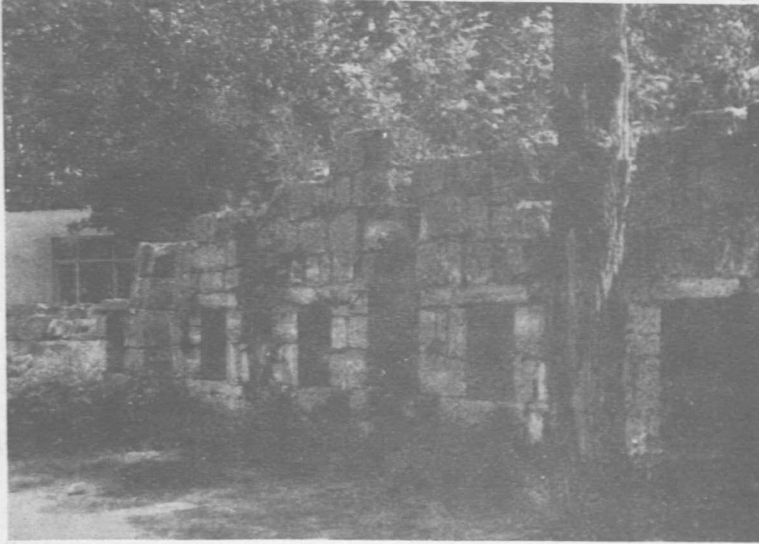
Foto No 16: Drina Köprüsü (Vişegrad) (Menzil No:16)

Foto No 17: Havsa Sokollu Külliyesi Cami ve Çarşı görünüşü (1940
lar). Kaynak: Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü

Foto No 18: Havsa Sokollu Külliyesi Dua Kubbesi ve Cami (1988)

Foto No 19: Havsa Sokollu Külliyesi Taşınmış Kervansaraya bitişik, Dükkan Modülleri(1988) Bkz. Tablo. Menzil No:7 Şekil No: 7,8)

Foto No 20: Havsa Sokollu Külliyesi Hamam (1988) (Bkz Tablo, Menzil No:7)

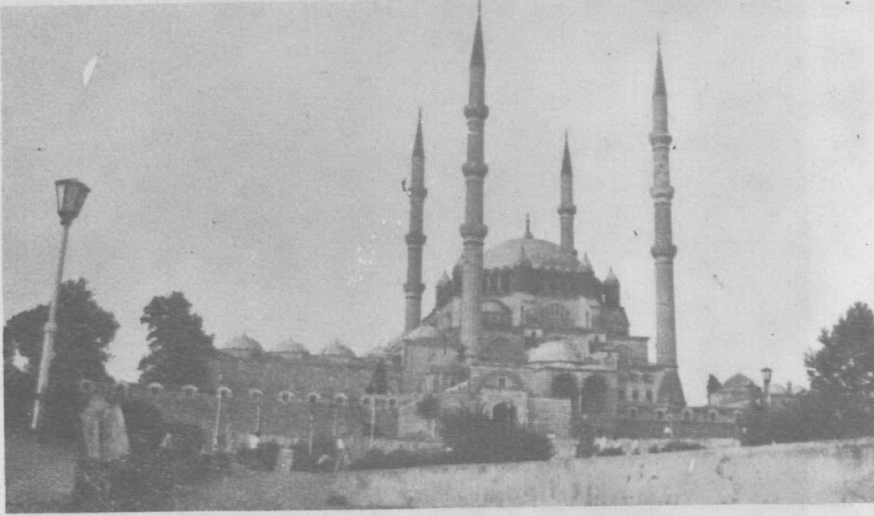

Foto No 21: Selimiye Camii/Edirne (1988) (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

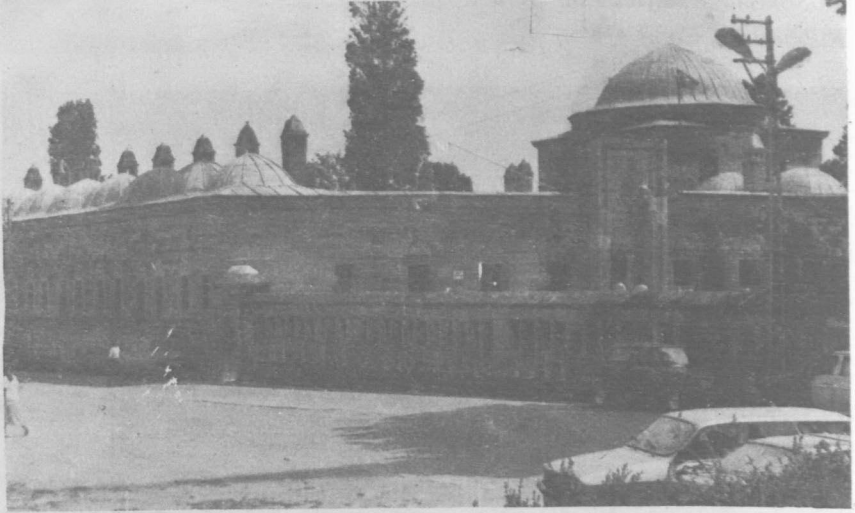

Foto No 22: Selimiye Medreseleri/Edirne (1988) (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

Foto No: 23: Şeyh Çelebi
Camii/ Edirne (1958)
(Bkz Tablo 1, Menzil No:8)
Kaynak: Vakıflar Genel
Müdürlüğü.

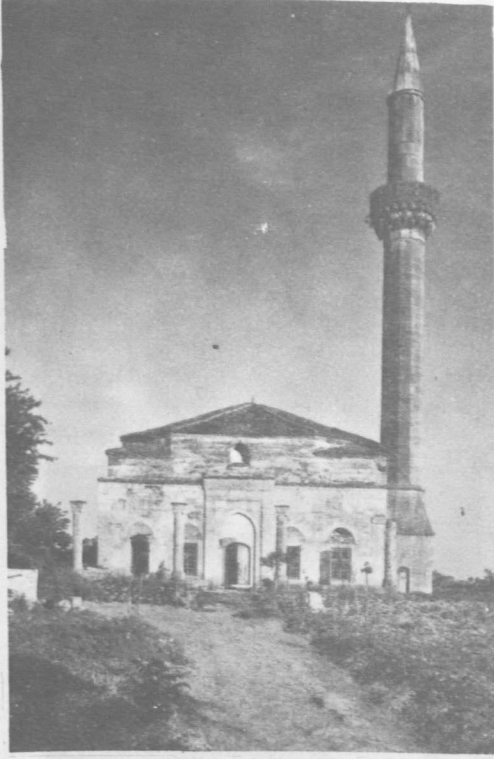

Foto no 24: Deftardar
Mustafa Paşa Camii
(1958) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü

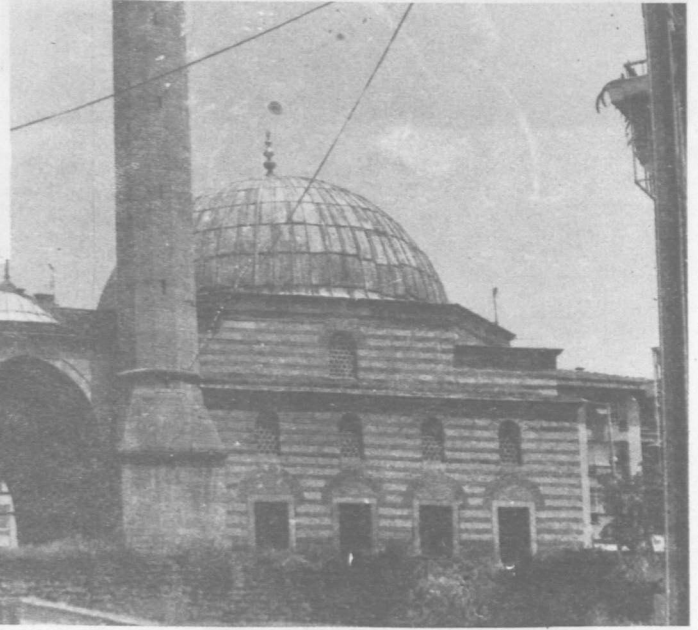

Foto No 25: Deftardar Mustafa Paşa Camii (1988)

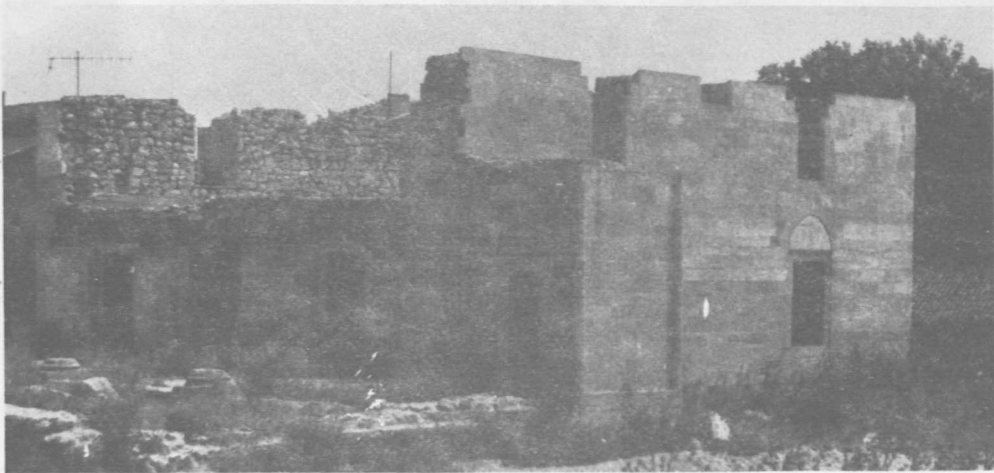

Foto No 26: Taşlık Camii/Edirne (1988) (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

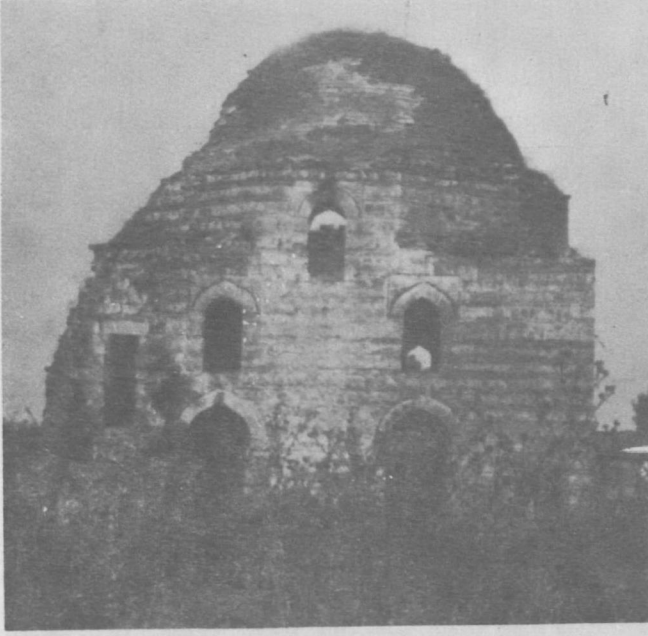

Foto No 27: Timurtaş Camii/Edirne
(1988) (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

Foto No 30: Terazi Kasrı/Edirne (1988)
(Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

Foto No 28: Sule Çelebi Camii/Edirne (1956) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

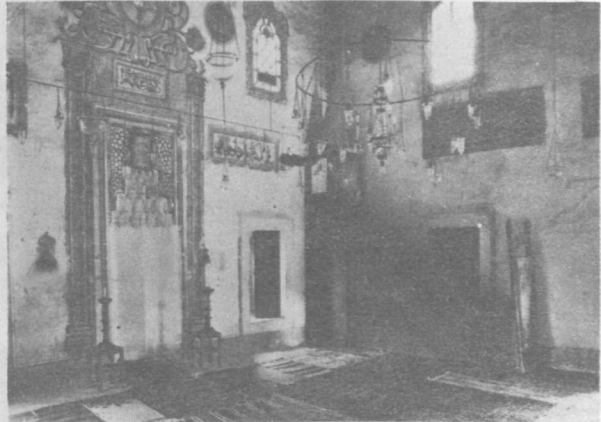

Foto No 29: Sule Çelebi Camii/Edirne (1956) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü (Bkz Tablo 1, Menzil No:8)

Foto No 31: Ali Paşa
Çarşısı Edirne (1958)
Kaynak: Vakıflar Genel
Müdürlüğü (Bkz. Tablo,
Menzil No:8)

Foto No 32: Ali Paşa
Çarşısı ve Edirne Kalesi
burçlarından biri olan saat
kulesi (1958) (Bkz. Tablo,
Menzil No: 8) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü

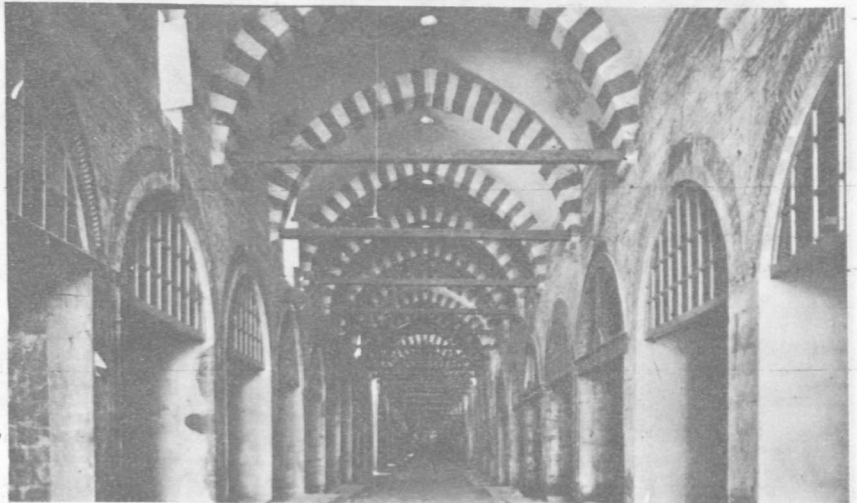

Foto No 33: Ali Paşa
Çarşısı(1958) (Bkz Tablo,
Menzil No:8) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü

Foto No 34: Rüstem Paşa Kervansarayı (1963) (Bkz Tablo, Menzil No:8) Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü

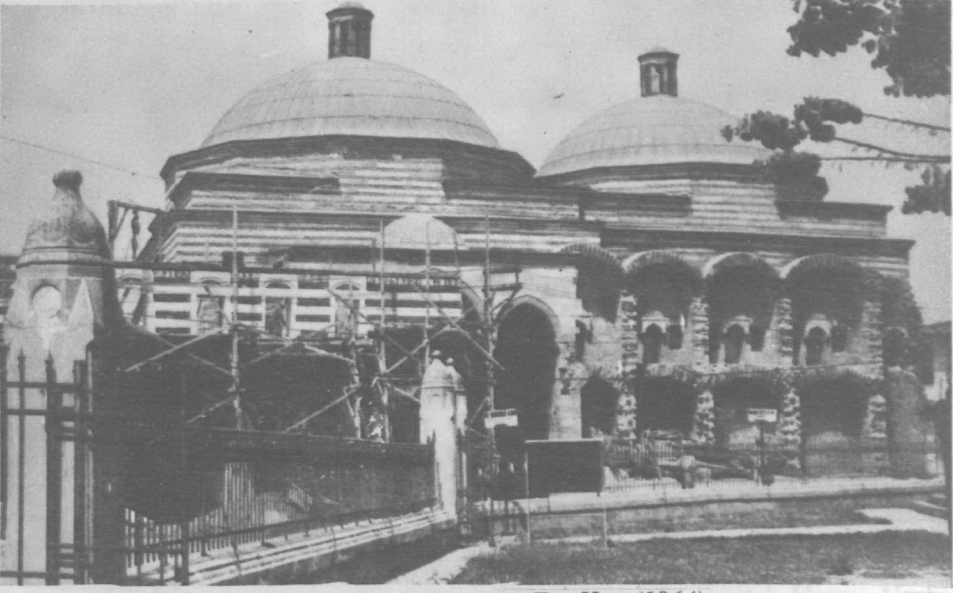

Foto No 35: Sokollu Mehmet Paşa Hamamı ve Tırıs Han (1964) (Bkz Tablo, Menzil No:8) Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü

Foto No 36: Rüstem Paşa Camii/Tekirdağ (1969) (Bkz Tablo 1, Menzil No:12) Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü

Foto No 37: Rüstem Paşa Camii/Tekirdağ (1969)
(Bkz Tablo, Menzil No:12) Kaynak: Vakıflar
Genel Müdürlüğü

Foto No 38: Rüstem Paşa Medresesi/Tekirdağ
(1969) (Bkz Tablo 1, Menzil No:12) Kaynak:
Vakıflar Genel Müdürlüğü

Foto No 39: Rüstem Paşa Külliyesi Kalıntıları/Tekirdağ (1969) (Bkz Tablo 1, Menzil No:12)
Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü

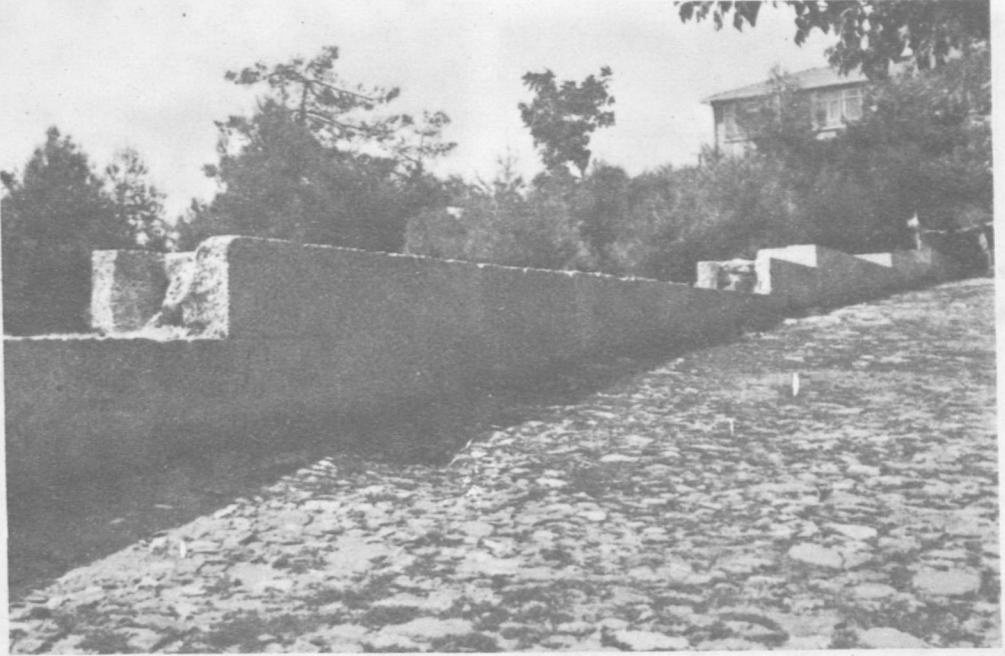

Foto No 41: Banja Luka'da Gazi Ferhad Paşa cami'i. (Foto: Ekrem Hakki)

Foto No 40: Banyaluka'da
Gazi Ferhad Paşa
cami'i (Foto: Ekrem Hakki)

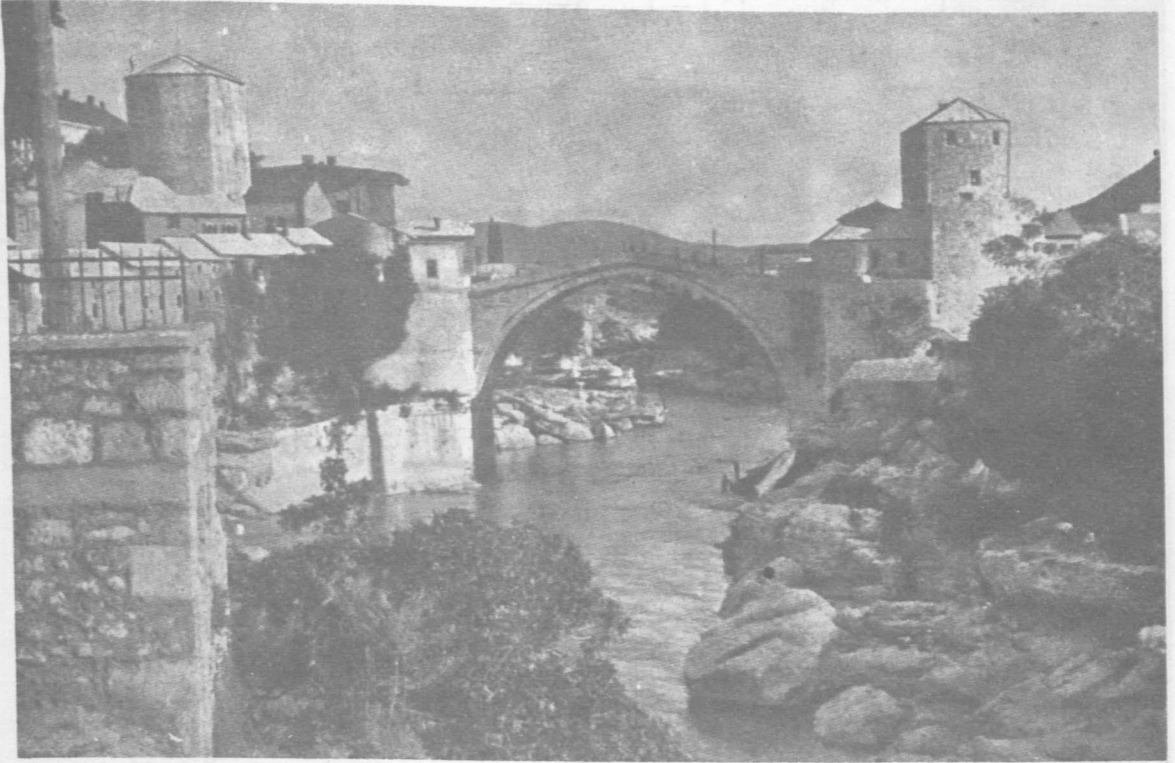
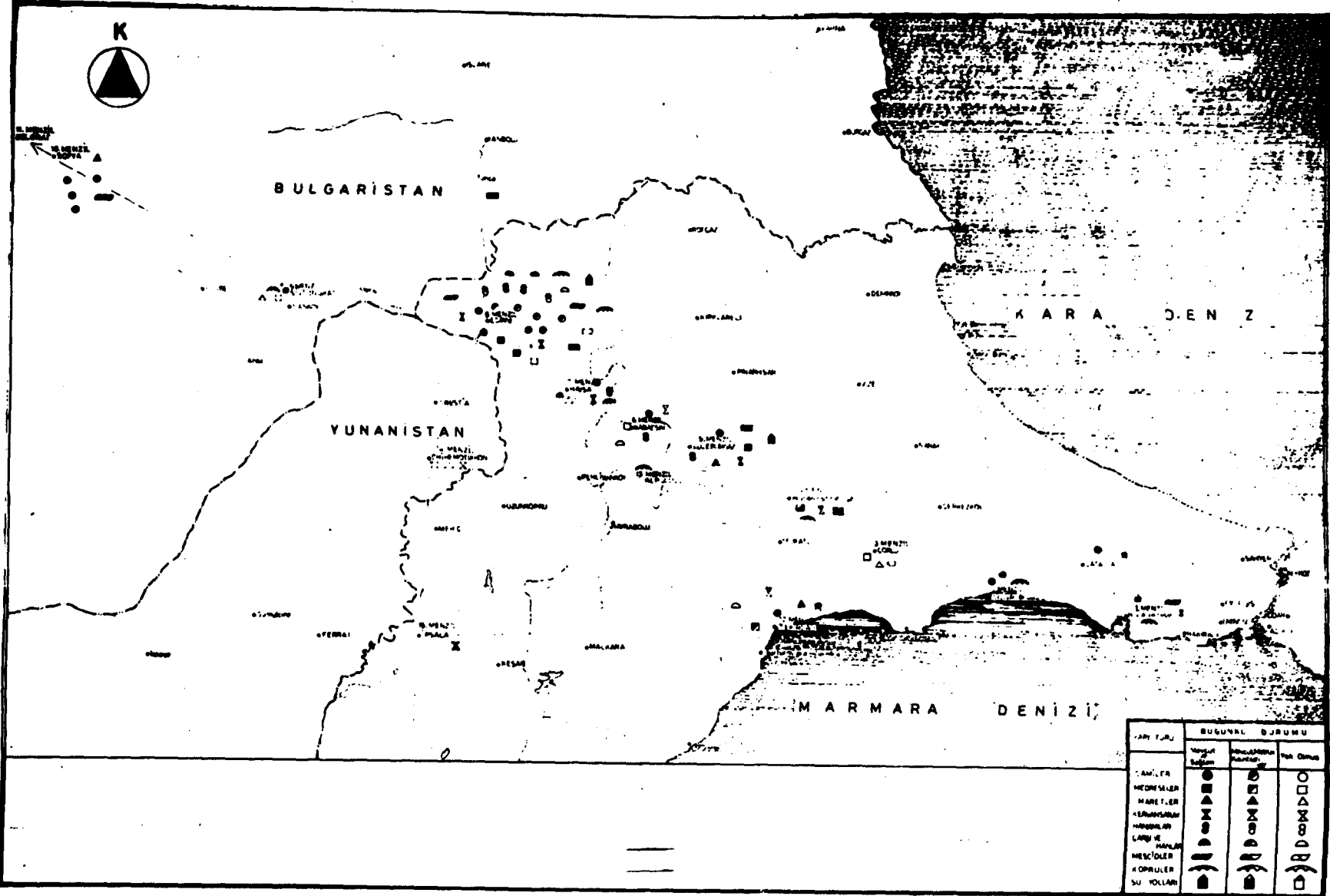

Foto No 43: Mostar'da köprü ve kal'eler. Kaynak: E.H. Ayverdi, Vakıflar Dergisi III.

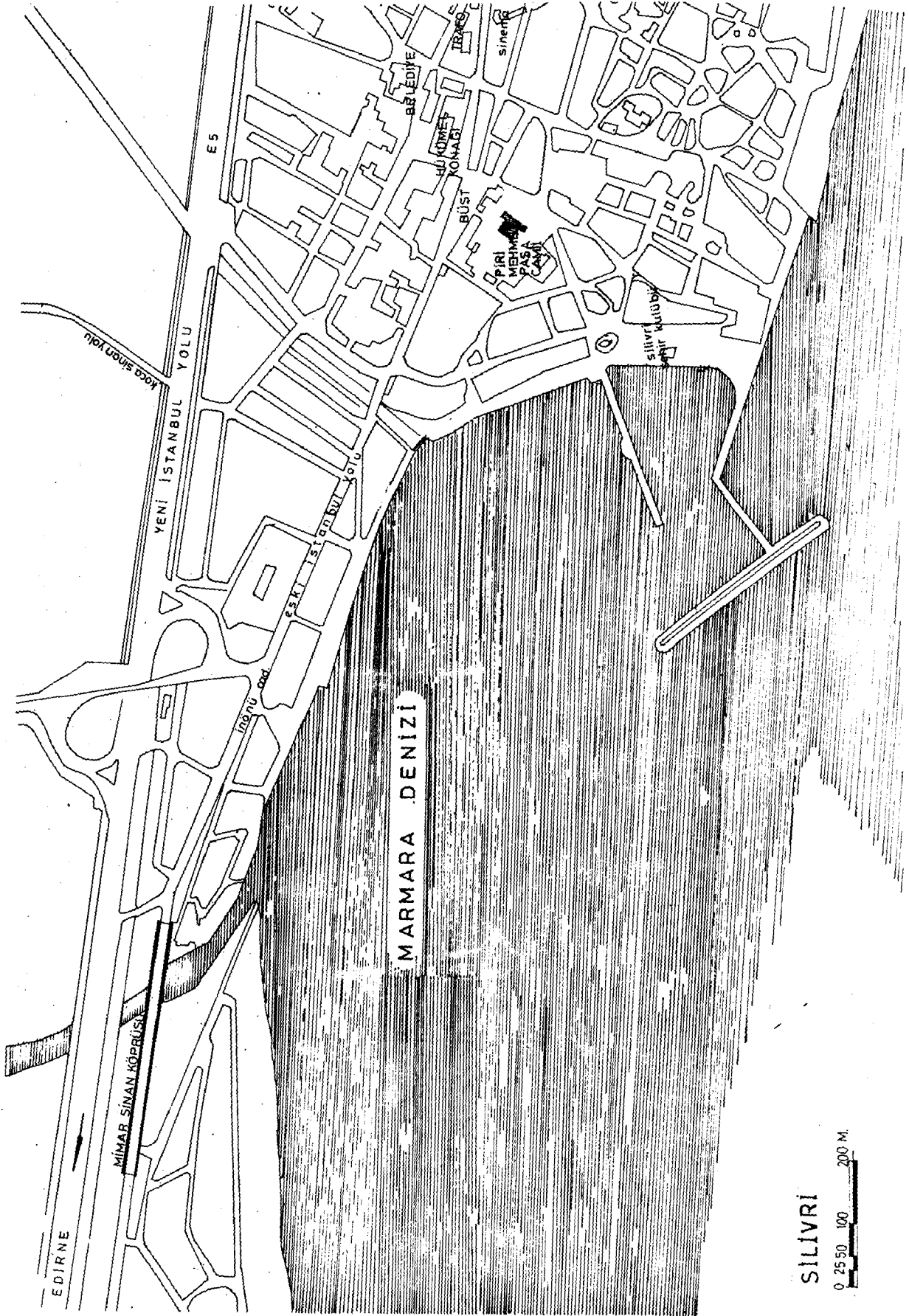
Foto No 42: Mostar'da Karagöz
Mehmed Bey cami'i
Kaynak: Ekrem H. Ayverdi,
Vakıflar Dergisi III.

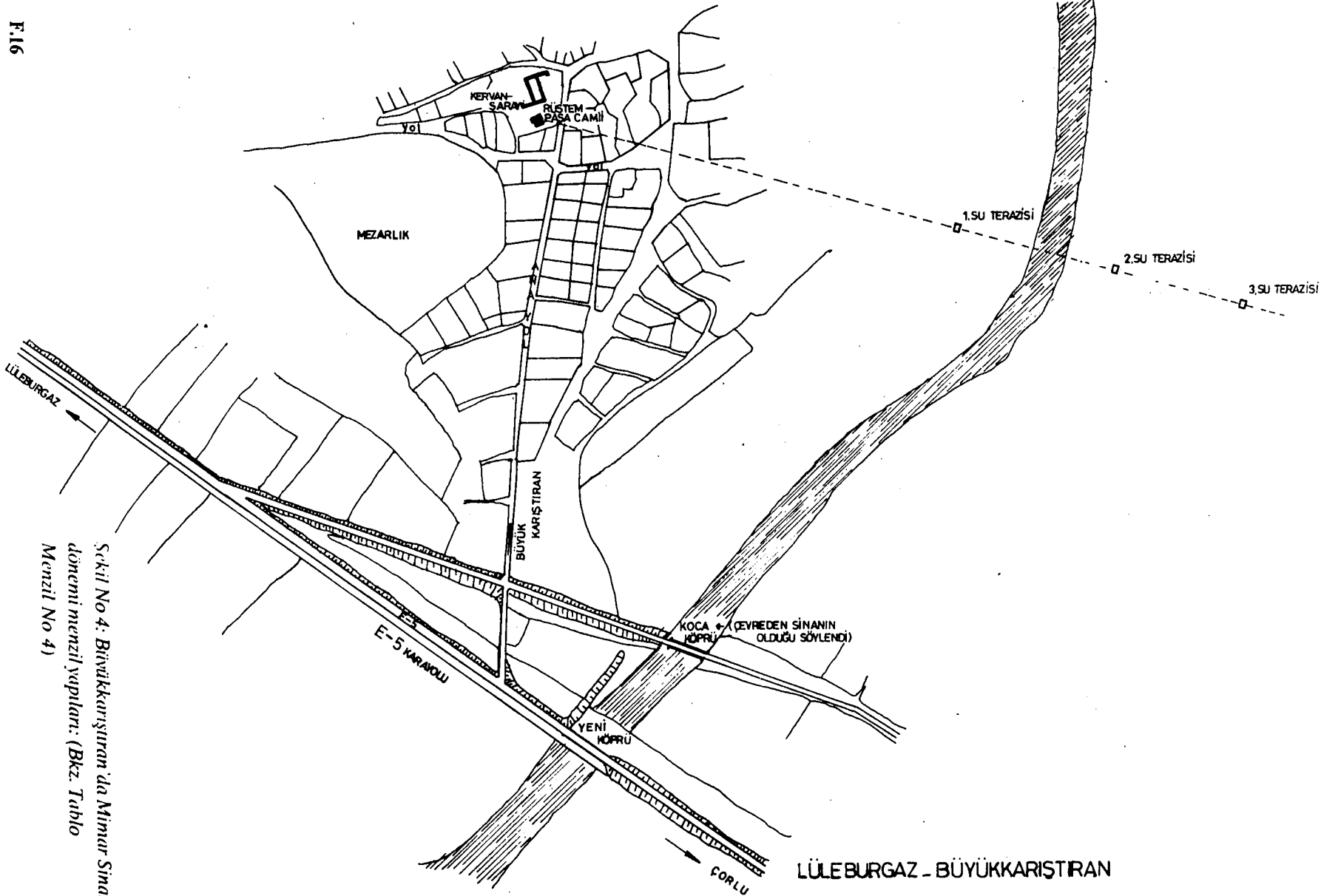

Şekil No 1: İstanbul-Belgrad arası Mimar Sinan dönemi menzül yapıları

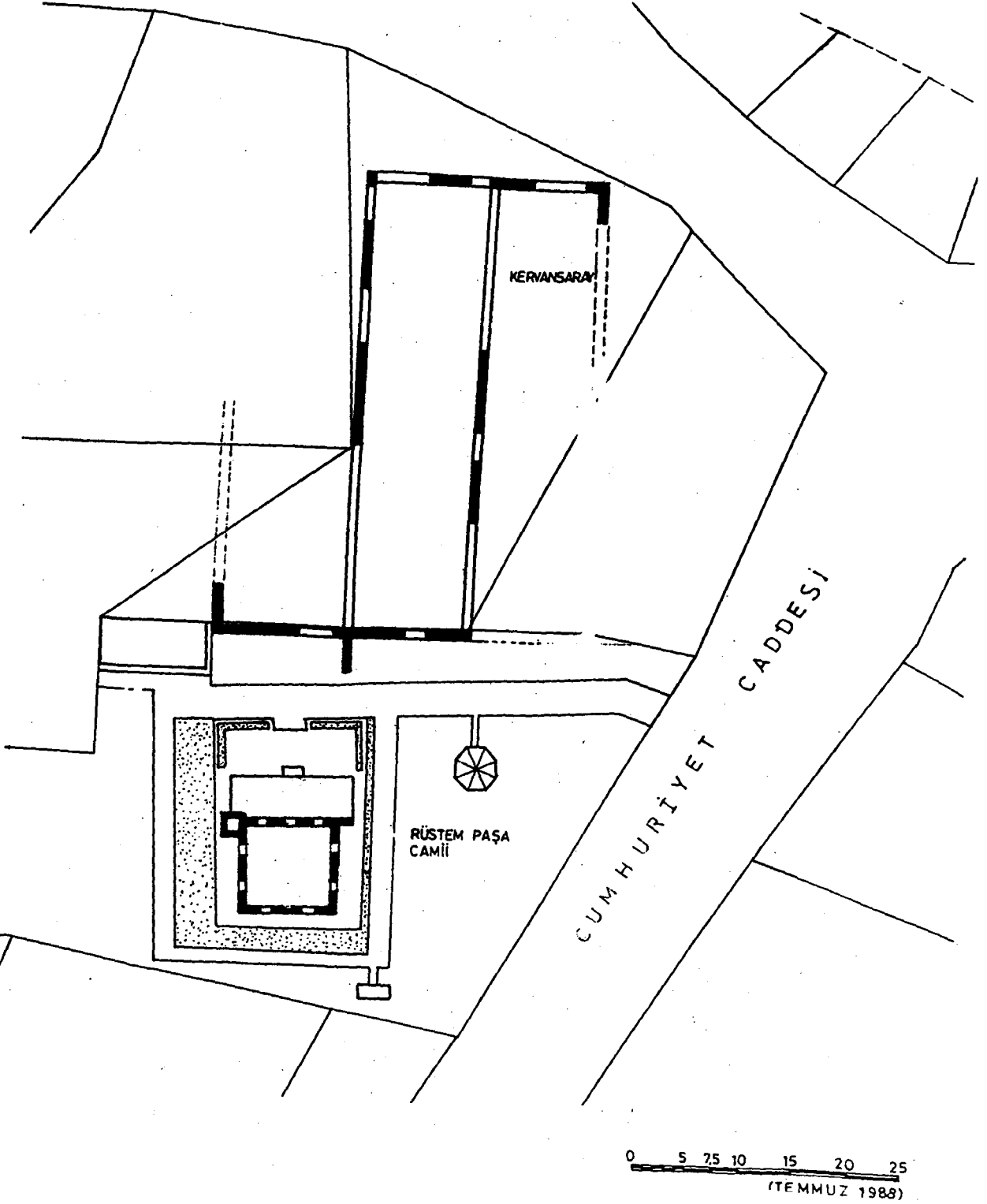
Şekil No 3: Silivride Mimar Sinan dönemi yapıları. Eski ve Yeni İstanbul Yolu (Bkz. Tablo Menzil No 2)

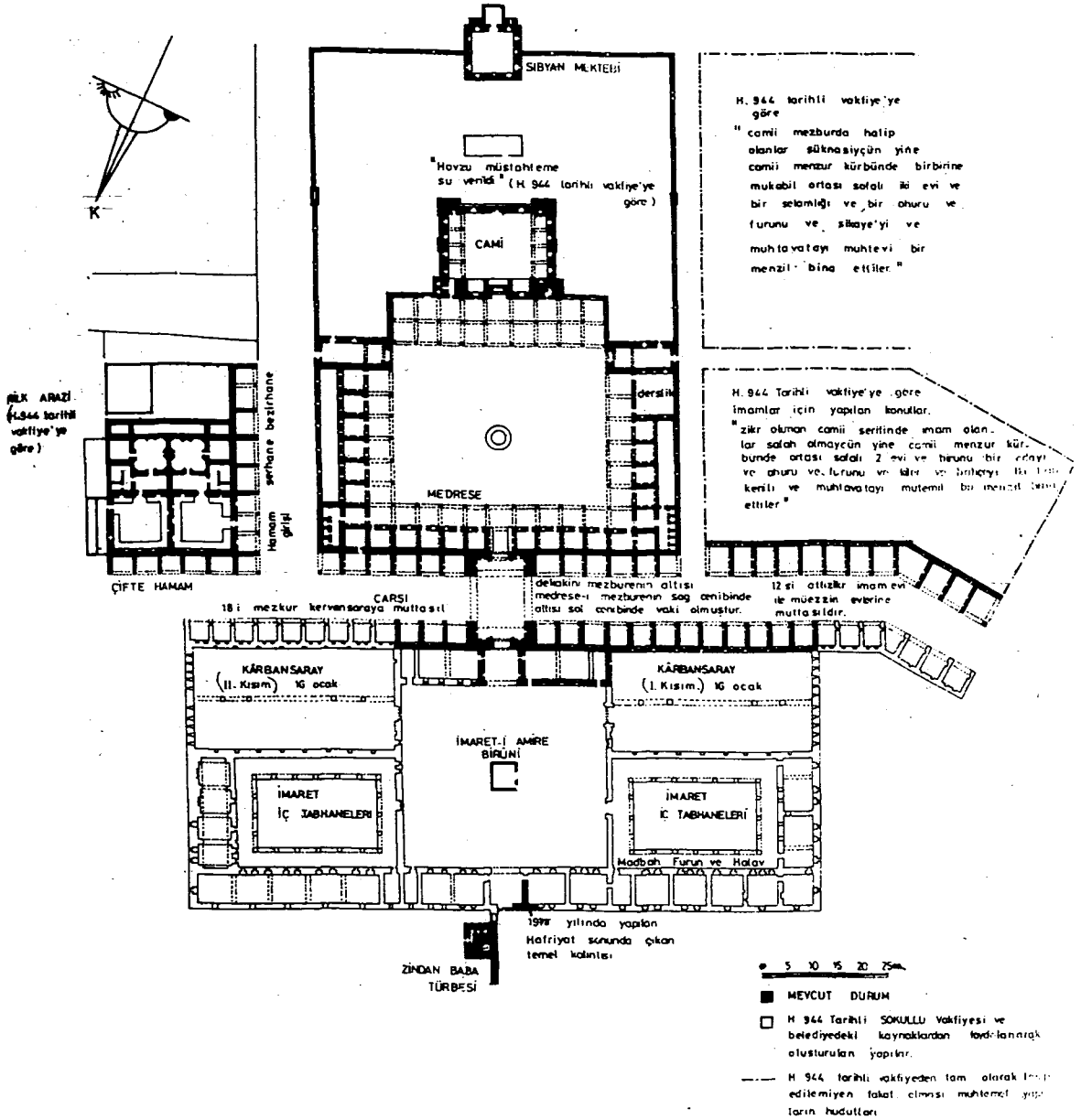
LÜLEBURGAZ - BÜYÜKKARIŞTIRAN

0 50 75 100 150 200 250
(TEMMUZ 1988)

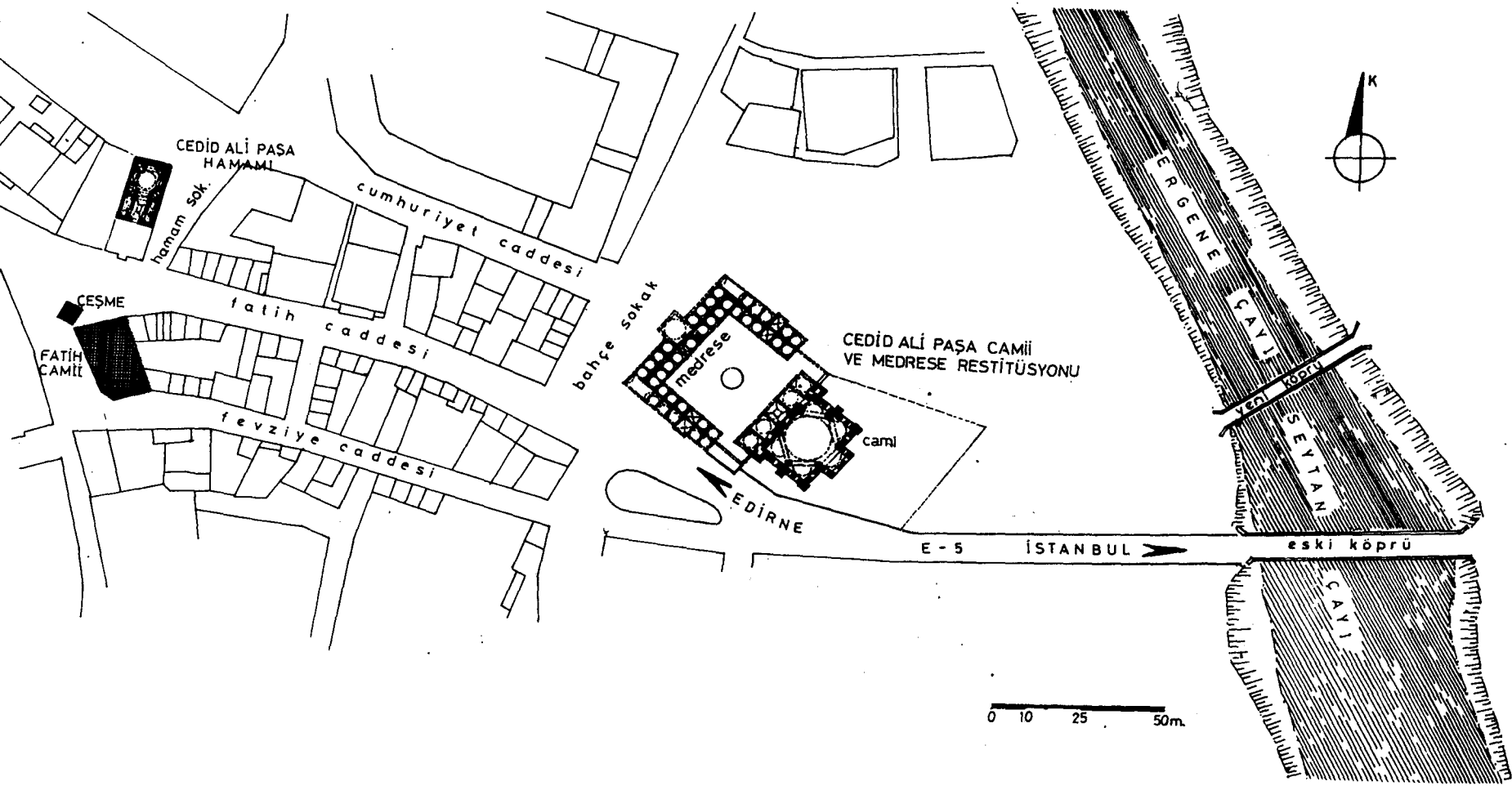
Şekil No 4: Büyükkarıştıran'da Mimar Sinan dönemi menzilli yapıları: (Bkz. Tablo Menzil No 4)

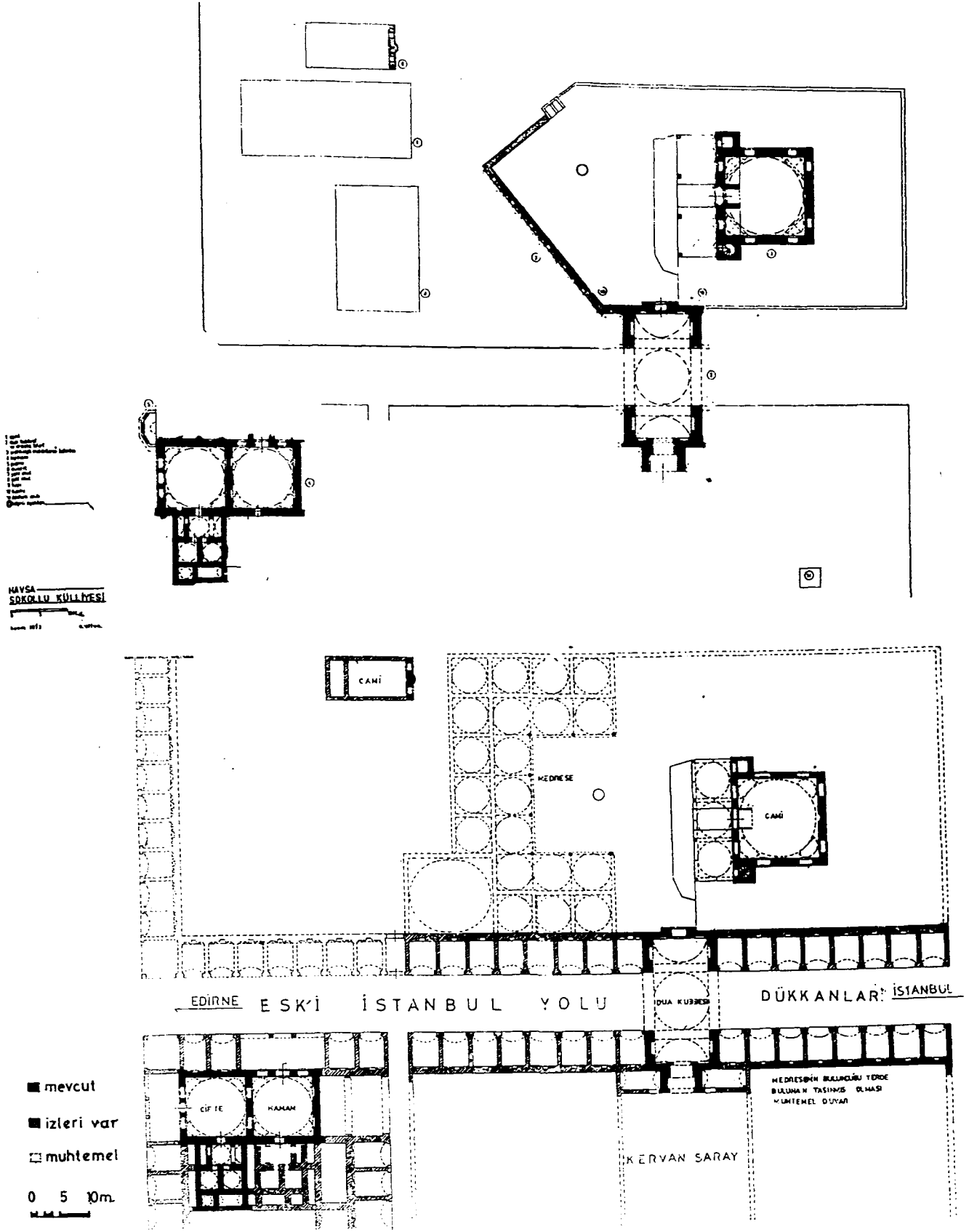
Şekil No 5: Büyükkarışiran'da Mimar Sinan dönemi menzil yapıları (Bkz. Menzil No:4)

Şekil No 6: Lüleburgaz'da Mimar Sinan dönemi Menzil Yapıları (Bkz. Tablo Menzil No 5)

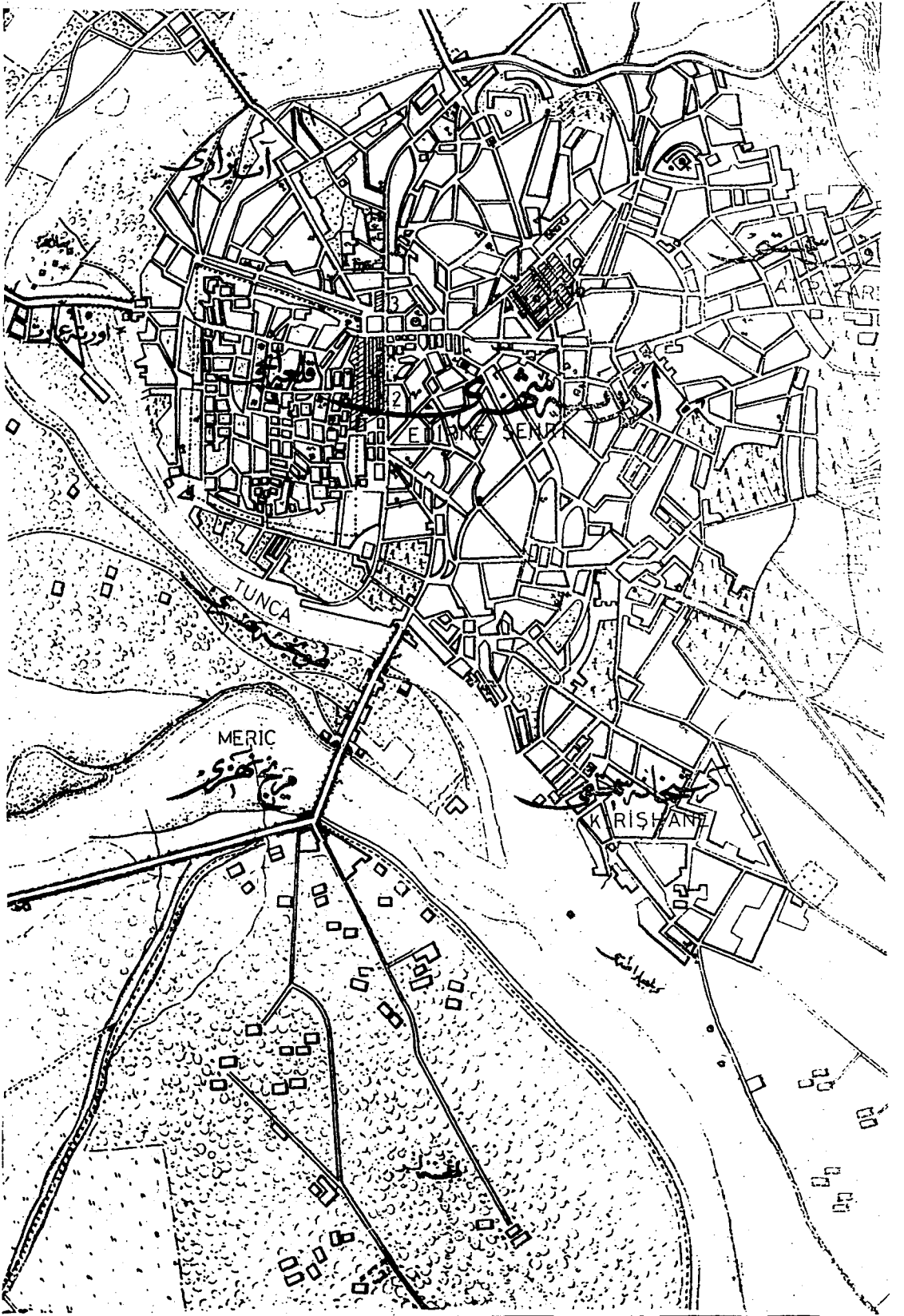

Şekil No 7: Babaeski'de Mimar Sinan dönemi menzil yapıları (Bkz: Tablo Menzil No:6)

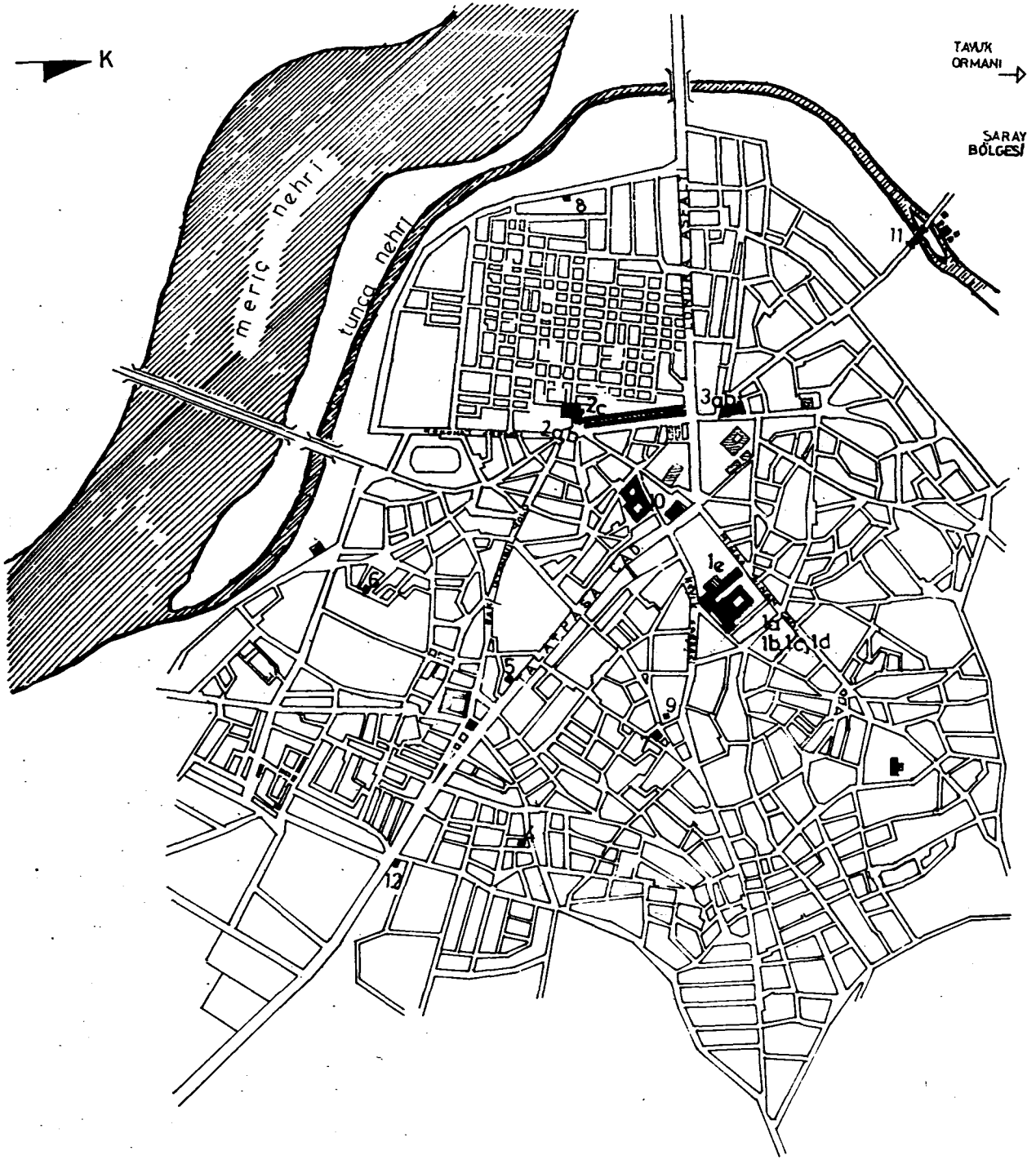

Şekil No 8: Havsa, Mimar Sinan yapıları ile ilgili bir Restitüsyon Çalışması (1988)
(Bkz. Tablo Menzil No.7)

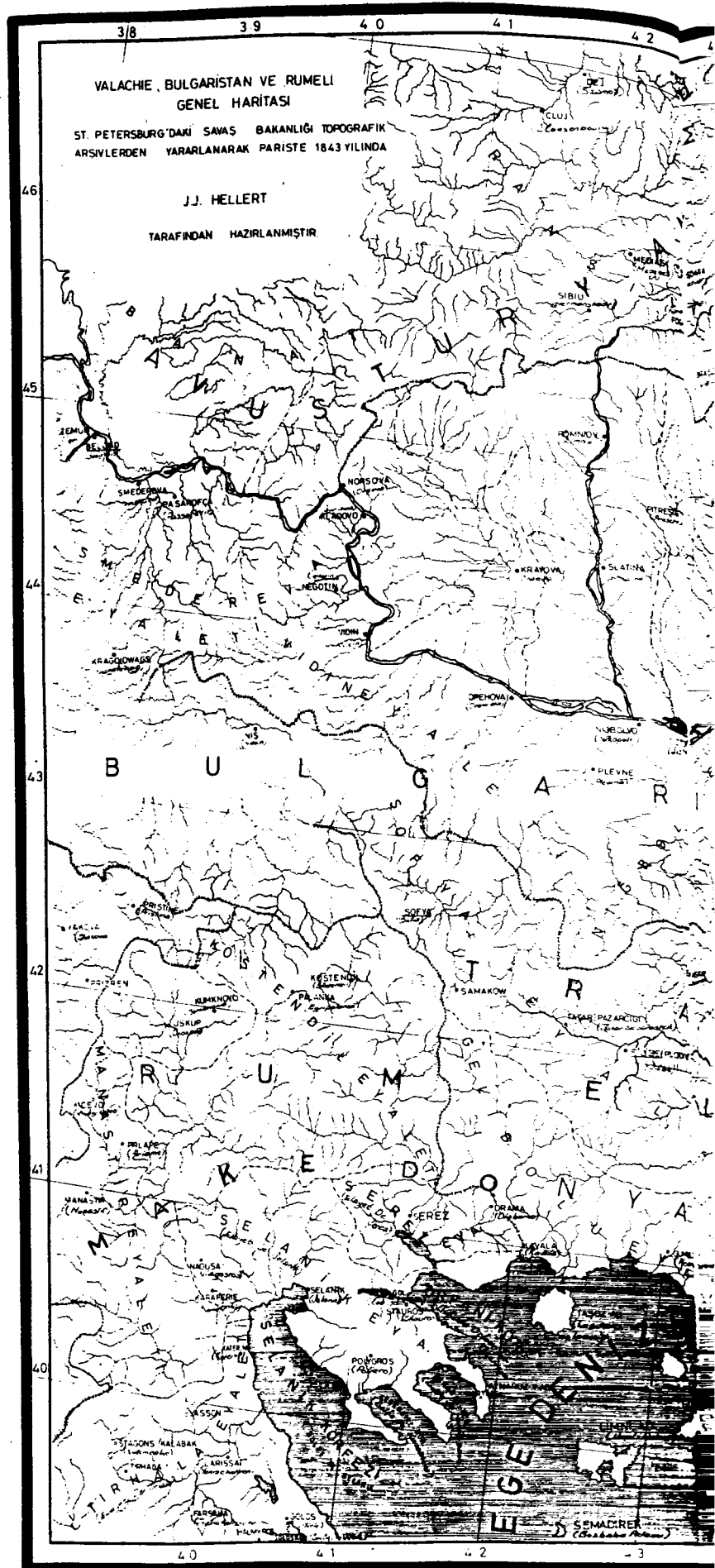

Şekil No 9: Balkan Harbi yıllarında hazırlanmış askeri amaçlı bir haritada Edirne
Kaynak: Bayezit Üniversite Kütüphanesi Albüm No.: 90425

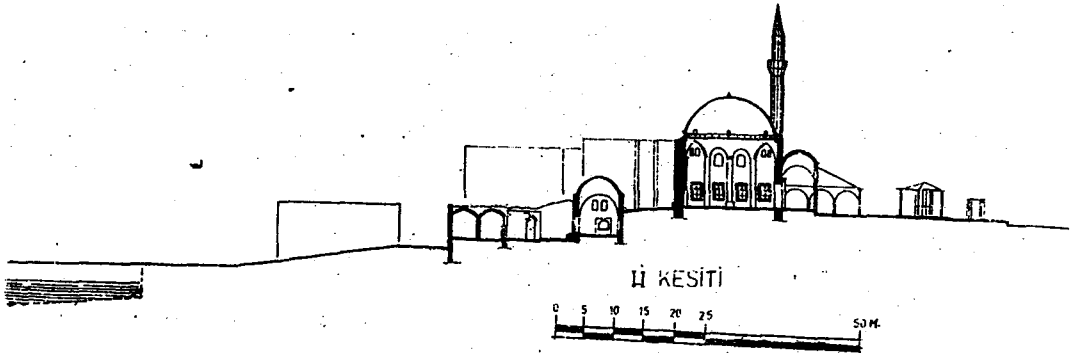
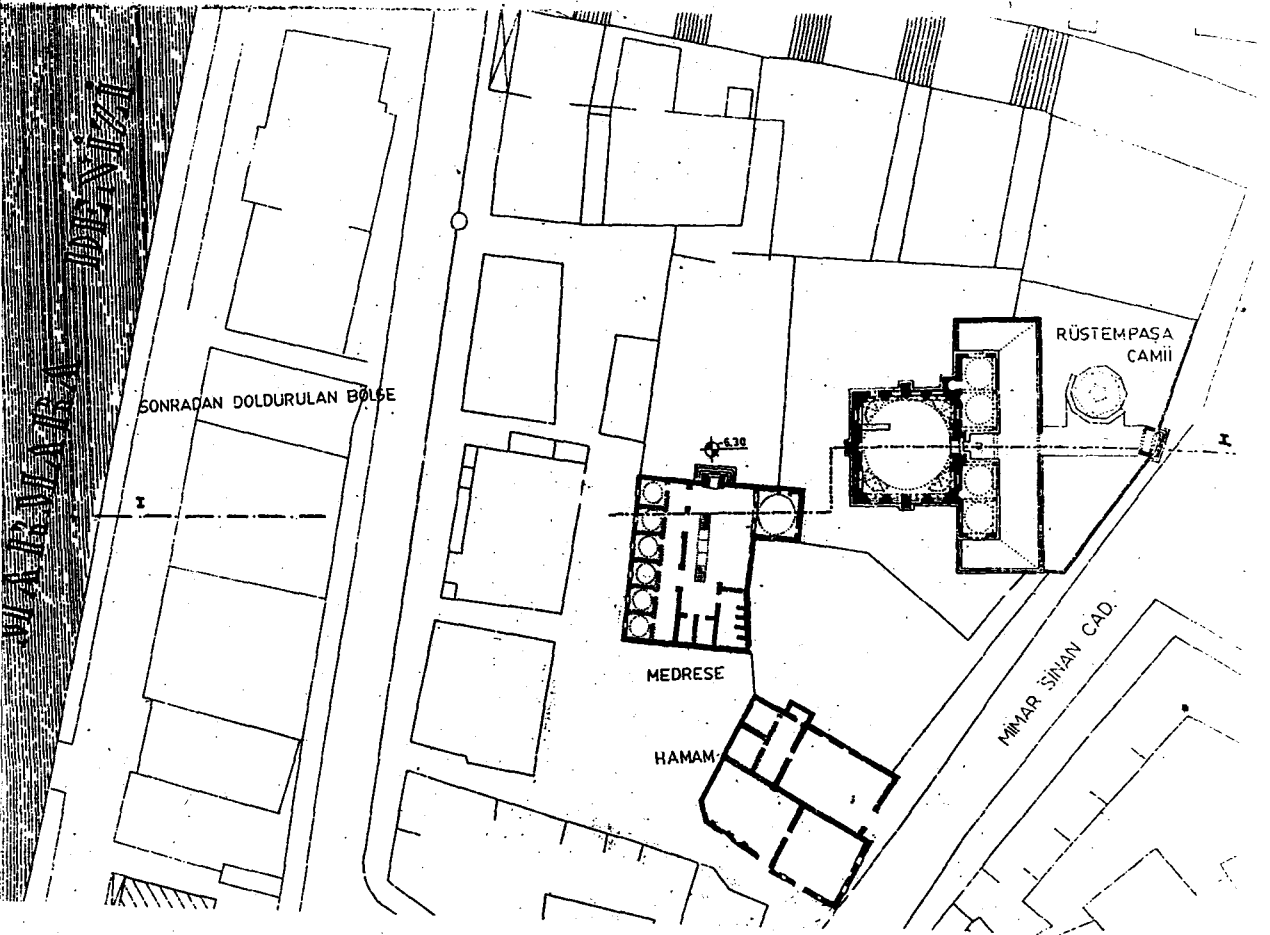
1. Sultan Selim Külliyesi: Cami, medreseler, çarşı, darüssibyan; 2. Cedid Ali Paşa Külliyesi: Çarşı, mescid, kervansaray;
3. Sokollu Muhammed Paşa Hamamı ve Taşhan; 5. Defterdar Mustafa Paşa Camii; 6. Şule Çelebi Camii; 7. Taşlık Camii;
8. Şeyh Şucaddin Camii; 9. Yahya Bey Camii; 10. Rüstem Paşa Kervansarayı; 11. Yanıköz Köprüsü; 12. Fatma Hatun Mezarı

Şekil No 10: Edirne Şehir Planında Sinan Yapıları (Bkz. Tablô Mevâzî No 8)

Şekil No 1 a: Bulgaristan ve
Trakya Genel Haritası

Şekil No 11: Tekirdağ'da Mimar Sinan dönemi
menzil yapıları (Bkz. Menzil No.12)

IRAK'TAKİ MUKARNAS KUBBELİ SELÇUKLU TÜRBELERİ HAKKINDA*

Yrd. Doç. Dr. Abdüsselâm ULUÇAM

Islâm mimarisinde, Kubbetü's-Suleybiye'den Sultan Reşad Türbesi'ne kadar binlerce mezar anıtı ortaya konmuştur. Yapılış amacına göre kubbe, darîh, türbe, meşhed gibi adlarla anılan bu yapılar, bazen plân ve örtü sistemlerine göre de türbe-kümbet şeklinde gruplandırılırlar. Ancak bu ayırım yapıların incelenmesini kolaylaştırmak amacıyla yönelik olup kesin çizgiyle sınırlandırılmamıştır¹.

Daha çok örtü sistemleriyle dikkati çeken bir grup türbe Irak'ta Rafideyn (Mezopotamya) bölgesinde bulunmaktadır. Bunlar mukarnas kubbeli türbelerdir. "*el Kibâbü'l-Mîl*", "*el Kibâbü'l Mahrûtiyye*" ve

"*Kibâbü't-Tirâzi's-Selçûki*" (Selçuklu Tarzı Türbeler) adlarıyla bilinen bu türbelerin hemen hepsi XIII. yüzyılda Selçuklu sultanları veya saray erkânı tarafından yaptırılmıştır². Musul, Bağdad ve Basra civarında toplanan mukarnas kubbeli türbelerden yirmi kadarı günümüze ulaşabilmiştir. Bölge ve malzemeden kaynaklanan farklılıkları da göz önünde tutarak bu türbeleri örnekler üzerinde incelemeye çalışalım.

1- İMAM DÜRİ TÜRBESİ:

Samerra'nın 30 km. kuzeyinde bulunan türbe, Ukaylilerden Müslim bin Kureş tarafından Ebû Abdullah Muhammed ed-

-
- * Konu, V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'ne (23-28 Eylül 1985) tebliğ olarak sunulmuştur.
1. Türbeler konusunda bkz., E. Diez, "Kubbe" mad., İslâm Ans. VI, s.930-944; M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", ANADOLU (ANATOLIA), XI, Ankara, 1969, s.57-100.
  2. Beşir Fransis, Bağdad, Târîhuhâ ve Âsârühâ, Bağdad, 1959, s.14-15; A. Necim Abbû, El Kibâbü'l-Abbâsiye, Bağdad, 1967, s.49 (basılmamış doktora tezi); Atâ el-Hadisi-Henâ Abdülhâlık, El-Kibâbü'l-Mahrûtiyye fî'l-İrak, Bağdad, 1974, s.13-14; H. Halil Hammûdî el-Âzamî, Ez-Zehârifü'l-Cidâriyye fî Âsâr-i Bağdad, Bağdad, 1980, s.43.

Dûri için yaptırılmıştır³. Herzfeld'in araştırıp yayınladığı türbe ile çevresinde, Irak Eski Eserler Müdürlüğünce 1963 ve 1970 yıllarında gerçekleştirilen kazılarla birtakım ilâveler ortaya çıkarılmıştır⁴. (Çizim: I).

Türbe, dıştan 8.50x8.50 m. ölçülerinde kare bir plâna sahip olup gövde kısmı 1,5 m. kalınlığında tuğla duvarla örülmüştür. Dört köşesinde kulelerle desteklenen türbenin kuzeyinde bir giriş kapısı vardır. Yapıyı örten mukarnaslı kubbe sekizgen bir kasnak üzerinde yükselir. (Resim: 1). Yine sekizgen çerçevesi ve bir üst sıradakinin köşesi alttakinin ortasına gelecek şekilde dizilen tromplar biçiminde daralarak içten sekiz kollu bir yıldızla sona erer. Dıştan sade olan dev mukarnas hücreleri içten basit bitki örnekleri ve istiridye yivleriyle süslenmiştir. (Resim.:2).

Gövde kısmında, devir farklılıkları gösteren destek unsurları ve bezeme örnekleri mevcuttur. Dıştaki kulelerle üst şeritlerde görülen eşkenar dörtgen (baklava) motifli tuğla süslemeler, 2,5 m. yüksekliğe kadar iç duvarlarda da tekrar edilmiştir. Bundan sonra başlayan alçı tezyinata 6-8 kollu yıl-

dızlarla bitki motifleri yer alır. Dış cephe-
deki tuğla kitabeden başka son kazılarda
alçıdan yıldız motifleri içinde çiçekli küfi
karakterli kitabeler ortaya çıkarılmıştır. Ki-
tabelerde Müslim bin Kureyş'in adı ile
'*Ebû Şâkir bin Ferec bin Nasuh el-Bennâ*'
şeklinde ustanın adı okunmaktadır⁵.

Böylece türbenin Müslim bin Kureyş'in ölüm yılı olan 1085 den önce yapıldığı, XI-I-XIII. yüzyıllarda etrafına küçük bir mes-cid ve medreseyle birlikte mukarnaslı kubbe ilâve edilerek alçı süslemelerle kaplandığı anlaşılmaktadır.

2- ZÜMRÜT HATUN TÜRBESİ:

Zümrüt Hatun Türbesi Bağdad'da bulun-maktadır. Uzun süre Sitti Zübeyde Tür-besi olarak tanınan yapı, 589 (1193) yılında Zümrüt Hatun tarafından yaptırılmıştır⁶.

Mezarlığın güneyinde, bir tepecik üze-rinde yükselen türbe mukarnaslı kubbesi ile çok uzaklardan fark edilmektedir. (Resim. 3). Sekizgen plânlı esas türbe binası ile Os-manlı döneminde eklenen bir giriş bölü-münden oluşmaktadır. (Çizim: II) Türbe et-rafında halifelerin Türk asıllı eşleriyle

3. Şii imamlarından Ebû Abdullah Muhammed bin Musa bin Cafer Dûr Kasabası civarında yaşayıp II.II. yüzyıl sonlan-rında burada vefat etmiştir. Türbesine halk, kasabanın adından dolayı "Meşhed-i İmam Dûri" demektedir. Atâ-Henâ, age., s.19. Türbeyi yaptıran Ukayfi reisi Müslim bin Kureyş, bedevi araplarından olup şii kolunu destekliyordu. Halifenin siyasi nüfuzunu kaybettiği sırada Musul'a hâkim olarak bağımsızlığını ilân etmiş, bir müddet sonra Kutalmış Oğlu Süleyman'la yaptığı savaşta yenilerek 1085 de ölmüştür. C.E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi (Merçil-İbşirti terc.) İstanbul, 1980. s.71-72.
4. Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin, 1911-1920. I, s.30-40; II, s.174; Atâ-Henâ, age., s.22.
5. Kitabeler için bkz., Sarre-Herzfeld, age., I, s.31-32; Atâ-Henâ, age., s.20-22.
6. Zümrüt Hatun Türk asıllı bir hanımdır. Halife Mu'tezid bi Emrillâh tarafından cariye olarak satın alınmıştır. 552 (1157) yılında Zümrüt Hatun'dan bir oğlu doğunca, O'nu azad ederek evlenmiştir. Zümrüt Hatun'dan doğan Emir Ebul-Abbas Ahmed, daha sonra babasının yerine Nâsir li Dinillâh ünvanıyla halife olmuştur. Ümmü Halife (halife annesi) sanıyla tanınan Zümrüt Hatun, hayır hasenat sahibi bir kadındır. Bağdad'ın çeşitli yerlerine cami, medrese tekke, imaret ve ribat gibi eserler yaptırmıştır. Hatâlar Çarşısı'ndaki camisi ile, ölümünden 10 yıl önce yaptırdığı türbesi halen mevcuttur. 599 (1202) yılında Bağdad'da ölmüş, bu türbeye defnedilmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtu'l-z-Zaman fi Târihi'l-Ayân*, VIII, Haydarabad, 1955, s.513-514; İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi'l-Târih*, XII, Beyrut, 1965 (599 yılı havadisı), s.184; Mustafa Cevad, "*İmâretü'l-Karni's-Sâdis ed-Dahme*" SUMER, II, Bağdad, 1946, s.69-71; H.Hammûdî, age., s.52; Atâ-Henâ, age., s.29.

Osmanlı valilerinin yakınları gömülüdür⁷.

Türbenin önündeki giriş bölümüne kuzeyden eyvan şeklinde sivri kemerli ve yıldız tonozla örtülü bir kapıyla girilmektedir. Tamamen tuğladan yapılan bu bölüm ve iki yanındaki nişlerin üzeri de yıldız tonozla örtülmüştür. (Resim.4).

Her kenarı 5.10 m. uzunluğunda olan sekizgen türbenin kubbesi, dıştan 2 m. kalınlığında ve 4 m. yüksekliğinde tuğladan bir payanda duvarıyla kuşatılmıştır. Her kenarı 1.80 m. genişliğinde ve 3.80 m. yüksekliğindeki esas gövdenin üzerinde yaklaşık 12.30 m. yüksekliğinde mukarnaslı kubbe yer almaktadır.

Yuvarlak kemerli türbe kapısı üzerindeki kitabe sökülmiş olup yeri boş kalmıştır.

Zümrüt Hatun Türbesi, son zamanlara kadar Sitti Zübeyde adıyla bilinirdi. Zübeyde Hanım (Sitti Zübeyde) 145 (762) yılında Halife Harun Reşid ile evlenmiştir. DAİRETÜ'L-MAARİF EL-İSLÂMİYE, X, s.339. "Abbasi döneminin tanınmış simalarından olan Zübeyde Hanım, yoksul ve düşkünlere yardımı, Mekke'ye Dicle'den yer altı kanallarıyla su götürmesi gibi hayır eserleriyle büyük üne kavuştuğundan, halk arasında çok sevilmiş ve saygı görmüştür. 216 (831) da Bağdad'da ölünce, Kureyş Mezarlığı'nda toprağa verilerek üzerine bir kubbe (türbe) yaptırılmıştır." M. Rıza el-Kehhâle, A'lâmü'n-Nisâ fî Alemi'l-Arab ve'l-İslâm, I, s. 430 vd. Ayrıca bkz., M. Şükri Alûsî, Târihu Mesâcidü Bağdad ve Âsârühâ, Bağdad, 1346, s.125-129; Atâ-Henâ, age., s.27; H. Hammûdî, age., s.51.

Ancak, bugünkü türbenin Kureyş Mezarlığı'nda olmayışı, türbe mimarisine ve süslemelerinin daha geç devir özellikleri taşınması, bunun yanında Carsten Niebuhr'un seyahatnamesi Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern, III, Graz-Austria, 1968, s.300 ve Alûsî, age., s.129 daki kitabelerle, halkın bu yapıyı Sitti Zübeyde Türbesi olarak bilmesi, araştırmacıları şüphe ve çelişkiye düşürmüştür. Bu konuda bazı görüşler vardır: 1- Abdürrezzak el-Hassanî, DAİRETÜ'L-MAARİF EL-İSLÂMİYE, IV, s.17 de "...bu türbe, Sultan Berkıyaruk'un kızı ve Sultan Mesud bin Melikşah'ın hanımı Zübeyde'ye (ölümü:1138 M.) aittir. Sonradan Harun Reşid'in hanımı Zübeyde'ye tesmiye edilmiştir." demektedir. 2- Abbas el-Azzavî, Târih-i Irak Beyne'l-İhtilâleyn, I, Bağdad, 1935, s.406 da "... Türbe, Harun el-Cüveynî'nin kızı Zübeyde'ye aittir. 706 (1306) yılında ölmüştür." şeklinde kayıtlıdır. 3- Alûsî, age., s.29 da "Ümmü Zübeyde...216 H. da ölmüştür. Halbuki bazı kaynaklarda Ma'rûf-i Kerhî Meşhedî yanındadır, denilmektedir. Bu yanlıştır. O türbe, başka bir melikeye ait olmalıdır" şeklinde geçmektedir. 4- Sarre-Herzfeld, age., II, s.176, "...yapı tarzına göre türbe Nâsır li-Dinillâh döneminde yapılmış olmalıdır."; 5- M. Cevad, Seydâtü'l-Bilâd, s.171, "Türbe, Nâsır li-Dinillâh'ın annesi Zümrüt Hatun'a (ölümü 599 H.) aittir." kayıtları mevcuttur. "Aslında, Sitti Zübeyde'nin türbesi Kureyş Mezarlığı'nın şillerce tahrip edilmesi sırasında birçok sünî türbeleriyle birlikte yok olmuştur. Sonraları halk, saygı duyduğu Sitti Zübeyde'ye, Kerh'deki mezarlıkta bulunan Zümrüt Hatun Türbesi'ni mal etmiştir. Niebuhr'un gördüğü kitabe, Vali Hasan Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun'un 1131 (1718) de bu türbe yanına gömüldüğü sırada yazılmış Osmanlı kitabesidir. Ayşe Hatun'un mezarındaki yazı ile Zübeyde Hanım adına yazılan kitabenin yazılan aynı olup Osmanlı sülüsüdür. Niebuhr kitabeyi orijinal sanarak yayınlamıştır." H. Hammûdî, age., s.55; Ayrıca bkz., M. Cavid Baysun, "Bağdad" mad., İsl. Ans. II, s.202; M. Cevad, El-İmâratü'l-İslâmiye el-Atfka bi Bağdad", SUMER, III, Bağdad, 1947, s.38 vd. da uzun araştırmalar sonunda, bu yapıyı 1202 de ölen Zümrüt Hatun'un sağlığında yaptırdığını ortaya çıkarmıştır. Bu görüşü doğrulayan eski kaynaklar da mevcuttur. Bkz., Sibt İbni Cevzi, age., VIII, s.459,513,637; İbn Sâf, El-Câmiü'l-Muhtasar, IX, s. 88-89.

Girişin doğu tarafında duvar ortasından 30 basamaklı dar bir merdivenle payanda hal-kasının balkonuna çıkılmaktadır. Türbenin güney duvarında 185x62 cm. ölçülerinde küçük, sathî bir mihrab nişi açılmıştır. Duvarlar düz tuğla örgülü olup süslemeye yer verilmemiştir.

Sekizgen türbenin üzerinde yükselen kubbe, gittikçe yuvarlaklaşan ve daralan 12 sıra dev mukarnas hücrelerinden oluşmaktadır. Her sırada 16 hücre mevcuttur. Tepede yine sekizgen bir yıldızla sona ermektedir. (Resim.5). Dördüncü mukarnas sırasında, kible ve diğer yönlere gelecek şekilde sivri kemerli 4 küçük pencere açılmıştır. Beşinci sıradan itibaren de, her hal-kadaki mukarnas hücresinde kavsaranın ortasına gelecek şekilde birer aydınlatma

7. M. Cevad, agm., s.42 vd.

deliği bulunmaktadır.

Zümrüt Hatun'un sandukası, Irak'taki diğer türbe sandukalarından farklı olarak küçük ölçüde yapılmış ve 2 mezar taşıyla sınırlandırılmıştır. Etrafında şebekesi olmayan sandukanın üzerinde yeşil bir örtü örtülmüştür.

Türbenin dışı, son tamirde 3 m. yüksekliğe kadar betonla kaplanıp kireçle sıvanmıştır. Sekizgen türbenin her kenarı alttakiler daha geniş 4 pañoaya ayrılmıştır. Sivri kemerli ikişer nişle teşkilâtlandırılan alt kısımda kemer seviyesinde altıgen yıldızlar ve onikigen çerçevesi etrafında gelişen geometrik kompozisyonlu tuğla-terrakota madalyonlar yer almaktadır. (Resim. 6).

Yalın kat halindeki kubbe, beşinci sıradan itibaren (dışarıdan ikinci sıra) mukarnas hücrelerinin üstleri dışarı taşkın üçgenlerle siperlenerek aydınlatma delikleri korunmuştur. Hücrelerin her üst dizisi alttakilerin ortasına gelecek şekilde sıralanmıştır.

3- ŞEYH ÖMER SÜHREVERDİ TÜRBESİ:

Bağdad'ın doğusunda, Bâbü'l-Vüstâni yakınında bulunan Şeyh Ömer Sühreverdî Türbesi 632 (1234) yılında yapılmıştır. Mukarnas kubbeli türbe, 100 yıl sonra 1334 de İlhanlı Veziri Gıyaseddin Muhammed bin

Hoca Reşideddin Fazlullah tarafından tamir ettirilmiştir⁸. 917 (1511) yılında bitişine bir cami ilâve edilmiş, daha sonra külliye haline gelen yapılar Osmanlı döneminde ve Irak vakıflarınca elden geçirilmiştir⁹.

Batıdan ve caminin güneydoğusundan 2 giriş kapısı bulunan türbe, 14.90x4.80 m. ölçülerinde kare bir plâna sahiptir. 1334 yılında eklenen uzun dehliz şeklindeki batı girişinde, abidevi bir taçkapı bulunmaktadır. (Resim. 7,8). Geniş bir eyvan şeklinde yükselen taçkapı kemeri içinde küçük bir giriş kapısı mevcuttur. Kapı üstünde 1397 H. tarihli Irak Vakıflarına ait tamir kitabesi ile, bunun üstünde üçgen alınlıklı bronz bir kitabelikte Osmanlı dönemi tamiri belgenmektedir. Basık sivri kemerle çevrilen kavsarada, prizmatik üçgenlerden oluşan iri mukarnas hücresi biçimindeki tromplarla istirdiye yivleri yer almaktadır. Mozaik çini süslemeler son tamire aittir. Bu tamir sırasında türbenin 6,5 m. yüksekliğindeki kare kaidesi ile, giriş bölümünün bitiştiği yerde Irak Selçukluları ve İlhanlı dönemine ait kitabe parçaları ortaya çıkarılmıştır. (Resim. 9). Gamalı haç ve diğer geometrik süsleme örnekleri cami duvarı altında kaybolmaktadır.

Güney ve doğudan avlu duvarına bitişen türbenin kare kaidesi kademeli silme kuşaklarla süslenmiştir. Her kenarında ke-

8. Şeyh Ömer Sühreverdî'nin asıl adı Ebû Hâfisa Ömer el-Bekrî bin Abdullah'dır. 539 (1144) yılında Zincan yakınındaki Sühreverd Kasabası'nda doğmuştur. Uzun süre tahasından ders almış, Bağdad'a gelerek Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin önce müridi, daha sonra halifesi olmuştur. Şafi Mezhebi fakihî, hadis âlimi, vâiz ve tasavvuf ehli olup "şeyhler şeyhi" ünvanıyla anılmıştır. Sühreverdî'nin ilim ve tasavvufa ilgili pek çok kitabı mevcuttur. 632 (1234) de vefat etmiştir. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, III, Mısır, 1948, s.119-120; Azzavî, age., III, s.27-28; İbn Fevzi, *Havâdisü'l-Câmiah*, s.74; H.Hammûdî, age., s.95. A. Necim Abbo, age., s.81 de. "Şeyh Ömer Sühreverdî ölür ölmez 1235 lerde böyle mukarnaslı bir kubbe yapılamaz. 1334 tarihinde türbe tamir edilmemiş, ilk ve basit türbe yeniden yapılmıştır ki, kitabedeki (emera bi teceddih) ha'de.. ibaresi harap olan yapının imar edildiğinin delilidir." demektedir.

9. Atâ-Henâ, age., s.43; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'ta Türk Mimari Eserlerinin Gelişmesi*, Firzurum, 1983, s.61 (basılmamış doktora tezi).

merler bulunan sekizgen geçişle sona ermektedir. Bu kasnak üzerinde yükselen ve gittikçe daralan mukarnaslı kubbe 11 halkadan oluşmaktadır. Kale burçlarına benzeyen halkaların en üstteki tam yuvarlak, üstten beşinci sıra ise kirpi saçağı şeklinde dışa taşkın siperliği andırmaktadır. En üstte madenî bir alem mevcuttur.

Türbe mekânı, içten yarım küre şeklinde kubbe ile kapatılmıştır. Camiden geçilen kapı üzerinde, doğu nefin güney kubbesine kadar yükselen terrakotadan ince işlenmiş zemin üzerinde 6 satırlık kitabe yer almaktadır¹⁰. Duvarlarda, kubbe altına kadar uzanan, ortadakiler kaş kemerli, sütunceler üzerine oturan üçer mukarnaslı niş açılmıştır. Tromplara yaslanan kubbenin cteğinde sülüsle yazılmış kalın bir ayet kitabe kuşağı dolanmaktadır. Kubbe ortasında kalemişi bitki motifleriyle, madalyon içinde yine sülüs bir kitabe mevcuttur. (Resim. 10). Kubbe kasnağında duvarlar üstüne gelecek şekilde 4 pencere açılmıştır. Türbenin doğusunda, kare bir hücreden ibaret olan Halife Mu'tasım Billâh'ın merkadi bulunmaktadır.

4- HASAN BASRİ TÜRBESİ:

Basra'nın Zübevr Kazası'nda, Hasan

Basri¹¹ için yapılan türbenin XIII. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu sanılır¹². Türbenin bitişiğindeki mescid ve zaviye Osmanlı döneminde tamir görmüştür.

3.20x3.20 m. ölçülerindeki kare plânlı türbe, sekizgen kasnakten sonra içten 11 sıra mukarnas hücreli yüksek bir kubbeyle örtülmüştür. Dışta ise mukarnaslar 6 sıradan oluşan ve piramidal dizilişle yükseldikçe daralıp, tepeleri kıvrılarak dışa taşan sivri kemerli nişçiklere dönüşmüştür. (Resim.11). İçteki diziler de mukarnastan çok, ayakları bir üsttekinin tepesine-kilit noktasına- gelecek şekilde sıralanmış sivri kemerli nişçikler şeklindedir. (Resim.12). Her sırada 16 hücre yer alır. Beşinci sırada duvarlar üzerine gelecek şekilde 4 aydınlatma menfezi açılmıştır. Batıdan sivri kemerli bir kapıyla girilen türbe mekânından bitişiğindeki yarım küre kubbeyle örtülü olan ikinci mekâna geçilmektedir. Türbede süsleme unsuru olmayıp içten ve dıştan harçla sıvanmıştır.

5- ŞEMS TÜRBESİ (MEŞHED-İ ŞEMS):

Irak'ın güneyinde, Hille'ye 2 km. uzaklıkta bulunan ve bir "makam türbe" veya "şükran âbidesi" olduğu sanılan yapı, Meşhed-i Şems adıyla anılır¹³. Sekizgen

10. Sühreverdi Türbesi'ne ait kitabeler için bkz., H. Hammüdf., age., s.97-98; A.Uluçam., age., s.67.
11. Hasan Basri, 21 (642) yılında Medine'de doğmuştur. 14 yaşında Kur'an-ı Kerim'i hifzederek Basra'ya hicret etmiştir. Horasan üzerine yapılan seferlere katılan Hasan Basri daha çok rivayet ettiği hadisler ve etkili vaazlarıyla tanınır. Kaderiye, Mu'tezile, Uhuvet ve tasavvuf taraftarlarının imamı olan bu büyük zat 110 (728) de Basra'da vefat etmiştir. İbn Hallikan, age., I, s.354; H. Ritter, "Hasan Basri" mad. İsl. Ans. V/I, s.315-316.
12. Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture" ARS ISLAMICA, IX, 1942, s.26 da 600 (1203) tarihi verilmektedir. Atâ-Henâ, age., s.38. Ancak, kitabesi olmadığından, kesin bir tarih yerine, benzer yapılarla karşılaştırma yoluyla XIII. yüzyılın ilk yarısını vermek daha uygundur.
13. Atâ-Henâ, age., s.45 de, Abdürrazzak el-Hasani, el Irak Kadimen ve Hadîsen, s.144 den naklen, "Sıffin Savaşı sırasında Hz. Ali'nin ikinci namazı geçmek üzeredir. Çok hayıflanıp Allah'a (CC) niyaz edince İlahî kudretin tecellisiyle güneşin gurup vakti namaz kılincaya kadar hareketsiz kalır. Meşhed-i Şems bu hadise'ye şükran nişanesi olarak yapılmıştır." denilmektedir. El-Herevi, el-İşârâtü ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârat, Dımişk, 1953, s.76 da ise "yapının Nebi Hazretisi, Yûsuf bin Nûn ve Ali bin Ebi Tâlib'den birinin makamı olduğuna inanılır. Doğrusunu Allah bilir." şeklinde kayıtlıdır. Ancak mimarî durumu göz önünde tutularak, kimin adına yapıldığı bilinmeyen anonim bir türbe olduğu söylenebilir.

plânlı mukarnas kubbeli türbe, bitişigindeki tekke veya zaviyeyle birlikte ele alınmış, Osmanlı döneminde bir de minare ilâve edilmiştir. (Resim.13, Çizim:IV).

İçten, her kenarı 1.30 m. uzunluğunda tam sekizgen olan türbenin dış kenarları farklı açı ve uzunluktadır. 3 köşesinde kulesi olan ve 5 cephe oluşturan türbenin diğer 3 kenarı, bağlı olduğu yapılar arasında kalmıştır. Batıdan bir kapıyla girilen türbede, her kenarın ortasına gelecek şekilde sivri kemerli derin nişler açılmıştır. Güneydeki iki kademeli niş mihrab olarak düzenlenmiştir. Yüksek sekizgen kasnakta yine sivri kemerli 8 pencere mevcuttur. 14 sıradan oluşan mukarnas hücreleri içten kırmızı ve siyah boyalarla konturlanarak diziler daha belirgin hale getirilmiştir. (Resim.14). Türbe içinde ayet kitabelerinden başka süsleme unsuru yoktur.

Plân ve mimarisiyle Zümrüt Hatun Türbesi'ne benzeyen bu yapı da XIII. yüzyılın ilk yarısından, Selçuklu döneminden kalmış olmalıdır.

6- İMAM BÂKİR TÜRRESİ:

Eski Dakuk mezarlığında bulunan mukarnaslı türbe İmam Bâkir adına yapılmıştır¹⁴. 5x5m. ölçülerinde kare bir plâni olan yapının duvarları 1.5 m. kalınlığındadır. Batısında küçük bir giriş bölümü mevcuttur.

İçte, kible duvarlarında bir mihrab, diğerlerinde 2.20 m. yüksekliğinde dikdörtgen çerçevesi geniş kemerli ikişer sathî niş bulunmaktadır. Köşelerde sivri kemerli derin trompların yer aldığı türbenin doğu ve batı duvarlarında birer pencere açılmıştır.

Sekizgen geçişten sonra yükselen yalın kat kubbe 12 sıra mukarnas hücrelerinden meydana gelmektedir. (Resim.15,16). Yapı içten harçla sıvanmış olup süslemesi yoktur. XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan bu türbe son zamanlarda Irak Eski Eserler Müdürlüğünce tamir edilmiştir¹⁵.

7- İMAM YAHYA EBÛL-KASIM TÜRRESİ:

Musul'da. Dicle kenarında, Baştabya ile Karasaray arasında bulunan türbe, 637 (1239) da İmam Yahya bin Kasım¹⁶ için Bedreddin Lülü tarafından yaptırılmıştır. 719 (1319) yılında sanduka ve iç süslemeleri yenilenen yapı, 1903 depreminde zarar gördüğünden 1916 da tekrar tamir edilmiştir¹⁷. Yapı bugün de tamirat altındadır¹⁸.

Yüksek bir tepe üzerindeki türbenin Dicle Nehri'ne bakan duvarı zamanla kaydığından, türbe duvarı üst seviyesinde sifarişin kalın 2 payanda ile desteklenmiştir. Buna rağmen yapı oldukça meyillenmiş durumdadır. (Resim. 17).

Önünde bir giriş bölümü bulunan türbe-

14. İmam Ebû Cafer Muhammed Bâkir bin Ali, 57 (676) yılında Medine'de doğmuştur. 12 imamdan biri olup ilimdeki üstünlüğünden dolayı Bâkir "inceleyici, ayıncı" ünvanını almıştır yine Medine'de 113-118 H. yılları arasında vefat ederek Cennetü'l-Bâki'ye defnedilmiştir. İbn Hallikan, age., III, s.314; Fr.Buhl, "Muhammed bin Ali" mad. İs.Ans., VIII, s.477. Bu türbe Muhammed Bâkir'a makam olarak yapılmıştır.

15. Atâ-Henâ, age., s.49-50.

16. Halk arasında yaygın olan ve genellikle kabul edilen Ebul-Kasım adı, Yahya bin Kasım'dır. Yani Kasım'ın babası Yahya'ya değil, Yahya'nın oğlu Kasım adına türbe yapılmıştır. Hz. Hasan'ın oğlu olan Kasım, amcası Hz. Hüseyin'le birlikte Kerbelâ'da şehid edilmiştir. Sarre-Herzfeld, age., II, s.249; Atâ-Henâ, age., s.52.

17. Sarre-Herzfeld, age., II, s.259; Sâid Deveci, El-Musul fi Ahdi'l-Atabekî, Bağdad, 1965, s.147; S.Deveci, El Musul, Bağdad, 1963, s.19; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı I, İstanbul, 1972, s.111.

18. 1982 yılı itibarıyla, A. Uluçam, age., s. 193.

nin tamamı 18 m. yüksekliğinde olup, 7x7.30 m. ölçülerinde kareye yakın bir plâna sahiptir. (Çizim:V). İçten mukarnaslı kubbe, dıştan piramidal bir külâhla örtülmüştür. Taş-tuğladan yapılan 1.60 m. kalınlığındaki duvarlar bugün içeriden demir gergi kirişleriyle birbirine bağlanmış, kubbe de iskeleye alınmıştır.

Bedreddin Lülü'nün yaptırdığı ilk süslemeler, tuğla mimariye bağlı olduğu halde daha sonra duvarlar siyah mermer levhalarla kaplanmıştır. Palmet ve rûmilerin meydana getirdiği iri plâstik bitki motifleri yanında geniş ayet kitabe kuşakları yer almaktadır. Zamanla dökülen bu kaplamaların altından tuğladan orijinal süslemeler ortaya çıkmıştır. (Resim.19). Türbenin doğu ve batı duvarlarında farklı yükseklikte pencereler vardır. Kemer ve üçgen boşluklarında yine tuğladan geometrik süsleme örnekleri görülmektedir. Yapı kible yönünde olmadığı için, 2 mermer levhadan oluşan mihrab köşeye alınmıştır. Bu levhalarda ayet kitabeleri ile kıvrık dal ve rûmiler arasında köşede bir kandil motifi bulunmaktadır.

Trompları destekleyen konsollar şeklinde, duvarların üstünden başlayıp en tepede sekizgen bir yıldızla sona eren mukarnas hücreleri, genelde açılmış bir güle benzetilmektedir. (Resim.18). Köşe tromplarında birer aydınlatma menfezi bulunmaktadır. Ahşap sanduka, üzerindeki ayet ve tarih kitabeleri ile XIII. yüzyıldan kalan nadir örneklerden biridir.

Türbe, dıştan tuğla ve mozaik çinili geometrik süslemelerle yazı şeritlerinin bu-

lunduğu nişlerle bezenmiştir. Kuzey duvarı, kapı nişi üstünde ve yanlarda 3 sathî kemerle desteklenmiştir. Kapı üstünde ayrıca 2 süsleme panosu daha vardır.

8. İMAM AVNÜDDİN TÜRBESİ:

Musul'da, aynı adla anılan mahallede bulunan İmam Avnüddin Türbesi 646 (1248) yılında Bedreddin Lülü tarafından yaptırılmıştır. 1744, 1963-1964 yıllarında tamir edilen¹⁹ türbe, günümüze bakımsız bir vaziyette gelebilmiştir. Türbe giriş kapısı üstünde; mihrab levhalarının iki yanında tarih kitabeleri ile tunç kapısı üzerinde usta kitabesi mevcuttur²⁰.

Bugün mahalle içinde evler arasında kalmış olan ve "İbn Hasen Meşhedi" olarak anılan türbe, 8.40x8.40 m. ölçülerinde kare bir plâna sahiptir. Mukarnaslı tromplara yaslanan yine mukarnaslı bir kubbeyle örtülmüştür. 14 m. yüksekliğindeki gövde kısmı taştan yapılmıştır. 30 m. ye ulaşan mahrûti kubbe ise tuğladan olup, Irak'ta bulunan türbe ve bu tür kubbelerin en yüksekidir. (Resim.21). Türbenin önünde küçük bir giriş bölümü, yanında bir eyvan, diğer yanında ise bir cami bulunmaktadır. Payeler üzerine oturan basık kubbeli bir girişten sonra gelen türbe kapısı, Atabekler döneminden kalan en güzel figürlü örneklerden biridir. (Resim.22). Birbirine sarılıp düğümlenmiş ejder gövdelerinden meydana gelen nişçikler içinde kıvrık dal, rûmi ve palmetlerden oluşan bitki süslemeleri yer almaktadır. Tunçtan yapılan İmam Avnüddin Türbe kapısı bugün Irak Müzesi'nde saklanmaktadır.²¹

Kriptası bulunmayan, ancak zemini hayli

19. Sarre-Herzfeld, age., II, s.263; Atâ-Henâ, age., s.63; M.V. Berchem, Inscription de Syne, V, s.10; A.N.Abbo, age., s.160-164. İmam Avnüddin, Hz. Ali'nin torunudur. Şifî imamlarından olup, babasının adıyla anıldığından İbni Hasen denilmektedir. Hatib el-Ömerî, Menhel-i Evlyâ ve Meşrebu'l-Asfiya fî Zikri Sâdâtü'l-Musul el-Hedâ, II, s.60-61.

20. Kitabeler için bkz., Atâ-Henâ, age., s.63-66.

21. 15.4.1982 tarihli itibarıyla.

aşağıda olduğundan bir merdivenle inilen türbenin, doğu ve batı duvarlarında geniş pencerele açılmıştır. Diğer duvarlarda ve üst kısımlarda süsleme olarak sathî nişlerle alçıdan dikdörtgen çerçeveler ve rozetler bulunmaktadır. Köşelerde, tromp şeklinde düzenlenmiş derin mukarnas hücreleri ile duvar üstlerinde alt uçları serbest kalmış küçük sütunceler mevcuttur. Bunlara yaslanan ve düz sıralı mukarnaslardan oluşan sekizgen kasnak, kubbeye geçişi sağlamaktadır. Kasnak üzerinde yer alan yüksek kubbe, muntazam sıralarla gittikçe daralarak üstte 8 köşeli bir yıldızla sonuçlanan mukarnas hücreleriyle dolgulanmıştır. (Resim.23). Bugün bir bölümü dökülmüş olan mukarnasların arasında, İmam Yahya Türbesi'nde olduğu gibi firuze, mor ve soluk kırmızı renkli mozaik çini levhalar bulunmaktadır. Bu türbede de kible yönüne gelen köşede, 2 mermer levhadan meydana gelen kandil motifli bir mihrab mevcuttur. Ancak türbeye yağmur suları dolduğundan, mihrab ve sanduka su altında kalmıştır. Bu haliyle türbe daha çok bir sarıca benzemektedir.

Duvarlar, alttan 1 m. yüksekliğe kadar siyah mermer, üstünde İmam Yahya Türbesi'ndeki süslemelerin aynısı olan iri palmet motifli süsleme kuşağıyla kaplanmıştır. Bu mermer levhalar, 719 H. yılında yıkılan İzziyeye Medresesi'nden alınarak türbelere kaplanmıştır²². Dış mimaride, tuğla süslemeler ve yazı kuşağı bulunmaktadır. Ancak, sonradan sıvıyan duvarlardaki süslemeler, dökülen sıvaların altından görülebilmektedir.

DEĞERLENDİRME:

Bir çok toplumda, ölen önemli kişiler için büyük mekânlı mezarlar yapıldığı görü-

lür. Kurgan, höyük, piramit, mozole, türbe...gibi değişik ad ve mimarî ile karşımıza çıkan bu yapıların o kişinin önemini ve hatırasını ebedileştirmek amacıyla ortaya konduğu bilinir. Bunun yanında eski dinlerde ölenin, ölümden sonra tekrar dirilip yaşayacağı bir ev-saray, veya ruhunun daima hazır bulunduğu bir tapınak olarak değerlendirildiği sanılır. İslâm inancında ise ölümlü anıt mezarın bir bağlantısı olmadığı halde, binlerce örneğiyle türbeler dinî mimarî içinde yer alırlar. IX. yüzyıla kadar Erken İslâm döneminde bilinmeyen mezar anıtlarının Orta Asya Türk kökenli olduğu bir gerçektir. Ancak türbeler, orada yatanın ruhuna dua okumak, ya da o'nun şefaatinin ummak amacıyla şekillendirilmiştir. Nitekim daha çok peygamberler, veliler ve şehidlerle hayır hasenat sahibi devlet büyüklerinin adına yapıldığı görülür.

Daha önce kerpiçten bir lâhit halindeki halifelerin ve mezhep imamlarının Bağdad'daki mezarları, zamanın seyyahı İbni Cübeyr'in ifadesiyle "*..Selçukîler gelince göklere yükselen ve çok uzaklardan görünen beyaz kubbeler...*" şekline dönüşmüştür²³. Şüphesiz bu eserler mukarnas kubbeli türbelerdir. Düz bir araziye sahip olan Mezopotamya topraklarında, Sultan Alparslan, İmâm-ı Azam Ebû Hanife başta olmak üzere, Abdülkâdir Geylânî, Şeyh Ömer Sühreverdî gibi ehli sünnet âlim ve şeyhlerinin yüceliğini âbideleştirmek amacıyla veziri Şerefü'l-Mülk Ebû Sâid'e göklere yükselen birer kubbe yapılmasını emrederken; Bedreddin Lülü de Musul ve çevresinde Şîî imamları için aynı duyguyla mukarnas kubbeli türbeler yaptırmıştır. Safevî istilâsı sırasında zarar gören İmâm-ı Azam ve Geylânî türbeleri normal kubbeli olarak Osmanlı döneminde yenilen-

22. S. Deveci, *Cevâmii Musul fi Muhtelifi'l-Usur*, Bağdad, 1963, s.191.

23. İbn Cübeyr, *Rihlet-i İbn Cübeyr*, Beyrut, 1968, s.205.

mişlerdir²⁴.

Mukarnas kubbeli türbelerin ilham kaynağı, aynı bölgede bulunan eski kültürlerin Zigguratları olmalıdır. Ur-Uruk'daki mabedlerle Arpaçiya Tolosu'nun dış kubbesinde basamaklar şeklinde bir kademelenme söz konusudur²⁵. M.Ö. 6-5 bin yıllarına inen bu yapılara benzer bir örnek, M.Ö. 1400 tarihinden kaldığı sanılan Atreus Tolosu'dur²⁶. Ancak bu yuvarlak yapı tamamen toprak altında ve oldukça uzak bir bölgede bulunduğundan mukarnaslı kubbelere etki ettiği düşünülemez. Uzun Süre Sitti Zübeyde'ye ait olduğu kabul edilen Zümrüt Hatun Türbesi, kaynaklarda belirtildiği gibi²⁷ bu türbelerin öncüsü değildir. İmam Dürî Türbesi de Ukayliler zamanında yapılmış olmasına rağmen, kubbesi XIII. yüzyıla aittir. Kaldı ki Samerra çevresinde IX. yüzyıldan itibaren yoğun bir Türk unsuru söz konusudur.

Aslında bu türbelerin Mezopotamya dışına taşıdığı da görülür. Şam'daki Nureddin Mahmud Zengi'nin türbesi (1172)²⁸ ile, bir mezar anıtı olmasa da Adana Ulu Camii'nin batıdaki taçkapısı arka mekânı mukarnaslı kubbelele örtülmüştür. (Resim.25). Yine Şam'daki Nuriye Maristanı ile Erzurum Yâkûtiye Medresesi (1310) örtü sisteminde mukarnaslı kubbelelerin iç mekânı

etkilediği görülür. (Resim.26). 1534 de Kanunî Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi'ne katılan Matrakçı Nasuh'un Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn'inde, Irak bölgesi dışında Erzurum, Tebriz ve Sultaniye'yi gösteren minyatürler de mukarnas kubbeli türbeler mevcuttur²⁹. (Resim.27,28).

Irak'taki mukarnas kubbeli türbelerde en çok kare, ikinci derecede sekizgen plân kullanılmıştır. Bağdad Zümrüt Hatun, Hille Meşhed-i Şems, Muhammed İbni Sekran³⁰, İmam Hadîd³¹ ve Necmeddin türbeleri sekizgen plânda yapılmışlardır. (Çizim: II, IV,VI). Türbelerin hepsinde birer giriş bölümü mevcuttur. Bu türbelerde sekizgen gövdenin bir kenarında kapı, kible yönündeki kenarında bir mihrab nişi açılmıştır. Hille Şems Türbesi'nde Musul Kemaliye Medresesi'nin (1186) kalan kısmında olduğu gibi içte eyvan şeklinde derin dikdörtgen nişler mevcuttur.

Samerra İmam Dürî (Çizim:I), Zübeyr Hasan Basri, Dakuk İmam Bâkır, Kebeise Makâm-ı Hızır türbeleri ile Musul'daki türbelerin tamamı kare plânlıdır. Yahudi ve hıristiyanlarca da kutsal sayılan bazı türbeler eski plânları üzerinde yenilendiğinden, Nebi Yunus, Nebi Circis türbelerinde olduğu gibi esas yapılar kible yönünde değildir³²

Musul İmam Yahya ve İmam Avnüddin.

24. A. Uluçam, age., s.33,46.

25. Erken örtü sistemleri ve sivri kubbele için bkz., S.L. Woolley, Excavation at Ur, II, London, 1934, s.58; M.E.L. Mallawan and J. Cruiklunk Rose, "Excavations at Tell Arpachiyah" IRAO, II, London, 1935, s.25.

26. Behcet Ünsal-Mimarî Tarihi, I, İstanbul,1967, s.95, resim: 97, s.298, resim:282.

27. E. Diez, "Kubbe" mad., İsl. Ans.VI, s. 932.

28. Bkz. O. Aslanapa, age., s.107,109, resim:166, 170.

29. Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn (H.G. Yurdaydın) Ankara, 1976, Levha: 23 b, 27 b-28 a, 31 b-32 a.

30. Sarre-Herzfeld, age., II, s.83-86.

31. Atâ-Henâ, age., s.71-72.

32. Nebi Yunus ve Nebi Circis türbeleri için bkz., Sarre-Herzfeld, age., II, s.236-238; S.Deveci, Cevâmi-i Musul, s.74-106, 108-127; S. Deveci, "Cami-i Nebi Yunus", SUMER, VII, Bağdad, 1959, s.250-266.

türbelerinde mihrablar kibleyi göstermek amacıyla köşelere yerleştirildiğinden, Niebuhr ve Sarre-Herzfeld bu yapıların da hıristiyan azizlerine ait olduğunu ileri sürerler³³. Kifî Hazkiyal Türbesi tek örnek olarak dikdörtgen plânda yapılmıştır³⁴.

İncelemeye çalıştığımız türbeler dışında, çoğu XIII. yüzyılda yapılan veya yenilenen türbelerden,

-Bağdad Şeyh Necmeddin Türbesi yalın kat mukarnaslı kubbe;

-Bağdad İmam Hadîd Türbesi içten mukarnaslı, dıştan kademeli kesik koniler biçiminde düzenlenen külâh;

-Musul İmam Bâhir, Şeyh Fethi ve İmam Abdurrahman türbeleri içten kubbe, dıştan dilimli yiveli külâh;

-Musul Nebî Yunus (Resim.24), Kebise Makâm-ı Hızır türbeleri içten mukarnaslı kubbe, dıştan dilimli-yivli külâh;

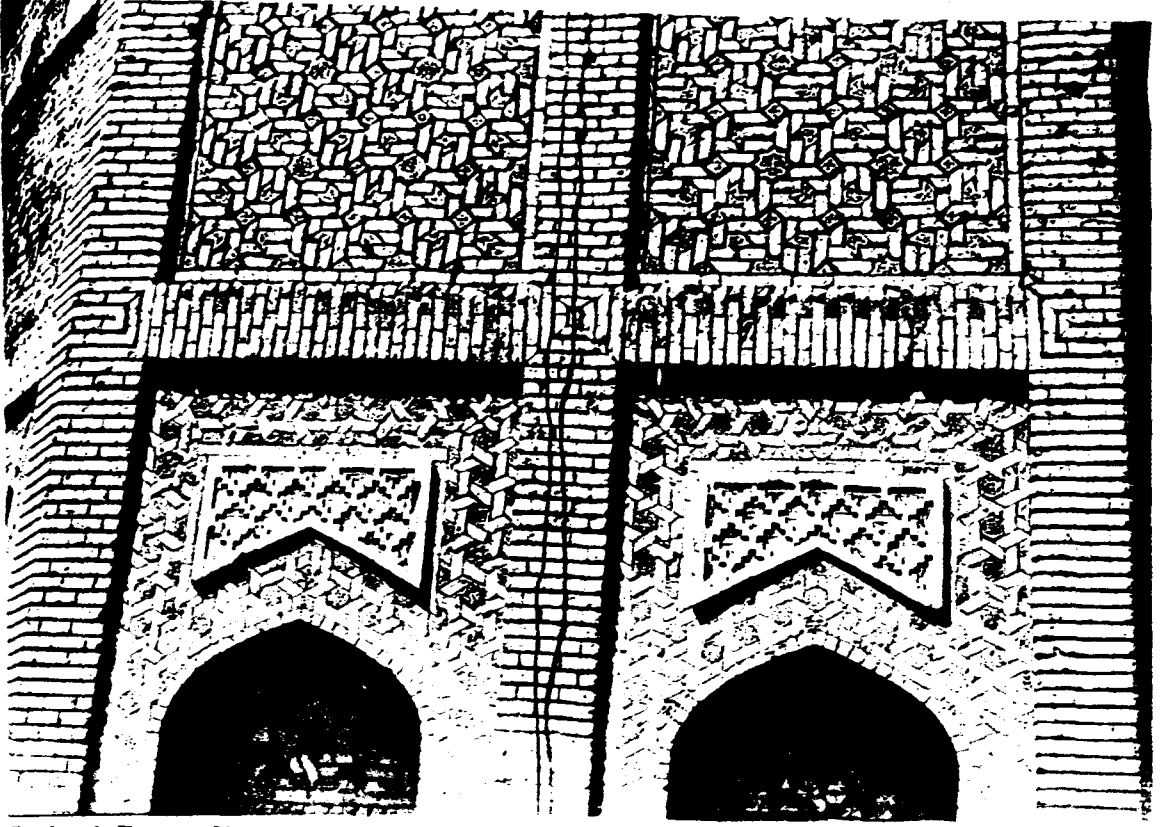
-Nebi Hazkiyal Türbesi Hasan Basri ve Şems türbelerindeki gibi içten mukarnaslı kubbe, dıştan sivri kemerli niş sıralarından oluşan piramidal külâhlarla örtülmüşlerdir.

Bağdad-Basra türbelerinde Şeyh Ömer Sühreverdi Türbesi dışında kripta yoktur. Musul'daki türbelerde ise, mumyalık olarak ikinci bir kat yapılmamış, ancak türbe zeminini normal toprak seviyesinden çok aşağıda tutulmuştur. Dolayısıyla bu türbelere merdivenle inilmektedir. Bölgelerindeki malzeme imkânına göre Bağdad ve Basra türbelerinde tuğla, Kuzey Irak'ta, Musul ve çevresinde ise türbe gövdeleri-çoğu moloztaş, örtülerinde tuğla kullanılmıştır. Bağdad ve Basra türbeleri genelde sade bir yapıya sahip oldukları halde, Musul türbelerinde mimarîden çok süslemeye ağırlık verildiği görülür. Tuğla, alçı, maden ve çini malzeme üzerine yazı kuşakları ile geometrik, bitki motifleri ve figürler işlenmiştir. Türbelerin çoğu bugün, birer külliye'nin merkezi durumundadır.

Sonuçta, kaynağı ve etki alanı ne olursa olsun, mukarnas kubbeli türbelerin XIII. yüzyıl boyunca Selçuklu-Atabek ve Zengiler-eliyle şekillendirilip geliştirildiği ve yücelik duygusunu cbedileştirmek amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

33. Sarre-Herzfeld, age., II, s.251.

34. Nebi Hazkiyal yahudilerin dört büyük peygamberinden biri olup, türbesi Necef-İlille arasındaki Kifî'de bulunmaktadır. Bu türbe 1304-1317 de Sultan Olcayto tarafından yenilenmiştir. Atâ-İlenâ, age., s.82.

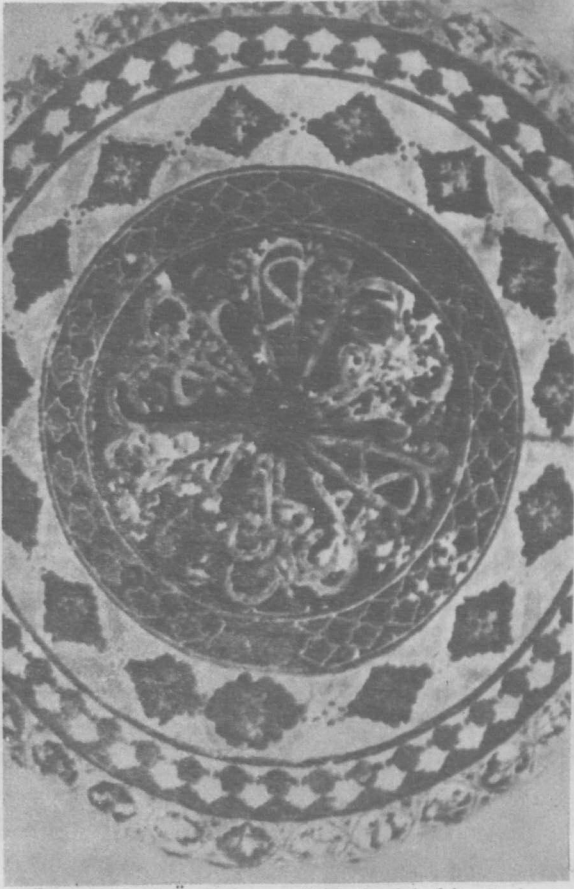

Resim 6. Zümrüt Hatun Türbesi, Cephe Süslemesi

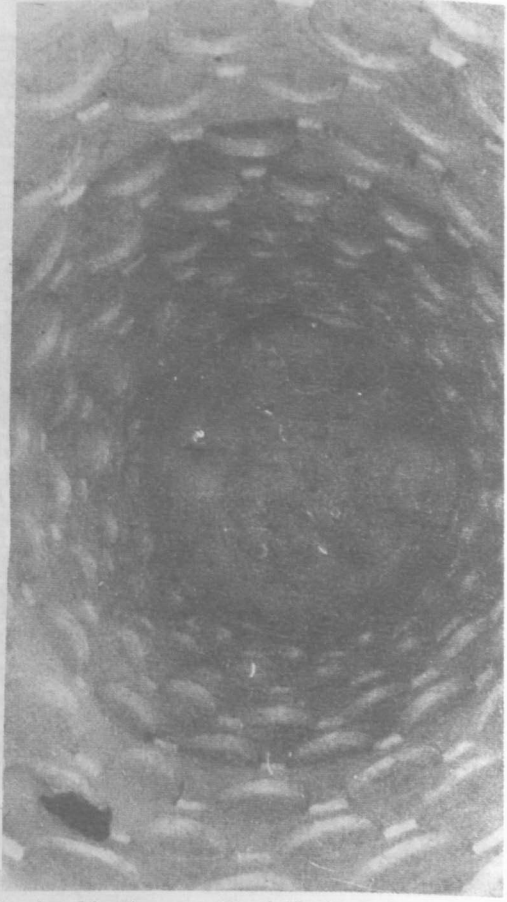

Resim 5. Zümrüt Hatun Türbesi, kubbenin içten görünüşü

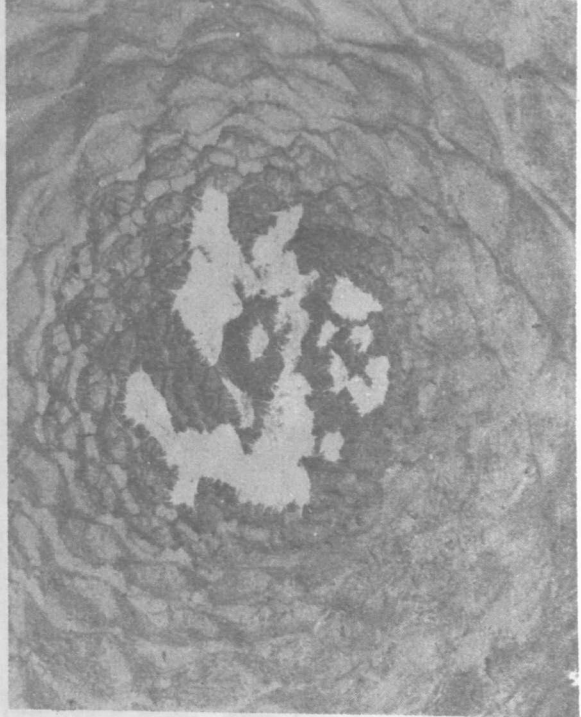
Resim 10. Ş.Ö. Sühreverdi Türbesi kubbenin içten görünüşü

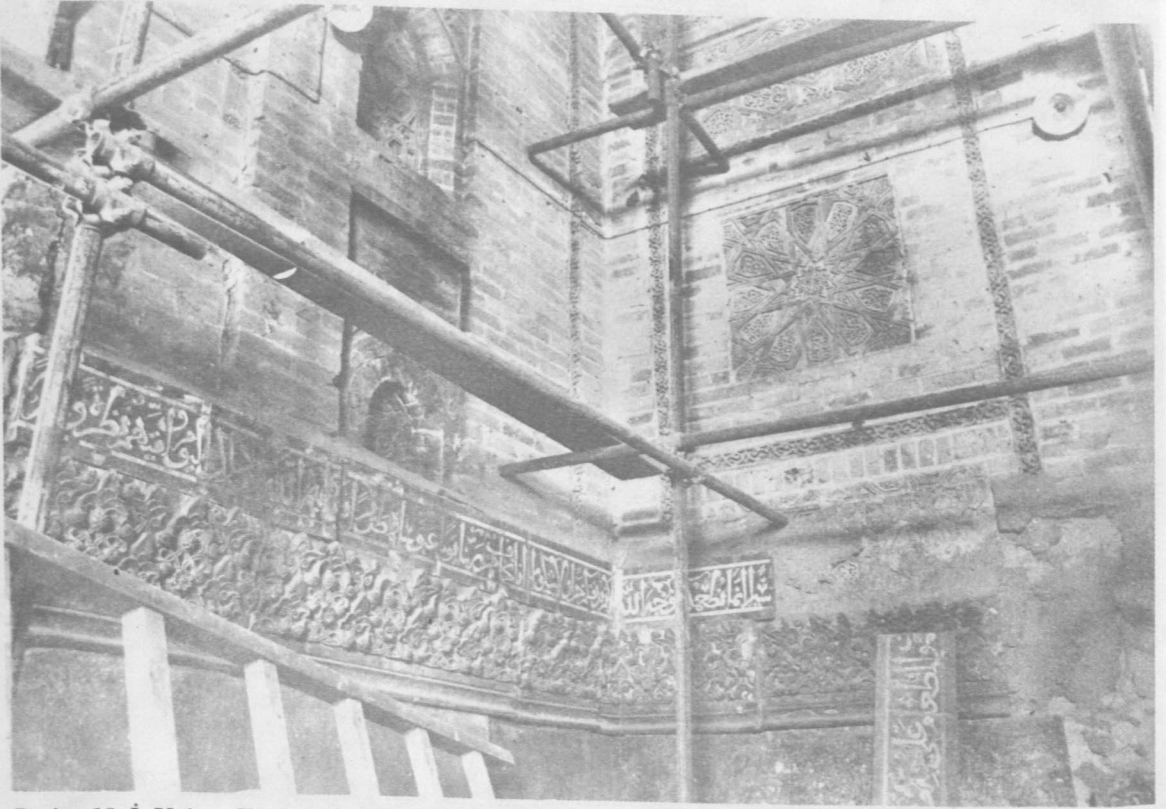
Resim 12. Hasan-ı Basri Türbesi, Kubbenin içten görünüşü

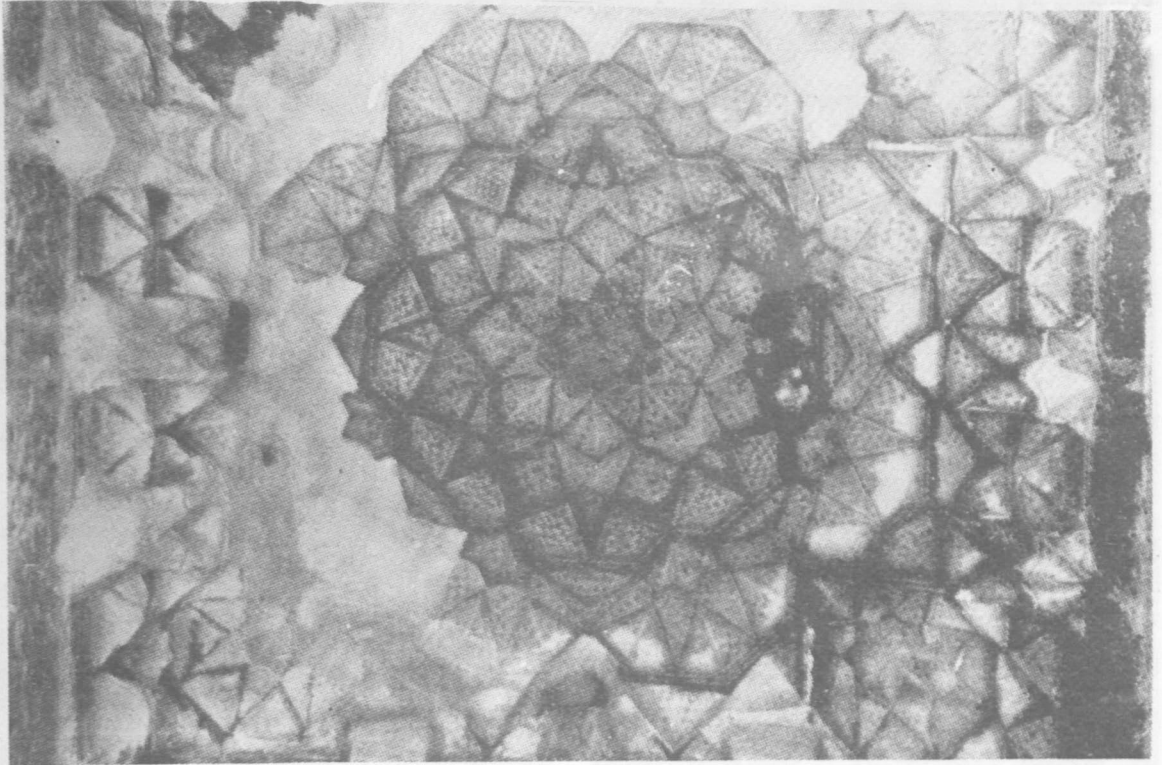
Resim 18: İ.Yahya Türbesi kubbenin içten görünüşü

Resim 16. İmam Bâkir Türbesi, Mukarnashlı kubbenin iç görünüşü

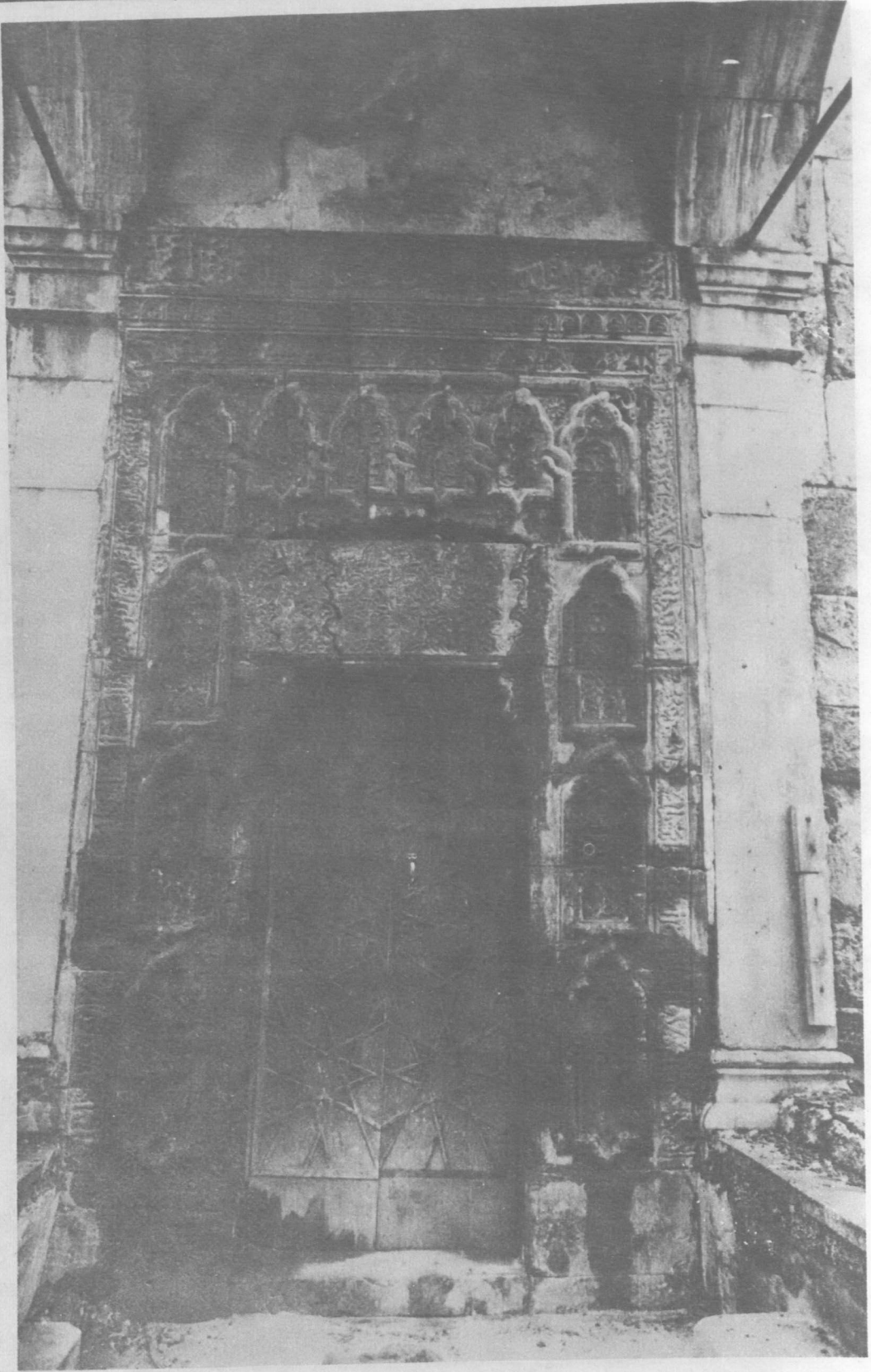

Resim 19. İ. Yahya Türbesi iç duvar süslemeleri

Resim 23. İmam Avnüddin Türbesi, iç kubbe

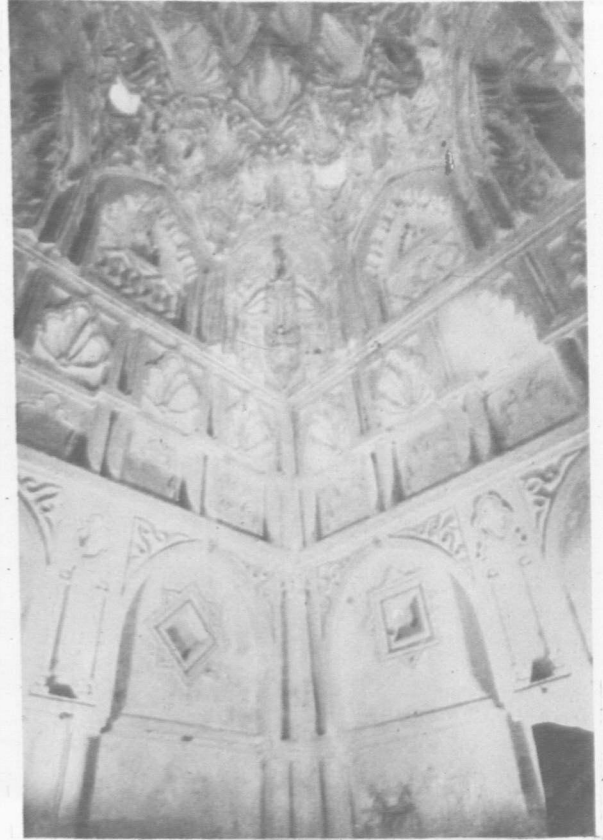

Resim 22. İmam Avnüddin Türbesi kapısı

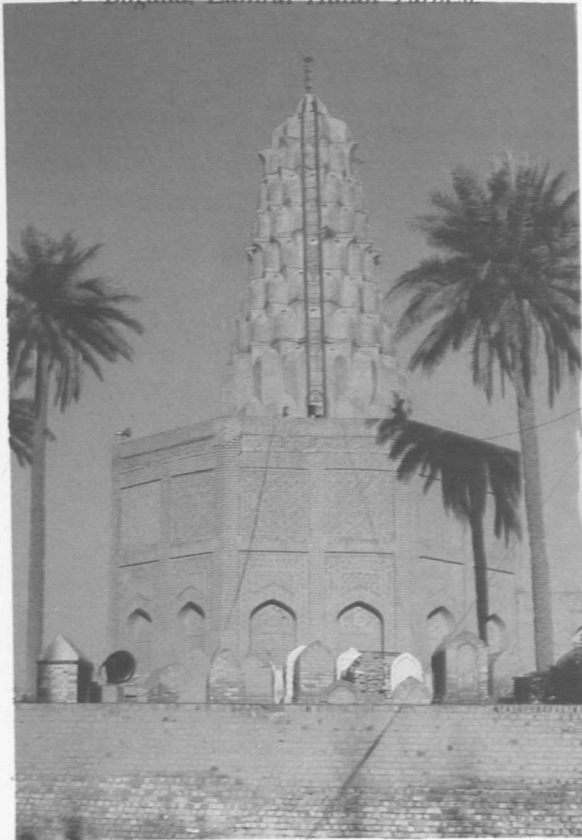

1- Samerra, İmam Dârî Türbesi. (Atâ-Henâ'dan).

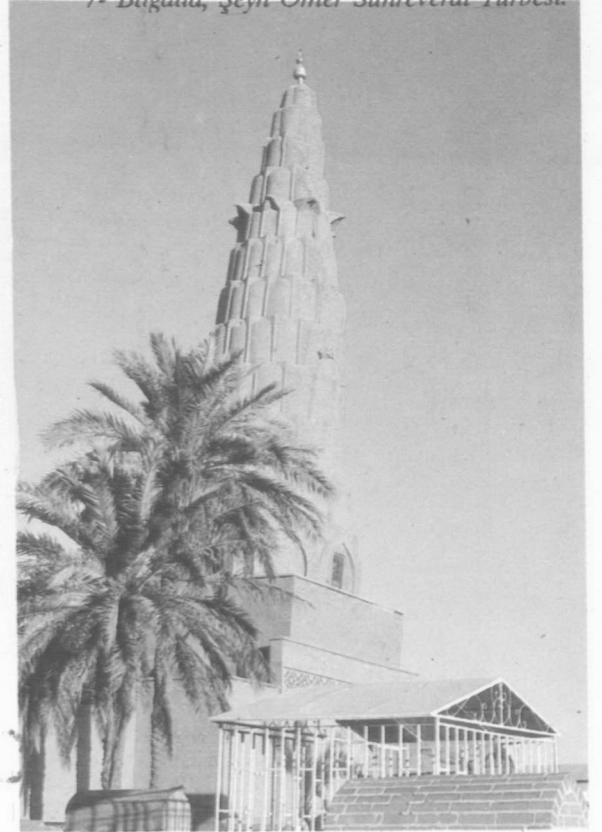

2- İmam Dârî Türbesi, mukarnashlı kubbenin içten görünüşü.

3- Bağdad, Zümrüt Hatun Türbesi

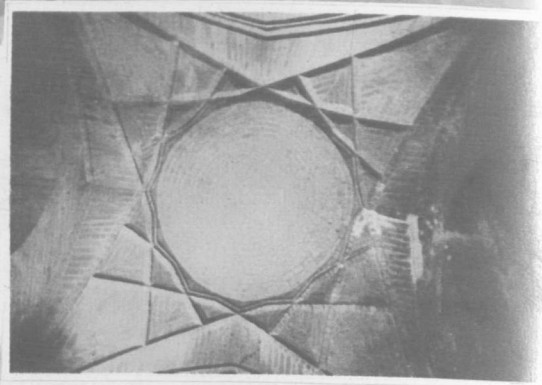
7- Bağdad, Şeyh Ömer Sühreverdî Türbesi.

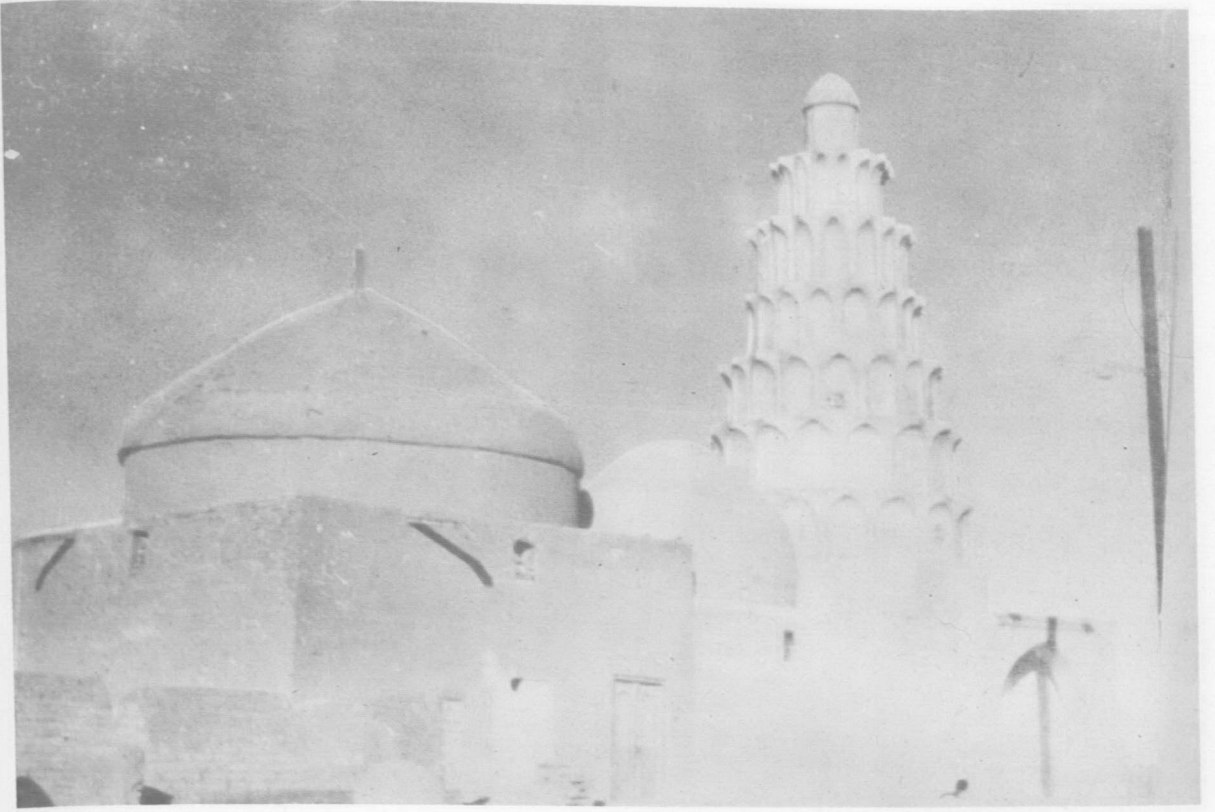
8. Bağdat, Şeyh Ömer Sühreverdi
Türbesi taçkapısı ve külliyesinin diğer yapıları

4. Bağdat Zümrüt Hatun Türbesi,
Türbe girişindeki yıldız tonuzlu örtü.

9. Şeyh Ömer Sühreverdi Türbesi inşa kitabesi

11- Basra, Hasan Basri Türbesi (Atâ-Henâ'dan).

13- Hille, Şems Türbesi (Atâ-Henâ'dan).

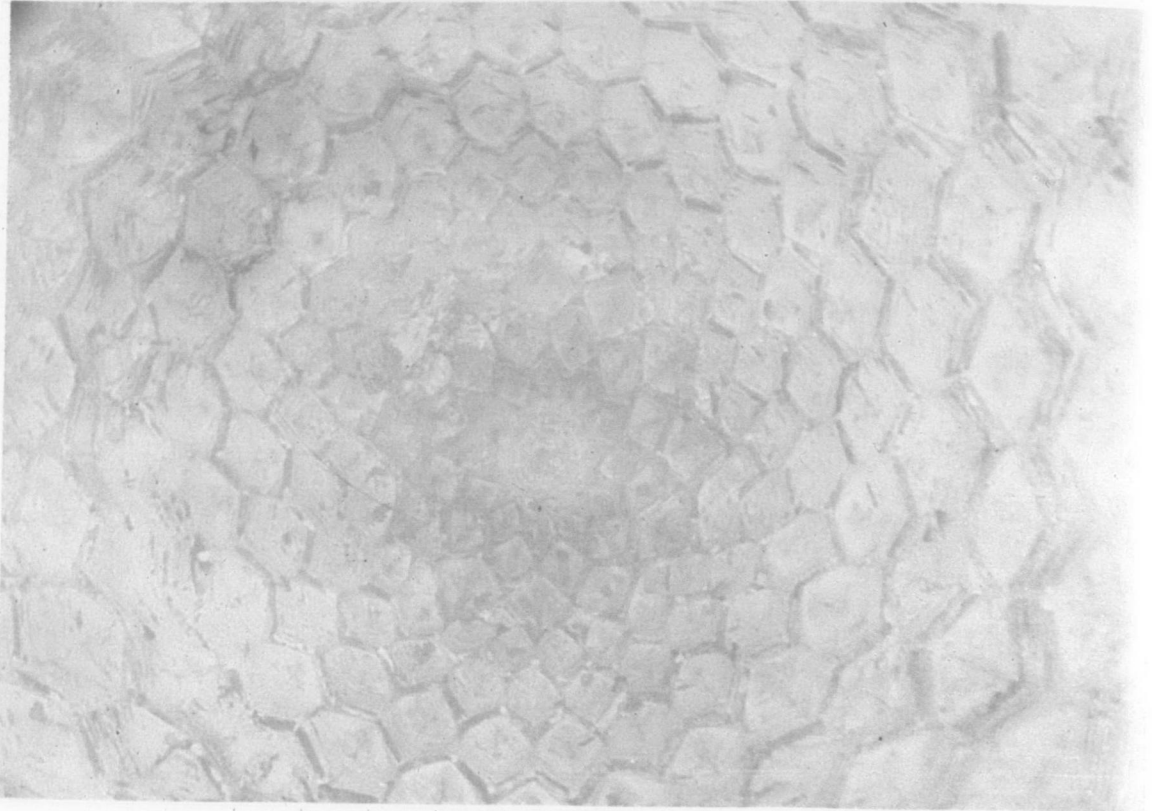

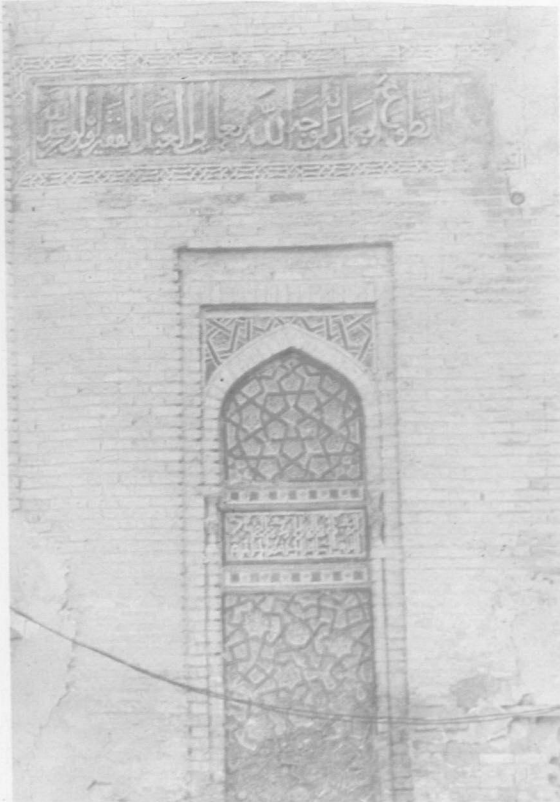
15. Dakuk, Imam Bakır Türbesi (Atâ-Henâ'dan).

14. Hille Türbesi, mukarnaslı iç kubbe

17- Musul, Imam Yahya bin Kasım Türbesi.

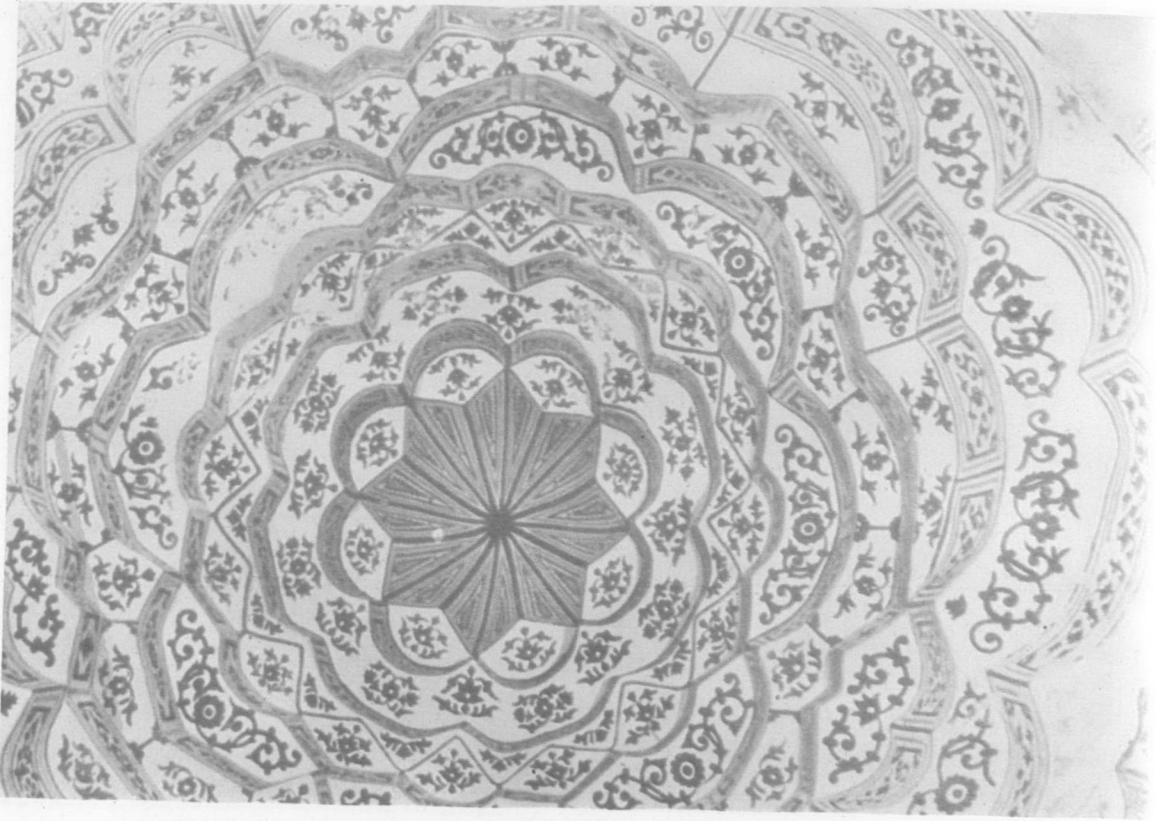
20. Musul İ. Yahya Türbesi Dış
cephe süslemelerinden detay

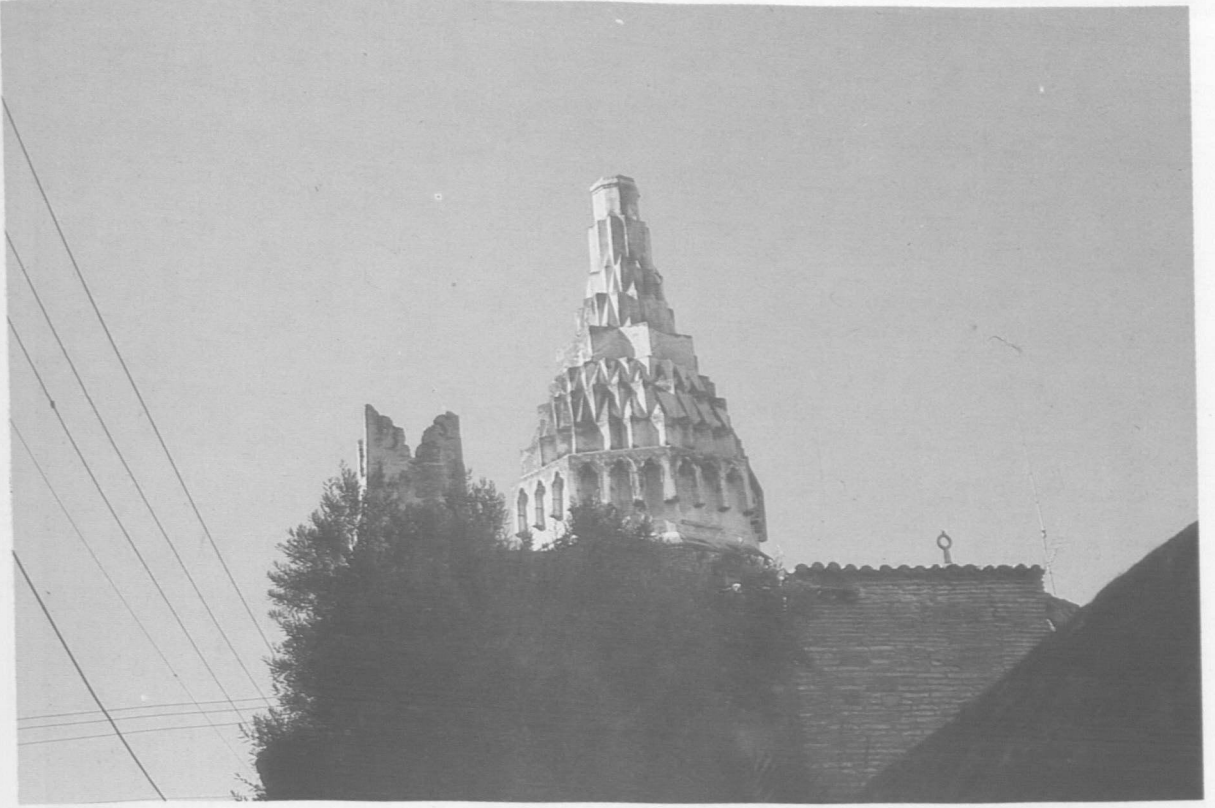

21- Musul, İmam Avnüddin Türbesi.

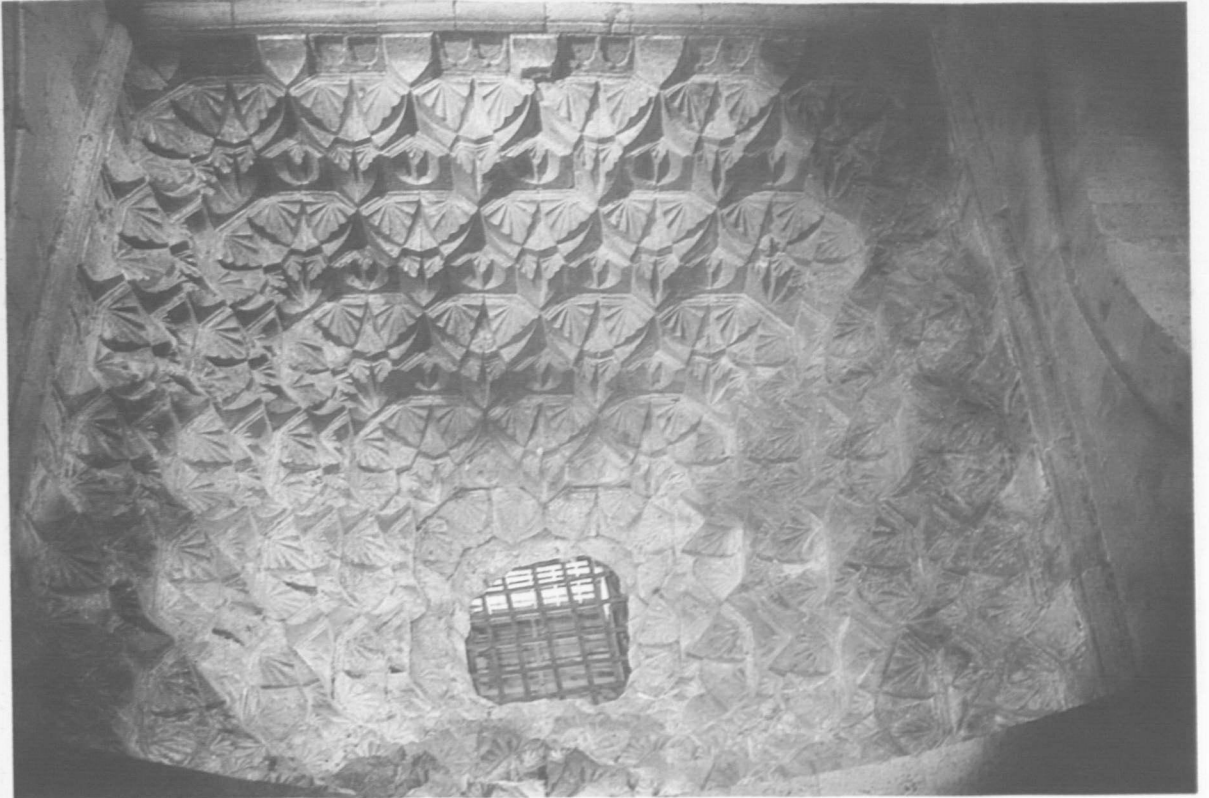
24- Musul, Nebi Yunus Türbesi mukarnaslı kubbenin içten görünüşü.

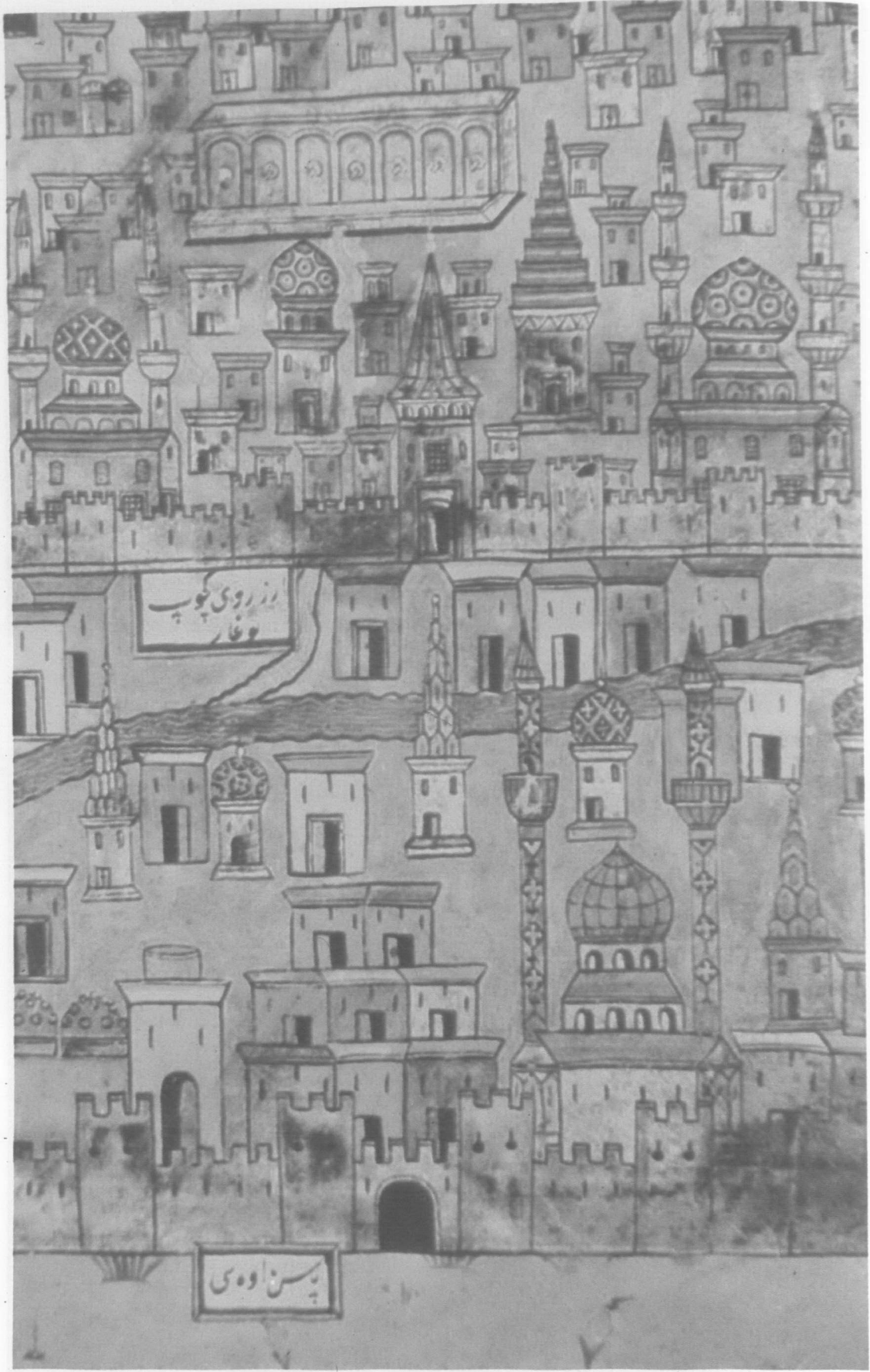

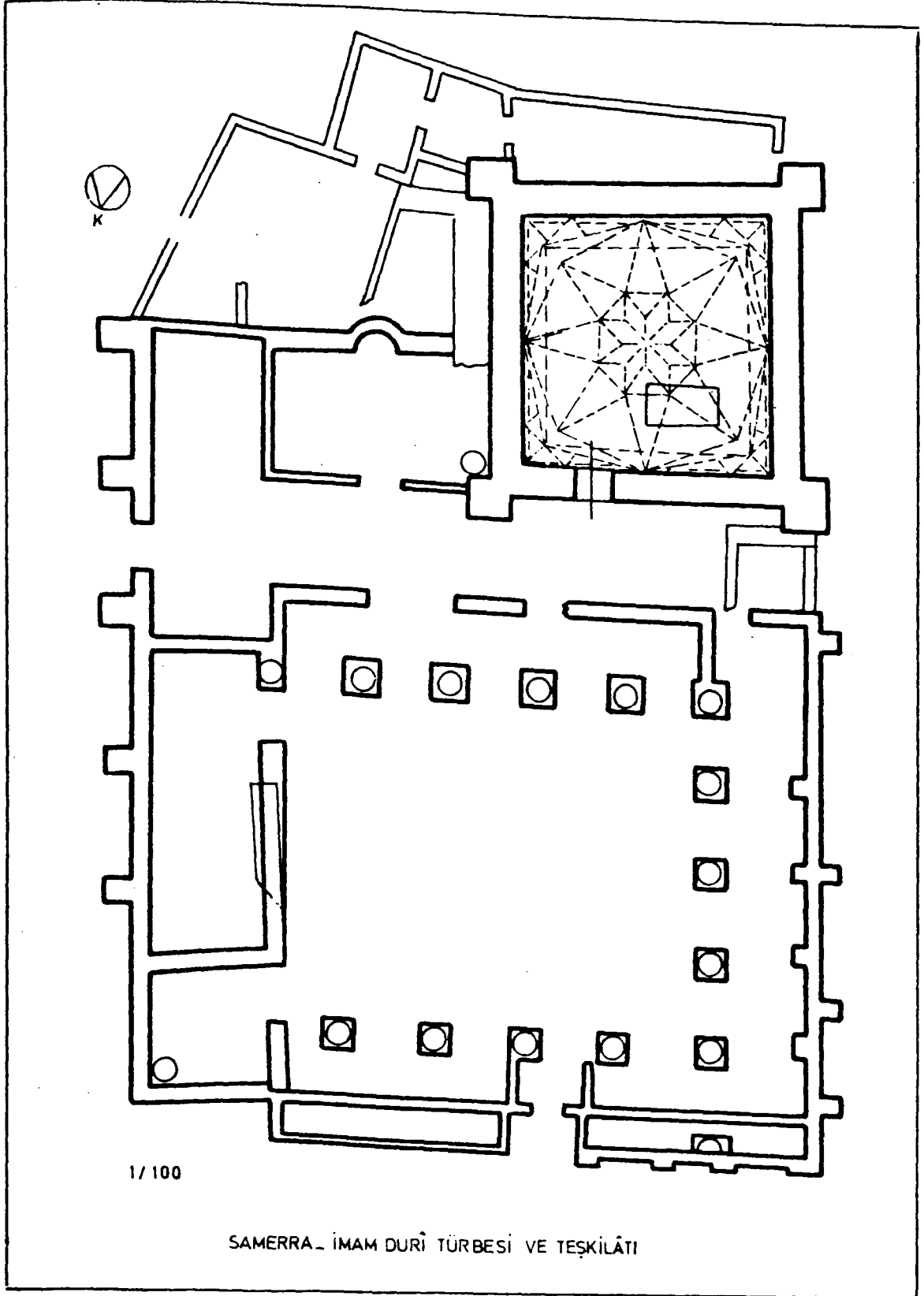
25- Adana Ulu Camii'ndeki mukarnaslı kubbe.

26- Erzurum, Yakutiye Medresesi'nde mukarnaslı iç kubbe.

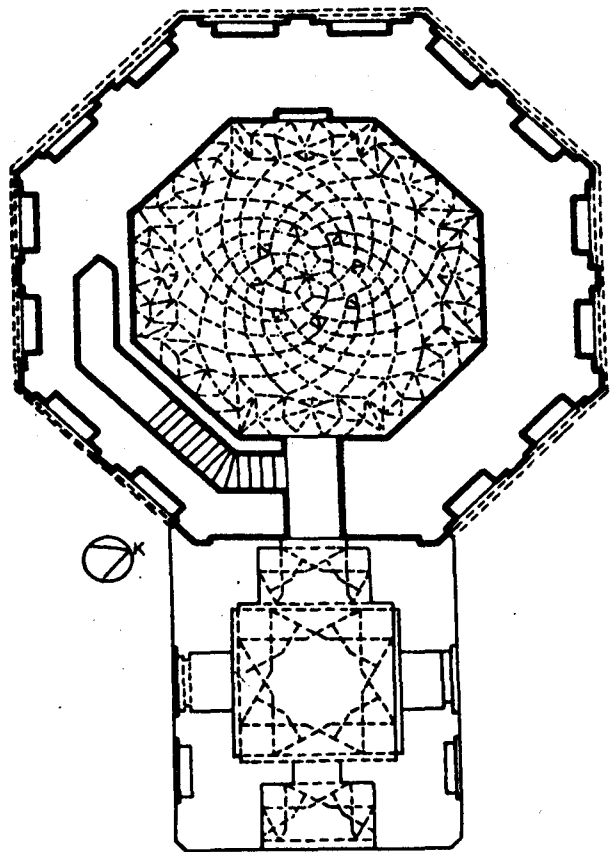

28- Beyân-ı Menâzil'deki Erzurum minyatüründe mukarnas kubbeli yapılar.

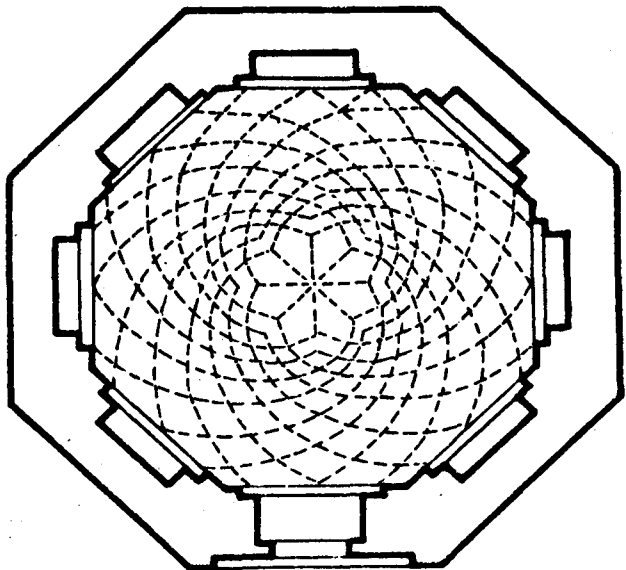

Çizim1 : Samerra-İmam Durî Türbesi ve Teşkilatı

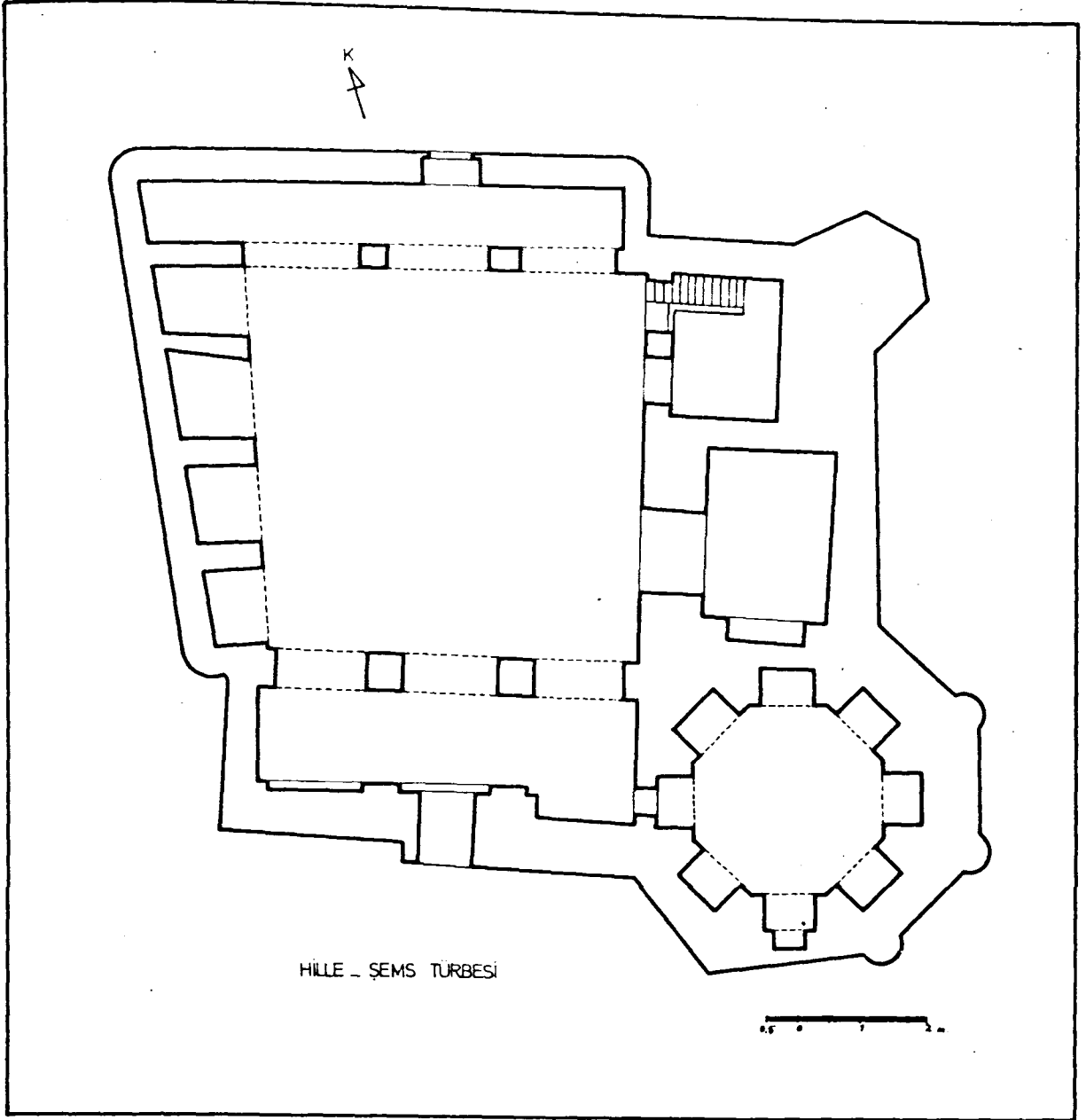
BAĞDAD - ZÜMRÜT HATUN TÜRBESİ

Çizim 2: Bağdad-Zümrüt Hatun Türbesi

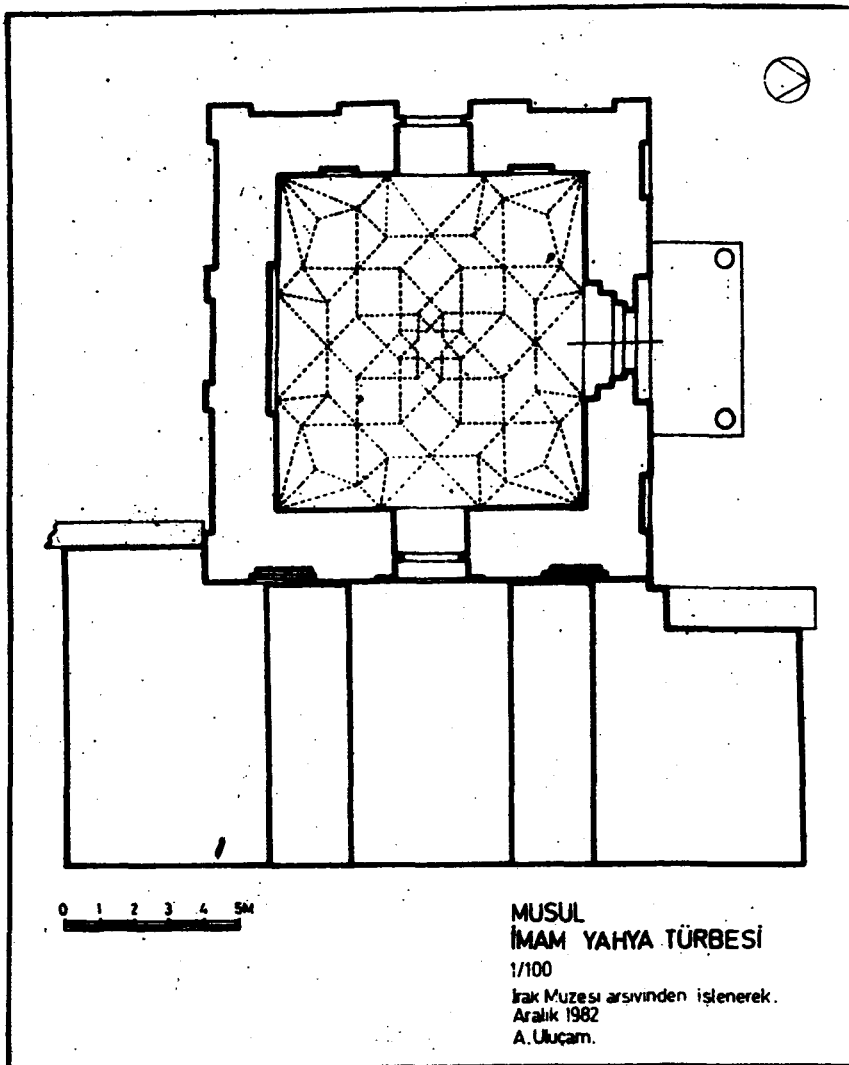

BAĞDAD - NECMEDDİN TÜRBESİ

Çizim 6: Bağdad-Necmeddin Türbesi

Cizim 4: Hille-Şems Türbesi

Çizim 5: Musul İmam Yahya Türbesi

TRABZON'UN ÇAYKARA İLÇESİ KÖYLERİNDE BULUNAN BAZI CAMİLER

Doç.Dr.Haşim KARPUZ

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kendine has coğrafi yapısının yanısıra kültür ve sanat alanında da farklı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Bölge hakkında yabancı bilim adamlarınca tarih, kültür ve özellikle Bizans ve sonrası anıtları üzerinde birçok araştırma yapılmıştır¹. Yerli araştırmalar daha çok zengin halk mimarisini konu edinmiştir. Orhan Özgüner'in Köyde Mimari Doğu Karadeniz (Ankara, 1970) adlı eseri bunların en önemlisidir². Trabzon Müzesi'nde çalıştığım 1978-1983 yılları arasında Trabzon'un ve çevre illerin 150 dolayında köyüne gitme imkânım oldu³. Bu sırada köylerde yer alan cami ve medreselerin bir kısmını inceleme fırsatı buldum.

Bazılarının kendilerine has yapı ve süsleme özellikleri vardı. Bu camiler yıkılıp yerlerine büyük beton camiler yapılıyordu. Üniversitedeki görevime başladıktan sonra Giresun, Trabzon, Rize il merkezleri ve köylerindeki Türk-İslâm yapılarını araştırmayı amaçlayan bir proje üzerinde çalışmaya başladım⁴.

Araştırmalarım sırasında en çok dikkatimi çeken kesim Çaykara ilçesi ve köyleri olmuştur. Burada bazı köylerde halâ bozulmamış cami örnekleri bulmamız mümkün olmuştur. Bu camilerden Dernekpazarı, Güney Kondu Mahallesi camii yayınlanmıştır⁵. Ayrıca Kahire'de 26 Eylül-1 Ekim 1987 tarihleri arasında toplanan 8.Türk Sanatı kongresindeki bildirimde Çayka-

- 1 Bu konuda en son yapılan toplu bir çalışma için bkz.A.Bryer-D.Winfield. "The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos". Washington, D.C., 1985.
- 2 Bölgenin halk mimarisi için ayrıca bkz.N.Sen. "Rize'den Beş Ev". İstanbul, 1976; G.Erim. "Rize Çevresinde Yerleşme ve Evler". "Türkiyemiz". Sayı:4 (1971), s.27-48; C.Eruzun. "İlginç Bir Sergi Uzungöğden Örnekler". "Mimarlık". Sayı: 77 (1970), s.14-20.
- 3 Türkolog Dr.Bernt Brendemsen'in çalışmalarına (Trabzon Ağzı Derlemeleri) mihmandar olarak katıldım.
- 4 "Trabzon'da Türk Devri Yapıları" konulu projemi destekleyen ve çalışmalarımda yardımcı olan Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu yetkililerine, proje yardımcım Y.Mimar Şenol Aydın'a teşekkürü bir borç bilirim.
- 5 M.Iren. "Trabzon Çaykara Dernekpazarı Güney Kondu Mahallesi Camii". "Röle ve Restorasyon Dergisi". Sayı: 5 (Ankara, 1983), s.165-174.

ra'nın Akköse köyü camiini tanıtmış bulunuyoruz⁶. Bu araştırmamızla Çaykara ilçesinin köylerinde yer alan bu camilerden diğer örnekler tanıtılmaktadır.

Çaykara'nın köylerinde yer alan eski camilerin bellibaşlı özelliklerini iki kısımda ele alabiliriz. Birincisi yapı malzemesi ve plân elemanlarıdır:

Camilerin çoğu meyilli arazide kurulduğundan subasman ve zemin katlar taştan yapılmıştır. Ayrıca bazı camilerin harim duvarlarının da taştan yapıldığını görüyoruz. Tek katlı camilerde taş duvarlar mahfil hizasına kadar yükselmekte, bunun üzerine ahşap yığma duvarlar gelmektedir. Dolma göz duvarlı camiler de vardır. Camilerin taş duvarları genellikle düzgün yonu olup bazılarında ise hatıllıdır.

Ahşap yığma duvarlarda 4-5 cm. kalınlığında çam veya kestane tahtaları kullanılmıştır. Köşelerde boğaz şeklinde kesişen bu tahtalar değişik tekniklerde birleştirilmişlerdir. Çatılar kırma çatı tarzında olup yanlara eğimlidirler ve alaturka kiremit kaplıdır. Küçük ebatlı olan bu camilerin bazılarının bütünü ile harim duvarlarının ahşap yığma olanları vardır. Bunlar seranderler (ambar yapıları) gibi sökülüp taşınabilmektedirler.

Camilerin iki katlı olanlarının zemin katları medrese-mektep olarak kullanılmıştır. Medreseleri ayrı bir bina olarak yapılanlar çoğunluktadır. Tek katlı olanlar bir son cemaat mahalli ve bir harim kısmından ibarettir. Bu camilerin bazılarında son cemaat mahalline bir oda (hocanın ikameti için) ilâve edilmiştir. Son cemaat mahalleri evlerin hayatları gibi manzaraya yönelik olarak düzenlenmiştir. Sedirleri ve mahfilleri bulunmaktadır. Camilerin harimlerinin giriş kısımlarında da bir ahşap mahfil bulunmaktadır.

İkincisi ise süsleme özellikleridir: Süsleme taş ve ahşap oyma ve nakış olarak üç teknikte karşımıza çıkar. Taş süslemeler daha çok geometrik, bitkisel ve sembolik şekillerle kapı sövelerinde ve mihraplarda görülür. Ahşap süsleme daha geniş yüzeylere yayılmıştır. Son cemaat mahallerinin değişik kısımlarında kapı kanatlarında, iç mahfillerde, ahşap mihraplarda, minber, kürsü ve tavanlarda görülür. Ahşap süsleme programında geometrik bordürler, rozetler, kıvrık dallar, panolar şeklinde stilize ve naturalist hayat ağaçları, S ve C kıvrımları ve sembolik şekiller yer almaktadır.

Nakış ve kalem işleri ahşap süslemeyi destekleyen unsurlardır. Son cemaat mahallerinde, harim kısımlarında, mahfil ve tavanlarda nakışlar görülür. Nakışla süslemede yine bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan kompozisyonlara yer verilmiştir.

Çaykara köylerinden inceleyebildiğimiz camilerin bazıları şunlardır (Çizim:1):

1. Dernekpazarı-Yukarı Kondu Camii (Çizim.2, Resim 1-3)

Çok meyilli bir araziye sahip olan köyün düz bir kesiminde kurulmuştur. Plânı son cemaat mahalli ve bir harim kısmından meydana gelmektedir. Güney cephesi bütünüyle taş, diğer taraflar mahfil hizasına kadar taş ve üzerine ahşap yığma olarak yapılmıştır. Örtü dört omuz olup alaturka kiremit kaplıdır. Camiin doğu tarafında medrese bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin kuzeydoğu köşesine sonradan bir ahşap minare eklenmiştir. 1986 yılında ise yine bu tarafında ve 5 metre uzakta yeni bir minare daha yapılmıştır.

Son cemaat mahalli dışta ahşap bir mahfile sahiptir. Harim kısmı derinlemesine dikdörtgen plânlı olup giriş kısmının üzerinde mahfil

6 H.Karpuz, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler". "Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi", Cilt:2, Sayı:4 (İstanbul, 1989), s.37-45.

yer alır. Taş mihrap geometrik ve bitkisel motiflerle süslüdür. Aynı şekilde vazoda çiçekler, uzayıp giden dallar arasında çiçek ve meyveler taş kapı söveleri üzerinde de görülür.

Cami ahşap süsleme bakımından çok zengindir. Kapı kanatları, son cemaat yeri mahfili ve iç mahfil ayakları, korkulukları, minber ve tavan zengin bir süsleme programına sahiptir. Kapı kanatları üzerinde Hazret-i Süleyman mührü ve rozetler dikkati çeker. Bugün batı köşeye kaydırılan minberin iki yüzü ahşap oyma olarak süslüdür. Dikey dikdörtgen panolar içinde stilize vazoda çiçekler (lâleler) yer alır. Kenar bordürler geometrik bezelidir. Bu camide kapı ve minber süslemelerinde farklı bir uygulama olarak kabara çiviler kullanılmıştır. Çivili süsleme Türk sanatının eski bir geleneğidir.

Nakışlar son cemaat mahfilinin duvarlarında daha sağlam olarak kalmıştır. Panolar halinde vazoda çiçeklere yer verilmiştir. Bu kalem işleri bir önceki onarım devrinden kalmıştır ve Of, Ağaçlı Camii (yıkılmıştır) nakışlarını hatırlatmaktadır.

Camiin değişik yapım safhaları geçirdiği duvarlarının yapısından (Mihrabın tam ortada olmayışından) ve süsleme özelliklerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca giriş kapısının kemer hizasında sağda ve solda ikişer olmak üzere dört kitabesi bulunmaktadır. Hepsinin H.1224 yılındaki onarımda buraya toplandığını sandığımız kitabelerde yapının hanileri, onarımları-ustaları ve imam hatibi (mütevelli olarak) hakkında bilgiler bulunmaktadır⁷.

Bani ve ihya edenlerin en eskisi Cafer-Şah bin Osman, yenileri ise Cansızade Cafer ve Hüseyin olarak geçmektedir. Yapının dört defa

onarıldığı ilkinin (yapım olacak) H.870, ikinci-sinin H.925, üçüncüsünün H.1180 ve sonuncusunun H.1224 yılında gerçekleştirildiği belirtilmektedir⁸. Ustalara sıra gelince, hangi tamirde çalıştığını tesbit edemediğimiz Mustafa İbn-i Hasan, İkinci onarımda Muhammed İbn-i Ahmet ve Mustafa Emir Murat, H.1224, M.1809 yılında camiye bugünkü şeklini veren ustalar İbrahim ve Ahmet İbn-i Hüseyin'dir.

2. Uzungöl-Filâk Mahallesi Camii (Çizim:3, Res.4-5):

Mahallenin orta kısmında yer alır. Zemin katta taş duvarlı bir medrese bölümüne sahiptir. Esas yapı ahşap yığma olarak yapılmış, dört omuz çatısı kiremitle kaplanmıştır. Son yıllarda doğu tarafına yapının kitesine uymayan bir minare eklenmiştir.

Cami bir son cemaat mahalli ve bir harim kısmından meydana gelmektedir. Son cemaat mahallinin dışarıya taşkın bir saçağı⁹ oturmak için ahşap sedirleri vardır. Harim kısmına iki kanatlı bir kapı ile girilir. Giriş bölümündeki mahfil U plânlı olarak kible duvarına kadar uzanır. Işıklandırma geniş pencerelerle sağlanmıştır.

Cevizden yapılmış kapı kanatları ve söveler üzerinde değişik silmeler, stilize ağaçlar, kıvrık dallar yer alır. Ahşap mihrap nişini de yine değişik silmeler, kıvrık dallar arasında lâleler, çam kozalakları, selviler çevrelerler. Mihrabın iki yanında ahşap oyma dolapçıklar vardır. Minber de ahşap oyma olarak süslenmiştir.

Minber üzerindeki kitabeden yapının H.1228, M.1813 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yapıyı 20.yüzyıl başlarında Taşkıran'lı Mehmet ve İsmail Ağırman ustaların

7 Kitabeleri okuyan Dr.Mikâil Bayram'a teşekkürlerimi sunuyorum.

8 İlk yapının H.870 de inşası biraz şüphelidir. H.921 tarihli Tahrir Defterinde burada müslüman-Türk gösterilmemiştir. H.961 tarihisinde ise dört hane vardır. Bkz.H.Umur. "Of Tarihi". İstanbul, 1951. s.44.

9 Bu saçak yenilenmiştir. Orjinal saçağı için bkz.C.Eruzun. a.g.y.. s.19.

tamir ettiği bilinmektedir.

3. Taşören Köyü Camii (Çizim:4, Res.6-8)

Köyün merkez mahallesinde yer alır. Batısında bir de medresesi vardır. Son yıllarda camiiin kuzey cephesi tamir edilmiş ve kapatılmıştır. Bu sırada içteki mahfil de genişletilmiştir. Batı cephesindeki kapıdan girilen cami dikdörtgen plânlıdır. Mahfil seviyesine kadar düzgün yonu taş, bunun üzerinde ahşap yığma duvarlara sahiptir. Örtüsü dört omuz olup kiremit kaplıdır.

Cami süsleme bakımından oldukça zengindir. Kapı, minber, mahfil korkulukları ve tavan ahşap oyma olup tavanlar ayrıca nakışlanmıştır. Kapı kanatları üzerinde uzayıp giden kıvrık dallar arasında lüleler belirgin olarak gösterilmiştir. Minberin yan aynalarında dikdörtgen panolar içinde vazoda çiçekler, nar, üzüm salkımları, stilize ağaçlar, rozet ve çarkifelekler yer verilmiştir.

Taş mihrap üzerinde değişik motifler göze çarpar. Stilize ağaç dalları arasında üzüm salkımları, vazodan çıkan çiçekler ve ibrik motifleri bunlardan bazılarıdır.

Mihrap ve kapı üzerindeki kitabelerden yapının H.1257-1260, M.1841-1844 yılları arasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

4. Çambaşı-Düz Mahalle Camii (Çizim:5, Res.9-10)

8.00x13.40 m. ebatlarındaki cami bir son cemaat mahalli ve bir harim kısmından meydana gelir. Camiinin üç cephesi mahfil hizasına kadar taş, üst kısım ahşaptır. Dört omuzlu örtüye sahip olan çatısı kiremit kaplıdır. Cami bugünkü yerine 100 m. batıdan taşınmış ve minaresi sonradan yapılmıştır.

Altı ahşap ayağın yer aldığı son cemaat ma-

halli dışarıya açık bir mahfile sahiptir. İki kanatlı bir kapı ile harim kısmına girilir. Girişteki mahfil U şeklinde kible duvarına kadar uzanır.

Camiin en süslemeli kısmı giriş kapısıdır. Kapı kanatları üzerinde stilize ağaçlar yer almaktadır. Söveler üzerinde ise yarım daireler içinde rozetler yer alır. Harim kısmında mahfil korkulukları ve alt kısımları geometrik bezemelidir. Mahfil ve pencerelerin bazılarında ahşap kafesler bulunmaktadır. Minberin kapı alınlığında, kürsü ve köşkünde ajur tekniğinde yapılmış stilize ağaçlar yer alır.

Kitabesi olmayan camiyi süsleme özelliklerine dayanarak 19.yüzyıl ortalarına tarihleyebiliriz.

5. Uzuntarla Camii (Çizim:6, Res.11-12)

Dıştan 12.10x7.70 m. ebatlarındaki cami bir son cemaat mahalli (giriş kısmı) ve bir harimden meydana gelmektedir. Halk arasında mescid olarak anılmaktadır. Diğer örneklerden farklı olarak yapı bütünüyle ahşap hatıllı moloz taş duvarlara sahiptir. Kıрма çatısı kiremit kaplıdır. Son yıllarda etraflı bir onarım geçirmiştir.

Son cemaat mahalline doğudan girilmektedir. Kuzey cephe eğimli olduğu için bir duvarla kapatılmıştır. Bu bölümün hatısına bir hoca odası yerleştirilmiştir. Harime oval kemerli iki kanatlı bir kapı ile girilir. Girişin üzerinde derin bir mahfil bulunmaktadır.

Süsleme bakımından kapı, minber ve tavana önem verilmiştir. Mahfil korkulukları ve köşkü de ahşap süslemelidir. Kapı kanatlarında kenar ortaları rozetlerle süslü kareler içinde eşkenar dörtgenler yer almaktadır. Benzer bir süslemeye minber aynalığı üzerinde rastlanmaktadır. Kapı ve minber süslemesi Of, Sugeldi Köyü Camii'nin minberine benzemektedir. Belki de bu iki yapıda aynı ustalar çalışmıştır¹⁰

¹⁰ Bu kompozisyonun bölgede bildiğimiz en eski örneği Of ilçesinin Ağaç köyünde yıkılmış olan H.1181, M.1767 tarihli camisinde bulunuyordu. Bu camiden esinlenen ustalar yakındaki Sugeldi Camii'nin minber ve kapısını gerçekleştirmiş olmalıdırlar.

Sugeldi Camii'nin kitabesi H.1250, M.1834 tarihine aittir. Uzuntarla mescidini de böylece 19.yüzyılın başlarına tarihleyebiliriz.

Değerlendirme ve Sonuç (Res.13-16)

İncelediğimiz camilerde bölgenin zengin orman varlığından dolayı ahşap yapı malzemesi ağır basmaktadır. Ahşap camiler Türk mimarisinde önemli bir cami grubunu teşkil ederler. Buradaki camiler bu geleneğin bölgesel örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Minberleri olan mescid tarzında yapılardır. Köylerdeki dağınık yerleşmelerin sonucu bu camiler bir veya birkaç mahallenin ihtiyacını karşılamak için yapılmışlardır. Bölgede İslâmiyet 15.yüzyıldan itibaren yayılmaya, köylere müslüman-Türk haneler yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu yüzyıldan günümüze kalan cami yoktur. İlk camiler tamamen ahşaptan olup taşınmış veya onarımlarla genişletilmişlerdir. Günümüze ulaşan bu camiler ilk örneklerin devamı olmaları bakımından önemlidirler. 19. yüzyılın başlarında köy camileri bu tarzda olup imam hatip temini için hükümete başvurulmuştur¹¹. İncelediğimiz bu yapılar bölgenin tarihi ve kültürel değişmesinin en önemli unsurlarıdır.

Bu araştırmamızda ele aldığımız yapıların yanısıra bölgede, Çaykara köylerinde birçok tarihi cami daha bulunmaktadır. Çaykara ve çevresinde ayrıntılı inceleme fırsatını bulamadığımız Kabataş (1813), Günebakan (1869), Taşçılar (19.yüzyıl) ile Çayırova (Yente 19.yüzyıl) camileri önemli örneklerdir. Camiler yapı özellikleri bakımından bölgenin ev mimarisi ile yakın benzerliklere sahiptirler. Bunu son cemaat mahallerinde, hoca odalarında, saçak ve örtüde açıkça görüyoruz. Süsleme programında yer alan motiflerin bir bölümü yerli olmasına rağmen bir bölümü dış etkileri, dönemlerinin barok üslup özelliklerini taşırlar. S ve C kıvrımları, vazoda ağaçlar, kıvrım dallar bu dış etkileri gösterirler.

rımları, vazoda ağaçlar, kıvrım dallar bu dış etkileri gösterirler.

Camilerin yapımını, süsleme programlarını gerçekleştiren ustaların bazıları yerli, bazıları dışarıdan gelmiş veya dışarda yetişmiş bölge sanatçılarıdır. Bu ustaların bazılarının Artvin, Hopa çevrelerinden geldiği bilinmektedir. Ustaların Doğu Anadolu ve İstanbul ile de ilişkileri olduğunu düşünebiliriz. Bazılarının grup halinde çalıştıkları da söylenebilir. Camilerin süslemelerinde görülen benzerlikler bu hususları ortaya koymaktadır.

Süslemede kullanılan silmeler, kartuşlar, vazoda çiçek kompozisyonları 18. yüzyıldan sonra Anadolu'da yaygınlaşan batı etkisindeki süslemenin örnekleridir. Bölgenin bu bakımdan en önemli yapısı yıktırılmış olan Of'un Ağaçlı Köyü Camii idi¹².

Bu camiler medreseleri ile birlikte okul görevi de yapıyorlardı. Cumhuriyet döneminde yaygınlaşan eğitim kurumları sayesinde medreseler kapanmıştır. Öte yandan artan cemaate cevap veremeyen bu camiler gelenek dışına çıkılarak yapılmaz olmuşlardır. Yıkılıp yerlerine daha büyük ve kubbeli beton camiler yapılmaya başlanmıştır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla eski geleneksel camilerin son örneği 1889 yılında yapılan Taşkiran köyü camiidir.

Son yıllarda bölge hızlı bir sosyal ve kültürel değişmeye uğramıştır. Orman varlığının azalması, değişen ihtiyaçlar, geleneksel yapı tarzının terk edilmesine yol açmıştır. İncelediğimiz küçük ebatlı bu camilerin bazıları bakımsız ve harap durumdadır. Yıkılıp yerlerine büyük camiler yapılmak istenmektedir. Özellikle bu yapıların etraflıca araştırılması, mimarlık ve sanat değerlerinin ortaya konması gerekmektedir. Ayrıca korunmaları için gerekli

11 H.Umur. a.g.y., s.16 vd.

12 Bu yapı için bkz.H.Karpuz. a.g.y., s.40-41, Plân:3. Res.19-23.

tedbirler alınmalı ve restore edilmelidirler. En önemlisi de onların sanat değeri, tarihi ve kültürel önemiyetleri halka anlatılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Albayrak, H., Of ve Çaykara, C.I, Ankara, 1986.

Aslanapa, O., Türk Sanatı, C.II, İstanbul, 1973.

Bryer, A., Winfield, D., The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, Washington, D.C.1985.

Demiriz, Y., Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler, İstanbul, 1986.

İren, M., "Trabzon Çaykara Dernekpazarı Güney Kondu Mahallesi Camii", Rölöve ve Res-

torasyon Dergisi, Sayı:5 (Ankara, 1983), s.165-174.

Karpuz, H., "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:2 (1989), s.37-45.

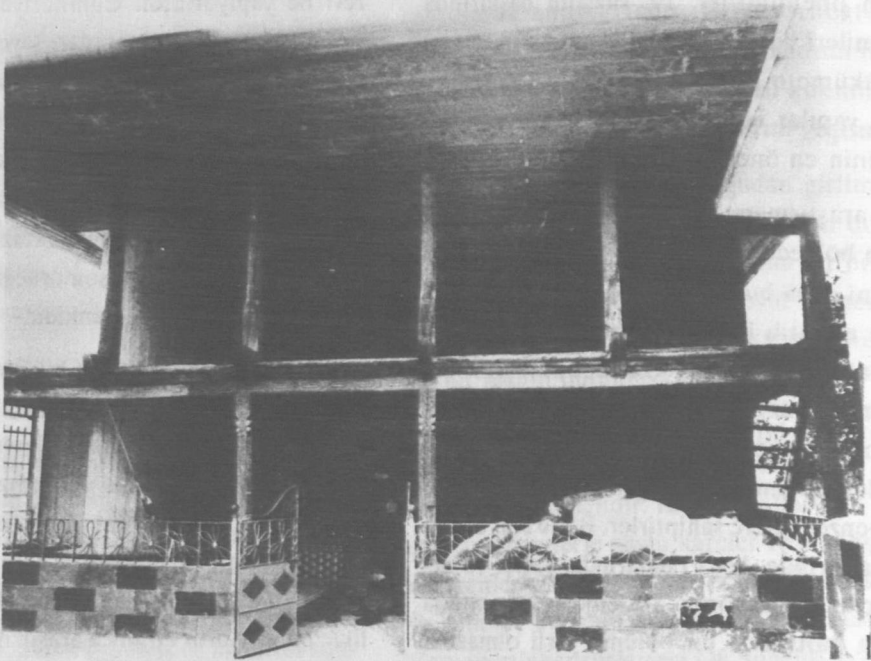
Kuran, A., "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı (Ankara, 1972), s.179-186.

Özgüner, O., Köyde Mimari Doğu Karadeniz, Ankara, 1970.

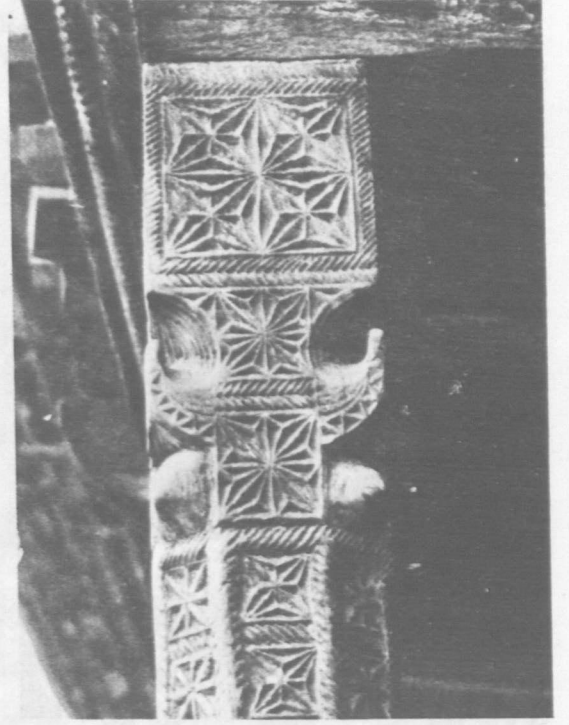
Renda, G., Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara, 1977.

Umur, H., Of Tarihi, Vesikalar Fermanlar, İstanbul, 1951.

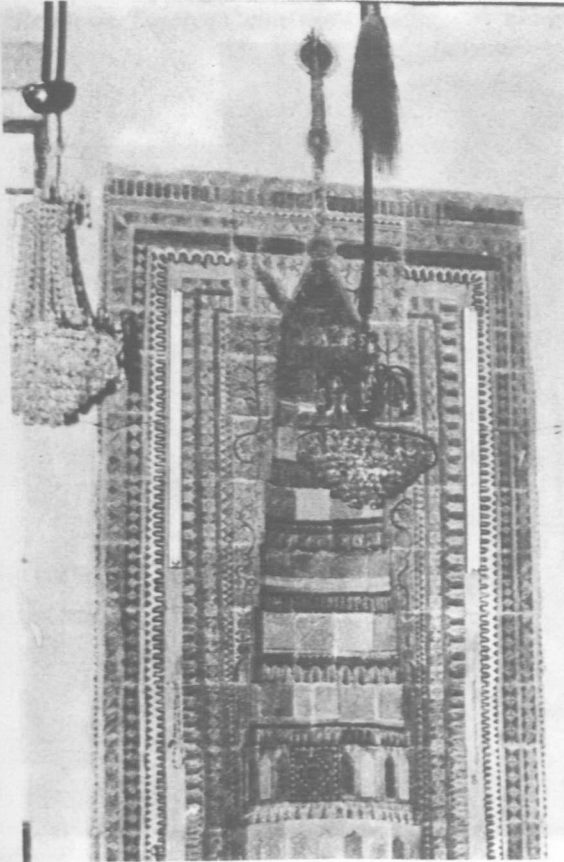
Yiğit, A., Çaykara ve Folkloru, Ankara, 1982.

Resim 1: Dernekpazarı Yukarı Kondu Camii genel görünüşü.

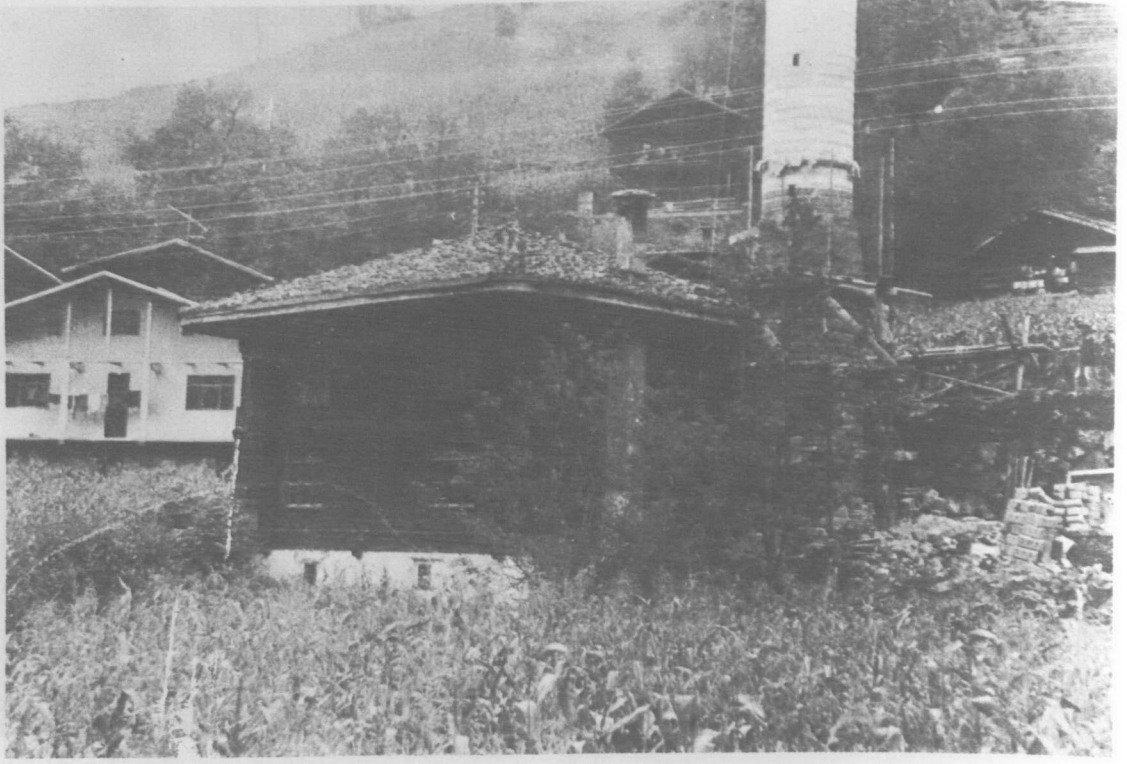

*Resim 2: Yukarı Kondu
Camii son cemaat
mahfili ahşap sütun*

*Resim 3: Yukarı Kondu
Camii mihrap*

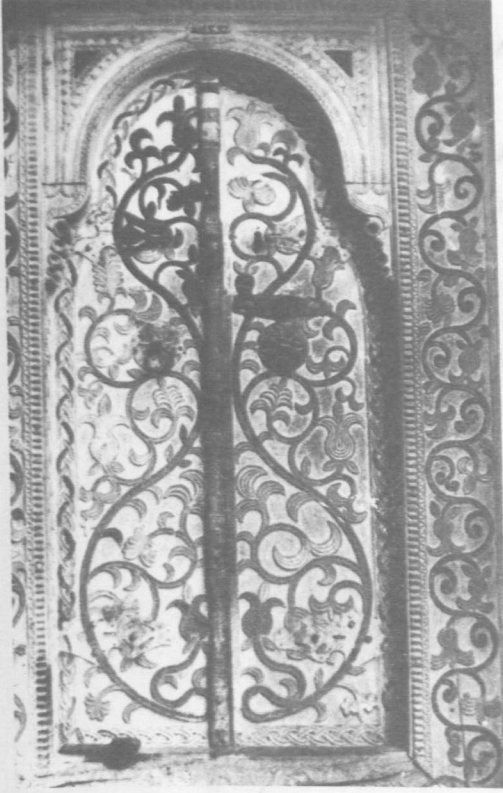

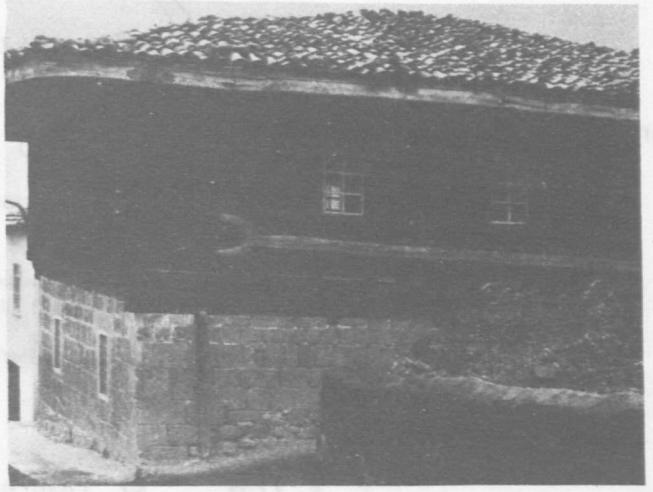
Resim 4: Uzungöl-Filâk Mahallesi Camii, genel görünüş.

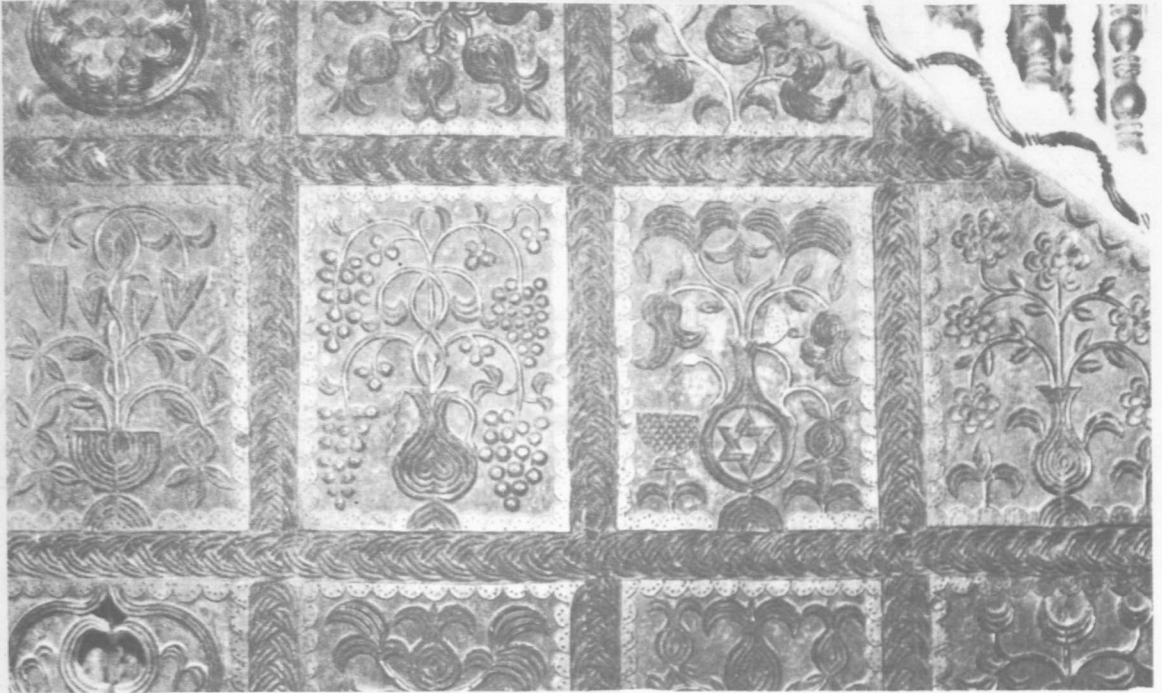
Resim 5: Filâk Mahallesi Camii mihrabı.

Resim 7: Taşören Camii nin kapısı.

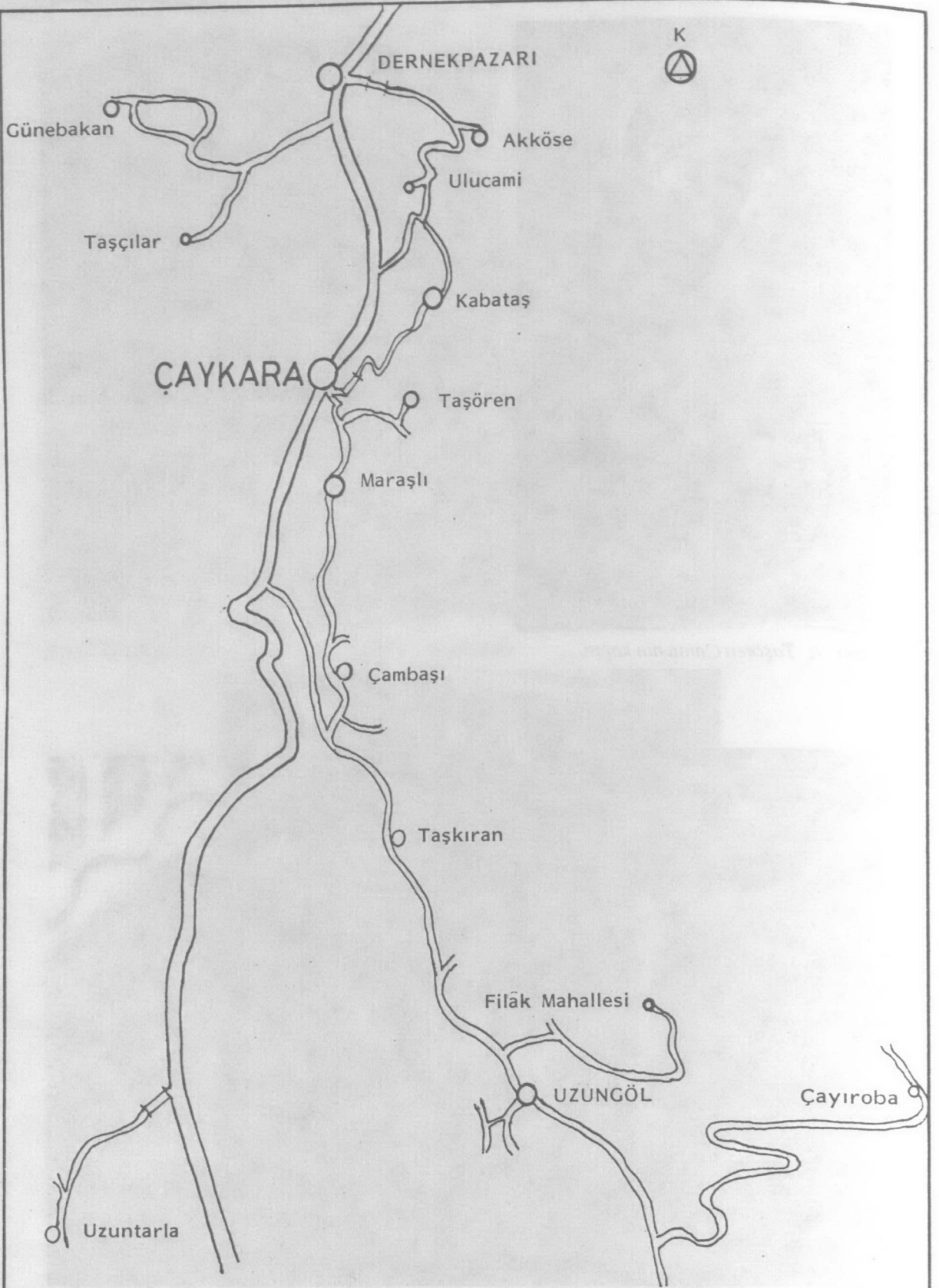

Resim 6: Taşören Köyü Camii genel görünüş.

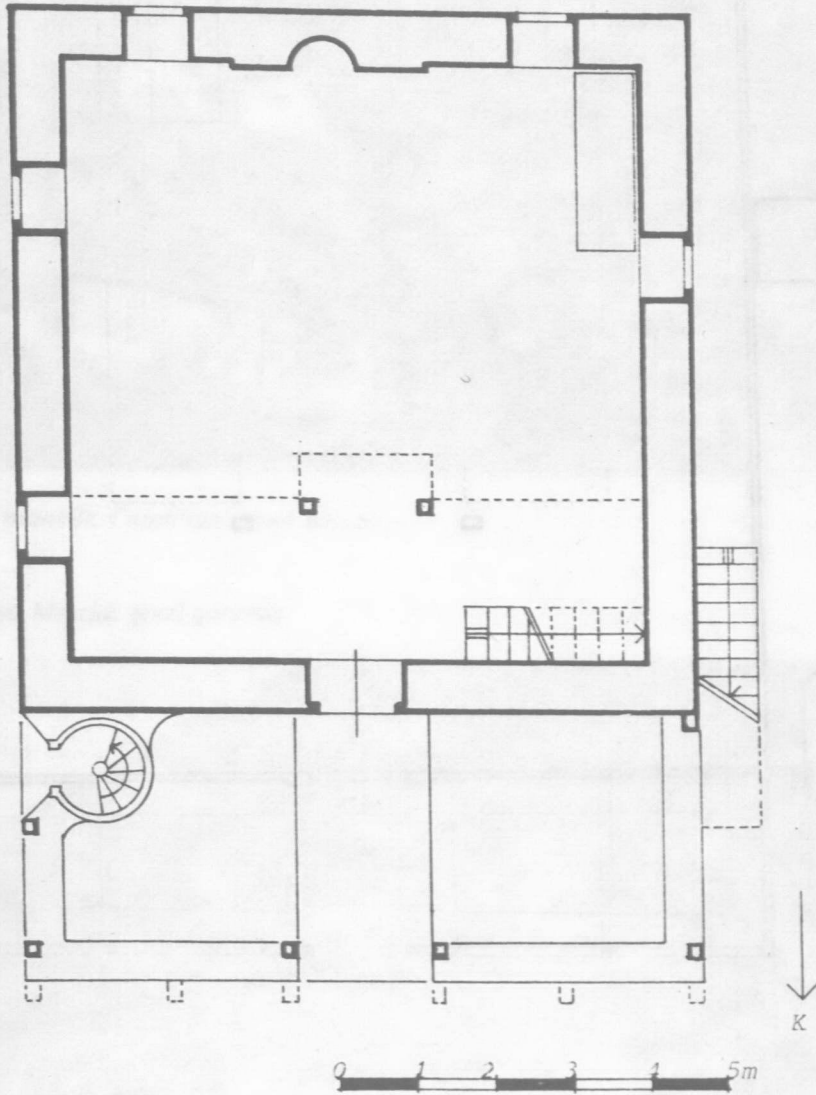
Resim 8: Taşören Camii'nin minberinden detay.

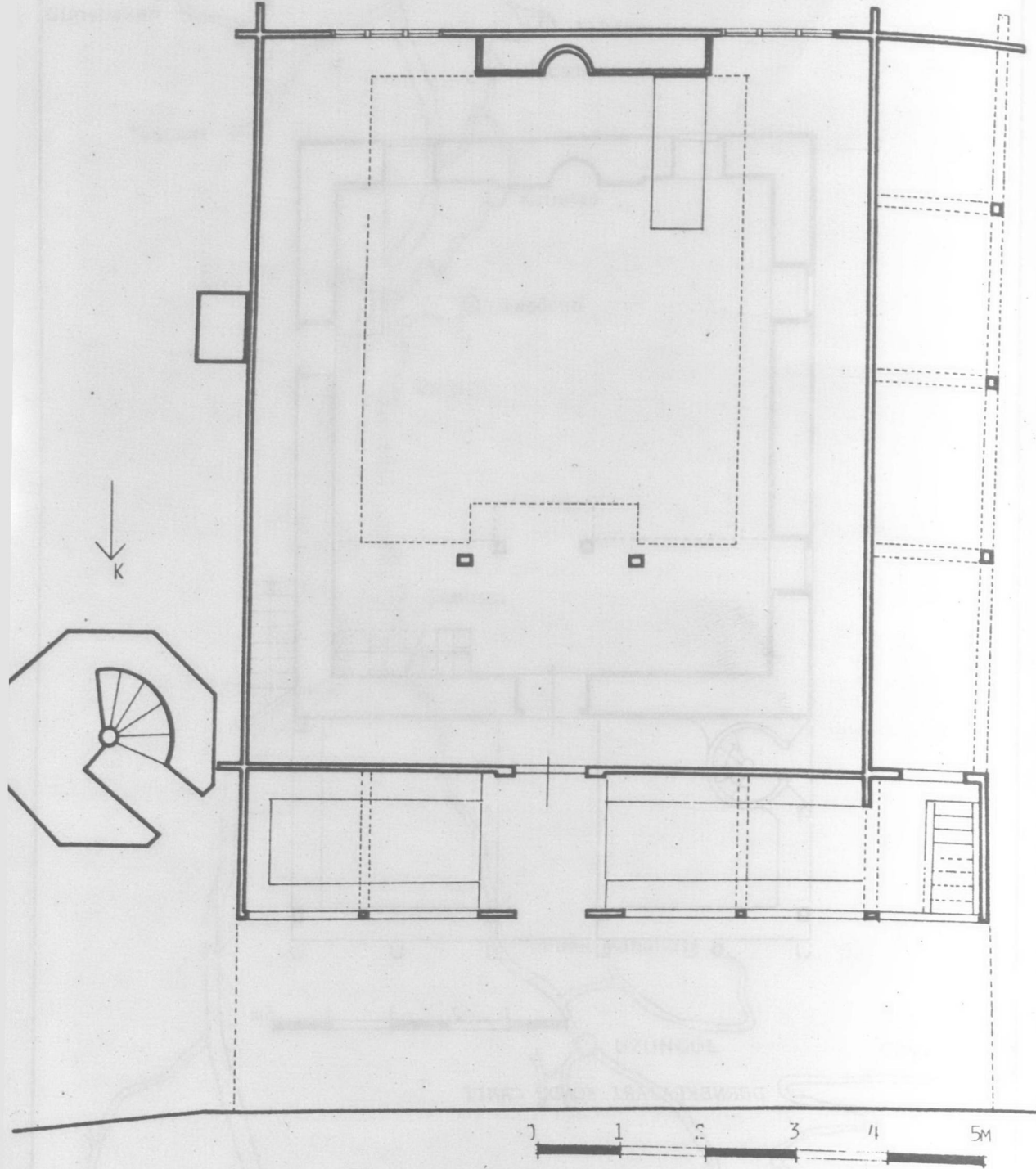
Ölçek : 1/100.000

ÇAYKARA'NIN TARİHİ CAMİ BULUNAN KÖYLERİNDEN BAZILARI

DERNEKPAZARI KONDU CAMİİ

Çizim. 2: Dernekpazarı Kondu Camii

Çizim.3:Uzungöl Filak Mahallesi Camii Plânu (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

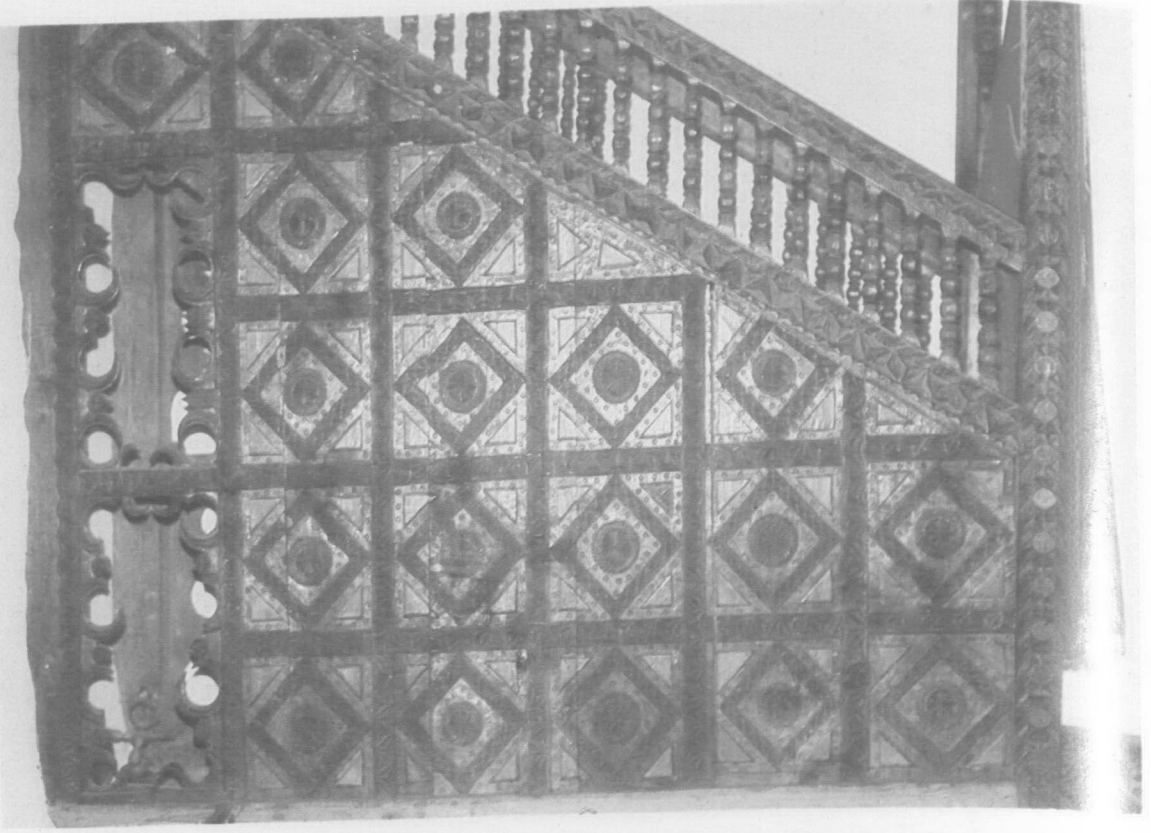

9- Çambaşı Düz mahalle Camii'nin genel görünüşü

11- Uzuntarla Köyü Mescidi genel görünüş

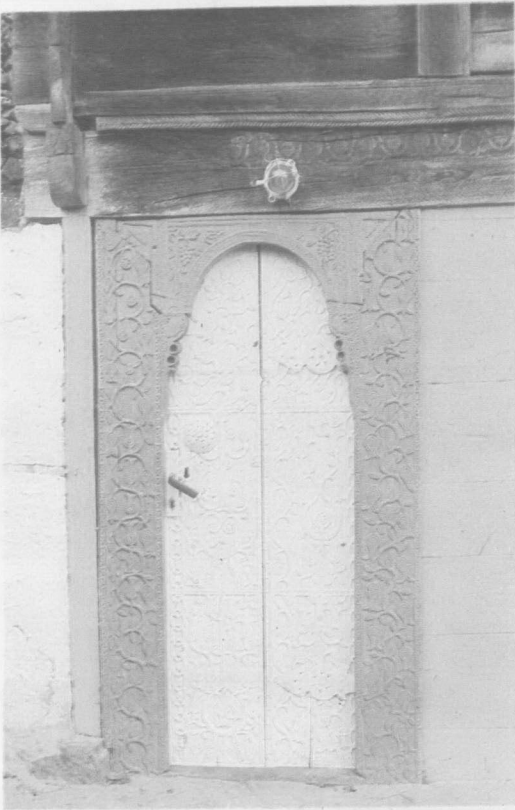

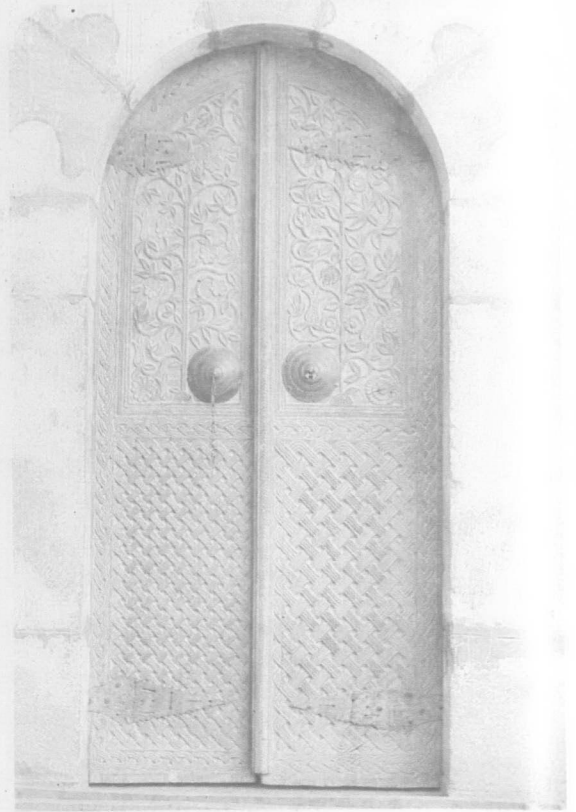

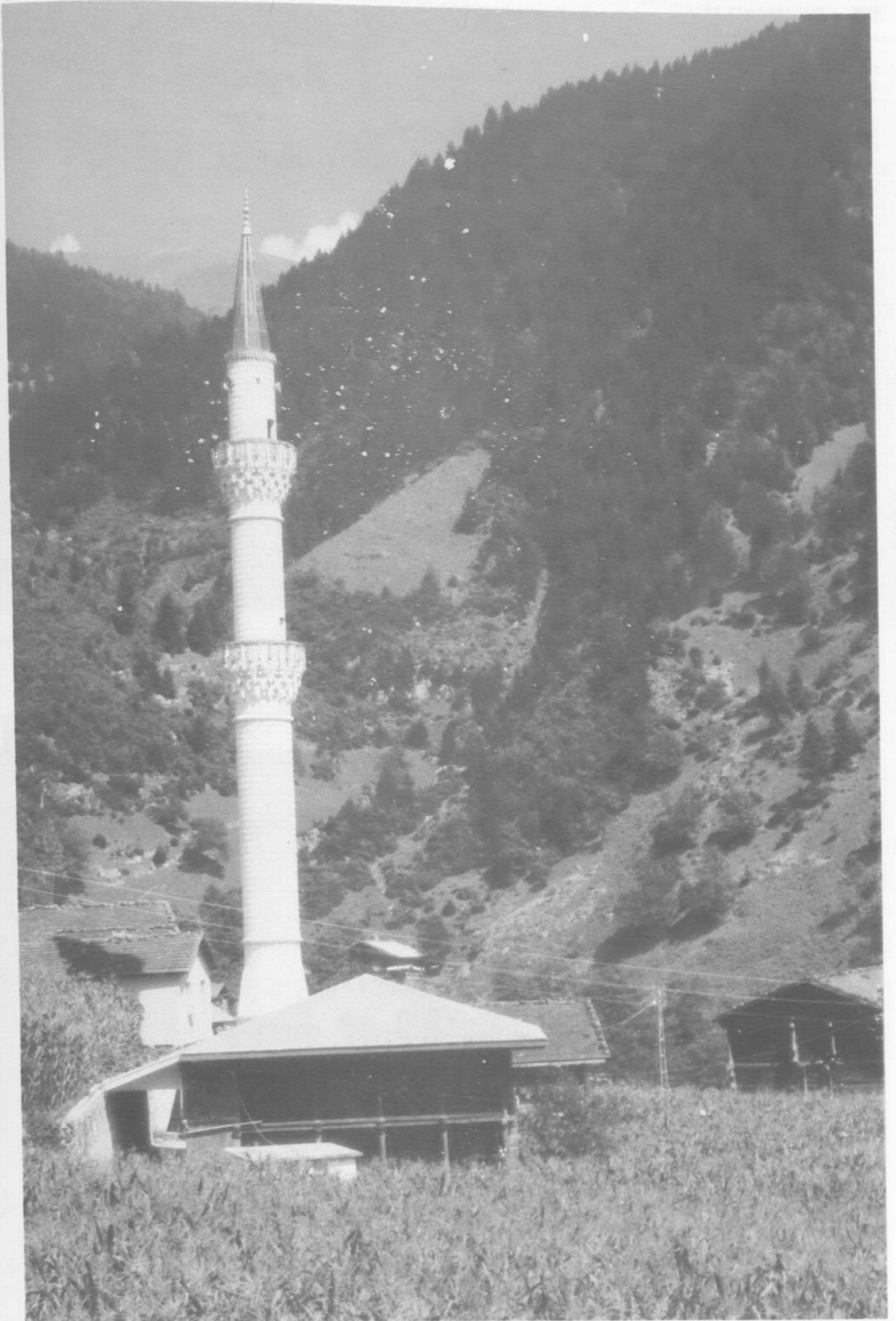
12- Uzuntarla Mescidi mihi ri

10- Düzmahalle Camii'nin kapısı

13- Akköse Köyü Camii k st

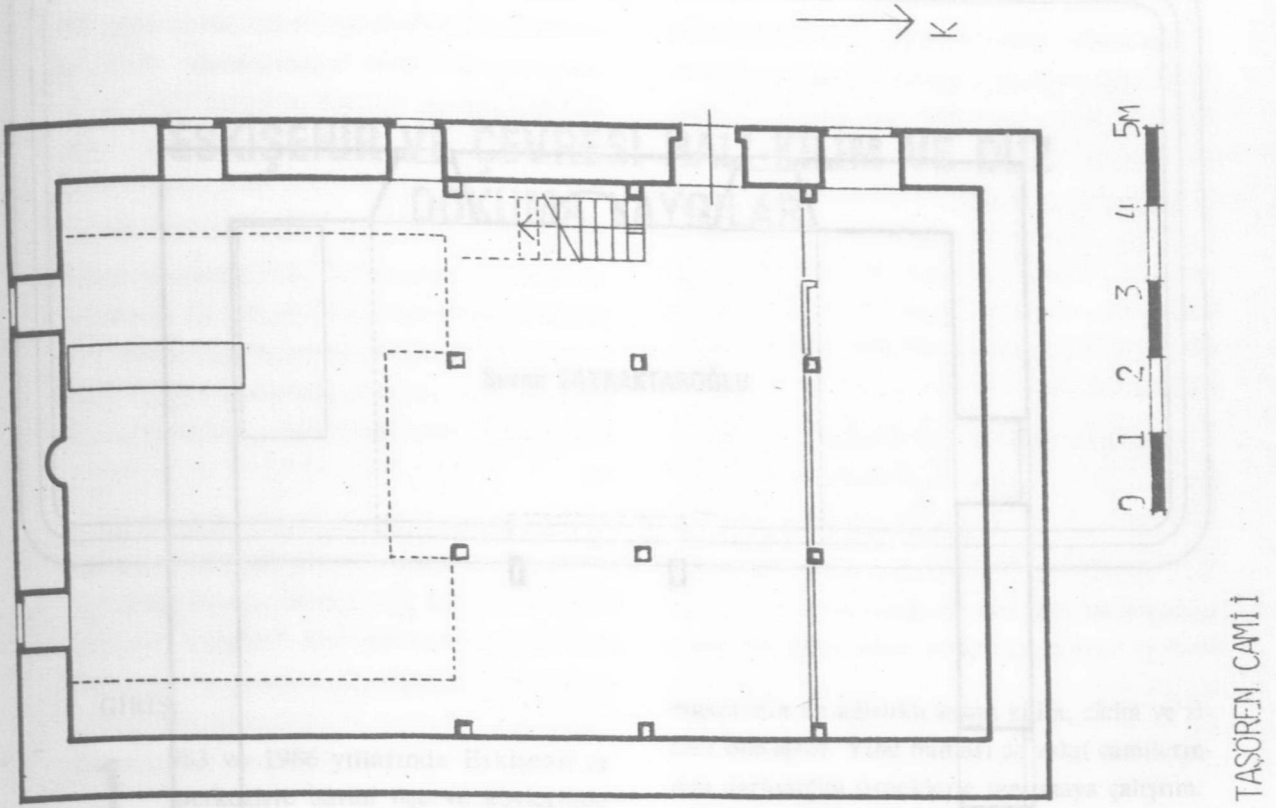
14- Filak mahallesi Camii genel görünüşü

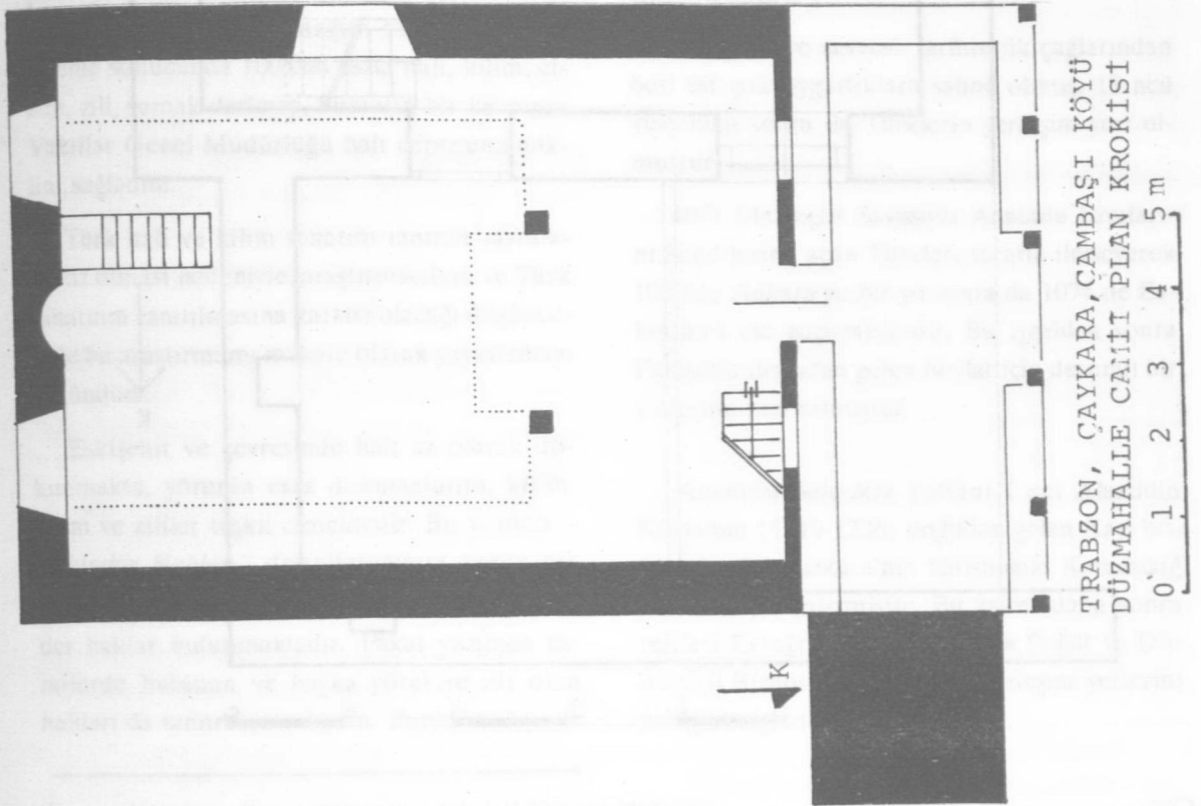
16- Taşçılar Camii genel görünüş

15- Taşören Camii mihrap ve minberi

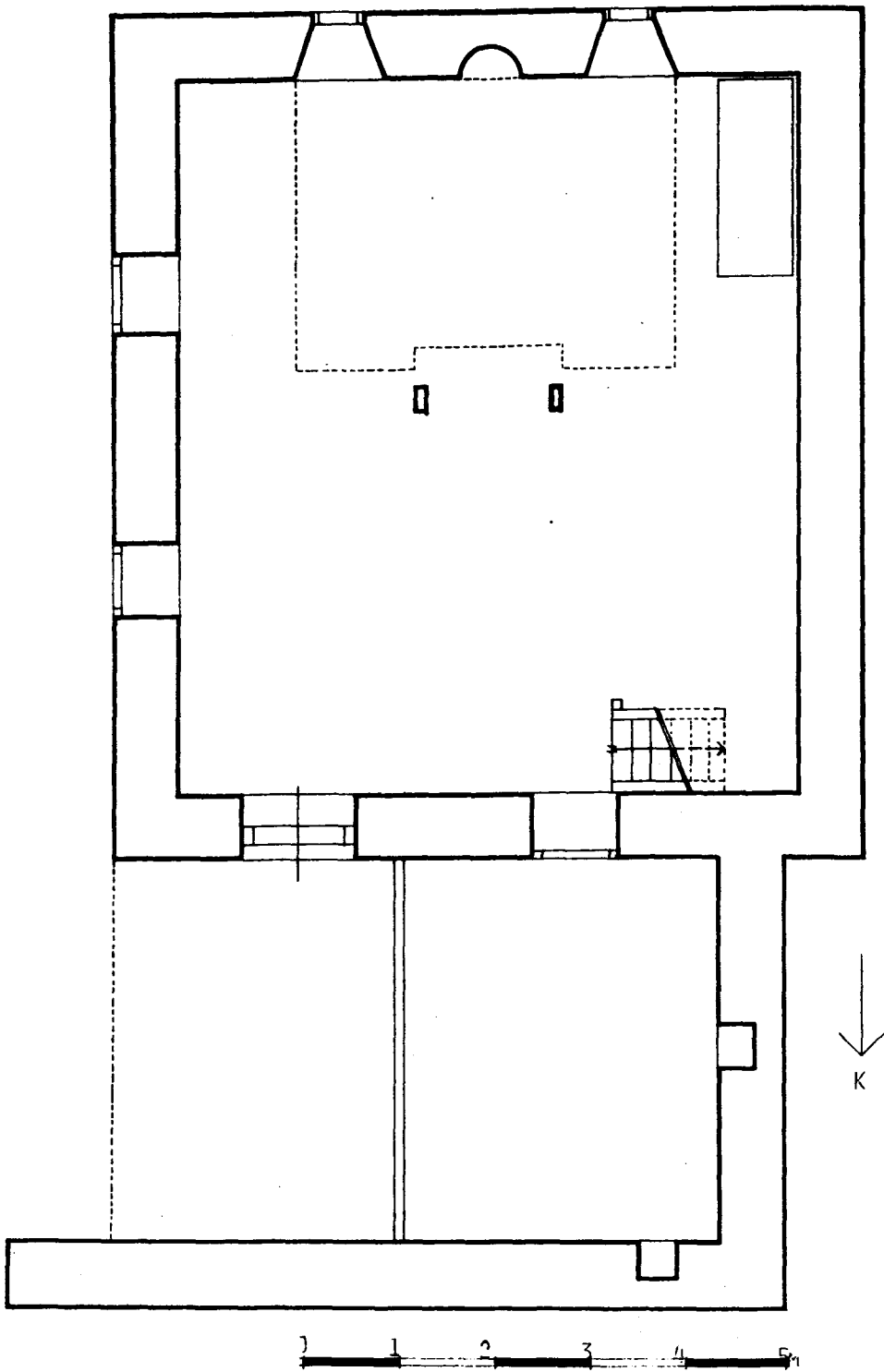

Çizim.4: Taşören Camii

Çizim.5: Trabzon, Çaykara, Çambaşı Köyü Düzmahalle Camii Plân Krokisi

Çizim.6: Uzuntarla Mescidi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi).

ESKİŞEHİR VE ÇEVRESİ HALI-KİLİM VE DÜZ DOKUMA YAYGILARI

Suzan BAYRAKTAROĞLU

GİRİŞ:

1 983 ve 1986 yıllarında Eskişehir'in merkeziyle bütün ilçe ve köylerinde bulunan vakıf camilerini iki kez dolaşarak yörenin halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılarını inceleme olanakını buldum. Bu inceleme sonucunda 100'den fazla halı, kilim, cicim, zili, sumak derleyip, bunların bir kısmının Vakıflar Genel Müdürlüğü halı deposuna naklini sağladım.

Türk halı ve kilim sanatını tanıtan yayınların az olması nedeniyle, araştırmacılara ve Türk sanatının tanıtılmasına katkısı olacağı düşünülmesiyle bu araştırmamı makale olarak yayınlamayı düşündüm.

Eskişehir ve çevresinde halı az olarak dokunmakta, yörenin esas dokumalarını, kilim, cicim ve zililer teşkil etmektedir. Bu yüzden "*Eskişehir Halıları*" diyebileceğimiz özgün bir grup yoktur. Sadece yörüklerin dokuduğu ender halılar bulunmaktadır. Fakat yazımda camilerde bulunan ve başka yörelere ait olan halıları da tanıtmaya çalıştım. Bunların dışında

makalenin en ağırlıklı kısmı kilim, cicim ve zililer olmuştur. Yine bunları da vakıf camilerinden derlediğim örneklerle tanıtmaya çalıştım.

ESKİŞEHİR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ VE ETNOLOJİSİ:¹

Eskişehir ve çevresi, tarihin ilk çağlarından beri bir çok uygarlıklara sahne olmuş, 13. yüzyıldan sonra da Türklerin yerleşim yeri olmuştur.

1071 Malazgirt Savaşıyla Anadolu kapılarını kendilerine açan Türkler, süratle ilerleyerek 1073'de Ankara'yı, bir yıl sonra da 1074'de Eskişehir'i ele geçirmişlerdir. Bu işgalden sonra Eskişehir doğudan gelen boylar için devamlı bir yerleşme yeri olmuştur.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. İnci Alaaddin Keykubat (1219-1236) doğudan gelen Kayı boyu aşiretini, Ankara'nın batısındaki Karacadağ yöresine yerleştirmiştir. Bu aşiret daha sonra reisleri Ertuğrul Bey zamanında Söğüt ve Domaniçi Bizanslılardan alarak yerleşme yerlerini genişletmişlerdir.

¹ "Eskişehir" "Yurt Ansiklopedisi", Cilt 4, s. 2915, İstanbul 1982.

Bu arada Oğuzlar üç beylik kurmuşlardır. Bunlardan birisi de Osmanlı Beyliğidir. Osman Bey Kayı Boyu Aşiretinin reisi iken 1284 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut'un fermanı ile aşiret reisliğinden çıkarılarak uçbeyi olmuştur. Osman Bey gün geçtikçe kuvvetlenmiş 1289 yılında Eskişehir ve İnönü'yü de sınırlarına almıştır. Daha sonra Seyitgazi, Sivrihisar, Sarıcakaya da Osman Beyin sınırlarına katılmıştır.

Osman Beyin Eskişehir civarında kuvvet kazanmasının bir nedeni de burada yaşayan Ahi Reislerden Şeyh Edebalı'nın kızı Bala Hatunla evlenmiş olmasındandır.

Seyitgazi merkezi ve çevresinde, Eskişehir Merkez Karacaşehir'de ve diğer köylerde Kayı boyuna bağlı Karakeçili yörükleri yerleşmişlerdir. Daha sonra Mihaliççik, Sivrihisar, Çifteler ve köylerine de yayılmışlardır.

19'ncü yüzyılın sonlarına doğru yöreye göçmenler gelmeye başlamışlardır. Bunlar Kırm, Kafkas, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya gibi yerlerden gelmiştir. Ayrıca Tatarlar da vardır. Böylece Eskişehir'in halkı oldukça karmaşık bir yapıya sahip olmuştur.

ESKİŞEHİR VE ÇEVRESİNİN DOKUMACILIĞI:

Eskişehir ve çevresi kilim, cicim, zili, sumak dokumacılığı bakımından Anadolu'nun önemli merkezlerinden biridir. Bunun nedeni de burada halen Yörük ve Türkmen aşiretlerinin bulunmasıdır. Yörüklerin büyük çoğunluğu hâlâ dağ köylerinde yaşamakta ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Yöre dokumaları bu Türkmen ve yörük aşiretleri tarafından yapılmaktadır. 1320 tarihli Ankara Salnamesinin 168 nci sahifesinde "1320 yılında padişah, Sivrihisar'a 45 adet halı tezgahı tahsis etmiştir. Bu tezgahlarda yılda 500 adet halı imal edilmektedir," denil-

mektedir. Yine aynı sahifede "Sivrihisar'da 252 adet seccade tezgahı bulunmaktadır" denilerek buranın sanayii ürünleri arasında kilim, seccade, halı, altın, ve gümüş sayılmaktadır. Keçe, kadın bilezikleri, bakırdan imal edilen kaplar da sanayii ürünleri arasında sayılmaktadır.

Aynı salnamenin 161 nci sahifesinde "Mihaliççik ve köylerinde halk kendi evleri için kilim, seccade, çuval, heybe, gibi şeyler imal etikleri gibi Kayı ve Saray karyelerinde adeta Kırşehir halılarına benzer seccadeler imal edildiği" de yazılıdır.

Yörede rastlanılan halıların bir kısmı Karakeçili yörüklerine aittir. Daha çok Balıkesir, Bergama, Söğüt gibi batıda yaşayan Karakeçililer halı dokudukları için Eskişehir civarında az miktarda Karakeçili halısına rastlanmıştır. Bunlar canlı renkleri ve geometrik desenleriyle Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneği sürdürmektedirler.

Karakeçili yörüklerinin halılarında en çok kullandıkları renkler lacivert, kırmızı ve gri, mavi, en çok kullandıkları desen de, kendilerinin "çengelli nakış" dedikleri ve iç içe geçen renk renk çengelli sıralardan oluşan motiftir. Bu çengellerin değişik uygulama biçimleri vardır. Bazılarında çengelli sıralar iç içe sıralanarak bir eşkenar dörtgen meydana getirmekte, bazılarında merkezden başlayarak bütün zemini kaplamaktadır.

Karakeçili yörüklerinin dokuduğu halılarda hayvan motifleri de ilgi çekicidir. Kafes içinde kuş, tek tek işlenmiş kuşlar mutluluk ve sevgiyi simgeler.

Geleneksel dokumalardaki desenler teknik dolayısıyla tamamen geometrik hatlardan oluşmakta ve bütün motifler stilize edilerek işlenmektedir. Eşkenar dörtgenler, üçgenler, altıgenler, sekizgenler, kareler, dikdörtgenler, yıldızlar nazara karşı tılsım olarak² kancalar,

koç boynuzları kuvvet sembolü olarak işlenmektedir.

Seyitgazi'ye bağlı Yazıdere, Ayvalı, Örencik, Aslanbeyli, Çevizli, Sarayören, Taşlık Köylerinde ve Sivrihisar ve bütün köylerinde kilim, cicim, zili, ayrıca Kırka bucağında ve Kümbed, Karaören, Yapıldak, Gökçeğüney, Bardakçı köylerinde de zili, Gökçeğüney, Akin, Gemiş, Göknebi, Beşsaray köylerinde halı başta olmak üzere diğer tür dokumalar da yapılmaktadır. Bu dokumalar seccade, yer yaygıları heybe, çuval, yastık olarak kullanılmaktadır.

Yörede beyaz zeminli, cicim desenli dokumalar da yapılmaktadır. Bunlara ak namazlağ veya iteği denilir. Bunlarda 13 çeşit motif kullanılır.

Ayrıca Mihaliççik köylerinde yünden şalvarlık, Sakarya vadisinde kalın pamuklu, ince gömleklilik bezler dokunur.

Yörede, çorap, eldiven, başlık kese de örülmektedir.

Yörük dokumalarında çok çeşitli motifler kullanılmaktadır. Bunların yöresel adları şöyledir:

1. Koç boynuzlu (balçıklı)
2. Göbekli
3. Parmaklı (merdiven)
4. Eli belinde
5. Göllü veya Türkmen Gülü
6. Toplu
7. Kırk budak

Koç boynuzu motifi kilim ve zililerde çok miktarda kullanılmaktadır. Bazan dokumanın ana motifini teşkil eder, bazan da küçük ara motif olarak yer alır.

Parmaklı ya da merdiven motifi, kilimlerde çok kullanılır. Özellikle kenar bordürlerini orta motiflerden ayırmak için, ya da ortadaki mo-

tiflerin konturu olarak yer alır.

Eli belinde motifi bütün kilim, cicim, zili ve sumaklarda bulunur. Özellikle Sivrihisar kilimlerinde çok görülür. Sivrihisar'da her evde bulunan ve karadöşeme adıyla bilinen kilimlerin iç dolgusunda ana motif olarak eli belinde motifleri işlidir.

Göl veya Türkmen Gülü motifi de kilim ve cicimlerde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Eskişehir-Sivrihisar çevrelerinde yaygının ortasında bulunan eşkenar dörtgen, altıgen veya sekizgen madalyona "göl motifi" veya "Türkmen Gülü" denilmektedir. Seyrek motifli cicim tekniğinde ufak seccade olarak hâlâ dokunmaktadır. Bazan sekizgen madalyonlu zililer de görülmektedir.

Toplu örnek zililerde kullanılmaktadır. Uçları koç boynuzlu veya etrafı kancalı bir eşkenar dörtgen içinde sekiz kollu yıldızın yer aldığı motiftir. Yöredeki adı "toplu yanış"tır (Desen 1)

Kırk budak; kilim, cicim ve sumaklarda kullanılan bir motiftir. Eşkenar dörtgen içinde kanca, ya da kuşbaşı motiflerinden oluşmaktadır.

Yöre dokumalarında malzeme tamamen yündür. Yörükler kendi koyunlarından elde ettikleri yünleri eğirerek iplik haline getirirler. Eskileri tamamen kök boyadır. Yine Yörükler çeşitli bitkilerden elde ettikleri boylarla yünleri boyarlar. Fakat 1882'de anilin ve alizerin boyların memleketimize gelmesinden sonra yörede de suni boylar kullanılmaya başlanmıştır. Cicimler beyaz zeminli, zililer kahverengi veya siyah zeminli olmaktadır. Bütün dokumalarda, tüm Anadolu dokumalarında olduğu gibi bir renk cümbüşü vardır. Kırmızı, yeşil, mavi, sarı, beyaz, siyah, mor, turuncu renklere bunların tonları gayet uyumlu bir şekilde kullanılmaktadır.

HALI VE DÜZ DOKUMA YAYGILAR

Türkler, yaşadıkları yüksek yaylaların soğu-

guna, rüzgarına karşı kendilerini koruyabilmek ve yaşadıkları çadırlarını sıcak tutabilmek için bir takım dokumalar yapmışlardır. Keza bu dokumaları yapmak için gerekli olan yünü de, çevrelerinde çok bol bulunan koyunlardan elde etmektedirler. Göçebe hayat tarzı ve sahip oldukları yün malzeme onları bu tip dokumalar yapmaya sevk etmiştir. Zira halı ve kilime ait en eski buluntular, Orta Asya'da Türklerin yaşadıkları bölgelerde ortaya çıkmıştır.

Düğümlü halı dışında kalan havsız düz sahtılı bütün el dokuması yer yaygılarına "düz dokuma yaygı" denilmektedir. Yurdumuzda kilim, cicim, zili ve sumak, düz dokuma yaygılar arasında en tanınmış olanlarıdır.

Halı, kilim ve düz dokuma yaygılar üzerinde araştırma yapan bilim adamları, dokuma tekniği açısından kilimin halıdan daha önce bulunduğunu söylemektedirler. Sadece enine ve boyuna ipliklerle oluşturulan kilim, diğer dokumaların en basit türüdür. Bu enine ve boyuna ipler arasına, başka bir iple ilmeler (düğüm) atmakla halı elde edilmiştir.

HALI

Halı sanatı üzerinde yapılan araştırmalar göstermiştir ki, halı Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde ortaya çıkmıştır. Ve tarihi tamamen Türklerin tarihine bağlı olarak gelişmiştir. Asya'dan yapılan göçlerle Ön Asya'ya kadar yayılmıştır.

Bilindiği gibi zamanımızda tarihi bilinen en eski halı Sibiry'a'da Pazırık Kurganlarından 5 incisinde bulunan ve M.Ö. 5 nci yüzyıla tarihlendirilen halıdır. Türk düğümü ile yapılan bu halı, bugün Leningrad Hermitage Müzesi'nde bulunmaktadır.

Bundan sonra bilinen en eski halılar doğu Türkistan'da bulunmuşlardır. M.Ö. 3-4 yüzyıllar ile M.S. 5-6 ncı yüzyıllara tarihlendirilen bu

halılar tek argaçlar üzerine düğümlene tekniği ile yapılmıştır.

Daha sonra Eski Kahire'de (Fustat) bulunan ve Abbasi dönemine tarihlenen halılar yer almaktadır. Yine Fustat'ta bulunan küfi yazı bordürlü halı ise 12 nci yüzyıla Fatımilere ait olup, tek argaçlar üzerine düğümlene tekniğindedir.

Bu örneklerden sonra 13 ncü yüzyıla kadar bir boşluk vardır. Anadolu Selçuklularına ait halıların bulunmasıyla da, düğümlü halılarda düzenli ve sürekli bir gelişme başlamış bulunmaktadır. 16 ncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu zamanında çok güzel halılar dokunmuştur.

KILIM

Sadece atkı ve çözümlerinden meydana gelen, döşeme, divan, sedir gibi yerlere serilen, genellikle desenlerle ve renklerle süslü, havsız dokumadır.

Şekil olarak Türkçe kökenli olan kilim kelimesi, 13 ncü yüzyıldan bu yana Türkçede konuşulmaktadır. Farsça'da "gilim-gelim" Ukraynacada "kylym", Polonya dilinde "kilim", Bulgarca ve Sırpça'da "kilim", Rumence'de "chilim" olarak görülmektedir³.

Bir ihtiyaç maddesi olarak dokunan kilimler tarihlendirmek çok güçtür. Tarihlendirmeyi ancak dokuma tekniklerine, işlenen sembolik desenlere ve bir de kullanılan boyanın kalitesine göre yapabiliriz. Bir kullanma aracı olarak dokunan kilimler, gerek yaygı, gerek eşya örtülmesinde, genellikle eskimeden atılamazlar. Bu bakımdan erken örnekler bulmak olanaksızdır, denebilir. Ayrıca kilimler rutubetten çok çabuk etkilenip çürüdüğü için, ancak kurak iklimli yerlerde uzun süre kalabilirler.

Orta Asya'da Altay dağlarındaki Pazırık

Kurganlarından 5 incisinde, bilinen en eski halı ile birlikte keçe yaygılar ve düz dokuma parçaları bulunmuştur. Bunlar Türklere ait dokuma parçalarıdır. Fakat Anadolu'da Türklere önce de dokumacılığın varlığını kanıtlayan buluntular vardır. Örneğin James Melleart tarafından Truva Kral Mezarlarında bulunan ve kraliçenin yatak örtüsü olduğu bildirilen kilim parçası, M.Ö. 2300'e tarihlendirilmektedir⁴.

Yine J. Melleart tarafından yapılan kazılarda Çatalhöyük'de neolitik devre ait dokuma parçaları bulunmuştur. Aynı zamanda da duvarlarda kilim desenlerinin resmedildiği görülmüştür⁵.

Anadolu'da köklü bir dokumacılık sanatı olduğunu kanıtlayan bazı kirmanlar bulunmuştur. Bunlardan 1957 yılında Tokat İlinin Erbaa İlçesinde bulunan tunç devrine ait kirman ile, Alacahöyük'de çıkan ve M.Ö. 3000-2000 yıllarına ait gümüş kirmanlardan sözedilmektedir⁶.

Anadolu'da tarihlendirilebilen en eski kilim 16. Y.Y. ait olan Osmanlı Saray Kilimidir. Bu örnekler Konya Mevlana Müzesindedir. 16-17 nci yüzyıla ait örnekler de İstanbul Vakıflar Kilim Müzesindedir.

Kilimler, deseni meydana getiren değişik renkli atkı ipliklerinin durumlarına göre bir kaç tipe ayrılır.

1. İlikli Kilimler,
2. İliksiz dikey çizgi olmayan kilimler,
3. Eğri atkılı kilim dokuması,
4. Normal atkılar arasına ek atkı sıkıştırılması,

Anadolu'da en yaygın kilim türü ilikli kilimdir. Kilimler çözgü iplikleri üzerinde deseni veren renkli ipliklerin bir alttan, bir üstten

çözgüleri örtecek şekilde gidip gelmesiyle oluşurlar. Her iplik kendi desen alanı içerisinde gidip gelir. Böylece yan yana gelen desenler arasında küçük aralıklar oluşur, bunlara ilik denir. Böyle kilimlere de ilikli kilim denir. Bu tür kilimlerde, istenirse bu ilikler çeşitli metodlarla yok edilirler. Bu metodlar şunlardır:

1. Çift kenetlenme ile iliklerin yok edilmesi,
2. Atkılarının aynı çözgüden dönmesi ile iliklerin yok edilmesi,
3. Sarma kontur ile iliklerin yok edilmesi,
4. Eğri atkılı kontur ile iliklerin yok edilmesi,

CİCİM

Kilimlerdeki ve düz atkı yüzü dokumalarındaki atkı ve çözgü ipliklerinden başka, renkli desen ipliklerinin de kullanılmasından meydana gelen bir dokuma türüdür.

Düz zeminler üzerine ince çizgiler halinde sarma gibi yapıldığından, çoğunlukla, kilim dokumasından sonra iğne ile yapılmış olarak bilinmektedir. Halbuki normal dokuma sırasında renkli ipliklerin desene göre, çözgüler üzerinde dolanmasıyla elde edilmektedir.

Cicim dokumalarda çoğunlukla çapraz ve dikey çizgiler kullanılır. Enine çizgilerden kaçınılır. Tezgahın ön kısmı, yaygının tersi olur. Yani tezgahın arka tarafı, yaygının düz yüzüdür. Genellikle tezgahın önünde ve arkasında birer kişi durur. Çözgüler arasına, aynı kalınlıkta atkılar atılıp sıkıştırılır. Sonra desenin durumuna göre uzunca ele alınan renkli iplik dokumanın arkasından öne alınıp, bir çift çözgüyü atladıktan sonra, tekrar arkaya geçirilerek orada serbest bırakılır. Öteki motif için de aynı işlem uygulanır. Yaygının tüm eni boyunca aynı işlemle desenler verilip ipler arkaya bırakıldık-

4 Durul, Yusuf, "Yörük Kilimleri", Akbank Yayını, İstanbul 1977, s.12.

5 Gönül, Macide, "Türk Halı ve Kilimlerinde Sembolik Kus Şekilleri", s.210.

6 Durul, Yusuf, "Yörük Kilimleri", Akbank Yayını, İstanbul, 1977, S.10.

tan sonra gene bir sıra atkı atılıp, sıkıştırılır. Sık motifli ve seyrek motifli cicimler vardır.

SEYREK MOTİFLİ CİCİMLER: İnce hafif, yaygıdır. Bu yüzden ocak perdesi kapı, divan, sofra örtüleri, perde gibi işlerde kullanılır.

Eskişehir-Sivrihisar civarında beyaz zemin üzerine "Göllü" denilen, ortada ufak eşkenar dörtgen madalyonlu ufak seccade boyunda yaygılar bu teknikte yapılmaktadır.

Daha kalın yaygıların elde edilmesi için de atkı yüzü seyrek motifli cicimler vardır. Bunlarda atkı iplikleri daha bol bırakılarak çözgüler gizlenmektedir. Heybe, çuval, torba gibi kalın olması gereken eşyalar bu teknikte dokunmaktadır.

SIK MOTİFLİ CİCİM: Yer yaygıları, heybe, çuval, hurç, yastık, minder gibi eşyalar bu teknikte dokunur. Deseni veren renkli iplikler sık sık kullanıldığı için yani motifler birbirine çok yakın dokundukları için daha dayanıklıdır. Bu yüzden zili dokumalarla karıştırılır. Atkı yüzü sık motifli cicimler de vardır.

ZİLİ

Cicimlerde olduğu gibi, atkı ve çözgü ipliklerinden başka, deseni veren renkli iplikler bulunmaktadır. Sık motifli cicimlere benzemekle birlikte teknik olarak tamamen ayrıdır. Deseni veren renkli iplikler cicimlerde, desenlerin konturlarını meydana getirmek için yukarıya doğru sarılarak devam eder. Zililerde ise atlamalarla motiflerin içini doldurur.

Zililerde, desen iplikleri, çözgülerin üzerinden üç veya beş üstten, bir alttan geçerek kendi alanlarında boydan boya giderler ve 2-1, 3-1, 5-1 atlamalarla tüm zemin doldurulmuş olur. Bu arada çözgü çiftleri bozulmuş olur. Bu atlamalarla bir sıra dokunduktan sonra üzerinden iki sıra atkı geçirilerek sıkıca bastırılır,

ikinci sıra, yine atlamalarla boydan boya doldurulur. Dikey konturlarda, üst sıraya dönüş yapan desen ipliği tek çözgüyü atlattığı için çözgü çiftleri bozulmaktadır. Bu durumda da çözüleceği için araya iki sıra atkı atılır.

Zililerde daha çok enine ve boyuna çizgiler dokunur. Atlamaların kaydırılması ile çapraz çizgiler de dokunabilir.

Dokuma tekniği elverişli olmadığı için, daha çok arkaik desenler denilen, Orta Asya'dan çok az değişerek geldiği tahmin edilen sekizgen "Türkmen Gülü" desenleri ve 14-15 nci yüzyıl Timurlu minyatürlerinde görülen iç içe zigzag desenleri yer alır⁷. Eskişehir civarındaki zili dokumalarının çoğunluğunda bu desenler görülmüştür.

Düz zili, çapraz zili, seyrek zili, damalı zili, konturlu zili, zili-verne gibi çeşitleri vardır.

SUMAK

Cicim ve zililerde olduğu gibi atkı ve çözgü iplerinin yanında deseni veren renkli iplikler bulunmaktadır. Desen iplikleri çözgü çiftlerine sarılarak desen verilmektedir. Bir sıra böyle sarıldıktan sonra üstüne atkı atılarak sıkıştırılır. Bazı sumaklarda atkı atılmaz. Dokuma, cicim ve zililerde olduğu gibi yaygının tersinden yapılır.

Sumak kelimesi çözgülerin atklara sarılması tekniğindeki yaygıların dokunduğu güney Kafkasya'daki kasabalardan birinin adı olarak kabul edilmektedir⁸. Büyük yer yaygısı olarak pek yapılmazlar. Daha çok çuval ve bebek beşiği olarak dokunurlar.

Bir çok çeşitleri vardır. 1- atkalı ve atkısız düz sumaklar, 2- atkalı ve atkısız balık sırtı sumaklar. Bunlarda desen iplikleri her sırada ters yönde çözgü çiftlerine sarılırlar. Böylece balık sırtı bir görüntü elde edilir. Aralarına atkı atılır.

7 Balpınar (Acar), Belkis. "Kilim, Cicim, Zili, Sumak Düz Dokuma Yaygıları", İstanbul, 1982 S.61.

8 Balpınar (Acar), Belkis. "Kilim, Cicim, Zili, Sumak, Düz Dokuma Yaygıları", İstanbul, 1982, s.69.

mayan, atkısız balık sırtı sumak dokuması vardır. 3- Ters Sumak Dokuması, desen iplikleri içten dışa doğru çözümleri sararak dolandır. Böylece dokumanın yüzünde daha kısa kabarıklıklar meydana gelir. 4- Çapraz alternatif sumak dokuması, ters sumak dokumanın her sırada birer çözgü çifti kayarak dokunmuş şeklindedir. Yani birinci sırada çözgü çiftlerinin arkadan gelip öne doğru ters bir şekilde sarıldıktan sonra 2 nci sırada birer çözgü kayarak aynı şekilde çözümlere sarılır. Bu grubun da atkılı ve atkısız olanları vardır. Yaygı, çuval ve heybelerde bu teknik kullanılır.

1- II. Cinsi: Halı

Yöresi: Eskişehir Yörük

Tarihi: 18. Y.Y. sonu-19. Y.Y. başı

Bulunduğu Yer: Eskişehir, Mihaliççik İlçesi, Çalçı Köyü Camii

Ölçüleri: Boy: 190 cm. En: 160 cm.

Teknik: Türk düğümü 1 dm² de 40x28= 1120 düğüm.

Malzeme: Yün

Sarı zemin üzerine verev eksenler halinde işlenmiş küçük basamaklı eşkenar dörtgenler, tüm iç dolguyu kaplar. Küçük çiçek görünümünde olan bu motifler 1 mavi -2 kırmızı olarak sırayla işlenmiştir. Bordür tek sıra olup, birbirine zincir gibi bağlanan eşkenar dörtgenlerden oluşmaktadır.

Çözgü ipi, krem renkli, atkı ipi kırmızı renklidir. Ortası ve kenarları yırtıktır.

2- II. Cinsi: Halı

Yöresi: Eskişehir Yörük

Tarihi: 18. Y.Y. sonu 19. Y.Y. başı

Bulunduğu Yer: Eskişehir Mihaliççik İlçesi, Çalçı Köyü Camii.

Ölçüleri: Boy: 205 cm. En: 130 cm.

Teknik: Türk Düğümü; 1 dm² de 20x26= 520 düğüm

Malzeme: Yün

Kırmızı zemin üzerine 1 mavi -2 sarı olarak sırayla verev eksenler şeklinde küçük ha-

samaklı eşkenar dörtgenler işlenmiştir. Bir sıra kalın bordürde sarı zemin üzerine mavi ve kırmızı renklerde çiçekler yer alır. Zigzag şeklinde iki ince bordür bulunur.

3- II. Cinsi: Halı

Yöresi: Karakeçili Yörük

Tarihi: 18. Y.Y. -19. Y.Y.

Bulunduğu Yer: Eskişehir Seyitgazi İlçesi Numanoluk Köyü Camii.

Ölçüleri: Boy: 160 cm. En: 148 cm.

Teknik: Türk düğümü, 1 dm² de 30x20= 600 düğüm

Malzeme: yün

Oldukça harap olan halının yarısı yoktur. Petrol yeşili zemin üzerinde, kancalardan oluşan baklavalar iç içe gelecek şekilde işlenmiştir. Aralarda lacivert ve beyaz renkli, içlerinde çeşitli geometrik motifler bulunan dikdörtgenler yer alır. İnce, beyaz renkli zigzag ve meandır motifli bordürler arasında kalın, ana bordür bulunur. Üzerinde iri, altıgen kartuşlar işlidir. Bunlar, beyaz, turuncu, koyu mavi, petrol yeşili rengindedirler.

Boşluklarda 8 kollu yıldızlar ve koç boynuzları v.s. işlidir.

4- II. Cinsi: Halı

Yöresi: İran

Tarihi: 18-19. Y.Y.

Bulunduğu Yer: Eskişehir Sarıcakaya İlçesi Mihalgazi (Gümce) Köyü Camii.

Ölçüleri: Boy: 240 cm. En: 139 cm.

Teknik: İran düğümü (tek düğüm) 1 dm² de 25x30= 750 düğüm

Malzeme: Yün

Mavi zemin üzerinde üç adet birbirine bağlı, beyaz eşkenar dörtgen madalyon bulunur. İçi geometrik dolguludur. Zemin boşluğunda çok girift stilize balık ve kuşlar (tavus kuşu) işlidir. Başka hayvanlar da vardır. 5 sıra sarı, kırmızı, mavi renkli ince bitkisel bordür yer alır.

5-II- Cinsi: Halı

Yöresi: Hayat Ağacli. Batı Anadolu.

Tarihi: 19. Y.Y.

Bulunduğu Yer: Eskişehir Sarıcakaya İlçesi Mihalgazi (Gümele) Köyü Camii.

Ölçüleri: Boy: 192 cm En: 139 cm.

Teknik: Türk düğümü 1 dm² de 28x28=784 düğüm.

Malzeme: Yün

Kırmızı zeminli bir mihrap nişi üzerinde, bir vazodan çıkar şekilde hayat ağacı motifi işlenmiştir. Mihrap köşelikleri geometriktir. İnce bordürler bitkiseldir.

1- K Cinsi: Kilim

Yöresi: Sivrihisar

Tarihi:

Bulunduğu Yer: Vakıflar Genel Müd. Deposu

Geldiği Yer: Sivrihisar

Ölçüleri: Boy: 195 cm. En: 124 cm.

Teknik: İlikli Kilim

Malzeme: Yün

Yeşil renkli, tepeliği baklava gibi, kenarları tarak motifli bir mihrap nişi vardır. Turuncu ve beyaz zeminli iki kalın bordürde karşılıklı kanca ve çift kuşlar işlidir. Mavi, kahverengi, bordo renkler kullanılmıştır.

2-K Cinsi: Kilim

Yöresi: Sivrihisar

Tarihi:

Bulunduğu Yer: Vakıflar Genel Müd. Deposu

Geldiği Yer: Sivrihisar

Ölçüleri: Boy: 140 cm. En: 91 cm.

Teknik: İlikli Kilim, sarma kontur.

Malzeme: Yün

Beyaz zemin üzerine üç sıra merdiven motifli dikdörtgenler sıralıdır. Ortadakiler mihraplıdır. Mukabele merdivenli kilimdir.

3-K Cinsi: Kilim

Yöresi: Sivrihisar

Tarihi: 19. Y.Y.

Bulunduğu Yer: Vakıflar Gen. Müd. Deposu

Geldiği Yer: Sivrihisar

Ölçüleri: Boy: 147 cm En: 105 cm.

Teknik: İlikli Kilim, sarma kontur

Malzeme: Yün

Bordo, mavi bordo, yeşil renkli, kancalı iç içe mihraplar görülür. Bordürler koç boynuzu motiflidir.

4-K- Cinsi: Kilim

Yöresi: Sivrihisar

Tarihi:

Bulunduğu Yer: V.G. Müd. Deposu

Geldiği Yer: Sivrihisar

Ölçüleri: Boy: 177 cm En: 121 cm.

Teknik: İlikli Kilim, sarma kontur

Malzeme: Yün

Beyaz zemin üzerine mavi, kırmızı, yeşil, kahverengi, kancalı iç içe sivri kemer formunda mihrap nişleri vardır. Bordür taraklı ve siyah üzerine çift kuş motiflidir.

5-K Cinsi: Kilim

Yöresi: Eskişehir

Tarihi:

Bulunduğu Yer: Seyitgazi Bardakçı Köyü Cami

Geldiği Yer:

Ölçüleri: Boy: 170 cm. En: 136 cm.

Teknik: İlikli Kilim

Malzeme: Yün

Üzeri geometrik desenlerle dolu, yeşil zeminli bir mihrap nişi vardır. Birbirinden tarak motifleriyle ayrılmış iki sıra bordürü bulunur.

6-K Cinsi: Kilim**Yöresi:** Sivrihisar**Bulunduğu Yer:** V.G. Müd. Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Merkez Ak Camii**Ölçüleri:** Boy: 281 cm En: 151 cm**Teknik:** İlikli Kilim**Malzeme:** Yün

Eli belinde motifleri vevv eksenler üzerinde yerleşerek bütün iç dolguyu kaplamaktadır.

7-K Cinsi: Kilim**Yöresi:** Sivrihisar**Bulunduğu Yer:** V.G. Müd. Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Merkez Ak Camii**Ölçüleri:** Boy: 350 cm. En: 80 cm.**Teknik:** İlikli Kilim**Malzeme:** Yün

İki şak olarak dokunmuş olmasına rağmen, tek şakı yoktur. Ortada mavi zemin üzerinde yarım altıgen motifler bulunmaktadır. Bunlar tam olarak düşünüldüğünde "Türkmen Gülü" veya "Göl" motifi olduğu anlaşılmaktadır. İç dolgunun iki ucunda iri stilize karnifil motifleri işlidir.

8-K Cinsi: Kilim**Yöresi:** Sivrihisar**Bulunduğu Yer:** V.G. Müd. Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Merkez Ak Camii**Ölçüleri:** Boy: 341 cm. En: 161 cm.**Teknik:** İlikli Kilim**Malzeme:** Yün

Tek parça olarak dokunmuştur. İç dolguda enine 7 sıra bordo, mavi ve yeşil renklerde çiftli kanat motifleri yer almaktadır. Kısa kenarlarda da eli belinde motifleri bulunmaktadır.

1-C Cinsi: Cicim**Yöresi:** Seyitgazi çevresi**Tarihi:**

Bulunduğu Yer: Eskişehir Seyitgazi Barakçı Köyü Camii

Geldiği Yer:**Ölçüleri:** Boy: 304 cm. En: 235 cm.**Teknik:** Cicim**Malzeme:** Yün

Doğal kahverengi zemin üzerine beyaz, sarı, turuncu renklerde iç içe baklavalılar işlenmiştir.

2-C Cinsi: Cicim**Yöresi:** Orta Anadolu**Tarihi:**

Bulunduğu Yer: Seyitgazi Yarım Ağa Köyü Camii

Geldiği Yer:**Ölçüleri:****Teknik:** Cicim**Malzeme:** Yün

Beyaz konturlu bir biri üstüne gelen mihraplar bulunmaktadır. Bunların içinde sarı, kırmızı, mavi renklerde iç içe baklavalılar yer almaktadır. (Desen 2)

3-C Cinsi: Cicim**Yöresi:** Seyitgazi Çevresi**Tarihi:** 20. Y.Y. başları

Bulunduğu Yer: Seyitgazi İlçesi Sarayören Köyünde özel şahsa ait

Ölçüleri:**Teknik:** Cicim**Malzeme:** Yün

İki şaktır, Enine şeritler halinde geometrik desenler işlenmiştir. Krem ve bordo renkleri kullanılmıştır.

1-Z Cinsi: Zili**Yöresi:** Eskişehir, Sivrihisar Çevresi**Tarihi:**

Bulunduğu Yer: Mihaliççik Çalçı Köyü Camii

Geldiği Yer:**Ölçüler:** Boy: 150 cm En: 120 cm**Teknik:** Sık desenli çapraz zili**Malzeme:** Yün

Kahverengi doğal yün üzerine bir baklava içerisinde 8 kollu yıldız motifleri işlidir. Boşluklar beyaz renkli olup, bütün yıldızlar kırmızı, baklava içinde kalan boşluklar sarıdır. Kenarlarda ince bordürler yer alır.

2-Z Cinsi: Zili**Yöresi:** Eskişehir Çevresi**Bulunduğu Yer:** Eskişehir, Mihaliçcik Çalçı Köyü Cami**Tarihi:****Geldiği Yer:****Ölçüler:** Boy: 240 cm. En:160 cm.**Teknik:** Çapraz Zili, bordür cicim.**Malzeme:** Yün

Beyaz zeminli yün bez dokuma üzerine zili teknikli baklava içinde 8 kollu yıldızlar işlidir. Desenler kırmızı ve mavi, boşluklar kahverengidir. Baklavaların ucu koç boynuzludur.

3-Z Cinsi: Zili**Yöresi:** Eskişehir, Sivrihisar Civarı**Tarihi:****Bulunduğu Yer:** Vakıflar Genel Müdürlüğü Deposu**Geldiği Yer:** Sivrihisar**Ölçüler:** Boy: 149 cm En: 106 cm.**Teknik:** Çapraz Zili**Malzeme:** Yün

Beyaz zemin üzerine kırmızı, mor, yeşil, mavi renklerde, içlerinde 8 kollu yıldızların işlendiği, uçları eli belinde motifleriyle sonuçlanan eşkenar dörtgenler dokunmuştur.

4-Z Cinsi: Zili**Yöresi:** Eskişehir, Konya Civarı**Tarih:****Bulunduğu Yer:** Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir, İnönü Bucağı, Şeyh Kuddisi Camii (Alçengel Camii)**Ölçüler:** Boy 262 cm. En: 170 cm.**Teknik:** Zili Teknik, bordür zili**Malzeme:** Zemin Kıl, desenler yün

Kahverengi kıl, düz bez dokuma üzerine kırmızı, yeşil, mavi, beyaz, bordo ve sarı renklerde uçları çengelli baklava motifleri işlidir. Yine zili teknikli baklava motifli bir sıra bordürü bulunmaktadır. (Desen 3)

5-Z Cinsi: Zili**Yöresi:** Eskişehir Çevresi**Tarihi:****Bulunduğu Yer:** Vakıflar Genel Müdürlüğü Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Seyitgazi Seyit Battal Gazi Külliyesi Camii**Ölçüleri:** Boy: 94 cm. En: 66 cm.**Teknik:** Zili**Malzeme:** Yün

Çuval veya yastık olarak iki yüzlü dokunmuştur. Bir yüzü düz kilim, diğer yüzü zili desenlidir. Bordo zemin üzerine verev eksenler halinde eşkenar dörtgenler içerisinde 8 kollu yıldızlar işlenmiştir.

1-S Cinsi: Sumak**Yöresi:** Eskişehir**Tarihi:****Bulunduğu Yer:** V.G.M. Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Seyitgazi Seyid Battal Gazi Küll. Camii**Ölçüleri:** Boy: 125 cm. En: 120 cm.**Teknik:** Sumak

Malzeme: Yün

Turuncu, kahverengi ve kırmızı yatay bantlar arasında iki sıra sumak teknikli desenler işlidir. İki sırada üçerden altı adet altıgen içerisinde uçları kaçalı basamaklı geometrik motifler yer almaktadır.

2-S Cinsi: Sumak**Yöresi:** Eskişehir**Tarihi:****Bulunduğu Yer:** Vakıflar Genel Müdürlüğü Deposu**Geldiği Yer:** Eskişehir Seyitgazi Seyid Battalgazi Küll. Camii**Ölçüleri:** Boy: 113 cm. En: 80 cm.**Teknik:** Sumak**Malzeme:** Yün

Turuncu ve mavi yatay bantlar arasında 4 sıra sumak teknikli desenler işlidir. Küçük küçük uçları düğümlü deforme eşkenar dörtgenlere benzer geometrik motifler sıralanmıştır.

3-S Cinsi: Sumak**Yöresi:** Seyitgazi**Tarihi:****Bulunduğu Yer:** V.G.M. Deposu**Geldiği Yer:** Seyitgazi, Seyit Battal Gazi Küll. Camii**Ölçeleri:** Boy: 141 cm. En: 127 cm.**Teknik:** Sumak**Malzeme:** Yün

Kırmızı, mavi, mor, turuncu, enine bantlar arasında iki sıra kalın sumak teknikli desenler işlidir. Bunlar ceviz yeşili renginde geometrik ve koç boynuzu motiflidirler.

DEĞERLENDİRME

Eskişehir çevresinde rastlanılan halıların bir kısmı Karakeçili yöreklerine aittir. Bunlar

canlı renkleri ve geometrik desenleriyle, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneği sürdürmektedirler. İç içe geçen çengelli sıralardan oluşan ve "çengelli nakış" denilen motif en çok kullandıkları motiftir.

Karakeçililerin halılarında görülen kırmızı, lacivert ve gri mavi renkler, Çanakkale yöresinde dokunan halılarda da görülmektedir. Geometrik desenlerin, bu renklerle birlikte kullanılması, her iki yöre halıları arasında bir paralellik oluşturmaktadır.

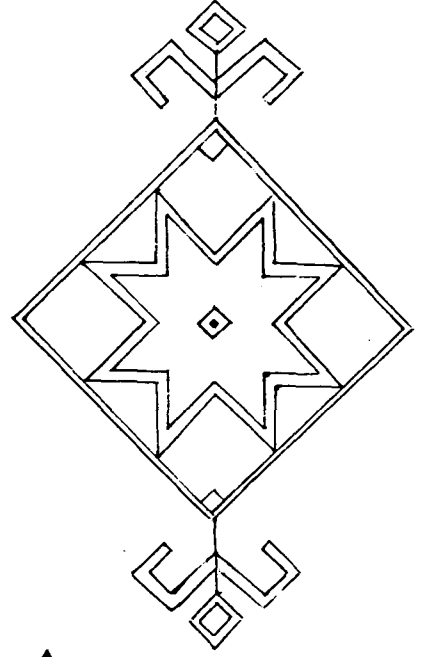
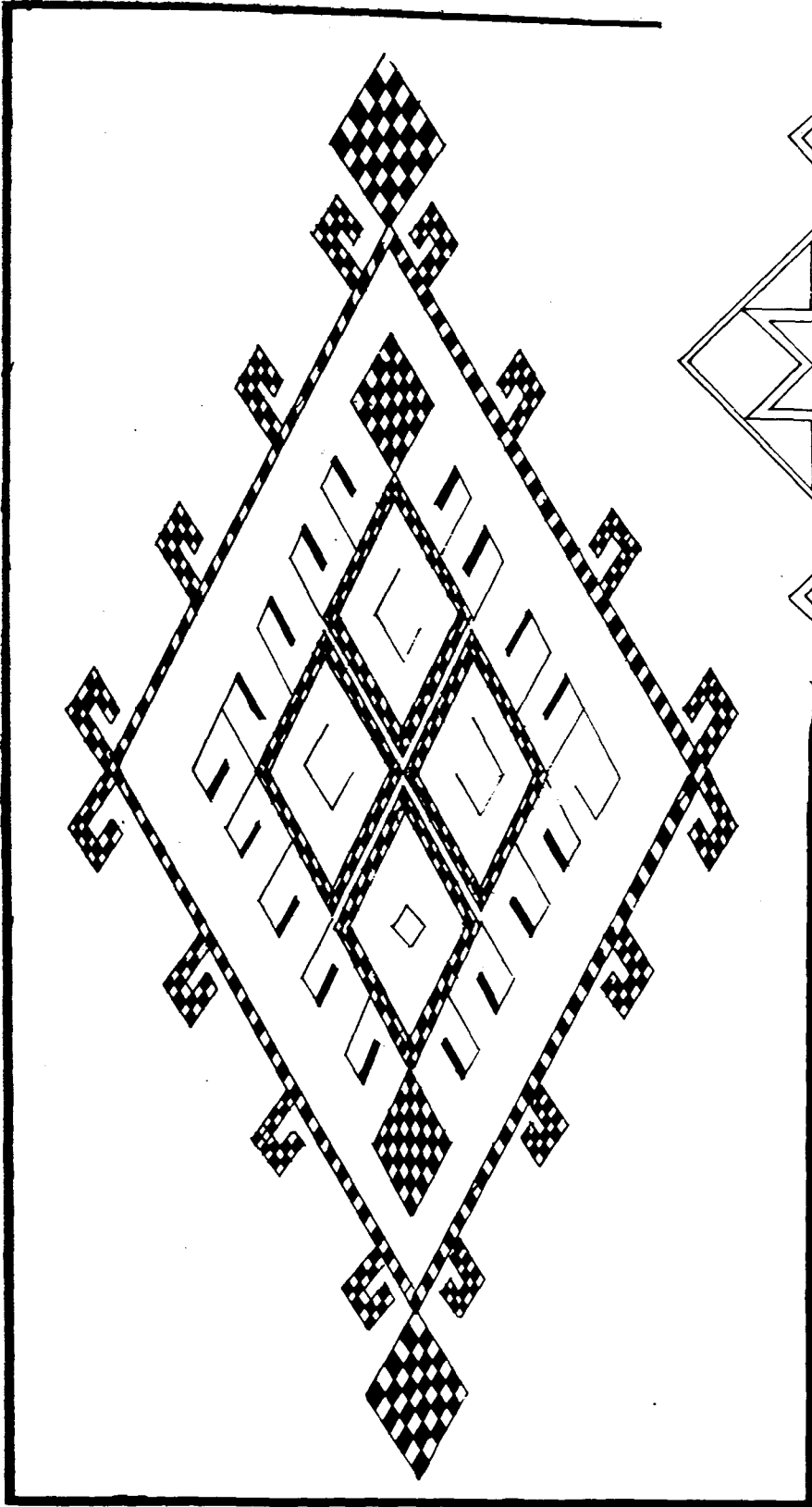
Eskişehir ve civarında, değişik boy ve oymaklar tarafından çok çeşitli desenlerde kilim, cicim, zili ve sumak dokumaları yapılmaktadır. Bunları dokuyan boy ve oymaklar Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış oldukları için, Eskişehir ve çevresinde dokunan desenleri Anadolu'nun bir çok yöresinde, örneğin Afyon, Kütahya, Konya, Aydın yörelerinde de görmek mümkündür.

"Mukabele merdivenli" denilen kilimler Sivrihisar'ın Holanta Köyünde yaşayan ve kökleri Selçuklulara dayanan gruplar tarafından dokunmaktadır.

"Eli belinde" motifli kilimler, Sivrihisar çevresinde dokunmaktadır. Kütahya civarında da bu tip kilimler görülmektedir. Eli belinde motifli, başlangıçta tek parça halinde olup, sonradan zamanla iki parça halinde dokunmaya başlanmıştır. Belirli desenin verev eksenler halinde sürekli sıralanması şeklinde uygulanan bu motifli kilimlerin tarihi 19 yy. dan erkene gitmektedir.

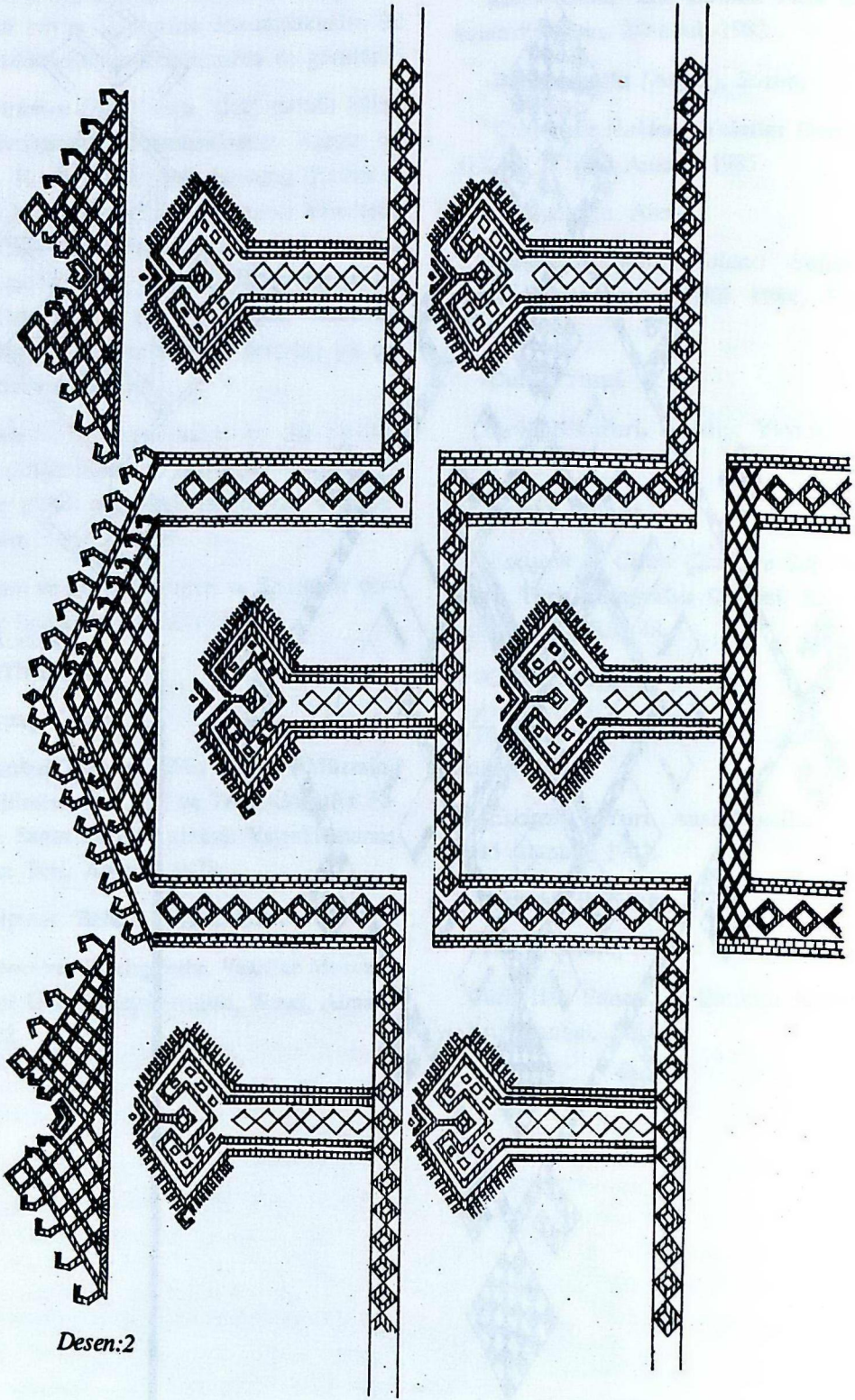
İç içe veya üst üste mihraplı kilimler ve cicimler Sivrihisar'da dokunmaktadır. Konya ve Niğde civarında da bu tip cicimlerin yapıldığı görülmektedir.

Yan yana üçer eşkenar dörtgen motifli kilimler, Sivrihisar'da ve Anadolu'nun pek çok yöresinde dokunmaktadır. Gaziantep-Halep bölgesindeki boylar tarafından tüm Anadolu'ya yayılmıştır.

Desen:1

Desen: 3

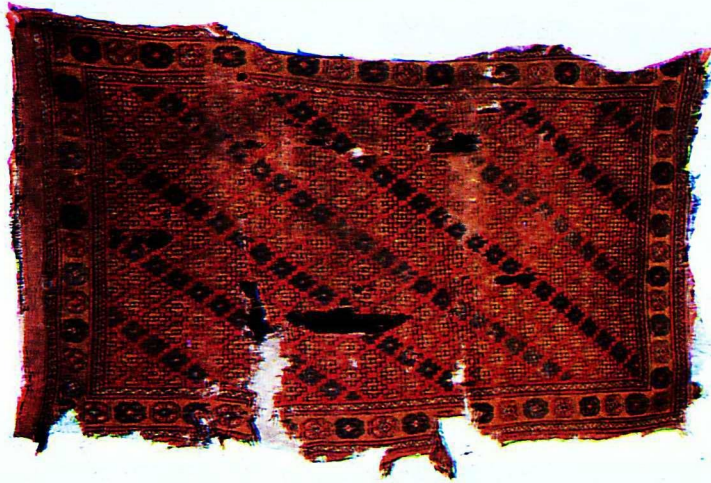

Desen:2

1.1.Halt

2. 2.Halt

3. 3.Halt

4.4. Halı

5.5. Halı

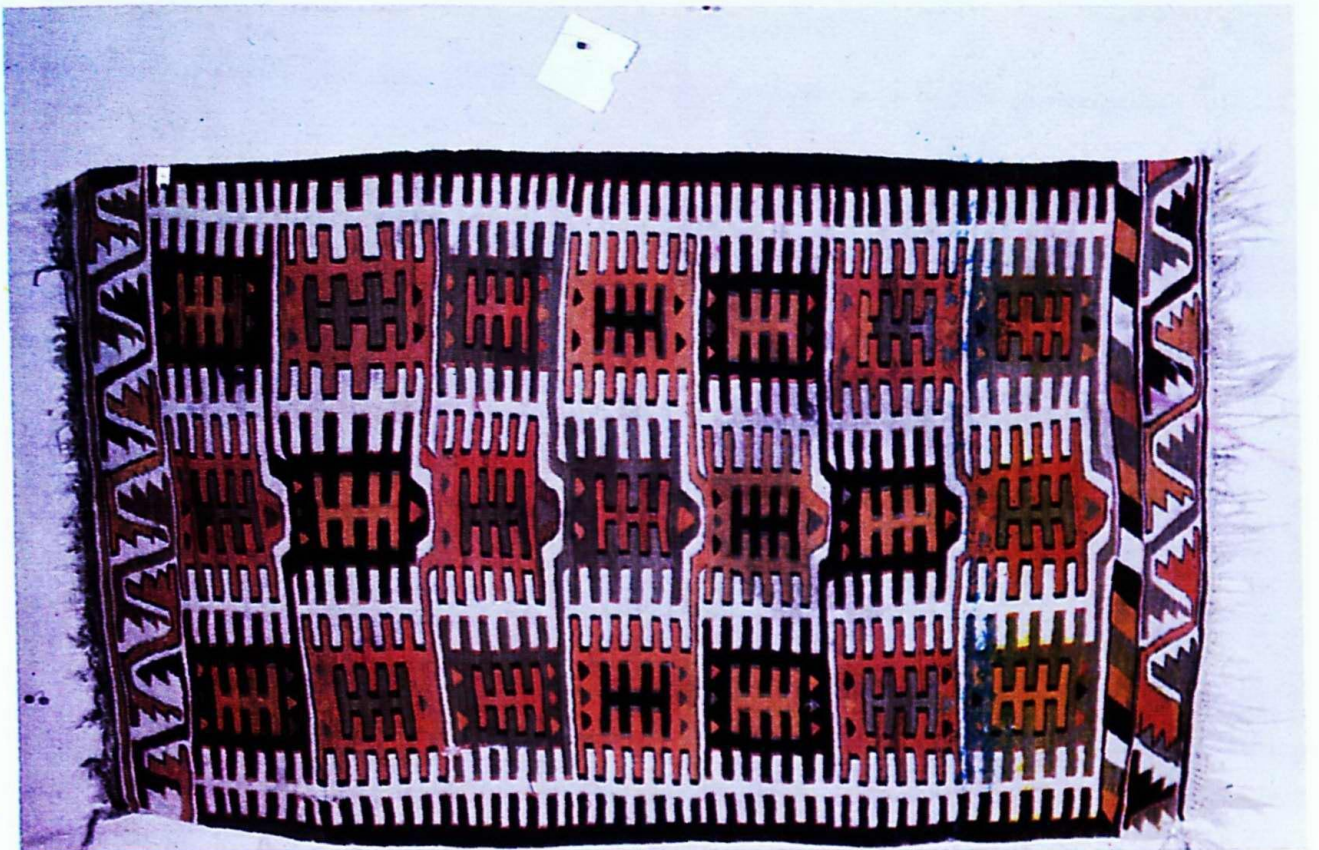

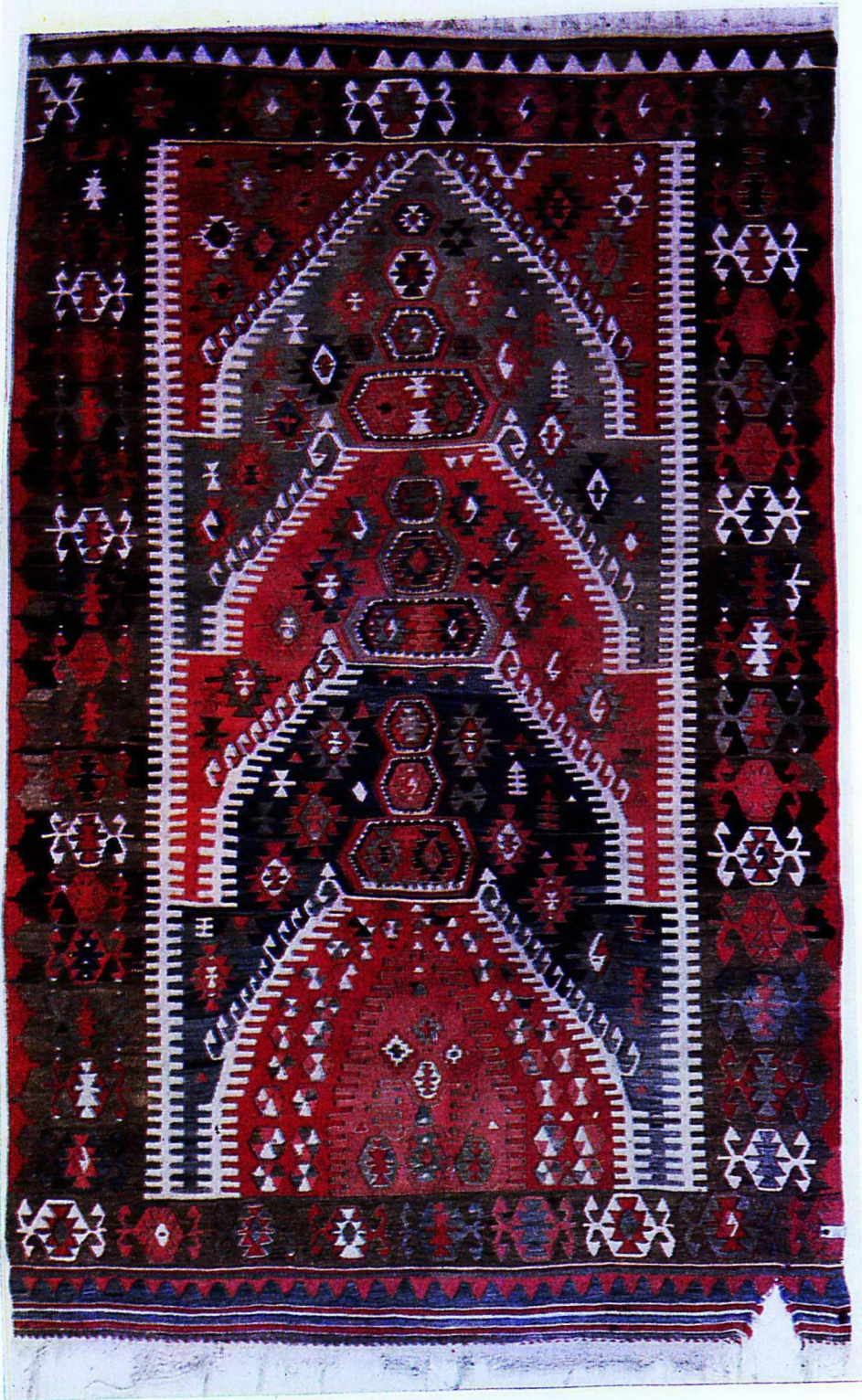

6.1. Kilim

7.2. Kilim

8.3 Kilim

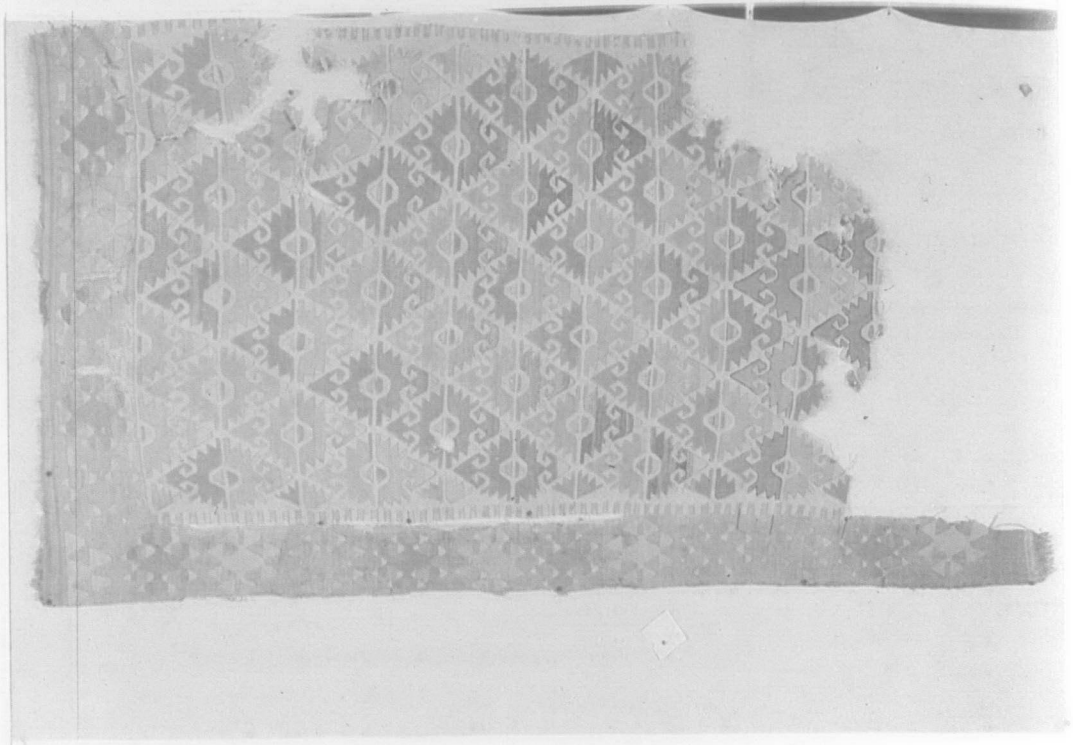

9.4. Kilim

10-5 Kilim

11.6. Kilim

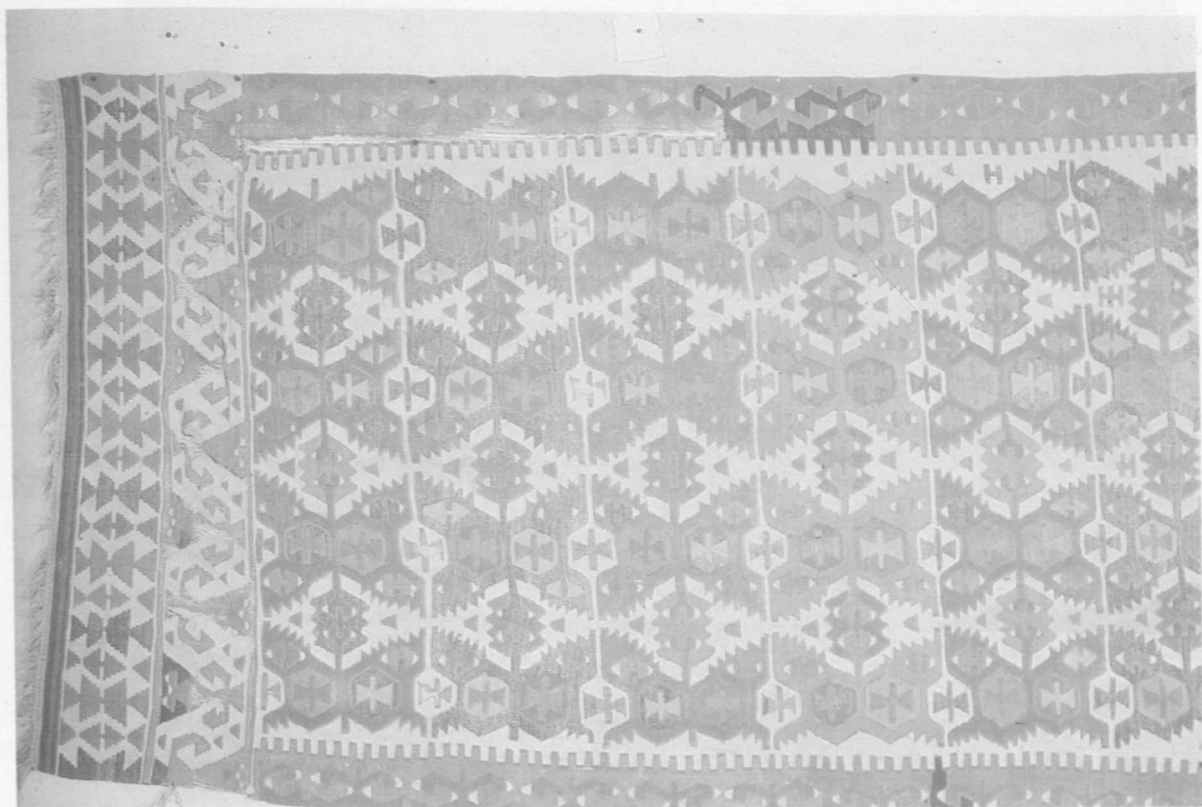

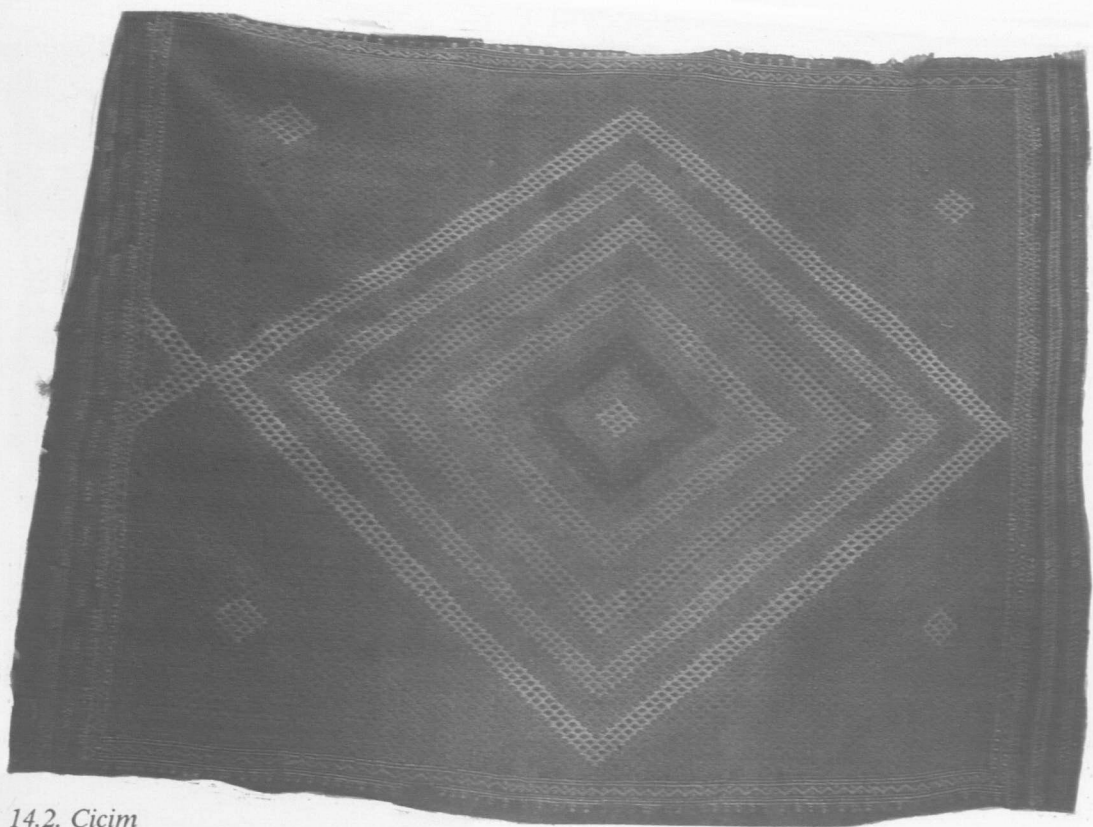
12.7. Kilim

13.8. Kilim

15-1 Cicim

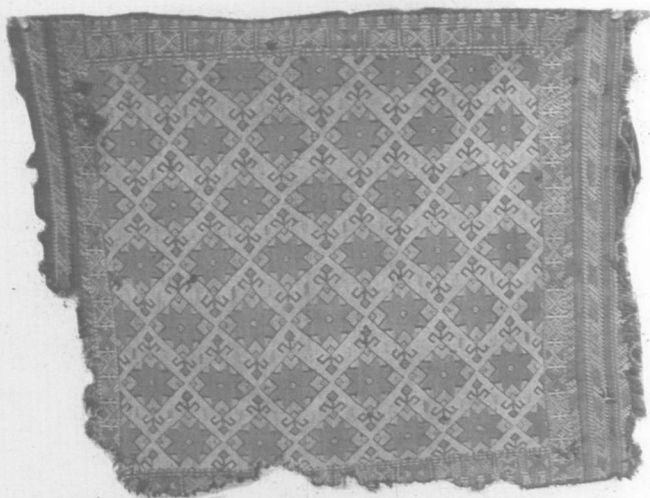

14.2. *Cicim*

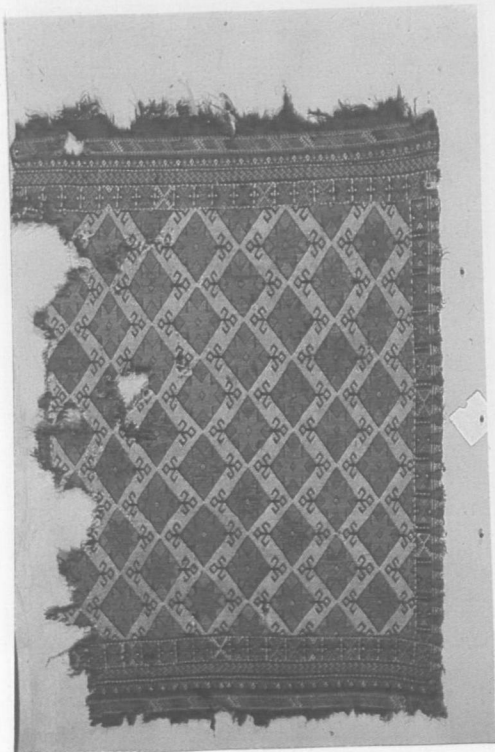
16.3. *Cicim*

17-1 Zili

18.2.Zili

19.3.Zili

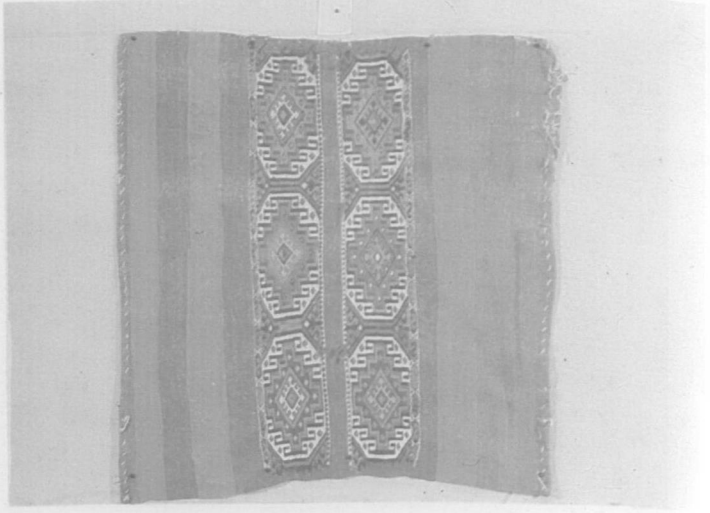

20.4. Zili

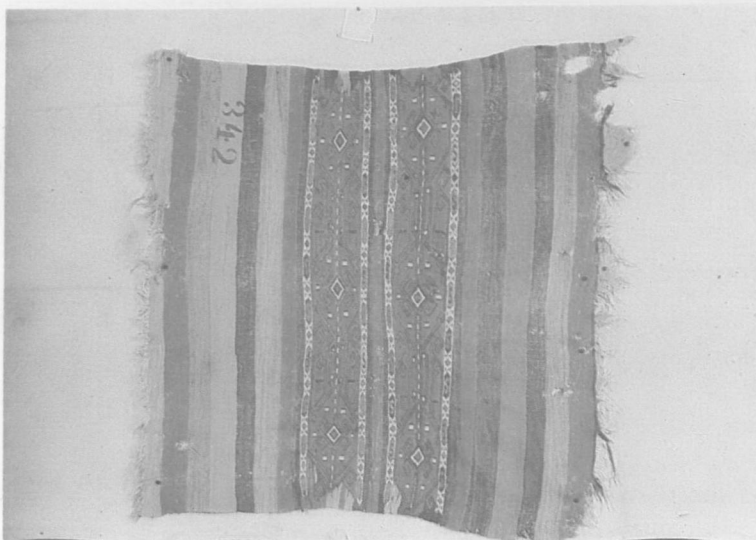
21.5. Zili

22.1. Sumak

23.2. Sumak

24.3. Sumak

TÜRK SANATI ARAŞTIRMACILIĞINDA “KÖPRÜLÜ METODU”NUN YERİ VE ÖNEMİ

Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM

Muhtelif içtimaî müesseselerin birbirleriyle ve morfolojik unsurlarla kaynaşmasından hasıl olan içtimaî hayat dediğimiz *complexus*'un, *realitede* birbirinden ayrılmaz unsurlardan mürekkep olduğu ve bundan dolayı, tarihî bir terkinin de mümkün olduğu kadar bu esastan ayrılmaması lazım geldiğini hiç unutmayalım.¹

Türk sanatı tarihi üzerine yapılan araştırma ve incelemelerin bugün ulaştığı seviye, önceki bilim dallarındaki gelişmeleri kısıktır. Bu ilerlemede elbette pek çok sebep ve faktör rol oynamıştır. Ancak asıl itici gücün, şimdiye kadar fazlaca önemsenmeyen bir kültür mirasının farkına varılması, millî benlik ve kişilik davasının bilimsel bir boyut kazanmasıyla yakından ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Yoğun çabalara rağmen Türk Sanatı tarihinin bir bütün olarak kavran-

bilmesi ve sanat dallarının metod bakımından genel bir kültür tarihine bağlanması gerektiği görüşü henüz yaygın olarak benimsenememiştir. Bir akademik gelenek veya bir alışkanlık sonucu, sanat tarihi denildiğinde yalnızca plastik sanatlar, yani halı, kilim, ahşap, maden ve cam işleriyle bir kısım mimari eser akla gelmektedir. Sanat tarihi bilimi, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de, müzik ve edebiyat tarihini ısrarla devre dışında tutmaktadır. Bu bakımdan öncelikle sanatların tasnifi ile ilgili bazı belirlemeler yaparak konuya girmeyi yararlı buluyoruz.

Yukarıda kısaca değindiğimiz üzere, çok uzun denebilecek bir zaman için Türk Sanatının çeşitli dalları arasındaki derin bağlantılar anlaşılammıştır. Edebiyat, müzik, mimari ve önceki plastik sanatların ayrı ayrı tarihleri olduğu düşünölmüş, bu alanlarda-

ki araştırma ve incelemeler birbirinden farklı metodlarla yürütülmeye çalışılmıştır. Sanatların öz ve anlam bakımından birbirinden çok farklı olduklarını varsayan gelenek, her bir uzmanın yeni ve bağımsız bir bilim dalıyla uğraştığı zannına kapılmasına yol açmış, bu uzmanları, yepyeni metotlar ortaya koymaları için adeta zorlamıştır. Bu durumda arkeoloji, etnoloji, prehistorya ve edebiyat tarihiyle ilgilenen uzmanlar arasında, araştırma yöntemleri bakımından asgarî müşterekleri bile bulmak mümkün değildir. Bilim tarihinin gelişme grafiğinde bu tür aykırı durumlara ve meslek şovenizminden kaynaklanan tuhaf saplantılara hep rastlanmıştır. Bu gibi durumlarda bilimsel düşüncenin en temel ve sağlam kuralını tekrar hatırlatmakta yarar görüyoruz; her parça bir bütüne, her bütün de bir genele aittir. Çeşitli bilim dallarının birbiriyle olan ilişki ve alışverişleri her adımda bu kurala dayanmak durumundadır. Yukarıda kısaca değindiğimiz, bilimlerin kopukluğu problemine Türk bilim hayatındaki bazı özel faktörleri de eklersek metodoloji konusundaki kopuklukların sebebi biraz daha aydınlanmış olacaktır.

Son iki yüzyıl içinde sürekli değişen siyasî yapılar ve buna bağlı olarak düzen ve sistematizasyonu kaybeden kültürel iklim, bilim adamlarımız arasında bir entegrasyonun sağlanabilmesini zorlaştırmış, belirli bir bilim dalı üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran kişi, incelemelerini kendisine ayrılan yüksek duvarlı koridor içinde yürütmeye çalışmıştır. Aşağıdaki kısa incelememizde, sanat tarihi ile diğer "tarih" lerin, özellikle edebiyat tarihinin yakınlığından yola çıkarak, ünlü bilim adamı M.F. Köprülü'nün edebiyat tarihine getirdiği sağlam metodun Türk Plastik Sanatları tarihine yansıtılması ve uygulanmasındaki ölçüler üzerinde dura-

cağız.

Günümüzde yalnızca mimari, heykel, resim, seramik vb. sanat dallarını inceleme alışkanlığında olan sanat tarihi, gerçekte tiyatro, müzik ve edebiyat tarihini de kuşatan bir güzel sanatlar tarihidir. Ne var ki yazılan bütün kitaplar ve makaleler, sanat tarihini maddeye şekil veren sanatların tarihi olarak yorumlamaktadırlar. Kapsamlı bir görüş için, prehistorya, arkeoloji ve sanat tarihi gibi dallar arasındaki ayrımın da ne denli anlamsız olduğu ortadadır. Bu alanların hepsi de geçmişteki insanların iş ve eserlerinden bahsediler, sonuç olarak da eskinin dile getirilmesi demek olan tarihi bilimlere kategorisine girerler. Tarih biliminin, iktisat tarihi, kültür tarihi, siyasî tarih, sanat tarihi vb. şubelere ayrılmış olması yalnızca bir işbölümü ve araştırma kolaylığı sağlamaktan öteye gitmez. Uzmanlık alanlarının sayısı ne kadar çok olursa olsun, bir tek tarih vardır; o da insanın tarihidir. O halde, tarih biliminin çeşitli dalları arasında yakın bir çalışma beraberliğinin kurulması, her birinin araştırma metodlarının ortak esaslar çerçevesinde yürütülmesi kaçınılmazdır. Ancak bu yolla, birbirinden haberdar, uyumlu, birbirinin gereğine inanan ve entegre olmuş bir gelişme sağlanabilir.

Bütün dünyada olduğu gibi, ülkemizde de sanat tarihi ile genel tarihin gelişme hızları farklı olmuştur. Türk tarih yazarlığının geleneği oldukça eski ve köklüdür. Ortaçağ İslâm tarihleri geleneğine bağlı olarak önemli örneklerini veren bu alanda, klişeleşmiş usüller uzun süre varlığını korumuştur. Buna göre, sentezi olmayan, yorumsuz ve basit tekniklere dayanan bir tarih kitabından, sanat tarihine aktarılacak bilgilerin elde edilebilmesi için her zaman dikkatli bir tahlil ve ayıklama yapmak ihtiyacını duymak zorundayız. Gerçekte sanat

tarihine ışık tutacak İslâm tarihlerinin sayısı son derecede sınırlıdır. En kapsamlı eserlerde bile sanat tarihçisinin işi zordur. Sözelimi kültür tarihi bakımından pek değerli sayılan İbni Haldun (1334-1406)'un **Mukaddime**'si toplumların yapısı, insanların kullandıkları sanat eşyasının toplum içindeki yeri ve önemini uzun uzun anlatmaktadır. Ayrıca yazar kendi zamanında henüz ayakta olan bazı mimarî eserlerin durumu hakkında da yararlı bilgiler vermektedir². Ancak bütün bu bilgiler yüzlerce sayfalık eserin içine serpiştirilmiştir.

Anadolu'nun Ortaçağ kültür ve sanatı için kaynak olabilecek eserler arasında İbni Bibi Tarihi ile Menâkıbü'l-Ârifin'i sayabiliriz. Bunlarda Selçuklu dönemine ait bir çok mimarî eserin hangi amaçlarla yapıp nasıl kullanıldığı ve hatta dekorasyonlarının nasıl olduğu konusunda orijinal bilgiler yer alır³. Günümüz tarih araştırmacıları edebî eserler yanında vakfiye kayıtlarından yararlanmak şansına sahiptirler. Arşiv belgelerine inen uzmanların tanıttıkları vakfiyelerde, Sivas Darüşşifası, Kırşehir Caccabey Medresesi, Konya Karatay ve Amasya Halifet Gazi Medresesi'nin, kimler tarafından ne zaman yapıldığı açıkça belirtilmiştir⁴. Giderek artan tarih araştırmaları metod bakımından olmasa bile, verdikleri bilgiler bakımından sanat tarihi için daha

ilginç konulara yönelmektedir. Osmanlı döneminde sanat kültürü hakkında bilgi veren kaynakların beklenen artışı bu dönemin sanat tarihini oldukça aydınlatmıştır. Bu alanda C. Orhonlu'nun hemen bütün çalışmaları kayda değer. Anonim tarihler yanında, zafernâmeler ve vekayinameler bugün daha sık başvurulan kaynaklar arasındadır⁵. Bu tür eserler geleneksel metodu kullanan sanat tarihçileri için yeterli olurken, minyatürlü el yazmalarının incelenmesi, sanat tarihçisinin, tarihçi ile yakın işbirliği içinde çalışmasını zorunlu kılan başlıbaşına önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanuni'nin İran seferi (1535)'ne katılan Nasûh el-Matrakî tarafından kaleme alınan **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn Sultan Süleyman Han** adlı eser, bu grup yazmaların en önemlilerinden biridir. Söz konusu sefer sırasında İstanbul, Tebriz, Bağdat ve Anadolu'da ordunun geçtiği bütün öteki menzillerin isimleri haritacı bir anlayışla resmedilmiş tasvirleri zengin anlatımlarla dikkat çekmektedir⁶. Evliya Çelebi'nin **Seyahatnâme**'si ise, pek çok araştırmacı tarafından kuşku ve tebessümle karşılanan bilgiler vermekle birlikte, sanat tarihçilerinin ısrarla başvurdukları bir kaynaktır.

Yukarıda kısaca özetlediğimiz üzere tarih ile sanat tarihi arasında kopması müm-

2 İbni Haldun, "Mukaddime", Çev: Z.K. Ugan, Devlet Kitapları, Şark-İslam Klasikleri: 25, İstanbul, I (1968), II (1970).

3 Ahmet Eflâkî, "Menâkıbü'l-Ârifin", I, II, çev: T. Yazıcı, Hürnyet Yayınları: 50, Büyük Klasikler: 3, İslâm Klasikleri: 1, İstanbul, 1973, Edrmann, K., "İbni Bibi als Kunsthistorische Quelle", İstanbul, 1962.

4 Melih Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi" "Vakıflar Dergisi", I (1938), Ankara, 1969 (2), s.35-39; Temiz, A., "Kırşehir Emir Caca Oğlu Nur-el-din'in 1072 Tarihli Arapça Vakfiyesi", Ankara, 1959; Turan, O., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri" "Belleten", XII (1948), s.17-71; Yinanç, R., "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları" "Vakıflar Dergisi", XV, Ankara, 1982, s.5-22.

5 Aktepe, M., "Abide ve San'at Eserlerimize Ait Türk Tarihlerinde Mevcut Bilgiler" "Sanat Tarihi Yıllığı", 1966-68, İÜ, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1968, s.168-183.

6 Yurdaydın, H.G., "Matrakî Nasûh", A.U. İlahiyat Fakültesi, XLIII, Ankara, 1963.

kün olmayan bir alışveriş vardır. Bu bağlantı içinde, tarih kaynaklarının verdiği bilgiler, başka çağdaş kaynaklarla pekiştirilebildikçe güvenilirlik kazanmaktadır. Sanat tarihi araştırmalarının uzun süredir tarih biliminin beslenmekte oluşu, bu bilim dalının metodunun da benimsenmesine yol açmıştır. Tarihçilikteki belgeci, metin tenkitçisi veya vakanüvisliğe benzeyen, bir deskripsiyonculuk veya kronik sanat tarihçiliği anlayışı dikkatleri çekmektedir. Son elli yıl içinde Viyana Ekolü'nün derin izlerini taşıyan bir kuşak yetişinceye kadar ülkemizdeki sanat tarihçilerinin büyük kısmı tarihçi tavırla çalışmışlar, bu şiveyle konuşmuşlardır. Tuhaftır ki; dar görüşlü olan bu tutumu değiştirme şansına sahip olan kişi yine bir tarihçi olmuştur.

Tarih araştırmalarındaki metod tutarsızlığını aşip, özellikle kültür tarihi için sapa-sağlam bir metod temeli kuran ve onu hâkimiyetle kullanan kişi M.F. Köprülü (1890-1966) dır. Kendisi çok yönlü bir tarihçi olduğundan, ilgilendiği konuların önemi ve çokluğu bütün mesaisini metod meselesi üzerinde yoğunlaştırmasına izin vermemiştir. Buna rağmen 23 yaşında kaleme aldığı Türk Edebiyat Tarihinde Usûl başlıklı yazısı, bütün sanat dallarında olduğu gibi plastik sanatlar açısından da üzerinde durulması gereken çıkış noktaları vermektedir. Türk sanatı açısından önemli metod ipuçları veren bu etüde geçmeden önce Köprülü'nün tarih ve kültür kavramlarını hangi ortamda ve ne tarzda algıladığını döneminin sosyal tarihi çerçevesi içinde kısaca inceleyelim.

19. yüzyılın sonlarında doğan M.F. Köprülü'nün, temelde kültür ve sanatla ilişkisi pek zayıf olan Meşrutiyet, Jön Türkler, Osmanlıcılık ve İttihat ve Terakki akımlarına tutkun kişilerden oluşan bir çevre içinde

dünyaya gözünü açmış olması, gelecekteki bilimsel şahsiyetini herhalde derinden etkilemiş olmalıdır. 20. yüzyılın başlarına doğru düşünen kadroların enerji ve dikkatleri, o an için çok daha acil gözüken konulara yönelmişti. Pan-islâmcıların, çözüm olarak islâmî nitelikte yeni bir canlanış önermeleri yanında Batı'yı başarıya götüren sosyal, hukukî ve idarî kurumların Türkiye'ye ithal edilmesini isteyenler yeni kavramlar bulup öne sürüyorlardı. Her şeye rağmen Köprülü'nün yetiştiği ortam; 19. yüzyılın Osmanlı kültür-hayatındaki değişmelerin temel dinamikmi batılılaşma akımıyla biçim kazanmıştı. Hayatın bütün alanlarında ilerleme ve modernleşme olarak anlaşılan batılılaşma yalnızca islâmiyet'e ulaşamamıştı. Fen bilimlerinde çoktandır başlayan yenileşme uygulamaları sosyal bilimlerde A. Comte, Le Play ve E. Durkheim okullarıyla yeni anlayışları şekillendiriyordu. Bu durumda değişik bir tarih bilincinin alevlenmesi, insanların tarihe sarılmaları beklenen bir davranıştır. Nitekim gelişen olaylar, Osmanlı aydınınının yeni tarih-kültür yorumlarına ulaşmak üzere dernekler kurup yayınlar yapmaları bu yıllar için rastlantı değildir.

Arap milliyetçiliğinin gelişmesi, 1900'lerin başında patlak veren Balkan savaşları, Osmanlıcılık akımını uygulanamayacak hale sokmuştu. Osmanlı toprakları etrafında ve Avrupa'da oluşan milliyetçilik akımları, pan-Türkizm akımının doğmasına ve milliyetçi bir havanın esmesine sebep oldu. 1908'de kurulan Türk Derneği ve 1912'de Ziya Gökalp'ın yayınlamaya başladığı Türk Yurdu adlı dergi bu akımın teorisini işlemeğe başladı. Köprülü, sosyoloji biliminin önemini erkenden farketmiş ve herhalde Gökalp'ın etkisiyle bu bilimin metodlarından çok yararlanmıştı. 23 yaşındayken,

1913'de, bu dergide "*Türk Edebiyatında U-sul*" adlı makalesini yazar. Bu makale onun bilim hayatında özel bir yer tutar. Bu alanda ciddi bir iş yapma isteği, batı metodlarının sindirilişi ve bir sanat eserinin nasıl inceleneceği konusunda ne denli duyarlıklı olduğu bu makale ile iyice anlaşılıyor. Şiir, sadece duygularda kalan sanat zevki ve romantik tarihçilik artık yerini bilim ve düşünceye bırakmıştır. Zamanına göre ağır ve duygusallıktan arınmış olan bu yaklaşım Gökalp'ın dikkatini çeker. Gökalp, daha farklı bir planda, Türkolojinin genel problemleri üzerinde ilerlemeye devam ederken, 19. yüzyılın Avrupa sosyolojisi, özellikle E. Durkheim'in teori ve metodlarını Türk toplumuna uyarılama konusunda uğraşmaktaydı. Onun başlıca başarısı uygarlık ve kültür arasındaki farkı belirleyip vurgulamasıdır. Her şeye rağmen bilimsel Türkçülük Köprülü'ye kadar kaynak ve belgelere dayanan bir çalışma üslûbuna kavuşmamıştır. Gökalp bunu farkeder ve açıkça ifade etmekten de çekinmez.

Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte, yeni rejimin ilişki kuracağı kadrolar ve dikkat alanları değişmiştir. Türkiye'nin kazandığı yeni biçim, herşeyin her boyutta yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılan bir ortam yaratıyordu. Yani, Türkiye'nin laik bir anlayışa dayandırılması, ümmet ideolojisini tasfiye etmiş, yeni devlet, millet kavramı içinde toplamıştı. Gelişen olaylar Gökalp'ın fikir hazırlıklarına uygun bir yol takip etmiş, onun ilkeleriyle neredeyse tamamen çakışmıştır. 1924'de ölen bu düşünce adamının, bu açıdan görevin tamamlayarak aramızdan ayrıldığı söylenebilir.

Gökalp sonrasında, tarih, kültür ve sanat politikasının yeniden çizilmesi kaçınılmazdı. Yeni kadro için Osmanlı, artık

köhnemiş ve yorulmuş bir monarşiyi temsil ediyordu; tasfiyesi kaçınılmazdı. Ancak yeni kültür politikasının çerçevesi de tastamam çizilemiyordu. Bu karmaşık geçiş devresi aslında dünyanın her tarafında yaşanmış veya yaşanması mümkün bir diyalektik dönüşümdü; yeni eskiyi yıkmak zorundaydı.

Tereddütsüzce söylenebilir ki, yeninin eskiyi yıktığı, kararsızlık ve bağınazlıkların kaynaştığı bu dönemin en sağlam şahsiyetlerinden biri olarak Köprülü, varlığını korumuş, ana çizgisini neredeyse hiç değiştirmemiştir. Bunda, onun uzak görüşlü oluşu, bilimsel metod ve politikasındaki sağlamlık en büyük rolü oynamıştır. Cumhuriyet döneminde de en ciddi araştırmalarını yaparken, artık şarkiyatçılığın Türkoloji'ye dönüşmesi gerektiğini farketmiştir. Bunun en açık belirtisi 1924'de kurduğu *Türkiyat Enstitüsü'dür*. Bu enstitünün kuruluşundan hemen bir yıl sonra yayınlanmaya başlanan *Türkiyat Mecmuası* günümüze kadar aynı güçte ve zenginlikte devam ettirilmiştir.

1926'da ilk kez yayınlanan *Türk Edebiyat Tarihi* kendi alanındaki ilk modern denemedir. Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi* adlı kitabı için yazdığı, *Başlangıç, İzahlar ve Düzeltmeler ile İlaveler* başlıklı bölümler en az kitabın kendisi kadar değerli metinlerdir. 1942 yılında yazmış olduğu "*Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları*" ile "*Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meselesi*" adlı makaleler, 20. yüzyılın ortalarında rastlayabileceğimiz en parlak eserlerdir.

Cumhuriyet rejimi kurulunca, artık pan-Türkizm'le yeni rejimin amaçlarının çeliştiği anlaşıldı. Biri millî sınırlar, öteki geniş ufuklardan söz ediyordu. Yani artık *Türk Ocağı'nın* kapatılıp yerine yeni bir kurumun açılması gerekiyordu. C.H.P denetiminde kurulan

Halk Evleri, 1932'den 1950'ye kadar 500'e yakın şubesiyle çalışır. Bu kurumun amaçları; Anadolu toprağında yatan millî kültürü, halkla aydın arasında bir köprü kurarak yaygınlaştırmak, uygarlık unsurlarını, Cumhuriyet rejiminin kendine özgü milliyetçilik düşüncesini bir öğreti haline getirmektir. Bu kurumun yayınları arasında H.Z. Koşay, A. İnan, M.H. Bayrı, R.O. Arık'ın eserleri dikkat çekicidir. Halk Evleri ideolojisi, Köprülü'nün bilimsel bakışı ve kişiliği açısından oldukça sığ ve sentetiktir. Bu bakımdan, Köprülü için bu kampanya da fazla cazip olamazdı. O, tarihi süreklilik kavramını bu ara devrede bile terketmiş, kendi çizgisini korumuştur. Türk Ocaklarıyla başlayıp, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan devre, Türk dili, tarihi ve kültürüne yönelik araştırmalar açısından bir "romantik devre" sayılır. Kazı tekniklerine dayanan arkeoloji bile bu gecikmiş romantizmden payını alır.

Osmanlı siyasal ve kültürel varlığını reddeden erken Cumhuriyet ideolojisinin Osmanlı sanatına sıcak bir ilgiyle yaklaşması ve ona sahip çıkması beklenemezdi. Eskiyle olan bağlarını koparmaya çalışan bir rejimin kurucuları, yeni kurdukları bu devletin, Batılılar tarafından "köksüz" sayılacağı endişesini taşıyorlar, sonradan ortaya çıkmış gibi görünen bu devletin bundan böyle Anadolu'da yerleşik kalabileceğinin yadırganacağını haklı olarak düşünüyorlardı. Türk ulusunun, üzerinde yaşamakta olduğu topraklara köklü bir tarihle bağlı olduğunu Batılılara anlatmanın yolu, bu fikri bilimsel bir teoriyle temellendirip, herkese duyurmaktı. Böylece Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi adlarıyla iki yeni teori geliştirildi ve bu teoriler kültür politikasının esası oldu. Buna göre, Türklerin beyaz yani Arî ırka mensup Orta Asya kaynaklı ve bütün uygarlıklardan haberdar bir toplum olduğu görüşü benimseniyordu. Eski yurttaki olumsuz şartlar yüzünden, Türkler

çeşitli dalgalar halinde, beraberlerinde uygarlıklarını da taşıyarak Anadolu'ya göç etmişlerdi. Zaten asılları Türk olan Sümer ve Hitit öncü kavimleri Yakın Doğu'nun eski uygarlıklarını yaratmışlardı. Devletin resmî görüşü halinde ortaya konan bu teoriyi doğrulamak üzere birçok araştırma grubu çalışmaya başladı. Bu yoğun heyecan ve redikasyon psikolojisi; Anadolu'daki Selçuklu ve Osmanlı eserlerini devre dışı tuttundan, toprağın altı, üstünden daha önemli sayılmaya başlandı ve bütün kültür-sanat faaliyetleri yeni bir akımla aydınlatılmaya çalışıldı, hararetle bir arkeologizm başladı. Yeni akımın öncüleri olan hâfirler, arkeolojiyi yalnızca bir teknik olarak kullanmakla kalmayıp; bu aracı kullanarak kültürel ve historiografik ilgi alanını Ortaçağ'ın gerisindeki tarih çağlarında yoğunlaştırdılar. Ne var ki Tarih Tezi en önemli halkalarından birkaçı kayıp bir zincir gibiydi. Köprülü gibi bir metod adamının bu anlayışı kolayca kabullenmesi beklenemezdi. Nitekim, onun çalışmaları, eski sağlamlığını koruyarak yine kesintisiz ve sürekli gelişen bir yol izledi.

Uzun meslek hayatı boyunca, çevresinde hızla değişen güncel politika ve bunun uzantılarından fazlaca etkilenmeyen Köprülü, özellikle müesseseler tarihinde başarıyla uyguladığı "jenetik-komperatif" kavram çifti ile kültür tarihi metodunun iki ayağını oluşturmuştur. "Tarihî tekâmül" deyişiyle ifade ettiği şey, gelişme kavramını kesintisiz bir evrim çizgisi halinde gözönüne alarak inceleme gereğini ön plana çıkarır. Oysa, bir kısım meslekdaşları için Türk Tarihi, ancak atlamalı olarak incelenebilen, devirleri bakımından türlü ilgisizlikler ve zaafının kurbanı olan delik deşik bir alan olmuştur. O, tarih içindeki kurumları bazen toptan yok olan bazen aniden ortaya çıkan sürpriz olaylar olarak değil; sürekli şekil ve mahiyet değiştiren kesintisiz bir süreç olarak görmüştür. Öte yandan, "aynı kültür da-

iresi içindeki veya müşterek tarihe malik olan kavimler⁷'i karşılaştırmalı olarak inceleyen de odur. Kısa çizgilerle özetlediğimiz Köprülü metodu'nun, tarih alanında her zaman tam anlamıyla benimsenip uygulandığını söylemek zordur. Tarih bir yana, biz bu metodun özü bakımından sanat tarihinde bile kullanılabilirliği kanısındayız. Buna göre Köprülü'nün işaret ettiği, ilkeleri sanat tarihine, iki boyut halinde yansıtmak gerekiyor.

Yeryüzünü bir beşerî coğrafya alanı olarak görebileceğimiz gibi, bir kültürler coğrafyası olarak da düşünebiliriz. Buna göre Köprülü'nün "kültür dairelerinin mukayese-si", aynı zaman diliminde yer alan sanat eserlerinin karşılaştırılması şeklinde sanat tarihi diline çevrilebilir. Sanat tarihi metodunun coğrafi boyutu, aynı zaman dilimi içinde yer alan (çağdaş) eserlerin birbirine göre durumlarını değerlendirmek, karşılaştırma (analogy) gibi işlemleri gerekli kılar. Sanatın yöresel boyutu veya bölge üsluplarının kritiği; etkileşimler, alış-veriş'ler açısından yapılarak, belirli bir yörede karşımıza çıkan sanatın, hangi şartlar altında biçimlendiğini, başkalaştığını belirlemek için yapılır. Yani, Köprülü Metodu'nda, olaylar ve kurumların "comparative" yorumu, sanat eserlerinin tarihine böylece uygulanabilir.

Edebiyat Tarihinde Metodolojik Yaklaşım

Köprülü'nün genel tarih metodundaki sağlam yaklaşımı edebiyat tarihi incelemelerinde de görülür. Asıl konumuz olan bu özel metodu ele almadan önce iki ayrı sanat dalının malzemesini teşkil eden, edebî eser ile plastik eser arasındaki nitelik farkına değinmek yararlı olacaktır.

Sanatların sınıflandırılmasında, edebiyatla, plastik sanatlar arasındaki derin mahiyet farkı hemen daima gözönünde tutulmuştur. Her iki alanında da ortak özelliği duygu ve düşüncenin uyumlu ve hoşagiden bağlantılarla bir form'a aktarılmış olmasıdır; verilmek istenen bildiri bir biçim aracılığı ile alıcıya iletilir. İşte her iki alanın temel farkı da burada, biçim verilen malzemede ortaya çıkmaktadır. Edebî eserin ortaya çıkması, yazı adını verdiğimiz bir iletişim sistemi aracılığı ile olur. Bu sistemi okumayı bilmeyenler edebî mesajdan uzak kalırlar. Burada form, alfabenin türü, harflerin biçimi, kağıdın malzemesi veya baskı tekniği değildir. Çünkü bunlar değişse bile eser, varlığını korur, hatta küçük farklılıklara rağmen bir edebiyat eseri başka bir dile de tercüme edilebilir. Edebiyatla form: daha çok bir anlatım biçimidir; roman, şiir, mektup vb. Plastik sanatlar ise doğrudan doğruya maddeye biçim verir. Madde ile mesajın bağlantısı çok daha güçlüdür, hatta iç içedir. Bu bakımdan bir halı, kilim veya bir mimari eser, bir başka dile tercüme edilemez. Edebiyatla, plastik sanat eserinin ilk üretilen örnekleri ile onların çoğaltılması arasında kökten ayrılan farklar vardır. Bir romanın matbaada basılması ile bir plastik eserin fotoğraf veya bir başka yolla kopye edilmesi arasında derin bir nitelik farkı vardır. Matbaa teknolojisi ile yüzbinlerce çoğaltılabilen kitap, bir bakıma gücünü çoğaltılma hızından alır. Bir minyatür ise reproduction yoluyla çoğaltılabilmekle birlikte, çoğaltılan her nüsha orijinaliyle karşılaştırılmayacak kadar değersizdir. Bir bakıma plastik sanat eserinin değeri çoğaltılmasıyla ters orantılıdır. Çünkü artık orijinalite amacı olan maddesi değişmiştir.

7 Barthold, W. "İslâm Medeniyeti Tarihi Başlangıç" M.F. Köprülü tarafından (1940). Diyanet İşleri Başkanlığı: 86. Ankara. 1973 (3). s.XV.

Bütün bu hususlar, her iki sanat dalının farklı yapılara sahip olduğunu gösteriyor.

Bir toplumun duygu ve düşüncelerini sergileyen şubeleri incelerken, bu şubeler arasındaki ilişkinin her zaman yalın ve kolay anlaşılabilir olmadığı anlaşılıyor. Edebiyat tarihi ile plastik sanatlar tarihi arasındaki materyal farkı, her iki şubenin incelenmesinde izlenecek yol ve metodu da belirlemektedir. Köprülü, edebî eserin tahlilinde sıra halinde şu noktaları belirlemektedir⁸.

1. Gördüğümüz metin muharririn el yazısı değilse, aslına uygun mudur, değil midir? Aslına uygun değilse, yanlış olarak mı isnad olunuyor; yoksa tamamen uydurma mıdır?

Bu satırlar plastik sanatlar diline tercüme edildiğinde, incelediğimiz eserin orijinal olup olmadığı sorununu gündeme getirmiş oluruz. Eser orijinal değilse, kopye veya taklit olabilir. Ancak, eserdeki imzanın sahte oluşu ile o eserin kopye oluşu arasındaki farkı iyi belirlemek gerekiyor. Eserin kopye oluşu bazen bir sahtecilik anlamına gelirken, bazen beğenilen bir orijinalin çoğaltılması için başvurulan yaygın bir yöntemdir. Bu ikinci durumda bir reproduction sözkonusu olup, bu durumda bile eğer üretimde geleneksel teknikler kullanılmışsa eser belli bir değer taşır. Bu soruşturma yapılırken, Türk sanat eserlerinin genellikle anonim bir karakter taşıdığı, pek çok eserin sanatçısının bilinmediğini unutmamak gerekir. Büyük mimarî eserlerin bile pek çoğunun ustası bilinmez. Bu özellik, islâm sanatçısının kendi adını geri planda tutması ve bu yüzden de imza atmaktan kaçınmasına bağlanabilir. Edebî eserde durum değişiktir. Genellikle kitabı yazan kişi imzasını atar.

2. Metin acaba tam ve sahih (exact) midir, yoksa fazla veya eksik midir?

Böyle bir soru, eserin orijinal olduğu kabul edilerek, tamirat görüp görmediği, eklemelerin yapıp yapılmadığı hususlarının araştırılmasını öngörür. Plastik sanatların hem mimarî hem de küçük ölçülü eserlerinde bu noktanın tespiti oldukça önemlidir. Bir yapı veya küçük eserin hangi parçalarının muhdes olduğu, bu işin ne zaman yapıldığı ve hatta yapılan bu değişikliklerle eserin fonksiyon ve kimliğinde hangi değişikliklerin olduğu hayati bir önem taşımaktadır. Eserin tam ve eksiksiz (in situ) olması ile sonradan bazı değişikliklere uğramış olması, şekil tarihi bakımından incelenmeye değer pek çok yeni soru merkezleri ortaya çıkarabilir.

3. Metnin tarihi ve yazıldığı yer, istinsah tarihi, istinsah yeri, müstensihî malum olmalıdır. Yazma eserlerde bu kayıtlara daima tesadüf olunduğu için, bu hususta müşkilat çekilmez.

Bu madde plastik sanat eserinin kitabesi üzerinde yoğunlaşan soruları akla getiriyor. Yapım veya onarımın tarihi ve ustanın adını veren yazı ve rakamlar o eserin adeta bir künyesi gibidir. Ancak özellikle mimarî eserler için gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır ki, bu da yapı üstündeki kitabenin gerçekten o yapıya ait olup olmadığı hususudur. Bazı eserlerde o eserle hiç ilgisi olmayan, bu yüzden de araştırmacıyı yanlış yönlere sürükleyen kitabelere rastlanmaktadır.

4. Metnin harfiyen mânâsını kavramak ve tesbit eylemek, yani lisanın muhtelif tekâmül devrelerine göre kelimelerin, cümlelerin, hususî istilâh ve tabirlerini delalet

8 Köprülü, M.F., "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul" "Bilgi", 1913 (1329), S.I. s.1-52.

ettiği mânâlarını açıkça tayin etmek lâzımdır. O devir hususiyetlerine ima suretiyle yazılan cihetleri, mitolojiye müteallik nükteleri anlamadan bir metin hakkında fikir beyan etmek mümkün olmayacağı bedihî ise de bu bedâhatin sahte mütebahhirler tarafından gözönüne alınmadığı her gün görülüyor.

Bu satırların plastik sanatlardaki karşılığı deskripsiyon ve bir ölçüde de şekillerin anlamlarının çözümlenmesidir. Sanat eserinin tektonik yapısını oluşturan eleman, parça ve motiflerin anlamlarını çözümleme ve söz konusu devir için taşıdıkları anlamları açıklama, mimarî anlatım veya motif ve figürlerin ikonografik sözlükteki değerlerini saptamak anlamını taşıyor. Bunları anlamadan eserin bütünü hakkında birşey söylemek mümkün değildir. Şekillerin anlamlarını çarpıtmadan bütün yapıyı açıklamak gerekiyor.

5. Bütün bu gibi ilk hazırlıklardan sonradır ki, metnin mevzuu, üslûbu, nükte ve incelikleri, hususiyetleri tedkik edilmelidir: *tamamiyle edebî ve binaenaleyh daha fazla enfusî olan bu tedkik safhasında, edebiyat tarihçisinin fitrî meziyetleri faaliyet icra edecektir. Metnin fikrî, hissî ve sanatkârâne kuvvetini tayin etmek, eserin bizim üzerimizdeki bedfî tesirine meydan vermek demektir.*

Anlaşılaçağı üzere, konu, üslûp, mesaj sorunu gündeme gelmektedir. Bu aşamada, eserin ulaşabildiği en yüksek sanat özellikleri dile getirilecektir. Bu ise bir yorum ve kritik sorunu, yani sanat tarihçisinin son derecede ölçülü ve dikkatli olmasını gerektiren bir aşamadır.

6. Tedkik ettiğimiz eser, ne gibi ruh hallerinin ve teessür (impression)'lerin, ne türlü bir tabiat üzerine nüfuzdan vücuda gelmiştir? Bunu anlamak için, hal tercüme-

lerine, muharririn şahsî ve umumî hayatına, tahsil ve tefekkür tarzına ve dahî sair ırkî, ırsî ve muhite ait tesirlere müraccat etmelidir.

Burada sanatçının içinde bulunduğu ortam, çevresi ve onun kişilik yapısını oluşturan fizikî özellikler söz konusudur. Anonim bir karakter gösteren Türk sanatı için bireysel üslûbun edchiyatta önemli bir yer tutabileceği fakat, plastik sanatlarda bu yönün o derecede net olmayacağı bellidir. Bu durumda bölgenin veya ilgili tarih diliminin plastik anlatım tarzı haliyle önem kazanacaktır.

7. Eserin nail olduğu rağbet ve icra ettiği edebî ve içtimai nüfuzu tayin etmelidir. Nüfuz icrası meselesi daima rağbetle tev'em olmaz. Bazen zamanında çok şöhret kazanan bir eser çok geçmeden unutulduğu halde, uzun zaman dikkati çekmeyen bir eser de sonraları bir nüfuz icra edebilir.

Burada sorun tamamen sosyal tarih ilişkilerine bağlı olarak ele alınmak durumdadır. Plastik sanatlar tarihinde, bir eserin yapıldığı günlerdeki durumu, sunulduğu kişi, grup, sergilendiği yer ve işlevi gibi konular üzerinde dikkat yoğunlaştırmak biraz sanat sosyolojisinin alanına girmekte, eserin çağı içindeki etkisi, modanın rolünün etraflı bir biçimde tahlil edilebilmesi, düşünce tarihinin ışığında ilgili dönemin kültür ortamının aydınlatılmasıyla mümkün olmaktadır.

Köprülü'nün, edebiyat tarihi için hazırladığı metod, hem ilgili olduğu sanat dalı açısından hem de Avrupa kökenli bir anlayışla ele alındığından Türk plastik sanatlarının her alanıyla *tamamiyle çakışmaz*. Türk-İslâm sanatlarının anonim karakterine karşılık, edebiyat alanında, sanatçı biyografisi ve kişisel üslûp ayrı bir etüd konusudur. Yani bireyi oluşturan bir anla-

yış yerine, ortak üslup özelliklerini yaratan bir geleneği araştırmak durumundayız. Herşeye rağmen Köprülü metodu, daha 1913'de, yani neredeyse günümüzden seksen yıl önce, bilimsel mantığın rahat ve ferah çalışamayacağı günlerde ortaya konmuştur. Şunu itiraf edelim ki, yaklaşık aynı yıllarda Viyana Ekolü'ne mensup bazı sanat tarihçilerinin Türkiye'deki çalışmaları olmasaydı Türk plastik sanatlarının tarihi konusunda eski ve hikâyeci bir üslup varlığını sürdürecekti. Gariptir ki, Köprülü'nün

metodunda mevcut olan ve dikkatle bakıldığında Viyana Ekolü'nün anlayışı ile çakışan bazı hareket noktaları sanat tarihçilerimizin dikkatini çekmemiştir. Köprülü'nün görüş ve önerilerinden yola çıkarak, plastik sanatlarla öteki sanatlar arasında mevcut olan bağlantılardan yalnızca birkaçına değinebildik. Sanat tarihi, genelde bir güzel sanatlar tarihi olarak anlaşıldığı gün bu tür denemelerin sayısı artacak, böylece sağlam ve yeterli bir metod oluşabilecektir kanısındayız.

SÜLÜS HATTINA DAİR MÜHİM BİR RİSÂLE “SÜLÜS YAZISI REHBERİ”

Doç.Dr.Mücteba UĞUR

Güzellik aşığı bu millete el hünerinin nefis örneklerini vermiş; kıyâmete kadar da verecek olan Türk Hat Sanatı konusunda kaleme alınmış sistematik eserler hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Kadir kıymet bilir milletimiz “*elin dili*” denilen bu sanatın paha biçilmez en nefis eserlerini yazmışlar, yazdırmışlar, yazılanları imkân ölçüsünde büyük bir dikkat ve itina ile korumuşlardır. Ancak, üzülererek söylemek zorundayız, Hat Sanatının tarihesi ve nazariyatı üzerinde yeterince durmamışlardır. Daha doğru bir ifadeyle bugün elimizde hat tarihi, çeşitli dallarında geçerli yazı kaideleri, yazı malzemeleri ve benzeri Hat Sanatıyla ilgili konulardaki te’liflerin sayısı bir kaç taneyi geçmez. Türkler elinde zirveye ulaşan pek nefis eserler vermiş bir sanat dalında tevazudan kaynaklandığı muhakkak olan böylesine bir verimsizlik bilmeyiz affedilir bir noksanlık mıdır?

Bununla beraber şunu da eklemeyen geçe-

meyiz ki Türkler arasında milletin kültür değerlerini yaşatmaya çalışmış hamiyet erbabı -hamdolsun- hiçbir devirde eksik olmamıştır. Bu arada ecdadına has bir el sanatı olan Hat sanatını türlü zorluklara rağmen yaşatmaya çalışanlar her zaman bulunmuştur. Bunun yanı sıra yeterli olmasa bile değişik yazı çeşitlerine ve yazı kaidelerine dair eserler verenler de olmuştur. Hayatı hakkında şimdilik hiçbir bilgimiz olmayan, metnini vereceğimiz eserden sadece Erzurum yöresinden olduğunu tahmin ettiğimiz Seyyid Muhammed Mevdî de bunlardandır. Merhumun *Sülüs Yazısı Rehberi* adı verilen bir risâlesi elimizdedir¹. Geçen asrın ikinci yarısı başlarında yazılmış bu hacmen küçük fakat değerli risâlenin yazılışı, te’lifden ferağ kaydına göre 21 Rebiülevvel 1278 (26 Eylül 1861) Perşembe günü bitmiştir. Oldukça düzgün nesih hattıyladır. Orta boy 42 sayfadan ibarettir. Sayfa kenarları cetvelli, serlevhası mihrâbiyelidir. Serlevhada risâlenin adı veya şöhreti kaydedilmiş değildir. Te’lifden ferağ kaydı ge-

1

Bahse konu risâlenin tıpkıbasımını, kapağında da işaret edildiği gibi, Erzurumlu Mustafa Necâtüddin’in hamiyetine borçluyuz. Mustafa Necâtüddin, müderris ve hattattır. Halen Medîne’de oturmaktadır. Tıpkıbasım Şam’da Nesr Matbaasında basılmış olup tarihsizdir. Bu vesile ile risâleyi teminde yardımlarını esirgemeyen Gazi Ün.Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Doç.Dr.Abdülkerim Abdulkadiroğlu’na teşekkür ederim. Son zamanlarda yapılan araştırmalar sonunda eserin Tokatlı Muhammedu’l-İmâm’a ait olduğu anlaşılmıştır. (Sayın Uğur Derman’ın notu)

leneğe uygun olarak icâzet hattıdır.

Esas itibarıyla Sülûs yazı çeşidi hakkında nazari bilgiler veren risâlemiz giriş mahiyetinde iki bölüme üç fasıldan oluşmaktadır. İlk iki bölümde önce yazı kalemi, kalemin kalitesi, açılması, düzeltilmesi ve kesilmesi gibi konularda bilgiler verilmiştir. İkincisinde ise hat tarihiyle ilgili özlü bilgilere yer verilmiştir. Bunlardan sonra birinci fasılda sülûs müfredâtına, yani sülûs yazısı harflerinin ayrı yazılışlarına geçilmiştir. Bir başka ifadeyle, risâlemizin ağırlık noktasını teşkil eden bu bölümde "elif"ten başlayıp "ye" ye kadar bütün sülûs harflerinin yazılışları ölçülerine göre anlatılmıştır. Ardından gelen ikinci fasılda mürekkebâta yer verilerek; harflerin bitişik şekilleri izah edilmiştir. Üçüncü fasıla gelince, burada her harfin değişik yazılış şekilleri anlatılmıştır. Gerek müfredât ve mürekkebât, gerekse harflerin çeşitli yazılışları bölümlerinde nazari olarak anlatılanlar metin çerçevesi dışında misalleriyle gösterilmiştir.

Yazısından oldukça usta bir hattat olduğu anlaşılan Seyyid Muhammed Mecdî'nin kaleminden çıkan bu risâleyi Türk Kültürüne yeniden kazandırmanın yararlı olacağı inancı içinde aynen yayınıyoruz. Son olarak şunu söylemek isteriz. Metin, üzerinde yapılan kısmî müdâhalelerle günümüz Türkçesine yaklaştırılmıştır. Bunun yanı sıra bazı Arapça ibâreler Türkçeye çevrilmiş, bir-iki yerde metin tamerine gidilmiştir.

Bu sunuş yazısının son sözü olarak mü'clifini ve hattatını minnet ve rahmetle anıyoruz.

(Sülûs Yazısı Rehberi)

Seyyid Muhammed Mecdî Efendi Merhum'un 1278 Senesinde "Kaleme Aldıkları Gayet Neffis Bir Risâledir" (Nâşiri: Medfne-i Münev-

vere'de Mücâvir Erzurumlu)

Mustafa Necâtüddin Afa'llâhu anhu ve an Kâffeti'l-Müslimin. Matha'atu'n-Nesr bi-Dimeşk²

Bismillâh irrahmân irrahîm

Hamd-i bi ad ve Senâ-yı lâ'yu'ad ol Hâlıkü'l-Levhi ve'l-Kaleme ki, Kâf ü nûn ile cümle kâinât ve mümkinâtı var, ve ol Efdal-i Benî Âdemin nûr-i mu'cizâtiyle nice pinhânı âşikâr eyledi. Li-münşî'ihî Rahmetun li'l-Âlemîn Nûri Hüdâ, illet-i hilkat-i heme dünyâ varlıktan heman odur maksûd, Aşkına oldu dü cihân mevcûd. Sallallâhu aleyhi ve alâ âlihî ve sahbihî ve sellem³.

TİRÂŞİDEN-İ KALEM VE ŞENÂHTEN⁴

Ewela hüsn-i hat yazanlar kalemin a'lâsın ve mürekkebin ra'nâsın ve kağıdın zibâsın bulmak gerektir. Kalemin a'lâsı oldur ki, kızılı pek kızıl ve aklığı pek ak ola ve sengin ola ve damarları doğru ola; zirâ doğru olmazsa kalemi şak etdikde eğri şak olur; doğru şak olmaz. Eğri şak olan kalemde hüsn-i hat gelmez.

Ve kalemin kalınlığı sırça parmak kalınlığı kadar gerektir. Ve uzunluğu on bir parmak veya on iki parmak gerektir. Ve kalemde altı sıfat var demişler. Üçünden hüsn-i hat gelir; üçünden gelmez. Ammâ hüsn-i hat gelen, kızıl ve pek ve sengin olandır. Ammâ hüsn-i hat gelmeyen süst ve siych ve eğri damarlı olandır.

Ve kalemıraş gayette keskin gerektir. Ve kalemin dahî bir iki şartı vardır. Biri budur ki, eğer kalem pek olursa kalemi pek yonup etinden çok almak gerektir. Eğer yumuşak olursa pek yonmayıp etlicecek etmek gerektir. Ve kalemin şakkı ortasında gerektir. Vahşî cânibi ünsî cânibinden kalın olmalıdır. Ve kalemin şakkı dahi kalemine göredir. Eğer kalem pek olursa şakkı dahi uzunca gerektir. Eğer yumuşak o-

2 Kapaktaki unvan yazısı ile diğer ifadelerin nâşire ait olduğu kanaatindeyiz.

3 Allah ona, ailesi fertlerine ve sahâbilerine salât ve selam buyursun.

4 Kalem açmak ve (kalemi) bilmek; kalem bilgisi.

lursa şakki az gerekdir. Ve'l-hâsıl şakki kalemine göre etmek gerekdir.

Ve kalemin kattı dahi üç günedir. Biri cezim ve biri dahi vasat ve biri dahi muharrefdir. Ammâ cümlelerin a'lâsı vasatdır. Nitekim demişlerdir: "Hayru'l-umûri evsââtuhâ"⁵.

Ve kalemtraşı kalem üstüne koyup baş parmak ile kalemtraşın arkasını bastıkda kalemin kat diye âvâzı çıkmak gerekdir. Şöyle ki, kat diye çıkmaya, iyi kat' olunmamıştır. Kalemtraşı keskin edegör.

DER MA'RİFET-İ VAZ-I HAT VE ESMÂ-YI HÜTÜT-İ MÜTENEVVİ'A⁶

İbtidâ ki hat zuhûra gelmiştir, Ma'kulîdir. Cümlesi müsettahtır. Ya'ni düzdür; devri yoktur. Andan sonra hatt-ı küfîdir zuhûra gelmiştir. Ve şol kimseler ki hatt-ı küfîyi yazmışlardır; cümlesinden a'lâ Emîru'l-Müminin Hazret-i Ali -Kerremallâhu vechehû ve Radiyallâhu anhu⁷ yazmıştır. Ve Hatt-ı Küfnin bir bölümü devr üzeredir. Ve bir bölümü düzdür.

Andan sonra İbn-i Mukle -Aleyhi'r-Rahme⁸ gelip Hatt-ı Küfîden döndürüb bu zamâne yazısı üzere yazmıştır. Ve halka ta'lim etmiştir. Çok kimse İbn-i Mukle ta'limi ile a'lâ yazmışlardır. Cümleden biri Ali b.Hilâldir ki İbn-i Bevvâblıkla iştihâr bulmuştur kendi zamanında. Aleyhi'r-Rahme.

-Ve Musta'sam Halife zamânına gelince hiç kimse İbn-i Bevvâb gibi yazar gelmemiş idi. Andan sonra Musta'sam Halife zamânında Şeyh Cemâleddin Yâkût -Aleyhi'r-Rahme-zuhûr etdi ve İbn-i Bevvâb yazısına mütâba'at edib İbn-i Bevvâb gibi yazar oldu. Andan sonra kalem kesmesin (i) tağyîr eyledi. Emîru'l-Müminin Ali -Kerremalâhu vechehû- kelâmı üzere kalemin ucunu uzun ve etli ve Katt-ı Kalemi

münharif kesdi. Şöyle kim, yazı yazarken cızırdar idi.

İbn-i Bevvâb zamânında katt-ı kalem, cezim üzere idi. Anınçün yazıları latîf ve nazîk değildi. Amma Kabletu'l-Küttâb Şeyh Cemâleddin Yâkût -Aleyhi'r-Rahme- katt-ı kalemi tağyîr eyledi. Hat dahi müteğayyir oldu; zirâ hat kaleme tâbi'dir. Kalem a'lâ ise hat dahi a'lâ olur. Eğer kalem muratca olmazsa her ne denli cidd ü cehd eylesen kim kalemden hüsn-i hat gelmez. Bu sebebdendir ki, Şeyh Cemâleddin Yâkût hattı (n) İbn-i Bevvâb hattına tercih etmişlerdir. Ammâ tercihleri nazîklikdedir. Yoksa usûl ve kavâ'idde değil. Usûl oldur ki, İbn-i Mukle vaz'eylemiştir. Dâ'ire ve nokta ile altı nev' üzere kılmıştır ki beyne'l-üstâdân ŞEŞ KALEM diye meşhurdur. Her birine lafz ü ma'nâsına mutâbık nâm komuşdur. Birine Sülüs diye nâm komuşdur; zirâ dört bölümü devr; iki bölümü satıhtır. Ve ikincisine Muhakkak diye nâm komuşdur. Bir buçuk bölümü satıh, ya'ni düzdür. Üçüncüsüne Reyhânî derler. Reyhânî, muhakkaka tabi'dir. Dördüncüsüne Nesih derler. Anınçün nesih demişlerdir ki, ekser-i kitâbeti nesih ile yazmışlardır. Güyâ gayrı yazıları nesheylemiştir. Ve beşincisine Tevkîf derler. Andan ötürü ki nisfî devirdir ve nisfî satıhtır. Nişan ve ahkâm ve sicillât bu hat ile yazılmışdır. Altuncısına Rıka' diye nâm komuşdur. Andan ötürü ki, ruk'aları, mektupları bu hat ile yazmışlardır. Pes Şeş Kalem dedikleri bunlardır. Bunlardan taşra hat yok idi. Sonra Ta'lik ve Divânî ve bunların emsâli peydâ oldu.

Pes İbn-i Mukle bu tertîb üzere herbirine birer nâm koyub birbirinden mümtâz ve a'lâ eyledi. Usûl ve furû'una göre Sultânü'l-Katibîn⁹ Şeyh Cemâleddin Yâkût -Aleyhi'r-Rahme- icmâlen bu şiiri demiştir. Şiir.

"Usûlun ve terkîbun ve kerâsun ve nisbetun

5 İşlerin en hayırlısı orta yolla yapılandır.

6 Yazının icâdı ve çeşitli yazı isimleri bilgisi.

7 Allah onun yüzünü ak etsin: Ondan razı olsun...

8 Üzerine rahmet olsun...

9 Metinde, sultânü'l-Mutâtibîn..

Su'ûdun ve Teşmîrun ve nuzûlun ve irsâlnun"¹⁰. Nitekim Emîru'l-Mü'minin Ali -Kerremallâhu vechehû ve Radiyallâhu/anhû demişlerdir: "İ-lem enne husne'l-hattî mahfiyyun fi ta'lîmi'l-ustâdi ve kıvâmuhüff kesreti'l-meşki ve tertîbi'l-murekkebâti ve beka' uhû ale'l-İslâm ve'l-muslimu fi terki'l-menhiyyâti ve muhâfazatî's-Salâti. Ve asluhû fi ma'rifetî'l-munferidât.."

"Kâle Aleyhi's-Salânu ve's-Selâm an usûli'l-hattî fe-kâle: "Karrin harfet ve ferrik beyne satrik ve tavvil sinâne kalemik.."

Hazret-i Ali -Kerremallâhu vechehû- buyurur ki: "Hattn a'lâ olmasî üstâdın ta'lîmindedir ve çok yazmaktadır. Ve hattn sebâtı terk-i menhiyyâta ve namaza müdâvemetdedir."

Bu hadis-i Şerifi Habîb-i Ekrem -Sallallâhu aleyhi ve Sellem- Ali'ye ta'lîmen buyurmuşlar diye üstâdlardan işitmişizdir: "Yâ Ali! Harfleri birbirine yakan yaz. Ve beyne's-sutûru ayân eyle, ya'ni irak eyle. Ve kalemin ucunu uzun eyle."

(BİRİNCİ FASIL)¹¹

Pes, imdi usûl-i hat müfredâtı bilmekdir. Ol cihetden müfredâtı evvel beyan etdik. İmdi, asl-ı hat noktadır. Andan ötürü ki, hat iki noktadır; yahut daha ziyâdedir. Birbirine ulaşırsan bir hat olur.

Pes HURUF-İ MÜFREDE

Her harfin haddini nokta ile beyân edelim:

Elif-i Sülûs: Altı noktadır, yediye varınca. **Elif-i muhakkak** yedi noktadır, sekize varınca.

el-Bâ'u: Amma bâ başı iki noktadır. Uzunluğu altı noktadır, yediye varınca. Amma şemre sayılmaz. Eğer yediden ziyâde olursa usûlden

haricdir.

el-Cîmu: Amma cîmin başı turre siyle beş nokta veya beş noktaya varınca câ'iz tutmuşlar. Ve cîmin dâ'iresini yarım yumurtaya teşbih etmişler. Ve dâ'iresi cîmin başını geçmemek gerektir. Şöyle kim, cîmin başından aşağı bir hat çekseler dâ'ireye dokunur dokunmaz gerektir. Eğer cîmin başını geçerse ka'ideden haricdir. Ve dâ'irenin büyüklüğü ya'ni geyikliği elif kadar gerektir. Ve dâ'irenin aşağı ucu yukarı ucundan bir nokta; belki ikiye dek geçmek câ'iz tutmuşlardır. Ve cîmin dâ'iresi ayrıldığı mahal iki bölük kalmak gerektir demişler. Lâkin nısfundan ayrılmak evlâdır. Ve terkipte dahi bu kâ'ide üzre olmak gerektir. Merhum Şeyh Cemâleddin Yâkût bu güne cîmi ekseri iki bölük kalmak üzere yazmışlardır. Rahimehu'llâhu Te'âlâ¹².

ed-Dâlu: Amma dâl gerektir ki yukarı cânibi dört nokta ola, lâ beş noktaya varınca. Eğer yukarı cânibi dört nokta ola, aşağı cânibi beş nokta ola. Ve eğer beş nokta olursa aşağı cânibi altı nokta ola. Ve'l-hâsıl yukarisından aşağısı bir nokta ziyâde gerektir. Şöyle kim, yukarıdan aşağı bir hat çeksen aşağısı bir nokta ziyâde kala.

er-Râ'u: Amma râ başı üç nokta gerektir. İnceden, ya'ni râ başı aşağı çekdikde ince yer zâhir olur. Andan irsâl ederler. Ona üstâdân Şemretu'l-irsâl derler. Ve uzunluğu altı nokta gerektir, yediye varınca. Eğer devirli yazılıdır ise amma şemre sayılmaz. Şemresiz beş nokta gerektir.

es-Sînu: Amma sînin evvelki dendânı bir nokta gerektir. Ve evvelki dendânın beyazı bir nokta gerektir. Ve ikinci dendânın beyazı bir buçuk nokta gerektir. Ve dendânlar testere dişlerine benzemek gerektir. Ve üçüncü dendândan aşağı çektiğin iki nokta gerektir. Amma rum üstâdları¹³ dörde dek câ'iz tutmuş-

10 Yazı bırakım temeller, terkipler, başlıklar ve nisbetten ibarettir. Aynı zamanda hazırlık, çıkış, iniş ve akıcılıktan oluşur.

11 Metinde yoktur.

12 Yüce Allah ona rahmet etsin..

13 Anadolu'da yetişen Türk hattatları anlamında..

lar. Ve beden-i sîn beş nokta, altıya varınca câ'izdir. Ve eğer dendân yerine keşide edersen ol keşidenin evvelinde zâviyesine varınca bir hat çeksen kavse benzemek gerekdir. Bunun gibilere irsâl kavsi derler. Her bâr ki sînin zâviyesin keşideli edesin, gerek dendânlı, gerek dendansız ola, irsâl kavsi derler. Bunun gibi.

es-Sâdu: Amma sâd dört bölüktür. Üstünde iki bölümü devirdir. Ve sâdın beyazı bir buçuk noktadır. Ve karnı sîn karnı gibidir. Ve eğer zâviye keşideli edersen sînin irsâl-i kavsi gibidir.

et-Tâ'u: Amma tânın elifi beş nokta gerekdir. Ve tânın üstü üç bölüktür. İki bölümünü sağ cânibe doğru çeke. Ve bir bölümünü devr ede. Ve aşağısını doğru çeke; sâd gibi devirli etmeye. Şöyle kim üstünün ucunu bir buçuk nokta ya iki nokta geçmek gerekdir. Ve tâ'nın üstünün elif yerinden aşağı düze ulaştığı yere dek bir buçuk nokta; ya iki nokta gerekdir. Ve tânın beyazı sâdın beyazından eksik gerekdir. Ve tânın beyazı ustura gibi ola.

el-Aynu: Amma aynın başını üç bölüm etmişlerdir. Evveli hilal gibi ola. İkinci râ başı gibi ola. Üçüncü sağ cânibden beri çeke. Şöyle ki, hilâle müşâbih olan aynın başını bir nokta geçe. Amma dâ'irci cîm dâ'irci gibi ola.

el-Fâ'u: Amma fâ başı müdevver değildir, müselleştir. Ve beyazı armud çekirdeğine benzer ola. Ve gerdeni bir nokta ola. Ve bedeninin uzunluğu bâ gibi ola.

el-Kaafu: Ammâ kaaf başı fâ başı gibi ola. Ve gerdeni iki nokta ola. Ve zâviyesi sîn gibi ola.

el-Kâfu: Ammâ kâf başı dört nokta ola. Ve uzunluğu sekiz nokta ola. Ve altındaki hat kâf başını dört nokta geçmek gerek. Ve kâfın beyazı bir buçuk nokta gerek. Muhakkakda ya iki nokta ola. Ve başının beyazı iki nokta ola. Amma sülüsden bir nokta ya bir buçuk nokta ola. Amma muhakkakda ziyâde gerekdir.

el-Lâmu: Amma lâmın elifi elif kadar gerekdir. Ve teni bâ gibidir. Amma sülüsde nûn gibi ola. Amma muhakkak da ziyâde bir nokta ola.

el-Mîmu: Amma mîm başı müselleş şekil ola ki beyazı demirciler örsü gibi ola ve kuyruğu çengel ola. Amma muhakkakda vâv başı gibi ola. Ve kuyruğu râ-yı mürsele gibi keşide ola. Amma sülüsde mîmin başı bunlar gibi ola.

en-Nûnu: Amma nûn başı sülüsde iki nokta ola. Ve uzunluğu zâ'riye ola. Ammâ muhakkakda üç noktadır. Dörde dek câ'izdir demişler. Ve karnı sîn gibi ola.

el-Vâvu: Amma vâv iki türlüdür. Biri müdevverdir. Başı fâ başı gibi ola. Devri dört nokta ola. Beşe dek câ'izdir. Ve biri uzun ola. Amma uzunlu râ kadar ola.

el-Hâ'u: Amma hâ on beş türlüdür. Aynu'l-İlirredir. Ve biri üzünü'l-feresdir¹⁴. Ve biri lâm-elif gibidir. Ve beyazı mevlevîler külahı gibidir.

Hâ-yı aynu'l-hirre üç hattan mürekkebdir. Evveli râ başı gibi ola. İkinci hat iki nokta ola ve yarım nokta ola. Ve üçüncü hat üç nokta ola. Devr ile tekâtu' mahalline gelince ve iki gözleri birer nokta ola.

Hâ-yı üzünü'l-feres altındaki müdevver koç hayası gibi ola üstüne dek / üzünü'l-feres gibi ola.

Hâ-yı lâm-elif gibi olan, evvelâ râ başı gibi üç nokta mikdarı ola. Lâam-elif gibi sol cânibden çeke ve iki nokta ola. Ve yarım nokta sol cânibe meyli aşağı çeke. Andan sağ cânibe beş nokta mikdarı çeke, lâam-elif gibi. Beyazı mevlevîler külahı gibi ola.

Lâm-Elif: Amma lâam-elif üç hattan mürekkebdir. Evvelâ sol cânibden bir elif çekile. Ve ikinci hattı iki buçuk nokta ola. Ve üçüncü hattı sağ cânibe dokuz nokta çeke. Belki on noktaya dek çeke. Bu tarz üzere müselleş şekli olur. Hâ-yı müfrededen ve müşâbih-i dâktan

şöyle kim beyazı külâh-ı mevleviye müşâbih ola.

el-Yâ'u: Yâ başı kâf başı gibi ola. Amma kâf başından bir nokta eksik gerekdir. Ve ikinci hattı sağ tarafına iki buçuk nokta çekile. Amma karınlı ola. Su kosan dura. Cümlesi ma'kûs dâl şekli ola. Üstâdân-ı selef su duracak yeri dikine yazmışlardır. Şöyle ki su karar etmeye; bunculayın. Ve karı sin karı gibi ola. İbtidâ yâ başından aşağı bir hat çeksen doğru yanın karı başına dokunmak gerekdir. Bunlar gibi ola.

İKİNCİ FASIL: TERKİB BEYÂNINDADIR

Müfred olanları dedik. Şimden geri terkiplerle geldik. İmdi,

Elif ki evvel ola. Bir harf ana terki olub ulaşmaz. Amma bir harfin ahirinde olsa ulaşır. Meselâ bânın ve yanın ve nûnun âhiri elif ola, ya dâl ya fâ ola tûlânî bir nokta olur. Bunun gibi..

Ve eğer bâdan sonra cim, ya kaaf ya vav ve ya yâ ola, bâ başı iki nokta olur. Amma rum üstadları bâdan sonra cim yahud yâ yazsalar bâyı üç nokta ederler ve eğer bâdan sonra sin ya ayın ya sâd ola, bâ başı üç nokta kadar ola. Hadd-i yâ ve bâ ve nûn ki evvelde vâki ola, böyle yazılır. Ve eğer sin arasında dendâneli hurûf vâki olursa sinden fark için üç nokta gerekdir.

Ve eğer terki bu'l-cim olursa, elif, ya dâl, ya kâf, ya lâm, ya hâ olursa cim başının beyazı gonce yazılır. Ve eğer cimden sonra gayri harfler yazılırsa cim başı açık olur. Ve açığı bir nokta gerekdir.

Eğer terki evvelinde sin olursa, sinden sonra yâ, ya cim, ya kâf, ya lâm, ya dal, ya hâ olursa sinin dendanları ne kadar yer tutarsa, bu hurûf ile sinin arası ol kadar gerekdir. Eğer sinden sonra elif, ya râ, ya sâd, ya tâ, ya kaaf, ya vâv ola, sin ile bu hurûfun arası iki nokta gerekdir. Üçe dek câ'izdir. Bunun gibi ola..

Ve eğer terki evvelinde sâd olursa, saddan

sonra elif, ya dâl ya kâf-ı müfred, ya lâm, ya hâ ola, sâd ile bu hurûf arası sin gibi iki nokta gerekdir. Bunlar gibi ola.. Ve buna benzeyenler hep böyledir.

Ve eğer terki evvelinde tâ olursa: tâdan sonra elif, ya dâl, ya kâf, ya lâm, ya hâ olursa, tâ ile bu hurûf arası iki buçuk nokta; üçe dek câ'iz. Amma nokta tânın elifinden addoluna.

Ve eğer terki evvelinde ayın olursa, ve ba'de'l-ayn yâ ile çengel râ olursa veya elif, ya dâl, ya hâ, ya lâm olursa, ol zamân ayn-ı na'lî gerekdir. Bunlar gibi ola. Ve eğer ba'de'l-ayn gayri güne harf yazılırsa ayn-ı sa'dî gerekdir. Bunlar gibi ola..

Eğer terki evvelinde fâ olursa, ba'de'l-fâ elif, ya dâl, ya râ-yı mürsel, ya sin, ya kâf, ya lâm, ya hâ olursa, fâ ile bu hurûf arası yarım nokta gerekdir. Ve eğer fâdan sonra cim olursa bir nokta ile yarım nokta fâ başın geçmek gerekdir. Andan cim yazmak gerekdir. Bunlar gibi ola.

Eğer terki evvelinde kâf olacak olursa ikiden hâli değildir. Ya dâli olur; ya gayri olur. Eğer dâli olub ba'dehû elif, ya kâf, ya lâm ola, kâfin yukarı başına dokunarak yukarı çekmek gerekdir. Eğer kâfdan sonra yâ ola, ya dal, ya sin, ya kaaf, ya fâ, ya mim, ya nûn ola, ya hâ ola, bu hurûf iki nokta mikdarı kâfdan irak ola. Amma rum üstadları kâf ile mim arasını bir nokta yazmışlar, bunculayın..

Eğer kâfdan sonra münhanî cim yazılırsa iki nokta ve yarım nokta mikdarı çekmek gerekdir. Andan cim yazmak gerek. Bunlar gibi ola.

Eğer kâf müsattah olur, andan sonra elif, ya dâl, ya hâ, ya lâm ola, bu hurûf ile kâf başının arası iki nokta ola, bunculayın.. Ve eğer kâfdan sonra yâ ola, ya sin, ya kaaf ya vâv, ya nûn ola, kâf ile bu hurûfun arası iki nokta olmak gerekdir. Bunun gibi..

Eğer kâf-ı müsattah cim ile, yahud yâ ile yazılmak lâzım gelirse, ziyâde çekmek gerek. Üç noktaya dek câ'izdir.

Eğer terkib evvelinde lām olursa, andan sonra lām-elif ola, lām-elif arası iki nokta ola. Ve eğer lām yâ ile, ya dâl, ya sin, ya kâf, ya mîm, ya vâv, ya hâ ile ola, lām ile bu hurûfun arası iki nokta ola. Bunlar gibi.

Ve eğer terkib evvelinde mîm ola, ba'del-mîm elif, ya dâl, ya râ, ya kâf, ya lām, ya hâ ola, bu hurûfun arası bir nokta kadar ola. Ziyâde dahi olsa olur. Ve eğer mimden sonra cim-olacak olursa üç nokta ola. Ve eğer mimden sonra râ ola, ya nûn, ya sin ola, mîm ile bu hurûfun arası iki nokta ola. Ve eğer mîm-i muhakkak olursa iki nokta üçe dek câ'iz tutmuşlar. Bunlar gibi..

Ve eğer terkib evvelinde hâ olursa, ya dâl, ya kâf, ya elif, ya lām ola, hâ ile bu hurûfun arası iki nokta kadar gerekdir. Bunculayın.

Ve bâki hurûf dahi buna göre kıyas oluna.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Pes terkîbleri zikr cyledik. Bi-hasebi'l-vaz' vâzi' her birine başka başka ad komuşdur. Ve her harfi kaç gûne yazmışlar anı beyan edelim:

Elif: Bir gûnedir. Ziyâde olmaz. Her ne resm ile yazılsa yine ol elifdir. Tağyir olunmaz.

Amma harf-i bâ olursa dahi beş nevi'dir. Üçü bir nevi'dir, ve ikisi bir nevi'dir. Ol üç nevi'den biri muzmar mecmû'a dahi derler. Ve biri mesbûtadır. Mürsele dahi derler. Ve biri mevkûfedir ki kesik gibidir. Mabsût dahi derler. Muzmar ve mecmû'a müdevver şemreliye derler. Mürsele ve mehsût (a) keşideliye derler ki şemresizdir. Ve mevkûfe kesik gibiye derler. Bunlar gibi ola.

Amma cim olursa dahi beş gûnedir: Biri meftûh-i mübsele, ve biri meftûh-î mürsele, ve biri meftûh-i mecmû'a, ve biri müselles-i müb-

sele, ve biri müselles-i mecmû'adır. Bunlar gibi ola.

Amma cim başı üç gûnedir: Biri meftûh ve biri mülhak-ı müselles ve biri goncadır. Peykâni dahi derler. Ve biri mahrûti dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma dâl olursa iki gûnedir: Biri mecmû'a ve biri mürseledir. Muhtelise dahi derler. Bunlar gibi.

Amma râ olursa dahi üç gûnedir: Biri müd-gamedir. Ve biri mecmû'adır. Ve biri mürseledir. Mabsûta dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma sin, üç gûnedir: Mecmû'adır; biri mürsele ve mabsûtdur. Ve biri mukavvere ve mabsût dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma sâd olursa iki gûnedir: Biri mecmû'adır; ve biri mukavveredir. Mabsût dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma ayın olursa yedi gûnedir: Bir ayn-ı na'lidir. Ve biri ayn-ı su'bândır ¹⁵. Ve biri ayn-ı sa'didir. Ve biri meftûhu'l-ayndır. Ve biri mürekkebü'layndır. Ve biri meftûhu'l aynın ve biri mürekkebe-i mübsele; ve biri mürekkebe-i mürsele ve biri mürekkebe-i matmûse ve biri mürekkebe-i mecmû'a'dır. Bunlar gibi ola ¹⁶.

Amma fâ olursa dahi üç gûnedir: Biri mecmû'adır; müdevvere dahi derler. Ve biri mürseledir; mabsût dahi derler. Ve biri mevkûfedir. Bunlar gibi ola.

Amma kâf olursa dahi iki gûnedir. Biri mecmû'a; ve biri mürsele dir. Bunlar gibi ola.

Amma kâf dört gûnedir: Biri musattah ki münhanî dahi derler. Ve biri mecmû'adır ve biri mürseledir. Ve biri mevkûfedir. Bunlar gibi ola.

15 Yılan gözü..

16 Mü'ellif Merhum burada ayın harfinin yedi şekilde yazıldığını söylediği halde saydığı isimler ona çıkmıştır. Son mürekkebe ayınlar tekrar edildiğinden sayı kabarmıştır. Nitekim asrımızın başlarında Reisü'l-Küttâb (hattatların reisi) unvanını kazanmış Ahmed Kâmil Akdik Merhum da (1861-1941) ayın harfinin yedi şekilde yazıldığını söylemiş ve isimlerini vermiştir. Bk. Dr.A.Süheyl Ünver, "Türk Yazı Çeşitleri", İst., 1953. s.36.

Amma lām olursa dahi iki gūnedir: Biri mecmū'adır; ve biri mūrseledir. Bunlar gibi ola.

Amma mīm olursa dahi beş gūnedir: Biri müselles-i müdgame; ve biri müselles-i mūrseledir. Ve biri mūrsele-i vâvidir. Ve biri rütekâyi mūrsele; ve biri mūrsele-i matmüsedir. Ve biri dahi müselles-i muhakkaka dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma nūn olursa dahi iki gūnedir: Biri mecmū'adır; ve biri mūrseledir. Mukavvere dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma vāv olursa dahi iki gūnedir: Biri mecmū'adır. Müdevvere dahi derler. Ve biri mūrseledir. Meksûta dahi derler. Bunlar gibi ola.

Amma hâ olursa dahi on gūnedir: Biri mukabtaledir. Müfred-i murabbâ' dahi derler. Ve biri aynu'l-hirredir. Ve biri üzünü'l-feresdir. Amma kelime ortasında elbette üzünü'l-feres

yazılır. Egerçi hâ-yı aynu'l-hirre dahi yazılır. Amma zarurettedir. Ve lāmdan sonra ve yâdan sonra hâ-yı sa'df ve üzünü'l-feres yazarlar. Amma kelime âhirinde hâ-yı mahdûde yazarlar. Türkçe hâ-yı çengel derler. Bunlar gibi ola.

Amma lām-clif olursa dahi birkaç türlü yazılır. Amma rumda müsta'mel olan iki gūnedir: Biri muhakkakadır. Ve biri mūrseledir. Bunlar gibi ola.

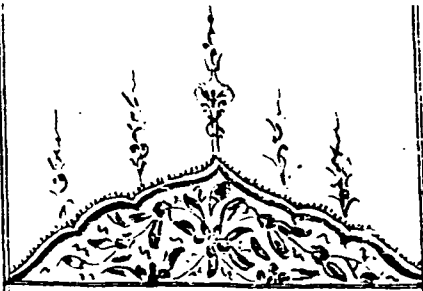
Amma yâ olursa dahi üç gūnedir: Biri mecmū'adır. Ve biri mūrseledir. Meksût dahi derler. Ve biri yâ-yı ma'kûse dir. Râci'a dahi derler. Bunlar gibi ola.

Temmeti'r-Risâle bi-Avnilâhi ve keremihî bi-Kalemi'l-Fakîri'l-Hakîr es-Seyyid Muhammed Mecdî. Gafarallâhu lehu ve li-Vâlideyni. Âmin. Sene 1278

Fi 21 R.Evvel¹⁷

۲

اودر مقصود عَشِقَنَه اولدی دوجم
 موجود صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَصَحْبِهِ
 وَسَلَّمَ سِرَ کَشِیدَن قَلَمِ وَشَاطِرِ لَوْلَا جَسَنِ خَطِّ
 یَا زَا نَلَزَقَلِکَ اَعْلَاسِینَ وَمَرْکَبِکَ رَعِیْتَا
 وَکَاغِدِکَ زَبَاسِینَ یُولُقُ کَرِکَدِر • قَلِکَ
 اَعْلَاسِی اُولُدُرکَه قَوْلِ بَکِ وَرِیْلِ وَاَقْلَی بَکِ
 اِق اُولَه وَتَسَنکِن اُولَه وَطَمَرِی طوغری
 اُولَه زَبَرَا طوغری اولورسه قَلَمِ شِقِ اَشِدِکَه
 اَکْرِی شِقِ اُولور طوغری شِقِ اُولور اَکْرِی
 شِقِ اُولان قَلَدَن جَسَنِ خَطِّ کَلَر •
 وَقَلِکَ قَا کَلِغِی صِرْحَه بَرَمَقِ قَا کَلِغِی قَدَر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 جَمِدِی عَد • وَشَتَای لَیْمِد • اُول خَلَو
 اللّٰوِجِ وَالْقَلَدَه • کَا ف وُتُونِ اِلَه جَمَلَه
 کَانِیَاتِ وَمُنْکَا قِی وَاَز • وَاُولَا فِضْلِ
 جِی اَدَمِکَ نُوْرٍ مُّجَرَّبِیْلَه نِیْجَه پَنَهَانِی اَشِکَا ز
 ایلدی لِشَدْرَجَه لِلْعَالَمِیْنَ نُوْرِ خَدَا •
 عِلَّتِ خَلَقَتْ هَمَّ دُنْیَا • وَاَز قَلَدَن هَا ن

۰

اَتَلُوْجَه اَیْمَکَ کَرِکَدِر • وَقَلِکَ شَقِی
 اُوْر تَا سِنَدَ کَرِکَدِر • وَخَشِی جَانِی
 اُنْیِ جَانِیْنَدَن قَا لَکَ اُولَا لَیْدِر •
 وَقَلِکَ شَقِی دَجِی قَلِنَه کُوْرَه دِر • اَکْرِ قَلَمِ
 بَکِ اُولورسه شَقِی دَجِی اُوْر نِجَه کَرِکَدِر
 • اَکْرِی مَشِقِ اُولورسه شَقِی اَز کَرِکَدِر
 • وَاَلْحَا صِلِ شَقِی قَلِنَه کُوْرَه اَیْمَکَ
 کَرِکَدِر وَقَلِکَ قَطِی دَجِی اُوْجِ کُوْرَه دِر
 بَرِی جَرِمِز وَبَرِی دَجِی وَسَطِ وَبَرِی دَجِی
 مَحْرَفِدِر • اَمَّا جَمَلَه نِکَ اَعْلَاسِی
 وَسَطِ دِر نِیْکِم دِیْمِشَلَز دِر خِیرَ اَلْاُمُوْر

۵

کَرِکَدِر • وَاُوْر نَلِغِی اُوْر بَرِی مَقِ وَاِ اُوْن
 اِنْکِی بَرِی مَقِ کَرِکَدِر وَقَلَدَه اَلْیِ صِفَتِ
 وَاَز دِیْمِشَلَز اُوْچُنَدَن جَسَنِ خَطِّ کَلُوْر
 اُوْچُنَدَن کَلَر اَمَّا جَسَنِ خَطِّ کَلَر قَلِکَ
 وَبَکِ وَتَسَنکِن اُولَانْدِر • اَمَّا جَسَنِ
 خَطِّ کَلِیَا نَسْتِ وَتَسَنَه وَاَکْرِی
 طَمَرِ لُوْ اُولَانْدِر • وَقَلَمِ تَرَا شِ غَا یْتَدَه کَشِکَدِر
 کَرِکَدِر وَقَلِکَ دَجِی بَرِی اِکِی شَرَطِی وَاَز دِر
 بَرِی بُوْدُرکَه اَکْرِ قَلَمِ بَکِ اُولورسه قَلَمِ
 بَکِ یُوْر نُوْر بَا یِنْدَن چُوْر اَلْیِ کَرِکَدِر •
 اَکْرِی مَشِقِ اُولورسه بَکِ یُوْر یُوْر

۷

اَوْسَطَهَا • وَقَلَمُ تِرَاشِي قَلَمٌ اَوْسَطُهُ
 قَوِيٌّ بَاشِ رَمَقِ اَيْلِه قَلَمُ تِرَاشِيكَ نَارِقَهُ
 سِنِي بَا صِدْقِكَ فَلَيْكَ قَطْرُ دِيَوَاوَانِ
 چَمَقِ كَرَكْدِر • شَوْلِيه كِيَمِ اَوَازِي قَطْرُ
 دِيُوچَمَايِيه اِيُوَقَطْ اَوْلَمَا مَشْدِر •
 قَلَمُ تِرَاشِي كَسْكِيَن اِيَدِي كُوز • دَر مَعْرِفَتِ
 وَضِعِ خَطِّ وَاسْمَاءِ خَطُوطِ مَسُوعَه •
 اِيَتِدَا خَطِّكَ ظَهْوَرَه كَلِشْدِر مَعْقَلِي
 جَمَلَه سِي مَسْطَحْدِر بَعِي دُو زِدْر دَوْرِي
 اِيُوَقَدْر • اَنْدَنْصَكْرَه خَطِّ كُوْفِيْدِر •
 ظَهْوَرَه كَلِشْدِر وَشَوْلِ كِسْتِه لَزَكَه

خَطِّ كُوْفِي تِي يَز مِشَلْدِر زَجْمَه سِنْدَه
 اَعْلَا اَمِيْر المُوْمِنِيْنَ حَضْرَتِ عَلِي كَرَمِ
 اَللّٰهُ وَجْهَهُ • وَرَضِيَ اَللّٰهُ عَنْهُ يَز مِشَلْدِر
 • وَخَطِّ كُوْفِي نِكِ بَر بَلُوْنِي دُو زَاوَرَه
 دِي زُوْبِر بَلُو كِي دُو زِدْر اَنْدَنْصَكْرَه
 اِنْ مَعْلَه عَلَيَه الرَّحْمَه كَلُوْبِ خَطِّ كُوْفِيْدِر
 دُو نَدُوْبِ بُو زَمَانَه يَز وَسِي اُو زَرَه
 يَز مَشْدِر • وَخَلَقَه تَعْلِيْمِ اِيْتِمَشْدِر
 • چَوَقِ كِسْتِه اِنْ مَعْلَه تَعْلِيْمِي اَيْلِه
 اَعْلَا يَز مِشَلْدِر زَجْمَه دَنْ بِي عَلِي
 بِنِ هِلَالِ دِزَكَه اِنْ بُو اَلْبَكِيْلَه اِسْتِهَامَه

۴۹۰

بُولِشْدِر كَنْدُو زَمَانِيْنِكْ عَلَيَه الرَّحْمَه
 وَمَسْتَعْمَلِيفَه زَمَانِيَه كَلِيفَه هِي كِسْتِه
 اِنْ بُوَابِ كِي يَز اَز كَلِمِش اِيْدِي اَنْدَنْ
 صَكْرَه مُسْتَعْمَلِيفَه زَمَانِيْنِكْ
 شَيْخِ جَمَالِ الدِّيْنِ اَبُو مَعْلِيَه الرَّحْمَه
 ظَهْوَرِ اِيْتِدِي وَ اِنْ بُوَابِ يَز وَسِيَه
 مَتَا بَعَثَا يَدُوْبِ اِنْ بُوَابِ كِي يَز اَز
 اَوْلَدِي اَنْدَنْصَكْرَه قَلَمِ كِسْتِه سِيْنِ سِيْمِيْدِ
 اَيْلَدِي اَمِيْر المُوْمِنِيْنَ عَلِي كَرَمِ اَللّٰهُ وَجْهَهُ
 كَلَامِي اُو زَرَه قَلَمِ اَوْجِي اُو زُوْنِ
 وَ اَللُّو قَطْرِ قَلَمِي مُخْرِفِ كَسْدِي شَوْلِيَه

كِيَمِ يَزِي يَز اَز كَنْ جِرِزْدَار اِيْدِي •
 اِنْ بُوَابِ زَمَانِيْنِكْ قَطْرِ قَلَمِ جَرِيْمِ اُو زَرَه
 اِيْدِي اِيْچُوْنِ يَز اَز لِيْطِيْفِ وَ نَا زَكْ
 دَكَلْدِي اَمَا قِيْلَه اَلْكَتَابِ شَيْخِ جَمَالِ
 الدِّيْنِ نَا قُوْتِ عَلَيَه الرَّحْمَه قَطْرِ قَلَمِي
 تَعْبِيْر اَيْلَدِي خَطْمِي دَخِي مَعْبِيْر اَوْلَدِي
 • زِيْرَا خَطِّ قَلَمَه تَا بَعْدِر • قَلَمِ
 اَعْلَا اَيْسَه خَطْمِي دَخِي اَعْلَا اَوْلُو ز •
 اَكْرَه قَلَمِ مَرَا دَجَه اَوْلَمُ رَسَه هَرَنَه
 دَكَلُو جِدُو وَجْهَدِ اَيْلَسَكِ كِيَمِ قَلْدَنْ
 حَسَنِ خَطِّ كَلْمَر • بُوَسْبِيْدَنْ دِزَكَه

۱۱
 بزوجه بلوکی سطح یعنی دوز در او نجسته
 یکجا فیدر ز ریحانی محققه تا بعد از
 دوز نجسته نسخ دیر را انجمن نسخ
 دیمشدر که اگر کاتبی نسخ ایله
 یازمشدر که باغی یازیلری نسخ
 ایشدر و بنجسته موقع دیر ز اندر
 او توریکه نصفی دوز در و نصفی سطح
 در نشان و احکام و سیمالات بوخط
 ایله یازمشدر التجیسته و جامع دیو
 نام قومشدر اندن او توریکه رفته
 مکتوبلری بوخط ایله یازمشدر

۱۱
 شیخ جمال الدین یاقوت خطی ابن یونان
 خطیه ترجیح ایشدر ز اما بر خط
 ناز گلکه دوز بوخسه اصول و قواعد
 دکل اصول اولدز که اینمقله وضع
 ایشدر • دایره و نقطه ایله الی
 نوع اوزره فیشدر که بنیالاستاد
 شش قلم بومشدر در هر یکه لفظ
 و معنی سنه مطابق نام قومشدر
 برینه ثلثه یونان قومشدر ز برادور
 بلوکی دوز و ایکی بلوکی سطحدر •
 و ایکی نجسته محقق یونان قومشدر

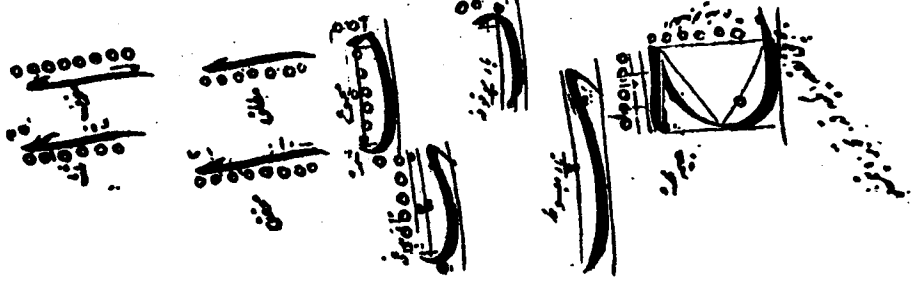
۱۲
 عنه دیمشدر ز اعلم ان حسن الخط محقق
 فی تعلیم الاستاد و قوامه فی کتب المشوق
 • و ترکیب المکتبات و بقاء علی الاملا
 و المسلد فی ترک المنهات و محافظه الصلوة
 واصله فی معرفة المنفردات قال علیه
 الصلوة والسلام عن اصول الخط فقال
 قرن حرمک و فریق بین سطرک و طولک
 سنان قلمک • حضرت علی کرم الله
 وجهه بیورز که خطک اعلا اولماسی
 استادک تعلیمندن در و جوق یازمشدر
 و خطک شباقی ترک منیهاتند و نمان

۱۲
 پس شش قلم دیدیکلری بونلدر •
 بونلدر ن طشره خط بوقایدی صکره
 تعلیق و دوانی و بونلدرک امثالی پیدا اولد
 پسر ابن مقله بو ترتیب اوزره هر برینه برز
 نام قیوب بری برندن ممتاز و اعلا ایله
 اصول و وعینه کوره سلطان المکارم
 شیخ جمال الدین یاقوت علیه الرحمه انجالا
 بوشغری دیمشدر شیخا اصول و ترکیب
 و کراس و نیسه • صعود و شمیر و زور
 و ارسال • نته کیم امیر المؤمنین حضرت
 علی کرم الله وجهه و رضی الله

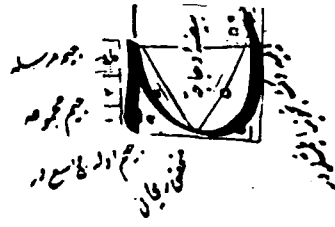
١٤
 نما و منقده در نوشتن شریفی جیب اکرم
 صلی الله علیه وسلم حکم علیه تعلیم کاتبان
 دیوانستان کردند اینست مشهور است که کاتب
 حرفی زبیرینه تعیین یازدهمین استخوان
 عیان پایه یعنی براق پایه و قلند او جو
 اوزون پایه پشایدی اصول خط
 مغربا فی سیکل کذا اول جمده من مغربا فی
 اول بیا نایتدیک ابعدهی اصل خط نقله
 در اندن او نوردی خطا یکی نقطه در
 یا خود زیاده در زبیرینه اول شد رسکان
 بر خط اول در بن حروف مغربا هر حرف
 یک

١٥
 حد فی نقطه الهه بیا نایتدیک اول
 التي نقطه دریده و اریجه الفتح ویدی
 نقطه در سکن و اریجه الباء اما ایه کاتبی
 یکی نقطه در اول بلی التي نقطه دریده
 و اریجه اما شتره صیاد آکریدند زیاد
 اول درسته اصول در خاکریدند بیجم اما یک
 بابی طره سهله بش نقطه و کاتب نقطه
 و اریجه خاکرطوشلا و جمیل داره جو
 یا در میور طره تشبه اینست و کاره بی
 جمیل کاتبی که مکه کردند شوبله کم
 جمیل کاتبین انشا علی بر خط حکم کذا

در استاده
 در استاده
 در استاده

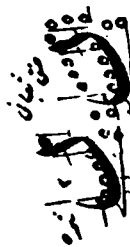
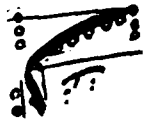

دائرة نه مظهر طقونماز کنگیز
 اگر چمنک باشنی چرکسه قاعده دن خار
 • و دائرة نیک بیوکک بیی کنگی ایف
 قدر کنگیز • و دائرة نیک اشغی و جی
 یوقا ری و جندن بر نقطه بلکه ایف
 چمن جانر طومش کوز • و چمن دائرة
 از بیی محلی ایف بکون قانق کنگیز
 لکن نصفه نازق اولدیز • و ترکیب
 دخی یوقا عده اوزره اولق کنگیز •
 ترخو و شیخ حال الدین یا قوت بکون نه
 بیی کنگی ایف بکون قانق اوزره یا زین کوز

نقطه

رحمه الله تعالى القائل ان کنگیز
 یوقا و جایی دورت نقطه اوله باش
 نقطه نه و ارنجه اگر یوقا و جایی دورت
 نقطه اوله اشغی جایی باش نقطه اوله •
 و اگر کنگیز نقطه اولورسه اشغی
 جایی ایف نقطه اوله • و اگر صبار یوقا و
 سندن اشغی نقطه زیاده کنگیز •
 شویله کیم یوقا و جایی اشغی نقطه چمنک
 اشغی بر نقطه زیاده قاعده اما با
 اوج نقطه کنگیز • ارنجه دن بیی کنگی
 اشغی چمنک ارنجه برشا و لو و لو اولدیز

تصانيف

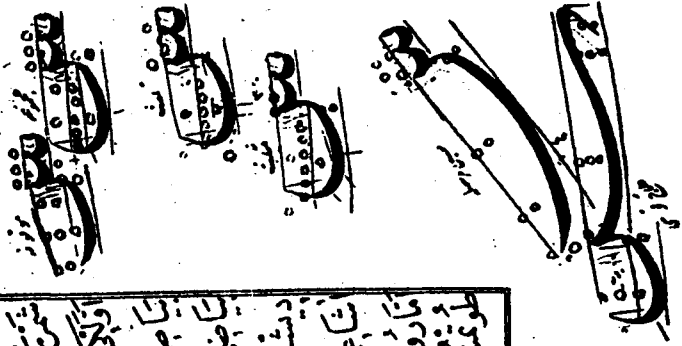

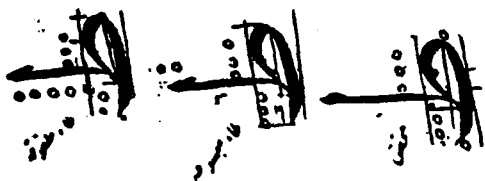
19
 واربعه جائز ذر اكر ذندان برينه كشيده
 ايدرسك اول كشيده نيك اوليند. راويه
 سينه. واربعه برخط چكسك قوسه م
 كرتك ركيز. هونك كسك ارسال قوسه
 ذر ذر قرازك سيناك راويه سين كشيده.
 يده. سين كركه نندا نو كركه نندا سيز اوله
 هارسال قوسه يرازونك كي. القاد
 تا صا دودرت نوكه راوزوشنه اكر
 بلوكي ودر ووصا ديك يا صيحي مقله
 قازني سين قازني كيدز. هارگزاويه
 كشيده اوليدرسك سيناك ارسال

صانيف

ازسال ايدز اكا استا دان سمن الا رسال
 ذر اوز ووزيلعي ابي نقطه ركيز يديه واره
 اكر ذر يي ياز يوز ايسه اما سمن صايلز
 سمن سيزيش نقطه ركيز النيه صايلز
 اولكي نديني نقطه ركيز واو لكي نديني
 يا صيحي نقطه ركيز واو لكي نديني
 يا صيحي مقله ركيز. هود نندا نديني
 ديشارينه. كرتك ركيز. هارو صيحي نديني
 شاغي جكد وكن ابي نقطه ركيز. ●
 ماز ورسا ذر ي دوده. ذلج جاز
 طومسار و بدن سين بش نقطه ابي يه

تصانيف

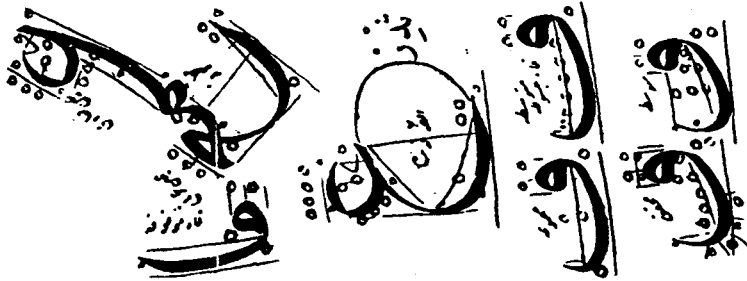

قومی کیدز انکا تا طایک لقی ش نقطه
 رکیز مو طایک اوستی وچ بولکدز
 ای بولک صاغ جانیه طوغری حکه
 وری بولک دوزاین و اشا غیسی طوغری
 حکه صا دی دور لوانیمه شولیم
 اوستن اوچی یخ نقطه یا کی
 نقطه چن رکیز و طایک اوستن
 الف برندن اشاغی ون اولدیغی
 دوز یخ نقطه یا کی نقطه رکیز
 و طایک یا ضی صا دیک یا ضین کیز
 رکیز و طایک یا ضی اوستون کیز

ک

اوله ائین انا عینک یا شی وچ بولک
 ایشلردز اول میلان کی اوله ایکی
 رایش کی اوله اوچی صاغ جانیدز
 برو حکه شوله که هلاله مستایم
 اولان عینک یا شی نقطه که
 اما دزه سی صغ دازه سی کی اوله
 الف انا فاک یا شی مدورده کلد و مثلاً
 و یا ضی زمود حکه که بکاز اوله
 و رکیز نقطه اوله و بدینک
 او زونلی یا کی اوله انا فاکا ف
 باشی فاک یا شی کی اوله و ککیز

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله اما سید باشی شلک سکل
 اوله که سانی سید جیل اوله سیک
 اوله و فریبی چکل اوله اما محققه
 و او باشی کی اوله و فریبی رای سیکه
 کی کسید اوله اما شلک سیمک باشی
 اوله کی اوله آتونا ما فون باشی شلک باشی
 نقطه اوله و اوله زویه اوله اما
 محققه اویح نقطه درد ورد و اوله
 جائز درد بیستار و قانی سینی کی اوله
 اوله اما و اکی درد اوله مد و اوله
 باشی فلاباشی کی اوله دوری دورت

اوله اوله و زویه سینی کی
 اوله آتونا کاف باشی دورت نقطه
 اوله و اوله سیک نقطه اوله و اوله
 کی خط کاف باشی دورت نقطه
 کچن کرد و کاف باشی زویه نقطه
 کرد محققه کاف نقطه اوله و اوله
 باشی کی نقطه اوله اما شلک زویه
 نقطه اویح نقطه اوله اما محققه
 زیاد کرد اوله اما لاملک الف
 الف قدر کرد و سینی کاف اما شلک
 و زویه اوله اما محققه زیاد زویه نقطه

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

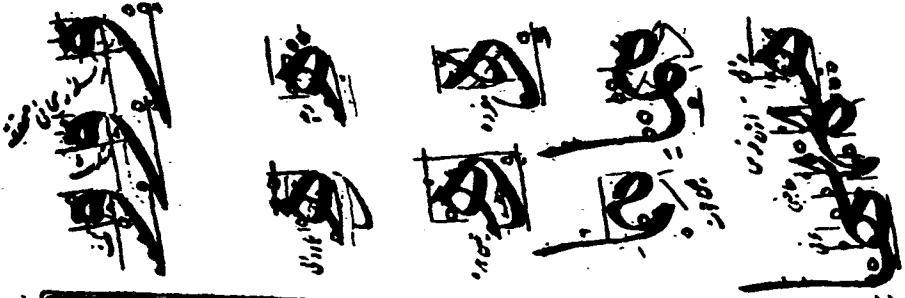
اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

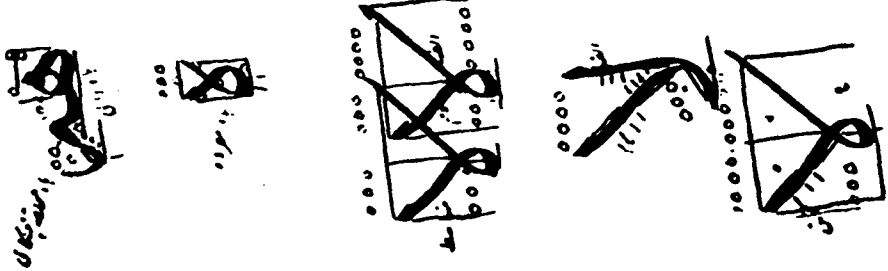
اوله اوله
اوله اوله
اوله اوله

نقطه اوله نکه دلجا نر دوی اوله
 اوله اما اولون راقدر اوله الله اما
 اولون نر دوی عین لغر دوی اولون
 الفرس دوی لام الف کیدر و بیجا
 مولو کللامی کیدر هاء عین لغر
 خطه نر کیدر اوله سر باشی کی اوله
 ایچی خطا کی نقطه اوله و یازم نقطه
 اوله هورچی خطا بیج نقطه اوله
 دوزاله نفا طع خطه کینه و یکی اوله
 نر نقطه اوله هاء اوله الفرس اللجه
 مدوز فرج خایه بی کی اوله اوله نر

اذن الفرس کی اوله هاء لام الفی
 اوله اوله اوله اوله اوله اوله
 اوله لام الف کی صول جانبدن حکمه
 و ایکی نقطه و یازم نقطه صول جانبدن
 مثل اشاعه حکمه اذن صناع جانبدن
 نر نقطه مقدار حکمه لام الف کی
 مولو کللامی کی اوله لام الف اما لام
 الف و بیج خطه نر کیدر اوله اوله
 جانبدن زالف حکمه و ایچی خط
 ایچی نقطه اوله و ایچی خط
 جانبدن طفور نقطه حکمه بلکه اولون

ک
ک
ک

نقطه به ذک حکم و طریق و زده
شک شکل اولوزهای مزه دزد
وشابه دالذ شوکتک بیا صی کلوه
مولوی به مشانه اوله ایها کاشی کلوه
باشی اوله آتاکاف کاشیندین نقطه
آکین رکیز و ایچی خطی صاغ طونه
ایرچی نقطه حکمه اما اولی اوله
صوفوسک طون جمله بی معکوس
ذال شکل اوله استنادا سلف صو
طورا ایچی ری دیکنه آرمشکوز
شویله که صور آرایسته بوغلین و قانز

ک

سین قازبی کجی اوله ایندک باشیند
اشاعی برخط حکمتان طوغری یانک
قانی باشنه طوقمات رکیز بونزگی
وله ایخضرتک ساتینک در معز
ولانلی دیدک شمدک و تر کجینه
کلذک ایمدی آلف که اول اوله
زحرف کاکرتک اولوب اوله شتر آمان
حرفک اخزان اولسه اوله شور
بایک و یانک و ذونک اخزی ایضا اوله
یا دال قان اوله طولا بی نقطه اولوز
نونک کی و آرا ذن صکره جینه یاقانز

ک

ک
ک
ک
ک

هـ
ح
ج
ب
ا

۲۸

یا و او یا و ایا و ایه باکاشی باکاشی یکی نقطه اولوز
 اما و او استنا ذری باد نضکر جسم
 یاخورد یا یا زسته از با و وچ نقطه ایدر
 • واکر باد نضکر بین یا عین
 یا صا دا و ایه باکاشی و وچ نقطه قدر و ایه
 حد یا و و یا و نونکه و ایه و ایه و ایه •
 بو ایه یا ز بلوز واکر سین از سیند
 د ندانه لو حروف واقع اولوز سه سیند
 و قی چون و وچ نقطه ز کردیز و و کردیز
 اینجه اولوز الف یا کال یا کاف یا لام یا
 هاء اولوز سه جسم با شینک یا صی

ح
ص
س
ش
ط

غمه یا ز بلوز • واکر جسم د نضکر
 غری خرفن یا ز بلوز سه جسم با شنی اجز
 اولوز و اجین نقطه ز کردیز • و کردیز
 اولوز سه سین او لوز سه سیند نضکن
 یا و اجیم یا کاف یا لام یا کال یا هاء
 اولوز سه سینک د ندانه ذری نقطه
 طور سه بو حروف ایه سینک از ایه
 اولوز کردیز • واکر سیند نضکر
 الف یا کال یا صا دا و ایه یا کاف یا و
 ایه سین ایه بو حروفک از ایه یک
 نقطه ز کردیز و وچ د نضکر ز بلوز

ط
ظ
ع
غ
ف
ق

ک
گ
خ
د
ذ

تاج العروس

٧٤
 لا تزايف اوله لام آلف اراسي ابي ابي فقط
 اوله و اوله ايام بالله كمال ياسين يا
 كاف يميم يا و يا فون يا ما، الله اوله
 لا تزايله نور و فون اراسي ابي فقط اوله
 بول اوله يا كركي كركي اوله هيمه اوله بصليم
 الف يا كمال يا ايا كاف ايام يا ما، اوله
 بوس و فون اراسي بريقطة قدر اوله •
 زياده دجى اولسه اولوز هو اركيندن
 مسكه حيمه اولاجن اولوزسه ايج
 فقط اوله هو اركيندن مسكه اوله
 ايا فون ياسين اوله ميم الله بوس و فون
 اراسي ابي فقط اوله هو اركيندن مسكه

اوله
اوله

٧٥
 اولوزسه ابي فقط اوله اوجه اذ جاز
 طول مسكه بولونكي كا كركي اوله ما و
 اولوزسه ايا كمال كاف ايام اوله
 ما الله بوس و فون اراسي ابي فقط اوله
 كركيندن بوشلين و باقى حروف قدر
 بولونكي قيا سن اوله او بوي فضله
 تر كيندي ذر ايلك مسكه اوضع
 واضح هر رينه بنقه بنقه اذ قوشلار
 و مسكه قيا سن اوله كا كركي ايا سن
 ايا فون ايف برونه در زياده اوله اذ
 هر نه رسم ايله ايازسه يته اول الفيز

هنا
هنا
هنا
هنا
هنا

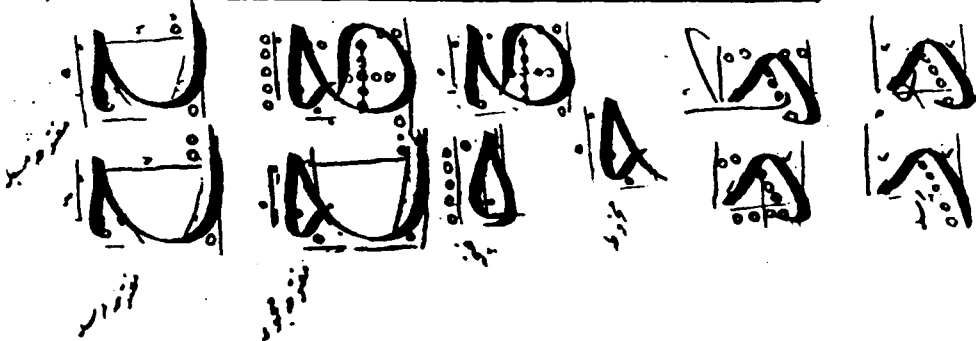
هنا

۲۶
 عینا و انما انا قرآء اولورسه دخی بر
 نوعدن اوچی بر نوعدن واکسی بر نوعدن
 • اولو وچ نوعدن بری مضمر مجموعنه
 دخی بر نوعدی مبسوطه در رساله دخی
 در نوعدی موقوفه در که کسک کی بر
 و اولو کی نوعدن بری مجموعنه مدعه در
 بری رساله در مبسوط دخی بر مضمر
 و مجموعنه مدور ستره لویه در آه • منسه
 و مبسوط کشیده لویه در نکه ستره
 و موقوفه کسک کسه در نون لژی اوله
 اما جم اولورسه دخی بس کونه در بری

یون

۲۷
 بری مضوح مبسکه و یکف مضوح رساله
 و یکف مضوح مجموعنه و یکف مبسکه
 و بریکف مبسکه مجموعنه در بولگی اوله اما
 جمالی وچ کونه در بریکف و بری
 ملکی و سکت و یکف در سگان دخی بر
 و بریکف و طریخی دخی بر نون لژی اوله •
 اما اولو اولورسه یکی کونه در بری
 مجموعنه و بریکف رساله در مخلیسه دخی
 در نون لژی اما اولورسه دخی وچ
 کونه در بریکف دخی و بریکف مجموعنه در
 و بریکف رساله در مبسوطه دخی بری بر

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

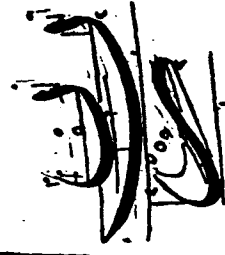

۲۸
 بونلرکی اوله آقا سیر اوچ کونه دیر •
 مجموعہ ذریعہ مرہستہ و مبسوطہ دیر •
 ویری مقرون و مبسوط دچی برز بونلر
 کی اوله آقا اولورسه ایک کونه دیر
 بری مجموعہ ذریعہ مقرون و مبسوط
 دچی برز بونلرکی اوله آقا اولورسه
 ندی کونه ذریعہ مبسوط و بری
 مقابله ذریعہ مبسوط دیر و مقرون
 العین ذریعہ مبسوط و بری
 مقرون العین و بری کونه دیر
 مرہستہ و مبسوط و بری کونه دیر •

۲۸

۲۹
 ویری مرہستہ مجموعہ ذریعہ بونلرکی اوله
 آقا اولورسه دچی اوچ کونه دیر بری
 مجموعہ ذریعہ بری و بری
 مرہستہ ذریعہ مبسوط دچی برز بونلر
 دیر بونلرکی اوله آقا اولورسه دچی
 ایک کونه ذریعہ مجموعہ و بری مرہستہ دیر
 بونلرکی اوله آقا اولورسه کونه دیر بری
 مبسوط دچی برز بونلرکی
 ویری مرہستہ ذریعہ مقرون و بری
 اوله آقا اولورسه دچی یکی کونه دیر
 بری مجموعہ ذریعہ مرہستہ دیر •

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۶
 بولگی اوله انایم اولورسه دخی بش
 کونه د ریعیشک مدغه وریعیشک
 مرسله د ریعیشک اولور وریع
 رقتا و مرسله د ریعیشک مطبوسه
 وریع دخی مئشک محققه دخی بزلند
 بولگی اوله انا و اولورسه دخی بک
 کونه د ریزی مجموعه د ریزی مرسله
 د ریعیشک دخی بزلند بولگی اوله
 انا و اولورسه دخی بک کونه د
 بری مجموعه د ریعیشک دخی بزلند
 مرسله د ریعیشک دخی بزلند بولگی

تیره

۷
 اوله انا و اولورسه دخی بول کونه د
 بری مقبطله د ریعیشک دخی بزلند
 بری عین لهره د ریزی انا فرستند
 انا کله انا کسند بکتند انا فر
 یاز یوز انا ها عین لهره دخی بزلند
 انا ضرور لره د رولا مند نظکر و بلا
 صکر ها صا دی و انا فرستند
 یاز انا انا کله انا ها و انا فر
 یاز انا انا کله انا ها و انا فر
 بک اوله انا انا کله انا فرستند دخی بزلند
 د ریزی انا انا و انا فرستند اوله

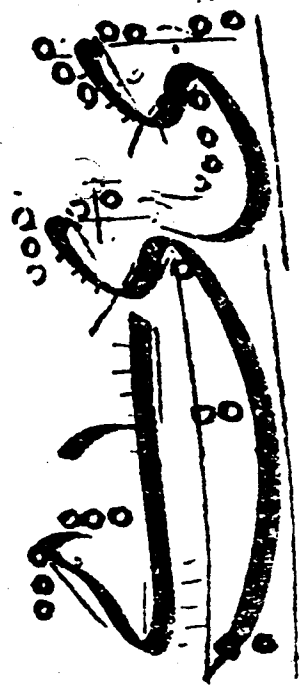

٤٢

اولان ایکی گونه دیر بیحقیقه دیر •
 ویری بر مسئله دیر بونلر کی اوله • اما یا :
 اولورسه دخی اوچ گونه دیر • بری
 مجموعه دیر قیلم مسئله دیر مبسوط
 دخی دیر لر ویری یا : معکوسه دیر راجعه
 دخی دیر لر • بونلر کی اوله و

تمت الرسالة بعون الله وبركته
 الفقير الحقير السيد محمد مجدي غفر الله له
 ولوالديه من سنة ١٢٧٥ هـ
 في ٢١ ر

DİVÂNÎ YAZI

Dr.Ali AKTAN

Arap yazısı, İslâm dininin hızla ve çok geniş bir sahaya yayılmasıyla birlikte, kısa zamanda doğuda Pasifik Okyanusundan batıda Atlas Okyanusuna kadar geniş bir alanda kullanılmaya başlanmıştır. Bunun tabii bir neticesi olarak henüz gelişme safhasında olan Arap yazısı birbirinden uzak bölgelerde, mesela Bağdat ve Endülüs'te farklı gelişmeler göstermiştir. Ancak bu farklılıklar hiç bir zaman yeni bir yazı meydana getirecek derecede olmamıştır. Bununla birlikte denilebilir ki; doğuda kullanılan yazı ile Kuzey Batı Afrika'da kullanılan yazı arasında alfabenin dışında, harflerin yapıları bakımından fazla bir benzerlik kalmamıştır.

Türklere gelince: Tarih boyunca çeşitli yazılar kullanmışlardır. Bunların en önemli ve yaygın olanları sırasıyla Orhun, Uygur, Arap ve Latin harfli yazılardır. Bunlardan başka daha dar bölgelerde ve kısa müddetler içerisinde Sogd, Mani, Süryâni, Grek ve Slav harflerinin

de kullanıldığı bilinmektedir¹.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra yeni dinlerinin tesiriyle, İslâm yazısı haline gelmiş durumda buldukları Arap yazısını öğrenmek ve kullanmak gereğini duymuşlardır. Türklerin benimsedikleri bu yazı şüphesiz ki, buldukları coğrafi bölge itibariyle Arap yazısının doğuda kullanılan şekli olmuştur. Türkler bu yazıyı önceleri Araplar gibi yazdıkları halde, zamanla millî zevk ve ihtiyaçlarına göre daha başka yazı çeşitleri ortaya çıkarmışlardır. Mesela divânî ve rik'a yazıları bu şekilde ortaya çıkmıştır. Siyâkat yazısı da Osmanlılara Selçuklulardan değişik şekliyle intikal etmiştir². Ayrıca sülüs, nesih ve ta'lik yazılarında da kendilerine has yazı ekollerini tesis etmişlerdir³. Biz burada bu yazı çeşitlerinden, Osmanlı paleografyasında seçkin bir yeri olan divânî yazı üzerinde duracağız.

Divânî yazı devletin resmi yazısı olup, hemen hemen bütün fermanlar, nâmeler, buyrulduklar ve mühimme defterlerinde bu yazı

1 F.Kadri Timurtaş, "Osmanlı Türkçesi Grameri", III.baskı, İÜEF yayını, İstanbul, 1980, s.2.

2 Muallim M. Cevdet, "Siyâkat Yazısı ve Rakamları", (Derleyen: Osman Ergin, "Muallim M.Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi", İstanbul, 1937), s.694; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı", TTK yayını, Ankara, 1948, s.365.

3 Ayrıntılı bilgi için bak: Ali Alparslan, "Ecoles Calligraphiques Turques", ITED, İÜEF yayını, İstanbul, 1973, c.V, Sayı 1-4, s.265-278.

kullanılmıştır. Aynı işler için Araplar tevki', İranlılar ise ta'lik yazısını kullanıyorlardı.

Dîvânî yazının sadece resmî işlerde kullanılması bu yazıyı devlete has imtiyazlı bir yazı cinsi haline getirmiştir. Dolayısıyla kitap, kıta ve levha gibi sanat eserlerinde hiç kullanılmamıştır. 20. yüzyılda celif dîvânî ile yazılmış bazı levhalar bulunmakta ise de bunların üslûbu Dîvân-ı Hümâyûn Kaleminde kullanılan celif dîvânîlerden farklıdır⁴. Yine 19. yüzyılda basılmış bazı münşeât ve hutût-ı mütenevvia mecmualarındaki yazı örnekleri arasında dîvânî yazıya da yer verildiğini görmekteyiz. 20. asrın ilk çeyreğinde, harf inkılâbına kadar şehâdetnâme, şoför ehliyeti, banka bonoları ve benzeri evrak üzerinde kullanılan dîvânî yazı, Arap yazısının tüm çeşitleriyle birlikte resmen Türkiyemizde kullanılmaz olmuştur.

Dîvânî yazının mücdi ve teşekkül tarihi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Hat ve hattatlarla ilgili eserlerde ise dîvânî yazı ile ilgili çok az bilgi verilmiştir. Bu bakımdan dîvânî yazının doğuşu ve gelişmesi hakkında bir fikir yürütebilmek için, ilk ibudâî örneklerinin görüldüğü 15. yüzyıl vesikalarından başlayarak en güzel örneklerinin verildiği 19.yüzyıla kadar çeşitli vesikalardaki yazıları karşılaştırmak lazımdır.

a) Dîvânî Yazının Doğuşu ve Gelişmesi

Osmanlı devletinden önce dîvânî yazının adı eski kitaplarda ve tezkirelerde hiç geçme-

mektedir⁵. Memlû klular hakkında tafsilatlı bilgi veren Kalkaşandî 'nin "Subhu'l-A'sâ" 'sında, kitâbet dairelerinde kullanıldığı söylenen yazı çeşitleri arasında da dîvânî yazıdan bahsedilmiyor.⁶ Dîvânî nin İran'da hiç kullanılmaması, bazı Arap ülkelerinde ise ancak son devirlerde görülmesi bu yazının öz Türk yazısı olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra, dîvânî yazıyı ilk defa İbrahim Münif isimli birinin yazdığı söylentisi vardır⁷. Fakat hayat hikâyesini öğrenemediğimiz ve elimizde yazısından örnek bulunmayan İbrahim Münif'in, dîvânî yazının icadında rolü olmuşsa bile bunun ne ölçüde olduğunu bilemiyoruz.

Mustafa Âli İran'da, daha önceden dîvânîye benzer bir yazının bulunduğunu ve bu yazı ile meşhur olan Accm hattatlarının isimlerini zikrettikten sonra: "... lâkin Vilâyet-i Rûm'daki kalem-i dîvânî hattatları üslûb-i Acemi tağyîr eylemişlerdir. Ammâ okunması âsân resm ve hey'ette dilpezîr eylemişlerdir" demektedir. Bu cümleden olmak üzere, 16.yüzyılda yaşamış olan Matrakçı Nasuh, Tâc Beğ (Tâceddin) ve oğulları Tâc-zâde Mehmed Çelebi ile İsmail Çelebi'nin isimlerini vermektedir. Yine Mehmed Çelebi'nin yetiştirdiği Sâf Muslî Çelebi, Ayn Ali Çelebi, Hüdhüd Ali Çelebi ve Tâc Beğzâde Cafer Çelebi de dîvânîyi güzel yazanlardandı⁸. Bunlara Nişancı Ahmed Feridun (ö.1583) ile⁹ Tâc Beğzâde Mehmed'in yetiştirdiği Demircikulu Yusufu da (ö.1609)¹⁰ ilave etmek lazımdır.

4 Uğur Derman, "Türk Hat Sanatının Şâheserleri", Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1982, Levha 41'in açıklaması.

5 Habîbullah Fezâilî, "Atlas-ı Hat", İsfahan, 1391, s.420.

6 el-Kalkaşandî (Ebu'l-Abbâs Ahmed b.Ali), "Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ", Kahire, tarihsiz, c.III, s.47; B.Moritz, "Arabistan (Yazı)", İA, c.I, s.505.

7 Nâci Zeynüddin, "Musavverü'l-Hattî'l-Arabî", İlbaskı, Beyrut, 1974, s.380; Habîbullah Fezâilî, a.g.e., s.421.

8 Mustafa Âli, "Menâkıb-i Hünerverân", Yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, Matbaa-i Âmirce, İstanbul, 1926, s.60-62. İran'da 16.yüzyıla kadar, hükümdarların ve kadıların dîvanlarında ta'likin kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Mustafa Âli'nin Osmanlılardan önce, İran'da varlığından söz ettiği dîvânî yazı İran ta'liki olmalıdır.

9 Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, "Tuhte-i Hattâtîn", Yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, TTE yayını, İstanbul, 1928, s.96-97.

10 Nefeszâde İbrahim, "Gülzâr-ı Sevâb", Yayına hazırlayan: Kilitli Muallim Rifat, GSA yayını, İstanbul, 1938, s.60-61.

Hattatlar yazılarının altına, imza yerine geçmek üzere ketebelerini¹¹ koydukları halde, çok defa resmî evrakta imza atılmak müted olmadığından, bu vesikalar üzerindeki yazıların kimlere ait olduğu bilinemez. Ancak son yüzyıllarda kağıdın arkasında, yazanların ve mukabele edenlerin imzaları bulunmaktadır¹². Dolayısıyla divânî yazının ilk devirlerine ait imzalı örnekler pek azdır. Bu imzalı yazılardan biri de Tâceddin'e aittir¹³.

Mustafa Âli'nin ifadelerine göre, divânî yazıya teşekkülü sırasında, İran ta'likinin örnek tutulduğu kesin gibi görünüyor. Divânîyi islah edenlerden Tâceddin'in Buhara'dan gelmiş bulunması ve örneğini verdiğimiz divânî yazısına¹⁴ ta'lik unsurlarının karıştırılmış olması da bunu teyid etmektedir. Şehzade Ahmed'in M.1512 tarihli fermanın yazısı ise şikeste ta'like çok benziyor¹⁵. Hattâ Kanunî devri fermanlarında bile ta'likin izlerini görmek mümkündür. Diğer taraftan divânînin teşekkülünde Osmanlılara yabancı olmayan tevkî yazısının da örnek alınmış olması ihtimal dahilindedir. Çünkü tevkî yazısı Arapların resmî yazısı olduğu gibi zaman zaman Osmanlılar tarafından da kullanılıyordu¹⁶.

Ta'lik veya tevkî yazının örnek alınıp alınmaması bir yana divânî yazı 15 ve 16. yüzyıllarda kendini bulma çabası içindedir. Bu devirlere ait divânîler müstakil bir yazı çeşidi olarak kabul edilebilirler. Fakat divânînin klasik çağı diyebileceğimiz 18. asır yazılarına nazaran

daha basit ve istikrarsızdırlar. 17. asırda olgunlaşmaya devam eden divânî yazı nihayet 18. asırda kendine özgü bütün özelliklerine kavuşmuştur.

Sıradan fermanlara nazaran, yabancı devletlere gönderilen nâmelerin yazılarının güzel olmasına ayrıca önem veriliyordu. Eğer bu nâmeler şark devletlerinden birine gönderiliyorsa, âdeta rekabet havasıyla yazı ve tezhibe çok dikkat edilirdi. Özellikle kendisi de bir hattat olan III.Ahmed zamanında buna çok riayet edildiği bilinmektedir¹⁷.

18. yüzyıla ait, divânî ile yazılmış fermanların tamamı klasik divânînin bütün karakterlerine sahiptirler. Artık Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar bu karakterlerde önemli bir değişiklik olmamıştır.

Divânî yazı 20. yüzyılda Mısır'a intikal etmiş ve Mısır Arap Yazılarını Güzelleştirme Okulu'nda öğretildiği için oralarda yayılma imkânı bulmuştur. Mısır kralı I.Fuat'ın hattatı ve tevkî reisi olan Mustafa Beğ Gazlân M.1931'de adı geçen okulda divânî yazı hocalığında bulunmuştur. Bu nedenle divânî yazı Mısır'da "Hatt-ı Gazlânî" diye de bilinmektedir¹⁸. Günümüzde bazı Arap ülkelerinde kitap isimleri, dükkân tabelaları, ilânlar ve sigara kağıtlarına varncaya kadar bu yazı pek çok alanda hâlâ kullanılmaktadır.

b) Divânî Yazının Adlandırılması

Bu yazıya divânî adının verilmesinin "divân"

- 11 Ketebe için bak: M.Bedreddin Yazır. "Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli". DİB yayını, Ankara, 1972. c.I. s.154-155.
- 12 A.Süheyl Ünver. "Türk Yazı Çeşitleri ve Fâideli Bazı Bilgiler". Yeni Laboratuvar yayını, İstanbul, 1953. s.19.
- 13 Tâceddin Buharalı olup, Yavuz Sultan Selim zamanında İstanbul'a gelmiştir. Sülüs ve nesihî İbn Bevvâb ve Yâkub tarzında yazıyordu. Özellikle divânî yazının şöhret kazanmasında büyük payı vardır (Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, a.g.e., s.145).
- 14 Bak: Resim 1.
- 15 Bak: Resim 2.
- 16 I.Abdülhamid'in Fas Hâkimine gönderdiği H.1197 (M.1782) tarihli nâme süretinin yanındaki "işbu nâme-i hümayun Emir-i Mekke-i Mükerrreme'ye yazılan arabi nâme gibi tevkî hat ile tahrîr... tasliye-i nebevyye ile miyânına altun tuğra keşide olunur" kaydından 18. asır sonlarında bile nâme-i hümayunlarda, divânî yazının yanısıra hazan tevkî yazının da kullanıldığı anlaşılmaktadır (İBA. Nâme-i Hümayun Defteri, No: 9, s.126).
- 17 I.Hakkı Uzunçarşılı. "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı". TTK yayını, Ankara, 1945. s.26. III. Ahmed'in hattatlığı için bak: Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, a.g.e., s.76-79.
- 18 İlahîullah Fezâilî, a.g.e., s.421.

kelimesiyle ilgisi olduğu muhakkaktır. Çünkü dîvânî, kelime olarak dîvâna ait, dîvân ile ilgili demektir. Bu adlandırmanın sebebini anlayabilmek için dîvân kelimesinin çeşitli anlamlarına kısaca değinmek istiyoruz.

Dîvân kelimesi Farsça asıllı olup İslâm fûtuhatının ilk yıllarında Arapçaya ve İslâm kültürüne dahil diğer dillere geçmiş bir kelimedir. Türk, Fars ve Arap dillerinde belli başlı mânâları şunlardır:

1. Kuyûdat defteri: Eski Suriye ve Mısır'da hesap defterleri Yunan diliyle tutuluyordu. Bu usûl buradan İran'a geçmiş ve bunlara Pehlevî dilinde "devân" adı verilmiştir. Araplar da, defter tutma usûlüyle birlikte "devân" tabirini İran'dan almışlardır¹⁹.

2. Devlet işlerinin idaresiyle ilgili encümen: Abbâsiler'den itibaren varlığı bilinen bu teşkilât, ilk müslüman Türk devletlerinde ve nihayet Osmanlılarda da bazı farklılıklarla mevcuttur²⁰.

3. Herhangi bir konu üzerinde tedvîn edilmiş eser: Dîvânu Lûgâti't-Türk v.b. gibi. Sonraları bu anlam daralmış ve sadece manzum sözlerin bir arada toplandığı kitaplara "dîvân" denilmiştir²¹.

4. Yukarıdaki mânâlardan çıkmak suretiyle dîvân kelimesi: Arşiv, hükümdarın oturduğu sedir, birkaç köyden meydana gelen küçük idâri birlik, mahkeme ve bir âmir önünde eller önde kavuşmuş olarak ihtiram yaziyetinde durmak mânâlarına da gelmektedir²².

Osmanlılardan önce yazı çeşitleri arasında adı geçmeyen dîvânî Osmanlılar tarafından ferman, berat gibi vesikaların yazılmasında ve memleket işlerini karara bağlayan Dîvân-ı Hümâyun kayıtlarının tutulmasında kullanılıyordu²³. Öyle anlaşılıyor ki bu yazı,

kullanıldığı belgelerin Dîvân-ı Hümâyun'dan sâdir olmasına bakılarak bu teşkilâtla ilgili görülmüş ve bu sebeple dîvânî yazı diye adlandırılmıştır.

c) Dîvânî Yazının Çeşitleri

Dîvânî yazıyı harflerinin yapıları bakımından üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar da sâde dîvânî, celi dîvânî ve kırma dîvânîdir. Ancak bu yazı beş asır gibi uzun bir zamanı kapsadığından, aynı çeşit yazılar arasında dahi bazı farklılıklar vardır. Bu bakımdan dîvânî çeşitlerini de, kendi aralarında zaman yönünden eski ve yeni dîvânî diye iki ana guruba ayırmak mümkündür.

c1. Harflerin Yapıları Bakımından Dîvânî Çeşitleri

c1.1. Sâde dîvânî: Genel olarak çizgiler kıvrımlı olup, harfler birbirlerine iyice sokulmuşlardır. Harflerin dönüm noktaları yuvarlağımsıdır. Hemen hemen bütün kelimeler, son harfleri satır çizgisinde kalmak şartıyla kendinden bir önceki kelimenin üzerinden başlar. ا ل ط ا ل ج harflerinin zülfeleri sola doğru sarmıştır. Elif harfi önce sola sonra yukarıya kıvrılan kuyruğuyla lâm harfine çok benzer. Kef harfiyse lâm harfinden kavisli, ince ve zarif bir kolla ayrılır. Ayn (ع) harfinin ağzı dâima kapalı olup, çenesi ileriye doğru uzanır. Elif harfi kendinden sonra gelen vav ve sin harfine birleşir. Aynı şekilde vav harfi de kendinden sonra gelen lâma birleşmektedir. Kelime sonundaki be (ب) harf gurubuyla و harfi, yerine göre aşağıya sarkan bir kâse meydana getirirler. Şin-elif (ش :) harfleriyle de böyle bir kâse yapılabilir. Yazıya karşıdan bakıldığında ilkönce bu kâseler dikkati çeker. Sonraki te (ت) harfi eğer kâseli değilse rik'a yazısındaki nun

19 Mecdut Mansuroğlu, "Dîvân", İA, c.III, s.595; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal", II.baskı, TTK yayını, Ankara, 1970, s.4.

20 Hüseyin Kâzım Kadri, "Büyük Türk Lûgâtı", Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, c.II, s.834; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal", s.95, 138, 208 ve 275.

21 Mecdut Mansuroğlu, a.g.m., s.595.

22 Mecdut Mansuroğlu, a.g.m., s.596.

23 Midhat Sertoğlu, "Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi", İstanbul, 1958, s.79.

harfi gibi noktasız fakat nokta yerine geçmek üzere kuyruğu aşağıya kıvrılmak sûretiyle yazılır. Aynı yazılan , harfi şekillerindedir. , , harflerinin gözleri her zaman kapalıdır. Aynı halde yazılan edatı aslî şeklinde yazılabileceği gibi şeklinde de resmedilebilir. Çift noktalar düz ve kısa bir hat ( ), üç noktalar çatal ( ) hâlidir. Tezyinât yapılmaz. Harekelere ise çok az yer verilir²⁴.

Alclâde ferman ve beratlarla buyruclarda, Fatih devrinden başlayarak, adım adım izlenebilen değişikliklerle hep sâde divânî kullanılmıştır.

Sâde divâninin ince uçlu kalemle, özellikleri hiç değiştirilmeden yazılan şekline ince divânî demişlerdir²⁵. Ancak bu inceliğin bir sınırı yoktur. İnce divânî ne kadar ince yazılmış olursa olsun, büyültülecek olsa yine sâde divânî olur. Yani aralarındaki fark çeşit farkı olmayıp büyüklük küçüklük farkıdır. Bu bakımdan sâde divânî için söylediklerimizi ince divânî hakkında tekrarlamaya lüzum görmüyoruz.

c1.2. Celi divânî: Celi divânîye kısaca sâde divâninin süslü şeklidir diyebiliriz. Bu yazıda harfler sâde divânîye nazaran birbirlerine daha çok yaklaştırılmış ve hatta sonra gelen heceler öncekilerin üstüne iyice bindirilmiştir. Bu bakımdan celi divânî ile aynı yere daha çok kelime yazma imkânı bulunmaktadır. Esas itibarıyla celi divâninin harfleri sâde divânîden pek farklı değildir. Ancak sâde divânîye göre daha düz, kaba, hantal ve köşelidir. Ayrıca sâde divâninin harf özellikleri oldukça abartılmıştır. Fakat buna rağmen harfler arasındaki boşluklar hareke ve süs işaretleriyle tamamen doldurulduğu için görünüşte sâde divânî'den daha gösterişlidir. Kef harfinin kolu ve

zulfesiyle ve harflerinin zülfeleri stilize edilmiş vaziyettedir. Harflerin noktaları, sülüs yazısındaki gibi kare şeklinde olup iki ve üç noktalar ayrı ayrı konulur. Yani sâde divânideki gibi düz bir hat veya çatal şeklinde gösterilmez. Celi divâninin yazılması sâdesine göre daha fazla zaman ve emek ister. Şöyle ki: Önce elif boyunda iki satır çizgisi arasına kelimelerin iskeleti yazılır. Daha sonra kelimeler arasında kalan boşluklara, satır çizgisinden dışarıya taşmayacak şekilde, ince uçlu bir kalemle hareke ve süs işaretleri yerleştirilir²⁶. Yalnız kef kolları, satır çizgisinin yukarısına ayrı olarak çizilir. Bir de kâseli harflerden biri zaman zaman süslenmeksizin aslî hâlinde bırakılır. Özellikle beratların celi divânî ile yazılan nişân cümlelerinde harfi boş bırakılmış bir kâse gibidir²⁷.

Celi divânide hareketlerin dışında ve yazının okunmasına hiç bir yardımı olmadığı gibi aksine okumayı güçleştiren süs işaretlerine yer verilmesini iki şekilde yorumlamak mümkündür:

1. Tezyinattan yoksun bırakılan celi divâninin göze çarparak olan sert ve köşeli yanlarını süs işaretlerinin arasına gizlemek sûretiyle yazıya güzel bir görünüş kazandırılmak istenmiş olabilir. Tabî bunun aksine olarak yazının bu işaretler arasında boğulmasını önlemek için harflerin kasden abartılarak yazıldığını da düşünmek mümkündür.

2. Kelimeler, aralarındaki boşlukları süs işaretleriyle doldurmak sûretiyle âdeta bir kordon altına alınmış ve yapılması muhtemel tahriflerin önüne geçilmiştir. Gerçekten celi divânide bir kelimeyi, hattâ bir harfi bile yerinden oynatabilmek için etrafını çepeçevre saran bir sürü süs işaretlerini iz bırakmadan silmek ve meydana gelecek boşluğu doldurmak

24 Bak: Resim 3.

25 M.Bedreddin Yazır. "Eski Yazıları Okuma Anahtarı". III. baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını, Ankara, 1978, s.134.

26 Nâci Zeynüddin, a.g.e., s.382.

27 Bak: Resim 4.

lâzımdır ki, âhersiz kağıtlarda bunu yapmak kesinlikle mümkün değildir.

Celî divânının önemli padişah nâmelerinde kullanılmış olması²⁸ bizim bu düşüncelerimizi destekler mâhiyettedir. Çünkü bu vesikalardaki yazılar hem gösterişli olmalı, hem de tahrife elverişli bulunmamalıydı. Celî divânî her iki meziyete de sahip olduğundan haklı olarak önemli vesikaların yazısı olmuştur. Nitekim İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) celî divânîyi "kuvvet, âmiriyyet, hüküm ve irade, vekar ve azamet, ihtişam, debdebe, servet, asâlet, ulviyyet, sehâ, büyüklük ve yükseklik fikirlerinin vuzûh ve şiddetli ifadesi için, havâss-ı şekliyyesi mübâlağa edilmiş divânî yazıdır"²⁹ diye tarif etmektedir.

Kırma divânîye geçmeden önce burada bir noktayı daha dile getirmek istiyoruz. Sülûs ve ta'likin kendi celîleriyle aralarındaki fark irilik ve ufaklık farkı olduğu halde, divânînin sâdesiyle celîsi arasındaki fark yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi yapı ve tezyinât farkıdır. Dolayısıyla divânî celîsi irilikte sâde divânîye eşit olsa bile, kendine has özelliklerinden dolayı yine celî diye adlandırılır.

21.3. Kırma divânî: Kırma divânî, sanat farkı gözetilmeksizin ilk bakışta sâde divânînin biraz daha basitleşmiş ve küçülmüş şekli gibi görünürse de sâde divânîden daha kolay ve süratli yazılır. Fakat hızlı yazılmasının tabii bir neticesi olarak harfler derece derece karakterlerini değiştirmişler, bazan da küçük bir parçası yazılmak sûretiyle ifade edilmişlerdir. Hattâ herkesin karine ile varlığını anlayabileceği bazı harfler hiç yazılmayıp okuyucunun takdiline bırakılmışlardır. Meselâ buraya örneğini koyduğumuz kırma divânî de³⁰ sona yazılan ه ve و harfleri geriye kıvrılan küçük bir kuyruk hâlinindedir. ه adındaki ikinci, (harfiyle ل ل kelimesindeki ikinci elif harfi ise yazılmamış-

tır. Fakat okuyucu biraz mümâreseden sonra cümlelerin gelişinden bu kelimeleri doğru okuyabilmektedir. Buna rağmen okunması çok zor ve sık satırlı olanları da vardır.

Kırma divânîde görülen bu çeşit özellikler kâtibin durumuna ve yazının hızlı veya yavaş yazılmasına göre azalıp çoğalabileceğinden bu yazı hakkında kesin ölçüler vermeye imkan yoktur. Genç olarak şunu söyleyebiliriz: Dikkatli yazıldığı müddetçe sâde divânîye benzer; hızlı yazıldıkça da kırma harfler çoğalır ve sâde divânîden o derece uzaklaşır. Fakat hepsi de divânî özelliklerinden büsbütün arınmış, nev'i meçhul bir yazı hâlini almadıkça kırma divânî olarak kabul edilirlir.

Arşiv vesika ve defterlerinde çok kullanılmıştır. Divân-ı Hümâyün Kaleminde tutulan ve bütün devlet işlerine ait sâdir olan hüküm ve fermanların kayıtlarının bulunduğu mühimme defterleriyle diğer defterlerin bir kısmının yazıları kırma divânîdir. Ayrıca sâde divânî ile yazılan bazı ferman ve beratların yazılarına da karışmış, hattâ sâde divânîye ağır bastığı yerler olmuştur.

2. Zaman Yönünden Divânî Çeşitleri

Eski ve Yeni Divânî: Divânî yazı Fatih devrinden itibaren, 18.yüzyıl başlarına kadar sürekli bir oluş ve gelişme içerisinde bulunduğundan bu devirlere ait yazılar için belirli ve kalıplaşmış ölçüler veremeyeceğiz. Yukarıda sâde ve celî divânîler için belirtmiş olduğumuz özellikler, 18. yüzyıldan itibaren geçerlidir. Bu bakımdan 18. yüzyıla kadarki divânîlere eski, sonrakilere ise yeni divânî diyebiliriz. Eski ve yeni divânî ayrımını özellikle divânînin sâdesi ve celîsi için yapıyoruz. Kırma divânîye ise daha önceden yazmış olduğumuz sebeplerden ötürü, kendi

28 Ludwig Fekete, "Einführung In Die Osmanisch-Türkisch Diplomatie der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn", Budapest, 1926, s.XX; J.Reychman, A.Zajackowski, "Handbook of Ottoman Turkish Diplomats", Paris, 1968, s.113; M.Tayyib Gökbiçgin, "Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatiği İlimi", İÜEF yayını, İstanbul, 1979, s.45.

29 İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), "İslâm Yazıları", TİM, Sayı 9, s.112.

30 Bak: Resim 5.

arasında eski ve yeni diye ayırmaya lüzum görmüyoruz.

d) Divâni Hattatları

Divâni yazı resmî evrakta kullanıldığı için bunları yazan hattatların, yazılarının altına ketebelerini koymadıklarını daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla yazılarına bakılarak divâni hattatlarının tesbit edilmesi pek mümkün görünmüyor. Bu nedenle biz burada, hattatların hayat hikâyelerinden bahseden biyografi kitaplarında, divâni yazıyı güzel yazdıkları belirtilen hattatların isimlerini vermekle yetinmek durumundayız.

18. yüzyılın ilk yarısında telif edilen Devhatü'l-Küttâb'dan tesbit edebildiğimiz kadarıyla o devirde meşhur divâni hattatları şunlardır³¹:

Sinek Ahmed Efendi (s.19,56),
İsmail Efendi (s.12),
Ebû Bekir Efendi (s.14),
Ârif Ahmed Paşa (s.18),
Emîni Mehmed Bey (s.18),
Cezerî Hüseyin Efendi (s.32),
Ârif Hüseyin Efendi (s.40),
Hafız Mustafa Efendi (s.42),
Hamza Efendi (s.42),
Hâkim Seyyid Mehmed Efendi (s.43),
Hâki Mehmed Efendi (s.48),
Hattî Mustafa Efendi (s.48),
Zihni Ahmed Efendi (s.51),
Zihni Efendi (s.51),
Refia Mustafa Efendi (s.54),
Hacı Mehmed Efendi (s.55-56),
Rahmi Mustafa Efendi (s.56),
Rükni Süleyman Efendi (s.56),
Seyyid Mehmed Nesib Efendi (s.63),
Edirneli Seyyid Ali Efendi (s.63),
Sâlim Mehmed Efendi (s.63-64),
Seyyid Ali Efendi (s.65),

Seyyid Osman Efendi (s.65),
Süleyman Efendi (s.65-66),
Seyyid İsmail Efendi (s.66),
Şükrü Ali Efendi (s.71-72),
Şem'i İbrahim Efendi (s.72),
Subhî Mehmed Efendi (s.75),
Sabih Ali Efendi (s.75),
Salih Efendi (s.75),
Tıflî Mehmed Emin Efendi (s.80),
Abdi Efendi (s.85),
Ali Efendi (s.87),
Râmizâde Abdullah Bey (s.88),
İzzet Ali Paşa (s.88,89),
Şeyhzâde Abdi Efendi (s.89),
Âtîf Mustafa Efendi (s.94),
Ali Efendi (s.95),
Arif Süleyman Bey (s.96),
Abdullah Efendi (s.97),
Kale Halifesi Abdullah Efendi (s.97),
Mustafa Efendi (s.103),
Firdevsî Seyyid Ebû Bekir Efendi (s.104),
Kadrî Efendi (s.109), Giridli Ali Efendi (s.112),
Lâli Mustafa Efendi (s.114),
Mustafa Efendi (s.119),
Merâmî Ebû Bekir Efendi (s.120),
Hafız Mustafa Efendi (s.120),
Kastamonulu Mustafa Efendi (s.124),
Mustafa Bey (s.128),
Münif Mustafa Efendi (s.129-130),
Mehmed Emin Efendi (s.130),
Nazif Mustafa Efendi (s.132),
Namık İbrahim Efendi (s.133),
Numan Efendi (s.134),
Nuh Efendi (s.134),
Nâdi Ahmed Efendi (s.135),
Vâsîf Abdullah Efendi (s.139),
Vâsîf Hamza Efendi (s.139),
Vâhid Ömer Efendi (s.139-140),
Hâşim Mehmed Efendi (s.141).

18. yüzyılın sonlarına doğru telif edilen Tuhfe-i Hattâtîn'den³², bu hattatların dışında şu kimselerin de divâniyi güzel yazdıklarını öğrenmekteyiz.

31 Suyokuzâde Mehmed Necib. "Devhatü'l-Küttâb". Yayına hazırlayan: Kilisli Muallim Rifat. GSA yayını, İstanbul, 1942.

32 Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin. "Tuhfe-i Hattâtîn". İstanbul, 1928.

İbrahim Tursi (s.57),
 Şehlâ Ahmed Paşa (s.63),
 Süleymanoğlu Ahmed (s.67),
 Ahmed Yesri (s.107),
 Seyyid İsmail Şeref (s.125),
 Hamza Hâmid Paşa (s.188),
 Hamza Vâsıf (s.189),
 Seyyid Halil Şerif Paşa (s.198),
 Nûr Abdullah Ref'et (s.283),
 Seyyid Mehmed (s.378),
 Mir Mehmed (s.406),
 Mehmed Sâlih (s.458),
 Mehmed Emin Kâşif (s.471).

isimlerini ise Son Hattatlar'dan³³ nakledeyim.

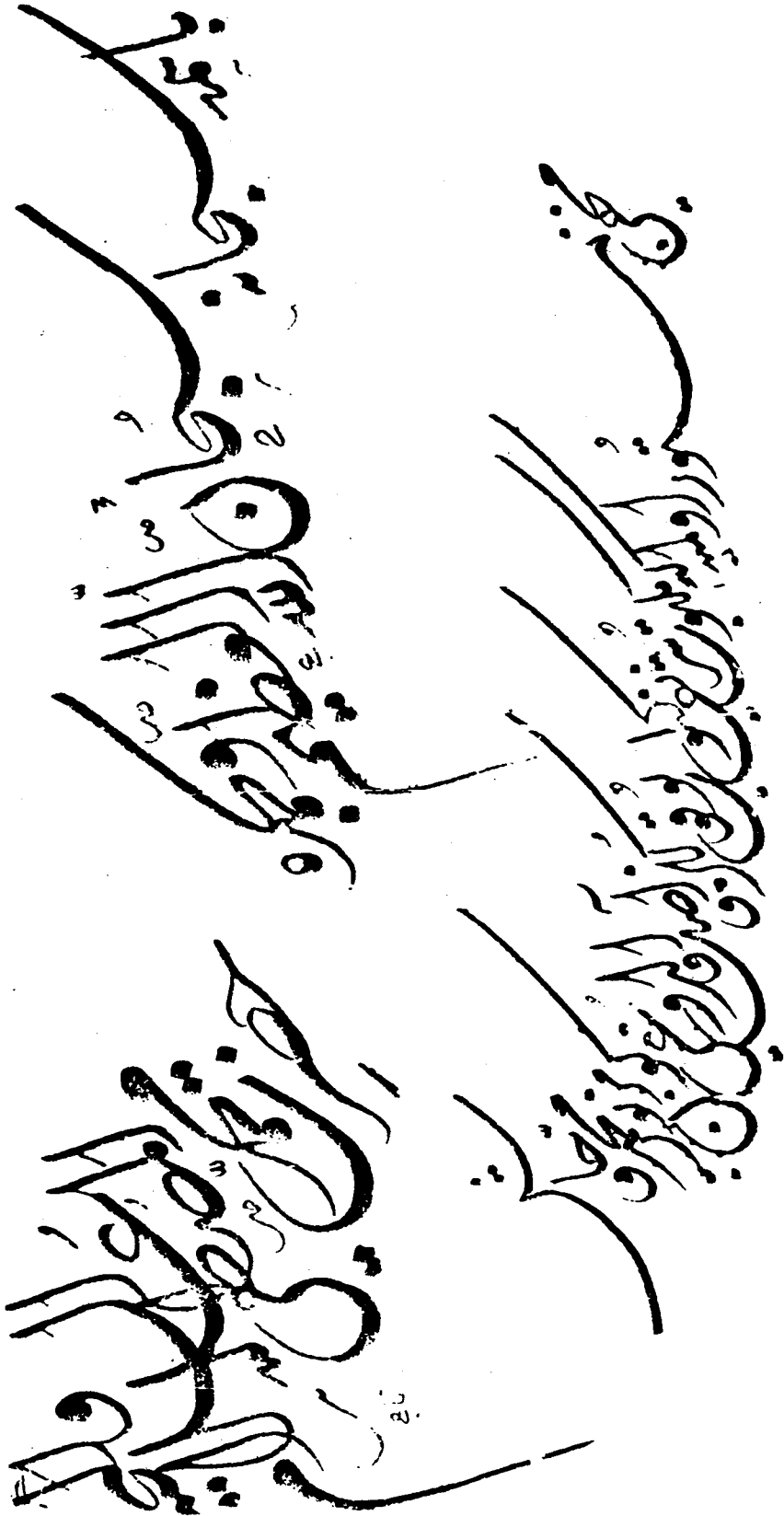
Abdülfettah Efendi (s.24),
 Bahâüddin Bey (s.75),
 Hakkı Bey (s.97),
 Hamdi Tezcan (s.117),
 Mehmed Ekrem Bey (s.207),
 Mustafa Ferid Bey (s.774),
 Nasih Efendi (s.229),
 Nazif Efendi (s.232),
 Ömer Efendi (s.264),
 Sami Efendi (s.355),
 Sü'ud Bey (s.374),
 Şefik Bey (s.388),
 Şevket Paşa (s.403),
 Vahdetî Efendi (s.435).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harf inkılabına kadar yaşayan divânî hattatlarının

KISALTMALAR

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı.
 GSA: Güzel Sanatlar Akademisi.
 İA: İslâm Ansiklopedisi.
 İBA: İstanbul Başbakanlık Arşivi.
 İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
 İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
 TİM: Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası.
 TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
 TTE: Türk Tarih Encümeni.
 TTK: Türk Tarih Kurumu.

³³ Mahmud Kemal İnal. "Son Hattatlar", Maarif Vekâleti yayını. İstanbul 1955.

Resim 1 (Tâceddin'e ait eski divânî örneği. Muhiddin Serin'in "Hat San'atımız" isimli eserinden alınmıştır.)

مختصر المعنى المختصين كمدور ومانع ريفه ملدري وملك لوزنزه وطاقه فطره نبر وخبيري زبريحيه

ومضمر لمدور ولاقدر فضاير لمرى ووجوه مخلصه زبريحيه فونيه ريفه جموده في ملان العاجي ملوم لمدور

مختصا محمورا وزيح نيره صافي كمدور كمنه خا نير نرها مسرور وخبور العاجي مهنده وفاضوري وفاضوري وفاضوري

نیشانی

لبت کرج و مرغ و زینت من کشی من طرخ فانی
 نیشانی

نشان شریف عالیشان مایه سلطان رفیع فری بریده شاه فانی مکی دردی

نیشانی

نیشانی

Resim 4 (Celi dîvâni alfabesi, nişân cümlesi ve rik'a yazısıyla okunuşu. Mehmet İzzet'in "Hutûtt-ı Osmâniyye" isimli meşk mecmuasından alınmıştır.)

İSLAM'DA BAZI FIKHÎ MESELELERİN VE MEZHEPLERİN TÜRK CAMİ MİMARİSİNE TESİRİ

Yrd.Doç.Dr.Nusret ÇAM

Bir mimari eserin teşekkülünde müessir olan faktörlerden bir tanesi de, o mimariyi vücuda getiren cemiyet ve devletin benimseyip dâhil olduğu inanç sistemi ve dünya görüşüdür. Bilindiği üzere bu âmillerden diğerleri ise coğrafya, iklim, iktisadi vaziyet, komşu ve mirasına konulan devletlerin san'at anlayışları ile o yapıyı asıl meydana getiren kimselerin millî ve şahsî zevkleri ve sosyal yaşantılarıdır.

Gerçekten de bilhassa dinî yapılarda, inanç sistemlerinin dünya görüşlerinin önemli bir mevkie sâhip olduğu müşahede edilmektedir. Mesela iktisadî vaziyeti birbirine denk olan Hristiyan ve İslâm dinine mensup iki milletin, aynı coğrafya ve iklim şartlarına hâiz bir yerde yapacakları bir kilise ile bir câmî, bazı ufak-tek benzerlikler gösterebilirler bile, bunlara vücut veren felsefe ve inanç sistemi farklı olduğu için esasta ayrı bir mimârî üslûp arzedeceklerdir. Bu cümleden olarak, Hristiyanlar kendi dinî anlayışları icabı kiliselerini genellikle haçvarî

bir plan üzerine yapıp dolu kısmın oldukça fazla yer tuttuğu duvarlarını, Hz.İsa'nın, Meryem'in ve diğer dinî büyüklerin resimleri ile bezelerken, Müslümanlar da yine dinî telakkilerinin bir gereği olarak camilerini saf nizamına uygun bir şekilde yapıp, duvarlarını müşahhas olmayan motif ve şekillerle tezyin ederler. Hatta, Hristiyanlar aynı anlayış sebebiyle kiliselerinin plân bakımından olduğu kadar konstrüksiyon itibariyle de haçvarî bir görünüş kazanmasına özen göstermişlerdir (Şekil-1). Meselâ XI. asır Roma dönemi yapılarında Spire Katedrali¹ ile Saint Jacques-de Compostelle Kilisesini (1075-1128)² buna örnek gösterebiliriz (Şekil-1,2). Yine İslâmın temizlik anlayışıyla, abdest ve gusül emrinin İslâm'da hamam, çeşme, havuz, şadırvan gibi su tesislerinin gelişmesinde önemli rolü olduğu hepimizin mâlûmudur. Kezâ, aynı inanç faktörüyledir ki, başta Bektaşilik, Mevlevîlik ve Kalenderîlik olmak üzere bir kısım tarikatlar, kendi felsefî telâkkilerini, meydana getirdikleri eserlere aynen yansıtmuşlar³ ve neticede bunların serpuşlarından⁴ (Resim 1),

1- Babelon, J., Histoire de l'Art II, Fransa, 1966, s.421.

2- "a.g.e.". s.533.

3- Karamağaralı, B., Anadolu'da Tarikat ve Tekke San'atı, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXI, Ankara, 1976, s.248.

4- Kumbasar, İ., Serpuşlar, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, s.31.

sancak alemlerine⁵ (Resim 2) varıncaya kadar birçok eşyaları, kendi alâmeti farikaları hâline dönüşmüştür. Hatta bir devirde Hanefilerin, 10 zira derinliğinde ve 10 zira genişliğinde olmayan durgun sularda abdest almanın câiz olmayacağı şeklindeki telakkilerine binâen, nakdedilmesi mümkün su kaplarına musluk takarak ancak bu şekilde abdest aldıkları ve neticede "hanefiye" adı verilen bir su kabı çeşidinin meydana geldiği bilinmektedir⁶. (Şekil-3)

Şimdi bu durum karşısında, "İslâmdaki bazı ibâdet ve tatbikata dâir meselelerin izâh farklılıklarından doğmuş bulunan fikhî mezheplerin ve bu mezheplerin birbirleriyle olan münasebetlerinin de İslâm san'atına ve câmi mîmârisine etkileri olamaz mı?" şeklinde bir soru insan aklına ister istemez gelmektedir. Böyle bir soruya cevap bulmak, Türk mîmârisine şekil veren tâli derecedeki faktörlerin neler olduğunun bilinmesi bakımından, küçümsenmeyecek önemi haizdir. İşte biz bu yazımızda bazı fikhî meselelerle mezheplerin Türk câmi mîmârisini ne yönde etkilediğini tesbit etmeye çalışacağız.

Ancak, konuya doğrudan doğruya girmeden önce, İslâmdaki fikhî mezheplerin ortaya çıkış tarihleriyle bunların metodlarına, yayıldıkları bölgelere ve birbirleriyle olan münasebetlerine kısaca gözatmak icap etmektedir. Bilindiği gibi ilk olarak ortaya çıkan Hanefî mezhebinin te-

melleri H.80-150 (M.699-767)⁷ yılları arasında yaşayan ve İmamı Âzâm lâkabıyla da bilinen Numan b.Sabit tarafından atılmış ve önceleri Abbasiler'in⁸, daha sonra da Türklerin resmî mezhebi olarak, başta Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği memleketler olmak üzere Irak ve Suriye'de yayılmıştır. Hanefî mezhebinin Mısır'da geniş ölçüde yayılması ancak Osmanlılar'ın buraya, diğer kadılar yanında ve onların reisi durumunda bir Hanefî kadısı tayin etmesiyle mümkün olmuştur⁹. Bazı ülkelerde Hanefî mezhebine "Türklerin mezhebi" denilmiş olup, hâlen dünyadaki bütün müslümanların yaklaşık 2/3 si Hanefidir¹⁰. Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkas Türkleri¹¹ arasında ise üçüncü olarak ortaya çıkan Şâfiî mezhebi de benimsenmiş ve böylece bu bölgelerde her iki mezhep bir arada devam edip gelmiştir. Yine bu Şâfiî mezhebinin Eyyûbiler'in resmî mezhebi olduğu¹² ve bir ara Maverâünnehir ile Horasan'da da epeyce taraftar bulduğu, hatta Osmanlı hâkimiyetinden önceki son asırlarda birçok yerde ekseriyeti teşkil ettiği bilinmektedir¹³. Ancak, Türkler, genellikle Arap Yarımadasında taraftar bulan Hanbelî mezhebi ile, Kuzey Afrika'da yayılan Mâlikî mezheplerine fazla rağbet göstermemişlerdir¹⁴. Bu sebeple de Suriye ve Mısır gibi ülkelerde hemen dört mezhepten cemaatler bulunduğu hâlde Anadolu'da bilhassa Osmanlılar'ın gayreti ile mezhep birliği sağlanmıştır¹⁵. Osmanlılar'ın bütün imparatorluk

5- Karamağaralı, B., a.g.e., s.263.

6- Huart, Cl., Hanefiye, İslam Ansiklopedisi, s.5/1, İstanbul, 1964, s.214.

7- Ebû Zehra, M., Ebu Hanife, (çev.Osman Keskinöglü), Ankara, 1962, s.14.

8- İslâm Ansiklopedisi'nin Hanefiler md., c.5/1, s.212.

9- Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, Ankara, 1965, s.174, nt; EbûZehra, M.İslâmda Fikhî Mezhepler Tarihi, (çev. Abdülkadir Şener), İstanbul, 1978, s.359.

10- EbûZehra, M., a.g.e., s.252, (çevirenin notu)

11- Kırzioğlu, M.F., Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara, 1976, s.307,375; Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1-2, İstanbul, 1976, s.518.

12- Ebû Zehra, M., a.g.e., s.359.

13- Helffening, W., Şâfiî, İslam Ansiklopedisi, C.II, İstanbul, s.271.

14- Turan, O., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s.225.

15- Hangi mezhepten olursa olsun, Osmanlı Müftüsü, verdiği fetvaları, Hanefî mezhebi üzerine veriyordu. Yalnız Mekke, Medine, Kahire ve Kudüs atalisininin mühim kısmı Şâfiî, Malikî ve Hanbelî mezheplerinden olduklarından, buralara bu üç mezhebe mensup ayrıca üç müftü tayin olunurdu.. Ancak mühim davalarda bu kadıların, onların reisi duru-

çapında halkı tedirgin etmeden Hanefiliği yaymağa sevkedilen âmil, herhalde mütecanis toplumların idaresinin daha kolay olduğu gerçektir. Gerçekte mezhep taassubunun yaygın olduğu Abbasiler devrinde Bağdat'ta Şafîiler'le Hanbelîler; Merv ve İsfahan taraflarında da Şafîilerle Hanefîler defalarca vuruşmuş, birbirlerinin mahalle ve meskenlerini tahrip etmiş; gâlip gelenler mağlupları günlerce sokağa çıkarmamışlardır. Hattâ, İmam Taberî, Ahmed b.Hanbel'in farklı görüşlerini bu mevzudaki eserine almadığı için Hanbelîler'ce evi taşlanmış; vefat ettiği zaman da ancak evine gece defnedilebilmiştir¹⁶. Sırası gelmişken bu dört mezhep arasında en hoşgörülüsünün Hanefîlik¹⁷; en katısının da kendisinden daha sonra Vahhabiliğin doğduğu Hanbelî mezhebi olduğunu ifade edelim¹⁸.

Bu arada, konumuz açısından önem arzeden "Örf"ün¹⁹ sadece Hanefî âlimlerince dîni bir delil olarak benimsendiğini ve diğer mezheplerin nass'lara, yani âyet ve hadislere daha çok bağlı kalırken, Hanefîlerin bu nass'lar yanında rey ve içtihad da büyük önem verdiklerini ifade etmek yerinde olacaktır²⁰. İşte bu metod sayesinde Hanefî mezhebi büyük bir dinamizm ve işlevlilik kazanmıştır. Tabii bunda, bu mezhebin genellikle iktidarların resmî mezhebi olmasının

ve sosyal realitelerle iç-içe bulunmasının da mühim rolü vardır.

* * *

Bu girişten sonra artık mezheplerin ve bazı fikhî meselelerin izah farklılıklarının, münhasıran Türk câmi mîmârisine tesiri konusuna geçebiliriz. Burada, en eski münâkaşa konularından biri olması sebebiyle ilk plânda ele almamız gereken konu, cuma namazının bir şehirde birden fazla câmide kılınıp kılınamayacağı meselesi ve bunun câmi mimarisine tesiri hususu olacaktır.

I.a) Bilindiği üzere Hz.Peygamber'in sağlığında Müslümanlar, cuma namazını o sıralar Medine'nin yegâne câmii olan Mescid-i Nebevî'de kılıyorlardı. Bu câmi zamanla dar gelmeye başlayınca başta Hz.Ömer ve Hz. Osman'la, I.Velid olmak üzere bir-kaç defa genişletilmişti²¹. Aynı şekilde diğer İslâm merkezlerinde de birçok mescit yanında bütün cemaati alacak büyüklükte "câmi-i kebir" veya mescid-i cuma" adıyla bilinen bir ulu câmi bulunuyordu. Meselâ, bunlardan Kûfe'deki Cami-i Kebir 103.60 m.x 103.60 m. ebadında²² olup 20.000 kişilik cemaati alabilecek hacimdeydi. Ve yine başta Kurtuba, Harran ve Mescid-i Aksa cami-i kebirleri olmak üzere ilk devir camilerinden çoğu, yeni ihtiyaçlar karşısında

mundaki Hanefî kadısı ile istişare etmeleri emrolunmuştu (Bk.Uzunçarşılı, İ.H., a.g.e., s.174, n.1.; Uzunçarşılı, İ.H., "Mekke-i Mükerrerme Emirleri", Ankara, 1972, s.63.). Ayrıca, Anadolu'daki bazı heylikleri de mezhep birliğini sağlamak gayretinde oldukları müşahade edilmektedir. Bunlardan bir tanesi de Ramazanoğulları Beyliği olup, en mühim eserlerinden biri olan Adana Ulu Câmi'nin imamının Nûman b.Sabit (Ebu Hanife) mezhebi üzere olmasını, vakfiyelerinde şart koşmuşlardı (Bk.Çam, N., "Ramazanoğulları Mîmâri Eserleri" -basılmamış doktora tezi-, Ankara, 1979, s.12).

- 16- Karaman, H., İslâm Hukukunda İctihad, Ankara, (tarihsiz), s.146 ve 172.
- 17- Hitti, P., İslâm Tarihi (çev.Salih Tuğ), c.2, İstanbul, 1980, s.610.
- 18- EbûZehra, M., İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi, (çev.A.Şener), İstanbul, 1978, s.433.; Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980, s.316.
- 19- İmam-ı Azam'a göre bir hususla ilgili, Kur'an ve Hadiste herhangi bir hüküm yoksa, bir kavmin İslamiyet öncesi geleneklerinin devamı demek olan "örf" de, dîni deliller arasında yer alabilir.
- 20- EbûZehra, M., Ebu Hanife, (çev.O.Keskioglu), Ankara, 1962, s.313.
- 21- Creswell, K.A.C., Early Islamic Architecture I/1, Oxford, 1969, s.8.
- 22- a.g.e., s.23.; Aynı yazar, Early Islamic Architecture I/2, Oxford, 1969, s.23.48.

devamlı sûrette genişletiliyordu. Meselâ, bunlardan Mescid-i Aksa, Fatimiler'e kadar en az beş defa genişletilmişti²³. Bunun da sebebi, bütün cemaatin bir tek imamın arkasında namaz kılmasını sağlamak düşüncesiydi. Ancak, zamanla şehirlerin nüfusunun artması dolayısıyla bütün cemaatin tek câmie sığmaması ve cuma namazına yetişebilmek için büyük şehirlerde uzun mesâfe katetmek mecburiyetinde kalınması gibi zarûri sebepler, bir şehirde birden fazla cuma namazı kılınıp kılınamayacağı meselesini gündeme getirmiştir. Bağdat gibi ortasından nehir geçen şehirlerin durumu, bu meseleye daha da önem kazandırmıştır. Böyle bir konu daha Ebû Hanife (M.699-767) zamanında ortaya çıkmış gözüküyor.

Ebû Hanife, yukarıda da söylediğimiz gibi, - "nass"lar yanında kıyas ve içtihad da önem vermesi dolayısıyla, ilk devirlerdeki tatbikatın aksine, bir şehirde birden fazla câmide cuma namazının kılınabileceğine hükmetmiştir²⁴. Ancak, H.150-204 (M.767-819) yılları arasında yaşayan İmam Şâfi, -ki nüfuz bölgesi daha ziyade Mısır ve Suriye'dir- fetvası için ilk devir müslümanlarının dinî hayatını esas alması sebebiyle olsa gerek, bu fetvaya taraftar gözükmemiştir. Bu mezhep imamına göre, cuma namazı, bir şehirde iki câmide aynı anda kılınmışa ikisi birden değilse sonra kılınan bâtil olur²⁵. Böyle bir hükmün, cumanın her şehirde sâdece bir câmide kılınması neticesini doğuracağı açıktır. Bu konuda Hanbelîler'in görüşü de Şâfiîler'in görüşü gibidir²⁶. Nitekim Şâfiî mezhebinden olan Selahaddin Eyyubî 569 da

(M.1174) devletin başına geçtiği zaman bir başkadi tayin ederek cuma namazlarının şehrin (Kahire) en büyük câmii olan Hakim Câmii'nde kılınmasını emrettiği anlaşılmaktadır²⁷. Halbuki İbn-i Nuceym'in ifadesine göre Merv ve Buhara gibi daha doğudaki İslâm merkezlerinin Hanefî fakihleri, bir şehirde birden fazla câmide cuma namazının kılınabileceğini artık kesin hükme bağlamışlar ve bunun için de dört rekâtlik bir "Zühr-i Âhir" namazı ihdas etmek suretiyle cemaatin, cuma namazlarının kabul olunup olunmadığı konusundaki şüphelerini izalet etmek istemişlerdir²⁸. Ancak, cumanın bir şehirde birden fazla câmide kılınmasının yaygınlaşması ve buna paralel olarak da zühr-i Âhir namazının yerleşmesi, birdenbire gerçekleşmiş; yine İbn-i Nuceym'in beyanına göre bu zühr-i Âhir namazı Belh'li âlim Hakim Şhid Muhammed b. Muhammed'in (Öl. H. 334/M.945), "Kâfi Fi-Füruu'l-Hanefî" isimli eserini yazmasından ve bunun şerhlerinin yapılmasından, yani X.asrın ortalarından sonra müessesleşmiştir. Bu durumda, içinde Cuma namazının kılındığı camilerin sayısının ilk olarak arttığı yer, Buhara ve havalisi olmalıdır. Nitekim Buhara'da İstahri zamanında (X.yüzyılın ilk yarısı) Eski Câmi, Mah Câmi ve Register Namazgâhı olmak üzere üç büyük mâbet bulunmaktaydı³⁰. Başka bir ifadeye göre ise, bu namazgâhlardan ve benzerlerinden M.X. asırda epeyce inşa edilmişti³¹.

Bütün bu fikhî meselelerle bunların izah tarzları, câmi mimarisini birinci plânda ebat bakımından etkilemiştir. Meselâ cuma namazının birden fazla câmide kılınması âdetinin he-

23- Creswell, K.A.C., Early Islamic Architecture I/2, Oxford, 1969, s.374,375.

24- İbni Nuceym, el-Bahru'r-Râik II, s.154; Karaman, H., İslamın Işığında Günün Mescitleri, İstanbul, 1978, s.40.

25- Karaman, H., a.g.e., s.59.

26- Karaman, H., a.g.e., s.59.

27- Pedersen, J., Mescid, İslam Ansiklopedisi, c.8, İstanbul, 1971, s.17.

28- İbni Nuceym, a.g.e., s.154.

29- Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, c.II, İstanbul, 1943, s.1378.

30- Barthold, W., Buhara, İslam Ansiklopedisi, c.II, İstanbul, 1945, s.764, 765.

31- Buhara, Türk Ansiklopedisi, c.8, Ankara, 1956, s.347.

nüz yerleşmediği devirlerde ve yerlerde yapılmış olan Küfe (639), Samerra (852) (şekil 4), Ebu Dülef (860), Kurtuba (786-987) (şekil 5), Kahire el-Hakim (990) ve Bağdat (762) Ulu câmileri, oldukça büyük câmilerdir³². Halbuki bir şehirde birden fazla câmide cumanın kılınabileceği görüşünde olan Hanefîlerin nüfuz sâhasında bulunan Abbasîlerin doğu vilayetlerinden Damgan'daki Tarı-Hâne (şekil 6) ile Nayin'deki Mescid-i Cuma daha küçük ebatlıdır (yaklaşık 39x46 m.). Bununla beraber, cuma namazının bir şehirde birden fazla câmide kılınabileceği şeklindeki Hanefî fıkhî anlayışına paralel olarak şehirlerdeki câmi sayısının artıp ebatlarının küçülmesi hâdisenin birdenbire vukubulmadığı anlaşılmaktadır. Meselâ Pedersen'den öğrendiğimize göre H.375/M.985 yılında Basra'da 7000 mescide karşılık sadece 3 câmi bulunmaktaydı³³. Yine, Samerra'da tek câmi vardı. Meşhur İslâm tarihçisi Yakubi (278/891) ifadesine göre o yıllarda koskoca Bağdat'ta, Saray Câmii hariç, biri şehrin doğusunda, diğeri batısında olmak üzere iki câmi bulunuyordu. Bağdat'taki câmilerin sayısı da ancak M.X. asrın ortalarından sonra artmaya başlamış görünüyor. Nitekim 951'den sonra dördüncü bir câmi, H.379 (M.990) da beşincisi, bundan dört sene sonra da altıncısı yapılmıştır³⁴. Şâyânî hayrettir ki, Kahire'de Fatimiler devrine kadar iki olan câmi sayısı da, yine aynı devirden itibaren, daha doğrusu 970-972 tarihli

el-Ezher câmii ile birlikte artmaya başlamıştır³⁵

Bunda ise Şiiliği benimseyen Fatimilerin cumanın her şehirde ancak bir câmide kılınacağı görüşünü savunan Mısır'ın eski hâkimlerinin görüşlerini itibara almayışlarının rolü olmalıdır.

Aslında Hanefîlerin bu fetvalarının esasında, şehirlerdeki nüfusunun artması gibi bir sosyal faktör yer almaktadır. Ancak bu sosyal faktör, tek başına yeni câmilerin yapılmasına yetmemiştir. Zira daha M.800 yıllarında nüfusu 2.000.000'u bulan Bağdat'ta az önce de söylediğimiz gibi X.asrın ortalarına kadar 2-3 câmi bulunurken bu tarihten itibaren bu sayının arttığı görülmektedir. Eğer bu hususta nüfus, tek faktör olsaydı, câmi sayısının da daha ilk yıllarda artması icap ederdi. İşte ancak dini otoritelerin bu konudaki kesin fetvaları ve Hanefîliğin de Abbasîlerin resmi mezhebi olması³⁷ ile ki, Bağdat'ta yeni cuma câmileri yapılabilmıştır.

b) Erken devir câmilerinin Samerra Câmii-i Kebir'de (260x180 m)³⁸ Kurtuba Câmii-i Kebir'de (247x157m) ve Samerra Ebu Dülef'te (213x135m.) olduğu üzere çok büyük ölçüler halinde yapılması ise bu kadar geniş mekânların bir veya birkaç kubbe ile örtülemeyeceği dikkate alınarak kubbenin hacim ve âhenk unsuru olarak nisbeten ihmâl edilmesi ve mekânların düz örtü ile örtülmesi neticesini

32- Bu camilerden ilk üçü, ordugâh camisi olduğu için böyle büyük ebatlı yapıldıkları iddia edilse bile, saydığımız diğer câmiler için böyle bir iddia geçerli olamaz. Abbasî devri câmilerinin böyle büyük ebatlı yapılmasında, Sâsânî mimârisinin tesirini arayanlar da olabilir (Bk. Creswell, K.A.C., A Short of Early Muslim Architecture, Great Britain, 1958, s.190.). ne var ki bunda da o devirlerde bir şehirde ancak bir câmide cuma namazının kılınabileceği şeklindeki fıkhî anlayışın müessir olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. kanâatindeyiz. Nitekim Sâsânî topraklarından binlerce kilometre batıdaki Kayrevan ve Kurtuba Câmii-kebirleri de oldukça büyük ebatlı olarak yapılmış bulunmaktadırlar.

33- Pedersen, J., a.g.e., s.17.

34- Aynı yer.

35- Aynı eser, s.18.

36- Lombard, M., İlk Zafer Yıllarında İslâm. (çev.Nezih Uzel), İstanbul, 1983, s.117.

37- Hanefîler, İslâm Ansiklopedisi, c.V/1, s.212.

38- Diez, E., L'Art de L'İslâm, Paris, s.29.

39- Yetkin, S.K., İslâm Sanatı, Ankara, 1954, s.

doğurmuştur, diyebiliriz. Halbuki Müslümanlar, bir mâbetten ziyâde Mukaddes Kayanın hatırasına yapılmış âbide durumundaki daha 691 tarihli Kubbetü's-Sahra'da 20.33 m. çapında bir kubbe yapılabileceğini göstermişlerdir. Gerçekten de bu kubbe, Türklerin mimâride toplu mekân elde etme anlayışlarına kadar İslâm mimârisinde tek kalmıştır. Kanaatimizce buna sebep, kubbe mimarisi için elverişli ortamın bulunmayışından ziyade, bu kadar büyük ebattı câmilerin nasıl olsa bir-iki kubbeyle örtülmesinin imkânsızlığı düşüncesi olsa gerektir. İşte bunun içindir ki kubbe, Türklerden önce ya tamamen ihmâl edilmiş, ya da bir-kaçı hâriç mihrap önü mekânının dışında yer bulamamıştır. Tabii bu bahsettiğimiz faktörün, erken devir kubbe mimârisini etkileyen yegâne faktör olduğu iddiasında değiliz; muhtemelen bunda Arapların İslâmiyet öncesinde kubbe ve kubbemsi örtülere âşina olmayışlarının, daha doğrusu Arap Yarımadası'nda mimârinin gelişmemesinin de rolü olmalıdır. Halbuki, bir şehirdeki müslümanların, birkaç câmide cuma namazı kılabilene dair fikhî görüşün yerleşmesi sebebiyle, Türklerin müslüman olmalarıyla birlikte inşa ettikleri câmilerin orta büyüklükte olmasına ilâveten, İslâmiyet öncesinde de kubbe ve kubbemsi strüktürleri tanınmaları, kubbenin ve toplu mekân anlayışının zamanla daha da inkişâfına zemin hazırlamıştır. Kanaatimizce merkezî plânlı Karahanlı (840-1212) camilerine bu açıdan bakmak hiç de yanlış olmayacaktır.

II.a) Bir şehirde farklı mezheplerden cemâatlerin bulunmasının ve bunların bir arada veya ayrı ayrı ibâdet etmek durumunda

olmalarının da câmi mimârisine tesir ettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi ehl-i sünnet akidesine bağlı müslümanlar arasında namazın kılınışı ile ilgili esaslarda derin görüş ayrılıkları bulunmamakla birlikte, namaz saatlerinde ve farzlar dışında kalan namaz rekâtlarının sayısında v.s. bazı farklı anlayışların olduğu da bir gerçektir. İşte bu farklılıklar, her mezhebe mensup cemâatin kendi mezhebinden bir imam arkasında namaz kılması ve buna bağlı olarak da bâzen her mezhep için ayrı bir mescit yapılması⁴², bâzen de her mezhep için aynı harimde ayrı ayrı bir mihrap konulması neticesini beraber getirmiştir. Birden fazla mihraplı câmilere İslâm mimârisinde daha ziyade Irak, Mısır ve Suriye gibi çeşitli mezheplerin bir arada bulunduğu memleketlerde rastlanmaktadır. Meselâ, Şam'daki Ümeyye Câmii'nde hepsi de geç devir eseri olan oniki mihrap bulunmaktadır⁴³. Yine Irak'ta önemli bir san'at merkezi olan Musul'da da Zengiler devri eseri olan Ulu Câmi (1148-1170) (şekil 7)⁴⁴ başta olmak üzere Kara Ömer (1680-1682)⁴⁵, Ağalar (1702)⁴⁶ ve Paşa Câmileri (1705)⁴⁷ de üçer mihrap ihtiva etmektedir. Mısır'daki birçok câminin de üçer mihrabı bulunmaktadır.

Çok mihraplı câmilere Anadolu'nun bazı Doğu ve Güney-Doğu vilayetlerinde de rastlamaktayız. Bunlar arasında ilk plânda zikredilebileceğimiz 1092 tarihli Diyarbakır ve 1176 tarihli Mardin Ulu Câmi'lerinde ikişer (şekil 8,9), 1180 tarihli Erzurum Ulu Câmii'nde ve Mardin Reyhaniye Câmii'nde (XV.y.y.başı) üçer (şekil 10); 1463 yılında yapıldığı tahmin edilen Urfa Sultan Hasan (şekil 11) ve 1157 tarihli Silvan Ulu Câmilerinde ise dörder mihrap

40- a.g.e., s.

41- Creswell, K.A.C., Early Muslim Architecture, I/1, Oxford, 1969, s.71.

42- Pedersen, J., a.g.e., s.8.

43- a.g.e., aynı yer.

44- Aslanapa, O., Türk Sanatı I, İstanbul, 1972, s.101.

45- Uluçam, A., Irakta Türk Mimari Eserlerinin Gelişmesi, (Basılmamış doktora tezi), Erzurum, 1983, s.141.

46- a.g.e., s.146.

47- a.g.e., s.150.

rap bulunmaktadır (şekil 12). Bu arada bu mihrapların hepsinin orijinal olduğu söylenmesi dahi bunların ekseriyetinin asıl yapıdan günümüze intikal ettiğini, hiç olmazsa yukarıda söylediğimiz Osmanlılar'ın imparatorluk sırasında tek mezhebi hâkim kılmak gayretlerinin bir neticesi olarak kendi yaptırdıkları camilerde sadece tek mihraba yer vermeleri dolayısıyla, buralardaki Osmanlı hâkimiyetinden önce yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

b) Bu çok mihraplı camiler için en ideal plân ise uzun kenarı kibleye paralel uzanan plân şemasıdır. Gerçekten de gerek Anadolu dışında, gerekse Anadolu'ya yapılmış olan çok mihraplı camilerin istisnasız hepsinin plânı, bu şekilde tanzim edilmiş bulunmaktadır. Zira bu plân şemasında hem harimin uzun kible duvarına geniş aralıklarla birkaç mihrap koymak mümkün olmakta; hem de kuzey-güney istikamette sıralanan pâyceleri birbirine bağlayan kemer gözleri, bâzen Musul'daki Hizam (1574-1577), Ömerü'l-Esved, Paşa, Ömeriye (1564) ve Ağalar Câmilerinde olduğu üzere genişçe bir açıklık bırakacak şekilde üstten örülmek⁴⁸; bâzen de halihazır Diyarbakır Ulu Câmii Hanefiler kısmında olduğu üzere fazla yüksek olmayan parmaklıklarla çevrilmek suretiyle her mezhebe âit kısmın tâyinine imkân vermektedir. Halbuki kare mekânlı ve merkezî plânlı bir câimde bu her iki teknik için de fazla uygulama şansı sözkonusu değildir. İşte bu sebeple Anadolu'nun tek mezhebinin taraftar bulduğu diğer bölgelerinde çok değişik câmi plânları denendiği halde, Anadolu'nun bu havalisinde ve Musul'da bu özellikleri dolayısıyla yatık dikdörtgen plânlı camiler yaygınlık kazanmıştır. Hatta Artuklular bile tek mezhepten cemâatin ibadetî maksadıyla yaptırdıkları Harput Ulu Câmii'ni (şekil 13), Mardin ve Silvan Ulu camilerinin aksine kibleye dik bir plân şe-

ması üzerine oturtmuşlardır.

Hariminde birden fazla mihrabın bulunduğu ve ayrı mezheplere mensup iki cemâatin aynı anda fakat ayrı mihraplar önünde ibâdet ettiği camilerin yapımının Osmanlılar'a kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten, daha doğrusu XVI. yüzyılın daha ilk çeyreğinden itibaren, Osmanlılar, bilhassa beylerbeyileri vasıtasıyla Diyarbakır'da bina ettirdikleri camilerde, -Hanefî mezhebini ikâme etmek siyasetlerinin bir neticesi olarak- sâdece bir mihraba yer vermişlerdir. Meselâ Diyarbakır'daki Fâtih Paşa (1516-1520), Ali Paşa (1534-1537), İskender Paşa (1551) (şekil 14) ve Behram Paşa (1572) camileri gibi kare mekânlı ve tek kubbeli camilerde; Melek Ahmet Paşa (1587-1591) (şekil 15), Defterdar (1594) ve Arap Şeyh (1650) gibi yatık dikdörtgen plânlı camilerin harimleri de birer mihrap ihtiva etmektedirler. Ancak, Musul'da durum biraz daha değişiktir ve harimlere üç mihrap konulması geleneği, başta Kara Ömer (1680-1682), Sultan Üveys-Hacı Cuma (1685), Ağalar (1702) ve Paşa Camileri (1755) olmak üzere, Osmanlılar'ın bu havalıyı kendi topraklarına katmalarından sonra da devam etmiştir. Şu andaki mevcut mâlûmatlar çerçevesinde biz bu durumu, Osmanlı hâkimiyetinin bu sıralarda bu havâlide fazla pekişmemiş olmasına⁴⁹ ve bu suretle de mezhep birliğinin gerçekleşmeyeşine bağlamak temâyülündeyiz. Ancak, Rabia Hatun (1766), Bekir Efendi (1779) ve Nûman Paşa (1797-1798) câmii gibi bu tarihten sonra yapılan Musul camilerinde de tek mihrap bulunmaktadır⁵⁰.

Eğer Osmanlılar da, Şâfiî mezhebine mütemayil Artukoğulları gibi Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da yaptırdıkları camilerde, iki-üç mezhebin ibadetini nazarı dikkate alarak plânlaya-

48- Uluçam, A., a.g.e., s.308.309.

49- Derkot, B., Musul, İslam Ansiklopedisi, c.8, İstanbul, 19, s.764.

50- Uluçam, A., a.g.e., s.150.

çak olsalardı, yine Diyarbakır ve Silvan Ulu Câmilerinin plânlarını devam ettirmek mecburiyetinde kalacaklar ve neticede Diyarbakır Ali Paşa (şekil 16) ve Behram Paşa v.s. câmileri gibi toplu mekân anlayışıyla yapılmış mâbetler mevcut olmayacaktı. Nitekim, Güney Doğu Anadolu'daki bu çok mihraplı câmilerin hiçbirisi toplu mekân anlayışıyla yapılmamış, bu sebeple de Artuklular'ın elinde daha 1157 tarihli Silvan Ulu Câmi'i'nde 13.50 m. çapına erişen kubbe mimârîsi, bu menfi faktör yüzünden gelişmeden öylece kalmıştır. Halbuki Batı-Anadolu'daki câmilerde, değişik harim plânları deneyebilmek imkânı dolayısıyla, kubbe mimarisini devamlı bir gelişme göstererek İstanbul ve Edirne'deki Selâtin câmilerinde doruk noktasına erişebilmiştir.

c) Osmanlılar'ın, resmî mezhebi olan Hanefîliği yaygınlaştırmak isterken, diğer mezheplerin ibâdet yerlerini de ihmal etmedikleri ve Şâfiîler için, Hanefî câmilerinin yanında ayrı mescitler inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu mescitler, genellikle Hanefîlerinki ile aynı avluda bulunmaktadır. Bu, düzende yapılmış

câmilere en güzel örnek olarak, asıl hariminde tek mihrap bulunan Diyarbakır Fatih⁵¹ ve Ali Paşa⁵² camilerini gösterebiliriz (şekil 17, resim 3). Ayrıca Diyarbakır ve Mardin Ulu Câmi'lerinde olduğu üzere⁵³ bâzen asıl hariminde iki ayrı mezhebin birlikte ibadet ettiği câmilerde, yine Osmanlıların mezhep siyaseti sebebiyle avlunun kuzeyine başka bir Şâfiîler kısmı yapılmıştır⁵⁴.

d) Osmanlılar devrinde yapılan bütün bu müstakil Şâfiîler kısmında göze çarpan en önemli özellik, bunların hepsinin de, devrin toplu mekân anlayışının ve kubbe geleneğinin hilâfına, eski geleneği devam ettirir mâhiyette dikdörtgen plânlı ve düz damlı veya çatıyla örtülü oluşudur (Resim 3, Şekil 17).

e) Aslında her mezhep imamının, kendisine uyan cemâate namaz kıldırması maksadıyla yapılmış olan bu mihraplar, Akkoyunlu eseri olduğu tahmin edilen Urfa'daki Sultan Hasan Câmi'i'nde⁵⁵ olduğu üzere bâzen asıl fonksiyonundan ziyâde sırf kible duvarına hareketlilik kazandıracak mâhiyettedir. Keza aynı durum,

51- Sözen, M., Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971, s.93.

52- Aynı eser, s.77.92.

53- Aynı eser, s.33.; Altun, A., Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s.68.

54- Mardin Ulu Câmi'i'n Şâfiîler kısmının kapsı üzerindeki kitabe, her ne kadar, 1178 (1764-1765) veya 1278 (1861-1862) tarihi gibi geç bir devri işaret ediyorsa da Osmanlıların mezhep siyasetlerini diklate alarak burasının da Diyarbakır Ulu Câmi'i'nin 1528 tarihli Şâfiîler kısmı gibi (Bk.Sözen, a.g.e., s.73), buradaki Osmanlı hâkimiyetinden hemen sonra yapıldığına ve bu kitabenin sonraki bir tamir esnasında konulduğuna hükmedebiliriz. Böyle bir faraziye, asıl harimdeki Şâfiîler kısmından hâriç, kuzeyde müstakil ikinci bir Şâfiîler kısmının bulunmasının lüzumsuz ve mantıksız olacağı düşüncesine de uygundur.

Keza, harimin kible duvarında üç mihrabı bulunan Erzurum Ulu Câmi'i'nin 100-200 m.kadar kuzey-doğusunda yer alan ve çeşmesinin üzerindeki kitabesinden 964 (1556) yılında yapıldığı anlaşılan ve 1974 senesine kadar mihrab ve minberi bulunmayan Şâfiîler Câmi'i de yine aynı anlayışın mahsulü olmalıdır. Eserin Diyarbakır ve Mardin Ulu Câmilerinin Şâfiîler kısmı gibi avlunun bir kenarında yapılmamasının sebebi ise, herhalde yer darlığıdır.

Birden fazla mihrabı bulunan diğer bir câmi de İstanbul Unkapanı'ndaki Üç Mihraplı Câmi'i'dir (Bk.E.II.Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, İstanbul, 1973, s.511). Plân ve kesitinden anlaşılacağı gibi, doğudaki kısmı, şimdiki haliyle içten düz, dıştan çatı ile örtülü bulunmaktadır (şekil 18.19). Kanaatimizce, doğudaki kısım Hanefîlere, batıdaki mekân ise Şâfiî ve başka bir mezhep mensuplarına tahsis ediliyordu. Zirâ, Musul câmilerinde v.s. olduğu üzere, çok mihraplı câmilerde uygulama bu şekildedir. Ayrıca Diyarbakır'daki birçok câmilerde ana mekânın Hanefîlere, Muahhar devirde yapılan mekânların ise öbür mezhebe tahsis edilmiş olması, böyle bir görüşe kuvvet kazandırmaktadır. Keza, İstanbul'daki bu üç mihraplı câmiin batı kısmının düz örtülü oluşuyla, Diyarbakır, Mardin ve Erzurum'daki Şâfiîler mescitlerinin düz örtülü olarak yapılması arasında da bir benzerlik bulunmaktadır.

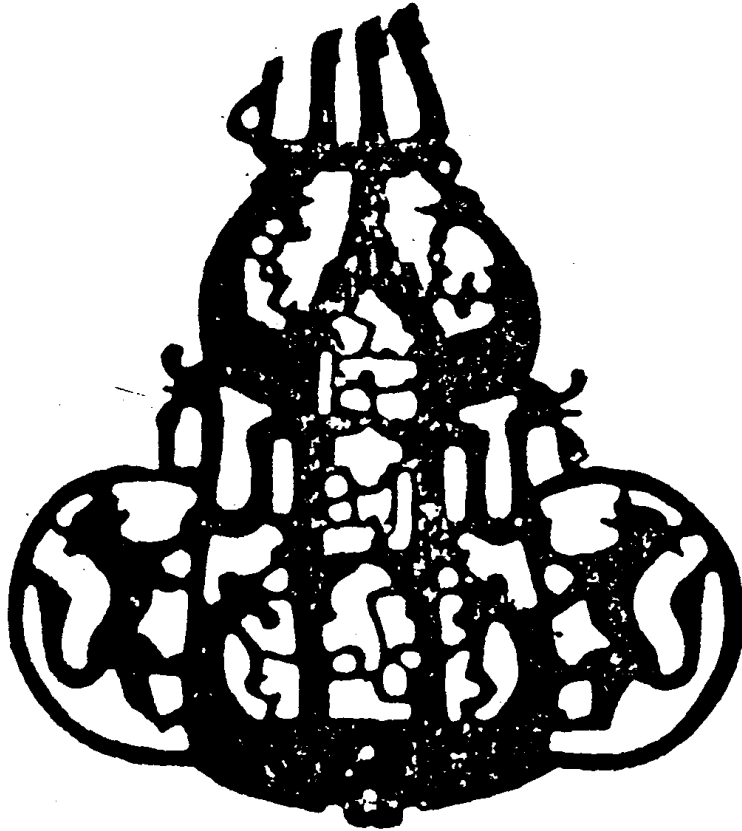
55- Sözen, M., Anadolu'daki Akkoyunlu Mimârîsi, İstanbul, 1981, s.56.

diğer bir dört mihraplı câmi olan Silvan Ulu Câmii için de geçerlidir. Çünkü bu câmilerin bulunduğu Anadolu şehirlerinde, Hanefî ve Şâfiî mezhebi haricinde kalan diğer iki mezhebin, yâni Hanbelî ve Malikî mezheplerinin yayıldığına dâir bir bilgiye tesadüf etmemekteyiz. Bu konuda akla gelebilecek diğer bir ihtimâl de bunların, ehli sünnet akidesine bağlı mezhep sayısının dört olduğunu vurgulamak için yapılmış olmasıdır.

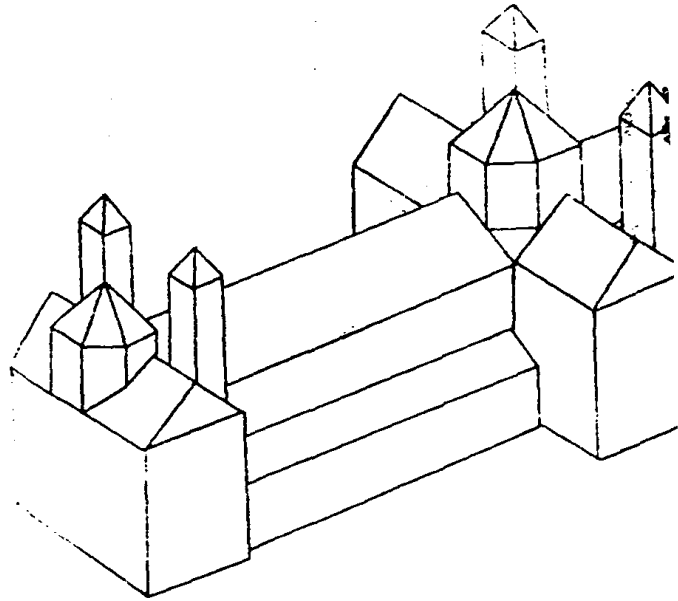
Câmi harimlerinde mihrap sayısını etkileyen diğer bir fikhî mesele de câmiin asıl mihrabında her vakit için sâdece bir defa imamlık yapılabileceği hususudur⁵⁶. Yine aynı anlayışa göre, mescidîn (câmiin) mihrabından başka bir tarafında mahdut sayıdaki kimselerin tekrar cemâatle namaz kılmaları mekrûh değildir. İşte

bu fikhî anlayış sebebiyledir ki, camilere her mezhep için ayrı bir mihrap konulabilmesi yanında, daha sonra gelen kimselerin bir imamın arkasında cemâatle namaz kılabilmeleri maksadıyla, harimin pâyelerine de mihrâbiye yapılabilmektedir. Buna en güzel örnek ise Erzurum Kale Mescidi'nin ve Ulu Câmii'nin pâyelerinde bulunan birer sâde mihrâbiyedir⁵⁷. (Resim 4,5). Aynı maksatla yapılmış mihrâbiyeler, Anadolu'nun diğer câmilerinde de mevcut olmaktadır.

Netice olarak, İslâmın derûnî meseleleriyle iştiğal eden tarikatlar, bilhassa süsleme ve küçük el san'atları sahasında İslâm san'atına bazı yorumlar kazandırırken, bâzı fikhî meselerle mezhepler de câmi mîmârisine başta mekân anlayışına ve mekân gelişmesi olmak üzere birkaç hususta tesir etmiştir.

Resim 2: Seyyidgâzi'de aslanlı ve ejderli bir alem
(B. Karamağaralı)

Şekil 1: Spire Katedrali (Babelon)

56- Bilmen, Ö.N., Büyük İslâm İlmihali, İstanbul, (tarihsiz), s.242, paragraf 500.

57- Bu çeşit mihrâbiyelerin, ilk bakışta pâyelerin hafifletilmesi maksadıyla yapıldığı düşünülebilirse de, Erzurum Kale Mescidi'nde ve Ulu Câmii'nde olduğu üzere, bunların sadece birer pâyede bulunması, böyle bir ihtimali bertaraf etmektedir.

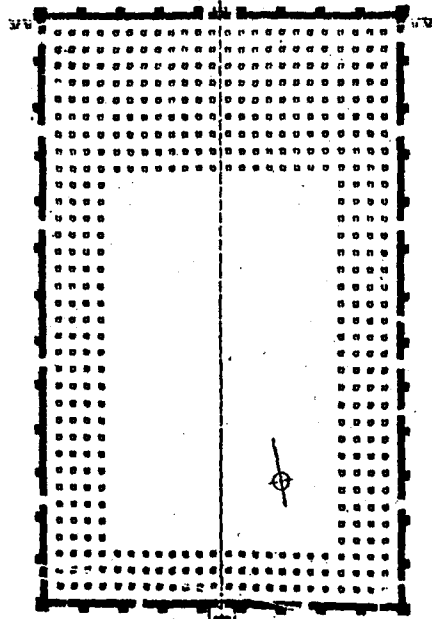

FIG. 1 - TYPE D'ÉGLISE ROMANE.
Saint-Jacques-de-Compostelle (d'après K. J. Conant).

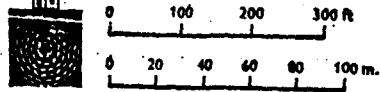

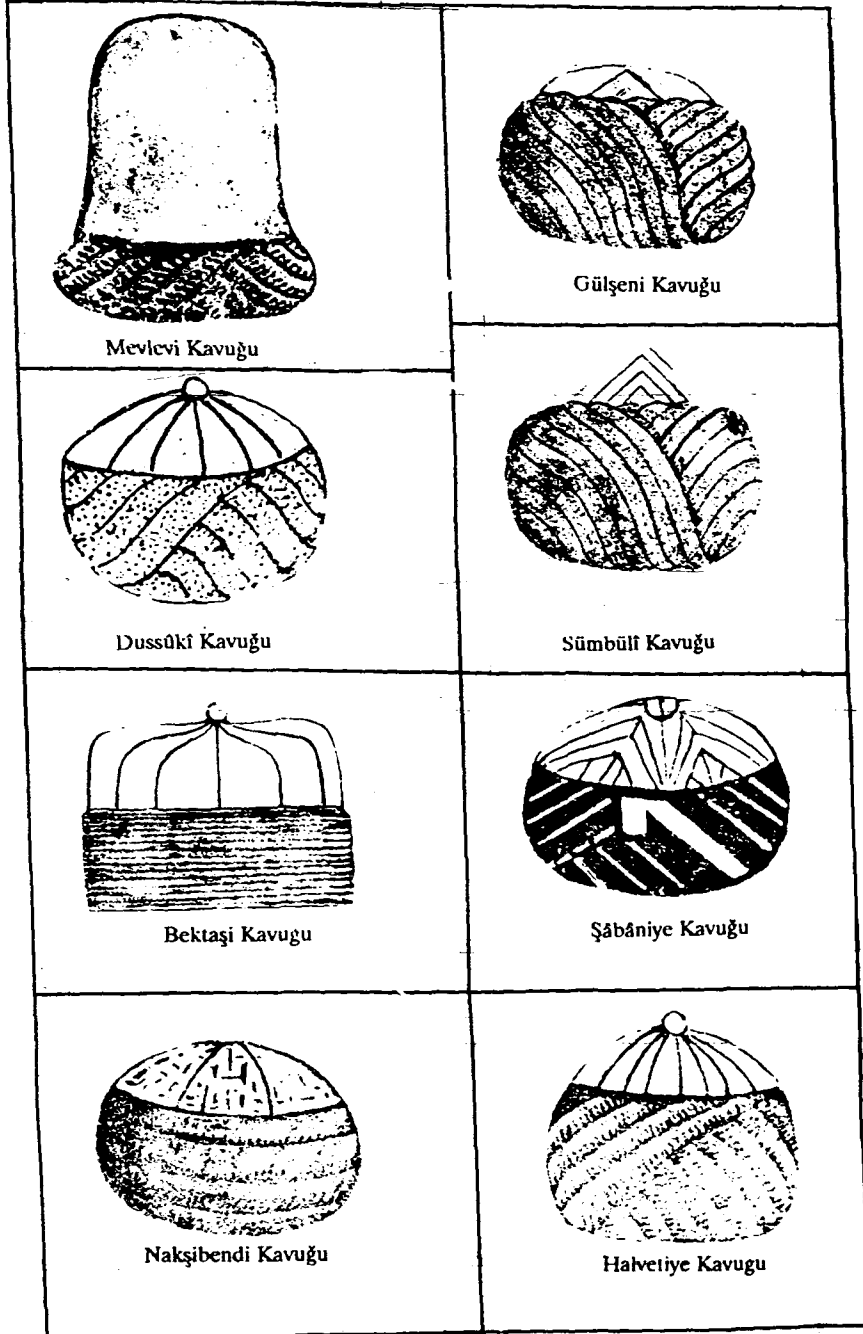
Şekil 3: Hanefiye (Lane).

Şekil 2: St. Jacquez de Compostelle Katedrali
(Babelon).

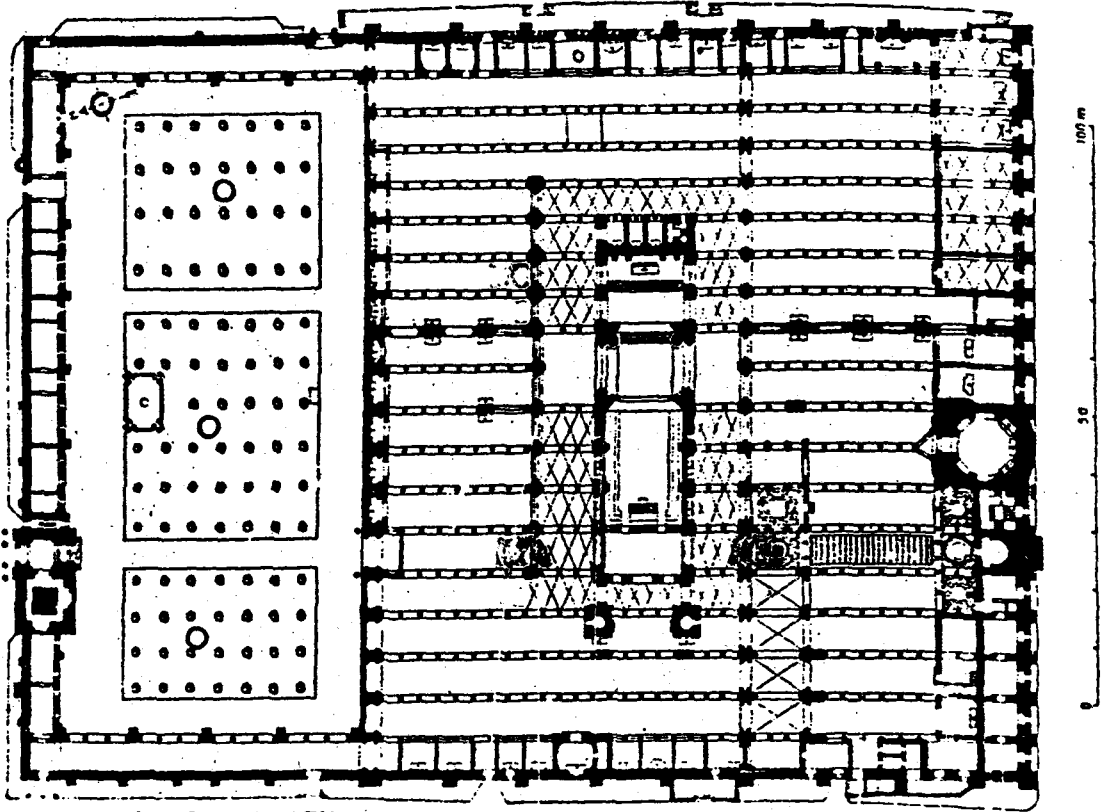

Şekil 4: Samerra Camii Kebir'in
Plânu (Creswell)

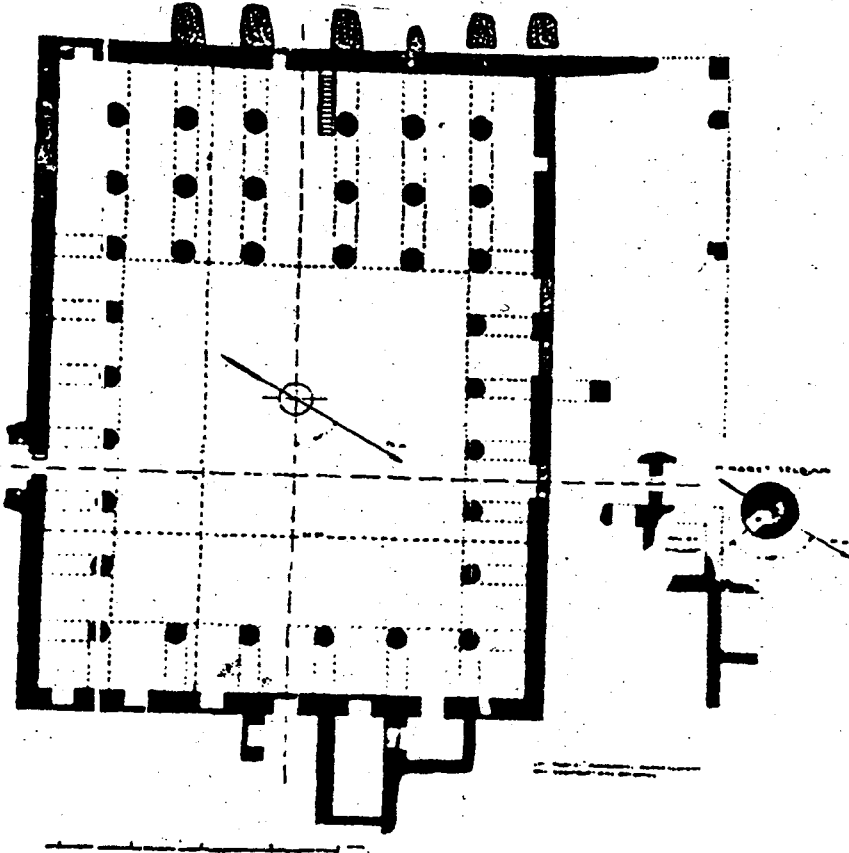

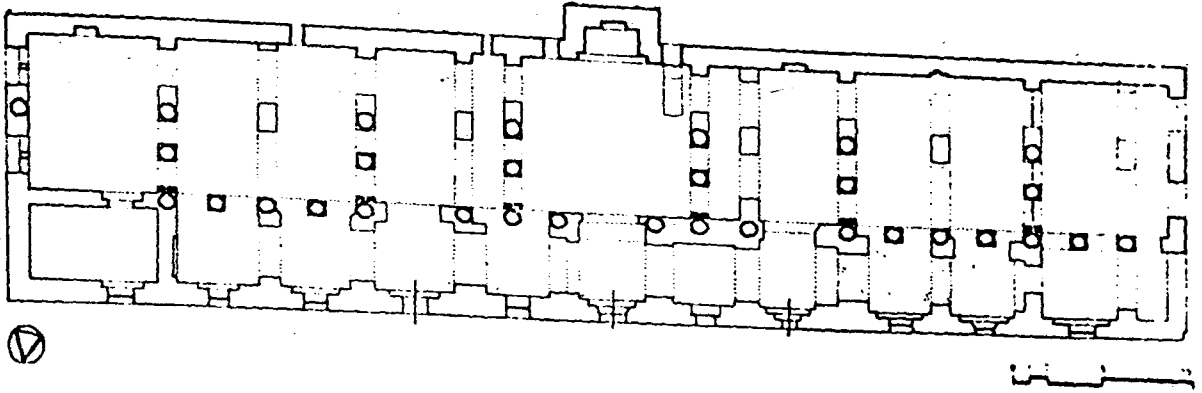
Resim 1: Çeşitli tarikatlara ait serpuştar(Kumbasar)

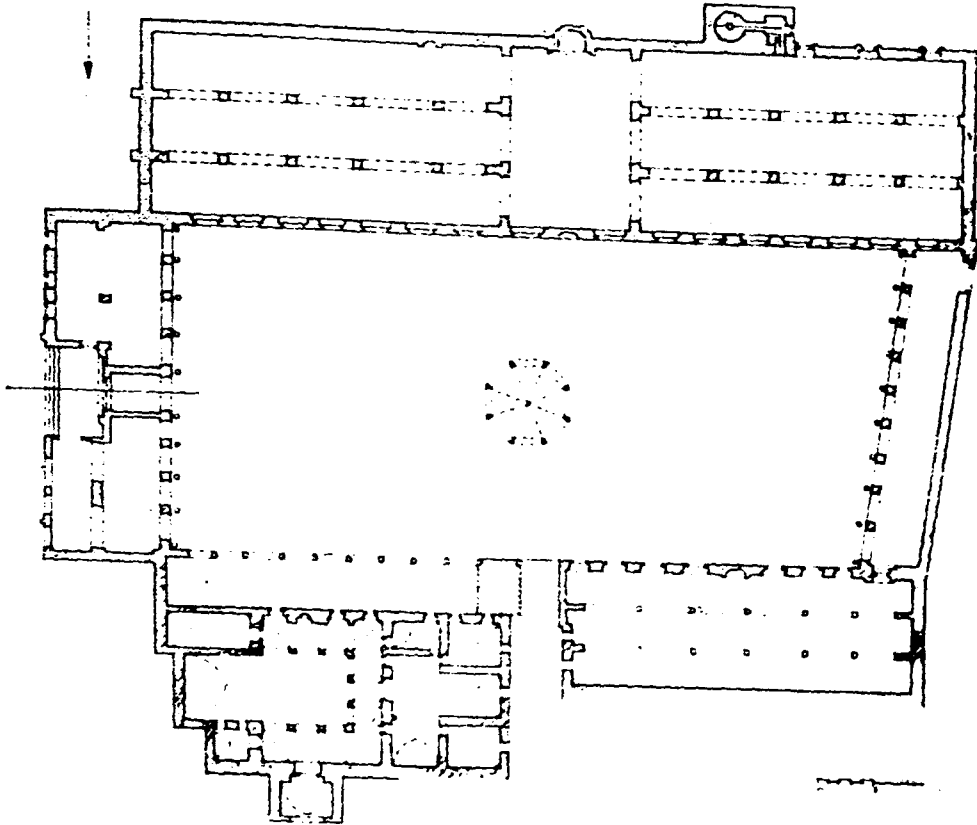
Şekil 5: Kurtuba Ulu Câmii Plânu

Şekil 6: Damgan Târhâne Camii plânu (Creswell)

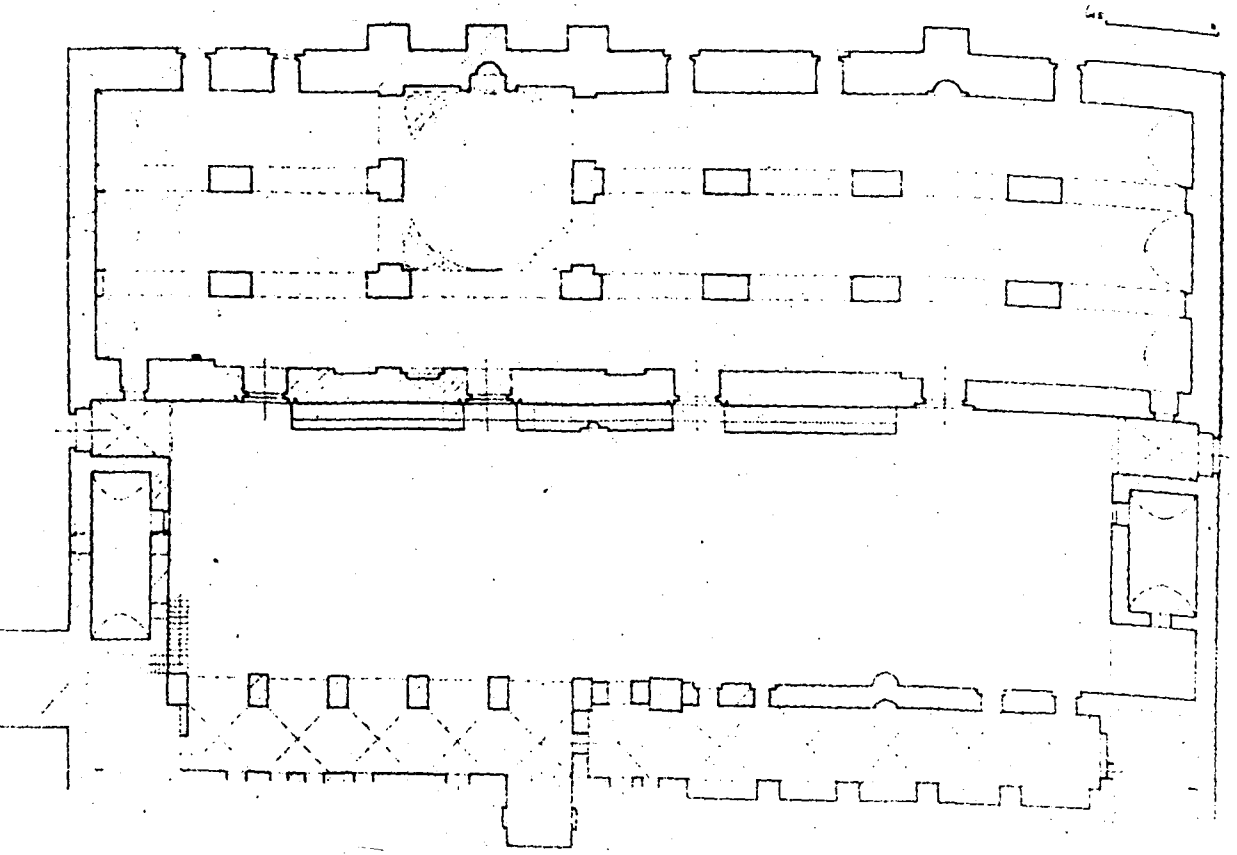

Şekil 7: Musul Ulu Câmii Plânı (Sözen)

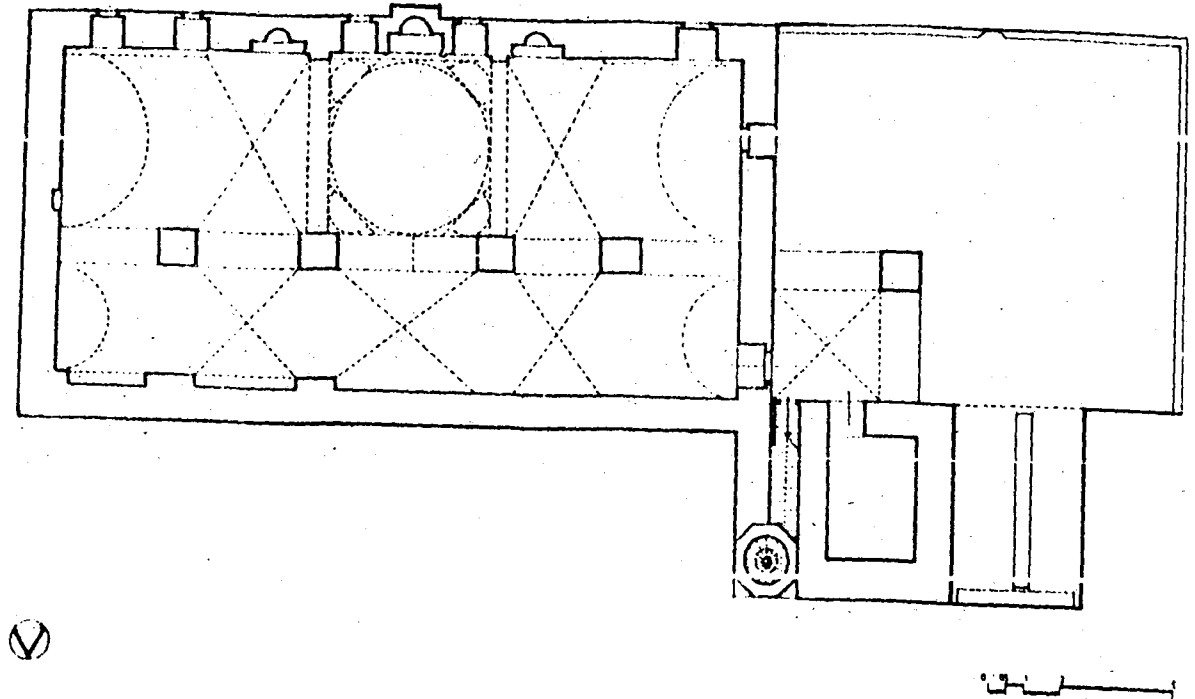

Şekil 8: Diyarbakır Ulu Câmii plânı (Akok)

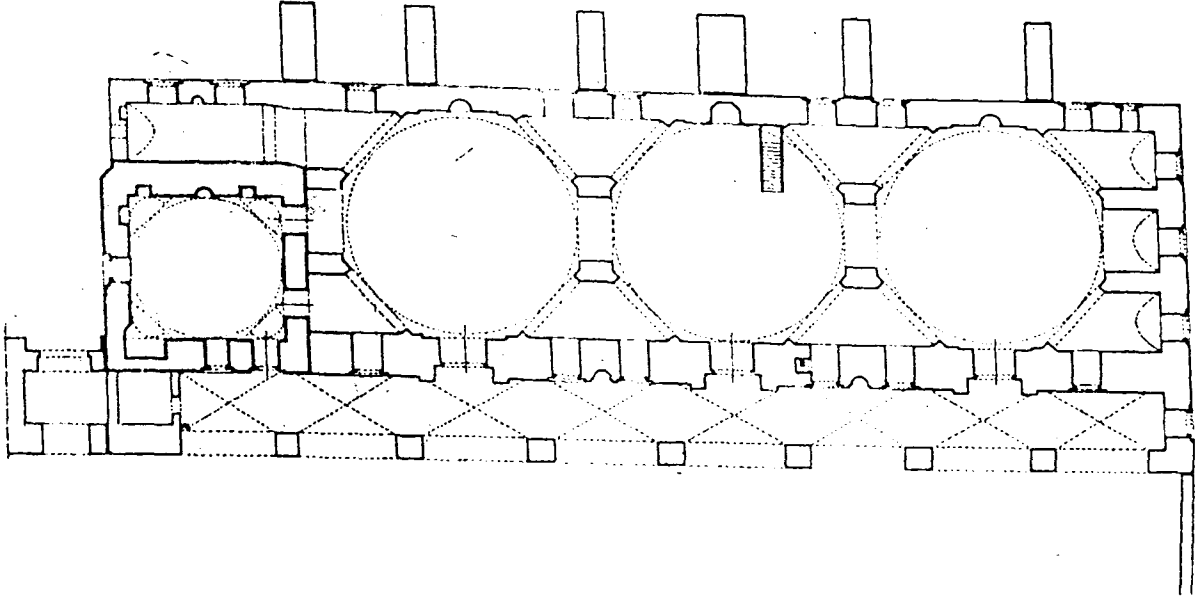

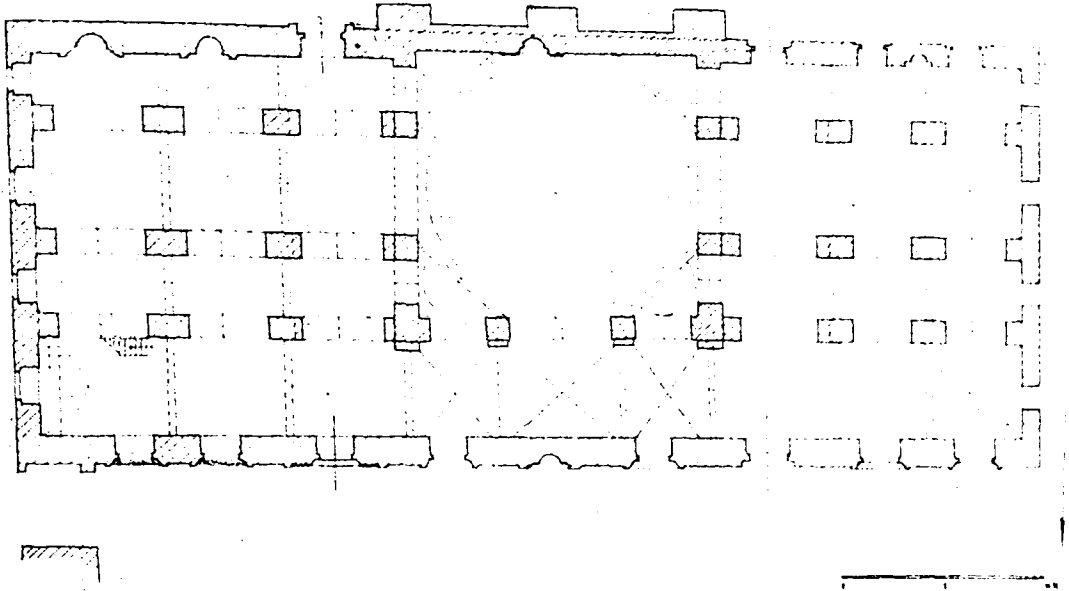
Şekil 9: Mardin Ulu Câmii plâhı (Alun)

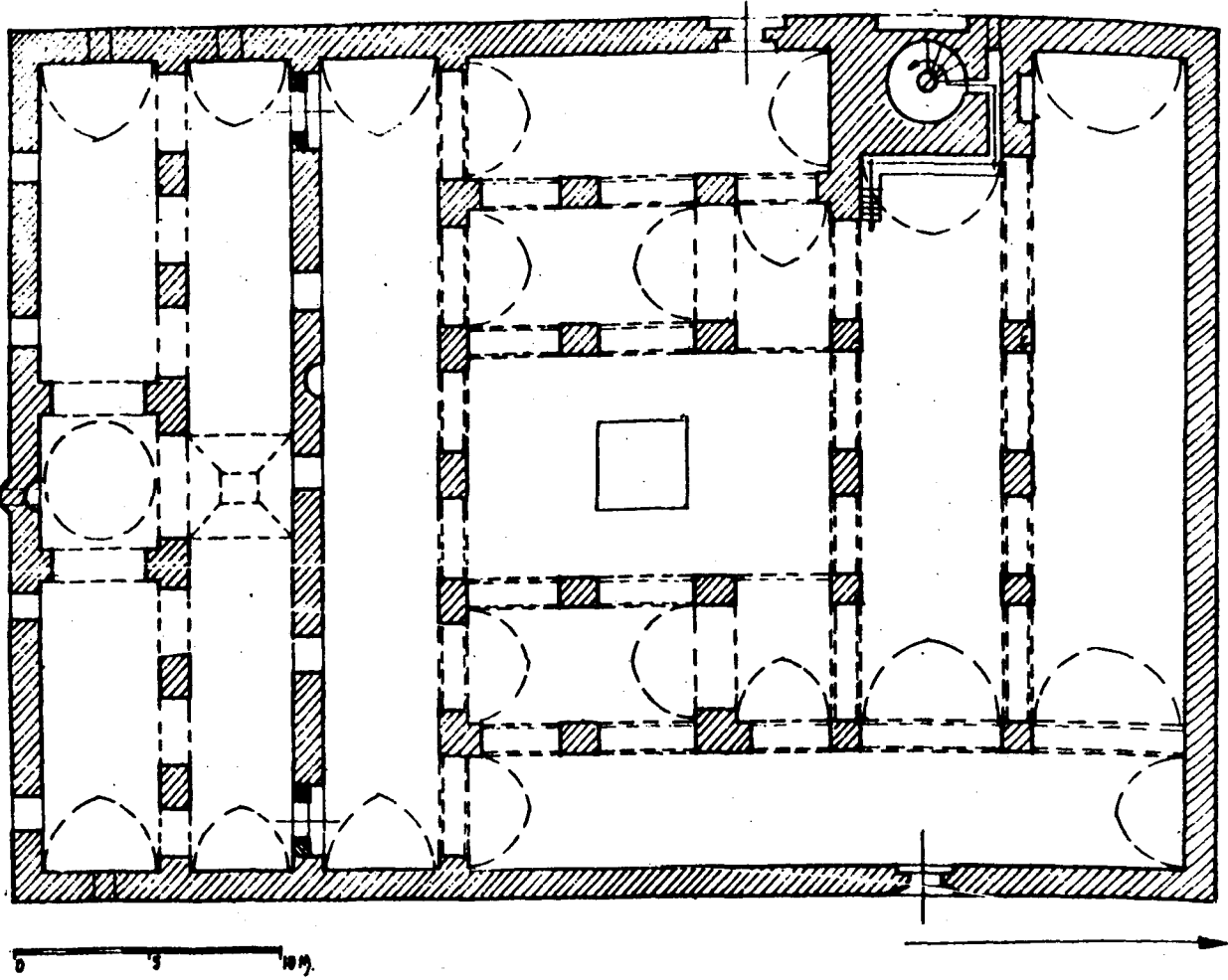
Şekil 10: Mardin Reyhaniye Câmii plâhı

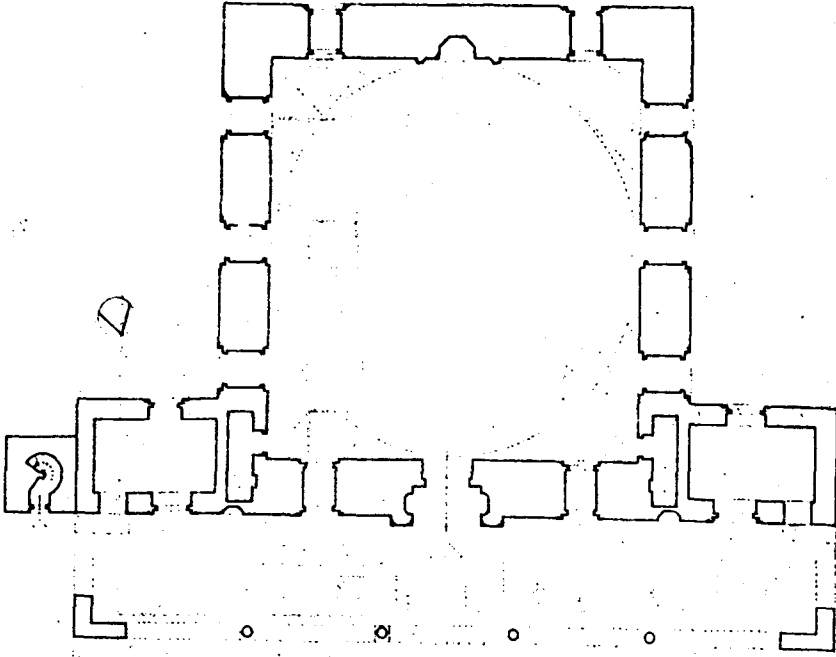
Şekil 11: Urfa Sultan Hasan Câmii plânı (Sözen)

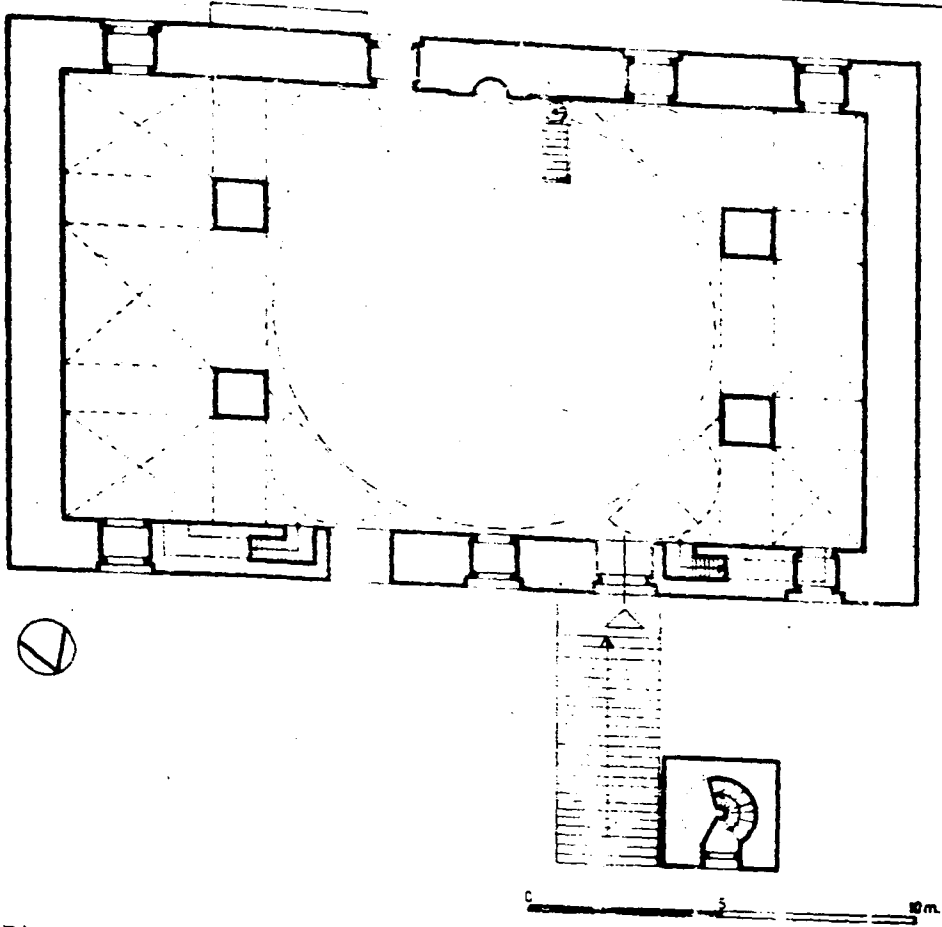
Şekil 12: Silvan Ulu Câmii plânı(Altun)

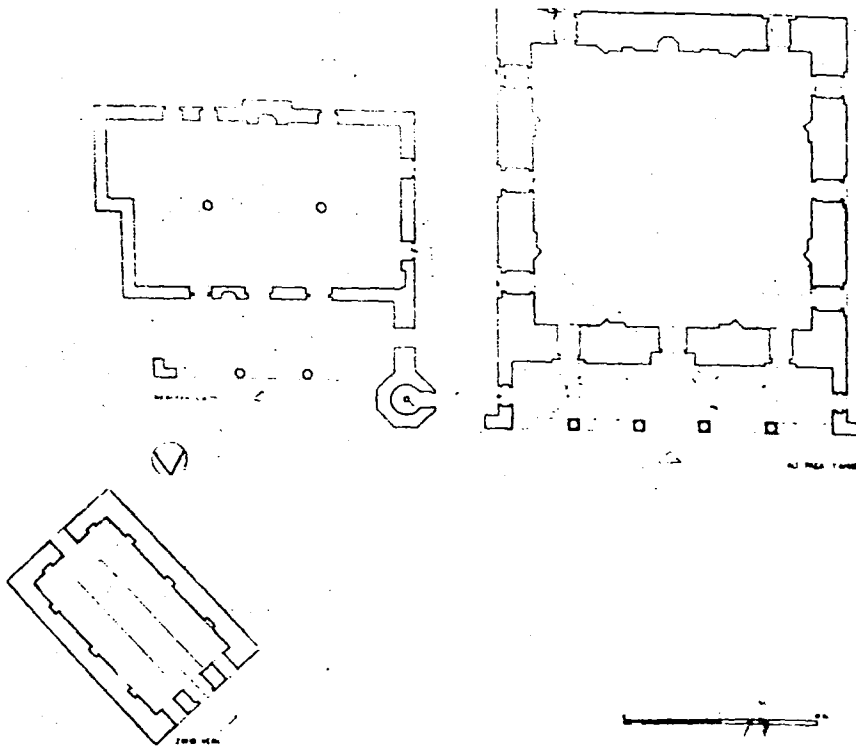
Şekil 13: Harput Ulu Camii Plânı (Altun)

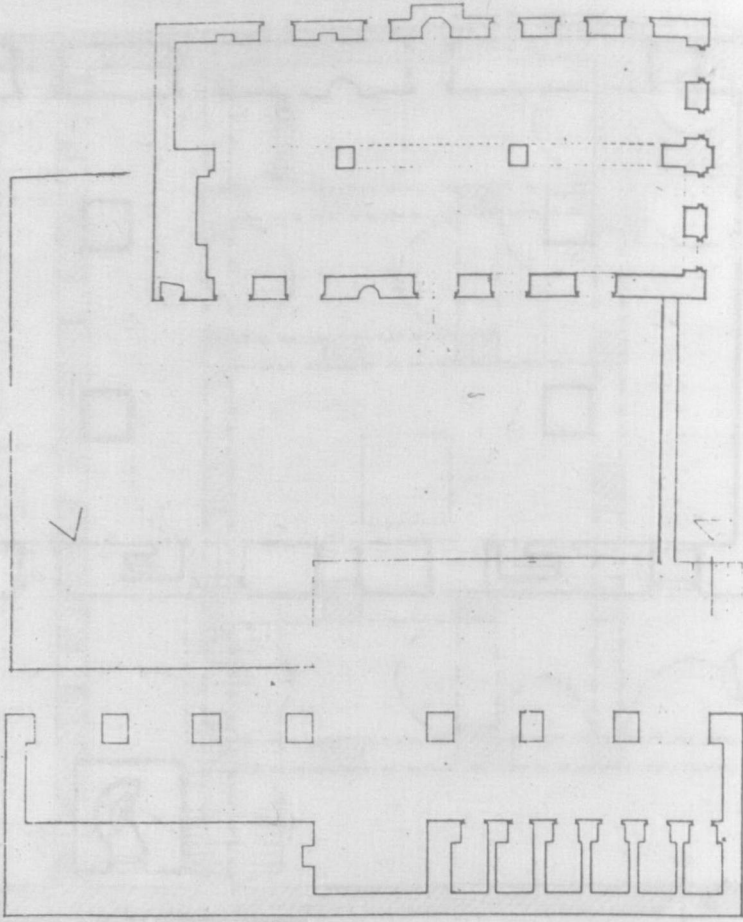
Şekil 14: Diyarbakır İskender Paşa Câmii plânı (Sözen).

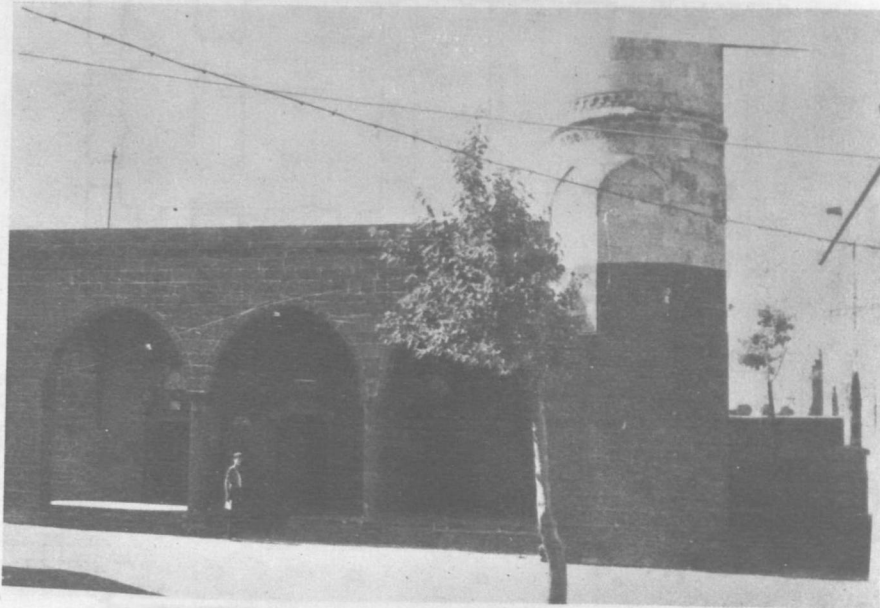
Şekil 15: Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Câmii Plânı (Sözen)

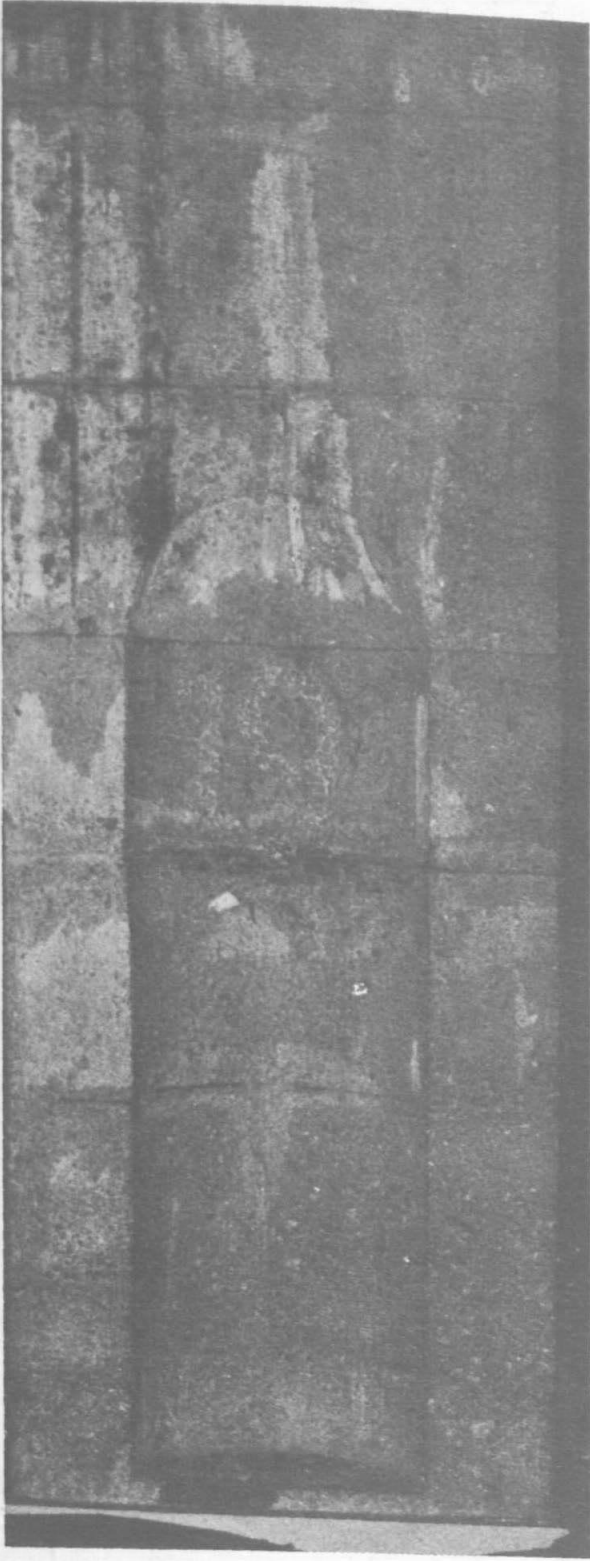
Şekil 16: Diyarbakır Ali Paşa Câmii plânı (Sözen)

Şekil 17: Diyarbakır Fâtih Paşa Câmii Şâfîler Kısım plânı (Sözen)

Resim 3- Diyarbakır Ali Paşa Camii'nin Şâfîler kısmı

Resim 5: Erzurum Ulu Câmii'nin pâyesindeki mihrâbiye.

Resim 4: Erzurum Kale Mescidi'nin pavesindeki mihrâbiye

BİZANS DUVAR TEKNIĞİNDE TEKTONİK VE ESTETİK ÇÖZÜMLER

Prof. Dr. S. Yıldız ÖTÜKEN

Bizans mimarisiyle ilgili araştırmalarda yapı malzemesi ve duvar tekniği genel değerlendirmelerde önemli bir veridir. Duvar dokusu malzemesinin ölçü ve kimyasal analiziyle incelenmekte, bunun yanısıra teknik kalitesi ve estetik görünümüyle mimari üslû bun ayrılmaz bir parçası kabul edilmektedir¹. Cephe düzenlemelerinde pencere, niş, kör kemer ve diğer öğeler, kullanılan malzeme ve uygulanan teknikle görsel bir bütünlük oluşturur. Mimari gelişim içinde tektonik ve estetik kaygı değişik çözümlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu çalışmamızda, bilhassa 11. ve 12. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu sınırları içinde yaygınlaşan "gizli hatıl tekniği" ve "derz üzerindeki çizgileri" konu alırken, değişik çözümleri tanıtmayı ve nedenlerini tartışmayı amaçladık.

Gizli hatıl tekniği

Bizans mimarisinde uygulanan bu teknikte cephede belirgin iki hatıl arasındaki geniş harç tabakasına, dıştan görünmeyecek şekilde bir "gizli hatıl" yerleştirilir. Bu hatıl genelde tuğla, bazı örneklerde kırık tuğla, kiremit veya tuğla parçacıkları, ender de olsa bazen taş levhalarla örülür².

Gizli hatıl tekniğiyle ilgili geniş bir değerlendirmemizi 1974 de yayınlanan doktora tezimizde sunmuştuğ³. Metinde ilgili araştırmalar tanıtılmış ve bilinen 42 örneği kapsayan bir liste verilmiştir⁴. Tesbitlerimize göre gizli hatıl tekniği almasıık veya tuğla duvarlarda 11. yüzyılın birinci yarısından 13.yüzyılın ikinci yarısına kadar uygulanmıştır. En yoğun örnekler 11.-12.yüzyıllarda İstanbul ve etkisindeki sanat

- 1 - Duvar tekniğiyle ilgili yeni araştırma metodlarına bir örnek için bkz. B. Aran, A new evaluation of byzantine brickwork, based on the method of discriminant analysis. XVI. Int. Byz. kongress. Akten I/Beiheft, Wien 1981. 1.1.
- 2 - Bütün tuğla içeren bir örnek için bkz. İstanbul Pantokrator, kırık tuğla için bkz. Kudüs Golgotha, C.Mango, The date of the narthex mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea DOP 13(1959), 245-53, bil. 250, dipnot 58, res.7; taş için bkz. Selânik Acheiropoitos-sarıç, P. Vocotopoulos, The concealed course technique: further examples and few remarks JOB 28(1979), 247-60, bil.255, res.19.
- 3 - Bkz. Y. Ötüken, İsa kapı mescidi und medresesi in İstanbul, Bonn 1979, 1 105-17, 301-6.
- 4 - Ötüken, a.g.e.(dipnot 3), bil.115-17. Liste 45 yapıyı kapsar, ancak üç yapı yayınlarda belirtilmesine rağmen, yerinde yaptığımız incelemelere göre bu tekniğin uygulamaları değildir: Akhisar Çanlı kilise, İznik II. Tryphonos ve Koimesis. Koimesis'te bu tekniğin varolmadığını ayrıca U. Peschlow, Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik, IstMit 22(1972), 145-82, bil.164-65 ve 185 da belirtir.

alanlarındadır. Teknik bazı yapılarda düzensiz (İstanbul İsa Kapı mescidi), bazılarında cephenin bir bölümünde(Sakızada Panagia Sikelia), birçoğunda örtü sisteminde (Bobosevo H. Theodoros), birkaç örnekte ise tüm yapıda(Ferecik Kosmosoteira) uygulanmıştır. Bu farklılıklar estetik, tektonik ve ekonomik nedenlere bağlanabilir.

1974'den sonra günümüze kadar yayınlanan araştırmalarda bu sonuçlar kısmen tekrarlanmış ve tasvir edilmiştir⁵. 1979 da P.L.Vocotopoulos gizli hatıl tekniğini konu alan makalesiyle, başta Yunanistan'da olmak üzere, 19 yeni örnek tanıtmıştır⁶. Araştırmacı Selânik'teki Acheiropoitos kilisesi sarnıcında ve Vatopedi'deki Kolitsou kulesinde harç içinde taş levhaların gizlendiğini dikkate alarak, birçok yayında benimsenen "gizli tuğla tekniği" terimi yerine "gizli hatıl tekniği" terimini tercih ettiğini belir-

tir⁷. Bu örneklerle burada Trakya bölgesindeki Pınarhisar kalesinin iki yuvarlak burcunu eklemek isteriz⁸.

H. Buchwald 1979 da "Laskaris mimarisini" ele aldığı makalesinde Bafa (Latmos) bölgesindeki Kahveasar 8 no.lu kilise ve Eğridere'deki kilisenin ek yapısında harç içinde kırık tuğlaların kullanıldığına işaret ederek, bu teknik çeşitlemeyi "brick filled mortar joints"(tuğla ile doldurulmuş harç tabakaları) şeklinde tanımlar⁹.

1974'den günümüze kadar yayınlanan yapı monografileri, belli bir bölgenin mimari eserlerini veya doğrudan duvar tekniğini konu alan incelemelerle gizli hatıl tekniği içeren 42 yapıya 40 yeni örnek eklenmiştir¹⁰. 1987 Temmuzunda yaptığımız bir Trakya gezisinde Midye surlarının ikinci döneminin, ayrıca Altınyazı(Harala) surlarında iki burcun bu teknikte inşa edildiği-

5 - Bkz. S.Sinos. Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera(Vira), München 1985, bil.90. 233-35.

6 - Bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), bil.249-58. Katalog 21 yapıyı kapsamakta, ayrıca dipnotlarda 5 yapı daha kısaca tanıtılmaktadır. Araştırmacının 1974 de yayınlanan doktora tezimizde yer alan bazı örnekleri ilk tesbit olarak göstermesi dikkatimizi çeker; bu konuyla ilgili eleştiri için bkz. H.Hallenleben, Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri(Selymbria)-Eine Achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels, Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, F.W. Deichmann gewidmet, Teil 1, Bonn 1986.35-46, bil.42 not 31.

7 - Bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), 255, not 2.

8 - Yunanistan'daki örnekler için bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), 255, res.19 ve 258. Pınarhisar için bkz. S.Eyice, Trakya'da Bizans dönemine ait eserler, Belleten 33(1969), 325-58, bil.374, res.56 a.

9 - Bkz. H.Buchwald, Laskarid Architecture, JÖB 28(1979), 261-96, bil.271-72. (Kahveasar 8 no.), 274(Eğridere), ayrıca 284-85 ve res.26-27.

10 - Yeni eklenen 40 yapı için bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2); Selânik Panagia Chalkon, H.Sophia, Acheiropoitos sarnığı, Ohri H.Sophia, Enez Fatih camii, Yenimahalledeki kilise, Chortiafis Metamorphosis, Aiani Koimesis, Elaion H.Nikolaos, Athanati Panagia Viliika, Keria H. Ioannes, Pantanassa H.Pantanassa, Sakızada Pyrhi H.Apostolos, Chalkios Ioannes Prodrinos, Nea Mone H.Lukas şapeli, İstanbul Lips güney kilise, Eksonarthex, Molyvdokepastos Koimesis, Melitinis H.Georgios, Didymoteichon H.Aikatherina ve H.Athanasios k.indeki kilise kalıntısı, Pythion Kale, Anastasiopolis Kale, Athos Vatopedi Kolitsou kulesi. Ayrıca bkz. T.F. Mathews, The byzantine churches of İstanbul, Pennsylvania 1976, 313; İstanbul Şeyh Murat mescidi; U.Peschlow, Die Irenenkirche in İstanbul, Tübingen 1977; İstanbul H.Eirene güneydeki 5,6,7,9 no.lu mekânlar, 147, 150-53; R.Ousterhout, The byzantine church at Enez: Problems in the twelfth-century architecture, JÖB 35(1985), 261-80, bil.268; İstanbul Yuşa tepesi H.Pantaleimon; H.Schaefer, Architekturstorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert, IstMitt 23/24(1973/74), 197-224, bil.204,209-10; Kiev İki Saray; Buchwald, a.g.e. (dipnot 9); Bafa Kahveasar 8 no.lu kilise, Eğridere kilisesi ek yapı; P. Vocotopoulos, The role of the Constantinopolitan architecture during the middle and late byzantine period, XVI. Int. Byz. kongress, Akten I/2, Wien 1981, 551-73, bil.556-57; Athos Espigmenau manastırı yakınındaki kilise, Xenophon man. eski Katholikon, Pantokrator man. kulesi; A. Pasadaios, Ho en Chalke, Mone Panagias Kamariotissas, Archaologike Ephemeris (1971), 1-55; İstanbul Heybeliada P.Kamariotissa; C.Foss, The defenses of Asia Minor against the Turks, GOR 27/2-3 (1982), 145-205, bil. 160-61; Ulubat surları; Hallenleben, a.g.e.(dipnot 6), 45-43; Silivri H.Spyridon; Eyice, a.g.e.(dipnot 8); Pınarhisar Kalesi; M.İ.Tunay, Türkiye'de Bizans mimarisinde taş ve tuğla duvar tekniklerine göre tarihlendirme, İstanbul 1984(Yayınlanmamış Dr. tezi), 184,262; Vize kalesindeki yuvarlak burçlar, İstanbul Tektür sarayı güney duvarı.

ni tesbit ettik¹¹.

Makalemizle sunulan listedeki 84 yapı (Bkz. Liste 1), gizli hatıl tekniğinin çeşitlemeleri ve özellikleri nedeniyle bir kez daha incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Yapıların coğrafi dağılımında İstanbul ve çevresi (Bitinya bölgesi) 27 örnekle başta gelmektedir. Başkent kökenli olduğu araştırmacılarca kabul edilen teknik, Rusya'da Kiev ve başkent etkisindeki diğer merkezlerde bilhassa 11. ve 12 yüzyıllarda yaygınlaşmıştır (16 örnek)¹². Trakya bölgesi başkent etkisini en yoğun bir şekilde belgeler (12 örnek). Duvar tekniği geleneğinde aynı ilişkileri yansıtan diğer merkezler Güney Makedonya (8 örnek), Sakızada (5 örnek), Epirus ve Bafa'dır (2 şer örnek)¹³. Tesalya ve Peloponez'de uygulamaların azlığı, Vocotopoulos'a göre "çerçevesiz tekniğin" (veya kasetleme tekniğinin) bu bölgelerde benimsenmesinden kaynaklanmaktadır¹⁴. Ancak Pınarhisar kalesinde her iki tekniğin birlikte kullanılması, kanımızca bu görüşün yanlışlığını kanıtlar.

Gizli hatıl tekniğinin temsilcileri 10.yüzyıl sonlarından 14.yüzyıl sonlarına kadar uzanan geniş bir zaman süreci içinde inşa edilmiş yapılarıdır. Eski yayınlarda 11.-12.yüzyıl mimarisinin tipik bir özelliği olarak değerlendirilen bu tekniğin, bugünkü araştırma düzeyine göre bilhassa 13. ve 14. yüzyıllarda yaygın bir şekilde uyu-

landığını biliyoruz. Yeni verilerin ışığında eski tarihlendirmelerin gözden geçirilmesi ve kısmen de olsa düzeltilmesi elzemdir¹⁵.

Son araştırmalarda tanıtılan yapılar, 1974 de sunduğumuz değerlendirmelerimizin doğruluğunu gösterir. Gizli hatıl tekniği yapının bütününde (Enez Fatih ve Yenimahalle, Chortiatıs, Vatopedi, Midye Pınarhisar); estetik nedenlerle cephelerin belirli bölümlerinde (Athanati); tektonik nedenlerle kemer (Molydoskepastos, Chortiatıs, Melitinis, Aiani, Ohri, Keria, Athanati), tonoz (Chios H. Lukas), kubbe (Pyrgi, Chortiatıs) ve nişlerde (İstanbul H. Eirene); ekonomik nedenlerle onarımlarda (Selânik H. Sophia) veya geç dönem yapılarında (Didimotika H. Aikatherina ve Kilise kalıntısı) karşımıza çıkar. Estetik kaygu geniş derzlerin beyaz ve tuğlaların kırmızıya boyandığı (Chalkios, Keria, Chortiatıs, Aiani, Keria) veya tuğla hatılların bir bezeme niteliğinde bu teknikle örüldüğü örneklerde (Pythion, Elaiion) belirginleşir. Cephelerde renk ve bezemenin önem kazandığı Palaiologoslar döneminde gizli hatıl tekniği doğal olarak yaygınlaşmıştır. Bu teknikle ilgili yeni bir kavram H. Buchwald'ın 1979 da yayınladığı makalesinde karşımıza çıkar¹⁶. Araştırmacı bafa gölü ve çevresindeki yapılarda tesbit ettiği "tuğla ile doldurulmuş harç tabakaları"ni gizli tuğla tekniğinin bir çeşitlemesi olarak kabul eder. İncelediği yapılar-

-
- 11 - Midye surlarıyla ilgili genel bir çalışma için bkz. F. Dirimtekin, Midye surları ve Aya Nikola kilisesi, AMY 5(1963), 47-55.
- 12 - Rusya ve başkent ilişkileri için bkz. Schaefer, a.g.e.(dipnot 10).
- 13 - Makedonya, Sakızada, Epirus ve başkent ilişkileri için bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), bil.258-260. Bafa için bkz. Buchwald, a.g.e.(dipnot 9), bil. 293-296; Trakya için bkz. Eyice, a.g.e.(dipnot 8).
- 14 - Bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), bil.258.
- 15 - Gizli hatıl tekniğini esas alan tarihlendirmelerin sorunları için kşl. H.Hallensleben, Untersuchungen zur Geschichte der ehemaligen Pammakaristos Kirche, der heutigen Fethiye camii in İstanbul, IstMitt 13/14(1963/64), 128-193, bil.166 not 102; Ötügen, a.g.e.(dipnot 3), 108-110; Schaefer, a.g.e.(dipnot 10), 24; Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), 259.
- 16 - Buchwald, a.g.e.(dipnot 9), 271-72.

da derzin görünen tuğla hatullara orantısı 1:1 dir; harçta gizlenen tuğla parçacıkları Buchwald'e göre "gereken harç oranını azaltmak amacıyla" kullanılmıştır. Bu kavramın R.Ousterhout tarafından Didimotikon'daki Palaiologoslar dönemi yapılarını tanıtan bir tebliğinde ve 1987 de Türkiye'de verdiği konferanslarda benimsendiği dikkati çeker¹⁷. Ousterhout bu çeşitlemenin Didimotikon'daki H.Aikatharina ve H.Athanasios'un kuzeyindeki kilise kalıntısının yanısıra İstanbul'da İsa kapı mescidi ve Tekfur Sarayında, ayrıca Erken Osmanlı mimarisinde-mesela Behramkale Hüda-vendigar camii ve İznik Kızıllar türbesinde uygulandığını belirtir¹⁸. Harç içinde kırık ve küçük tuğla parçalarının kullanılmasını, 1974 deki yayınımda vurguladığımız ekonomik zorunluluklara bağlamakta, bunun yanısıra kötü harç bileşiminin kırık tuğla ile sağlaştırdığını ifade etmektedir¹⁹. Kanımızca "brick filled mortel joints" terimi, "gizli tuğla" veya "gizli taş" gibi derz içindeki malzemeyi tanımlamak için kullanılmalıdır; ayrıca bu çeşitleme İstanbul geç dönem Bizans mimarisinin çevreyi etkileyen bir özelliği değildir²⁰.

Üzerinde durulması gereken en önemli husus Geç Bizans ve Erken Osmanlı yapıları arasındaki ilişkililerdir. Bursa ve çevresindeki Osmanlı eserlerinde malzeme, teknik ve cephe süslemeleri yeterince incelenmemiştir. Bursa'da gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda 15.yüzyıla tarihlenen birçok yapıda "tuğla ile doldurulmuş

harç tabakaları" tesbit ettik. İbn-i Bezzaz camii, Çerağ Bey mescidi, Hacılar camii ve bugün kaybolmuş Fethullah Paşa türbesi cephelerinde uygulanan bu teknikte, geniş derz içine muntazam yerleştirilen tuğla parçalarının dıştan görülmesi amaçlanmıştır; estetik nedenler, cephede çöküntü ve bezeme ön plandadır²¹. Buna karşılık Bursa Kara Mustafa Paşa türbesinde kısmen dökülen derzlerin içindeki "gizli" tuğla parçacıkları bu tekniğin aynı zamanda tektonik amaçla uygulandığını belgelemektedir²². Paralel bir örnek Bursa çevresinde, Karacabey'in Tophisar köyündeki Fatma Tutu Hatun külliyesinde (15.yy.b.) karşımıza çıkar²³. Orijinalde sıvalı olan iç duvarlarda, pandantif ve kemer gibi taşıyıcı öğelerde, ayrıca cephelerde tesbit ettiğimiz derz içi tuğla parçaları bu çeşitlemenin yalnız estetik amaca yönelik olmadığını belgeler.

Derz üzerinde çizgiler

Bizans mimarisiyle ilgili yayınlarda günümüze kadar yeterince incelenmemiş bir özellik "derz üzerindeki çizgiler"dir. Bu teknikte tuğla veya taş hatullar arasındaki derz yüzeyleri, taş hatullar, ya da tüm duvar yüzeyi ince bir sıva tabakasıyla kapatılıp, bunun üzerine sivri bir gereçle yatay-dikey çizgiler, ender olmakla birlikte bazı örneklerde geometrik bezemeler yapılmaktadır. Tekniğin çeşitlemelerini tanıtmadan ilgili yayınlara eğilmemiz gerekir.

Bizans mimarisini konu olan farklı türdeki

17 - Bkz. R.Ousterhout, The palacologan architecture of Didymoteicho, First International Symposium for Thracian Studies "Byzantine Thrace", Abstracts Komotini May 28th - 31st 1987, 47-48.

18 - R.Ousterhout, Byzantine or Early Ottoman? Fourteenth Century architecture in Northwestern Asia Minor (Yayınlanmamış konferans metni), İstanbul ve Behramkale için bkz. 7-8. Meslektaşına ilgili metinden yararlanmamıza sağladığı için teşekkür ederim.

19 - Ötüken, a.g.e.(dipnot 3), 114.

20 - Ousterhout, a.g.e.(dipnot 17), 47-48. de Didymoteichon'daki eserleri malzeme ve teknik açıdan İstanbul ile karşılaştırılır.

21 - Kşl. Y.Demiriz, Osmanlı mimarisinde süsleme 1 Erken devir(1300-1453), İstanbul 1979, 241-42, res. 119(Çerağ Bey mescidi), 256-58, res.138 (İbn-i Bezzaz), ayrıca kşl. N.Beşbaş-H.Denizli, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III, Bursa il merkezi, Ankara 1983, 65-69, res.69 karşısı (Hacılar camii); kşl. A.Gabriel, Une capitale Turque Broussa, Bursa, Paris 1958, II. lev. XCIII,4 ve I 161.

22 - Bkz. Beşbaş - Denizli, "a.g.e." (Dipnot 21), 268 - 269.

23 - Külliye için bkz. Y.Ötüken-A.Durukan-H.Acun-S.Pekak, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV, Bursa İlçeleri, Ankara 1986, 388-92, res. 57, 227 (Yapı 1), 228(Yapı 2).

yayınlar-meselâ yapı monografileri, kent-bölge incelemeleri, duvar teknikleriyle ilgili çalışmalar-, bazen bu tekniğe değinirler²⁴. Derzdeki çizgilere ilk kez işaret eden araştırmacılar, N.Brunov, A.M. Schneider, R.Demangel ve E. Mamboury'dir²⁵; yüzyılımızın başlarında İstanbul ve İznik'teki Bizans yapılarında tesbit edilen tekniğin hangi amaçlarla uygulandığı sorusuna cevap arayan ilk araştırmacı ise J.B.Ward Perkins'tir²⁶.

İstanbul'daki örnekleri esas alan Perkins bu çizgilerin "yatay ve dikey derzleri belirginleştirmek" veya "vurgulamak" için yapıldığını ileri sürmektedir. 1950 lerden sonraki bir çok yayında derz çizgileri duvar tekniği ve malzemesinin tanıtımında genelde kısa bir veri olarak yer alır²⁷. H.Schaefer'in 1973 de yayınlanan Kiev ve İstanbul mimarisi ilişkilerini konu alan makalesi bu tekniğe iki sayfa yer ayıran tek çalışmadır²⁸. Araştırmacı bilinen örnekleri bir araya getirerek, çizgilerin "görsel biçimde kesme taş veya derzleri", bazılarında ise "dikey tuğlaları emite ettiğini" belirtir²⁹. M.Restle Kappadokya

bölgesinde erken hristiyan mimarisiyle ilgili kitabında, başkentten çok uzak bir yörede, İhlara vadisinde karşılaştığı bir örneği sunarak tekniğin "antik dönemle" ilişkileri üzerinde durur³⁰. Restle'ye göre Sivrihisar Kızıl kilisedeki taşların üzerindeki çizgiler yapının orijinalde ince bir sıvayla kaplı olduğunu belgelemektedir; İhlara'daki Karagedik kilisesi ise Orta Bizans dönemine ait farklı bir uygulamadır. Alaşehir'deki İoannes kilisesinde görülen renkli dikey ve yatay çizgiler H. Buchwald'ın yeni bir çalışmasında "çerçevesiz tuğla tekniğinin" emitasyonu olarak yorumlanır³¹.

Amaçla ilgili değişik görüşlerin yanısıra, çizgilerin nasıl bir gereçle yapıldığı hakkında bazı varsayımlar mevcuttur. Derz yüzeylerindeki kurganı andıran çizgiler Schaefer'e göre "profilli bir tekerlekle", Restle'ye göre ise "kırmızı boyaya batırılmış bir iple" yapılmıştır³². C.Mango ve E.Hawkins düz çizgilerin "sivri" veya "keskin" bir gereçle yapıldığını belirtmekte, ancak bu gerecin adını veya şeklini tanımlamamaktadırlar³³.

- 24 - Monografiler için bkz. P.A.Underwood, The Kariye Djami I. New York 1966, 9; Kent mimarisi için bkz. Schaefer, a.g.e.(dipnot 10); İstanbul mimarisi için bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 10), 557 not 24; duvar tekniği için bkz. Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 2), 254, res.18.
- 25 - Bkz. N.Brunov, Die Odalar-Djami von Konstantinopel, BZ 26(1926), 352-72, bil.353; A.M.Schneider-W.Karnapp, Die Stadtmauer von İznik-Nicaea. IstFor. 9, Berlin 1938, 31; R.Demangel-E.Mamboury, Le Quartier des Manges et la première région de Constantinople, Paris 1939, bil.35.
- 26 - Bkz. J.B.Ward-Perkins, Notes on the structure and building methods of Early Byzantine Architecture (D.T.Rice, The Great Palace of Byzantine Emperors, Second report), Edinburgh 1958, 52-95, bil.69,71,88.
- 27 - Bkz. Underwood, a.g.e.(dipnot 24), bil.270; C.Mango-E.J.Hawkins, Report on field work in İstanbul and Cyprus 1962-63, DOP 18(1964), 319-33, bil.323; P.A.Underwood, Third preliminary report, DOP 12(1958), 269-87., bil.270; D.Oates, A summary report on the excavations of the Byzantine Institute in the Kariye Camii, DOP 14(1960), 223-31, bil. 224 not 2.
- 28 - Bkz. Schaefer, a.g.e.(dipnot 10), bil.222-24.
- 29 - Bkz. Schaefer, a.g.e. (dipnot 10), bil.221 not 102 ve 223. Ayrıca benzer açıklamalar için kşl. M.Restle, Studien zur frühchristlichen Architektur Kappadokiens, Wien 1979, I 140; Vocotopoulos, a.g.e.(dipnot 10), 557 not 24 res.4-5.
- 30 - Restle, a.g.e.(dipnot 29), 62, 151.
- 31 - H.Buchwald, The Church of St. John the Theologian in Alaşehir (Philadelphia), JÖB 30(1981), 301-18, bil.311, res.27.
- 32 - Schaefer, a.g.e.(dipnot 10), 222; Restle, a.g.e.(dipnot 29), c.1. 1-40
- 33 - Mango-Hawkins, a.g.e.(dipnot 27), 323.

Yayınların yardımı ile tesbit edebildiğimiz örneklerin sayısı 22'dir, (Bkz. Liste 2)³⁴. Bunlara bilinmeyen veya yayınlarda dikkate alınmayan 13 yapıyı ekleyebiliriz: Selânik surlarındaki Hormisdas kulesi, Galerius Rotondu, şehrin dışındaki Panoramatos bazilikası çevresindeki iki tonozlu mezar mekânı, Antalya Cumanun camii, Demre H. Nikolaos kilisesinin kuzey eki, İznik Koimesis ve H.Tryphonos kiliseleri, Marmara Ereğlisi Aşağı surları, Vize Ayasofya camii, Enez Fatih camii, Kudüs Anastasis Rotondu, Maroneia Synaxis bazilikası ve H.Charalambos kilisesi³⁵.

35 yapının dağılımını incelediğimizde başkent İstanbul'un 7 yapı ile başta geldiğini, onu Selânik'in 5, Kiev ve İznik'in 4'er, Girit ve Maroneia'nın 2'ser, Antalya, Demre, Enez, İhlara, Alaşehir, Marmara Ereğlisi, Vize, Kudüs Aliki,

Sicyonos ve Manastır'ın 1'er örnekle izlediklerini görmekteyiz.

Bilinen en eski örnekler Selânik'teki 4.yüzyıla tarihlenen Hormisdas kulesi, Galerius Rotondu ve Oktogon'dur. 5. ve 6. yüzyıllara ait örnekler Aliki, Sicyonos İstanbul, Marmara Ereğlisi, Alaşehir ve Antalya'da yer alır. 11. -12. yüzyıllarda bu teknik başkent ve onun etkisindeki bölgelerde yaygınlaşmıştır.

Bu bir rastlantı değildir; aynı dönemde gizli hatlı tekniğinin benimsendiğini dikkate alırsak, geniş derzlerin çizgiler için uygun bir yüzey oluşturduğunu düşünebiliriz.

Derz çizgileri değişik yapı malzemesi ve tekniklerde inşa edilen eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserleri dört ana grup içinde incelemek mümkündür: Tuğla tekniğindeki ya-

34 - 22 yapı için bkz. Brunov. a.g.e.(dipnot 25): İstanbul Odalar camii; Schneider-Karnapp. a.g.e.(dipnot 25): İznik Surları Kule 38 - 39; Demangel - Mamboury. "a.g.e." (dipnot 25): İstanbul H.Georgios in Mangana; Ward-Perkins. a.g.e.(dipnot 26): İstanbul H.Euphemia. Studios. Selânik Oktogon: Underwood. a.g.e.(dipnot 24.27). Oates. a.g.e.(dipnot 27); İstanbul Chora; Mango-Hawkins. a.g.e.(dipnot 27); İstanbul Panimakaristos; Schaefer. a.g.e.(dipnot 10).221-24. lev.98.1-2, 99.1. 97.1. 100.1-3. 101.1-3; İznik H.Sophia, İstanbul Studios, Pantepoptes. Tunus Ribat Manastır, Kiev H.Sophia, İhlara manastırı Diriliş kilisesi. Simcon. Vjudubick; Buchwald. a.g.e.(dipnot 31); Alaşehir H. Ioannes Theologos; Vocotopoulos, a.g.e (dipnot 2), 254 res.18; Vocotopoulos, a.g.e(dipnot 10). 557 not 24.res.4-5; Girit Fodele Kuzeyi: Restic.a.g.e.(dipnot 29) c.1.151-52, c.2 res.154; İhlara Karagedik;; A. Orlandos, Palaiochristianike Basilike II. Athen 1954, res: 198; Sizyones Bazilika; J.-P.Sodini ve K. Kolotoksas, Aliki II, Paris 1984 52, lev. 19 c-d; Aliki Güney bazilika.

35 - Antalya Cumanun için bkz. B. Aran Antalya Camunun camisi, Anadolu Sanatı Araştırmaları 2(1970), 60-81. Bu makalede ve bilinen diğer yayınlarda yapma duvar tekniğine ait bilgiler arasında derz üzerindeki çizgilerden söz edilmediği görülmektedir. Yerinde yaptığımız incelemelere göre güney haç kolunun doğusundaki payede, kd. ve kb.daki haç payelerin güney yüzlerinde yapının 1. ve 2. dönemi olarak nitelendirilen kısımlarında derz üzerinde taşları çevreleyen yatay ve dikey çizgiler mevcuttur. Demre'deki H. Nikolaos için bkz. J.Peschlow, Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra (J. Borchardt, Myra eine lykische Metropole), Ist For 30, Berlin 1975, 303-59. Aynı araştırmacı Kuzey ek yapıdaki cephede yer alan derz çizgilerine yerinde yaptığımız bir gezide dikkatimizi çekmiştir. Kendisine burada teşekkür ederiz. İznik Koimesis için bkz. S.Eyice, İznik'de bir Bizans Kilisesi, Belleten 13 (1949)37-51; Vize Ayasofyası ve Enez Fatih camii için bkz. Eyice. a.g.e.(dipnot 8). 327-33,351-54; İznik, Vize ve Enez'deki uygulamalar yapının iç duvarlarında yer alır. Marmara Ereğlisi için bkz. N.Asgari. Perinthos(M.Ereğlisi) araştırmaları, IX.Türk Tarih Kongresi, Ankara 1986 451-458. res.6; Maroneia için bkz. T.C.Aliprantis, Byzantinische Ausgrabungen im Heiligen Charalampos in Maroneia. First International Symposium for Thracian Studies Byzantine Thrace. Abstracts. Komotini May 28th-31st 1987. 4-5. Üçgenlerden oluşan çizgiler tuğla arasındaki derz yüzeylerindedir. Selânik Hormisdas, Oktogon ve Rotondu için bkz. E.Hébrard. Les Travaux du Service Archéologique. BCH 44(1920), 5-40. G. Knithakis. To Oktogono tes Thessalonikis. Arkaioiogiko Deltio 30(1975), 90-119. Maroneia Synaxis ve Selânik dışındaki Panoramatos bazilikası çevresindeki mezar yapılarında bu tekniğin varlığına işaret eden meslekdaşım Dr. R.Ousterhout'a teşekkür ederim.

pılar (A grubu), kaba yontulmuş taş tekniğindeki yapılar (B grubu), almaşık teknikteki yapılar (C grubu), gizli hatıl tekniğindeki yapılar (D grubu). Ana grupları ayrıca kendi içlerinde çizgilerdeki teknik ve şekil farklılıklarına göre alt gruplara ayırabiliriz.

A grubu: Tuğla hatıllar arasındaki yatay derzler ince bir siva tabakasıyla kaplanır, üzerine yatay doğrultuda iki çizgi çekilir (Selânik Rotond, İznik Koimesis).

B grubu: Taşlar arasındaki boşlukları doldurmak ve yüzeydeki düzensizlikleri hemiyüz hale getirmek için harç taşırtılarak sürülür, sıvayla kaplanıp, üzerlerine tek veya çift çizgi çekilir. Bilinen örnekler 4. ve 5. yüzyıla aittir. Kullanılan kaba yonu taşlar nedeniyle çizgiler oldukça düzensiz ve karmaşıktır (Selânik Rotond, Oktogon ve Hormisdas kulesi)(B 1).

Daha düzgün yontulmuş taşlarla inşa edilen yapılarda siva ile kaplanmış yatay ve dikey derzlere, her iki doğrultuda tek veya ikişer çizgi çekilerek kesme taş emite edilir (Antalya Cumanun, Alaşchir Ioannes, İhlara Karagedik, Demre Nikolaos) (B 2).

Bazı örneklerde duvar yüzeyi tümüyle sıvanır, üzerine yatay ve dikey tek veya çift çizgi ile kesme taş duvar örgüsü emite edilir (Maroneia Synaxis bazilikası, Panoramatos mezar mekânları, Kiev H. Sophia Galeri, Girit Fodele ve Rukanil, Manastır Ribat) (B 3).

Tek bir örnekte siva üzerinde çizgiyle geometrik motifler oluşturulmuş bunlar kırmızı, beyaz ve pembe renklerle boyanmıştır. (Vize Ayasofya) (B 4).

C grubu: Almaşık teknikte örülen duvarlarda yalnız taş hatılların yüzeyleri sıvanarak, üzerine yatay ve dikey doğrultularda tek veya çift çizgi ile düzenli kesme taş emitasyonu yapılır (Marmara Ereğlisi Aşağı Surlar, İstanbul Euphemia ve Studios, Kiev Lavra ve Vyjudibicky)(C 1).

Almaşık teknikte örülen duvarlarda yalnız tuğla hatılların arasındaki derzler sıvanarak, üzerine yatay çift (İznik H. Tryphonos)

(C 2) veya geometrik motifler oluşturan çizgiler(Maroneia) (C 3) çizilmiştir.

D grubu: Gizli hatıl tekniği ile örülen duvarda geniş derz yüzeyi ince bir sıvayla kapandıktan sonra üzerine yatay doğrultuda çift çizgi çekilmiştir(İznik Surlar Kule 37-38 ve H. Sophia, İstanbul Pantepoptes, Odalar, Chora Kuzey ve Pammakaristos Kuzey kilise) (D 1).

Bazı örneklerde yatay ve dikey çizgilerle tuğla hatıl emitasyonu yapılmıştır (Selânik P. Chalkeon, İstanbul Georgios, İznik H. Sophia, Kiev H. Sophia, Kudüs Anastasis) (D 2).

Geniş derz yüzeyinin geometrik motifler oluşturan çizgilerle bezenmesi ve renklendirilmesi enderdir(İznik Surlar Kule 37, H. Sophia) (D 3).

Zengin bir çeşitleme tuğla ve taş hatıllar arasındaki yatay ve dikey derzlere ikişer çizgi çekilmesidir (Enez Fatih) (D 4).

Bu çeşitlemeleri tek bir nedenle izah etmek mümkün değildir. Hiç şüphesiz harcan dış etkenlere, bilhassa neme karşı korunması amacıyla ince bir siva ile kaplanması ve malayla çizilmesi günümüze kadar yaşayan bir gelenektir. Benzer bir düşünceyle bazı yapılarda derz yüzeyi eğimli yapılmaktadır.

Mimarlık tarihinin erken dönemlerinde daha çok yapısal kaygular ön plandadır. Selânik Rotondunda veya Oktogonunda karşımıza çıkan karmaşık çizgilerde estetik bir neden aramak anlamsızdır (B 1). Kaba yonu taşlar arasındaki harç dışa taşırtılarak sıvanmış ve üzerine gelişigüzel çizgiler çekilerek bu malzemenin sağlamlaştırılması amaçlanmıştır³⁷. Ayrıca bu çizgilerin üzerlerini kapatacak ikinci bir siva tabakasını(fresko veya mozaik bezemeye zemin hazırlayacak bir tabakayı) daha iyi kavrayacağını da düşünebiliriz.

Zaman süreci içinde yapısal kayguların estetik amaçlarla kaynaştığını izlemek mümkündür. Derz üzerindeki çizgiler dikey ve yatay doğrultularda çekilerek varolmayan bir tuğla hatıl emite edilmiş(D 2), veya iki yatay çizgiyle cephede görülen hatılların düzgülleştirilmesi

sağlanmıştır (A, C 2, D 1).

Kaba yonu taşla (B 2, B 3) veya almasıık tek-nikle örülmüş duvarlardaki taş hatullarda estetik amaçla yapılan çizgiler (C 1) düzgün kesme taş duvar ve hatulları emite ederler. 11.-12.yüzyıllardan sonra estetiğın üstünlüğü geometrik motiflerle bezenen ve renklendirilen derzlerle belgelenir(B 4, D 3, D 4). Vize Ayasofyasındaki kırmızı, beyaz, pembe boyalı üçgen, baklava motifleri veya Enez Fatih camisindeki uçları incilerle süslü haçlar, büyük bir titizlikle oluşturulmuş estetik ve hatta sembolik değer taşıyan örneklerdir. Üçgen, W motifleri veya kare gibi daha basit şekiller İznik Surları ve H.Sophia'sında Demre, Nikolaos kilisesi kuzey ekinde, ayrıca Maroneia'da karşımıza çıkmaktadır. Cephede(İhlara Karagedik) ve iç duvarlarda(Alaşehir İoannes) çizgiler organı hatırlatmakta ve genelde kırmızıyla renklendirilmektedir. Kullanılan aracın adı bilinmese de organ şeklindeki çizgilerin, bilhassa geometrik motifli derzlerde ipe yapılamayacağı kesindir³⁸

Çalışmamızın sonunda İslâm mimarisinde 10.-11.yüzyıllardan itibaren Türkistan, Horasan, Afganistan ve Orta İran bölgesinde süslü derz geleneğinin yaygınlaştığını hatırlatmak doğru olacaktır³⁹. Daha çok baskı tekniği ile yapılan değişik geometrik bezemeler bilhassa

Selçuklu mimarisinde birbirinden farklı örneklerle sergilenir⁴⁰. Anadolu'daki yapılar arasında baskı tekniğinin yanısıra, Bizans mimarisinden tanıdığımız basit çizgileri içeren iki yapı mevcuttur. Erzincan-Kemah'taki Mengücek Gazi türbesinde (1142 s.) ve Sivas'taki Keykâvus Darüşşifasında (1217-20) tuğlalar arasındaki dikey derz araları önce beyaz renkli, kireç ve alçı karışımı harç ile doldurulup, üzerlerine kalıpla süslemeler, yatayda ise sivri uçlu bir gereçle çizgiler kazanmıştır⁴¹. Erken Osmanlı mimarisinde derz üzeri çizgi geleneğinin yaşadığı (Bursa Hamza Bey camii), buna karşılık baskı tekniğinin benimsenmediğini görüyoruz⁴².

LİSTE 1 (Bibliyografya için bkz. Dipnot 4, 6, 10, 11) Gizli hatul tekniği.

10.yy.sonu-11.yy.başı: Kiev Desyatin'in doğusundaki saray, Kiev Desyatin'in kd. sundaki saray.

11. yy: Selânik P.Chalkeon(1028), Çernigov Spaso-Preobrazenskiy(1036 c.), Kiev Altın kapı(1037 c.), Kiev Eirene(1037 c.);Kiev H.Georgios (1037 c), Kiev H.Sophia(1037), Kiev Desyatin ek yapı(1039 c.), İstanbul H.Georgios(1042-55), Novgorod H. Sophia(1045-52), Kudüs Anastasis (onarım)(1042-48), Ohri H.Sophia(11.yy. 2ç.), Burgaz adası Diriliş Manastırı (11.yy.0), İznik surlar(onarım),Sakızada, Nea Mone

- 36 - Yayınlarında yeterli bilgi verilmeyen ve yerinde bizzat göremediğimiz eserleri değerlendirmemizde zikretmedik. Bunun yanısıra bazı eserlerde iki veya üç değişik uygulamanın birarada oluşu dikkatimizi çeker-mesela bkz. Selânik Rotondu, kşl. dipnot 35.
- 37 - Selânik Rotondunda yaptığımız incelemelerde, bize bilgi sunan ve tekniğin amaçlarını aydınlatmamızda yardımcı olan meslektaşımız Dr. Kalliopi Theocharidou'ya ve Thanasis Papazotos'a burada teşekkür ederim.
- 38 - Restle, a.g.e.(dipnot 29), c.1, 140 da İhlara Karagedik'te kırmızı boyaya batırılmış bir ipe çizgilerin yapıldığını ileri sürmektedir.
- 39 - Bkz. Ö.Bakırer, Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu mimarisinde tuğla kullanımı, Ankara 1981, I.205.
- 40 - Bakırer, a.g.e., bil.82-86.
- 41 - Bakırer, a.g.e., 237-239. res.58,78 (Kemah Mengücek Gazi türbesi); 278-282 res.59. şek. 14-16 (Sivas Keykâvus darüşşifası).
- 42 - A. Tükel Yavuz, Onarımlarda almasıık duvarların derzlenmesi. Rölöve ve Restorasyon Dergisi 4(1982), 71-77, bil.71.

H.Lukas şapeli (11.yy.o.), Surlar(1065 s). İznik H.Sophia (onarım) (1065 s.), Kiev Vjudubizkiy(1070-88), İstanbul Chora Kuzey kilise 1. dönem(1080 c.), İstanbul Pantepoptes(1087 ö.), Kiev Yapı(11.yy.2.y.), Selânik H.Sophia(11.yy.2.y.), Heybeliada P. Kamariotissa (11.yy.s.).

11.-12 yy.: İstanbul Mangana Sarayı, İstanbul Şeyh Murat, İstanbul H.Eirene, güneydeki 5,6,7 ve 9 no.lu ekler, Kiev Spas na Berestove, Koluşa H.Georgios, Bobosevo H.Theodoros.

12.yy.: Polozk Boris ve Gleb(12.yy.b.), İstanbul Anemas hapisanesi(1100 c.), İstanbul Pantokrator(1118-36), Ulubat surlar (1118-43), İstanbul Chora Kuzey Kilise 2.dönem(1120), İstanbul Blakerna'daki Manuel Komnenos surları(1150 c.), Polozk H. Sophia(12.yy.2.y.), Pherrai Kosmosotcira(1152), Pskov Mirosş Spaso-Preobrashenskiy(1156), Nerezi H. Pantaleimon(1164), Kurşumliya Sv. Nikola(1168), Smolensk Mikael(1191-94), Kurşunlu H.Aberkios, İstanbul Bostancı kilise, İstanbul Gül camii apsis, İstanbul Pammakaristos kuzey kilise ve sarnıç, İstanbul Ayakapı, İstanbul Odalar, İstanbul Yuşa tepe H.Pantaleimon, Enez Fatih, Chortiatıs Metamorfosis, Aiani Koimesis, Elaion H. Nikolaos, Athanati Panagia Vilika, Silivri H. Spyridon.

12.-13.yy.: Sakızada Vavyli Panagia Krina, Sakızada Didyma Panagia Sikelia.

13.yy.: Bafa Kahveasar 8 no.(13.yy.1.ç.), Bafa Eğridere ek yapı(13.yy.1.ç.), Keria H.Ioannes (13.yy.1.y), Pantanassa, H. Pantanassa(1231-67) Daupnitz Sapareva Bania (13.yy.2.y), İstanbul Sekbanbaşı, İstanbul Boğdan, İstanbul İsa kapı.

13.-14. yy.: İstanbul Lips güney kilise (1282-1303), Sakızada Pyrgi H.Apastoli, Sakızada Chalkios Ioannes Prodromas, İstanbul Tekfur Sarayı, Enez Yenimahalle kilisesi, Pythion kale, Pınarhisar Kule 1 ve 2, Athos Vatopedi - Kollitsou kulesi, Midye surlar - doğu kapı.

14.yy.: Molyvdoskepastos Koimesis (1326 i ee/28 ö.) İstanbul Lips Eksonarteks (14.yy.o)Athos Pantokrator manastırı kulesi (1360 c.), Melitinis H. Georgios., Anastasiopolis Dolap kale.

Tarihi sorunlu: Selânik Acheiropoitos-Sarnıç, Altın Yazı Surlar, Vize Surlar, Athosenophontós- Eski katholikon, Espigmenou manastırı yanındaki harabe.

LİSTE 2 (Bibliyografya için bkz. Dipnot 34, 35) Derz üzerinde çizgiler:

4.yy.: Selânik Georgios Rotondu(298/99-311), Selânik Hormisdas kulesi(390), Selânik Oktagon.

5.yy.: Marmara Ereğlisi Aşağı Surlar, İstanbul H.Euphemia Yuvarlak mekânlar, Sicyones Bazilika, Aiki Güney bazilika.

5-6.yy.: Antalya Cumanun camii.

6. yy.: Alaşehir H.Ioannes Theologos(512 ö.), Maroneia Synaxis, Selânik Panoramatos bazilikası yanındaki mezar mekânları.

8.yy.: İznik Koimesis, Manastır Ribat(8. ve 10.yy.).

11.yy. Selânik Panagia Chalkeon(1028), Kiv H.Sophia(1037), İstanbul H.Georgios (1042-55), Kudüs Anastasis Rotondu(1042-48), İznik Surlar Kule 37-38(1065 s.) İznik H.Sophia(onarım)(1065 s.), İstanbul Chora Kuzey kilise(1080), İstanbul Pantepoptes(1087 ö.), İstanbul Studios (11.yy.2.y.), Kiev Vjudubizky Mikael (1070-88), Kiev Lavra Diriliş(1073-78).

12.yy.: İstanbul Chora Kuzey kilise 2.dönem(1120), İstanbul Pammakaristos Kuzey kilise, İstanbul Odalar, Kiev Simeon, Maroneia H.Charalambos ek yapı, Girit Rukanill, İhlara Karagedik, Enez Fatih camii.

13.yy.: Vize Ayasofya camii(10.veya 13.yy.), İznik H.Tryphonos, Girit Fodele(8. ve 13.yy.), Demre H.Nikolaos kuzey ek.

Resim 1. İznik şehir surları kule 37

Resim 2: İznik, H. Sophia kilisesi, apsis duvarı güney kısmı

6. Altınyazı surları, güneydeki kule

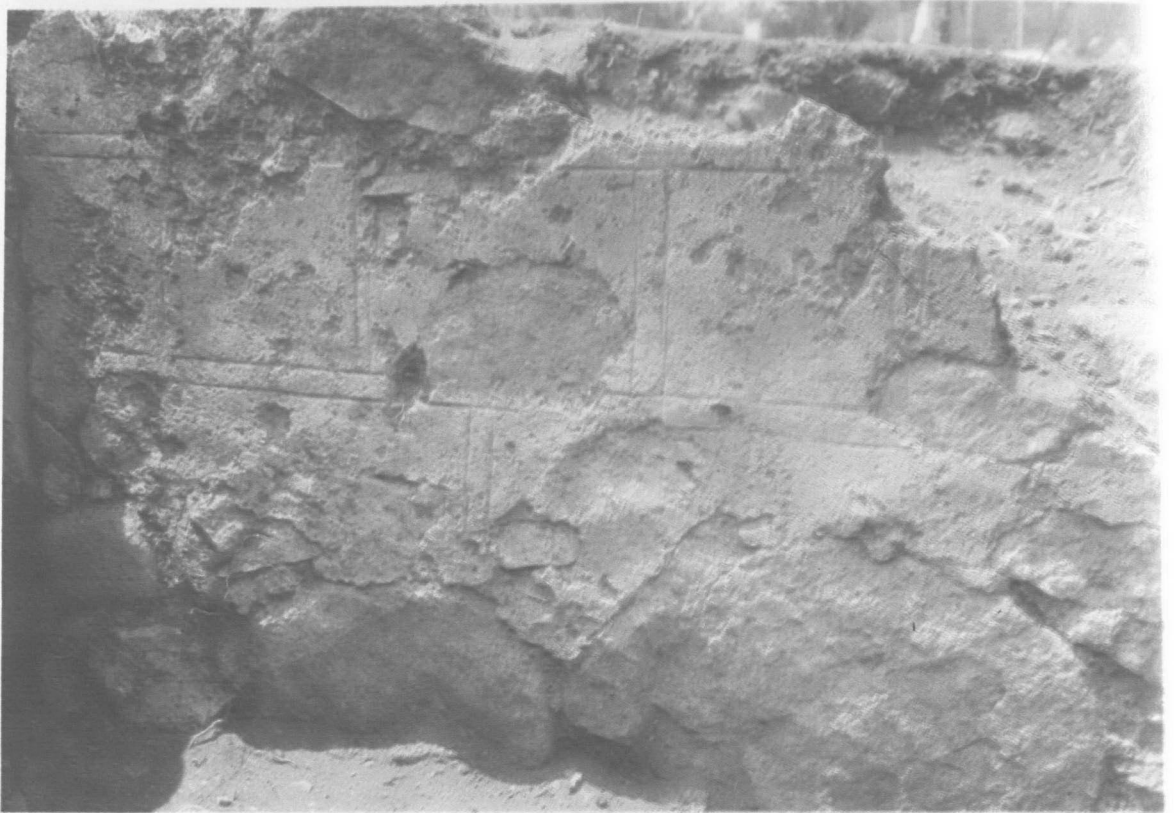
7. Pınarhisar surları, birinci kule

8. Selânik, Galerius Rotondu, pencere içi

9. Maroneia, Synaxis bazilikası

10. Ihlara, Karagedik kilisesi, kuzey cephe

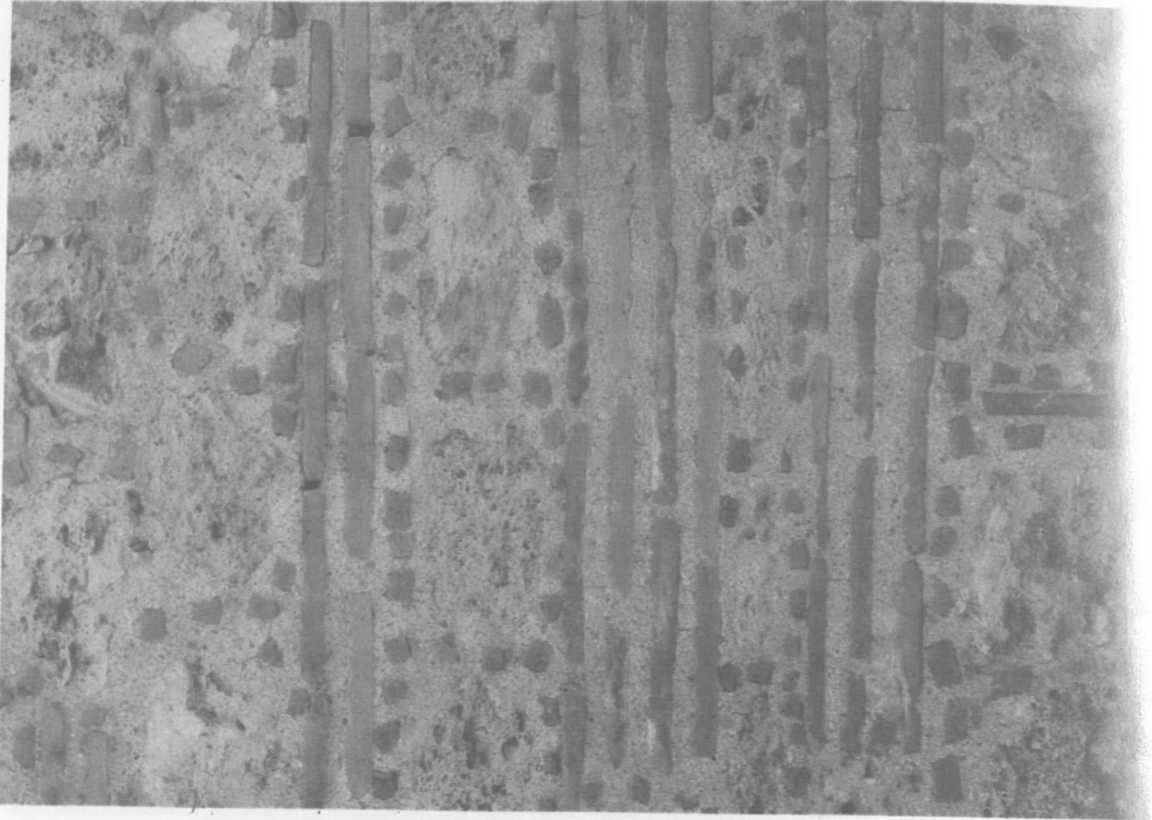
11. Vize, Ayasofya camii, güneybatıdaki payenin kuzey yüzü

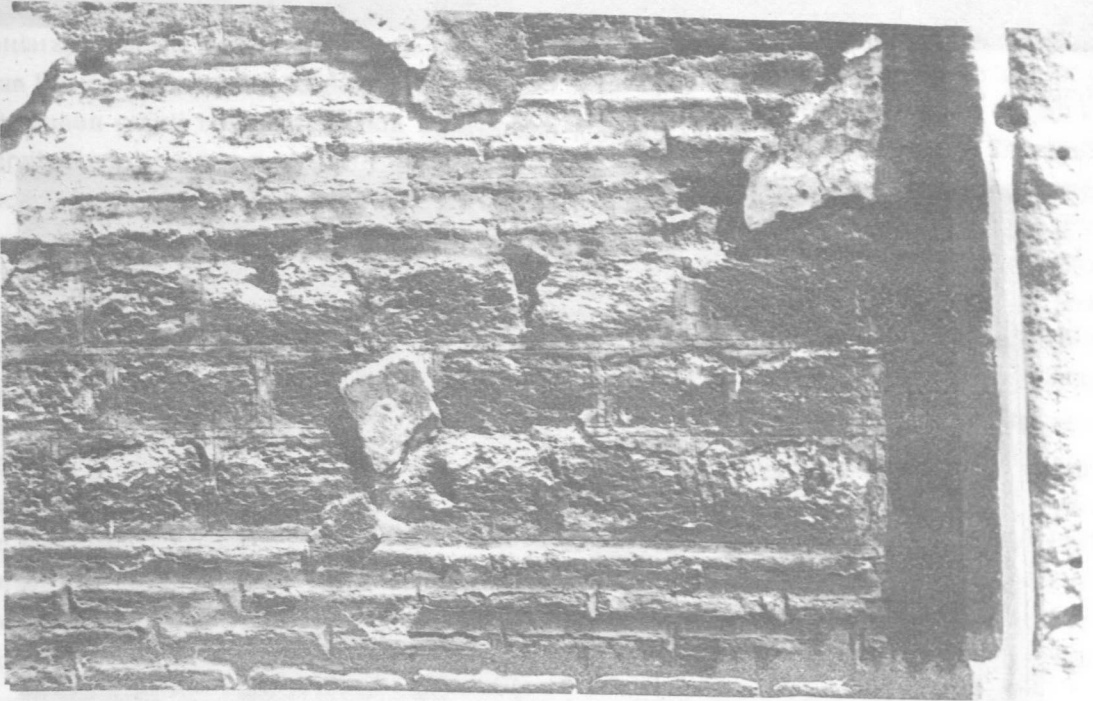
13. Bursa, Hamza Bey camii, kuzey cephe

14. Bursa, Çerağ Bey mescidi, güney cephe

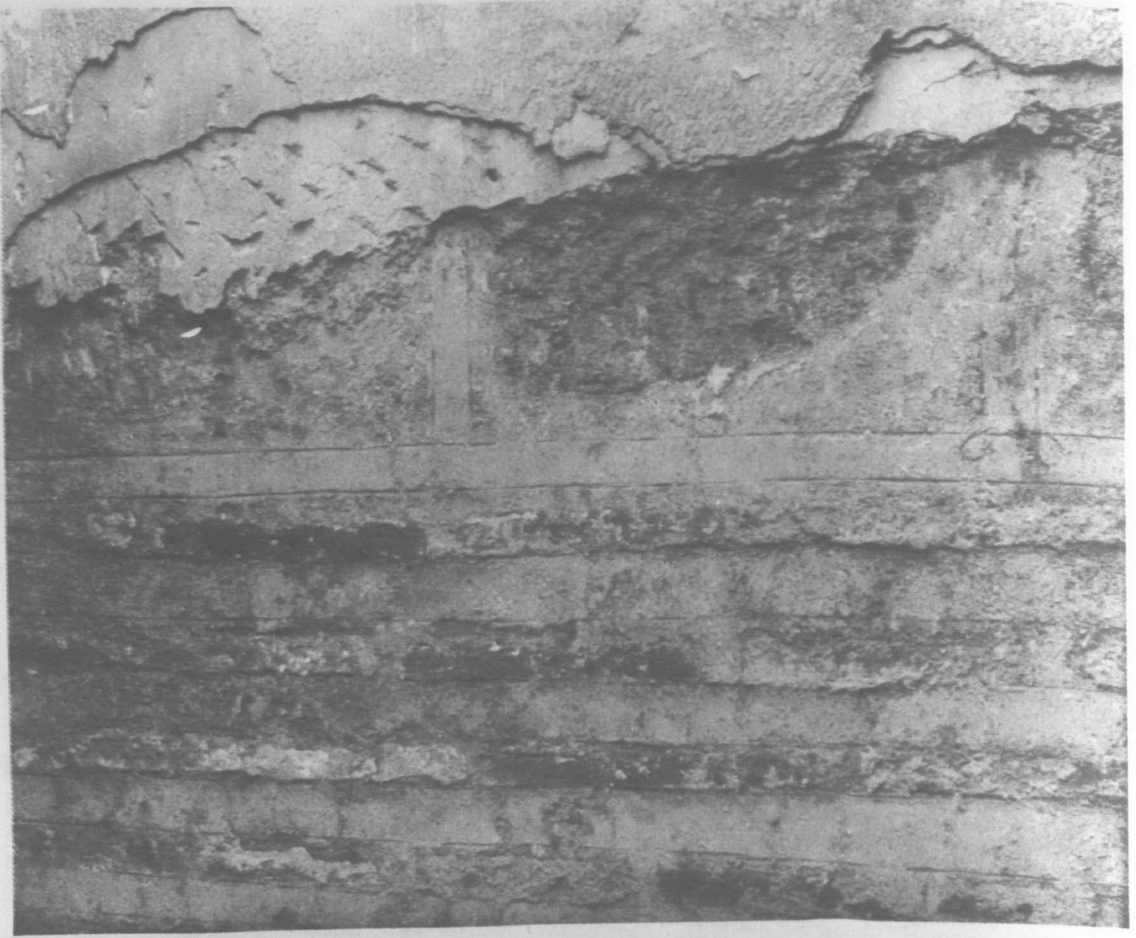

Resim 3: Alaşehir Ioannes Theologos kilisesi, kuzeybatıdaki payenin kuzey yüzü

Resim 4: İstanbul Studios manastırı-Ioannes Prodromos Kilisesi, batı duvarı

Resim 5. Enez, Fatih Camii, Güneybatı köşe duvarı, güney yüzü.

Resim 12. Behramkale, Hüdavendigâr Camii batı cephe.

ANKARA TARİHİ KENT DOKUSU KORUMA GELİŞTİRME PLANLAMA ÇALIŞMALARI

Mehmet TUNÇER

Bu yazıda, "Ankara Tarihi Kent Dokusu" olarak tanımlanan "Eski Ankara" ve bunun bir bölümünü içeren "Ulus Tarihi Kent Merkezi" nin koruma imar planlarının elde edilme süreci ile, bu süreç içinde planlı ve plansız yapılan çeşitli uygulamalar anlatılarak, deneyim ve gözlemler ışığında kamunun konuya yaklaşımı ile Tarihi Çevre Koruma olgusunun çeşitli boyutları Ankara örneğinde sergilenerek bazı öneriler geliştirilmeye çalışılacaktır.

I.II. JANSEN PLANINDA ESKİ ŞEHİR

"Yeni şehircilikte yeni şehir kısımlarının kurulmasını eski kısmın yayılışından tamamen ayırmak lazımdır. Hıttâ nazarî olarak eski şehir üzerine haddi zannda bir cam levhası kapamalıdır. Bu suretle kolaylıkla bütün gidişat takip edilerek şehri fenalıklardan korumak kabil olur. Eski şehre mümkün olduğu kadar fazla el sürmemek gerektir. Yeni kısmın imarının tekenimül ve terakkisinden sonra eski kısma münasip bir şekilde dikkatle bağlamak kabil olur. Yeni ihtiyaç-

lara göre meselâ seyrüseferin, hissi bakımların icabatına göre uydurulur. En mühim nokta eski kısmın karakterinin bozulmamasıdır. Bizim vazifemiz onun hususiyetini istikbal için saklamaktır...¹

Cumhuriyetin ilânı ve Ankara'nın Başkent oluşu ile, Eski Ankara'yı etkileyecek pek çok uygulama yapılmıştır. Verilen en önemli kararlardan biri, 24 Mart 1925 gün ve 583 sayılı yasa ile, Eski Ankara'ya pek dokunulmayacağı, eskisinin üstüne değil yanına yeni bir kent kurulması yoluna gidileceği temel karardır. Böylece Eski Ankara kısmen kendi kaderine terk edilmiş, yenileme, işlev değiştirme, kullanım yoğunluğu arttırma ve onarmadan kullanma gibi süreçlerle değişikliğe uğramıştır².

Kamu eliyle yapılan yenilemeler ikinci, hatta üçüncü plâna düşmüş, tarihi anıt değeri olan yapıları onarma ve tarihi çevre koruma çabaları çok yetersiz kalmıştır. Spekülasyonun başıboş bırakıldığı ortam içinde "Yeni Ankara'nın eskisi üzerine değil, onun yanında bir yere kurulması"

1 JANSEN, H. 1937. "Ankara İmar Planı" raporu. Alâeddin Kiral Basımevi. İst., s.9.

2 "Ankara Kalesi Koruma Geliştirme Projesi", 1980. Tesbit, Değerlendirme On Kararları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ODTÜ, Restorasyon Bölümü, s.67.

temel tutumu, geleneksel dokuyu bir açıdan koruyucu olmuş, ama bir başka açıdan da onun tahrip olmasına olanak hazırlanmıştır. Geleneksel dokuda pazar mekanizmasının yavaş işlemeden kaynaklanan bir süreç belirgin bir "Tarihi Çevre Bilinci ve sağlıklı koruma-geliştirme politikası" boşluğu içinde günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.

Yeni Ankara'nın eskisi yanında kurulmasıyla kent bütününün tek ana merkezi durumuna giren Ulus ve çevresinde "Eski Şehir- Yeni Şehir" bağlantıları boyunca ve Eski Şehrin yeni kullanışlara komşu bölgelerinde spekülasyon yoğunlaşmış, çeşitli yenilemeler yapılmıştır. Jansen'in geleneksel dokuya karşı gösterdiği duyarlılık, bir tarihi çevre koruma endişesinden değil, daha çok geleneksel dokuda uygulanabilir gerçekçi bir imar yaklaşımı getirebilmek kaygısından ileri gelmiştir. Geleneksel dokunun korunmasını savunan "Eski Şehir Talimatnamesi" daha sonra planlarda karşımıza "Protokol Sahası" olarak çıkar ve bu alan o günden buyana bir dokunulmazlık kazanarak, koruma geliştirme çalışmaları bir yana, imarı engelleyici, çürümeye bırakılmış bir doku durumuna girer.

Eski Şehrin, "Protokol Sahası" nı kapsayan yerlerde koruma-geliştirme veya düzeltme yönünde bilinçli herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Plan uygulanmasının bu bölgelere ulaşamaması, kendi başına ve düzensiz gelişmelere neden olmuştur. Yenilenmesi gerekli alanlar yenilenemediği için bu kesimler konut dışı kullanımlara açılmıştır⁴. Bunun yanı sıra, Eski Şehrin çevresinde gecekondulaşma hareketleri artarak sürmüş ve bu kesim düşük gelir gruplarına terk edilmiştir.

II. YÜCEL-UYBADİN PLANI ve BÖLGE KAT NİZAMI PLANINDA ANKARA TARİHİ KENT DOKUSU

Ankara nüfusunun hızlı artışı, plan kararlarının yeterli yaptırımlar getirememesi, hızla artan iç göçlerin baskısı ile kentin gelişmesi kontrol edilememiş ve daha 1950'lerin başında Jansen Planının öngördüğü 300.000'lik nüfus hedefi aşılmıştır. Planların çeşitli şekillerde yorumlanması, parça parça ele alınması ve devamlı değişikliklere maruz kalmasına neden olmuştur.

1955 yılında açılan uluslararası planlama yarışması ile Nihat Yücel ve Raşit Uybadin tarafından hazırlanan 5720 hektarlık bir alanı kapsayan Ankara İmar Planı 1957 de onanarak yürürlüğe girmiştir.

Bu plan da 2006 yılı projeksiyon nüfusu 750.000 olarak belirlenmiş ve Kızılay yeni merkez olarak planlanmıştır. Bu planla protokol alanının bir kısmı (Hacıbayram Çevresi) planlanmış, Jansen'in protokol alanına kısmen yollar önerilmiştir.

Aşırı nüfus artışları ve plan uygulama araçlarındaki yetersizliklere bağlı olarak, kentin sağlıklı gelişmesi bu planla da denetlenememiştir.

1961 yılında, "Bölge Kat Nizamı Planı" uygulanmaya başlanmış, 1957 planındaki yoğunluklar arttırılmış, tarihi çevreye uygun olmayan gabariler verilerek, küçük tapulama parselleri birleştirilerek taban alanları arttırılmıştır.

Talatpaşa Bulvarı, Ulucanlar, Denizciler ve Anafartalar caddeleri boyunca büyük ölçüde bu parselasyon planları uygulanmış, cadde arkalarında topoğrafyanın çok eğimli olması, planın

3 "Ulus Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması" Şartnamesi, 1986, Ankara Büyük Şehir Belediyesi, İmar Dairesi Başkanlığı, s.33.

4 KELEŞ, R.1971. "Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi", SBF Yay. s.164.

tarihi doku ile uyum sağlamaması, mülkiyetin aşırı parçalanmış oluşu, kişi ve kamunun uygulama için maddi yeterli güce sahip bulunmaması vb. nedenlerle çok katlı yapılaşmaya gidilememiştir. Eski Ankara, cadde boyunca sıralanan yer yer 6-8 katlı bloklar ardında sıkışıp kalmış, kullanım değişikliği, çevre kalitesinde düşüş, sosyal dönüşüm, doğal yıpranma ile bölüntü ve eklenmelerle tam bir çöküntü bölgesi niteliği kazanarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Bu bölgelerde günümüze kadar yapılan imar uygulamaları da planla öngörülen gelişme yönünde koruma ya da islah amaçlı olmayıp, tamamen yenilenmeye yönelik olmuştur. Bunlara bazı örnekler aşağıya alınmıştır:

-Hacı Bayram Camii çevresindeki yapıların yıkılarak, bugünkü otopark alanının oluşturulması (1937)

-Çok sayıda konutun kamulaştırılarak yıkılmasını gerektiren Ulucanlar Caddesi'nin açılması (1955)

-Kurtuluş ve Kırgız gibi pek çok nitelikli Eski Ankara Evi ile anıtsal yapıların oluşturduğu iki mahalleyi yok ederek oluşturulan Hacettepe Hastane Kompleksi (1960'lı yıllarda) gibi.

III. 1990 ANKARA NAZIM PLANI'NDA ESKİ KENT DOKUSU

1967 yılında İmar ve İskân Bakanlığınca Ankara kentinin yakın etki alanı için il ölçeğinde bir çalışma başlatılmış, Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunca 1973 yılında, kentin 1990'lardaki gelişme şeması oluşturulmuş, Ankara Nazım Planı 1982 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

3.6 milyonluk bir nüfus hedefine göre kentin yeni gelişme alanları (19.318 Ha.) belirlenmiş ve 1977 yılına kadar Batı Koridoru üzerinde Batıkent, Sincan, Yeni Yerleşmeler gibi toplu konut alanları planlanarak uygulamaya başlanmıştır. Eski Ankara üzerindeki baskıları azaltmak, Ulus Tarihi kent merkezi'nin korunarak çevreye uyumlu bir şekilde gelişmesini sağlamak amacıyla Merkezi İş Alanlarının Çankırı Caddesi batısında yer alan Kazıkıçı Bostanları olarak adlandırılan kesime doğru gelişmesi ana plan kararı olarak verilmiştir. Ancak 1957 planı ile Bölge Kat Rejimi planlarının halen yürürlükte olmaları konusunda herhangi bir gelişme 1980'lere gelinceye dek gündeme gelmemiştir.

IV. ANKARA TARİHİ KENT DOKUSU'NU ETKİLEYEN ÖNEMLİ BAZI KARARLAR

Ankara'da çevre ölçeğinde eski eser tesbit ve tescil çalışmaları ilk olarak 1964 yılında yapılmış ve 1/1000 ölçekli haritalara envanter numaraları ile işlenmiştir. Bu çalışmalar 1972 yılında tekrarlanmış, aynı envanter numaraları kullanarak, bazı yapılar tescilden düşülerek yeni bir tescil listesi hazırlanmıştır⁵. 1972-1979 yılları arasındaki kurul kararları incelendiğinde, birkaç anıtsal yapı onarım izni dışında, doğal sit ve tek yapı tescil kararları ile tescilden düşme ve yıkım taleplerine karşı kararlar alındığı görülmektedir. 1979 yılında yapılan tesbit çalışmasında 1972 tescil listesindeki yapılardan bir kısmının daha yok olduğu saptanmıştır⁶. 1972 yılında Anıtlar Yüksek Kurulu'na onaylanan tescil listesinde bulunmayan ve ortadan kalktığı tesbit edilen yapılar:

5 Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 14.10.1972 gün ve 6691 sayılı kararı.

6 "Ankara Eski Kent Dokusu Koruma ve Değerlendirme Projesi" raporu, 1979. Hazırlayanlar: Beşbaş N., Güneş A., Özcan Z., Tayla L., Tirpan A.,

Eski Envanter No	Adres	Durumu
129	Süngü sokak	Sokak genişletilmesi ile ortadan kalkmış
117	Ulucanlar Cad.	Sahiplerince yıkılmış
118	Ulucanlar Cad.	Sahiplerince yıkılmış
162	Kulderviş Mescidi	
164	Konut	
166	Konut	
168	Konut	Hacettepe üniversitesi tarafından yıkılmış
169	Konut	

1972 yılında G.E.E. Anıtlar Yüksek Kurulu'na onaylanan tescil listesinde bulunan ve 1979 yılında yapılan tesbit listesine alınmayan yapılar:⁷

Tescilli yapıların özel kişiler eliyle tahribatının yanısıra kamunun yaptığı yıkımlar da Ankara Tarihi Kent Dokusu'nun zaman içinde

Eski envanter no	Adres	Durumu
145	Talatpaşa Bul. No:169	Tavan Etnografya Müzesi'ne satılmış, yapı özelliğini kaybetmiş.
134	Sarıca sok. No:47	Terkedilmiş, harap durumda
150	Koyungözü Çeşmesi	Üzeri betonlanmış, eski eser niteliğini kaybetmiş.
86	Çeşme Mah. Ceylan sok. No: 6	Tavanı Etnografya Müzesi'ne satılmış, yapı özelliğini kaybetmiş.

Tescilli yapıların yukarıda somut örneklerini gördüğümüz şekilde tahrip edilerek ortadan kaldırılmasının sebebi arsa spekülasyonu, kamunun bu yapılara teknik ve maddi yardımda bulunmaması, salt yasaklayıcı tedbirlerle kamu yararı için özel mülkiyetin kısıtlanmasıdır.

Yeni yapılan tescil listelerinde bu yapıların tescilden düşülmesi yapılan kanunsuzluğu ya-sallaştırmaktadır. Aynı zamanda çevredeki diğer tescilli yapı sahiplerine de kötü örnek olmaktadır.

yokolmasına sebep olmaktadır.

Ankara Belediyesi'nin 1979-80 yıllarında gerçekleştirmek istediği Kuzey-Güney trafik aksı projesinin Hasırcılar-Denizciler Caddesi bağlantısı açılmış, yolun batısında kalan alan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi gelişme alanı olarak kamulaştırılarak tamamen yıkılmıştır.

Hasırcılar-Denizciler bağlantısının açılması esnasında kamulaştırılarak yıkılan tescilli yapılar:⁸

7 Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 14.10.1972 gün ve 6691 sayılı kararı.

8 y.a.g.e.

Envanter No	Adres	Koruma Derecesi
225	Özgen Mah. Kargalı Sok. No:3/A	Çevresel 2. Derece
238	Sakalar Mah. Kargalı Sok. No:12	Çevresel 2. Derece
246	Sakalar Mah. İğde Sok. No: 9/A	Çevresel 2. Derece
247	Sakalar Mah. Leylekli Sok. No:19	Çevresel 3. Derece
248	Sakalar Mah. Leylekli Sok. No:16	Çevresel 3. Derece
417	Özgen Mah. Kargalı Sok. No:6	Çevresel 3. Derece

Aynı yolun Hacettepe kavşağında kalan 123 Envanter numaralı Anıtsal 2. Derece korunması gerekli yapı olan Mukaddem Camii, G.E.E.-A.Y.K.'nun 15.9.1973 gün ve 7388 sayılı kararı ile mihrabı ve kapısının üzerindeki kitabesinin çevrede yeni yapılacak aynı adlı bir camiye taşınması şartıyla yıkılmış, Vakıflar Gn. Md. ve Ankara Belediyesi ile yapılan ortak protokol

sonucu Esen Park'a taşınması uygun görülmüştür. Ancak yıllar süren imar durumu belirleme çalışmaları sonuçsuz kalmış, Esenpark'a Altındağ Belediye Başkanlık binası yapılması ile Mukaddem Camii'nin geleceği belirsiz olarak yokolma sürecine girmiştir. Ankara Üniversitesi'nin satın alarak yıktığı alanda yer alan tescilli Eski Ankara evleri:

Envanter No	Adres	Koruma Derecesi
249	Özgen Mah. Bucak Sok. No:4	Çevresel 2. Derece
250	Özgen Mah. Bucak Sok. No: 13	Çevresel 2. Derece
251	Özgen Mah. Öksüzce Sok: No: 25/A	Çevresel 3. Derece
252	Özgen Mah. Öksüzce Sok: No: 21	Çevresel 2. Derece
253	Özgen Mah. Öksüzce Sok: No: 19/3	Çevresel 3. Derece

Sit alanı içinde gerek Belediye, gerekse A.Ü. Tıp Fak. ce yapılan müdahaleler sonucu Hasırcılar yolunun batısında kalan alan sit alanı olarak niteliğini kaybetmiştir. Denizciler Caddesi'ne açılan Hasırcılar Caddesi'ni, İtfaiye, Meydanı'na bağlayan, Hasırcılar-Osmanlı kavşağı planı⁹, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu görüşü alınmadan uygulanmış ve planda 15. yüzyıl yapısı olan 268 Envanter no'lu Anıtsal I. Derece korunacak yapı olan Eski Hamam (Eynebey Hamamı) korunduğu halde, uygulama esnasında bir köşesi yıkılarak yol geçirilmiştir.

Koruma çabaları ile bu tür uygulamalar birarada sürmekte olduğundan bu tür örnekler daha ileride de karşımıza çıkacaktır. 1979 yılında Kültür Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md. elemanları ile Ankara Belediyesi elemanlarının ortaklaşa yaptıkları saptama ve belgeleme çalışmaları ile korunması gerekli görülen Eski Ankara Evleri ve Anıtsal nitelikteki tek yapılar saptanmış, tescilleri yapılmış, geçit dönemi yapılanma koşulları getirilmiş ve hazırlanan "Geçit Dönemi Koruma Geliştirme Planı" onaylanmıştır¹⁰.

Bu karar ile Ankara'da Kentsel ve Arkeolojik Sit Alan sınırları belirlenmiş, yaklaşık 150 hektarlık geniş bir alanda, imar planlarının uygulanmasının durdurulması, tarihi kent dokusunu koruyacak şekilde koruma amaçlı imar planlarının yapılması öngörülmüştür. Sit kararı alınması eski imar planlarının uygulanmasını durdurmakta ve bu alanlarda "Koruma amaçlı imar planlarının" yapılması yükümlülüğünü Belediyelere vermektedir¹¹. Böylece Ankara'da büyük bir kısmı Ulus Merkezi İş Alanında olmak üzere, Cebeci'ye kadar uzanan geniş bir alanda uygulama ancak ana caddeler boyunca

sürmüş, geri kalan kesimlerin kaderi belirsiz bir durum almıştır. (yaklaşık 150 ha.)

G.E.E.A.Y.K.'nin 12.4.1980 gün ve A-2167 sayılı kararında, her ne kadar "Geçit Dönemi Yeni Yapılanma Koşulları" sit alanlarının derece ve niteliğine göre belirlenmişse de, sit kararı getirilen alanlarının büyük bir kesiminde Jansen Planından bu yana çeşitli planlamaların yapılmış olması ve ortaklığın çözülmesi (İzale-i Şuyu) sonucunda bazı parsellerin tapuya imar parseli olarak tescillerinin yapılmış bulunması, bu yapılanma koşullarına göre tarihi çevreye uyumlu yeni yapılaşmaların oluşmasına hukuken imkân vermemekteydi. Şöyle ki, İmar Yasasına göre bir yörede yeni bir imar planı yapılan kadar eski imar planı durdurulmuş olsa dahi-geçerli sayılmakta, bu nedenle planlama süreci başlatılmadan ve koruma imar planı, kesin parselasyon planları elde edilmeden, kadastral dokuya dönüşü sağlayacak şekilde yeni yapı için ruhsat verilmesi mümkün olamamaktaydı. Zaten Ulus gibi bölge kat nizamı planında (1/500-0-15), 6-8 kat olarak imar durumu beklentisi olan bir kent merkezinde bu türden kararların uygulanabilirliği oldukça düşüktür¹².

Yönlendirici bir planın olmayışı, Ulus çevresinde sit alanı olarak belirlenen kesimlerde, sit alanından çıkarılma, tescilden düşülme, kurul kararı olarak cadde üzerlerinde çok katlı yapılaşmaların sürmesi gibi sonuçlara yol açmıştır. Anılan kurul kararı eki olan "Geçit dönemi yapılaşma koşulları"nın uygulanabilmesi ve yeni yapılaşmanın tarihi çevreye uygun olarak yapılmasını sağlamak amacıyla, 3030 sayılı Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkındaki Kanun ve Yönetmeliği uyarınca hazırlanan "Ankara Büyük Şehir Belediyesi İmar Yönetmeliği" ne "Ankara Sit Alanlarında İmar

9 751710 No'lu plan, Ankara Büyük Şehir Belediye Meclisi'nin 14.11.1985 gün ve 383 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

10 G.E.E.A.Y.K.'nin 12.4.1980 gün ve A-2167 sayılı kararı.

11 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası, Md. 17.

12 Plan kargaşasına bir örnek: Hacı bayram çevresinde, I. Derece Kentsel Sit Alanı içinde kalan 5185 Ada, üç kez plan değişikliğine uğramıştır.

durumunu gösterir çap yerine, kadastral parsel üzerinde yapının oturduğu veya oturacağı kısmı gösterir bir röperli yoksa ebadlı kroki verilecektir" şeklinde bir madde eklenerek bu yapılaşma kararlarının uygulanabilmesi amaçlanmıştır¹³.

1985, 1986 ve 1987 yıllarında Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu ve Ankara Bölge Kurulu tarafından alınan kararlar incelendiğinde, çeşitli onarım ve yeni tescil kararları yanı sıra olumsuz olarak nitelendirilebilecek kararların da yer aldığı görülmektedir.

Kararların olumsuz olarak nitelendirilmesinin nedeni, korunması gerekli taşınmaz Kültür Varlıkları, özellikle çevresel nitelikte Eski Ankara Evleri ve Sit Alanları açısından geriye dönüşü mümkün olmayan, tescil kaydının kaldırılması, sit alanı daraltılması, yeni yapılaşma izinleri ile kat yüksekliğini artırıcı yönde alınan kararlar olmasıdır. Bu kararlar:

I/ Sit Alanı Daraltılması:

a) Hacı Bayram'ın kuzey-batısında, Hükümet Caddesi üzerinde yer alan I. Derece Kentsel Sit Alanı, sit alanı irdeleme çalışması sonucunda daraltılmıştır¹⁴.

b) Hacı Bayram'ın kuzey-batısında yer alan 3. derece Kentsel Sit Alanı kaldırılarak etkileme ve geçiş alanı olarak belirlenmiştir.¹⁵

c) Yenice Mahallesi'nin tamamı Kentsel Sit Alanını Koruma Alanından çıkarılmıştır¹⁶.

d) Altındağ Belediye Başkanlık Binası yapımı ve Ulucanlar Caddesi'ni Anafartalar Caddesi'ne bağlayan yolun açılması talebi ile, II. Derece Kentsel Sit Alanı içinde yer alan Tarifi Ticari Bölge Sınırı daraltılmış, Koyunpazarı Mescidi'nin (199/A3) rölövesi alındıktan sonra başka yerde bir mescit gerçekleştirilmesine karar verilmiştir¹⁷.

e) Hacettepe Üniversitesi Onkoloji Hastahanesi yapılması için Tacettin Mahallesi II. Derece Kentsel Sit Alanı daraltılmıştır¹⁸.

f) T.K.T.V. Yüksek Kurulu'nun 7.1.1984 gün ve 52 sayılı kararı ile "Korunması Gerekli Kooperatif Alanları" olarak belirlenen alanlardan; "OR-AN Sitesi", "VARLIK Mahallesi", "Çankaya YEŞİL TEPE" Kooperatif Alanları korunması gerekli alan kapsamında çıkarılarak tescil kayıtları kaldırılmıştır¹⁹.

II/Tescil Kaydının Kaldırılması: (Tek Yapı ve Alan)

a) TKTV Yüksek Kurulu'nca 1985 yılı içinde biri anıtsal (Yenice Camii 256/A2 ve 4 adet çevresel olmak üzere toplam 5 adet yapı tescilden düşülmüştür²⁰.

13 "Ankara Büyük Şehir Belediyesi İmar Yönetmeliği". Madde 90/2, s.98.. Ank. 1986.

14 TKTV Yüksek Kurulu'nun 3.9.1985 gün ve 1378 sayılı kararı.

15 TKTV Yüksek Kurulu'nun 14.II.1985 gün ve 1549 sayılı kararı.

16 TKTV Yüksek Kurulu'nun 10.7.1986 gün ve 2458 sayılı kararı.

17 Mukaddem Camii örneğine bakınız. TKTV Yüksek Kurulu'nun 29.8.1986 gün ve 2646 sayılı kararı.

18 TKTV Yüksek Kurulu'nun 26-27.2.1987 gün ve 3033 sayılı kararı.

19 TKTV Yüksek Kurulu'nun 31.I.1986 gün ve 1813 sayılı kararı. TKTV Yüksek Kurulu'nun 3.7.1987 gün ve 3494 sayılı kararı. TKTV Yüksek Kurulu'nun 3.7.1987 gün ve 3496 sayılı kararı.

20 G.E.E.A.Y.K.'nin 11.5.1963 gün ve 2052 sayılı ilke kararında "Hiç bir caminin yerine yenisinin yapılması gibi bir nedenle yıkılmasının uygun olmadığı.." hükmü vardır.

Envanter no	Adres	Koruma Derecesi
256	Yenice Mah. Kosova Sok. No:2	Anıtsal 2. Derece ²¹
315	Anafartalar Cad. Papatya Sok. No:4 (2505 Ada/3 Parsel)	Çevresel 3. Derece ²²
351	Şeyh İzzettinler Mah. Taşpınar sokak, No:6	Çevresel 3. Derece
358	Hacı Bayram Veli Sok. No:35/A	Çevresel 2. Derece
373	Öztürk Mah. Şehit Keskin Sok. No:8	Çevresel 3. Derece ²³

b) TKTV Yüksek Kurulu'nun 10.7.1986 gün ve 2458 sayılı kararı ile 43 adet yapının tescil kaydı kaldırılmıştır²⁴. (Bkz. Ek I) Aynı karar ile sit alanları yeniden düzenlenmiştir.

c) TKTV Yüksek Kurulu'nun 7.3.1986 gün ve 1945 sayılı kararı ile Keçiören, Bakırcılar Sokak no: 16 (4085 Ada 10 Parsel)'deki yapının korunması gerekli kültür varlığı özelliğini yitirdiğinden tescil kaydının kaldırılmasına karar verilmiştir.

d) TKTV Yüksek Kurulu'nun 14.3.1986 gün ve 2067 sayılı kararı ile, Yenice Mah. Doğu Sok. No:1 (936 Ada I Parsel)'in tescil kaydının kaldırılmasına karar verilmiştir.

e) TKTV Yüksek Kurulu'nun 15.5.1986 gün ve 2243 sayılı kararı ile, Merkez, 2752 ada I ve 7 sayılı parsellerin tescil kaydı kaldırılmıştır.

f) Hipodrom Alanı (Atatürk Kültür Merkezi için), Kavaklıdere Şarap Fabrikası arsası ile çeşitli bölgelerde 9 adet imar parselinin tescil kaydı kaldırılmıştır.

III/ Yıkım Kararları:

a) TKTV Ankara Bölge Kurulu'nca, 1985 yılı içinde (5)'i maili inhidam kararı sonucu, (20)'si işe başvuru sonucunda olmak üzere top-

lam (25) adet yapının yıkımının uygun olduğu kararı verilmiştir.

b) TKTV Ankara Bölge Kurulu'nca, 1986 yılı içinde (1)'i maili inhidam kararı sonucu, (4)'ü başvuru sonucunda olmak üzere toplam (5) adet yapının yıkımı uygun bulunmuştur.

c) TKTV Ankara Bölge Kurulu'nca, 1987 yılı içinde (1)'i maili inhidam kararı ile, (3)'ü işe başvuru sonucunda olmak üzere toplam (4) adet yapının yıkımına izin verilmiştir.

IV/ Koruma Alanlarının Daratılması ve Yeni Yapılaşma İzinleri:

a) 1985 yılında, yıkılması uygun bulunan ya da boş olan parsellere 29 adet yeni yapı izni verilmiştir. Ayrıca, TKTV Yüksek Kurulu tarafından verilen bazı kararlarda, Ankara Bölge Kurulu'nca verilen kat yükseklikleri yeterli bulunmayarak arttırılmış²⁵. Hacıbayram Camii'ni siluet olarak etkileyecek olan Hükümet Caddesi üzerine 6 katlı yapılaşma izni verilmiştir²⁶. Tescilli bazı yapıların koruma alanları da bazen o yapının varlığını tehlikeye düşürecek kadar daraltılmıştır²⁷.

b) TKTV Ankara Bölge Kurulu'nun 28.2.1986 gün ve 890 sayılı kararında, 30 Ocak

21 TKTV Yüksek Kurulu'nun 7.3.1985 gün ve 756 sayılı kararı.

22 TKTV Yüksek Kurulu'nun 3.9.1985 gün ve 1323 sayılı kararı.

23 TKTV Yüksek Kurulu'nun 3.9.1985 gün ve 1378 sayılı kararı.

24 Ulus Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması sürerken alınan bu karar, süre epey azaldığından yarışmacılara verilememiştir. Bu kararda, yerinde olmadığı veya yenilediği tesbit edilen yapılar ve tescil kaydı kaldırılan yapılar listesi ek I de verilmiştir.

25 TKTV Yüksek Kurulu'nun 28.3.1985 gün ve 846 sayılı kararı.

26 TKTV Yüksek Kurulu'nun 14.11.1985 gün ve 1550 sayılı kararı.

27 TKTV Yüksek Kurulu'nun 17.10.1985 gün ve 1490 sayılı kararı.

1985 tarihinde görüş sorulmak üzere TKTV Yüksek Kurulu'na gönderilen ve bir daha kendisinden haber alınamayan "Çıkrıkçılar Yokuşu Çevre Düzenlemesi" planında yeşil alan ve yaya yolu olarak belirlenen 857 Ada 10-11 sayılı parsellerde zemin+3 katlı (h= 12.50 m.) yapılaşmaya izin verilmiştir.

c) 1986 yılında yukarıdaki örnek dahil olmak üzere toplam (10) adet yeni yapı izni verilmiştir. Bu arada, "ULUS Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması" sürerken, yarışma kapsamında düzenlenmesi istenen meydanlardan biri olan Hükümet Meydanı'nı belirleyen önemli noktalardan biri olan Sümerbank Binası yani 6101 Ada 2 Sayılı parsel (Şehir Çarşısı'na) 5 katlı yoğun bir yapılaşma getirilmiştir.²⁸

d) "Ulus Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması"nda I. Ödül Kazanan proje'nin sözleşme hazırlıkları sürerken ve tüm uygulamalar durdurulmuşken, "Ulus Projesinde" otopark olarak belirlenen 836 Ada 1,4 ve 5 Sayılı parsellere²⁹ ve 842 Ada 23 Sayılı parselde 4 Katlı yeni yapı izni verilmiştir.³⁰

e) 1987 yılı içinde TKTV Ankara Bölge Kurulu tarafından toplam (10) adet yeni yapı izni verilmiştir. (Ulus Dışında) Bu arada Ulus yarışmasının Kasım 1986 tarihinde sonuçlanmış olmasına rağmen, sözleşmenin ancak bir yıl sonra ODTÜ Döner Sermaye İşletmesi ve Ankara Büyük Şehir Belediyesi arasında imzalanabilmesi, uygulamaların durdurulmuş olsa bile yukarıda örnekleri verilen kurul kararları ve Altındağ Belediyesi'nin münferit talepleri doğrultusunda sürdürülmesi, onaysız avan nitelikte bir plan üzerinden uygulama yapılması ge-

reği ve zorunluğunu doğurmuştur.

Planlama ve uygulamanın gecikmesi, bunun yansısı planı hayata geçirecek Belediye içinde etkin bir ekibin kurulamayışı, daha önemlisi koruma ve geliştirme için gerek duyulan kredi, yardım (mali ve teknik) mekanizmalarının henüz kurumsallaşmamış olması bugüne kadar karşılaşılan ve bundan sonra da eğer gerçekten uygulama isteniyorsa çözümlenmesi gereken başlıca sorunlardır.

Koruma uygulamalarının yapılamaması, yapılmak istenmemesi sonucu, Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı olarak belirlenen Eski Ankara Evleri ile Tarihi Kent Dokusu zaman içinde yıpranmaktadır. 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası gereği olarak bu alanların ve yapıların irdelenmesi ve bu irdeleme sonucu daraltılması yapılmıştır. Ancak, olumsuz olarak nitelendirilen nokta bu alanların yapılaşmaya açılması ve yoğunluk kazanacak şekilde yapılaşmasıdır. Bu kararların detaylı planlama ile alınması ve proje çalışmalarını sürdüren O.D.T.Ü. ekibi ile yerel yönetimin eşgüdümünde bulunması gereklidir.

Tescilden düşme ve yıkım izinleri yapıların yokolmasına ve koruma alanlarının giderek daha çok erozyona uğramasına sebep olmaktadır. Ancak yapı onarıldığı ya da aslına uygun şekilde yeniden inşa edildiği zaman korunması gerekli olan mimari, estetik ve kültürel değerler sürdürülebilir. "Korunması gerekli herhangi bir yapının korunması gerekli unsuru, o yapıyı oluşturan taş, tuğla, ahşap vb. gibi malzemesi değil, korunması gerekli unsur, o malzemeye şekil veren sanattır."³¹

Onarım ve bakım ise günümüz ekonomik

28 TKTV Ankara Bölge Kurulu'nun 16.10.1986 gün ve 2725 sayılı kararı. Buraya gelecek yoğun yapılaşmaya karşıt bir görüş için bkz. ALATAN, H., 1978. "Ulus Kent Merkezi 6101 Ada, 2 sayılı parselin durumunu belirlemek için hazırlanmış inceleme raporu", A.N.P.B., Ank.

29 TKTV Ankara Bölge Kurulu'nun 12.12.1986 gün ve 1160 sayılı kararı.

30 TKTV Ankara Bölge Kurulu'nun 16.1.1987 gün ve 1206 sayılı kararı.

31 G.E.E.A.Y.K.'nin 14.4.1978 gün ve A-1055 sayılı kararı.

koşullarında kişilere bırakılmamalı, "Taşınmaz Kültür Varlığı" olarak saptanan yapı ve yapı grupları kamu-özel sektör işbirliği ve desteğinde kültür, ticaret ve turizm girdilerine cevap verecek şekilde yapılmalıdır. Konunun ekonomik boyutu gözönünde bulundurularak koruma, ıslah ve çevre düzenleme çalışmaları gerçekleştirilmelidir. Alt yapı yapılmadan, üst yapıda herhangi bir işlem yapılamayacağı açıktır. Bu nedenle, planlama ve uygulama eşgüdüm içinde ve öncelik altyapıya verilecek şekilde olmalı, çevre düzenlemeleri onarım ve tarihi çevreye uygun yeni yapılaşma daha sonra gerçekleştirilmelidir.

V. ANKARA TARİHİ KENT DOKUSU/KORUMA GELİŞTİRME PLANLAMA ÇALIŞMALARI (1983-1988)

Diğer önemli kentsel aktivetelerde olduğu gibi, kentin tarihi çekirdeğini oluşturan tarihsel dokusunu yenileme, mimari ve kültürel değerlerini koruma çabaları da öncelikle bir planlama konusudur.

Korunacak veya yenilenecek yerlerin saptanması, çevresi ile korunarak geliştirilmesi de yapılacak "Kentsel Koruma İmar Planı"na göre hazırlanacak programlara ve projelere dayalı olmalıdır.

"Ankara Eski Kent Dokusu Geçit Dönemi Koruma ve Geliştirme Planı" hükümleri doğrultusunda, Ankara Tarihi Kent Dokusu Koruma-Geliştirme Projesini hazırlamak amacı ile, Önce Ankara Şehri İmar Müdürlüğü (daha sonra Ankara Büyük Şehir Belediyesi İmar Dairesi Bşk.), İmar Planlama Müdürlüğü bünyesinde "Kentsel Koruma Geliştirme Planlama Bürosu" oluşturulmuştur. Önceleri (1 yıl kadar) 4 Şehir Plancısı ile 1 mimardan oluşan bu ekip, daha sonra 3030 Sayılı Yasa uyarınca İlçe

Belediyelerinin oluşturulması ve AŞİM elemanların dağıtılması sonucu 1 Şehir Plancısı ve 1 Mimarı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Belirtmek gerekir ki, İmar Müdürlüğü, Planlama Şubesi bünyesinde bu büro ile beraber, "Ulaşım Planlama Bürosu", "Gecekondu Planlama Bürosu", "Sosyal Donatım Planlama Bürosu", "Gelişme Konut Planlama Bürosu" "Sanayi Planlama Bürosu", "Kentsel Araştırma Değerlendirme Bürosu" ve "Grafik-Teknik Resim Bürosu" olarak gruplandırılmış örnek bir aktif planlama ekibi tüm kentin sorunlarına yönelik yeni bir araştırma ve planlama dönemini başlatmıştır³².

Koruma Planlaması çalışmaları başlangıçta, arşiv oluşturma, harita revizyonu ve dökümantasyon çalışmaları, arazi tesbit çalışmaları ile başlamış, ilgili diğer kuruluşlar ve üniversiteler ile ilişki kurulmuş, yapılan toplantılar sonucu kuruluşlar arası bir "Teknik Ekip" oluşturulmuştur.

VI. Ankara Tarihi Kent Dokusu Koruma Geliştirme Toplantıları:

Yukarıdaki başlık altında, ilgili kamu kuruluşları ve üniversite yetkililerinin katılımıyla yaklaşık 1,5 yıl, aralıklarla süren bir dizi toplantı (10) toplantı yapılmıştır. Kurulan teknik ekip her toplantıda konuyu sorunları ile ortaya koyarak çözüm önerileri geliştirilmesi katılımcılardan istenmiştir³³.

Önceleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün üzerinde çalışmalar yaptığı "Ankara Kalesi Koruma ve Geliştirme Projesi" ve Kale İçindeki Belediye'ye ait üç evin geleceği tartışmalara konu olurken, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün devreye girmesi ile vakıf kökenli eserlerin durumu ve sorunları (Hacı Bayram Camii, Sulu

32 Bkz. Ankara Şehri İmar Müdürlüğü 1928-1984. Kuruluşunun 56. yıldönümü anısı olarak hazırlanan albüm. Bu ekip 23 şehir plancısı, 6 mimar, 1 jeolog ve 5 teknik ressamdan oluşuyordu.

33 Bkz. "Ankara Tarihi Kent Dokusu Koruma-Geliştirme Planlama Faaliyetleri", A.Ş.İ.M., 1983.

Han vb.) tartışılarak çalışmaların kapsamı genişliyordu.

Ankara Koruma Amaçlı Planı'nın yapılabilmesinin geniş bir ekip, akçalı kaynaklar ve harita revizyonu gerektirdiği, planlama çalışmalarının yıllardır birikmiş sorunlar üzerinde yoğunlaştırılması isteniyordu. Kapsamlı çalışmalara daha ileride girilebilirdi.

Yapılması talep edilen araştırma ve planlama çalışmalarının ne kadarının yapılabildiği, uygulamaya ne kadarının aktarılabilirdiğini bilmek, sanırım günümüzde hangi aşamaya nereden geçilerek gelindiğini görmek ve birtakım sonuçlara varabilmek açısından yararlı olacaktır. Bu yazının amacı da zaten, yapılan çalışmalarını tekrar sunmaktan ziyade, geçmiş deneyimlerden yola çıkarak benzer çalışma yapacak olanlara ve koruma planlaması pratiğine küçük, mütevazı bir katkıda bulunmaktır.

V.2. HACI BAYRAM ÇEVRE DÜZENLEMESİ

*"Ankara, uzun tarihinin şaşırtıcı terkipleriyle doludur. Asırlar içinde uğradığı istilâlar, üstüste yangınlar ve yağmalar, şehirde geçmiş zamanların pek az eserini bırakmıştır. Acayip bir karışıklık içinde bu tarih daima insanın gözü önündedir. Türk kültürünün kendinden evvel gelmiş medeniyetlerden kalan şeylerle bu kadar canlı surette rastgele karıştığı, haşır neşir olduğu pek az yer vardır"*³⁴.

*"Bu terkiplerin en manalı İmparator Augustos'un şerefine toprağa dikilmiş mermer bir kaside olan Roma Mabedinin kalıntılarıyla yanı başındaki Hacı Bayram-ı Veli Camii'nin beraberce teşkil ettikleri zular mecmuasıdır. Bitmiş veya tam diyebileceğimiz hiç bir eser bu toprağın macerasını bu kadar güzel hulasa edemez"*³⁵.

Ankara Şehri, dini mimarlık eserleri bakımından zengin sayılmaz. Selçuk ve Osmanlı Devirlerinden büyük anıtlar kalmamıştır. Ankara Cami ve mescitlerinde ahşap-taş yapı geleneği, çok karakteristik Türk stilinde devam etmiştir. Türk oymacılığı ve süsleme sanatı Ankara camilerinde güzel örneklerle halâ yaşamaktadır. Hacı Bayram Camii bu camiler arasında mimarisi ve dini önemiyle ayrı bir yer ve önem tutmaktadır.

V.2.I. Tarih İçinde Hacı Bayram-ı Veli Camii ve Yakın Çevresi:

İlk yapılışı 1425 yıllarına rastlayan Hacı Bayram Camii, daha sonraları III. Ahmet zamanında (1703-1730) Hacı Bayram'ın torunlarından Mehmet Baba, III. Mustafa zamanında (1757-1774) ve 1940 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 3 defa büyük tamir görmüştür³⁶.

Hacı Bayram Veli'nin ölümünden 2 yıl önce kendisi tarafından yaptırılan cami, tam bir dikdörtgen plan teşkil etmekte olup, tamamı kerpiçlidir. Sonradan caminin kuzey ve batı cephelerine yapılan ilavelerle bina büyütülmüş ve genişletilmiştir. Güneydeki türbe Hacı Bayram Veli'ye aittir. Cami uzun süreden beri Ankara'nın ünlü bir mabedi olarak sevilmekte, özellikle Hacı Bayram Veli'ye ait olması bu sevgide büyük rol oynamıştır. Caminin çeşitli devirlerde onarım gördüğü bilinmesine rağmen çevresi hakkında edilebilen bilgiler çok sınırlıdır. Koruma planlamasına konu olan çevre yerleşiminin fiziki ve sosyal durumu ve değişimine ilişkin bilgiler, seyahatnameler, gravür ve fotoğraflar, eski haritalar, kazı raporları ve Ankara için yazılmış monografilerden bulunabilmektedir. Ayrıca kadı mahkemelerinin tutanakları olan şerhiye sicilleri kaynak olarak

34 TANPINAR, A.H., 1946. "Beş Şehir", Dergâh Yay. İst., s.216.

35 y.a.g.e., s.217.

36 "Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I", 1983. Vakıflar Gn. Md. Yay., Ank. İlaveli II. Baskı, s.364.

kullanılmaktadır.

H. Dernschwam 1550'li yıllarda Ankara'ın gezer ve Bentderesi üzerinde suyu tutan bir bent olduğunu söyler. Bendderesi civarındaki Debbağhane Mahallesi'nde debbağların topluca oturdukları, dere boyunca imalathane ve atelyeleri, işyerlerinin arkasında ise konutlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

1650'li yıllarda, Hacı Bayram Camii yöresinde 300'den fazla derviş yerleşmiş bulunmaktadır. Çevredeki binalar kerpiç ve kat kat yapılmış konutlardır. Bu bilgiyi veren Evliya Çelebi, Taht'el Kal'a Pazarı, Sipahi Pazarı ve Uzun Çarşı'nın en kalabalık pazarlar olduğunu ilave eder.

Berkley, 1878'de, Ankara (Angora) Kasabası'nın yuvarlak bir tepenin yüzü boyunca uzandığını, hemen ilerisinde ikinci bir tepe bulunduğunu ve arada bir dere aktığını söyler. Bu dere ile tiyatro arasında büyük bir mermer yapı izlenmektedir. (Augustos Mabedi) Bu yapının tüm dış yüzü eski evlerle çevrilidir. 1920'li yıllardan sonra Kale dışındaki mahalleler "canlı bir manzara arzeder". İmar etkinlikleri başlamadan önce Kale dışı mahalleler ancak. Hükümet dairesi, mektep vb gibi birkaç büyük bina ihtiva eden, evlerin çoğu kerpiçten yapılmış, aralarında geniş yangın boşlukları ve mezarlıklar bulunan dar sokaklı yörcerdi³⁷.

Tüm bu anlatılanlar değerlendirildiğinde, Hacı Bayram Camii çevresinin sürekli olarak konut işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Augustos Tapınağı; çevresinde 1850'li yıllardan günümüze kadar, kazı, araştırma ve çevre düzenlemesi etkinliklerinin yoğun olarak sürdürülmesine neden olmuştur. 1861 yılında G. Perrot, tapınağın doğu duvarındaki kitabeyi o-

kumak için bir araştırma yapmıştır. Kreneker ve Schede isimli iki Alman Arkeolog 1926-1928 yıllarında, tapınağın çevresini kazmışlardır. Ankara Belediyesi bu kazılar esnasında ve sonrasında çevredeki evlerin bir bölümünü kamulaştırır. 1937 yılında da Vali Nevzat Tandoğan, tüm evleri kamulaştırır ve çevreyi "temizler"³⁸. Kazılar 1939 yılında, Eski Eserler ve Müzeler Müdürü H. Zübeyr Koşay tarafından sürdürülür. Bu kazılarda 4-5 m. derinlikte Frig seramiği, daha yukarı katlarda ise Roma ve Bizans Seramiği bulunmuştur. Bunlar bize bu tepe ve eteklerinin yüzyıllar boyu kesintisiz iskân gördüğünü göstermektedir.

V.2.2. Hacı Bayram Çevresindeki Bazı Önemli Uygulamalar:

1920'den 1932 de onanan Jansen Planı'na kadar geçen sürede Eski Ankara plansız ve programsız bir gelişme göstermiştir. H. Jansen planında, "Protokol Sahası" olarak belirlenen alan içinde Hacı Bayram çevresinin de yer aldığı görülmektedir. 1950'lere gelinceye kadar cami önündeki meydanın açılması dahil Eski Ankara'da pek çok uygulama yapılmıştır. Eski Şehrin Hacı Bayram Camii çevresi dahil, Protokol Sahası'nı kapsayan yerlerde koruma-geliştirme veya düzeltme yönünde bilinçli herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 1957 Planında ise bu çevre plana dahil edilmiş, dokuyu parçalayacak 6 katlı yapılaşma önerilmiş, Bölge Kat Nizamı Planında ise yoğunluklar arttırılmıştır.

51300 No'lu İmar Planı ile Hacı Bayram Meydanı'nı Anafartalar ve Bentderesi Caddesi'ne bağlayacak 17m. genişliğinde yol güzergâhının uygulanmasına 1968 yılında geçilmiştir³⁹.

Hacı Bayram Civarının "Tanzimi ve Değer-

37 DARKOT, B., "İslâm Ansiklopedisi", s.444.

38 "Hacı Bayram II. Çevre Koruma İmar Planı Raporu", AŞİM-ODTÜ, 1983, Ank.s.8. Aynı temizleme ve yıkım işlemi "I. Derece Kentsel Sit Alanı" olmasına rağmen bugün de yapılmak istenmektedir.

39 51300 No'lu Plan ve cetvelleri. İmar ve İskan Bakanlığı'nın 13.6.1963 tarih ve Pl. İmar Um. Md. Şehircilik Dairesi Başkanlığının 060132009-4120 sayılı yazısı ile uygun bulunmuştur.

lendirilmesi" amacıyla hazırlanan plan, İmar İdare Hey'etinin 14.3.1968 gün ve 178 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Daha sonra 51300 No'lu planda tadilat yapılması teklifi İmar İdare Hey'eti'nin 27.4.1965 gün ve 235 sayılı kararı ile uygun bulunmuş ve düzenlenen 62200 No'lu Kesin Parselasyon Planı, İmar İdare Hey'eti'nin 18.7.1969 gün ve 516 sayılı kararı ile onaylanmıştır⁴⁰.

Hacı Bayram Camii ve Augustos Tapınağı "*civarının açılarak, tanzimi maksadıyla*" kamulaştırma işlemleri 7.10.1969 tarihinde başlamıştır. Cami'den Bentderesi'ne inen yolun çok eğimli ve dar bir kurbula işlenmesinden dolayı, 22.10.1970 tarihinde Fen İşleri Müdürlüğü tarafından yeni bir varyant teklif edilmiştir. Düzenlenen 62760 No'lu kesin parselasyon planı İmar İdare Hey'eti'nin 5.1.1971 gün ve 3 sayılı kararı ile uygun görülmüştür⁴¹. 4.5.1972 tarihli Fen İşleri Müdürlüğü yazısında Otoparkın ve yol güzergâhının tamamen açıldığı belirtilmektedir. Bu arada Caddenin genişletilmesine ilişkin 1/500 ölçekli 63016 No'lu etüd, İmar İdare Hey'eti'nin 6.6.1972 gün ve 386 sayılı kararı ile uygun görülmüştür.

Aynı yıl Cami ve çevresinin imar planının yeniden hazırlanması için, İmar ve İskân Bakanlığı talimatı uyarınca, Belediye ile Ankara Nazım Plan Bürosu arasında görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Güvercin Sokağı açılmasına ilişkin, 1/500 ölçekli 69600/1-2 No'lu kesin parselasyon planı, İmar İdare Hey'eti'nin 4.5.1976 gün ve 487 sayılı kararı ile uygun bulunmuşsa da uygulanmamıştır. Ancak, bu planının uygulanabileceği endişesi ile bölgenin en gösterişli

yapılarının yer aldığı ve yaya ağırlıklı bir sokak olan Güvercin Sokakta yapı sahipleri yapılarının bakım ve onarımlarını yaptırmamaktaydılar. Ancak Koruma planının yapımı sonrası burada bazı onarımlara başlanmıştır.

V.2.3. Hacı Bayram Çevresinde Koruma Planlaması Çalışmaları:

Hacı Bayram Camii çevresi Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12.4.1980 gün ve A-2167 sayılı kararına göre I. Derece Kentsel Sit Alanı olarak belirlenmiştir. Daha önce bir kısmı anlatılan A.Ş.İ.M. Koruma Planlama Çalışmaları içinde, geniş bir çevreyi kapsamı ve Ankara'nın İlk "*Koruma Amaçlı İmar Planı*" olması nedeniyle özel bir önem taşımaktadır. Bu alanda koruma amaçlı bir planın hazırlanması amacıyla, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü ve Şehir Koruma Programı Yüksek Lisans Öğrencileri ile A.Ş.İ.M. elemanları Koruma İmar Planını uygulamaya aktarılacak şekilde yeniden ele almışlar ve uygulama yönetmeliği hazırlamışlardır.

Ortaklaşa çabalar sonucunda hazırlanan - "*Hacı Bayram II. Çevre Koruma İmar Planı ve Uygulama Koşulları*", Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 3.9.1985 gün ve 1378 sayılı kararı ile uygun bulunmuştur⁴².

Ayrıca bu planın kapsadığı alan içinde uygulamaya girebilecek detayda bir "*Örnek Ada düzenlemesi*" planlanmıştır. Adliye ve Etizafer Sokaklarının sınırladığı adada 1/50 ölçekli cephe düzenlemesi ve maliyet analizi yapılmıştır.

40 62200 No'lu kesin parselasyon planı, İmar ve İskan Bak. Pl. ve İmar Gn. Md.. Şp. D. Bşk.'nin 28.7.1969 gün ve PL-060132009-8941 sayılı yazısı ile onaylanmıştır.

41 62760 No'lu kesin parselasyon planı, İmar ve İskan Bak.. Pl. ve İmar Gn. Md.'nün 14.5.1971 gün ve 060132009 sayılı yazısı ile onaylanmıştır.

42 "Hacı Bayram II. Çevre Koruma İmar Planı" ve "Uygulama Koşulları" için Bkz. Ulus Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması Şartnamesi, Ankara Büyük Şehir Belediyesi İmar Dairesi Başkanlığı, 1986 s.72 ve s.88. Hacı Bayram II. Çevre Koruma İmar Planının bitirilişi ile onayı arasında 1 yılı aşkın bir süre geçmiş bulunması, onama sürecinin ne kadar uzun sürdüğüne iyi bir örnektir. Planın kesin parselasyon planları ise henüz hazırlanmamıştır.

Türkiye Anıt-Çevre ve Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (T.A.Ç) ile yapılan görüşmelerde, Kale İçi'ndeki üç evin yanısıra, bu "Örnek Ada" da da uygulamaya girilmesi kararlaştırılmış ancak henüz bu yönde bir çalışma gerçekleştirilememiştir. Hükümet Meydanı ile Hacıbayram Meydanındaki yaya-taşit trafiğinin düzenlenmesinde kolaylık sağlamak ve bu meydanları birer "KENT MEYDANI" olarak düzenlemek amacıyla, Bentderesi Caddesi üzerinde bulunan 16126 ada I sayılı parsel ve 8782 ada 14 sayılı parsel "Dolmuş Durakları ve Otopark" olarak düzenlenmiştir. Kamulaştırma işlemleri tamamlanmış ve alan düzeltilmiş olmasına rağmen dolmuş duraklarının nakli henüz gerçekleştirilmemiştir. Hacı Bayram Camii ve Ogüst Mabedi'nin bulunduğu ve bugün halâ otopark ve dolmuş durağı olarak kullanılan meydan ile Camii duvarı ve yolu içeren kısmın 1/500 ölçekli çevre düzenlemesi 20 Mayıs 1986 tarihinde açılan ve 21 Kasım 1986 tarihinde sonuçlanan yarışma ile elde edilmiştir. O.D.T.Ü. ile yapılan sözleşme gereği öncelikle bu kesimin detaylı projeleri elde edilecektir. Yarışma sonucu elde edilen proje, tüm Ulus'u bir bütün olarak ele alıp değerlendirerek çözümler önerdiği için etaplar halinde uygulama şansı yüksek görülmektedir. Ancak, uygulama için gerekli maddi kaynağın bulunması, koruma yönünde uygulama yapılması, koordinasyonu sağlayacak planları ve uygulamayı denetleyecek güçlü bir teknik birim oluşturulması gereklidir. Halkın uygulamaya katkısını ve ilgisini çekecek katılımsal tasarım ve uygulama süreçleri düşünülmelidir.

Konuyu sadece Hacı Bayram Camii olarak değil, bütünüyle, Tarihi Kent Merkezi ve Tarihi Kent Dokusu'nun yeniden düzenlenmesi, ıslahı ve korunması olarak ele almak gereklidir. Uy-

gulamada bu bölgelerin özellikleri bulunan ancak diğer kent parçalarından farklı bir konumu olmayan alanlar olduğu unutulmamalıdır. Pilot bölgeler seçilmeli, öncelikle bu bölgelerde çevreye örnek olacak, çevre kalitesini ve rantını yükseltecek altyapı çalışmaları, meydan, yaya yolu ve tarihi yapı çevre düzenlemeleri yapılmalıdır. Yapısını onarmak isteyenler desteklenmeli, Eski Eser Onarımına Katkı Fonu Benzeri fon, kredi ve hibe mekanizmaları oluşturularak işletilmelidir⁴³.

V.3. ANKARA KALESİ KORUMA GELİŞTİRME PROJESİ

"Eski büyük bir maziden şerefli hale olan istek, Ankara'nun imâr planını tesbüt eder. Kale, şehir tacı olarak kalıyor. Müteakiben ehemmiyetli yollar, yeşillik şerhleri birlik kısımları yayılmağa başlar. Millî abide olan kalenin tamir edilerek, yenileştirilmesile, kuvvet bulacak olan Anadolu ruhunun takdis edileceği zaman gelecektir. Korumak istenen hali ile kaleye doğru uzanan eski şehir, hiç değiştirilmeyecek, bilhassa yapılacak bir eski şehir talimatnamesi ile herhangi bir tecavülden korunacaktır. Sade garp kısımları zamanın icabına uydurulabilir"⁴⁴.

Planında kalenin şehrin her tarafından algılanması ve korunmasına büyük önem veren Jansen böyle diyordu, plan raporunda..Ulus, bugünkü durumuyla özlenen ve istenileni vermekten çok uzak bir durumdadır. Daha önceki bölümlerde anlatılan bazı uygulamalar, Eski Şehiri korumak bir yana, tahribe yönelmiş, - "Kale" değil kentin her yanından algılanması, görülüp farkedilmesine engel olacak yapılaşmalarla perdelenmiştir. "Kaleiçi Tarihi Kentsel Sit Alanı", Jansen Planından bu yana "Protokol Alanı" sınırlaması ile ticari merkezin baskısından uzakta olması ve herhangi bir planlama ile

43 "Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Hacı Bayram-ı Veli ve Dönemi Semineri", 2-3 Aralık 1986. Seminere sunulan bildiri. TUNCER, M., 1987., "Hacı Bayram Çevre Düzenlenmesi", IV. Vakıf Haftası, Vakıflar Gn. Md. Yay. Ank. s.205.

44 JANSEN, H., 1937. "Ankara İmar Planı", Alâeddin Kiral basımevi. İst. s.18.

şuyulandırma yapılmamış bulunması nedeniyle bütünüyle korunmaya en aday kent parçası olarak görülmektedir.

Ancak, bugüne kadar yapılan koruma daha çok yasaklayıcı, engelleyici -pasif- bir koruma olduğundan, Kaleiçi konutları, bugün bakımsız, yoğun kullanımlı, eklenti ve bölümlerle fiziki durumu kötü, mimari ve estetik değerleri yokolma yoluna girmiş yapılarıdır.

V.3.1. Ankara Kalesi Koruma Planlaması Çalışmaları:

Ankara Kalesi Koruma Geliştirme Projesi'nin Tesbit, Değerlendirme ve Ön Karar etabı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1980 yılında tamamlanmıştır.

Bu çalışmada, koruma, sağlıklılaştırma ve geliştirme kararlarının verilebilmesi için gerekli fiziki ve sosyo-ekonomik yapıya ilişkin bilgiler derlenmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu değerlendirme ışığında, mevcut planlama koruma araç ve olanakları çerçevesinde, uygulamaya dönük Koruma-Planlama Politikası seçenekleri ortaya konmuş, örgütlenme modelleri önerilmiştir⁴⁵. Fotogrametrik ve fotografik tesbit ve belgeleme çalışması yapılmış, iç ve dış tesbitlerle yapıların fiziki ve mimari özellikleri saptanmıştır.

1981 yılında, Başkent Ankara'nın tarihi kent dokusunun korunması çabalarına bir başlangıç olarak küçük bir bölgede uygulamaya geçilmesinin özendirici bir örnek oluşturacağı düşünülmüş, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından Dış Kale, Kale Kapısı, Devdiran ve Doyran Sokaktaki konutların cephelelerinin çevreye uyumlu bir hale getirilmesi,

onarım ve cephe düzenlemesi yapılması amacıyla bir proje hazırlanmıştır. Ancak, bu proje sergilenerek halkın katılımı sağlandığı halde ne yazıkki uygulama olanağı bulamamıştır.

A.Ş.İ.M. Koruma Planlaması çalışmaları başlangıcından Altındağ Belediyesi planlama birimi oluşuncaya (1985) kadar geçen süre içinde, oluşumundan daha önce bahsedilen teknik ekip elemanları örgütlenme, finansman, politika saptanması ve projenin tamamlanabilmesi için işbirliği yapmıştır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğü'nün ortaklaşa yürüttüğü projenin bu aşamasında, mülkiyet araştırması, tesbit ve tescil işlemlerinin yenilenmesi ve çevre bağlantılarının belirlenmesi üzerinde durulmuş, projenin çevre bağlantıları ve kent içindeki konununun, Ulus Tarihi Kent Merkezi yarışması sonucunda daha net olarak belirlenebileceğinin anlaşılması üzerine çalışmalar bu yönde Altındağ Belediyesi tarafından sürdürülmüştür.

Bu çalışmalar sürdürülürken, Ankara Belediyesi tarafından 1973 yılında çevreye örnek bir onarım vermek amacıyla satın alınan ancak, 1984 yılına kadar boş ve bakımsız durumda olan, Kaleiçi Doyran Sokak, 5,7 ve 9 kapı numaralı Eski Ankara Evleri, yapılan toplantılar sonucu⁴⁶, Türkiye Anıt-Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (T.A.Ç.) ile 21.3.1984 tarihinde imzalanan bir protokol uyarınca onarım ve işletmesi yapılmak üzere adı geçen vakfa devredilmiştir.

Restorasyon çalışmaları sonucunda, evler, Eski Ankara Evi olarak lokanta, pastane ve hediyelik eşya satış (bakırcı, kilimci vb) birimleri halinde düzenlenecektir. Ancak, idari ve mali bazı sorunlar nedeniyle onarım çalışmaları ha-

45 Bkz. "Ankara Kalesi Koruma-Geliştirme Projesi, Tesbit-Değerlendirme-Ön kararlar" Kültür Bakanlığı-ODTÜ Restorasyon Bölümü. 1980. Ankara Kalesi Koruma Geliştirme Proje Yarışması Şartnamesi. 1987.. Ajans Türk Mat. San., Ank. s.229-237.

46 Bölüm V.1.'e bakınız.

len tamamlanamamıştır. Halbuki, bu tür uygulamaların mümkün olduğunca çabuk tamamlanması, halkın konuya olan güvenini sağlamak bakımından önem taşımaktadır. 15 sene gibi uzun bir süredir sürdürülen bu "örnek" nasıl bir örnek olacaktır?

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Kalesi sur ve burçlarına ilişkin onarım çalışmalarını belirli bir plan ve program çerçevesinde başarıyla sürdürmektedir⁴⁷;

Ankara Kalesi sur ve Burçlarına yönelik onarım ve restorasyon çalışmalarına, 1980 yılında, Hisar Kapı'nın bulunduğu burçlardan başlanmış, 1981 yılında Zindan Kapı ve yakın çevresindeki surlar ele alınmıştır.

1983 yılında ise, Hisar Kapisinin üst burçlarındaki eksik kısımlar aslına uygun tamamlanarak, derzleri yapılmıştır. Aynı yıl Akkale ele alınarak, içinde bulunan odalarda onarım çalışmaları gerçekleştirilmiş, gezinti duvarlarına çıkış merdivenleri yapılmış ve yıkık dandaneler restore edilmiştir. 1984 yılında, bu kez, Akkale'nin dış duvarlarında gerekli onarımlar yapılmıştır. Ayrıca İç Kale surlarındaki 4 burçta restorasyon çalışmalarla tamamlanmıştır. 1985 yılında, Şark Kale ve yakın çevresindeki burçlarda onarım ve restorasyon çalışmaları sürdürülmüştür⁴⁸. Bu çalışmaların yanısıra, PTT

tarafından Kaleiçi'ne telefon hattı döşenmiş ve kulübeler konmuştur. Ayrıca, Büyük Şehir Belediyesi mülkiyetindeki T.A.Ç. vakfı tarafından onarılmakta olan üç yapıya ilaveten, yıkılmaya yüz tutan Dış Kale Kireçli Sokak No:4'de bulunan 1825 (H.1241) tarihli sivil mimarlık örneği, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından kamulaştırılmış ve kültürel amaçla restorasyonuna başlanmıştır.

Ankara Kalesi ve yerleşim alanı, TKTV Yüksek Kurulu'nun 30.3.1985 gün ve 209 sayılı kararı üzerine, 2981 sayılı yasanın 6. maddesi uyarınca, 2863 sayılı Yasa doğrultusunda Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü uzmanları tarafından yeniden incelenmiş ve TKTV Yüksek Kurulu'nun 15.5.1987 gün ve 3194 sayılı kararı ile Ankara Kalesi'nin I. Derece Tarihi Kentsel Sit Alanı olarak tescil kaydının devamı ve 44 adet sivil yapı ile I adet anıtsal yapının korunması gerekli taşınmaz kültür varlıkları olarak tescil edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁹.

Diğer kentsel sit alanlarında daha önce benzerlerini açıkladığımız tescilli yapıların yok olması ya da yenilenmesi gerçeğine Kale içinde de rastlanmaktadır. Yukarıdaki tesbit ve tescil işlemleri sırasında yerinde olmadığı veya yenilediği tesbit edilen tescilli yapılar aşağıdadır:

Eski Envanter No	Adres	Pafta	Ada	Parsel
78	Özbeyley Mah. Öksüzler Sok. No:58	86	421	37
107	Yenice Mah. Doğu Sok. No:1	84	433	1
111	Meydan Mah. Sarıkadın Sok. No:9	67	357	12
115	Demirtaş Mah. Hamamönü Sok. No:26	62	277	19
271	Misak-ı Milli Mah. Topçular Sok. No:23	28	174	3
272	Misak-ı Milli Mah. Topçular Sok. No:25	28	174	1

47 Ankara Kalesi Koruma Geliştirme Projesi (Broşür). Kültür ve Turizm Bak. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1986.

48 y.a.g.e.

49 Kale Yarışma Şartnamesi.. a.g.e. s.281.

Bu karar ile en geç iki yıl içinde "Ankara Kalesi Koruma Amaçlı İmar Planının" hazırlanması ve bu plan yapılıncaya kadar "Ankara Kalesi Koruma Geliştirme ve Yeni Yapılaşma Hükümleri"nin geçerli olması istenmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Altındağ Belediyesi, "Ankara Kalesi'nin çağdaş şehircilik, ulaşım, peyzaj ve restorasyon ilkeleri açısından günümüz ve geleceğin gereksinimlerini karşılayacak biçimde şekillenmesini sağlayacak tasarımları elde etmek" amacıyla, "Ankara Kalesi Koruma Geliştirme İmar Planı" Yarışmasını açmıştır. Bu yarışmanın AMACI, "Ankara Kalesi ve çevresinin bugün içerdiği tarihi ve kültürel değerleriyle, geleneksel dokusuyla turistik çekiciliğiyle korunması ve geliştirilmesidir. Bunun için teknik ve sosyal alt yapının düzenlenmesi kent bütünüyle doğru bir bağlantı kurulması, yapıların sağlıklılaştırılması, bakım ve onarımları ile boş alanların çevreye uyumlu olarak değerlendirilmesi gibi hem fiziki hem de sosyal, kültürel ekonomik düzenlemelerin bir bütün içinde ele alınması-

dur"⁵⁰.

Yarışma, konusunda şehircilik, mimarlık ve restorasyon disiplinlerinin bu daldaki bilgi birikimi, beceri ve duyarlılığını bütünleştirmeyi ve türünün ilk örneği olması bakımından meslek çevrelerinde büyük ilgi çekmeyi başarmıştır. 118 şartnamenin satın alınmış ve 40 projenin teslim edilmiş olması, tüm eleştirilere rağmen, yarışmanın ilgi çektiğinin bir göstergesidir.

Ankara Kaleçini bir "Kültür ve Turizm Merkezi" haline getirmeyi amaçlayan ve bu fikri ile uygulamaya en yakın projeyi geliştirerek yarışmayı kazanan ekib ile Altındağ Belediyesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün şimdiye kadar sürdürdüğü desteğini de alarak "Ankara Kalesi Koruma Amaçlı İmar Planını" biran önce hazırlamalıdır. Diğer ödül ve mansiyon alan projeler ile satın alınan projelerin fikirlerinden de yararlanılarak hazırlanacak projenin, uygulama safhasında, Altındağ Belediyesi Kale içinde teknik bir ekip kurmalı ve proje müellifinin danışmanlığında uygulamayı sürdürmelidir⁵¹.

50 Kale Yarışma Şartnamesi.. a.g.e.. s.14.

51 Bkz. Yarışma sonuçları jüri değerlendirme raporu.

EK I-

T. C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
TAŞINMAZ KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARI
YÜKSEK KURULU

K A R A R

Toplantı No. ve Tarihi : 45, 10-11.7.1986

Toplantı yeri :

Karar No. ve Tarihi : 2458, 10.7.1986

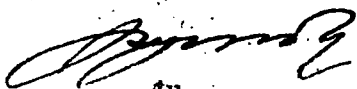
LİSTE-III-

ANKARA

-27-

TESCİL KAYDI KALDIRILAN TAŞINMAZLARIN LİSTESİ:

SIRA NO:	ESKİ NO:	ENV ADI	ADRESİ	PAFTA:	ADA	PARSEL:
1	21	Konut	Alpaslan Mah, Fener Sok, NO:7	71	388	18
2	32	"	Alpaslan Mah, Yüzbaşı Sok, NO:9-9/A	78	430	7
3	40	"	Akbağ Mah, Sarıca Sok, NO:16 İnci Sok, NO:23	78	428	20
4	53	"	Akalar Mah, İpçi Sok, NO:17- 19-19/A	80	427	14
5	55	"	Turan Mah, Öksüzler Sok, NO:13	80	426	18
6	56	"	Turan Mah, Öksüzler Sok, NO:10	81	424	9
7	57	"	Turan Mah, Öksüzler Sok, NO:20	81	424	13
8	61	"	Turan Mah, Cevizaltı Sok, NO:22	79	416	32-33- 34
9	62	"	Turan Mah, Cevizaltı Sok, NO:16-18	79	416	28-29- 30
10	64	"	Turan Mah, Cevizaltı Sok, NO:12	79	416	24-25
11	68	"	Nazimbey Mah, Balçoğlu Sok, NO:18	99	591	1-2
12	69	"	Turan Mah, Cingöz Sok, NO:20	82	420	11
13	86	"	Üzbeyler Mah, Yeni Yıldırım Sok, NO:17	106	601 602	21 17-18- 19

ASLI GİBİDİR

İlhan KAYMAZ

T. C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
TAŞINMAZ KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARI
YÜKSEK KURULU

K A R A R

Toplantı No. ve Tarihi : 45, 10-11.7.1986

Toplantı yeri :

Karar No. ve Tarihi : 2458, 10.7.1986

LİSTE-III-

ANKARA

-28-

SIRA NO:	ESKİ EV ADI NO:	ADRESİ	PAPTA:	ADA:	PARSEL:
14	93	Konut Özbeyler Mah, Gelin Sok, NO:1-1/A	105	595	3
15	125	" Demirtaş Mah, Hamamönü Sok, NO:4	58	255	17
16	130	" Nazımbey Mah, Sergi Sok, NO:2-4	109	623	1-2
17	131	" Nazımbey Mah, Sergi Sok, NO:6	109	623	3
18	145	" Yalçınkaya Mah, Kayalık Sok, NO:5	115	633	15
19	149	" Yalçınkaya Mah, Yaşa Sok, NO:44, Kayabaşı Sok, NO:37	114	630	25-26 27
20	154	" Üçüz Sok, NO:1	116	377	18
21	15 -157	" Nazımbey Mah, Merdivenli Sok, NO:13	96	481	28-29
22	164	" Atpazarı Sok, NO:54	96	472	2
23	167	" Pazar Mah, Atpazarı Sok, NO:31	95	473	11
24	203	" Daracak Sok, NO:18	61	267	8
25	254	" Üzgen Mah, Öksüzce Sok, NO:15	41	208	23
26	258	" Kayabaşı Sok, NO:6	36	193	11-1:
27	267	" Hisak-1 Milli Mah, Pala Sok, NO:41	30	225	2
28	273	" Topçular Sok, NO:21	28	174	1-2
29	277	ASLI GİBİDİR Hisak-1 Milli Mah, Çerkeş Sok, NO:16	28	172	9-10

İlhan KAYMAZ

Subo Md. V.

T. C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TAŞINMAZ KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARI
YÜKSEK KURULU

K A R A R

Toplantı No. ve Tarihi: 45, 10-11.7.1986
Karar No. ve Tarihi: 2458, 10.7.1986

LİSTE-III-

-29-

Toplantı yeri:

ANKARA

SIRA NO:	ESKİ NO:	ENV ADI	: ADRESİ	: PAFTA:	ADA	: PARSEL:
30	282	Konut	Misak-ı Milli Mah, Tan Sok, NO:4	26	292	3
31	283	"	Misak-ı Milli Mah, Çetiner Sok, NO:10	26	290	3-5
32	287	"	Hacıdoğan Mah, Güreşçiler Sok, NO:10	25	156	6
33	289	"	Hacıdoğan M-h, Taşdöşeme Sok, NO:10	25	145	20-21
34	290	"	Hacıdoğan Mah, Taşdöşeme Sok, NO:12	25	145	22
35	299	"	Hacıdoğan Mah, Suluhan Sok, NO:21	28	168	3-6-7
36	300	"	Hacıdoğan Mah, Suluhan Sok, NO:23	28	168	5
37	301	"	Hacıdoğan Mah, Suluhan Sok, NO:27	28	168	4
38	380a	"	Kayabaşı Sok, NO:3/A			
39	419	"	Özbeyler Mah, Yeni Yıldırım Sok, NO:19	106	602	2-X 20
40	427	"	Çeşme Mah, Ceylan Sok, NO:6	108	639	18
41	423	"	" " Mezitbey Sok, NO:4	111	640	3-4-6
42	430	"	Misak-ı Milli Mah, Topçular Sok, NO:2	28	175	10
~~43~~	~~431~~	~~"~~	~~Hacıdoğan Mah, Taşdöşeme Sok, NO:3~~	~~25~~	~~156~~	~~2~~

ASLI GİRİŞ

Prof. Dr. M. Oluş ARIK

B A Ş K A N
Müsteşar

İbrahim KAYMAZ

M. V.

Oye (Akoran (Feridun)) Bulunmadı	Oye Aktan (Tabir) Bulunmadı	Oye Çubuk (Mehmet) Bulunmadı	Oye Emre (Kutlu) Bulunmadı	Oye Karamağaralı (Halûk) Bulunmadı
Oye Öney (Gönül) Bulunmadı	Oye Boysal (Yusuf) Bulunmadı	Oye Tankut (Gönül)	Oye Müsteşar Yardımcısı Özkan (Gültekin)	
Oye Es. Üser. ve Müdür Genel Müdürü	Oye Turizm Genel Müdürü	Oye Yapı İşleri Genel Müdürü	Oye Orman Genel Müdürü	Oye Yakutlar Genel Müdürü
Genel (Nurettin) Ataman (Oktay) Ünal (Tankut) Karadeniz (M. Ali) Elbruz (Toyka) Bulunmadı				

T. C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TAŞINMAZ KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARI
YÜKSEK KURULU

K A R A R

Toplantı No. ve Tarihi: 45, 10-11.7.1986
Karar No. ve Tarihi : 2458, 10.7.1986

LİSTE-IV-

Toplantı yeri :

ANKARA

-30-

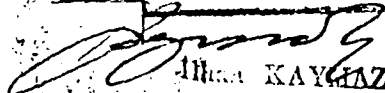
**İNCELEME SIRASINDA YERİNDE OLMADIĞI VEYA YENİLENDİĞİ
TESPİT EDİLEN TESCİLLİ YAPILAR:**

SIRA NO:	ESKİ ENV NO:	ADI	ADRESİ	PAFTA NO:	ADA NO:	PAFTA ALANI:
1	78	Kornut	Üzbeyleler Mah., Üzbeyleler Sok., NO: 58	86	421	37
2	107	"	Yenice Mah., Doğu Sok., NO: 1	84	433	1
3	111	"	Haydar Mah., Sarıkadın Sok., NO: 9	67	357	12
4	115	"	Demirtaş Mah., Hamza Önlü Sok., NO: 26	62	277	10
5	271	"	Misak-ı Milli Mah., Topçular Sok., NO: 23	28	174	3
6	272	"	Misak-ı Milli Mah., Topçular Sok., NO: 25	28	174	1

ASLİ MÜBİDİR

Prof. Dr. M. Oluş ARIK

B A Ş K A N
Müsteşar

İlhan KAYMAZ
Subo Md. V.

Oye
Akdoğan (Feridun)

Bulunmadı

Oye
Aktan (Tahir)

Oye
Boysal (Yusuf)

Bulunmadı

Oye
Çubuk (Mehmet)

Bulunmadı

Oye
Emre (Kutlu)

Bulunmadı

Oye
Tankut (Gönül)

Oye
Karamağaralı (Haluk)

Bulunmadı

Oye
Müsteşar Yardımcısı

Özkan (Gültekin)

Oye
M. Kaşıkçı ve Müteşar
Genel Müdürlüğü

Oye
Türizm Genel
Müdürlüğü

Oye
Yapı İşleri
Genel Müdürlüğü

Oye
Orman Genel
Müdürlüğü

Oye
Vakıflar Genel
Müdürlüğü